

SOSYAL

VE BEŞERİ BİLİMLERDE ULUSLARARASI ARAŞTIRMA VE DERLEMELER - CİLT 1

Mart 2023

EDİTÖR

DOÇ. DR. AYŞE ÇATALCALI CEYLAN

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Mart 2023

ISBN •978-625-6399-85-3

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz. The right to publish this book belongs to Serüven

Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.seruyenyayinevi.com

e-mail: seruyenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Uluslararası Araştırma ve Derlemeler

CİLT - 1

Mart 2023

Editör

Doç. Dr. Ayşe ÇATALCALI CEYLAN

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1

AKIŞKAN MODERN TOPLUMDA AİLE OLMAK

İrfan YILDIRIM 1

BÖLÜM 2

BİLİŞSEL TEPKİ TEORİSİ TURİZM ARAŞTIRMALARINDA
TEORİK BİR TEMEL OLUŞTURABİLİR Mİ?

İlker KILIÇ, Elif ŞENEL 27

BÖLÜM 3

KÜRESELLEŞME SÜRECİNİN ÇEVRE VE İNSAN
HAKLARINA ETKİLERİ

Filiz KEYVAN 41

BÖLÜM 4

ZİHNİYET-DİN İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA İSLAM BAHÇESİ VE
OSMANLI ŞEHRİ

Fatih AMAN 59

BÖLÜM 5

KASTAMONU'DA NÜFUS DEĞİŞİMİ; YAŞLILIK PERSPEKTİFİ

Zühal DİLER, Muhammed Akif ÖZÇELEBİ 75

BÖLÜM 6

ARKEOLOJİK ÇALIŞMALARDA RİSKLERİN FARKINDALIĞI

Filiz ARICAK 99

BÖLÜM 7

FELSEFENİN SİNEMADAKİ İZDÜŞÜMÜ: REHA ERDEM'İN
“ŞARKI SÖYLEYEN KADINLAR” SİNEMA FİLMİNDE
NİETZSCHECİ İZLER

Suat Soner ERENÖZLÜ 113

BÖLÜM 8

MATEMATİK BİLİMİNDE VE PRATİK YAŞAMDA SONSUZ VE
ÇELİŞKİ

Kemal ÇİNÇİN 129

BÖLÜM 9

BİR EĞİTİMCİ OLARAK NAMIK KEMAL

Elif AKTAŞ 143

BÖLÜM 10

I.MAHMUD DÖNEMİ'NDE İSTANBUL'DA UYGULANAN
NARH SİSTEMİ (1730-1754)

Buket AYDOĞDU 177

BÖLÜM 11

TURİZMİN EKOLOJİK ÇEVRE ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Ali AYDIN 193

BÖLÜM 12

OFSET BASKIDA YOLMA PROBLEMİNİN İNCELENMESİ

Pelin HAYTA, Mehmet OKTAV 217

BÖLÜM 13

İNSAN SERMAYESİNİN KARIYER BAŞARISINA OLAN
ETKİSİ ÜZERİNE BİR YAZIN TARAMASI

Yasemin KARATEKİN ALKOÇ 235

BÖLÜM 14

BATI ANADOLU'DA YUNAN MEZALİMİ VE BUNUN
ALAŞEHİR KONGRESİ KARAR VE FAALİYETLERİNE ETKİSİ

Ulvi Ufuk TOSUN 249

Bölüm 15

TÜRK KÜLTÜRÜ BAĞLAMINDA ALEVİ TOPLULUKLARINDA
YARATILIŞ FELSEFESİ

İbrahim KARACA 263

BÖLÜM 16

SAVAŞ VE BARIŞ ÇABALARIYLA SURİYE KRİZİ

Mustafa HATİPLER, Gülden İrem KAZEL 279

BÖLÜM 17

KÜRESEL PERSPEKTİFLE AĞIZ VE DİŞ SAĞLIĞINDA TÜRKİYE'NİN DURUMU

Oğuzhan YÜKSEL 309

BÖLÜM 18

KADIN İŞÇİNİN, ÇALIŞMA HAYATINDAKİ KORUNMASINDA TÜRK İŞ MEVZUATI VE BİLİNİRLİK DÜZEYİNİN TESPİTİNE YÖNELİK BİR UYGULAMA ÖRNEĞİ: İSTANBUL İLİ

Seçil GÜRÜN KARATEPE 333

BÖLÜM 19

HAVACILIKTA KRİZ İLETİŞİMİ VE İMAJ RESTORASYONU: BOEING ŞİRKETİ ÖRNEĞİ

Veli Ahmet ÇEVİK, İsmail GÖKDENİZ 361

BÖLÜM 20

YUGOSLAVYA'DAN TÜRKİYE'YE GÖÇLER (1950-1960)

Metin UYSAL 381

Bölüm 21

TÜRK DEVLETLERİNİN AFET VE ACİL DURUM YÖNETİM SİSTEMLERİ VE KARŞILAŞTIRILMASI

Bahadır TERCAN 395

BÖLÜM 22

ÜRETİM PERFORMANSINA ETKİ EDEN FAKTÖRLERİN MALİYET PERFORMANSI ÜZERİNDE ETKİSİNİN YAPISAL EŞİTLİK MODELİ İLE İNCELENMESİ

Metin BAYRAM, Hasan ŞAHİN, Bayram TOPAL 413

BÖLÜM 23

BALASSA-SAMUELSON HİPOTEZİNİN GEÇERLİLİĞİNİN SINANMASI: OECD ÜLKELERİ İÇİN YENİ KANITLAR

Taner TAŞ 433

BÖLÜM 1

AKIŞKAN MODERN TOPLUMDA AİLE OLMAK

İrfan YILDIRIM¹

---

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fak., Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID: 0000-0001-9949-7667

Giriş

İçinde bulunduğumuz dünyayı anlamlandırmak, deneyimlediğimiz yeni koşullarla başa çıkabilmek yeni kavramlar, bakış açıları üretmek ve anlamlandırmakla mümkündür. Akışkan toplum kavramı, günümüz ilişkilerinde anlam dünyasını tarif eden önemli bir kavram olduğu kadar içerik ve anlamlandırma bakımından da önemli bir yaklaşımdır. Söz konusu kavramla Bauman, günümüzdeki durumu nitelemeye, değişim ve dönüşümleri anlamlandırmaya çalışmaktadır. Ona göre, günümüz toplumları sürekli değişim yaşamakta; bu değişimden kaynaklı belirsizlik, kaos, karmaşa, düzensizlik ve köksüzlük ortaya çıkmakta, bu durum ise gelişmeleri anlamlandırmayı güçleştirmektedir. Ancak değişimden kaynaklı tüm belirsizliklere rağmen hayat akıp gitmekte, hayata dair belirli kalıplar veya katı değerler yerini günübürlük yaklaşımlara veya geçiciliğe bırakmaktadır.

‘Akışkan Hayat’ adlı eserinde, son dönemlerde insan davranışlarının alışkanlıklara veya rutin eylemlere dönüşme fırsatı bulmadan hızla değiştiğini belirten Zygmunt Bauman, adına ‘akışkan modernlik’ dediği bu süreçte bireylerin kararsız, belirsiz ve riskli bir hayatla karşı karşıya olduğunu ileri sürmektedir (Bauman, 2018a: 7). Özellikle son dönemlerde, artık modernliğin katı bir aşamadan yeni ve farklı bir aşamaya geçtiğini ve her şeyin çok hızlı şekilde değişip dönüştüğünü vurgulamaktadır. Bir toplumsal yaşamın temelini oluşturan aile de bu değişimden en çok etkilenen, yapı ve işlevleri bakımından dönüşümler geçiren bir kurumdur. Modern döneme girişle birlikte geleneksel dönemlerdeki yapısından oldukça uzaklaşan aile kurumunun postmodern dönem veya geç modernlikle birlikte daha da farklılaşması, üzerinde durmayı gerekli kılmaktadır. Nitekim evlilik kurumuna bakış, çocuk sahibi olma anlayışı ve hayata yönelik algıların farklılaşması, aile kurumunu da önemli oranda değiştirmektedir. Günümüzde yaşanan değişimlerin sürekliliği nedeniyle yakın gelecekteki yaşamın hangi yöne evirileceğini tahayyül etmek güçleşmektedir. Ancak yine de toplumsal yapı ve ilişkileri anlamak ve tahlil edebilmek, bize ailenin de yakın dönemde alabileceği formların nasıl olacağı, değişimin dayattığı sonuçların hangi yöne doğru aktığı konusunda yardımcı olabilecek ve bir öngörü sağlayabilecektir. Bu çalışma, önce akışkan modern toplumun ne olduğu, bu toplum biçimini tarif eden karakteristik özelliklerin detayları, akışkan toplum modelinde gerçekleşen değişim ve dönüşümlerin hangi alanlarda karşımıza çıktığı üzerinde durmaktadır. İkinci kısımda ise aile olmanın insanın mutluluğu için önemi, modern, postmodern veya geç modernlik dönemlerinde ihmal edilen, akışkan modernlik döneminde ise görülmek istenmeyen ve rasyonelliğin gölgesinde bırakılan duyguların aile olmadaki yeri üzerine yoğunlaşmaktadır. Konu, özellikle akışkan modernlik kavramı etrafında ele alınıp irdelenecek, literatüre

dayalı bulgulardan hareketle tartışılacak ve günümüzde aile olmanın güçlükleri çerçevesinde değerlendirilecektir.

Modern (Toplumların Katı Hali) ve Postmodern Dönem

Fransızca bir kelime olan ‘moderne’ kavramı kaynağını, Latince de kullanılan ve ‘hemen’, ‘şimdi’ anlamına gelen ‘modo’ ve ‘modernus’ kelimelerinden almaktadır. İngilizceye ‘modern’ olarak geçen kavramın Latincedeki ‘modernus’ hali, 15.yüzyılda, Batıda Roma ve Pagan tarihini birbirinden ayırt etmek için kullanılmıştır (Şimşek, 2016: 16). Günümüzde ise modern kavramı daha çok düşüncede açıklık, iktidardan uzaklık veya kopuşluk, bağımsızlık ve yeni fikir veya düşüncelere açıklık anlamlarında kullanılmaktadır.

Modern kavramından türetilen *modernite* ve *modernlik*, özellikle bilimsel ve teknolojik alanlardaki ilerlemeler ve bunlara bağlı olarak yaşanan toplumsal gelişmeler üzerinden anlam bulmaktadırlar. *Modernite*, esasen bir olgudur ve yaşamdaki değişimleri gerçekleşmesi ve devam etmesi bakımından belirli bir süreçle ilişkilidir. Toplumsal ve düşünsel temelleri bakımından epistemolojik, bilişsel ve entelektüel yönleri sahip olan modernitenin gelişimi ise Rönesans ve Reform dönemlerine denk gelmektedir. Toplumsal yaşamda karşılaşılan salt değişim ve dönüşümlerden, olay ve olgulardan ibaret olmayan moderniteyi, sosyal, ekonomik ve siyasal değişimi meydana getiren etkenlerin toplamı şeklinde ifade etmek daha doğru olacaktır (Şimşek, 2016: 20-22). Tanrı anlayışı yerine bilim adamlarının ve felsefecilerin öne sürdüğü anlayışları ikame etmeye çalışan modernitede akıl, sadece bilimsel ve teknolojik alanlarda değil günlük hayatta bireyin iradesini ve yönetimini de yönlendiren bir boyuta sahiptir.

Toplum ve devlet hakkındaki analizlerini bir modernizm eleştirisi çerçevesinde gerçekleştiren Bauman, modernliğin önemli bir dönüşüm geçirdiğine, ancak bu dönüşümün çok farklı ve hızlı gerçekleşmesi nedeniyle tarihsel süreç içerisinde bir benzerinin olmadığına dikkat çekmektedir. Modern çağın ikinci evresinde bulunduğu işaret etmekte; ilk evresinin *katı modernlik*ten oluştuğunu, ikincisinin ise günümüzde deneyimlenen *akışkan modernlik dönemi* olduğunu vurgulamaktadır. *Akışkan* kavramını, sürekli bir değişim ve dönüşüme, belirsizlik ve bilinmezliklere dikkat çekmek için kullanan Bauman (2000: 11), toplumda artık hiçbir şeyin katı haliyle durmadığını; henüz yenisi tam yerleşmeden veya ona tam alışmadan eskidiğini ve kısa süre içinde yok olduğunu belirtmektedir.

Toplumun akışkan hale gelişini anlamak için katı diye nitelenen bir önceki dönemi ele almak gerekmektedir. Modernlik, esasen akıl ve bilimin öncülüğünde, öncelikle doğayı ardından insanı (toplumu) nesnelleştirerek (somutlaştırarak) sınıflandırmaya ve tanımlamaya çalışan bir süreçtir. Zaten düzenlemenin kendisi bir modernliktir, çünkü düzenleme,

epistemolojik olarak aklın öncülüğünde bilimsel metotlar kullanılarak tasnif yapmaktan ibarettir. Nihai amacı da, sınırları belirlenmiş, sahası çizilmiş, bilimsel olarak tasnif edilmiş bir alan oluşturmaktır. Geride kalan ötekiyi, belirsizliği, müphemliği, bağdaşmazlığı, uyumsuzluğu, kaosu, düzensizliği ve tanımlanamaz olanı yok etmek ise hedeflenenin netliğe kavuşması veya düzenlemenin gerçekleşmesi için önem arz etmektedir (Bauman, 2000: 11-13).

Katı modernlik dönemi düşünsel temellerini, Aydınlanmanın halkı disipline etme misyonundan aldığı ileri süre Bauman (2017b: 99), halka verilmek istenenin bilgelik olmadığını, sadece toplumsal düzenin sağlanması için bilgi ve eğitimi gerekli gördüğünü belirtmektedir. Diğer taraftan modernite, yaşam tecrübeleriyle gerçekleşen ilişki ve eylemlerdeki değişimlerin de aktörüdür. 19.yüzyılda ortaya çıkan sosyal, siyasal, felsefi ve sanatsal eğilimlerde eski olanın yerine yeniyi koymaya çalışan bir akımdır. Aynı zamanda entelektüelliğin öne çıkmasıyla bilimsel çerçevede şekil kazanan akılcı, seküler, hümanist ve beşeri gelişmeci bir yaklaşıma sahiptir. Modernizm, bilimsel gelişmeler neticesinde yaşanan değişimlerle bireyleri daha önce sahip oldukları dinsel hayatlarını ortadan kaldırmayı, yerine dünyevi değerler üzerinden ayakları yere basan bir kültür çerçevesiyle çağdaş medeniyet kurmayı hedefleyen bir yaklaşımdır (Berman, 2006: 11). Bilindiği gibi dinler dünyayı sıradan ve geçici gösterirken, değerleri de *sevap* ve *günah* üzerinden açıklamaya çalışırlar. Modernite ise dünyayı rasyonel, mantıksal, bilimsel, aklın egemenliğinde, sistematik ve pozitivist benzeri kavramlar üzerinden açıklamaya ve yaşamın odağına yerleştirmeye çalışmaktadır. Dinlerin *sevap-günah* üzerine kurulu ikili yaklaşımı, modernizmin öne çıkardığı kavramlar karşısında kültürel ve maneviyatla ilgili bir konumda kalmaktadır. Bu durum, Tanrı egemenliğine dayalı dinsel ve mistik düşüncelerin egemenliğine işaret etmektedir (Harvey, 2010: 21-22).

Modern dönemde bilinemez alanlar ve belirsizlik içeren olgular yakından ele alınmış ve belirginleştirilmeye çalışılmıştır. Sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik alanlarda yeni düzenlemeler getirilmeye çalışılmış, din ve dünya işleri birbirinden ayıklanmış, fiziki alan ile metafizik alanlar birbirinden ayrılmıştır. Bireyin üretim sürecine dâhil olması ve yaşamını tanzim etmesi belirli çerçevelerde disiplin ve kontrol altına alınmasını gerektirmiş, insanın hayatı rasyonel temelde yönlendirilmeye çalışılmış, özellikle toplumsal ve kentsel alanlarda yeni düzenlemelere gidilerek önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Modern dönemde devlet üzerinden toplumsal düzen adına gerçekleştirilmek istenen çalışmaları bir 'bahçeci'nin yaptığı düzenlemelere benzeten Bauman (2014a: 37-42), nihai amacın toplumu tümüyle rasyonel bir çerçevede tasarlamak olduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre 'modern devlet bahçeci bir devletti, duruşu da

bahçıvanlık duruşuydu'. Mevcut nüfusu terbiye edilmemiş veya yabancı otlar şeklinde gören yaklaşım, onları gayri meşru sayan, olanı yeniden tasarlayan, rasyonel temelde yeni bir denge kurmaya çalışan, değişimi ve yeniden inşa etmeyi öngören bir anlayışa sahipti. Günün gerçekleri doğrultusunda aklın sorgulanamaz otoritesi tarafından yeniden dizayn edildi. Bahçedeki bitkiler gibi yaşatılacak olanlar ile kökünden söküp atılacaklar şeklinde, nüfus ikiye ayrıldı. Faydalı olanlar el üstünde tutulurken, yabancı ve fayda vermeyenler ise yok sayıldı. Kısaca bahçıvanın bahçeye yönelik yaklaşımı gibi modern devletlerin de toplumlara bakışının bir tasarımıyla gerçekleştiğini ileri süren Bauman, bu dönemde toplumsal düzen için önemli görülen bazı kural, yasa, norm ve değerlerin korunduğuna dikkat çekmektedir.

Modernliğe geçişte toplumsal kaosu yakından müşahade eden yönetici ve düşünürler yasalara umut bağlamış ve toplumsal bir düzen kurmaya çalışmışlardı. Bu dönemde toplumsal düzeni kurmanın aracının devletin ideolojik ve baskı aygıtları olduğunu belirten Althusser, bu aygıtlar üzerinden din, ahlak, medya, eğitim, siyaset ve kültürel alanlara nasıl bakılması gerektiğinin dayatıldığını belirtmektedir (Akt.: Şahin, 2019: 34). Başka bir deyişle bahçıvanlık görevini ifa eden devlet, halkın nasıl düşünmesi gerektiğine karar veriyor, yönlendirmeye çalışıyor ve itaat etmeyenleri asker ve polis gibi silahlı güçlerle akıl hastanelerine ve hapisanelere kapatıyordu. Baskı aygıtları ise getirilmek istenen düzenin ne denli meşru bir zemine sahip olduğunu ortaya koymak veya altyapısını hazırlamak, ya da halkın rıza göstermesini sağlamak için kullanılmaktaydı.

Bauman'ın dikkat çektiği toplumun katı halinin inşası veya modernite projesi Althusser'in işaret ettiği devletin ideolojik ve baskı aygıtları yoluyla sağlanmaya çalışıldı. Projenin ürünü ise nihayetinde elde edilen tek boyutlu insan tipi oldu. Katı modernlik, belirsizlik içeren unsurların bilindik hale getirilmesi, insanın karşısında çıkan tüm olay, olgu ve durumların belirginleştirilmesi çabasının sonucunda oluşan düzenin ifadesidir. Zira eylemlerimizin sonuçlarının ne olacağını öngörmenin güven doğuracağı açıktı ve modernitenin peşine düştüğü amaç bilinmezleri ayıklamak ve eylemlere güven kazandırmaktı (Şahin, 2019: 34). Çünkü bilimsel araştırma sonuçlarının karşılaştırmalı şekilde tartışılması ve olguların kuramsal düzlemde ele alınıp çözümlenmesi alana yeni çıktılar kazandırabilmekteydi. Ancak modern dönemle birlikte dünyaya farklı değer yükleme, anlamlar verme çabası giderek yoğunlaşmış olsa da 20.yüzyıl ile birlikte hayattaki belirsizlik ve düzensizliği bitirme çalışmaları çoğunlukla sonuçsuz kalmıştır. Modernliğin ilke ve uygulamaları toplumsal yaşamın farklılık, çeşitlilik ve biçimselliğini, tanımlanamayan ve sınıflandırılmayan algı ve olguları, kısacası heterojen yapıyı bir problem olarak görmüş ve bunları değiştirip dönüştürerek aynılaştırmaya çalışmıştır (Bauman, 2014b: 219).

Modernliğin peşinde olduğu amaçlardan biri de, birey ve kültürlerin yaşam alanları içerisindeki anlamsal birliktelikleri, birbirine geçmiş ancak tezatlık oluşturan kavramları ayırmaya çalışmak olmuştur. Bu çerçevede yerli-yabancı, uzak-yakın, zararlı-yararlı, iç-dış gibi tezatlık içeren kavramların ayrımlarının keskin bir şekilde yapılması önemli görülmüştür (Bauman, 2015: 204). Çünkü dikotomik yapı içeren bu kavramlar belirsizlik, düzensizlik veya müphemliğin doğmasında etkili olmuştur. Dolayısıyla bu karşıtlıklar içerisinde dünyayı anlama, algılama ve yaşamaya çalışmayı tek bir nedene veya doğruya bağlamak yanlış bir algılanmaya neden oluşturmaktadır (Bauman, 2005a: 76). Zira hayat tek bir doğru veya yanlıştan ibaret değildir. Yaşamda düzen kadar belirsizlikler de bulunmakta ve bu müphemliklerin sonlanması olası görünmemektedir. İnsanlar, yaşamlarında belirsizlik ve karmaşa haliyle daima karşılaşabilir ve bu tür zamanlarda nasıl davranabileceğini kestiremeyebilir. Bu nedenle yaşamda düzenin varlığı kadar müphemlik durumu da normal görülmelidir. Ancak modernlik bu normal kabul etme taraftarı olmamıştır, çünkü her alanda olduğu gibi anlam dünyasına da rasyonel çözümler geliştirerek düzensizliği ve belirsizliği giderme amacıyla olmuştur.

Bauman, ilk dönem çalışmalarında toplumdan söz etmenin yolunun bireyin varlığını ele almaktan geçtiğini, bireyin özgürlüğünün ve benliğinin bu bağlamda ele alınması gerektiğini dile getirmektedir. Hatta insan olmanın şartı olarak bireyin bağımsız ve üretken olmasına dikkat çekmektedir. Esasen bu yaklaşım modernitenin peşinde olduğu *ideal insan* tasavvuru ile büyük oranda örtüşmektedir. Zira modernitenin ilk iki asrı, müphemliğe karşı bir mücadele ile geçen bir dönem olarak nitelendirilir (Altıntop, 2021: 17). Modernliğin bu katı döneminde belirsizlik, tesadüf ve düzensizliklerin geçici bir durum olduğu, hatta bazı uygun metod ve araçlarla bunların giderilebileceğinin kesin bir anlayışı söz konusudur (Ertoyl & Yalçın, 2017:185). Aslında müphemliğin varlığı, her dönemin olduğu gibi modernitenin de ayrılmaz bir parçasıdır ve sadece geç modernlikte yoğun şekilde açığa çıkmıştır.

Modern ve postmodern dönemleri birbirinden ayırmaya çalışan düşünürler, bu iki dönemin esasen çok da farklı olmadıklarına, hatta birbirlerinin devamı olduklarına dikkat çekmektedirler. Örneğin postmodernliğin yok saydığı, eleştirdiği ve meydan okuduğu şeyler, aslında modernliğin yok oluşuna yol açmamakta, bilakis Habermas'ın deyişiyle modernliğin 'tamamlanmamışlık' yönüne dikkat çekmektedir. Benzer şekilde Giddens, postmodern dönemi modernliğin ileri bir safhası ve şekli olarak 'radikalleşmiş modernlik' kavramı üzerinden açıklamaktadır (Duman, 2021: 73).

Modernitenin bir yenisi veya şimdisi olarak görülen *postmodernizm*, onun güncellenmiş halinden başka bir şey olmadığı söylenebilir. İnsanı,

toplumu ve çağı niteleyen bir önad olarak belirginleşen postmodernizm, yaşanan değişim ve dönüşümler bakımından modernitenin bir devamı niteliğindedir. Çünkü modernite değişimi dayatan ve başlatan asıl formdur, postmodern denilen dönem ise kalıcılıkla anılmayan veya geçicilikle bütünleşen yönler içermektedir (Şimşek, 2016: 61). Şimdinin içinde gizli duran modernitenin üretici fonksiyonuna, postmodern dönemle birlikte belirginleşen tüketim fonksiyonu da dâhil edilmiştir. Başka bir ifade modern insan üretici bir adla anılır, yerel, sınıfsal ve ulusal gruplarda varlığını sürdürürken, postmodern dönemde birey tüketimin merkezinde bulunmakla varlığını belirgin kılmaktadır. Ayrıca bu dönemde birey, şimdinin bir prototipi olarak keskin, tabuları yıkmaya ve marjinal kimliklerle var olmaya çalışmasıyla önceki dönemlere göre aykırı bir duruş sergilemektedir. Postmodern dönemde toplumlar müstehcen görünümüyle hareket halinde, açık ve seçiktir. Modern dönemde kesin bir anlayışa sahip olan insan, postmodern dönemde değişime, yenileşmeye ve anlık durumlara göre kendisini konumlandırmaya çalışmaktadır. Toplumlar ise bu dönemde tüketime odaklı, belirli bir sabiti olmayan, değişken olabilen ilişki yapılanmaları üzerinden farklı görünüm arz edebilmektedirler. Derin düşüncelerden mümkün olduğunca uzak durmak, baş ağrısı oluşturan stresli, kargaşalı, endişeli bir yaşamdan kurtulmak için tercih edilen bir yoldur. Mükemmel toplum ve mükemmel insan arayışı postmodern kültür biçiminin peşinde olduğu idealler değildir, çünkü bu toplum yapılanmasında kesinlik ve düzen talebi de yoktur. Bu dönemin yaklaşımında mutlak bir anlam veya değer taşıyan bir düşünce veya ideoloji de bulunmaz. Tüketim ve bireysel hassasiyetler veya kabuller ön plandadır. Postmodern dönemin atomize ettiği birey, tüketim üzerinden kendisini ifade etmeye yönelir, ancak kendi taleplerinin bir sonucu olarak tüketime yönelme yerine üründen veya reklamlar sonucu kendisine dayatılan ürünlerden hareketle kendi ontolojisini oluşturmaktadır (Best & Kellner, 1998:159-160).

Postmodern döneme girişi başlatan olaylar, 1970’li yıllarda baş gösteren ve sosyalist çerçevede yenilik talepleriyle öne çıkan öğrenci olayları ve bunun yanında belirginleşen feminizm, cinsellik, pop art ve kadın hareketleri gibi gelişen eylemlerdir. Bu döneme ilişkin teorik düşüncelerin dünyaya mal olması, ilke defa 1970’li yıllarda Fransız Lyotard tarafından yazılan ‘Postmodern Durum’ adlı eser sayesinde. Bu dönem için önemli bir gelişme Sovyetler birliğinin dağılması (1989), iki kutuplu dünyanın tek bir kutba indirilerek insanların kapitalizm döngüsü içerisinde tüketime dâhil edilmesidir (Şimşek, 2016: 64). Postmodern dönemin moderniteden farkını ortaya koymak üzer başvurulan akışkan toplum kavramına, esasen modern dönemdeki tüm katı değer ve gerçeklikleri buharlaştırması, bunların dağılmasına, erimesine ve sıvılaşarak akışkan bir hal almasına yol açması bakımından önem atfedilmektedir (Duman, 2021: 264). Buradan

hareketle Bauman'da akışkanlık, postmodern dünya ile oluşan esneklik ve geçiciliği içine alan kaygan bir zemine karşılık gelmektedir. Öyle ki bu dünyada olmaz denilen her şeyin olabileceği, değişebileceği, yapılabileceği olasıdır. Çünkü hiçbir şey sonsuza dek sürmez; herhangi bir şey haber vermeden gelebilir ve yine aynı şekilde gidebilir. Hiçbir şey kesin olarak bilinmediği gibi bilinen şeyler de farklı şekilde bilinebilir. Eskiye nazaran kesinliğin yerini olasılık, hedefin yerini ise risk almıştır (Bauman, 2013b: 40). Bu yüzden postmodern dünyada hiçbir şey bilinmediği gibi hiçbir şeyin garantisi de yoktur, ayrıca geleceğe dair planların yapılması da olanaksızdır.

Toplumların Akışkan Hal Alması

Akışkanlık kavramı, tüm yaşamdaki katı gerçekliklerin zamanla sıvı hale geçmek üzere bir devinim içerisinde bulunduğu üzerine kuruludur. Başka bir ifade ile akışkanlık, toplumsal yaşamda karşılaştığımız değer, anlam ve ilişki biçimleri de dâhil her şeyin katı ve sabit olmaktan çıkarak sıvılaşmaya başladığı ve durağan görünen tüm yapıların hareket ederek belirli bir döngüye dâhil olduğu kabulüne dayanmaktadır. Bu çerçevede toplumsal yaşamda geçerli kural ve kaideler bağlamında katı, sabit, durağan, statik veya istikrarlı olan her şeyin çözüldüğü, değişmez denilen temel formların değişmeye başladığı, temel dinamiklerin dönüşüm geçirdiği yapılanmaya karşılık gelmektedir.

Sosyal ve kültürel kuralların belirsizleşmesi, varoluş dâhil gündelik hayatın temel parametrelerini anlamsızlaştırdığı gibi bireylerin kimlik krizi yaşamalarının da temel nedeni olmaktadır. Akışkan toplum, sosyal ve kültürel yapının çözülmesi ve belirsizleşmesinin bir sonucu olduğu gibi yine böylesi bir yapının oluşmasının da sebebi olabilmektedir. Özellikle güven ortamının zayıfladığı, anlık zevkin cazip hale geldiği ve geleceğin nereye doğru yöneldiğinin bilinmediği durumlarda içinde bulunulan an, önemli ölçüde kıymete binmektedir. Geçmişte yaşananları tümüyle dışlamak ve geleceğin de bilinmezliğine teslim olmak, içinde bulunulan anı kuralsız ve umarsızca yaşamayı beraberinde getirebilmektedir.

Modern dönemde siyasal, toplumsal ve kamusal alanlardaki etkileri bakımından insanı aşan konumuyla müphemlik, küreselleşme süreciyle birlikte özellikle postmodern dönemde atomize olan ve yalnız kalan insanın hayatında boğuşmak zorunda kaldığı sorunlar ortaya çıkarmıştır. Çünkü postmodern dönemle birlikte insanların sosyal bağları zayıflamış, birey küresel ve toplumsal sorunlarla karşı karşıya kalmış ve bu problemlerle mücadele etmek zorunda bırakılmıştır (Bauman, 2014a: 75). Esasen bireyin karşılaştığı tüm sorunları çözmek imkânsızdır, zira bireylerin karşılaşılan tüm sorunlarla baş edebilecekleri donanıma sahip olmadıkları aşikârdır. Bu nedenle müphemlik, bireyselliğin öne çıkmasıyla bireyin

özel alanına dâhil olmuş ve ona hükmetmeye başlamıştır. Birey, küresel düzeydeki sorunlarla karşı karşıya kaldığı gibi toplumsal sorunlarla da savaşmak zorunda bırakılmıştır. Amaç veya hedefe varması kişisel çabasına ve sorumluluğuna bırakılarak omuzuna yüklenmiştir. Bunu önlemek veya aşmak üzere yapay desteklerden yardım alması zorunda bırakılmıştır (Şimşek, 2016:172). Bu bakımdan hem müphemlik hem de düzenleme anlayışı modernliğin bir ürünü veya sonucu olduğu söylenebilir.

Modernitedeki katı değerlerin öne çıktığı evrelerde geleceği kontrol etmek söz konusu iken akışkan dönem dediğimiz günümüz toplumlarında her şeyin akışına bırakıldığı, geleceğe dair belirli bir programın olmadığı görülmektedir. Bauman (2017a: 38-44) bu dönemi, belirli bir hazırlığın olmadığı ve gelişigüzel gerçekleştiği şeklinde yorumlamaktadır. Ona göre eski değerler, fikirler, kurallar önemini kaybetmiş veya işe yaramayan bir durumdadırlar. Yeni koşullara uyum sağlamamızda işe yarayabilecek metotlar da henüz saptanmış değildir. Son dönemlerde yaşanan değişimlerle gelişmeleri kontrol ve tayin etmek bir yana anlaşılmalı dahi olanaksız kılmaktadır. Öyle ki toplumsal sistemden bireysel yaşam tecrübelerine kadar her seviyede bir değişimin karşımıza çıktığı, fakat bütünü altüst edecek kadar kolektif bir cevaptan yoksun olduğu da söylenebilir. Bu nedenle modernitenin peşinde olduğu devlet projesinin veya soyunduğu toplum mühendisliğinin başarısız olduğunu belirten Bauman'a göre söz konusu oluşturulan katı düzenlemeler ve idealler günümüzde hızla değişip dönüşmekte ve eriyerek akışkan bir hal almaktadır. İletişim ve bilişim alanında öne çıkan yeni teknolojiler, bu (dijital) teknolojiler üzerinden oluşan ağlar ve bu ağların sonucunda oluşan küreselleşme olgusu, son dönemlerde bariz şekilde görülen akışkanlığın oluşmasında etkili bir faktör olarak öne çıkmaktadır (Şahin, 2019: 34).

Son dönemlerde yaşanan en büyük algısal değişiklik ise yaşama dair temel çizgiler diye bilinen alanlarda gerçekleşmiştir. Özellikle geleneksel toplumlarda geçerli bir kaide olarak otoriteler tarafından insanlara verilen bilginin tek bilgi olmadığı anlaşılmış; bilgi, görüş, düşünce, kimlik ve söyleme dair ne varsa, hatta geleneksel dini anlayışın belirlediği kader anlayışı dâhil, her şeyin değişebileceği kabul görmüştür (Duman,2021: 294).

İnsanların kendilerini yetersiz ve yardıma bağımlı görmesinden kaynaklı işlev gören dinin tarih boyunca toplumlarda yaşatıldığını belirten Bauman, dinin kimi zaman katı ve sert söylemlerle insanların hayatlarını şekillendirdiğini, ancak postmodern yaklaşımların öne çıkmasıyla bu işlevselliğini önemli ölçüde yitirdiğini veya aşındığını dile getirmektedir. Bu nedenle kolektif bir din anlayışından ziyade, Ulrich Beck gibi bireysel bir din algısı üzerinde yoğunlaşmakta ve bu bireysel din boyutunun sosyolojik incelemeler için yeni bir alan olduğuna dikkat çekmektedir. Bauman, dinin kendisini nasıl açıkladığından ziyade bireyin dini nasıl tasavvur et-

tiğini, ateist, deist, seküler ve agnostikleri içine alan bir çerçevede dinsel olanı anlamaya çalışmaktadır. Belirsizliklerin yoğun şekilde var olması, insanın bu belirsizlikler karşısında anlamlandırma sorunu yaşaması dini işlevsel hale getirmektedir. Başka bir ifade ile din, Tanrı, deizm, insan ve sekülerleşme gibi tüm kavramların varlığı, esasen müphemlik veya belirsizliklerin olması nedeniyle önümüze çıkmaktadır. Dolayısıyla günümüz sosyolojinin temel paradigmasını belirsizlikler oluşturmaktadır. Akışkan toplum görünümü de belirsizliklerin bir sonucudur ve bu toplumsal yapı okyanustan akışkan bir zemine sahip olan karaya taşınarak yeni bir sosyoloji ortaya çıkartmaktadır (Bauman, 2013b: 27-32).

Modern dönemle birlikte belirsizliklerle boğuşmak zorunda kalan insan için manevi bir rehberden mahrum olmak, etik seçim yapma olasılığıyla veya endüstri kaynaklı çevresel faktörler karşısında ahlaki ikilemlerle karşı karşıya kalmayı doğurabilmektedir. Hatta günümüzde riskin çok yönlü, problemlerin ise sürekli olması ahlaki ilgi ve bilgidен mahrum kalmaya neden olabilmektedir. Bauman tarafından fazlasıyla önem atfedilen akışkan modernlik kavramıyla bir yandan modernlik ile postmodernlik arasındaki ikili yapıyı ortadan kaldırmayı hedeflerken diğer yandan da özgürlük ve sorumluluk düşüncesini temellendirmeye çalışmaktadır (Ertoý & Yalçın, 2017:187). Çünkü toplumsal çıkarları yönetmek veya toplumcu kararlar etrafında seçimlerde bulunmak, anlam dünyalarının postmodern çağda çeşitlenmesi sonucunda kişilerin amaç ve değer gibi konularda karar alma ve seçim yapmalarını güç hale getirmiştir. Günümüz bireyleri, doğru ve güzel tercihlerde bulunmayı sağlayacak bilgi ve rehberlerden yoksun oldukları için seçim yapma zorunluluğu karşısında kaygı duymakta ve mutsuz olmaktadır.

Bauman, toplumun akışkan hal almasında önemli ölçüde etkili olduğunu belirttiği ağları tanımlarken geleneksel toplumların önemli bir görünümü olan cemaatlerle karşılaştırma yaparak ortaya getirmektedir. Ona göre, her ne kadar daha fazla kısıtlama ve sorumluluk getirirse de cemaate ait olmak bir ağa dâhil olmaktan daha çok emniyetli ve güvenlidir. Cemaatin bireyi yakından takip ettiğini, hareket alanını önemli ölçüde daralttığını, yine de kötü günün dostu olduğunu belirtir. Ağlar ise bireyin normlarına uyup uymadığına bakmaz, bırakıp gittiğinde onu cezalandırmaz, bireyin birlikte güzel vakit geçirmesi içindir, ortak ilgi alanları dışındaki herhangi bir sorunuyla başkalarının ilgilenebileceği bir alan değildir. Esasen buradaki ayırım, bireyin özgürlüğü ile güvenliği arasında beliren bir seçimden kaynaklıdır. İkisine de ihtiyaç vardır, ancak birinden bir kısmı feda edildikten sonra diğerine sahip olunabilmektedir. Birinden ne kadar çok bulunursa diğerinden o kadar az bulunmaktadır. Güvenlik bakımından ağlardan daha güçlü olan cemaatler, özgürlük konusunda ağların gerisinde kalmaktadır. Çünkü ağlar üzerinden kurulan ilişkiden kurtulmak,

sil tuşuna basmak veya mesaja cevap vermemek kadar kolay olabilmektedir (Akt.: Şahin, 2019: 34). Özgürlük sağlama konusunda öne çıkan ağlar aynı zamanda önemli riskler de içermektedirler; çünkü ağlar dağınık, bilinmeyen ve öngörülemeyen şeylere, ayrıca her an yeni eklenme veya kopmalara açıktır.

Ağlar, ekonomi, göç, iletişim gibi farklı alanlarda farklı bağlantılar üzerinden küresel ölçekte bir yapı inşa etmektedir. Bauman küreselleşmeyi, farklı coğrafyalar arasında yoğun transferler ve hareketlenmelerden oluşan bir örgütlenme ve mesafelerin ortadan kalkması şeklinde tarif etmektedir (Akt.: Şahin, 2019: 34). Öyle ki belirli bir mekân içerisinde kalmak bile mahremiyet halini almıştır. Çünkü küresel ölçekte bir hareket özgürlüğü söz konusu olmuştur. Ancak küresel düzeyde bir hareket özgürlüğü bir taraftan başarı, gelişme ve ilerlemeye iştret ederken diğer taraftan yenilgi, hareketsizlik ve başarısızlık gibi hayattaki olası sonuçları da beraberinde getirmektedir (Bauman, 2018b: 145).

Ekonominin ve temel araçlarının küreselleşmesi ticaretin de küresel bir boyuta sahip olmasına yol açmıştır, artık tüm dünyanın tükettiği ürünler benzer olmaya başlamıştır. Yerel özellikten çıkan tüketim ürünleri bireyin algısındaki yakın-uzak kavramlarını altüst etmiştir. İletişim ve bilişim teknolojilerindeki gelişmeler, iletişimin ağlar üzerinden küreselleşmesine olanak tanımış ve bilgi akışı hızlanmıştır. Enformasyonun küresel düzeye erişmesiyle siberetik denilen üçüncü bir mekân (alan) var edilmiştir. Esasen bu alan mekânsal özellikten yoksundur, çünkü fiziksel engeller veya zamansal uzaklıklar sorun olmaktan çıkmıştır. Monitörlerin birbirine bağlanması durumunda *burası* veya *orası* arasında bir fark kalmamaktadır (Bauman, 2018b: 27). Göçle gerçekleşen insan akışı, bilişim ve ulaşım alanlarındaki teknolojik ilerlemeler, seyahatler, ekonomik koşullar küreselleşmeyi hızlandırmış, hareketliliği arttırmıştır. Bedensel olarak yerinde duran günümüz insanları, dijital aygıtlar ve sanal medya üzerinden hareket halindedirler. Akışkan toplumda her bir birey tüketici mantığıyla hareket ederek üründen doyumunu anında sağlayan ve ardından ondan vazgeçen bir konuma erişmiş, bir anlamda yersiz ve yurtsuz şekilde davranarak hem mekânsal hem de zihinsel olarak hareket etme olanağı bulmuştur. Küreyerelleşme kavramıyla, hem küreselleşme hem de yerleşme eğilimlerinin uzlaştırılması söz konusu olmuş, hareket etme ve eyleme özgürlüğü yoğun şekilde öne çıkmıştır.

Akışkan Toplumun Özellikleri

Bauman'a göre akışkan modernitenin dört temel unsuru bulunmaktadır. Bunlardan birincisi *bireyselleşmedir*. Akışkan modern toplumların belirleyici özelliğinin başında bireyselleşmiş olmaları gelmektedir. Kurumsal bağlılıkları zayıf ve gevşek, toplumla intibakları geçirgen ve yü-

zeyseldir. Seçimlerinde bağımsız, tercihlerinde rasyonellik peşindedirler. Birey, artık aile, cemaat ve ulus gibi istikrarlı kategoriler içerisinde itaat-kâr bir üye değil, kısa süreli ilişkilere ve farklı yaşam tarzlarına sahiptir. Kurumsal bağlılıklar çözüldüğünden bireysel kimlikler de esnek, geçici ve geçirgen bir hal almaktadır. İkincisi ise *araçsallık*tır. Bireye katı gelen ve yükümlülük getiren bağlayıcı unsurlar, geç modernlikte istenilmeyen ve uzak durulan bir durumdur. Bireyler gerçek ilişkilerden ziyade sanal ağlara, çevrimiçi ilişkilere, karmaşık ve duygusal bağlılıkların olmadığı veya esnek olduğu alanlara yönelmektedirler. Akışkan toplumda birey, istediği anda kimliğini değiştirebileceği, nesnelere karşı varlıksal bağlılığını kullanımı oranında belirleyebileceği bir alan peşindedir. *Risk ve belirsizlik* ise akışkan modernitenin öne çıkan üçüncü unsurudur. Zira bu toplum modelinde belirginlik ve tutarlılık yerini belirsizlik ve tutarsızlığa, güven ise yerini güvensizliğe bırakmıştır. Stabil olan şeyler yerini akışkanlığa, katılık ise yerini akıcılığa bırakmıştır. Bu dönemde bireyler, ait oldukları toplumları, makamlarını, geçim kaynaklarını ve kimliklerini tayin ederken büyük oranda müphemliği tecrübe etmektedirler. Bir yandan bireye özgürlüğü ve konforu sunan akışkan modern dünya, diğer yandan bireyi bazı problemlerle ve önemli ölçüde risklerle de karşı karşıya bırakmaktadır. Çünkü akışkan modern toplumda tamamlanmamışlık, bitmemişlik ve belirsizlikler nedeniyle riskler bulunur ve hiçbir şey tümüyle önceden kestirilememektedir. Bu dönemin belirginleşmesinde etkili dördüncü unsur ise *parçalanmışlıktır*. Bireyin sadece kendi sorumluluğunu alması, istediği biçimde tek bir plana veya yaşam şekline bağlı kalması ve var olma hissini yaşaması parçalanmışlığı tarif etmektedir. Parçalanmış kimlikler ve yaşamlar kalıcılık ve sabitlik önünde engel oluşturmaktadır. Zaten kalıcılık veya sabitlik gerektiren uzun dönem projeler veya bağlılıklar akışkan yaşamı sürdürmeyi güçleştirmektedir. Sosyal yaşamın parçalanmışlığından zemin bulan modern akışkan toplum yapılanmasında insanların bağlılıklarından kurtulmaları çok çabuk gerçekleşebilmektedir. Hatta bireyler, adanmışlıklarından pişmanlık duymadan yön değiştirebilmekte, içinde buldukları koşullara göre fırsatları kovalayabilmekte, tüm bunlar için istekli ve hazır bir duruş sergileyebilmektedir. Bu nedenle esneklik, değişime açıklık ve devingenlik akışkan modernitenin önemli ve belirgin özellikleri olmaktadır (Akt.: Özbölük, 2019: 261-263).

Öte yandan akışkan toplumun genel karakteristik özellikleri ve modern dönemden farkları arasında şunlar dile getirmek de mümkündür: A) öncelikle benzetme üzerinden ifade etmek gerekirse, katı modernliğin inşa edilmesinde beton ve çelik kullanılırken akışkan modernlik döneminde plastik kullanılmaktadır. B) akışkan toplum aşamasında her şey hızla değişmektedir, öyle ki tüm üyeler eylemlerini alışkanlık veya rutine dönüştüremeden bir yenisiyle karşılaşırlar. Yeni başlangıçlar birbi-

rini sürekli takip etmektedir. C) akışkan toplumda yapıdan ziyade ağlar önemlidir, çünkü ağlar bireysel bağlantıların kurulması veya kopmasında önemli fırsatlar sunmaktadır. D) akışkan toplum modelinde bireysel yaşam çevrimiçi ve çevrimdışı diye ikiye bölünmüştür. Bu bölünmenin başka bir görünümü ise yerel ve küresel şeklindedir. İki evren birbirine o kadar karışmış ki küyerel diye bir sentez üzerinden hayatlar yaşanmaktadır. E) yaşanan hızlı değişim ve dönüşümler nedeniyle bilginin kullanım süresi kısalmış ve bilgi bir tüketim nesnesi haline gelmiştir. Gelişme, ilerleme, kariyer ve olgunlaşma süreçlerinin önemli olmadığı akışkan toplum modelinde daha çok kısa dönemli ve birbirinden kopuk projeler üzerinde durulmakta, ilişkiler ise dikey olmaktan çıkarak yatay bir seyir izlemeye evirilmektedir. F) bilgi, ürün ve nesnelere yaklaşım genel olarak tüketim eksenli olduğundan ilgili bilgi, ürün veya nesnenin kullanma tarihi sona erdiğinde unutulması zorunluluk halini almaktadır. G) akışkan modernlikte geleceğin öngörülmesi güçtür, öngörülemezlik beraberinde riskleri de dayatmaktadır. I) sağlıklı bir gelecek öngörmek ve riskleri önlemek bireylerin özgür iradeleriyle verecekleri kararlara bağlı olmaktadır. Çünkü bu durumda kurallara sıkıca bağlılık erdem olmaktan çıkmakta, esnek olmak veya esnetebilmek ise erdeme dönüşmektedir. İ) küresel ölçekte hareketliliğin artmasıyla kültürel okuryazarlık ve farklı toplumların etkileşimleri sonucu kültürlerarası okuryazarlık çerçevesinde eğitim ve becerileri gerekli kılmaktadır. J) akışkan hayatın temelinde tüketim bulunmakta veya akışkan hayata yön veren olgu tüketim olmaktadır (Şahin, 2019: 38).

Akışkan modernlikte belirgin şekilde karşımıza çıkan özgürlük, önceki dönemlerde görülmeyen nitelikler taşımaktadır. Örneğin birinin kazanmasının diğerinin kaybetmesi üzerine kurulu olmadığı bir oyun gibi farklılaşan yönlere sahip olmaktadır (Bauman, 2016: 88). Başka bir ifade ile kazanan ve kaybedenin olmadığı, varoluşsal sürecin karşılıklı sürdüğü, dostluk ve paylaşımın yaşatılmak istendiği bir düzen idealize edilmektedir. İnsanlar arası bağların kurulmasına karşılık gelen güçlenme kavramı, hayat boyu eğitim sayesinde kadın ve erkeklerin işbirliği içinde birbirlerini zenginleştirmeleri ve potansiyellerini gerçekleştirmelerine de uygulanabilir. Ancak özsayıları için mücadele içinde olmaları ve yeteneklerini gerçekleştirmeye çalışmalarını yaşamın dost canlısı ilişkileri ve hoşgörüyü öngören düzene dönüştürme mücadelesini sorunlu hale getirmektedir.

Bauman'a (2005b: 308) göre akışkan modernlikte hayatta kalabilmek değişim ve dönüşüme ayak uydurmakla mümkündür. Bireyler akışkan toplumda yok olmamak için sörf yapmaya devam etmektedirler; sörf'ten kasıt ise mobilya, gardırop, görünüş, duvar kâğıdı, alışkanlıklar gibi bireyi çevreleyen her şeyin değiştirilmesidir. Başka bir ifade ile birey, en büyük hızla önce kendisini değiştirmekte, hâkim şeklindeki tüketim mantığı ve yaklaşımına ayak uydurmakta, değişime karşı ise esnek olmakta, katı bağ-

lılıklardan uzak durmakta ve yeni yaşamın kurallarının sürekli değişmesi nedeniyle uyum sağlama becerisini gösterebilmektedir. Ayrıca ağların çeşitlenerek çoğalması bireyin ötekiyle iletişim kurma becerisini geliştirmesini gerekli kılmakta; çünkü kendisi de ötekinin ötekisi konumunda olduğundan bu tür bağlantılara uyum sağlama becerisini gösterebilmeyi dayatmaktadır. Bu yüzden var olmanın şartı olarak farklı kesimlerle iletişim ve etkileşime geçmeyi zorunlu gören Bauman, akışkan hayatta istendik insan profilinin ancak okuryazarlık üzerinden beceri geliştirilmesiyle sağlanabileceğinin zorunluluğuna işaret etmektedir (Akt.: Şahin, 2019: 39). Her şeyden önce akışkan toplum bir ağ toplumdur, bu toplumda gerekli bilgi ve donanım bir zorunluluk şeklinde kendisini dayatmaktadır.

Akışkan toplumdan söz edilecekse üzerinde durulması gereken özelliklerinden veya görünümülerinden biri de hiç şüphesiz ki bireysel kimliklerdeki akışkanlık olmalıdır. Kimliklerin akışkan bir hal alması günümüzün önemli değişim alanıdır ve insanların yaşadıkları değişim ve dönüşümü önemli ölçüde görünür kılmaktadır. Dijital alanların ortaya çıkmasıyla yoğun şekilde karşılaşılan bu olguyu ele almak akışkan toplumun anlaşılmasına da katkı yapacağı düşünülmektedir. Zira günümüzde bireylerin kimlik oluşumları üzerinde önemli ölçüde etkili olan internet ve bilişim teknolojileri, kimi zaman insanların bireysel kimliklerini kaybetmelerine de yol açabilmektedir. Çünkü online iken farklı, insanların bulunduğu ortamlarda farklı yön ve kimliklerini ortaya koyabilen bireyler, geleneksel düşünce şekilleri tarafından edinilen davranışları bir tarafa bırakıp akıcı bir şekilde yeni eylemler gerçekleştirip tecrübeye çevirebilmektedirler. Dolayısıyla sosyal medya kullanımıyla geliştirilen kimlikler akışkan bir zeminde şekil kazanmakta, birden fazla benliğe sahip olup ortama göre bu benlikleri kullanabilmektedir (Özbölük, 2019: 270). Bir anlamda insanlar, sanal ortamlarda gerçekleşen tüketimde kullanabilecekleri benlikler biriktirmektedirler.

Modernitenin akışkan hale gelen son dönemlerinde bireylerin belirgin özellikleri arasında hızlı yaşamak, hızlı tüketmek, anlık tatminler yaşamak, hızlı çözümler bulmak öne çıkmaktadır (Bauman, 2009: 16). Sadakat gerektiren eylemlerden ve risk almaktan kaçınmaya çalışan akışkan veya geç modernlik dönemindeki bireyler, geri dönüşü mümkün, anlık, esnek ve pratiklik içeren ilişki ve uygulamalara yönelmektedirler (Bauman, 2009: 66-67). Değişmeden ve bozulmadan kalmanın pek mümkün olmadığı akışkan hayat yaklaşımında ilişkiler daha çok iki ucu keskin bir bıçak gibi yaşanılmaktadır (Bauman, 2010: 157). Örneğin güzel ve çirkinin bir diğerine dönüş yapabileceği zaman belli değildir. Bunun yerine yarar ölçüsü dikkate alınmakta, bir eyleme yararlı olduğu sürece devam edilmekte, bir nesne fayda vermediğinde ise tüketilmesi, parçalanması ve dağıtılması öngörülmektedir (Bauman, 2011: 98).

Akışkan toplumun bir özelliği olarak tüketimin ağırlığını her geçen gün daha da hissettirmesi; insanlara var olmalarının en büyük görünümü olarak kendisini dayatması ve tüm bireyleri kapsamına alması günümüzün önemli bir gerçeğidir. Eski dönemlerle karşılaştırıldığında günümüzün tüketim anlayışının biriktirmekten ziyade tek seferlik kullanım üzerine kurulu olduğu öne çıkmaktadır. Tek seferde alınacak keyfi yaşamak ve ardından yeni veya başka ürünlere yönelmek tüm tüketim ürünlerinde olduğu gibi bilgide de geçerli olduğu görülmektedir (Şahin, 2019: 40).

Geçmiş yaşamlara kapalı olan ve onlardan herhangi bir ibret almayı gereksiz gören geç modernlik dönemi insanı, tüketmeye dayalı bir yaklaşımla baktığından sadece gözleriyle gördüğüne ikna olmakta, anlam dünyasına eğilmeyi ise anlamsız bulmaktadır. Oysaki göz içeriği değil dışarıyı görmekte, tefekkür etmek ise içe dönmeyi gerektirmektedir (Şişman, 2020). Dışsal ve görsel bir unsur olması nedeniyle fazlasıyla öne çıkan eğlence kültürü de tüketim yaklaşımının önemli bir parametresini oluşturmaktadır. Zira her şeyin sınıvlandığı ve ölmeye doğru gittiği bir ortamda eğlence kültürünün canlı durması anormallikler içermektedir. Eğlence kültürü sayesinde modern insan hedonizme teslim olmuş, politik olmaktan uzaklaşmıştır. Kitle sporları, uyuşturucu, pop, disko, sinema, televizyon, cep telefonu ve internet gibi pratik ve cihazlar eğlencenin vazgeçilmezleri olmuştur. Esasen eğlence özünde apolitiktir ve insanı dışındaki sorunlara kapatmaktadır. Farklı coğrafyalarda yaşanan açlık, çatışma ve soykırım gibi sorunlar stadyumdaki insanın aklına gelmemektedir. Modern insanın beklentisi sadece eğlenceye yönelik olmakta, kolektif eğlence hedonizmi, bireysel hedonizm ise egoizmi doğurmaktadır.

Akışkan toplumun özellikleri arasında belirsizlik ve müphemlikler nedeniyle oluşan potansiyel riskler önemli bir yer tutmaktadır. Yabancıdan duyulan korkunun ortadan kaldırılması, onun tanıdık hale getirilmesi, yani yatay bir ilişki düzleminde diyalog kurulması, davranış ve tutumlarının öngörülmesi, birlikte yaşamının becerilerinin geliştirilmesiyle mümkündür (Şahin, 2019: 45). Esasen toplumsal yaşamda gerçek diyalogların kurulması, diyalogcular arasında kurulacak karşılık güvenin tesis edilmesiyle sağlanabilmektedir. Karşılıklı veya yatay bir ilişki içinde olmaları durumunda gerçek anlamda sevgi, inanç ve alçakgönüllülük gibi duyguları sergilenebilmektedir. Çünkü hayatı (yaşamayı, insanları) sevmeyen biri diyaloga geçme gereği duymamakta, bu nedenle sevgi korku değil, bir cesaret haline gelmekte ve öteki insanlara adanmışlığa dönüşmektedir. Birinin ötekini hor görmesi, cahil olarak etiketlemesi diyalogu tek taraflı hale getirmekte, bunun önüne geçmenin yolu da alçakgönüllü olmaktan geçmektedir. Bauman bu konuda, ötekinin ötekisi olarak yaşamayı insanın temel görevi saymaktadır (Akt.: Şahin, 2019: 43).

Aile Olmak

Modern toplumlarda aile, aşk ve evlilik gibi kavramlar yeni iş ve üretim ilişkileri etrafında yeniden yorumlanırken akışkan modern hayatta ise tüketime odaklı bir yaklaşım ağır bastığından bu kavramların kıymeti de önemli ölçüde azalmış ve birer tüketim nesnesi haline getirilmiştir. Örneğin uzun süreli, duygusal, romantik bir aşkı veya sevgiyi bir kenara bırakarak tüketim kültüründe olduğu gibi tek seferle sınırlı, anlık ve değiştirilebilen şekilde tüketim arzuları yönelmek daha cazip gelmektedir. Başka bir ifade tüketim ürününe karşı gösterilen muamele artık diğer bireylere ve onlarla yaşanan ilişkilere de uygulanmaktadır (Şimşek, 2016: 281). Örneğin partnerlik gibi kısa süreli ilişkilerin revaçta olması, hayatın tüm alanlarına artık tüketim endeksli bir bakış açısının yerleştiğine işaret etmektedir.

İnsan ilişkilerinde risk ve kaygı, akışkan modern yaşamda önemli bir yer edinmeye başlamıştır. İnsanlar aile, akraba ve cemaat türü gruplardan uzak durmayı, mümkünse yalnız yaşamayı tercih etmeye başlamıştır. Belirsizliklerin ve karmaşanın varlığı bireyin bu türden kararlar almasını zorunlu hale getirmiştir. Evlilik ve ailevi ilişkilerin yapısı duygu temelli olmaktan ziyade rasyonel temelde atılmaya başlandığından evliliği bitirmek de bir o kadar kolaylaşmıştır. Dürüstlük, aidiyet, fedakârlık ve samimiyet gibi aile için temelde gereksinim duyulması önem arz eden duygular saflığın işaretleri sayılmış, aile ilişkilerine yönelik hesaplar, genellikle çıkar üzerine inşa edilerek metalaştırılmıştır. Mahremiyetin dikkat edilen bir husus olmaktan çıkmasıyla sosyal, fiziksel ve ruhsal çıplaklık günün gerçekleri haline gelmiştir (Bauman, 2013a: 43). Kişisel kullanımlar için öngörülen ve korunan yerler özel veya şahsi olmaktan çıkmış ve kamusal bir hale gelerek görünür kılınmıştır.

Oysaki aile olmak, insanın başka hiçbir yerde bulamayacağı duygusal yakınlığı ve paylaşımı sağlaması bakımından insani bir gereklilik olarak karşımızda durmaktadır. Zira tüm kurumsal yapılanmaların, yeni ilişki kurma girişimlerinin ve sosyalleştirme projelerinin uygulanmasına rağmen ailenin bireye sağladığı duygusal zemini oluşturmadığı yönünde bir kabul söz konusudur. Sadece rasyonel olma yönünden oluşmayan insan, aynı zamanda duygusal ve psikolojik yönleri de sahiptir. Hayatı anlamlandırmakta önemli sorunlarla karşı karşıya bulunan bireyler, sadece ekonomik bir varlık olarak tüketimi öngören yönleri üzerinden dikkate alınmaktadırlar. Başka bir ifade ile akışkan modern hayatın üzerine inşa edildiği temel, sadece tüketime dayalı ve rasyonel yönüyle öne çıktığından duygusal zemin önemli ölçüde ihmal edilmiş ve adeta yok sayılmaya başlanmıştır. Hâlbuki yaşamın dengesi, insanın rasyonel yönünün tatmini kadar duygusal yönünün de tatminini zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla rasyonel bir varlık olarak görülen çağımız insanı duygusal yönden önemli

sorunlarla karşı karşıya bırakılmıştır. Kısa süreli, anlık zevk ve arzulara dayalı ilişkilere mahkûm kalmış şekilde samimiyetten, sevgi, saygı ve fedakârlıktan uzak bir yaşama maruz kalmıştır. Buradan hareketle, bu kısmında ‘aile olmak’ pratiği üzerinden, insanın gerçek anlamda paylaşımında bulunmasını olanaklı kılan ailenin bireylere sağladığı katkılar üzerinde durulacaktır.

Tarihin en eski meşru birlikteliği aile üzerinden gerçekleşmiştir. Toplumsal yönü ağır basması nedeniyle aile, iki insanın birlikte yaşamaya yönelmesiyle sade ama zengin bir anlam kazanan, kurulması, güçlenmesi ve sürdürülmesi için önemli oranda emek verilen toplumun en küçük yapılanmasıdır. Toplumun özünü teşkil etmesi onun, kurulmasıyla başlayan zincirin akrabalara, soy veya aşiretlere, şehirlere ve topluma dönüşmesinde yatmaktadır (Martı & Han, 2016: 98).

İki ayrı dünyanın birleşmesine karşılık gelen evlilik, erkeğin kadına kadının da erkeğe taşınmasını ifade etmektedir. Her ne kadar, herkes gittiği yere kendisini götürse de, yine de gittiği yerin bazı kurallarına göre kendisini yeniden düzenleme ihtiyacı hissetmektedir. Kendisini oraya bağlayacak, aidiyet duygusu yaşayacak bağlanmayı kalbi duygular üzerinden sağladığında aile olunmaktadır (Tarhan, 2021: 18). Ancak sevgisine karşılık bulduğunda ve duyguları yankılandığında aile olma zemini söz konusu olmaktadır.

Aile olmak, ailede birliğin korunmasına gönderme yapmakta, aile bireylerinin anlaşma ve kaynaşmayla hayata güvenle bakabilecekleri bir ilişki ağına karşılık kullanılmaktadır. Yüzeysel ve günöbirlik ilişki ve buluşmalardan ziyade geleceği kuşatan ve derin bir ilişki ağını ören bir çerçevede olmasını gerektirmektedir. Özellikle ideal birlikteliği; aynı duygu ve düşüncelerde buluşması ve aynı değerlerin benimsenmesi aile olmanın temel karakteri sayılmaktadır. Aynı ortamı paylaşmak, aynı soyağacına bağlı olmak, aynı çatı altında yaşamak veya geceyi geçirmek aile kurmak için yeterli olabilmekte iken aile olmak için yeterli görülmemektedir (Martı & Han, 2016: 99). Çünkü bedenlerin birlikteliği kadar ruhların, duygu ve düşüncelerin de birlikteliği önem arz etmektedir.

Hiç şüphesiz ki aile olmanın yolu onu talep etmekten geçmektedir. İnsanın nihayetinde güzel ve çirkin taraflara sahip olduğunun bilinmesi, hangisine eğilim gösterirse diğer tarafı gerileyeceğinin idrak edilmesi, aile ilişkilerinin sağlıklı bir zemine sahip olmasında önemli görölmektedir (Tarhan, 2021: 21). Kişinin çirkin istek veya yönlerini bastırarak iyi olanlarını öne çıkarması tümüyle iradesine bağlı olarak şekil kazanmaktadır. Bunun sağlanması eğitimlerin alınmasıyla, yeteneklerinin geliştirilmesiyle ve duyarlı olmayla mümkündür. Empati duygusunu edinmiş kişiler, evlilik ve aile ilişkilerinde görölen sorunlar karşısında vicdani bir

muhasebeye yöneldiklerinde sorunun kaynağına ulaşma olanakları daha fazla olmaktadır. Kendi hatasıyla yüzleşen birey, karşısındaki insanı değerlendirmeye tabi tutarken vicdani bir yol izlemeyi esas almaktadır. Tartışma üzerine kurulu bir ilişki konuşma sayılmamakta, olsa olsa sadece bir mücadele yürütülmektedir. Hakikatin ortaya çıkmasına katkı sunması beklenen eleştiri, karşı tarafı tümüyle sindirmeye dönüştüğünde evliliğin şeklen olmasa bile ölümü anlamına gelmektedir.

Evlilik bağı üzerinden iki farklı cinsteki insanın meşru zeminde cinsel ilişkilere sahip olduğu aile kurumu neslin devamı, yeni neslin sosyalleşmesinin yanında psikolojik ve ekonomik işlevleri de bulunmaktadır. Toplumun kültürel değerleri doğrultusunda iç ilişkileri biçimlendiren ailenin toplumu etkileme gibi bir rolü de söz konusudur. Sanayi öncesi ve sonrasında toplumun temel kurumu olarak aile sosyal değişimin ilk etkilendiği ocak olmasına karşın değişime en çok direnç gösteren kurum olmuştur (Demir, 2020: 5424).

Günümüz insanında duygusal güvenin sağlanabileceği tek ortamın tüm alternatiflere rağmen yine de aile kurumu olduğunu söylemek mümkündür. Aile dışındaki yapıların çok az ibr kısmında bireyin desteklenmesi, duygusal özerkliğinin korunması, sevecenlikle karşılanması, konforunun dikkate alınması ve hor görülmemesi söz konusu olmaktadır (Engin, 2022: 126). Bu nedenle bireyin kendisini önemli, değerli ve fonksiyonel gördüğü aile gibi bir yapının önemi, risk içeren ve ilişkilerin samimiyet içermediği dış dünya karşısında daha da kıymete binmektedir.

Evlilikte, temel ihtiyaçların belirli bir düzen içerisinde karşılanması olduğu kadar arkadaşlık ve dostluk boyutu, hayatı paylaşma boyutu ve ebeveyn olma boyutu da söz konusudur. İnsanın kendisi bir değerdir ve evliliği de değer üzerinde kuruludur, aksi durumda, insanın sadece biyolojik bir beden olarak görülmesi onu değersiz kılmaktadır. İki insan arasındaki ilişkinin temelinde değerler olmadığında nefsi arzular ve şahsi çıkarlar ortaya çıkmaktadır (Tarhan, 2021: 21).

Bir aile içinde dünyaya gelmenin önemi kadar yeni bir aile kurmak da bir o kadar önemlidir. Sadece eşlerden oluşmayan aile, yakın çevre ve tarafların ailelerinin ilişkileri açısından da umut oluşturan yönere sahiptir. Karşıt cinslerin bir araya gelerek birlikte özgür olmalarını vaat eden aile, kurulduğu andan itibaren taraflara farklı sorumluluklar yüklemekte, paylaşımcılık ve ortaklık temelinde bir kurumun yönetimini üstlenmelerini sağlamaktadır (Martı & Han, 2016: 99). O halde ailede eş olmak, fiziksel olduğu kadar duygusal ve zihinsel beslenmeye ve tamamlanmaya da işaret etmektedir.

Ailedeki yapısal dönüşüm beraberinde aile bireyleri arasındaki ilişkilerde de farklılaşmayı getirmektedir. Örneğin aile bireylerinin tutum,

davranış, tavır, inanış, anlayış ve beklentilerinde de belirli ölçülerde anlamsal açıdan değişim ve farklılaşma yaşanmaktadır. Konuyla ilgili simgesel etkileşimcilik kuramı ailedeki rol ve statülerin değişim ile birlikte aile bireylerinin yeni anlamlar kazanan ilişkilerine dikkat çekmektedir (Canatan, 2018: 41-44).

Toplumdaki yeri ve önemi açısından sağlam bir işlev döngüsü üzerinden konumlanan ailenin diğer kurumlarla ilişki ve etkileşimleri bakımından fonksiyonelliği, toplumsal yaşamın odağını oluşturmaktadır. Aile olmak, gündelik yaşamda üyelerin statü ve rollerini kapsayan, sahip olunan haklara dikkat çeken ve bireylere yaşantı alanı açan yönler nedeniyle farklılaşmaktadır (Demir, 2020: 5425). Özünde doğayla ve toplumla mücadele alanı yanında bireylerin kendileriyle de mücadele etmelerini içermektedir.

Evlilik hayatı erkek ve kadının gerçek anlamda kimliklerini açığa çıkardıkları bir ortam sunmaktadır. Çünkü insanın kişisel gerçekleri, alışveriş, yolculuk, evlilik gibi pratikler üzerinden bir ilişki yaşandığında ortaya çıkmaktadır. Karşıdakinin dürüstlüğü, ahlakiliği, iyiliği ancak bu türden yollarla bilinebilmektedir (Tarhan, 2021: 19). Dayanışma, yardımlaşma, dürüstlük ve fedakârlığın yaşanması ancak aile kurumunda gerçekleşebilmektedir. Dışındaki hiçbir kurum veya yapılanma bu duyguları bireylere karşılıksız bir şekilde aktaramadığı konusunda uzlaşmaktadır.

Araştırmalar olumlu düşünceler geliştirmenin mutlu bir evlilik ve aile kurumu için önem arz ettiğini gösteren sonuçlar içermektedir. Kötü olay veya hatıralara takılı kalmak ve gerçekçi olmayan beklentiler içine girmek evlilik ve aile ilişkilerini zedelemekte, çiftlerin birbirinden soğumasına neden olmaktadır. Olumsuzluk ve çatışmalara boğulmuş bir evlilik ilişkisinin devam etmesi mümkün değildir. Bu sebeple mutlu bir ilişkiye sahip olmak üzere çiftlerin donanımlı ve gelişime açık, yeteneklerini geliştirme odaklı tutum ve davranışlar sergilemeleri önemli görülmektedir (Engin, 2022: 126).

Hayat hareket, çatışma ve diyalektik bir yapı üzerine kuruludur ve akışkan bir halde karşımızda durmaktadır. Evlilik ve aile değerleri de hayat gibi akışkan yönere sahiptir; iki ayrı insanın bir araya gelmesiyle aile oluşmakta, aralarındaki ilişkiler ailenin geleceğini belirlemekte, kurulan aile ilişkilerinden mutluluk elde edenler gerçekten evlilik yapanlar iken çatışma ve sorun yaşayan/yaşatanlar ise evlilikte tarafların henüz birleşemediklerine işaret etmektedir (Tarhan, 2021: 19).

Dürüst olmak, fedakârlık etmek, sözünde durmak gibi tutum ve davranışlarla karşımıza çıkan ahlaki değerlerin de ilk kazanıldığı yer aile kurumu olmaktadır. Aile, birey için staj yapılan, öğrenilen değerlerin uygulamaya geçirildiği bir okuldur. Toplumun küçük örneği olarak aile, birey için kendisi dışındakileri tanıma, bilme ve onlarla bir arada yaşamayı

mümkün kılmakta, farklılıklara ve sınırlara saygıyı burada öğrenmektedir. Adına ahlaki değerler denilen söz konusu değerlerin tümü, bireyin kendisi dışındaki insanlarla bir araya gelmesi durumunda açığa çıkan ve gerek duyulan pratikleri oluşturmaktadır. Bireyin tek başına kaldığında önem vermediği ahlaki değerler, ötekiyle veya bir başkasıyla hayatı paylaşmaya başladığında elden bırakılmaması gereken bir kurala dönüşmektedir (Tarhan, 2021: 19). Bunun için kendisini bilmesi, tanınması ve karşı tarafa nasıl yaklaşabileceğini öngörmesi önem arz etmektedir.

Engin'e (2022: 127-129) göre aile olmanın önündeki engeller genel olarak görücü usulü evliliklerin yerini tanışarak evlenmelere bırakması, ekonomi kaygılarından dolayı çocuk sayısının azalması, boşanmalarda yaşanan artış, dağılmış veya parçalanmış aile tiplerinin artışı, kadına yönelik şiddetin artması, evlenme yaşının giderek ilerlemesi, ekonomik kaygılar nedeniyle evliliği geciktirme yaklaşımı, ebeveynlerin çocuklarının evliliğine müdahaleleri, aile ilişkilerinde ebeveynlerin rollerinin eşitlikçi bir çerçevede ele alınması, teknoloji ve tüketim kültürünün öne çıkan baskısı gibi faktörlerden oluşmaktadır. Kadının sosyal ve ekonomik hayata dâhil olması, liberal ve demokratik ekseninde siyasi anlayışların gelişmesi, sosyal ve siyasi haklarda sağlanan ilerlemeler, artan özgürlükler, şehir hayatına ayak uydurma çabaları ise ailenin küçülmesini beraberinde getirmiştir.

İdealizm teorisi, özellikle gelişmekte olan ülkelerde aile yapılarında yaşanan dönüşümleri izah etmede kullanılmaktadır. Toplumsal yapının düşünsel, olgusal ve pratik yönlerden değişimi aileyi de doğrudan etkilemektedir. Örneğin modernleşme ile birlikte evlilik yaşının ilerlemesi, kadınların iş hayatına atılması, eğitim olanaklarının artması, cinsiyet eşitliği düşüncesinin belirginleşmesi, rasyonel tutumların ve bireysel özgürlüklerin öne çıkması, ekonomik düzeyin veya gelirin yükselmesi, çekirdek ailenin ve giderek parçalanmış ailelerin oluşması idealist teori çerçevesinde şekil kazanmaktadır (Engin, 2022: 124).

Duygular, canlı varlıkların ruh hallerini ve olaylar karşısındaki duruşunu ifade etmeleri bakımından temel bir özellik olarak öne çıkmaktadır. Tüm insan ilişkilerinde ayrıcalıklı bir anlama sahip olan duygular, evlilik ve aile ilişkilerinde çimento görevini görmektedirler. Örneğin saygı duygusu, evlilikte kadın ve erkeğin veya karı ile kocanın birbirini kabul ettiklerinin ifadesi olduğu gibi birbirlerinin farklılıklarında benzerlikler kurmaya başladıkları bir zemini sağlamaktadır. Başka bir ifade ile çiftlerin birbirinin esiri olmadıklarına işaret eden saygı kavramı, eşlerin kendilerinden vazgeçmeden ortak bir noktada buluşmaya çaba göstermelerini gerektirmektedir. Saygıyla kendi sorumluluğunu fark eden birey, ötekinin veya karşısındakinin de sorumluluk duymasını hatırlatmış olmaktadır. Saygı kavramındaki sınır had bilmeyi gerektirmekte, karşısındakinin özel alanına girmemesi gereğini hatırlamakta ve varlığını dikkate almanın öne-

mini kavramaktadır. Çünkü kapsamına, ötekini olduğu gibi kabul etmeyi ve onu fark etmeyi esas almakta, ötekini görmediğinde onu yok sayma anlamına geldiğini hatırlamaktadır. Bu yüzden evlilik ve aile açısından saygı hem bir sebep hem de bir sonuçtur; saygın nesillerin yetişmesi evlilik ve ailedeki saygı kavramına bağlı olduğu gibi sağlıklı ailelerin devam etmesi de saygıyı bilen kişilere bağlı olmaktadır (Tarhan, 2021: 24). Sevgi duygusu da evlilik ve aile kurmada başat role sahip bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira tüm değer kökeninde sevginin mayası bulunmaktadır (Tarhan, 2021: 22). Çünkü değer kavramı başkasına ne yaptığımızla, nasıl muamelede bulunduğumuzla alakalıdır ve örneğin birine iyi davranmak onu sevmemizi gerektirmektedir. Dolayısıyla hayatın ruhunun sevgi üzerine kurulu olduğu söylenebilir. Sevgiden güç alan insan iyi olana talip olmakta, bunu hareketlerinde gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Hayatı nitelikli kılmaya çalışmakta, evliliği bir paylaşım temelinde ele almaktadır, bir başkasıyla evliliğe karar verdiğinde sevgiyi esas alarak ona yönelmektedir. Tıpkı binalarda tuğlalar arasındaki harç gibi, farklı dünyalara sahip iki insanı birbirine bağlayan aralarındaki sevgi bağı olmaktadır.

Akışkan modern hayatta pek çok duygu ve değer ihmal edildiği gibi evlilik ve aile hayatının olmazsa olmazlarından olan sadakat da önemsiz görülen bir değer olmaya başlamıştır. Bir başkasının (eş, çocuk, ebeveyn) sorumluluğunu üstlenmenin bir kenara bırakıldığı veya angarya görüldüğü günümüzde sadakatsizlik nedeniyle boşanmalarda artış yaşanmaktadır. Oysaki aile olmak, onu oluşturan tüm bireylerin bir bütün olmalarını sağlamaktan, birbirlerine destek olmaktan veya birbirlerini tamamlamaktan geçmektedir. Buradan hareketle aile olmanın sağlanamadığı evliliklerin sürmesi de mümkün olmamaktadır. Aile, evlilikle bir araya gelen eşlerin iktidar kavgasını verdikleri veya birbirlerinden intikam almaya çalıştıkları bir hale gelmişse veya ego savaşları baş göstermişse aile olma niteliğini yitirmiş demektir. Zira aile olmak, 'ben'lerin 'biz' içerisinde kaybolmaya başladığı, eşin en az kendisi kadar karşısındakini dikkate alması gerektiği bir temelde inşa edilmeyi gerektirmektedir (Tarhan, 2021: 20).

Modern dünyada aile kurumuna yönelik tehditler, farklı kültürel deneyimler bakımından çeşitlenmiş aile görünümlerinden ziyade tüketim ve eğlence olguları çerçevesinde öne çıkan popüler kültürün etkileri üzerinden gelmektedir. Aile kurmaktan daha çok ailenin sürdürülebilir bir kurum olmasının giderek zorlaştığı ve sorunsallaştığı geç modernlik döneminde bireysel talep ve eğilimlerin farklılaşmasıyla ailenin daha da parçalanacağını öngörmek kehanet olmaktan çıkmıştır. Kadın ve erkeğin kendi kişiliklerinden kaynaklı sorunların yanında sosyal ve ekonomik durumdan kaynaklı sorunlar da eklendiğinde ailelerin sorunsuz bir şekilde ayakta kalmaları veya devam etmeleri mümkün olmamaktadır. Bencilliğin fazlasıyla ön plana çıktığı günümüzde evlilikler, tarafların ben diline

aşırı şekilde sarılmalarıyla çatırdamaya başlamaktadır. Bu yüzden olası tüm sorunlara rağmen aile olmayı başarmak önemli ölçüde bir donanımı gerektirmektedir.

Sadece hazza veya çıkara bağlı bir temelde ele alınmaması gereken aile kurumu, koşullu olmayan, şefkat barındıran ve geliştirmeye açık bir sevgi temelinde oluşturulması durumunda sürdürülebilir bir kurum olabilmektedir. Özellikle fedakârlık üzerine kurulu bir sevgi anlayışı, eşlerin birbirlerinde hayatın anlamını keşfetmelerine katkı sunmaktadır (Tarhan, 2021: 22).

Beyin ile duygular arasındaki bağlantıyı canlı tutmak ve ilişkilerin iyi seyirde olmasına katkı sunmaya çalışmak, insanın üst perdeden bir yaklaşım sergilediğinin kanıtı olduğu söylenebilir. Zira akışkan modernite ile kaybedilen duygu temelli manevi değerler esasen insan ilişkilerinin, dolayısıyla ailevi ilişkilerinin de omurgasını oluşturmaktadır. Yapıcı veya olumlu çerçevedeki duygulardan ve değerlerden yoksun ilişkilerin sürdürülebilir olabileceği düşünülemez. Bu yüzden duygusal zekâ, pozitif psikoloji, öğrenilmiş iyimserlik (Tarhan, 2021: 27) gibi kavramlar üzerinden diri tutulmaya çalışılan duygu temelli manevi değerler, esasen modern dünyada kısmen de olsa fark edilen ancak önemli bir ihtiyacın belirtileri olarak görülmesi gerekmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Akışkan toplum nitelemesi, modern toplumsal yaşamdaki katı olarak bilinen değer, kural ve kaidelerin özellikle postmodern dönemle birlikte anlamlarında yaşanan değişimle birlikte sınıvlaşarak veya akışkan hale gelerek yeni bir duruma geçiş yapmasını ifade eden Bauman'ın çerçevesini belirlediği bir yaklaşımdır. Akışkan toplumun durağandan hareketliliğe geçiş özelliğinin yanında her ihtimalin olası olduğu bir yönü de bulunmaktadır. Toplumun katı değerlerden esnek ve geçici değerlere dönüşüm gerçekleştirmesi, 'biz' anlayışından 'ben'in önde olduğu bir düşünce biçimine geçmesini ve bireyci bir mantığın yerleşmesini ifade eden, kavşak konumda önemli bir kavramdır. Ayrıca akışkan toplum betimlemesi, dünya görüşü ve değerler konusunda evrensel düzeyde bir mutabakatın mümkün görünmediği bir çoğulculuğun günümüzde öne çıktığı kabulüne dayanmaktadır. Rasyonelliğin, ekonomik ilişkilerin, tüketim anlayışının, eğlence kültürünün fazlasıyla ön planda olduğu akışkan modern toplum yapılanmasında değerlerin, ahlaki tutumların, inançların ve kısmen de olsa ideolojilerin pek önemi bulunmamaktadır. Özellikle aile ve ailede verilmesi zaruri olan değerlerin makbul görüldüğünü söylemek anlamsız kalmaktadır.

Müphemlik, belirsizlik ve risklerin varlığına rağmen insanın bazı kavramlar etrafında hipnotize edilmesinin, onun mutluluğu için yeter-

li olmadığı açıktır. Özellikle yaşama anlam katan sevgi, saygı, paylaşım ve sadakat gibi değerlerden yoksun bir yaşamı insana dayatmak, sadece rasyonel yönü üzerinden bu dünyayı anlamlandırmak büyük bir yanılgıdır. İnsan rasyonel bir varlık ise duygusal da bir varlıktır. Rasyonelliği, onu yarışmaya, rekabet etmeye zorlarken, duygusallığı ise hayatı anlamlı kılmaya ve paylaşımında bulunarak mutlu olmaya davet etmektedir. Ancak akışkan modern toplum yapılanması insanın duygularından ziyade akıyla ön plana çıkmasını dayatmaktadır. Oysaki evlilik hayatı ve aile olmak iki farklı dünyadaki insanın dünyalarını birleştirerek zenginleştirdikleri bir zemin sunmaktadır. Paylaşımıcılığı, birbirine katkı sunmayı, birbirini tamamlamayı olanaklı kılan evlilik ve aile hayatını hırsılara ve ego savaşlarına kurban etmek insana yapılabilecek büyük kötülüklerden biridir.

Buradan hareketle evlilik ve aile kurumunu sadece akılcı bir zeminde ele almak aileyi ve onu kuran kadın ile erkeği mekanik bir canlıya dönüştürmek, ilişkilerin içerisini fayda temelinde ele almak ve tarafları duygusal varlık olduklarından uzaklaştırmaktır. Modern dünya için öngörülen ‘demir kafes’ metaforu, geç modernlik dönemindeki insanın rasyonel temelde eyleme yönelmesinin de bir ifadesidir. Başka bir ifade ile çağdaş bireylerin tüm davranış veya eylemlerini rasyonel temelde atmaya yönelmesi kendisini kafese kilitlemesi anlamına gelmektedir. Sadece ekonomik kaygılardan ve tüketim unsuru olmaktan öteye geçemeyen akışkan modernite bireyi, bu alanlarda öngördüğü rasyonelliği ikili ilişkilere ve aile ilişkilerine uygulamasıyla kısa süreli ilişkiler yaşamaya, anlık hazlara yönelmeye, etrafındaki her şeyi çok çabuk tüketmeye yönelmektedir. Oysaki hayatı anlamlandırmak üzere hepsinden de öte, önce bir gönüle girmektir.

KAYNAKÇA

- Altıntop, M. (2021). *Zymlunt Bauman'ın Akışkan Modernite Yaklaşımının İletişim Olgusuna Yaklaşması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*, Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z.(2005a). *Bireyselleşmiş Toplum*. (Çev. Y.Alogan) Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Bauman, Z. (2005b). "Education in Liquid Modernity", *The Review of Education, Pedagogy and Cultural Studies*, 27(4), s. 303-317.
- Bauman, Z. (2009). *Akışkan Aşk: İnsan İlişkilerinin Kırılğanlığına Dair*, (Çev. I. Ergüden), Versus Kitap, İstanbul.
- Bauman, Z. (2010). *Etiğin Tüketiciler Dünyasında Bir Şansı Var mı?* (Çev. F. Çoban & İ. Katırcı) De ki Basım Yayım, Ankara.
- Bauman, Z. (2011). *Akışkan Modern Dünyadan 44 Mektup*, (Çev. P. Sıral), Habitus Yayıncılık, İstanbul.
- Bauman, Z. (2013a). *Akışkan Gözetim*, (Çev. E. Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Bauman, Z. (2013b). *Postmodernizm ve Hoşnutsuzlukları*, (Çev. İ. Türkmen), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Bauman, Z. (2014a). *Modernlik ve Müphemlik*, (Çev. İ. Türkmen), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Bauman, Z. (2014b). *Parçalanmış Hayat*, (Çev. İ. Türkmen), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Bauman, Z. (2015). *Sosyolojik Düşünmek*, (Çev. A. Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Bauman, Z. (2016). *Özgürlük*, (Çev. K. Eren), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Bauman, Z. (2017a). *Akışkan Modernite*. S. O. Çavuş (çev.). İstanbul:Can Yayınları.
- Bauman, Z. (2017b). *Yasa Koyucular ile Yorumcular*, (Çev. K. Atakay), Metis Yayıncılık, İstanbul.
- Bauman, Z. (2018a). *Akışkan Hayat*, (Çev. A.E. Pilgir), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Bauman, Z. (2018b). *Küreselleşme*, (Çev. A. Yılmaz), Ayrıntı Yayıncılık, İstanbul.
- Berman, M. (2006). *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*. (Çev. Ü. Altuğ & B. Peker), İletişim Yayınları, İstanbul:
- Best, S. & Kellner, D. (1998). *Postmodern Teori*, (Çev. M, Küçük), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Canatan, K. (2018). "Aile Hakkında Kuramsal Perspektifler", *Aile Sosyolojisi*

- içinde, (7. Baskı, s.31-50), Ed.: K. Canatan & E. Yıldırım, Açılım Kitap, İstanbul.
- Demir, A. (2020). Aile kurumuna yönelik tehditlerin farklı kültürel deneyimler açısından sosyolojik incelemesi. *OPUS–Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16(32), 5422-5450. DOI: 10.26466/opus.812891
- Duman, M. Z. (2021). *Zygmunt Bauman Sosyolojisi*. Nobel Yayıncılık, Ankara.
- Engin, M. (2022). Türkiye’de Aile Yapısının Dönüşümü: Sorunlar ve Beklentiler, *Uluslararası Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 123-136.
- Ertoy, M. & Yalçın, H. (2017). Bauman Sosyolojisi ve Sosyal Bilime Bıraktığı Miras. *SDÜ Fen-Edebiyat Dergisi*, S:42, ss:183-198.
- Harvey, D. (2010). *Postmodernliğin Durumu*. (Çev. S. Savran), Metis Yayınları, İstanbul.
- Martı, H. & Han, A. (2016). Hz. Nuh’un Hayatı Ekseninde “Aile Olmak” Üzerine Yeniden Düşünmek, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(9),97-105.
- Şahin, M. (2019). Akışkan Toplumda Eğitim ve İletişimin Önemi, *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, Sayı 49.
- Şimşek, M. E. (2016). *Modernite, Postmodernite ve Bauman*. Belge Yayınları, İstanbul.
- Şişman, N. (2020). *Hüsamettin Arslan: Modern İnsan Gözleriyle Düşünür*, (Söyleşi) <https://www.gzt.com/nihayet/modern-insan-gozleriyle-dusunur-3565666> (Erişim Tarihi: 03.01.2023).
- Tarhan, N. (2021). Toplumsal ve İnsani Boyutta İmkân ve İmtihan Alanı Olarak Aile, *Çocuk ve Medeniyet*, Cilt: 6 Sayı: 11, 17-29.
- Özbölük, T.(2019). Sahipliğin Sıkıcılığından Erişimin Özgürlüğüne Karşı Kaçış: Akışkan Tüketime İlişkin Kavramsal Bir Çerçeve, *Journal of Economy Culture and Society*, ISSN:2602-2656/E-ISSN:2645-8772, ss:257-276.

BÖLÜM 2

BİLİŞSEL TEPKİ TEORİSİ TURİZM ARAŞTIRMALARINDA TEORİK BİR TEMEL OLUŞTURABİLİR Mİ?

İlker KILIÇ¹

Elif ŞENEL²

---

1 Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi/ Turizm Fakültesi
Turizm İşletmeciliği

2 Eskişehir Osmangazi Üniversitesi/ Turizm Fakültesi Turizm İşletmeciliği

1. Giriş

Tutumların tüketici davranışıyla nasıl ilişkili olduğunu anlamak için öncelikle tutumların nasıl ortaya çıktığını anlaşılması gerekmektedir. Tutumlar kendi içlerinde kalıcı olarak nitelendirilmemekle birlikte bireylerin belirli zamanlar içerisinde ne düşündükleri ile şekil alan bir yapılarının bulunduğu söylenebilir. Bir birey, farklı zamanlarda aynı nesneye veya davranışa karşı oldukça farklı tutumlara sahip olabileceği gibi olumlu tutum ifadeleri, altta yatan düşüncelerin doğasına bağlı olarak davranışla farklı şekillerde ilişkili olabilir. Buna ek olarak ikna edici bir iletişime tekrar tekrar maruz kalmanın etkileri, uzun zamandır sosyal psikologların ve pazarlamacıların ilgisini çekmektedir. Ancak, ikna edici mesaj tekrarının bilişsel süreçler üzerindeki etkilerine ilişkin araştırmalar hem sosyal psikolojide hem de pazarlamada sınırlı kalmaktadır. Zajonc (1968) bir kişinin bir uyarana karşı tutumunun mesaja maruz kalma sıklığıyla olumlu bir şekilde ilişkili olduğunu belirtmektedir. İkna edici mesaj tekrarının tutumsal etkileriyle ilgili ise sınırlı bilgi mevcuttur çünkü ikna edici mesajlar daha karmaşık uyaranlar olma eğilimindedir ve reklam mesajları söz konusu olduğunda, odak noktası genellikle reklamın kendisinden ziyade mesajda sunulan nesnelere veya fikirlerdir. Bununla birlikte, reklam tekrarının etkilerine ilişkin araştırmaların çoğu bir reklam mesajına birden fazla maruz kalmanın ardından tepkiyi şekillendirebilecek ve belirleyebilecek temel süreçleri dikkate almak yerine, öncelikle hatırlama, tutum ve satın alma niyeti gibi sonuç ölçütlerine odaklanmıştır. Bu sonuç değişkenleri açısından ikna edici bir mesajın tekrarlama işlevine ilişkin bilgi önemli olmakla birlikte, bir alıcının birden fazla maruz kalmanın ardından bir mesaja verdiği tepkileri anlamada iç görü elde edilecekse, mesaj tekrarının bilişsel etkileri de dikkate alınmalıdır. Araştırmada bilişsel tepki teorisi kavramı net bir şekilde ortaya konularak turizm araştırmalarında kullanılması için bir teorik alt yapı sunması hedeflenmiştir.

2. Bilişsel Tepki Teorisi Nedir?

Bilişsel tepki teorisi, tutum değişikliğinin öncelikle insanların tutumla ilgili bilgilere yönelik değerlendirici tepkilerinin bir işlevi olarak gerçekleştiğini varsayan bir teoridir. Bu tepkiler, bilgi hakkında üretilen çıkarımları, geçerliliğinin değerlendirilmesini ve doğası gereği bilişsel olabilen veya olamayan diğer değerlendirme tepkilerini (duygusal tepkiler gibi) içermektedir. Bilişsel tepki teorisi, tutum değişikliğinin büyüklüğü ve süresini belirleyen unsurun, bilginin yer aldığı hafızadan ziyade, öncelikle bu tepkilerin sayısı ve değeri olduğunu savunmaktadır. Teori ilk olarak Anthony Greenwald tarafından 1968 yılında önerilmiş olup bir insanın ikna olma sürecinde mesaj içeriğinden ziyade ikna hedefinin kendi içerisinde gerçekleştirmiş olduğu muhakemenin daha önemli olduğu üzerinde durmaktadır (Greenwald, 1968).

Bir iletişimin kabulünün, kısmen, içeriğinin öğrenilmesinin veya akılda tutulmasının bir işlevi olduğu hipotezi, bazı tutum araştırmacıları ve teorisyenleri tarafından açıkça onaylanmıştır ve yayımlanmış herhangi bir muhalefete yol açmamıştır. Bu noktada bilişsel tepki modeli en makul olan modellerden biridir. Bir tutumun nesnesiyle ilgili bilişlerin, o nesneye yönelik tutumun yapısının önemli bir bileşenini oluşturduğu yaygın olarak kabul edilmektedir. Birey bilişleriyle doğmadığı ve onları edindiği için, tutum nesnelere ile ilgili bilişlerin öğrenildiği varsayımına makul bir alternatif yok gibi görünmektedir. Ayrıca, bu tür bilişlerin en bariz kaynağı, yüz yüze iletişimin yanı sıra kamusal iletişim araçları yoluyla da kişinin maruz kaldığı ikna edici mesajların zenginliğidir. İkna durumunda önemli bir iletişim dışı bilişsel içerik kaynağı bulunmaktadır ve bu iletişim alıcısının gelen ikna edici bilgiye karşı olan bilişsel tepkileri olarak geçmektedir. Bir kişi bir iletişim kaynağı ile etkileşim içerisine girdiğinde, ikna olmayı kabul etme veya reddetme kararıyla karşı karşıya kaldığında, yeni bilgilerini mevcut tutumları, eski bilgileri, duyguları vb. ile ilişkilendirmeye çalışması oldukça doğaldır. Bilişsel tepki içeriğinin öğrenilmesi, gerçekten de ikna edebilme süreci için iletişim içeriğinin öğrenilmesinden daha temel bir özelliكتedir (Anderson ve Hubert, 1963; Watts ve McGuire, 1964).

Bilişsel bir yanıt, ikna edici iletişime yanıt olarak üretilen bir düşüncedir (Cialdini, Petty, ve Cacioppo, 1981) ve bu nedenle bir tutum değişikliğini tetiklemektedir. Bilişsel bir tepkinin ikna edici iletişime maruz kaldıktan sonra tutumu etkileme şekli, iletişimin alıcısının bilgiyi manipüle etmesi, detaylandırması ve bütünleştirmesi ile ilgilidir (Greenwald, 1968). İnsanlar bilgiye maruz kaldıklarında, konuyla ilgili önceden sahip oldukları düşüncelerle ilişkilendirmektedirler ve bireylerin önceden iyimserlikle düşündükleri mesajlarla ikna olma olasılığı daha yüksektir. Bilişsel tepki teorisi, iletişime verilen ilk tepki ile sonuçta ortaya çıkan tutum değişikliği arasındaki bağlantıyı anlamaya çalışmaktadır. Teori, bilişsel bir tepkinin nihai tutumu etkilediğini ve bu nedenle davranışı etkileyebileceğini belirtir. Bilişsel tepki teorisini diğer tutum araştırmalarından farklı kılan dört özelliğı vardır; model üretim görevlerini kullanır, çok boyutludur, nitel ve hafızaya dayalı bir teoridir. Üretim görevleri, mesaja maruz kalan öznenin düşüncelerini yaşadıkça ifade etme fırsatına sahip olmasını ifade etmektedir. Bu durum öznenin düşüncelerini ve deneyimlerini bir ölçek ile derecelendirmesi gerektiğini belirten araştırmalar ile çalışmaktadır. Tutumla ilgili diğer çalışmalar, tutumun çok boyutlu olduğu gerçeğini göz ardı etmiş ve yalnızca “insanların tepkilerini tek bir boyutta açıklamaya” çalışmıştır. Bu teori, önceki nicel teorilerin aksine niteldir. Nitel yaklaşım, düşünceler arasındaki niteliksel farklılıkları açıklamaktadır. Hafızaya dayalı bir teori olarak, beklenmedik durumlarla karşılaştıkların-

da ve tutum nesnelere yönelik kararlar vermeleri istendiğinde insanların nasıl düşünceler ürettiklerini bize söylemektedir. Bu, öncelikle yeni bilgilerin kabulü veya reddi ile ilgili olan bilgiye dayalı teorilerin karşıtıdır. Bu teori, bir metinden bilgi alan kişinin pasif değil, aktif olduğunu kabul etmesi özelliği yönünden de diğer birçok iletişim teorisindeki sorunu ele alan bir özelliktir (Greenwald, 1968).

Bilişsel tepki modeli, ikna olma sürecine yönelik bilişsel tepkilerimizi öğrenmenin, iletişimin kalıcı etkilerini anlamak adına bir temel niteliğinde olduğunu göstermektedir. Greenwald'ın teorisi, bilişsel tepkilerimizi bize sunulan gerçek bilgilerden daha iyi hatırladığımızı belirtmektedir. Daha basit bir anlatım ile, bir birey herhangi bir konuda tartışırken gerçek argümanların kendisinden ziyade tartışılan konu hakkında ki düşüncelerini hatırlamakta çok daha yetenekli olarak kabul edilmektedir. Bir model olarak bilişsel tepki, bireyin herhangi bir ikna mesajı ile karşı karşıya kalması durumunda almış olduğu yeni veriyi hali hazırda kendisinde var olan bilgi, his ve tutumları ile ilişkilendirmesi durumudur. Yeni olan bilgi mevcut bilgi ile çeliştiğinde alınan verinin pasif bir şekilde kabul edilmesi yerine direnç gösterim durumu ortaya çıkabilir (Cialdini vd., 1981; Greenwald, 1968).

Bilişsel tepki içeriğinin belirleyicisi olan ve bir uyarıcı olarak geçen iknanın temel bileşenleri ortam, kaynak ve iletişim içeriğidir. Bilişsel tepki sürecinin belirleyici faktörler arasında ise, alıcının ikna durumuna getirdiği, tutumla ilgili bilişlerin yanı sıra kişilik özellikleri ve grup üyelikleri gibi özellikler yer almaktadır. Diğer birçok ikna sürecinde olduğu gibi, bilişsel tepki analizi, tutum değişikliğinin, alıcının tutumla ilgili biliş repertuarının öğrenilmesi yoluyla değiştirilebileceğini varsayar. Bu tür bir değişiklik, mevcut bilişlerin güçlendirilmesinin yanı sıra yenilerinin tanıtılması ile sağlanabilmektedir. Bilişsel tutarlılık teorileri, iknaya yönelik bilişsel tepkilerin önceden var olan tutumla ilgili bilişlerle tutarlı olacağını tahmin etmek için kullanılabilir. Özümseme-karşıtlık yaklaşımı (Sherif ve Hovland, 1961), bireyin kendi kabul alanı içindeki ikna edici ifadelerle olumlu bilişlerle, kabul alanı dışındaki ifadelerle ise olumsuz bilişlerle tepki vereceğini öngörmektedir. Dahası Reaktans teorisi, zorlayıcı nitelikteki ikna edici durumlarda olumsuz bilişsel tepkilerin ortaya çıkacağını öngörür. Tutum değişikliğinin işlevsel analizleri, mevcut tutum yapılarının motivasyonel temeli hakkında bilgi verildiğinde iknaya verilen bilişsel tepkileri tahmin etmek için kullanılacak daha karmaşık ilkeler sağlamaktadır. Bu gözlemlerin ışığında, ikna edici bir iletişim etkinliği çalışmasına bilişsel süreç teorisi ve öğrenme teorisinin bir kombinasyonu ile yaklaşmak verimli olacaktır.

Bilişsel tepki teorisi, pazarlama ve reklamcılığa kolayca uygulanabilir çünkü ikna değişkenleri hakkında birçok önemli iç görü sağlar ve ayrıca

dikkat dağıtma, tekrarlama ve sorun müdahalesi gibi değişkenler hakkında tahminlerde bulunmaya yönelik daha fazla girişimde bulunmaktadır. Model pazarlama alanında ilk kez Wright (1973, 1974, 1975) tarafından test edilmiştir. Araştırmanın temel mantığında tüketicinin gelen bilgiyi yeni bilgi ile karşılaştırması ve böylece bir dizi “birincil düşünce” üretmesi durumudur. Oluşan birincil düşüncelerin mesajın kabulüne ve dolayısıyla müteakip duygusal ve çağrışımsal tepkilere aracılık ettiği belirtilmiştir. Wright (1973) tarafından dört tür birincil düşünce tanımlanmaktadır. Bunlar; karşı argümanlar, destek argümanları, kaynak istisnası ve merak ifadeleridir. Wright, karşı argümanları, reklamdaki ürünlerin fikrine veya kullanımına karşı ifadeler olarak tanımlamıştır. Destek argümanı, bir reklamdaki fikir veya ürün lehine olan bir argümanlardır. Kaynak istisnası ise, reklamcıya veya ürüne olan güven eksikliğini ifade eden bir beyandır. Bu, elbette, reklam verenlerin aradığı destek argümanıdır. Reklamcılar, tüketicinin beyninde, reklamı yapılan şey hakkında onlara olumlu bir tutum kazandıran ve o duyguyu tetikleyen bilişsel tepkiyi istemektedirler. Wright’ (1973) ın araştırması, tüketicilerin sahip olduğu bilişsel tepkilerin genellikle reklamın içeriğinden ziyade çoğunlukla kendi zihinsel imajlarına ve kişisel deneyimlerine dayandığını ortaya çıkarmıştır. Bilişsel tepkilerin reklamcılık için önemli olmasının başlıca nedenlerinden biri dikkat dağıtıcı unsurlardır. Dikkat dağıtıcı herhangi bir unsur, bilişsel tepkilerin oluşmasını engelleyen bir değişkendir. Mesajın etrafında çeldiriciler olduğunda bir destek yanıtı elde edilemeyebilir. Veya bir metni okuyanların halihazırda takip etmekte olduğu diğer bilişsel tepkiler de dikkatlerini dağıtabilir ve bu da, akıllarında fazla bir şey kalmamışsa, metin hakkında farklı bir tavır takınmalarına neden olabilmektedir. Bilişsel tepki teorisi doğruysa ve bir tutum değişikliğinin tam olarak nasıl ve neden meydana geldiğini anlamak mümkünse ve dahası bu değişim anını kontrol etmek mümkünse, bu teori veya süreç dünya çapında reklam verenler için son derece değerli olacaktır.

Bilişsel tepki modeli, mesaja maruz kalmanın uyandırdığı birincil düşüncelerin, tüketicinin ürünle ilgili bilgilere olan tepkisine aracılık rolü olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla araştırma esnasında tüketicinin tepki sürecini tam olarak anlamlandırabilmek için, yalnızca bilişsel yapı bileşenleri (inanç, uyum, duygulanım) değil aynı zamanda bu etkilere aracılık eden birincil düşünceler de incelenmelidir.

Bu nokta da bilişsel tepkiler ile ilgili;

- Ürünle ilgili bilgilerin tüketici üzerinde yapabileceği maksimum bilişsel etki nedir?
- Karşılaştırıldığında, reklam veya tanıtımlar ne kadar bilişsel etki yaratır?

- Maksimum bilişsel etki yaratan anahtar değişkenler nelerdir?
- Maksimum bilişsel etki her zaman iyi bir fikir midir? gibi bir takım sorular karşımıza çıkmaktadır.

Bilişsel tepki kuramında yanıtlanmayan bir başka konu da, güven ve merakın etkilerinin nasıl bütünleştirileceği ve hesaba katılacağıdır. Bu nokta da ikna ediciliği yüksek olan bir iletişim etkinliğinin, içeriği izleyenlerin, bilgileri ne derecede öğrendikleri, güvendikleri veya nasıl akıl tuttuklarına bağlı olduğu unutulmamalıdır. Bu bilişsel değişkenler uzun zamandır araştırılmaktadır ve birçok teorisyen ve araştırmacı bir iletişimin kabulünün, bir ölçüde, içeriğin öğrenilmesinin veya akılda tutulmasının bir işlevi olduğu hipotezi ve bu nokta da belirli bir ölçüde güven ve merakın önemli bir rol oynayabileceği konusunda hemfikirlerdir (Bennett ve Harrell 1975; Brim 1955; Cantril 1946; Dover ve Olson 1977; Fishein ve Ajzen 1975; Hovland, Janis ve Kelley, 1953; Miller ve Campbell, 1959; Newcomb, Turner, ve Converse 1965; Smith ve Swinyard 1988; Watts ve McGuire, 1964).

Bilişsel tepki teorisine göre inançlar veya tutumların altında yer alan düşünceler nesnel olarak ele alınamaz. Bir tutum oluşturmak için işlenen bütün araçlar yalnızca dış iletişimden kaynaklanmaz veya insanlar arasında herhangi bir şekilde standartlaştırılmazlar. İnançlar, bir durumda insanın aklına gelebilecek herhangi bir düşünce kalıbı olarak ele alınmalıdır. Bilişsel arabuluculuk, mesajı hatırlatma ölçütleri veya standart inanç listelerinden ziyade, bir kişinin bir mesajdan sonra aklına gelen, kendine göre sıralama yaptığı ve ona özgü olan düşüncelerini daha iyi yansıtmaya durumudur. Bu tür etkilerin oldukça dikkat çekici olmasının yanında bilişsel arabuluculuk ile ilgili çok fazla araştırma ve teorik çerçevede incelemelerin sayısı sınırlıdır. Bir değişkenin ikna üzerindeki etkisi, bilişsel tepkiyi engellemesi veya teşvik etmesi olumlu veya olumsuz düşüncelerin olasılıkları ile açıklanmaktadır. Olumlu veya olumsuz düşüncelerin daha olası olup olmaması, bireyi ilk tutumundan veya algılamış olduğu mesajın doğası ile ilgili düşüncesinden uzaklaştırabilir. Dolayısıyla bilişsel tepki, tutum kavramını değişikliğe uğratabilen bir aracı değişken niteliğindedir (Petty, 1977; Regan ve Fazio, 1977).

Lavidge ve Steiner (1961), iki bileşenle başlayan, reklama yönelik tüketicinin tepkisini ölçmek adına farkındalık ve ilginin temel alındığı bir model önermiştir. Kısa bir süre sonra, Palda (1966) bu tepkileri tanıdık olan “Biliş + Etki + Bağlam” üçlemesi içerisinde reklam-tepki modeline göre “bilişler” olarak özetlemiştir. Bu “etki hiyerarşisi” modeliyle başlayan, bilişsel tepki, tüketicilerin reklama (ve diğer ürünle ilgili bilgi kaynaklarına) nasıl tepki verdiğini anlamak ve tahmin etmek için önemli bir değişken olarak görülmüştür.

Lavidge ve Steiner'in (1961) modelinin tanıtılmasından kısa bir süre sonra, pazarlama araştırmacıları oldukça önemli bir noktayı oluşturan bilişsel boyutu daha yakından incelemeye başlamış olup bilişsel yapı modeli, (reklam maruziyeti, inançlar, tutum, niyetler, davranış), orijinal etki hiyerarşisi modelinden geliştirilmiştir. Temel fark, bilişsel yapı modelinin inanç (bilişsel) bileşeninin temel rolünü vurgulamak için geliştirilmiş olmasıdır. Örneğin, birbirini takip eden iki model, "bilişsel-tepki modeli" ve "bilişsel-yapı modeli" özellikle reklamlara yönelik bilişsel tepkileri vurgulamak için tasarlanmıştır. Bu modellerin geçmişteki testleri faydalı sonuçlar vermiş olsa da, marka tutumları ve satın alma niyetleri oluşturmada bilişlerin oynadığı rol hakkında keşfedilmesi gereken pek çok şey bulunmaktadır.

Bir birey günlük hayatı içerisinde oldukça fazla bilgiye maruz kalmakta olup alınan sayısız bilgiyi filtrelemek için güvenilirliği ve inanılabilirliği üzerinden hareket etmektedir. Bilgi veya kaynak güvenilirliği, bir kişinin mevcut bilgiyi inandırıcı olarak algılama derecesi olarak tanımlanmaktadır ve okuyucunun tavsiyesi veya bilgiye bakış açısını benimseme isteği gibi sonraki eylemlerinin güçlü bir tahmincisidir. Mackay ve Lowrey (2011) okuyucuların güvenilir bulmadıkları bilgilere dikkat etme olasılıklarının daha düşük olduğunu dolayısıyla yeni medyanın hayatta kalabilmesinin en önemli koşullarından birinin algılanan bilgi güvenilirliği olduğunu belirtmişlerdir (Gaziano, 1988). Bilişsel tepki sürecinde bir bilginin güvenilirlik düzeyi özellikle iletişimin başlangıç seviyesinde oldukça önem arz etmektedir. Güvenilir olarak geçen bir bilgi iletişimin başlangıcında daha fazla olumlu argüman sağlarken mesaj alıcıları bilgi güvenliği ile ilgili şüphe duymaktan uzaklaşarak daha az destek duyma ihtiyacı hissetmektedirler. Bir tüketici bilginin güvenilir olduğuna inanıyorsa bilgi ile ilgili edinmiş olduğu olumlu tavsiyeleri dikkate alan bir davranış sergilemektedir. Ancak bilgi güvenilirliği konusunda tereddüt sahibi alıcılar bilgi ile ilgili verilen tavsiyelere göre hareket etme riskini almaya istekli olmayacaklardır (McKnight, Choudhury ve Kacmar, 2002).

Schwarz ve Morris, (2011), kullanıcılara çevrimiçi içeriğin tahmini güvenilirliği hakkında bilgi sağlamanın onlar için çok yararlı ve değerli olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Kaynak güvenilirliğinin ikna edici etkisine ilişkin gerçekleştirilen deneysel bir araştırmada ise (Stemthal, Phillips ve Dholakia, 1978), son derece güvenilir ve alanında uzman iletişimcilerin, daha az güvenilirliğe sahip iletişimcilere göre savundukları pozisyona karşı daha profesyonel ve daha olumlu bir tutum sergiledikleri gösterilmiştir. Bu durum bilişsel tepki formülü ile açıklanacak olursa karşıdan mesajı alan bir bireyin ilk düşüncesi, oluşacak olan tepkinin önemli bir belirleyicisidir. Güvenilir bir kaynak karşı tarafta oluşabilecek her hangi bir sorunu veya isteksizliği ortadan kaldırıp istek ve arzu potansiyeli oluş-

turacakken daha az güvenilir bir kaynak karşı tarafta tartışmalara neden olacak ve bilişsel tepki sürecinde karışıklık meydana getirecektir. Cook (1969), yetkin ve güvenilir bir kaynağa oranla yetersiz bir kaynağın daha az karşı argüman aldığını belirtmiştir (Greenwald 1968, 1970; Petty, Ostrom ve Brock 1978).

Spesifik olarak yüksek güvenilirliğe sahip bir kaynağın, düşük güvenilirliğe sahip bir bilgiye göre çok daha fazla ikna gücü sergilediği bulgusu, mesaj alıcılarının olumlu veya olumsuz tepkiler yaratabilecekleri olgusu varsayımı ile, bilişsel tepki süreci ile tutarlı olarak ilerlemektedir. Bu durumda güvenilir bir bilginin, güvenilirliği orta veya düşük olan bir kaynağa göre karşı argümanları engelleme olasılığı daha yüksek ve arzulanma oranı daha fazladır. Buna karşılık olarak ise, karşı argümanların azaltılması bireyi ikna olmaya teşvik ederken niyet açısından daha olumlu bir sürece taşıyacaktır. Özetle bir iletinin alıcısının ilk görüşleri hakkında bilişsel tepki süreci, aktarılan güvenilirliğin ikna edici ana etkisini düzenleyebilir özelliktedir. Sternthal, Dholakia ve Leavitt (1978) yapmış oldukları araştırmada bir manipülasyon kontrolünün kaynak inanılabilirliğine olan etkisini incelemiş olup karşıdan alınan mesajı son derece güvenilir kaynaktan alan denekler, mesajı orta derece güvenilir bir kaynaktan alan deneklere göre önemli ölçüde daha pozitif etkiler meydana getirerek kaynağı daha güvenli ve uzman olarak algılamışlardır.

Gerçekleştirilen ampirik çalışmalar, bilgi güvenilirliğinin boyutlarını mesajı alanların bakış açıları ile araştırmış ve izleyicilerin güvenilirlik ve uzmanlık algılarını etkileyebilecek olan faktörleri tanımlamıştır. Bu faktörler, sosyallik, dinamizm, yeterlilik, duruş, iyi huyluluk ve güvenilirlik olarak tanımlanmıştır. 114 güvenilirlik çalışmasının meta analizinde ise kaynak güvenilirliğinin sağlamış olduğu uzmanlık boyutunun diğer boyutlardan daha objektif olduğu ve dolayısıyla değerlendirilmesinin daha kolay olduğu belirtilmiş ve buna ek olarak kaynak güvenilirliğinin ikna üzerindeki etkisinin diğer faktörlere göre çok daha güçlü olduğu belirtilmiştir (Metzger, Flanagan, Eyal, Lemus ve McCann, 2003; O'Keefe, 1990; Wilson ve Sherrell, 1993).

McCullough ve Ostrom (1974), araştırmalarında deneklere aynı temel çekiciliğe sahip, ancak mesaj argümanlarının sırası ve ifadesi bakımından farklı olan beş benzer reklamı izleterek tekrar tekrar maruz kalmanın mevcut etkilerini incelemiştir. Çalışmada bilişsel tepkiler, reklamlara maruz kaldıktan hemen sonra ölçülmüş olup denekler tekrarlanan maruziyet ile daha fazla olumlu düşünce ve daha az olumsuz düşünce listelediğinden, tekrarın bilişsel tepki etkinliği üzerinde önemli bir olumlu etkiyle sonuçlandığını bulmuşlardır.

Turizm açısından bakıldığında ise hizmetlerin sürekli olarak etkileşim içerisinde olması ayrıca üretim ve tüketime aynı anda gerçekleştirilmesi sektörün sunulduğu çevreyi önemli kılmaktadır. Turistik hareketlilik içerisinde tüketime turizm oluşumları doğrultusunda gerçekleştirilmesi ve oluşan deneyimsel etkilenmenin bir işletmeden ziyade tüm destinasyon bölgesini kapsamasından ötürü hizmet uzantıları turistlerin davranışlarında oldukça önemli etkilere sahiptir. Özellikle bir destinasyonda bulunan fiziksel çevre bu çevre içerisinde yer alan diğer sektörler oldukça güçlü turizm çekiciliği oluşturan faktörlerdir (Abubakar, 2002).

Turistik bir ürünü önceden deneyimleyemeyen veya test edemeyen turistlerin gittikleri herhangi bir bölgede ki ilk izlenimlerinin oldukça kritik bir öneme sahip olduğu söylenebilir. İlk keşfetme sürecinde turistler almış oldukları hizmet ile deneyimlerini karşılaştırarak beklenti içerisinde oldukları kalite düzeyi hakkında bir karar verme sürecinde olacaktırlar. Bu noktada duyuşal uzantılar sayesinde turistler algıladıklarını zihinlerinde işlemeye başlayıp zihinsel çıktılar doğrultusunda gidilen destinasyona karşı pozitif veya negatif bir bilişsel tepki içerisinde gireceklerdir. Dolayısıyla turistik destinasyonların öncelikli amacı gelen turistlerin istek ve arzuları doğrultusunda mevcut çevreye olumlu bilişsel tepkiler vermelerini sağlamaktır. Burada gerçekleştirilecek olan strateji turistlerin istedikleri deneyimsel süreçleri ve ne çeşit duyuşal oluşumların onlarda yüksek kalite algısı oluşturacağını ve turistlerin duyuşal izler oluşturabilmesi için nasıl daha pozitif ve başarılı deneyimler yaşayabileceğini belirlemektir.

Düşünce tarzı ve güdüsel yapı arasındaki karşılıklı olarak yakın ve etkin bir bağlantı söz konusudur. Bir turistin güdüsel yapısı ile yakından ilişkili olan ve aynı zamanda geçmişten günümüze sahip olmuş olduğu bilgilere dayanan bilişsel yapının birçok önemli ögesi bulunmakta olup bunlardan bir tanesi turistin beklentileridir. Bu noktada turist herhangi bir destinasyona gerçekleştirmiş olduğu ziyaretinde kendisinde yer alan bilgiler ışığında belirli durumlar ve nesnelere ile karşılaşmayı beklemektedir. Mevcut beklentiler olumsuz bir biliş ile bağlantılı ilerliyor ise onların gerçekleşmemesi doyum oluşturacakken olumlu bir güdülenme mevcut ise beklentinin gerçekleşmesi doyum meydana getirecektir. Her zaman için turistin bilişsel yapısına ait içeriği meydana çıkarmaktansa daha çok davranışlarını ve tutumlarını etkileyen bilişsel süreçleri ve tepkileri vurgulayan kurumsal bir çözümleme yapılması gerekmektedir (Crouch, 2000).

3. Sonuç ve Öneriler

Turizm alanyazında araştırma modellerini açıklamak için farklı teorilerin kullanıldığı görülmektedir. Buna karşın ulusal turizm alanyazında araştırma modellerini açıklamak için teorik temellendirme oldukça sınırlıdır. Bu araştırmada Şekil 1'de yer alan Smith & Swinyard, (1988) tara-

fından ortaya atılmış olan bilişsel tepki teorisini turizm araştırmalarında geliştirilen modelleri açıklamak için kullanılması önerilmektedir.

Şekil 1. Bilişsel tepki teorisi aşamaları

Bilişsel tepki teorisinde dışsal bilgi olarak reklamlar, sosyal medya ve dışarıdan bizde bilişsel etkiye sebep olacak tüm unsurlar ele alınmaktadır. Mevcut dışsal bilgiler bizim kişisel duygu ve düşüncelerimizi olumlu veya olumsuz yönde etkilemektedir. Sonuç olarak bilişsel yapı sürecinde bireyler dışsal bilgi olarak bizi etkileyen konuya karşı çeşitli tepkiler vermektedirler. Mevcut tepkiler arasında inanç, tutum, niyet ve satın alma gibi davranışlar yer almaktadır (Smith & Swinyard, 1988). Mevcut teoriyi, turistik ürünler bağlamında özetleyecek olursak bireyin turistik ürünü yazılı veya görsel medyada görerek ona karşı olumlu tutum geliştirebilir ve sonuç olarak birey mevcut ürünü satın alma niyeti içerisine girebilmektedir. Mevcut teori özellikle turizm pazarlaması alanında turistik ürünlerin satın alma niyetini anlamak için geliştirilen modellerin teorik alt yapısını oluşturabilir. Tüm bu bilgiler bağlamında bilişsel tepki teorisinin turizm alanyazında kullanılmasının hem teoriye hem de alanyazına özgün katkılar yapacağı varsayılmaktadır. Sonuç olarak turizm araştırmacılarına bilişsel tepki teorisini turizm alanyazında kullanmaları turistlerin davranışlarını anlamaya ve açıklamaya önemli katkılar sunacaktır.

KAYNAKÇA

- Abubakar, B. (2002). Developing a Framework for Understanding a Tourism Service Setting. *Services Marketing Quarterly*, 23(3),17-34.
- Anderson, N. H. ve Hubert, S. (1963). Effects of concomitant verbal recall on order effects in personality impression formation. *Journal of Verbal Learning & Verbal Behavior*, 2(5-6), 379–391.
- Bennett, P. D. ve Harrell G. D. (1975). “The Role of Confidence in Understanding and Predicting Buyers’ Attitudes and Purchase Intentions,” *Journal of Consumer Research*, 2(2), 110-117.
- Brim, Orville G., Jr. (1955). “Attitude Content-Intensity and Probability Expectations,” *American Sociological Review*, 66-76.
- Cantril, H. (1946). “The Intensity of an Attitude,” *Journal of Abnormal Social Psychology*, 41(1), 129-135.
- Cialdini, R. B., Petty, R. E. ve Cacioppo, J. T. (1981). Attitudes and attitude change. *Annual Review of Psychology*, 32, 357-404.
- Cook, T. (1969). “Competence, Counterarguing, and Attitude Change,” *Journal of Personality*, 37, 342-58.
- Crouch, G. I. (2000). Services Research in Destination Marketing: A Retrospective and Prospective Appraisal, *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, 1(2): 65-86.
- Dover, Philip A. ve Olson J. (1977). “Dynamic Changes in an Expectancy-Value Attitude Model as a Function of Multiple Exposures to Product Information,” in *Contemporary Marketing Thought*, Barnett A. Greenberg and Danny N. Bellenger, eds., American Marketing Association, 455-459.
- Fishbein, M. ve Ajzen, I. (1975). *Belief, Attitude, Intention and Behavior: An Introduction to Theory and Research*, Reading, MA: Addison-Wesley.
- Gaziano, C. (1988). How credible is the credibility crisis? *Journalism Quarterly*, 65, 267-78, 375.
- Greenwald, A. G. (1968). Cognitive learning, cognitive response to persuasion and attitude change. In *Psychological Foundations of Attitudes*, (Eds.) A. G. Greenwald, T. C. Brock & T. M. Ostrom, Newyork academic press, 147-170.
- Hovland, C. I., Janis, I. L. ve Kelley, H. H. (1953). *Communication and persuasion*. New Haven: Yale University Press.
- Lavidge, R. ve Steiner, G. A. (1961). “A Model For Predictive Measurements of Advertising Effectiveness,” *Journal of Marketing*, 59-62.
- Mackay, J. B. ve Lowrey, W. (2011). The credibility divide: reader trust of online newspapers and blogs. *Journal of Media Sociology*, 3(1-4), 39-57.
- McKnight, D. H., Choudhury, V. ve Kacmar, C. (2002). “The Impact of Initial

- Consumer Trust on Intentions to Transact with a Web Site: A Trust Building Model,” *Journal of Strategic Information Systems*, 11(3-4), 297-323.
- Metzger, M. J., Flanagin, A. J., Eyal, K., Lemus, D. R. ve McCann, R. M. (2003). Credibility for the 21st century: Integrating perspectives on source, message, and media credibility in the contemporary media environment. In *Communication Yearbook*, Kalbfleisch, P.J., Ed.; Lawrence Erlbaum Associates, Inc.: Mahwah, NJ, Vol. 27, 293–335.
- Miller, N. ve Campbell, D. T. (1959). Recency and primacy in persuasion as a function of the timing of speeches and measurements. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 59(1), 1–9.
- Newcomb, T. M., Turner, R. H. ve Converse, P. E. (1965). *Social Psychology*, New York: Holt, Rinehart and Winston.
- O’Keefe, D. J. (1990). *Persuasion: Theory and Research*; Sage Publications: Newbury Park, CA.
- Palda, K. S. (1966). “The Hypothesis of a Hierarchy of Effects: A Partial Evaluation,” *Journal of Marketing Research*, 13-24.
- Petty, R. E. (1977). “The Importance of Cognitive Responses in Persuasion,” in W. Perreault (ed.), *Advances in Consumer Research*, Vol. IV, 357-362.
- Petty, R., Ostrom, T. ve Brock, T. (1978). *Cognitive Responses in Persuasive Communication: A Text in Attitude Change*, New York: McGraw Hill.
- Regan, D. ve Fazio, R. (1977). “On the Consistency between Attitudes and Behavior: Look to the Method of Attitude Formation,” *Journal of Experimental Social Psychology*, 13, 28-45.
- Schwarz, J. ve Morris, M. R. (2011). “Augmenting web pages and search results to support credibility assessment”, *ACM Conference on Human Factors in Computing Systems (CHI)*, ACM Press, Vancouver, BC.
- Sherif, M. ve Hovland, C. I. (1961). *Social judgment: Assimilation and contrast effects in communication and attitude change*. Yale Univer. Press.
- Smith, R. E. ve William R. Swinyard (1988). Cognitive Response to Advertising and Trial: Belief Strength, Belief Confidence and Product Curiosity, *Journal of Advertising*, 17:3, 3-1.
- Smith, R. E., & Swinyard, W. R. (1988). Cognitive response to advertising and trial: Belief strength, belief confidence and product curiosity. *Journal of Advertising*, 17(3), 3-14.
- Sternthal, B., Dholakia, R. ve Leavitt C. (1978). The Persuasive Effect of Source Credibility: Tests of Cognitive Response, *Journal Of Consumer Research*, Vol. 4., 252-260.
- Sternthal, B., Phillips, L. ve Dholakia, R. (1978). “The Persuasive Effect of Source Credibility: A Situational Analysis,” *Public Opinion Quarterly*.
- Watts, W. A. ve McGuire, W. J. (1964). Persistence of induced opinion change and

retention of the inducing message contents. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 68(3), 233–241.

Wilson, E. J. ve Sherrell, D. L. (1993). Source effects in communication and persuasion research: A meta-analysis of effect size. *J. Acad. Market. Sci.*, 21 (2), 101–112.

Wright, P. L. (1973). “The Cognitive Processes Mediating Acceptance of Advertising,” *Journal of Marketing Research*, 10, 53-62.

Wright, P. L. (1974). “Analyzing Media Effects on Advertising Responses,” *Public Opinion Quarterly*” 38(2), 192-205.

Wright, P. L. (1975). “Factors Affecting Cognitive Resistance to Advertising,” *JOURNAL of Consumer Research*, 1-9.

BÖLÜM 3

KÜRESELLEŞME SÜRECİNİN ÇEVRE VE İNSAN HAKLARINA ETKİLERİ¹

*Filiz KEYVAN*²

---

1 Bu çalışma, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler programı için Doç. Dr. Merve Suna Özel Özcan danışmanlığında hazırlanan “Covid-19 Pandemi Sürecinde Çevre ve Çevre Sorunları: Çin Halk Cumhuriyeti Örneği” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

2 Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, flz.kyvn@gmail.com , ORCID:0000-0002-4001-1498

GİRİŞ

İnsanoğlu tarih boyunca doğa ile iç içe olmuştur. Doğayı sınırsız bir kaynak olarak görmüş ve çevre sorunlarının çıkmasına neden olmuştur. Özellikle Sanayileşme dönemi sonrasında dünyanın ekolojik dengesi hızla bozulmuştur. Bu süreç, insanların yaşam alanlarını tehdit etmiştir. Çevresel sorunlardan yoksul ülkeler daha çok etkilenmiş ve bu ülkelerde bireylerin hakları daha çok ihlal edilmiştir. Özellikle küreselleşme sürecinin devletler üzerinde etkilerine baktığımızda: devletleri sınırlayan yapısal bir faktörken bir yandan da devletlerin kendi iradeleriyle inşa ettikleri yapı ve süreçtir (Kılınç, 2002: 27-28). Küreselleşme sürecinde ulusal sınırlar değerini kaybetmiştir. Bu süreç ulus-devletin vazgeçilmez dinamiklerini zayıflatmış ve tam bağımsızlık düşüncesinin yerini karşılıklı bağımlılık düşüncesine bırakmıştır. Ulus-devletin kendi sınırlarında egemenliği yerini ulus-üstü kurumların güvencesiyle paylaşılan egemenliğe dönüşmüştür. Küreselleşme sürecinde daha çok artan çevre sorunlarından kaynaklı insan hakları ihlallerinde sadece devletler tek başlarına yeterli değildir. Çünkü bir devletin çevre sorunlarına karşı çözüm üretebilmesi için ekonomik gücü ve kaynağı olmayabilir. Bu yüzden uluslararası örgütlere ve evrensel ilkelere ihtiyacı vardır. Uluslararası hukukun muhatabı olan aktörlerin sayısı küreselleşme süreciyle birlikte artmıştır. Bu süreçte en çok, uluslararası örgütlerin sayısal artışı ve faaliyet alanlarının genişlemesi önem taşımaktadır. Bölgesel örgütler ise devletler ve halklar arasındaki ekonomik ve siyasal bütünleşmeye en fazla katkıda bulunan unsurlar olmuştur. Uluslararası örgütler ve bölgesel örgütler çerçevesinde bireylerin hakları koruma altına alınmıştır. Bu süreçte belli insan gruplarına hak ihlallerini önleyebilmek için özel koruma statüsü verilmiştir. Özel koruma altına alınanlar: mülteciler, vatansızlar, azınlıklar, kadınlar, çocuklar, göçmen işçiler, yerli halklardır. Böylece, uluslararası hukuk düzeni içinde: bireyler, birey gruplarına karşı hak ihlallerinin önlenmesi için uluslararası koruma altına alınmıştır. Bu süreçte koruma hakkı devletlerin iç hukuklarının etkisiz kaldığı durumlarda bile insan haklarının korunmasını sağlamıştır (Aral, 2005:58).Çevrenin koruması aslında bir insan hakkı olarak değerlendirilmiştir. Mesela bir çatışma gerçekleştiği ortama göre sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma: “yerel” çatışmalar, “küresel” savaşlar ve “stratejik” anlaşmazlıklardır. Bunlar bir ulusun yaşam hakkını tehdit eden çatışmalar olarak değerlendirilmiştir. Ancak çevresel sorunlarda tüm insanlığın yaşam hakkını tehdit etmektedir (Gore, 1993: 28). Küreselleşme sürecinde meydana gelen çevresel sorunlardan kaynaklı kıtlığın şiddete neden olacağı düşüncesinden daha çok güvenlik ve insan hakları ihlallerine neden olacağı düşünülmüştür. Gelişmekte olan devletlerin yerel ve evrensel olarak çevre sorunlarından daha çok zararı gördüğü kabul edilmiştir (Dalby, 2015: 310).

Bu çalışma, deskriptif bir çalışma olarak özellikle uluslararası ilişkiler alanında çevre birey ilişkisinde insan hakları konusuna değinecektir. Çalışmada tanımlayıcı bir yaklaşım ile uluslararası alanda çevre ve küreselleşme ilişkisinin insan hakları boyutundaki etkileri ele alınacaktır. Bu kapsamda insan haklarının evrenselliği ile birlikte, küreselleşme sürecinin çevre ile alakalı olarak nasıl bir yapı inşa ettiği ele alınacaktır. Çevre sorunları sadece bir devleti tehdit eder durumda değil tüm insanlığın geleceğine karşı bir tehdittir. Bunun temel nedeni ise çevre sorunlarının sınır tanımayan yönüdür denebilir. Küreselleşme süreciyle çevre sorunları insanlığın geleceğine yönelik en kritik sorundur. Çünkü insanlığın yaşam alanlarını tehdit etmiştir. Bu süreçte aslında çevreye yönelik sorunların ve insan haklarına yönelik ihlalleri önleyebilmesi için uluslararası örgütler ile devletlerin temsil edilmesi ve sorunlara yönelik ortak bir çözümün bulunmasını gerekli kılmıştır. Çalışmada ilk olarak küreselleşme sürecinde insan hakları ele alınacaktır. Ardından ikinci kısımda, küreselleşme süreci bağlamında çevre ve çevre sorunlarına odaklanılacaktır. Son kısımda, küreselleşme sürecinin, çevre ve insan haklarına yönelik nasıl bir yapı inşa ettiğine dair değerlendirme yapılacaktır.

1. İnsan Haklarının Tarihsel Gelişimi

İnsan hak ve özgürlüklerinin tarihi, Eski Yunan ve Roma'ya kadar uzanır. Tarihsel süreçte, düşünürler ve devlet adamları insan hakları kavramını hakkında düşüncelerini beyan etmiştir. İnsan hakları, “*insanca bir düzen kurma*” çabalarına dayanmıştır. Burada önemli olan insan hak ve özgürlüklerinin uygulama alanında etkin bir güvence altına alınabilmesidir (Gözübüyük ve Gölcüklü, 2011: 4). İnsan hakları kavramı ve anlayışları, “1688 İngiliz Haklar Bildirgesi (Bill of Rights)” ile başlayan, “1776 Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi” ve “Fransız İhtilali’nce ilan edilen İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirgesi” ile devam eden insan hakları kavramını tarihsel olarak yakın geçmişe dayanmaktadır. Günümüzde 10 Aralık 1948’de Birleşmiş Milletler’in ilan ettiği İnsan Hakları Evrensel Bildirgesidir. Ayrıca 1966 yılında İki sözleşme ile bağlayıcılık kazandırılmıştır. Bunlar: Sivillik ve Siyasal Haklar Ulusal Sözleşmesi ve İktisadi, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi’dir (Türköne, 2011:210). İnsan hakları tarihsel olarak iktidarın mutlak kullanıma yönelik farklı ülkelerden tepkiler ortaya çıkmıştır. İngiltere’de 1215 tarihli Magna Carta bildirgesi, 1525 Alman Köylülerinin Mektupları insanların hak istemeleri ve bu sürecin belgelere geçirilmesidir. Özellikle Magna Carta bildirgesi, kralın kralın yetkilerini, erkini ve feodal aristokrasinin çıkarlarının sınırlandırılan bir belgedir. Bu belge, 63 maddeden oluşur. İlk kez 1215 yılında Kral John döneminde çıkarılmıştır. İngiliz kilisesinin serbestliğini güvence altına almıştır. Ayrıca, “usulüne uygun yargılama” hakkı sadece soyluların değil, bütün özgür kişilerin haktan yararlanmasını tanımıştır. Madde 40, hakkın

ve adaletin satılamayacağı ya da inkar edilemeyeceği üzerine, insanların rütbesine, zenginliğine ya da statüsüne bakılmaksızın yargı makamlarına başvuru ve yargısal yollardan yararlanma hakkını kapsamıştır (Gemalmaz, 2003:25-28). 1350 ve 1650 yıllar arasında Avrupa'daki gelişmelere bakıldığında, yoğun bir şiddet dönemi yaşanmıştır.

Tarihsel olarak insan hakları, ulus devlet içindeki toplulukların kazanmış olduğu haklar devlet tarafından güvenceye alınmıştır. Bu haklar, her kişi için kullanma görevini kapsar. 19 yüzyılda politik hakları sivil hakların yan ürünü olarak kapitalizm görmektedir. Politik hakları statüden bağımsızlaştırarak ve hukuki güvence kazanması devlet içinde topluluk içinde olmaya bağlanmıştır (Sarıbay, 2008: 123-124). İnsan hakları, kişinin sırf insan olduğu için sahip olduğu hakları kapsamaktadır (Donnelly, 1995: 19). İnsan hakları var olan şartların yerine insanların nasıl yaşamaları gerektiğine öncelik vermiştir. İnsan hakkı kavramında, insanların bazı haklara sahip olduğu ve bu hakların kullanılmasına kimsenin karışamayacağı anlamı bulunmaktadır. İnsan haklarının evrenselliği, herkesin eşit olduğu görüşüne dayanır. İnsan hakları, ırk, dil ve din ayrımı gözetmeksizin tüm insanları yararlanacağı haklardır (Durul, 2008: 83-85). İnsan haklarına dair görüşlerden bir kısmı dünyadaki çeşitli dinlerde ve felsefelerde kavramın evrensel bir tarihi olduğunu iddia eder ve insan hakları kavramının batı kaynaklı olduğunu ancak sonra evrensel hale geldiğini savunmuştur. Diğer bir görüşe göre insan hakları kavramının batı kökenli bir kavram olması nedeniyle evrensel bir geçerliliğinin olamayacağını iddia etmiştir. İnsan hakları kavramına yönelik en yaygın olan görüş batıda ortaya çıktığıdır (Freeman, 2002: 17-18). Donnelly aslında insan haklarının evrenselliğine vurgu yapmıştır. Batı-dışı kültürel ve siyasal geleneklerin uygulamada insan hakları kavramına sahip olmadıklarını tezinde iddia etmiştir (Donnelly, 1995: 57-58). Thomas Paine insan haklarını “insanın insan olmaktan doğan, herkesin her yerde ve her zaman kullanabileceği haklar” şeklinde açıklamaktadır (Freeman, 2008: 30). Jeremy Bentham herkesin hakça eşit olmasına karşıdır. Kadınlar, zenciler, fakirler ve diğerleri için eşit hakları reddetmiştir. Karl Marx'a göre insan hakları toplumdan kopuşun ve bencil insan hakları olduğunu ileri sürmüştür. İnsan hakları evrenseldir ama gerçekte burjuva sınıfının çıkarlarına odaklanmıştır (Freeman, 2002: 34-35).

Burke, Marx ve Bentham klasik insan haklarını eleştirmişlerdir. İnsan hakları kavramını reddetmek için akıl ve doğaya farklı bir çerçeveden bakmaktadırlar. Çünkü siyaset felsefesinde doğal haklar teorisi toplumun bireyselleşmesine karşı bir tepkidir. Bu düşünürlerin evrensel insan hakları düşüncesini eleştirmelerine neden olmuştur. Richard Rotry insan haklarının teorik temelini olmadığını çünkü hiçbir inanç için teorik temel bulunmadığını savunmuştur. İnsan hakları teorisinde mantığı dışlamıştır

(Freeman, 2002:64). David Forsythe'ye göre insan hakları teorisinin felsefi teorisi tartışmalı olduğu için insan haklarının pratik olarak uygulanmasının teorik kaygıların engellediğini savunmuştur. Dünyada var olan dini ve kültürel çeşitliliğin ve insan haklarının felsefi temeli üzerine anlaşmaya varılmasını görüşünü imkânsız görmüştür (Freeman, 2002:65). İnsan haklarını John Vincent devletler-arası toplumun normatif yapısını değiştirmeyi devlet merkezli görmektedir. Birey ve devlet arasında ilişkiyi uluslararası toplumdan bireylerin talep haklarını batı düşüncesinde aldığı savunmaktadır. Bu düşüncenin, insan hakları söylemiyle somutlaştığını iddia etmektedir (Buzan, 2015: 123-124).

İnsan haklarını evrenselliği görüşü herkesin haklar bakımından eşit olduğunu iddia etmektedir. Bazı insan hakları eleştircilerine göre insan haklarının evrensel olduğu görüşü, insanların farklılıklarını göz ardı etmektedir. İnsan hakları söyleminin batılı devletlerin egemenliğinde olmasını eleştirirler. İnsan haklarının evrenselliği aslında “kültürel emperyalizmin” ideolojik maskesi olarak görmektedirler. İnsan haklarının evrensellik ve farklılık arasında uzlaşmazlıkları tartışmasında aslında insan haklarının evrenselliğini kabul eden görüş ulusal ve bölgesel özgünlüklerin önemine vurgu yapmaktadır. Evrensel insan hakları söylemine karşı çıkışın temelinde, Batı-dışı toplumların farklı bir kültürlerinin olduğu ve fakir ülkelerin özel ihtiyaçları olduğunu iddia etmektedirler (Freeman, 2002:118). Evrenselciler, evrenselliğin ve kültürel farklılıkların ele alınması gerektiğine inanırlar. Batı kökenli insan hakları kavramına dayanan bireyciler, batı-dışı kültürlerin köklerinde aslında insan hakları kavramına ait bir görüşün bulunmadığını iddia etmektedirler. İnsan haklarını kavramını, “Batı tarihinin aslında evrensel tarih” ve “Batı kültürünün ise evrensel kültür” şeklinde açıklamışlardır. Burada batı-dışı toplumların tarihleri ve kültürleri göz ardı edilmektedir (Galtung, 1999: 11).

2. Küreselleşme Sürecinde Çevre

İnsanoğlu tarih boyunca belli dönemlerde çeşitli sorunlar ile karşılaşmıştır. Tarih boyunca insanoğlu günlük yaşamını sürdürebilmek için ekoloji ve çevre sorunları ile iç içe olmuştur. Küreselleşme süreci çevre sorunları günümüzde ön plana çıkmıştır. İnsanoğlu tarafından yerkürenin dengesi hızla bozulmuş ve çevre sorunları ön plana çıkmıştır. Bu sorunların çözümlerine önem verilmiştir (Odum ve Barrett, 2016: 2-4). Bu bağlamda kavramsal olarak küreselleşmenin anlam ve boyutuna göz atılmalıdır. Küreselleşme dünyanın bir bütün haline gelmesi yani toplumların ve kültürlerin bütünleşmesi ve dünyanın birbirinden çok uzak yerlerinde gerçekleşen olayların birbirini etkilemesi ve dünya genelinde sosyal ilişkilerin yoğunlaşmasını ifade etmiştir (Bulut, 2003:173). Küreselleşme farklı çevre, kültür, ekonomi, siyaset, sivil toplum anlayışlarının birbirine indirgenemediği ama hepsinin kendi içinde varlığını sürdürdüğü ve birbir-

leriyle bağımlı bir süreç olarak tanımlanır (Doğan: 2006: 39).

Friedman'a göre küreselleşme kavramı, bir kaplana benzemektedir. Kaplan benzetmesinde süreci iyi yönetebilmek için kültürel dinamizmi odak noktasına almıştır. Bu bağlamda küreselleşme kavramı ile kapitalizmin bir uzantısı olarak değerlendirmiştir. Ülkeler kapitalizm ve teknoloji ülkeleri etkisi altına almış ve sistemi tek tipleştirmiştir (Friedman, 1999: 85). 1960'lı yıllarda küreselleşme kavramını ilk kullanan, Kanadalı sosyoloji profesörü Marshall McLuhan'dır. McLuhan'ın "Gutenberg Galaxy" adlı eserini 1962 yılında yazmıştır. Bu eserinde, yeni dünya düzeni bağlamında anlattığı "global köy" kavramını kullanmıştır. Ancak yeni dünya düzenine ilişkin bu kavram literatürde ilk defa kullanılmıştır. Eserde dünyanın bir kısmının teknoloji ve iletişim alanlarında hızla ilerlemesi nedeniyle "küresel köy" şeklinde kavramsallaştırmıştır. Bu süreçte, küresel köy kavramı aslında küreselleşme sürecine katkı sağlamıştır (Ziegler, 2004). Oxford English Dictionary'de 1962 yılında küreselleşme kavramı kullanılmıştır. 1833 yılında İngiliz İktisatçı W. Foter'in dergide kavram ile ilgili yazı yazmıştır. Foter'in yazısında kavramı dünyadaki üretim ve dağıtım olarak tanımlamış yani bu dönemde ekonomik etkenleri göz önünde bulundurulmuştur (Kıvılcım, 2013:221).

1980'li yıllarda küreselleşme kavramına yönelik ikinci gelişme, Amerikalı komünizm uzmanı Zbigniew Brzezinski'nin, Harvard, Stanford ve Colombia gibi önemli okullarda yaptığı çalışmaların süreçte ekonomistler tarafından küreselleşme kavramı ile bağlaştırmalarıdır. Zbigniew Brzezinski "Büyük Satranç Tahtası" eserinde küresel gücü tanımlamıştır. Brzezinski'ye göre küresel güç, politik, siyasi, jeopolitik, ekonomik ve kültürel tüm alanları kapsamaktadır. Bu tanımına göre, ancak Amerika'nın bir küresel güç olduğu iddia etmiştir. Amerika güç unsurları bağlamında değerlendirildiğinde, küreselleşme süreciyle birlikte hegomonik güç olmuştur. Küreselleşme bağlamında iktidarların jeopolitik çıkarlarını stratejik alanda yönettiğini iddia etmiştir. Bu süreci aslında, devletler arasında ortaya çıkan "küresel güç savaşları" olarak değerlendirmiştir. Küresel güç olma yolunda Avrasya kıtasına egemen olan gücün, yeni küresel güç olacağını iddia etmiştir. Ancak bu bağlamda, küresel güce dayalı savaşların biteceği şeklinde değerlendirme yapmıştır. Küreselleşme kavramının aslında, devletler arasında mücadeleden ortaya çıkan ve ekonominin belirleyici olduğu bir süreç olarak değerlendirmiştir (Brzezinski, 1997: 240). Küreselleşmenin siyasi boyutunda ulus devlet üzerinde etkilerinde savaş teknolojisinde yaşanan gelişmeler dünya barışının Birleşmiş Milletler, Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı (NATO), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) gibi uluslar üstü ve uluslararası kuruluşlar tarafından korunması ve güvence altına alınması ihtiyacına neden olmuştur. Ulus devletlerin rızalarıyla egemenlik haklarının sınırlandırmaktadır. Küreselleşme sınır-

ların önemini yitirmesiyle sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal alanları etkilemiş ve dönüştürmüştür. Siyasi olarak dünyayı batı ve batı dışı topluluklar olarak dönüştürmesi ve sürecin devletlerin kimliklerini dönüştürmesi görülmektedir. Toplumlar üzerinde etkisi, özgürlüklerini yitirmesine bağımlılık ilişkilerinin artmasına neden olmuştur (Kızılcıkelik, 2004: 17). Siyasal küreselleşme, bir devletin belirli bir toprak parçası üzerinden mutlak egemenlik gücünü yitirmesi; yönetim sistemlerinin karşılıklı etkileşimlerin artması ve demokrasi, insan hakları ve özgürlükleri öne çıkararak uluslararası kuruluşların öne çıktığı süreçtir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünya örgütsel çerçevesi olarak BM, IMF, Dünya Bankası, GATT gibi örgütlerin ekonomik gelişme, çevre sorunları ve insan hakları gibi konuları ele almışlardır. Küreselleşmenin siyasi boyutun bir yandan ülkeler arasında sınırların aşılması, egemenlik ve bağımsızlık kavramların dönüşümü ve ulus-devletin önemini yitirmesiyle gündeme gelen insan hakları, demokrasi ve hukuk devleti önemini artırmıştır (Acar, 2009: 47).

Küreselleşme kavramı ile paralel olarak çevre konusu özellikle sanayileşme sürecinin etkileri bağlamında ele alınabilir. Bilindiği gibi 18. Yüzyıl ile birlikte Sanayi Devrimi ile birlikte devletler hızla sanayileşme sürecine girmiştir. Bu süreçte, hızla artan enerji tüketimine bağlı çevre sorunları ortaya çıkmıştır. Özellikle 20. yüzyılda teknoloji ve sanayi alanındaki hızlı gelişmelerle birlikte, gelişmiş ülkeler enerji kullanımını daha artırmıştır. Bu süreçte enerjiye bağlı küresel krizler ve dünya savaşları çıkmıştır. Devletlerin artan enerji kullanımını, uluslararası sistemi şekillendiren bir faktördür (Özel Özcan, 2021:143).

Sanayi Devrimi ile birlikte insanlığın enerjiye olan ihtiyaçları hızla artmıştır. Enerji, “maddelerin yapısında var olan ve çeşitli şekilde açığa çıkan güç” şeklinde tanımlanmıştır (Arnold, 2013: 9). Sanayi Devrimi’nden sonra insanların artan teknoloji kapsamında faaliyetleri de artmıştır. Sanayi Devrimi’nden sonra çevre ve doğal kaynakları insanların orantısız kullanımları çevreye önemli derecede zararlar vermiştir. İnsanlar çevreye verdikleri zarara rağmen doğanın kendini yenileyeceği düşüncesi ile faaliyetlerine devam etmiştir. Çevreye verilen zararın devam etmesi sonucunda çevrenin dengesi bozulmuştur. İnsanlık tarihinde görülen bu ekolojik dengesizliğin sonucunda çevre sorunları ortaya çıkmıştır (Can, 2016: 59). Ekolojik döngülerin bozulmasında hızlı sanayileşme, havanın kirlenmesi, kükürt dioksit, asit yağmurları ve fosil yakıtların aşırı kullanımı çevre sorunlarında artışa neden olmuştur. Çevreye zarar veren insan faaliyetleri ve etkilerinden en çok zarar görende yine insandır (Aydın ve Çamur, 2017: 22).

Uluslararası ilişkiler disiplini, devletler, uluslararası örgütler ve uluslar üstü aktörlerin sistem içerisinde yapılarını ve davranışlarını tanımlayan, bu aktörlerin ilişkilerini, sistem içerisinde etkileşimlerini açıklayan

bilim dalı olarak tanımlanır. Uluslararası ilişkiler disiplini, ekonomik, siyasi, askeri, diplomasi, çevre, insan hakları gibi alanlarda insan topluluklarını etkileyen ilişkilerin çok boyutlu ve çok yönlü incelenmesidir (Aydın, 1996: 72-73).Ulus devletlerin öncelikli amacı, uluslararası sistemin yapısına göre güvenliğin sağlanmasıdır. Çevre sorunları bu bağlamda, devletler için güvenlik kaygıları oluşturmaktadır. Bu süreç kapsamında devletler çevreye ilişkin konulara daha hassas yaklaşmıştır (Curran, 2006: 48).

Çevre sorunlarına yönelik çalışmalar, uluslararası ilişkiler disiplini içerisinde uzun zaman yer almamasının nedeni realist görüşün disiplininde etkili olmasıdır (Erçandırlı, 2015: 498). Çevre sorunları, 1970’li yıllara kadar uluslararası ilişkiler disiplininde yüksek politik sorunlar içerisinde görülmemiştir (Eckersly, 2016:288). Ancak realist görüş ve neo-liberal görüşler arasında tartışmalara neden olmuş ve yüksek politik sorunlar arasında görülmeye başlanmıştır (Erçandırlı, 2015:493). Çevre sorunlarına yönelik kamuoyunun artan ilgisi nedeniyle başlamasıyla birlikte disiplin bu sorunlara yönelmiştir(Sümer, 2016, s.601). 21. Yüzyılda güvenliğin yeniden kavramsallaştırılmasıyla, küreselleşme süreci çevresel sorunları etkilemiştir. Sorunun çözümü için devletlerin uluslararası işbirliğine ihtiyaç duyulmuştur. Sınır ve ulus tanımayan çevre sorunları karşılıklı ve bağlanmış sorunlardan oluşmuştur. Bu sorunlarla mücadelede bütünsel bir çevre politikası kapsamında devletlerin küresel işbirliğine ihtiyaçları vardır (Tuna, 2003, s.257).

Küresel bir dönemde devletlerin çevresel ve iklimsel kaygılarının ön plana çıkması nedeniyle çevresel sorunlara yönelik endişeyi artırmıştır. Küreselleşme süreciyle birlikte, küresel hastalıkların yayılma hızını artırma ve ekonomi arasında bağlantı kuruldu. Bağlantıya göre, ülkelerin ekonomik faaliyetlerinin artması ve hastalığı yayılması arasında sıkı sıkı bağ olduğu görüldü (Shrestha, Şad, Ulvi, vd., 2020:2). Küreselleşmiş dünyada devletlerarasında sosyal hareketlilik, ticaret ve uluslararası seyahat bu salgınların hızla yayılmasına neden olmuştur (Bickley, Chan, Skali, Stadelmann, Torgler, 2021:2).

Öte yandan çevre ve ekoloji aslında uluslararası ilişkiler disiplininde ve sosyal bilimlerde ön plana çıkan ama genellikle tanımlanamayan bir kavramdır. Son zamanda çevre ve iklime dair kaygılar ön plana çıkmıştır. Çevre ve ekoloji kavramları sosyal bilimlerde çalışmalar, okulların, yaklaşımlar ve kavramsal çerçeve içerisinde ulusal ve uluslararası alanda önemli kavramlar olarak kullanılmıştır. Encyclopedia Britannica göre çevre kavramının tanımı şu şekildedir: : “Bir organizma ya da ekolojik topluluk üzerinde etki eden ve sonunda onun biçim ve bekasını belirleyen fiziksel, kimyasal ve biyotik etkenler”. (The New Encyclopaedia Britannica, 1998: 512).Çevre sorunları ekosistemde dengenin bozulması sonucunda ortaya çıkmıştır. Ekosistemde dengenin bozulmasının birçok nedeni vardır.

Ekosistemde dengenin bozulması doğal süreçlerle gerçekleşebileceği gibi insan faaliyetleri sonucunda denge bozulmuştur. İnsan faaliyetleri sonucunda hem diğer canlıların yaşamlarına zarar verirken insanoğlu kendi yaşam alanlarını bozmuştur (Çepel, 2008: 14).

Çevre sorunlarını sadece devletler bazında ele alamayız çünkü çevre sorunları doğası gereği evrenseldir. Bundan dolayı çevre sorunlarının tüm dünyayı tehdit eden sorunlar olarak değerlendirmeliyiz (Özel Özcan, 2022: 147). Bu dönemde insanlığın karşı karşıya kaldığı çevre sorunları devletlerin gelişmiş ve az gelişmiş ayrımı yapılmaksızın çözüm arayışına girdiği sorunlar içerisinde yer almıştır. Çevre sorunları dünyanın dengesini bozmuş ve en önemli etkileri; sera etkisi, ozon sorunu, asit yağmurları gibi iklim koşullarını meydana getirmiştir. İnsan faaliyetleri sonucunda en çarpıcı etki havaya karışan karbon ve metan gazlarının yeryüzünde sıcaklığı artırması olmuştur. Bu sıcaklık artışının etkileri insanlığın geleceği için tehdit oluşturmuştur (Keleş, 2016: 14). Çevre sorunları içerisinde yer alan küresel ısınma dünyamızın en önemli sorunlarından biridir. Günümüzde küresel ısınma hem insanlık hem dünyanın geleceği için tehdit oluşturmaktadır (Nordhaus, 2018: 15). Dünya sonlu bir sistem ve kaynakları sınırlıdır. Dünyada çevre sorunlarının bir kısmının neden olduğu kirliliği yenileyebilir ama bu kadar hızlı bir süreçte gelişen çevre sorunlarına karşı insan toplulukları tehlike altındadır (Habib, 2011: 7). Çevreyi korumak insanlığın geleceği için önemlidir. Çevrenin korunması insan hakları içerisinde yer almıştır. İnsan hakları sadece devletler bazında değil bireysel olarak insanların yaşamı, sağlığı, özel hayatı ve mülkiyetleri üzerinde çevresel etkiler doğurmuştur. Devletlerde çevreyi tehdit eden sorunlara karşı insanların yaşamını sürdürbilmesi için önlemler alma hükümlüğünü yerine getirmeye çalışmıştır (Boyle, 2018: 7). Ekosferde yaşayan insan da diğer canlılar gibi ekolojinin kapsamı içinde yer alır. Ekolojinin kapsamından çevre sorunları 1970'ten günümüze kadar önemli hale gelmesiyle insan ve doğa ilişkileri incelenmeye başlanmıştır. Çünkü canlılar içinde doğayı en çok etkileyen insandır. Ekolojik döngülere günümüzde daha çok önem verilmesinin nedeni çevre sorunlarının artması olmuştur. Çevrenin hızlı bir şekilde değişmesinin yükümlülüğünden tüm insanlığın sorunu olmuştur (Kıslalioğlu ve Berkes, 2009: 13).Nitekim küreselleşme süreciyle birlikte devletlerin ekonomik, politika ve karar verme sürecinde etkilemiştir. Çevre sorunlarında ekonomi önemli rol almıştır. Çünkü çevre sorunlarının genelini aslında ekonomik sorunlar oluşturmuştur. Bu sorunlar aslında kıt kaynakların dağılımı, riskleri, çıkarlardır. Çevre tahribine neden olan olgular genellikle ekonomik bir temele bağlı ortaya çıkmıştır (Jardins, 2006: 105-106).

3. Küreselleşme Sürecinin Çevre ve İnsan Haklarına Etkisi

Küreselleşme süreci bağlamında birey ve çevre ilişkisinin rolü özellikle haklar ekseninde okunması gereken önemi bir alandır. Uluslararası ilişki-

ler alanında var olan devlet ilişkilerinin birey boyutu açısından haklar ve hürriyetler çevre konusu açısından da özellikle modern dünyanın bir ürünü olarak ele alınmaktadır denebilir. Uluslararası insan haklarının gelişimi, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu (BMGK), 10 Aralık 1948'de İnsan Hakları Evrensel Bildirisi ilanıdır. İnsan hakları kavramının bu tarihten itibaren önemli olması ve batılı bir kavram olarak değerlendirilmesine rağmen insan hakları kavramı küresel hal almıştır (Freeman, 2002:37). İnsan haklarının, ABD ve AB'nin baskın yapısıyla şekillenmesi ve BM meşrulaştırıcı çerçevesi insan haklarının propaganda olarak kullanılmasına neden olmaktadır (Folk, 2005:125). Kültürel etkileşim sonucunda dünya kültürünün homojenleşip dünya çapında bir kültüre dönüşeceği varsayımı ile insan haklarının korunması için evrenselliğe vurgu yapılmıştır (Robertson, 1999:101).

İnsan hakları küresel bir kavram haline gelmesi ve küreselleşme sürecinin insanı metalaştırmıştır. İnsan küreselleşme süreciyle özne olmaktan çıkarak nesneleşmiş küreselleşme tek tip insan yaratmıştır. Küreselleşme süreciyle insanın temel hakkı olan eğitim, sağlık, konut hakkı gibi devletlerin olanaklarına bağlı olan haklar sekteye uğramıştır (Robertson, 1999:113-114). Küreselleşen dünyada çevresel bozulmalar fakirlik ve çatışmaya yol açmıştır. Burada güvensizliğin nasıl ortaya çıkacağı ve kurbanlarının kimler olacağı önemlidir. Güvenlik kavramının sadece batı toplumlarına göre şekillenmiştir.

Küreselleşen dünya gelişmiş ülkeler ve gelişmemiş ülkeler arasındaki farklar artırmıştır. Devletlerin gelişmişlik seviyeleri bağlamında farklılıklar küreselleşmenin etkileri açısından da bir orantı yaratmıştır. Gelişmekte olan ülkelerin ekonomik sorunları ön planda olurken çevre sorunları ve insan hakları ikinci plana atılmıştır. Bu süreçte çevre sorunları ve insan haklarına ilişkin küresel normların oluşturulması ve normlara dayalı küresel bir yargı düzeninin kurulması amaçlanmıştır. Çevre sorunlarının ve insan haklarının ihlalleri aktörü devletler olduğundan hak ihlallerinin önlenmesi için, devletleri bağlayacak uluslararası hukuk kurallarının ve ulus üstü mekanizmaların varlığı zorunluluk haline gelmiştir. Küreselleşmenin aktörlerinden BM gibi uluslararası örgütler insan hakları korunmasında etkilidir (Uygun, 2005:259).

Uluslararası barış ve güvenliği korunması için uluslararası örgütler çevre sorunları ve insan hakları ihlallerine karşı mücadele etmiştir. Küreselleşme sürecinin olumlu yönlerinin olmuştur. Ancak sürecin içerisinde insanın artık özne olmaktan çıkması ve nesneye dönüşmesi olumsuz yönüdür. Avrupa Birliği'nin, küreselleşme sürecine etkisi üye devletleri bağlayan insan hakları sözleşmesi ve bu sözleşmeye uyulduğunu denetlemek için Avrupa Topluluk Adalet Divanı ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'dir. Avrupa Birliğine üye olmak isteyen devletler için insan hakları

kriterleri uyum sağlama şartı ve devletlerin insan hakları önem vermesi istenmiştir. İnsan Hakları evrensel niteliği siyasal ve hukuki alanda ulusal ve bölgesel ölçekte kurumların oluşturulmasını gerektirmesi sonucu Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesidir. İnsan haklarının evrenselleşmesi bakımından, bağlayıcılığı olmayan ve insan hakları açısından sembolik olarak, Birleşmiş Milletler 1948 Evrensel İnsan Hakları Bildirisi ve bağlayıcılığı olan İkiz sözleşmeler diye anılan Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi imzalanması insan haklarının korunması çabalarındandır. Küreselleşme sürecinde insan haklarının korunması için hazırlanan 1933 tarihli Viyana Bildirgesi ve Eylem Planı olarak konulan bildirgeyle insan haklarını güvence altına alınmıştır. Bu bildirge sayesinde insan haklarının korunmasına ait sorumluluk uluslararası topluma bırakılmıştır (Şahin, 2009:177).

Küreselleşme süreciyle, insan haklarına saygılı devletlerden meydana gelen homojen bir uluslararası sistemin oluşması ve ortak kararların olduğu insan hakları rejiminin varlığı ve insan hakları denetleyen bir yapı oluşması devletlerin insan haklarının korunmasına verdiği önemi göstermektedir. Küreselleşmeyle birlikte Hurrell ve Woods'un bildirdiği gibi, ekonomik liberalleşme ya da teknolojik ilerleme olarak dünyadaki eşitsizlik yeni boyutlara yükselmiştir. Merkez ülkeler ve çevre ülkeler arasındaki eşitsizlikleri yeniden üreten bir süreçtir (Kızılcıkelik, 2004:18). Gelişmekte olan ülkelerde insanların yaşam standartları daha kötü durumdadır. Küreselleşme süreciyle, zenginler daha zengin konuma gelirken yoksulların daha yoksullaşması küreselleşme süreci insanların büyük çoğunluğunu yoksullaştırmıştır. Küreselleşme süreciyle birlikte devletler egemenliklerini kaybetmiştir. Bu süreçte ekonomik krizler nedeniyle insanlar yaşamlarını sürdürme kaygısına girmiştir. Ekonomik kaynaklı sorunların yanı sıra çevre sorunları nedeniyle birçok insan kendi ülkesinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu insanlar göçmen olarak başka ülkelere sığınmış ve gittikleri yerlerde vatandaş olmanın gerektirdiği haklar ve temel insan haklarından mahrum kalmıştır. Demokrasi ve insan haklarının korunması gereken bir dönemde soykırım, ırk ayrımcılığı, köleliğin ardımızda bıraktığımızı düşünürken bu dönemde insanlık küreselleşen dünyada daha fazla hak ihlallerine maruz kalmıştır. Küreselleşen dünyada insanların evrensel insan haklarına saygı gösterilmesi gerekir. Ancak küreselleşme süreci insan haklarına yönelik ihlallerin yükselişe geçmesine neden olmuştur (Çoban, 2009:124).

Küreselleşme süreciyle birlikte ileri teknolojilerin hem olumlu hem olumsuz yönleri insanı etkilemiştir. Küresel Çevre Değişikliği ve Birey Güvenliği (Global Environmental Change and Human Security- GECHS) değişen çevreye yönelik insanlığın kırılganlığına vurgu yapmıştır. Bu çalışmada küreselleşme sürecine dair ortak kaygılara yer verilmiştir (Dalby,

2015: 314). Küreselleşmiş dünyada 21.yüzyılda özellikle çevre ve insan güvenliği ilgili Birleşmiş Milletler Çevre ve Birey Güvenliği Enstitüsü, “önceliklerin tanımlanmasında ve bu sorunların düzeltilmesi amacıyla yapılan mücadelelerde, başlangıç noktasının doğal tehlikeler ve bunların tanımlanmasından ziyade, bu tehlikelerden etkilenen halkların hassasiyetlerinin değerlendirilmesi ve derecelendirilmesini olması gerektiğini” belirtmiştir (Dalby, 2015: 320).

İnsan hakları söylemi aslında küreselleşme süreciyle birlikte uluslararası hukuk bağlamında devletlerin eylemlerini meşrulaştırmıştır. Bu süreçte uluslararası hukuk kuralları güçlü devletlere göre uygulanmıştır. Uluslararası alanda insan hakları söylemi bağlamında devletlerin güçleri kapsamında insan hakları söylemleri ve uygulamaları yeniden inşa edilmiştir. Bu söylemler insan hakları ihlallerine yönelik meşrulaştırıcı zemini hazırlamıştır (Kıvılcım, 2009: 221). Küreselleşme süreciyle birlikte insan hakları söylemlerini büyük devlet ABD ve diğerleri siyasal çıkarlara göre uluslararası örgütleri kendi istedikleri gibi yönlendirerek kullanmışlardır. Emperyalist devletler güç politikasına göre davranmışlardır. İnsan haklarına yönelik ihlallerin arka planında genellikle politikalarını meşrulaştırıcı bir zemin vardır.

Günümüzde küresel istikrar ve barış, uluslararası sistemi oluşturan devletlerin iç istikrar ve barış ile ayrılmaz hal alması nedeni ülkesinde kendi vatandaşlarının haklarına saygı göstermeyen bir devletin uluslararası sistemde çatışmacı olması beklenir. İnsan haklarına saygılı devletlerin oluşturduğu uluslararası sistem ise daha barışçıl ve istikrarlı olacaktır (Dağı, 2000:41). Küreselleşmenin devletlerin doğasında etkilerden biri klasik egemenlik anlayışı “karışmazlık ilkesi” yerini devletlerin iç siyasi yapılarının şekillenmesinde insan hakları devletlere sınırlar getirmiştir. Küreselleşen dünyada insan hakları ihlali ulusal sınırlar içerisinde gerçekleşse dahi sonuçları ulusal sınırları aşar. Devletler dünya üzerindeki küresel bağlantılarını, uluslararası hukuk kurallarını ve kamuoyunun kürese gücü dikkate alarak, dış baskılar ve uluslararası alanda eleştirileri düşünerek insan hakları uygulamalarını iyileştirmeye yönelmeleri küresel politikanın etkinliğini göstermektedir (Dağı, 2000:16).

İlk olarak Çin’in Wuhan şehrinde ilk vakalar ortaya çıkmıştır. Ancak Covid-19 salgını devletlerin sınırlarının anlamını yitirmesi sonucunda tüm dünyada görülmeye başlamıştır. Bu süreçte devletlerin sınırlarının öneminin kaybetmesi salgın küresel bir sorun olmuştur. Wuhan kentinde başlayan salgının kökeninin araştırılması yapılmıştır. Hastalığın kaynağı hayvanların satıldığı pazarda virüsü taşıdığı düşünülen yarasa, yılan, maymun, pangolin gibi hayvanların insanlar tarafından tüketilmesi sonucunda ortaya çıktığı açıklanmıştır. Covid-19 salgınının ortaya çıkmasının en önemli sebebi çevre sorunlarıdır. İnsan faaliyetleri nedeniyle ekolojik

yıkımın yaşandığı bir dönemdir. Çevre sorunlarından kaynaklı iklim değişikliğinin etkilerinden dolayı besin kıtlığı ortaya çıkmıştır. Bu dönemde nüfus artışı salgının hızla yayılmasına neden olmuştur. Özellikle göçler salgının nedeni olarak değerlendirilmiştir (Martin ve Granel, 2006). Covid-19 salgın süreci, tüm ülkeleri ortak bir düşman ile karşı karşıya bırakmıştır. Bu bağlamda, devletlerin uluslararası sistemde hastalığa karşı aldıkları önlemleri diğer devletlere karşı alması güvenlik bağlamında değerlendirilmiştir (Özel Özcan, 2021, s.338). 2019 yılı Covid-19 salgınından dolayı, dünyanın her açıdan geri dönülemez bir şekilde değiştiği yıl olarak değerlendirilmiştir. Özellikle ekonomik, sosyal ve kültürel alanları kapsamasına rağmen bu dönemi bilim adamları 2008 krizinden daha büyük etkilere sahip bir ekonomik kriz olarak değerlendirmiştir. Covid-19 salgını “kasırğa” ve “Jeo- Fırtına” gibi tüm dünyayı etkilediği düşünülmüştür (Moise, Oancea, Diaconu, 2020: 2).

Covid-19 salgını, bireyler, devletler ve sistem bağlamında değerlendirildiğinde devletlerin arasındaki gelişmişlik düzeyindeki farkı daha çok derinleştirmiştir. Salgın süreci, ülkelerin küresel salgına yönelik çözüm kabiliyetlerini göstermiştir. Salgın dönemi, I. Dünya Savaşı ve 1929 buharında gibi dönemlerde olduğu gibi devletlerin pandemi sürecinde işbirliği çerçevesinde dayanışmasını artıracakları düşünülmüştür (Fukuyama, 2020: 30). Çin, salgının ortaya çıktığı Wuhan’da karantina uygulamış ve bir ölçüde yayılmasını engellemeye çalışmıştır. Salgın sürecinde Çin, ülkelere yardım yoluyla uluslararası alanda imajını düzeltmeye çalışmıştır. Bu süreçte, “virüsle mücadelede dayanışma” kavramını üretmiş ve salgın döneminde başarısını otoriter siyasi rejiminin üstünlüğü şeklinde tasvir etmiştir (Duran, 2020: 32) Covid-19 salgını, devletlerin işbirliği yapmak istememiştir. Özellikle dünyanın iki büyük ekonomisi ABD ve Çin bu süreçte kendi ülkelerinde durumu kurtarmaya yönelmiş ve uluslararası alanda işbirliği sağlanamamıştır. Covid-19 salgını sürecinde, küresel krizi çözmede büyük güçlerin etkisiz olduğunu ortaya koymuştur (Roloff, 2020, s. 27).

İnsan hakları kavramına yönelik ekonomik etmenler göz ardı edilmemelidir. Çünkü devletlerin ekonomik güçleri insan haklarına yönelik politikalarını meşrulaştırıcı zemin sunmaktadır. Burada ekonomik etmenler aslında mücadelenin egemen güçlerin çıkarlarına göre belirlenen bir yapıya dönüşme riskini taşımaktadır. Küreselleşmenin aslında ekonomik, siyasal, sosyal, kültürel ve çevresel etkilerinin olduğu göz ardı edilmemelidir. İnsan hakları mücadelesinin temeli aslında ekonomiktir. Hak ihlallerinin önlenmesini sağlamak için ilk önce ekonomik alana odaklanmak gerekmektedir. Ancak bu şekilde hak hareketi haline gelebilir. Küreselleşme sürecinden kaynaklı çevre sorunlarının etkileri insanlığın geleceğini tehdit etmiştir. Gelecek yıllarda etkilerin en aza indirilebilmesi için işbir-

liği gereklidir. Yaşamın devamı için insan hakları ve çevre sorunlarına yönelik hareketler yerellerden uluslararası alana dönüşmelidir. Ancak bu hem ekonomik hem siyasi zeminde devletlerin işbirliği içerisinde gerçekleşebilir. Bu süreçte insanlığın geleceğine dair meşru zeminde devletlerin anlaşmalarını gerekli kılmaktadır. Çevre sorunları ve insan haklarına yönelik mücadelelerin yeniden tanımlanması gerekli kılmıştır. Çevre sorunları ve insan haklarının etkileri küresel gücün denetiminden çıkarılması gerekmektedir.

SONUÇ

İnsanlık tarihi boyunca, doğa ve insan iç içe olmuştur. İnsan faaliyetleri nedeniyle çevresel sorunlar ortaya çıkmıştır. Çevrenin, ekolojinin ve ekosistemin korunması insanlığın devamı için önemlidir. Tarih boyunca belli dönemlerde çevre sorunları ortaya çıkmış ve bu sorunların çoğu insan faaliyetlerinden kaynaklanmıştır. Sanayi Devrimi'nin getirdiği buluşlar ile devletler hızla sanayileşme sürecine girmiştir. Sanayileşme sürecine giren devletler hızla ekonomilerini geliştirmiştir. Ancak bu süreçte, kömür, petrol ve doğalgaz gibi fosil yakıtları devletler yoğun bir şekilde kullanmışlardır. Bu fosil yakıtların hızla kullanımı atmosferde sera etkisi yaratmıştır. Sera etkisi, ekolojik tahribat, çevre sorunları ve hava kirliliği, küresel ısınma ve iklim değişikliği gibi küresel sorunlara neden olmuştur. Çevre sorunları kapsamında küresel ısınma, iklim değişikliği ve sera gazlarının bireylerin yaşamlarını tehdit etmiştir. Bu süreçte, çevre siyaseti ya da çevrecilik her zaman endüstriyel topluma karşı tepki doğmuştur. Çevre sorununun ulusal ya da uluslararası bir sorun olarak çok yönlü boyutları ortaya çıkmıştır. Özellikle Batı ülkelerinde sürekli artan büyümenin ve yükselen refahın sonucunda çevresel sorunlar artmış ve bu sorunlar diğer ülkeleri etkilemiştir. İnsanlık ve doğa arasında gittikçe artan ilişki sonucunda, çevresel sorunlara bağlı çevre hareketleri doğmuştur. Tarih boyunca var olan, insanlık ile bütünleşmiş olan çevre sorunları artarak devam etmektedir.

İnsan hakları kavramı, batı ve batı-dışı toplumların iddialarını yer verilmektedir. İnsan hakları, insanın doğumundan itibaren sahip olduğu haklar olarak genel kabul edilen görüştür. Küreselleşme süreciyle birlikte çevre ve insan hakları kavramları daha çok İkinci Dünya Savaşı sonrasında gündeme gelmiştir. Bu bağlamada, devletler çevre sorunları ve insan hakları ihlallerine çözüm arayışına girmiştir. Bu çözüm yolu uluslararası hukuk kuralları ve uluslararası örgütlerdir. Çevre konusu ve insan hakları söylemini devletlerin siyasi çıkarlarına göre kullandığı alan haline gelmiştir. Küreselleşme süreciyle birlikte insanların yoksullaşması, açlık ve savaşlar ile daha karmaşık bir hal almıştır. Ülkeler arasındaki eşitsizlik, yoksulluk, çevre sorunları ve insan hakları ihlalleri devam etmektedir. Uluslararası örgütlerin özellikle Birleşmiş Milletler'in kuruluş ama-

cı savaşı engelleme, uluslararası barışa katkı sağlamak ve insan hakları ihlalleri engellemektir. Bu süreçte çatışma alanları devam etmekte insan hakları korunamamaktadır. Küreselleşme süreci, insanı her alanda etkileyen bir süreç olarak devam etmektedir. İnsan hakları söylemi üzerinden siyasi haklara önem verilerek güçlü devletlerin çıkarına göre şekillenen sürecin çok boyutlu etkileri günümüzde halen devam etmektedir. Şiddet karşıtı olarak insan haklarının canlanmasına rağmen insan hakları söylemi devletlerin yeni şiddet alanlarını yarattığı ve meşrulaştırdığı bir zemin yaratmaktadır. Ancak devletler çevre sorunlarına küresel bir işbirliği çerçevesinde önlem alabilir ve küreselleşmenin yıkıcı etkisinden kurtulabilir.

KAYNAKÇA

- Acar, M. (2009). *Düzeltilirici Ve Özgürleştirici Bir Süreç Olarak Küreselleşme*, Ankara: Orion Yayınları.
- Aral, B. (2005). "Egemenlik ve İnsan Hakları Açısından Küreselleşme ve Uluslararası Hukuk". *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı:25, 57-78.
- Arnold, N. (2013). *Enerji Canavarı*. Kırıl, Elif (Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Aydın, A., H. Ve Çamur, Ö. (2017). "Avrupa Birliği Çevre Politikaları ve Çevre Eylem Programları Üzerine Bir İnceleme". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(13), 21-44.
- Aydın, M.(1996). "Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım, Teori ve Analiz". *AÜSBF Dergisi*, 51 (1), 72-114.
- Bickley, S. J., Chan, H. F., Skali, A., Stadelmann, D. and Torgler, B. (2021). "How Does Globalization Affect COVID-19 Responses?", 2-19. <https://doi.org/10.1186/s12992-021-00677-5> Erişim Tarihi:09.11.2022
- Bozkurt, V. (2000). *Küreselleşmenin İnsani Yüzü*, 1.Baskı, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Boyle, A. (2018). "Climate Change, The Paris Agreement And Human Rights". *International and Comparative Law Quarterly*, 1-19.
- Brzezinski, Z. (1997). *Büyük Satranç Tahtası*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Bulut, N. (2003). "Küreselleşme: Sosyal Devletin Sonu Mu?". *A.Ü.H.F Dergisi*, 52(2), 1-25.
- Buzan, B. (2015). *Uluslararası İlişkilerde İngiliz Okulu*, Özdemir, Haluk (Çev), Röle Akademik Yayın, 1. Baskı.
- Can, F. (2016). "Çevre Politikasının Ekonomik Araçları", *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(3), 59-73.
- Curran, G. (2006), "Whither Environmentalism? Environmental Politics In The 21st Century", *Social Alternatives*, 25 (2), Second Quarter, 48-53.
- Çeçen, A. (2000). *İnsan Hakları*. Ankara: Savaş Yayınları.
- Çepel, N. (2008). *Ekolojik Sorunlar ve Çözümleri*. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
- Çoban, B. (2009). "Küreselleşme Sürecinde İnsan Hakları Mücadelesi ve Yeni Toplumsal Hareketler". *Marmara İletişim Dergisi*, (15), 121-133.
- Dağı, İ. (2000). *İnsan Hakları, Küresel Siyaset ve Türkiye*, İstanbul: Nadir Yayınları.
- Dalby, S. (2015). "Güvenlik ve Çevre Bağlantılarına Yeniden Bakmak". Aydın, Mustafa, Baruch, Hans, G. vd.(Ed.). *Uluslararası İlişkilerde Çatışmadan Güvenliğe*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2.Baskı, 310-321.
- Doğan, İ. (2006). *Parçalayan Küreselleşme*. Ankara: Yetkin Yayınları, 1.Baskı.

- Donnelly, J. (1995). *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*. Erdoğan, Mustafa ve Korkut, Levent (Çev.), Yetkin Yayınları.
- Durul, F. (2008). *Küreselleşme ve İnsan Hakları*. İstanbul: Toroslu Yayınları, 1.Baskı.
- Eckersly, R. (2016). “Yeşil Teori”. Dunne, Tim, Kurki, Milja ve Smith, Steve (Der). *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Disiplin ve Çeşitlilik*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları.
- Erçandırılı, Y. (2015). “Yeşil Teori”, Gözen, Ramazan (Der). *Uluslararası İlişkiler Teorileri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2.Baskı.
- Folk, R. (2005), *Yırtıcı Küreselleşme Bir Eleştiri*. Ali, Çaksu, (Çev.). İstanbul: Küre Yayınları, 3.Baskı.
- Freeman, M. (2002), *İnsan Hakları Disiplinlerarası Bir Yaklaşım*. (Koca, A. Erhan; Topçubaşı, Asena (Çev.), Ankara: Birleşik Yayınları, 1.Baskı.
- Friedman, T. (1999). *Lexus ve Zeytin Ağacı*, Özsayar, Elif (Çev.). İstanbul: Boyner Holding Yayınları.
- Galtung, J. (1999). *Bir Başka Açıdan İnsan Hakları*. Sözen, Müge (Çev.). İstanbul: Metis Yayınları, 1.Baskı.
- Gemalmaz, M.S. (2003). *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, İstanbul: Beta Yayınevi.
- Gore, A. (1993). *Küresel Denge Ekoloji ve İnsan Ruhı*. Şen, Gülden (Çev.). İstanbul: Sabah Kitapları, 1.Baskı.
- Gözübüyük, A. Ş., Gölcüklü, F. (2011). *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İnceleme ve Yargılama Yöntemi*. Ankara: Turhan Kitapevi, 9.Baskı.
- Habib, B. (2011). “Climate Change and International Relations Theory: Northeast Asia as a Case Study”, *Paper presented at the World International Studies Committee Third Global International Studies Conference University of Porto, Portugal*, 1-31.
- Jardins, J. R. D.(2006). *Çevre Etiği Çevre Felsefesine Giriş*. Keleş, Ruşen (Çev.). Ankara: İmge Kitabevi, 1.Baskı.
- Keleş, R. (2016). *İnsan Çevre ve Toplum*. Ankara: İmge Kitabevi, 3.Baskı.
- Kılınc, R. (2002). “Küreselleşmeyi İnşa Etmek: Egemenliğin Dönüşümü Olarak Küreselleşme”. *Liberal Düşünce*, 25(26), 27-28.
- Kışlalıoğlu, M. ve Berkes, F. (2009). *Ekoloji ve Çevre Bilimleri*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 5.Baskı.
- Kıvılcım, Z. (2009). “İnsan Hakları ve Karşı Hegemonya”. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13 (1-2), 217-240.
- Kıvılcım, F. (2013). “Küreselleşme Kavramı ve Küreselleşme Sürecinin Gelişmekte Olan Ülke Türkiye Açısından Değerlendirilmesi”. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, (5), 219-229.

- Kızılçelik, S. (2004). *Zalimler ve Mazlumlar: Küreselleşmenin İnsani Olmayan Doğası*, Ankara: Anı.
- Köksal, Ş. (2007). *Ulus Devlet Küreselleşme Tartışmaları Işığında*. İstanbul: Nadir Yayınları.
- Moise, D., Oancea, D.M.N., Diaconu, A., Diaconu, S.(2020). “Covid-19, a Threat or a Blessing to Globalization?”. *Globalization and its Socio-Economic Consequences*, 2-7.
- Nordhaus, W. (2013). *İklim Kumarı Isınan Dünyada Risk, Belirsizlik ve İktisat*, Mizrahi, Cesi (Çev.). İstanbul: Doğan Egmont Yayın.
- Odum, E. P.ve Barret, G. W. (2016). *Ekolojinin Temel İlkeleri*, Işık, Kani (Çev.). Ankara: Palme Yayın, 5.Baskı.
- Özel Özcan, M. S.(2022). “Rethinking Environment and Fossil Energy in COVID-19 Era”, 141-157.
- Özel Özcan, M. S. (2021). “Covid-19 Salgını: Koronazisyon Sürecinde Avrupa Birliği'nin Büyük Sınavı”. Çelik, Hatic; Demir, Emre (Ed.). *COVID-19 Salgını: Ülke Deneyimleri, Bölgesel Etkiler ve Küresel Yansımalar*. Ankara: Nika Yayınları.
- Robertson, R. (1999). *Küreselleşme Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, Ümit Hüsrev Yolsal (Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Roloff, R. (2020). COVID-19 and No One's World: What Impact for the European Union?. *Connections*, 19(2), 25-36.
- Sarıbay, A.Y. (2008). *Global Bir Bakış Açısıyla Politik Sosyoloji*. İstanbul: Everest Yayınları.1.Baskı.
- Shrestha, N., Şad, M. Y., Ulvi, vd., (2020). “The Impact of Covid-19 on Globalization”. *One Health*, (11), 2-9.
- Sümer V. (2016). “Çevre Sorunları Ve Küresel İklim Değişikliği”, Kardaş, Şaban; Balcı, Ali), *Uluslararası İlişkilere Giriş*, İstanbul: Küre Yayınları, 5.Baskı
- Şahin, Y. E. (2009).“Küreselleşme ve İnsan Hakları”. *Dokuz Eylül Üniversitesi Yüksek Okul Dergisi*, 2(4), 174-178.
- Uygun, O. (2005), “Küreselleşme ve Değişen Egemenlik Anlayışının Sosyal Haklara etkisi”. *Anayasa Yargısı Dergisi*, (20), 250-284.
- The New Encyclopaedia Britannica, 1998, s.512
- Tuna, G. (2003). “Uluslararası Örgütler ve Çevre”. *Doğu Batı*, (24), 257-272.
- Türköne M. (2011). *Siyaset*, Memmi, M. Akif(Ed.). İstanbul: Nesil Yayınevi.
- Zengingönül, O. (2005), “ Nedir Bu Küreselleşme, Kaçabilir Miyiz, Kullanabilir Miyiz?”. *Siyasal Dergisi*, 1(1), 86-106.
- Ziegler, J. (2004). *Dünyanın Yeni Sahipleri ve Onlara Direnenler* (Çev: M.N. Demirtaş). İstanbul: Altın Kitaplar.

BÖLÜM 4

ZİHNIYET-DİN İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA İSLAM BAHÇESİ VE OSMANLI ŞEHİRİ

Fatih AMAN¹

---

¹ Dr. Öğr. Üyesi Fatih AMAN, Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-5648-8098

GİRİŞ

İnsan biyo-psiko-sosyo-kültürel tarafları olan çok katmanlı bir varlıktır. Onun çok katmanlılığın ciddi bir kısmı yeryüzünde yapıp ettiklerinin çeşitliliğiyle açığa çıkmaktadır. Yapıp edilenler ise sosyolojik anlamda zihniyet yansımasının göstergeleri olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla bir toplumun kodlarını çözmenin en kısa yolunun o toplumun zihniyetini kavramaktan geçtiğini söyleyebiliriz.

Bahçe ve şehir, konumuz bağlamında zihniyete işaret eden göstergelerden ikisini oluşturur. Ayrıca bunlar, içinde yaşanılan ve her an tecrübe edilen tektonikler olmaları sebebiyle zihniyet okuması yapmayı da mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda biz tarihi süreç içerisinde uzunca bir dönem yaygınlık göstermiş olan İslam bahçesi ve Osmanlı şehri üzerinde duracağız. Onları bir prototip olarak ele alıp doğup büyüdükleri dünyanın zihniyetine de atıf yapacağız. Önce bahçe kültürü başlığında genel anlamda bazı bahçe prototiplerini tanıtıp akabinde spesifik olarak İslam bahçesine değineceğiz. Daha sonraysa Osmanlı şehri ve onun ilk örneği olan Bursa prototipine bakacağız.

1. BAHÇE

Bilinen en eski örneklerine Mısır ve Mezopotamya'da rastladığımız bahçenin toplumsal göstergelerden biri kabul edilmesi, her medeniyetin kendi bahçe tanımını yapması sebebiyledir (Batur, 1995: 3). Yapılan bu tanımlar tarihsel süreçte pratik olarak uygulanmış ve toplamda bahçe kültürünü oluşturmuştur.

1A. Bahçe Kültürü

İlk bahçelerin dini inanışlarla ilişkilendirilerek tapınaklar etrafında kurulduğu düşünülmektedir (Evyapan, 1997: 477). Ancak bunların belli bir prototip çerçevesinden uzak olmaları, üzerlerine bir şeyler söylemeyi zorlaştırmaktadır. Prototip bağlamındaysa bilebildiğimiz ilk bahçe kurgusu Grek-Roma dünyasında geliştirilmiş ve Batı'da Ortaçağ sonuna kadar sürmüştür. Devam eden süreçte Avrupa'da Rönesans'la beraber heykel gibi mimari elemanların eklenmesi bahçeyi "yaşanandan ziyade seyredilen tektonik" olarak konumlandırmıştır (Akdoğan, 1995: 12). Barok üslubunun eklenmesiyle de muntazam formel bahçe stili ortaya çıkmıştır. Bu stilin Fransa'da zirveye ulaştığını biliyoruz.

Batıdaki diğer form olan İngiliz bahçeleri ise Fransız bahçelerindeki muntazamlığın tersine tabiatın taklidiyle oluşturulur. Küçük dere, gölcük ve ağaçlıklardan oluşan informel İngiliz bahçesi sanki formel Fransız bahçesine bir tepkidir. Ancak günümüzde de devam eden Batı bahçe kültürünün bu iki formu suniliğın örnekleridir (Cansever, 1995: 23).

Doğuya baktığımızda ise ilk etapta Çin ve Japon bahçe kültürüne rastlıyoruz. Bu bahçeler de İngilizlerde olduğu gibi tabiatın taklidine dayanmaktadır. İngiliz bahçeleri tabiatı birebir kopyalarken Çin ve Japon bahçeleri küçülterek kopyalamaktadır. Dolayısıyla bu bahçelerin ayrıca üzerinde durmaya gerek görmüyoruz.

Doğudaki bahçe konusunda üzerinde durulabilecek diğer millet Türklerdir. Türkler için bahçe, göçebe yaşantıları sebebiyle oldukça geç başlayan bir uğraşı konusu olmuşsa da Orta Asya'da ortak bir bahçecilik kavramının geliştiği bilinmektedir (Tazebay-Akpınar, 2010: 245). Özellikle yerleşik hayata geçilmesi ve Müslümanlığın kabulü ile Türk bahçe kültürü İslam etkisiyle yeşermiştir. Çin, Hint, İran bahçelerinden bazı unsurların da Türk bahçe kültürüne eklemendiğini söyleyebiliriz (Eldem,1976). Bugün özellikle Hindistan'da Türk hükümdarlar tarafından yaptırılmış ve genel özelliklerini kaybetmemiş bahçeler bulunmaktadır (Evyapan, 1972: 9). Selçuklularda halka açılarak genişleyen bahçe kültürü Osmanlılarda konak ve evlere kadar yaygınlaşmıştır (Erdoğan, 1997: 27).

Osmanlı bahçeleri şüphesiz Türk bahçe kültüründe zirveyi temsil etmektedir. Türklerin İslam, Çin, Hint, İran bahçelerinden aldıkları unsurlara Osmanlı, Bizans bahçe kültüründen eklemeler (örneğin fiskiye) yapmıştır (Akdoğan, 1995: 15). Böylece katı formellikle tabiatın birebir taklidinden uzak olarak Osmanlı bahçesi, insan eli değmişlik ve tabiatın hakkını vermeyi harmanlayan bir yapıyla iklim, topoğrafya vb. koşullara uygun şekle bürünmüştür (Atasoy, 2011: 27). Osmanlı'da her ev bir bahçeye sahipti. Yalınlık, yaşanılan mekân olma ve fonksiyonellik özellikleriyle öne çıkan bu sivil bahçeler, mahremiyeti öncelikle sebebiyle yüksek duvarlarla çevreden soyutlanırlardı. Osmanlılarda bahçe kültürü öyle bir seviyeye gelmişti ki birçok Avrupalı gözlemci ve sanatçı Türkler arasında bir çiçek dilinin bulunduğunu diğer bir deyişle her çiçeğin bir anlam ifade ettiğini sıklıkla dile getirmişlerdir (Atasoy, 2011: 63). Şüphesiz bu bahçelerin temel ve merkezi çizgileri İslam tarafından çizilmiştir.

1B. İslam Bahçesi

İslam medeniyeti kendi bahçe prototipini oluşturmuş nadir medeniyetlerden biridir. Bu prototipte her unsur pür semboliktir ve Kur'an'daki cennet tasvirleri merkeze alınır (Clark, 2004: 29). Cennet kelimesinin bahçe anlamına gelmesi ve Kur'an'daki cennet tasvirleri İslam bahçesinin zihni arka planını oluşturur (Clark, 2004: 40). Dolayısıyla İslam bahçesi Kur'an'daki cennet anlatımının dünyaya insan ölçeğinde yansıtılma çabalarıyla oluşmuştur denilebilir (Burckhardt, 1972). Bu bahçede Batı'daki abartılı etkilemeye yönelik eğilimin aksine "sadelikte güzellik" temel prensiplerdedir (Northbourne, 2002: 279).

Su ile ilişkisi sebebiyle Arabistan'da bahçenin tarihinin olmadığı, fetihlerle beraber bahçe kültürünün oluştuğu ve teorik olarak İslam bahçe tasarımının İbn Avvam (12.yy) ile başladığı bilinmektedir (Harvey, 1981: 41; Clark, 2004: 104). Bu anlamda 1200'lerde başlayan İslam bahçelerinin 1700'lere kadar gerek bireylerin gerekse de devletlerin eliyle yaygınlaştırıldığını görmekteyiz. Örneğin Lahor'daki Şalimar bahçeleri Şah Cihan tarafından 1642 yılında yaptırıldı ve sultanın çevresi için inşa edildi (Levi, 1984). 17. Yüzyılda Şam'da on binden fazla mini formatta İslam bahçesi bulunmaktaydı (Watson, 1983; Keenan, 2000). Muhtemelen Endülüs'teki El-Hamra sarayının Cennetü-l Ârif bahçeleriyle zirve örneğini ortaya koyan bu bahçe prototipi Osmanlı devletinde büyük şekilde ve sembolik unsurlarıyla Karabâli ve Sultaniye bahçeleriyle karşımıza çıkmaktadır (Scweigger, 2004: 142; Irving, 2006: 12).

İslam bahçesinin sembolik unsurlarına baktığımızda Kur'an'daki cennet anlatımlarıyla karşılaşıyoruz. Örneğin Kur'an'da suya yapılan atıflar ve altlarından ırmaklar akan cennet, İslam bahçesinin en önemli unsuru olan suyu karşımıza çıkarır. Öyle ki cennetteki dört nehir (su, süt, bal ve şarap nehirleri) anlatımı sebebiyle İslam bahçesi dört bölümlüdür ve bu şekle cezar bağ (dört bahçe) adı verilir (Clark, 2004: 12). Suyun hayat verici ve abdest, gusül gibi maddi-manevi artırıcı özelliği Müslümanların suya değer vermelerinin diğer sebepleridir. Bir başka deyişle pratik boyut manevi boyutla birliktedir.

İslam bahçesinde su akışkan ve muntazamdır. Kıvrımlı akışlarla tabiat taklit edilmez. Suyun bu şekilde akışı düzene gönderme yaptığı gibi durgun suyun kirli sayılmasıyla da bağlantılıdır. Ayrıca suyun çeşme, havuz, fiskiye, şadırvan şeklindeki farklı tezahürleri ve hareketleri Kur'an'daki kevser, tesnim, selsebil anlatımlarının hatırlatıcısı olduğu gibi ruhun bir halden başka bir hale geçişini sembolize eder (Lings, 1996). Dolayısıyla burada da pratik boyut manevi boyutla iç içedir.

İslam bahçesindeki suyun merkezi konumda oluşu suyla ilgili unsurları da sembolik anlamda şekillendirmiştir. Örneğin havuz bahçenin merkezindedir ve tevhide atıf yapar. Havuzun sekizgen olması sekiz cenneti bizzat havuzun kendisi Kevser havuzunu sembolize eder (Brookes, 1976). Ayrıca cennet tasvirlerinin temel unsurunun su oluşu -cennet huzur mekânı olduğundan- onun huzur ve ferahlık kaynağı olarak da görülmesini sağlamıştır denilebilir.

İslam bahçesinin diğer başat unsuru ağaçlar ve çiçeklerdir. Ağaç metaforunun ve sembolizminin evrenselliği, Kur'an'da geçen ağaçlar ve hoş kokulu bitkiler (Rahman-12), hadiste geçen cennet ağacı Tuba, İslam bahçesinin şekillenmesine katkı yapmıştır (Reat, 1975: 164). Örneğin sembolik anlamda Kur'an'da güzel söz kökü sağlam ağaca benzetilirken, kötü söz gövdesi koparılmış ağaca benzetilir (İbrahim-24).

Kur'an'da dört ağaçtan isim verilerek bahsedilir: Hurma, incir, zeytin, nar. Sembolik anlamda incir ve nar çoklukta birliği, zeytin ve hurma ise tevhidi temsil eder. Bu ağaç türlerinden bir veya bir kaç iklim durumuna göre İslam bahçesinde mutlaka bulunur (Clark, 2004: 216). Ayrıca Kur'an'daki meyve tasvirleri sebebiyle İslam bahçesinde yine iklime uygun meyve ağaçları dikilir.

İslam bahçesinde bulunan diğer iki ağaç selvi ve çınardır. Selvi, ebedi hayatı ve fâniliği sembolize ederek bu dünya ile öbür dünya arasındaki bağlantının görüntüsüdür (Titley, 1976: 6). Çınar ise cennetteki gölge veren ağacın sembolüdür ve çiçeklerle birlikte halka açık büyük İslam bahçelerine dikildiği bilinmektedir.

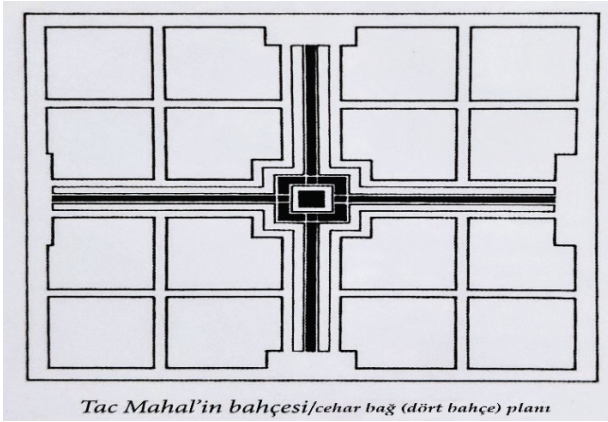
Bulduğu iklime göre İslam bahçesinde değişik türden çiçekler yetiştirilse de olmazsa olmaz iki çiçek lale ve güldür. Tek soğandan tek lalenin oluşması ve Allah ismindeki harflerle laledeki harflerin aynı olması bu çiçeğin sembolik anlamda Allah'a izafe edilmesine sebep olmuştur. Peygamberimizin terinin gül koktuğunu haber veren rivayet sebebiyle de gül, peygamberimizin sembolüdür (Lings, 1996: 46). Dolayısıyla sembolik anlamları bu çiçekleri İslam bahçesinin vazgeçilmez unsurları yapmaktadır. Cennetteki hoş görünümlü ve kokulu bitkiler anlatımı fesleğen, lavanta, kekik, biberiye, menekşe, karanfil, gelincik, yasemin... gibi çiçeklerin de İslam bahçesinde yer bulmasını sağlamıştır. Yine Kur'an'da geçen cennet sebzeleri sebebiyle iklime uygun sebze çeşitleri bahçenin vazgeçilmez unsurlarıdır (Clark, 2004: 166). Cennet bahçesinin renginin yeşil ile anlatımı ağaç, çiçek, meyve ve sebzelerle İslam bahçesini de yeşile boyamıştır.

İslam bahçesindeki diğer unsurlara baktığımızda ilk olarak karşımıza geometri çıkar. Zira geometri düzeni, uyumu ve ahengi yansıtır (Critchlow, 1976). Eğer İslam bahçesi eve aitse ilaveten etrafı duvarlarla çevrilidir. Bu durum hem mahremiyete hem içe yönelmeye gönderme yapar (Clark, 2004: 28). Cennetteki gölgeliklere atıf yapan meşrebiye denilen ahşap paravanlar bahçenin önemli bir unsurudur (Clark, 2004: 83). Bahçenin yollarında taş, mermer gibi tabii malzemeler kullanılırken mozaikten kaçınılır. Zira mozaik tamamen farklı bir medeniyetin (Roma-Bizans) unsurudur ve ona atfedilecek bir sembolik anlam bulunmamaktadır (Burckhardt, 1972: 61).

İslam bahçesi cennette olduğu gibi beş duyuya hitap eder. Güzel görüntü, rüzgârla hışırdayan bitkiler, mevsiminde ilk elden koparılıp yenilen meyveler, koklanacak ve dokunulacak çiçekler bir arada duyuları doyurur (Burckhardt, 2016: 91). Suni şelaleler, olağandışı budamalarla farklı form verilmiş ağaçlar, fantastik mağara ve heykeller, sıra dışı akarsular yerine sadelik, geometri, uyum ve tabiata teslimiyet ön plandadır (Clark, 2004: 208). Kısaca İslam bahçesi manevi ilkeler, yaşanan mekân, topoğrafya

ve iklimin harmanlandığı ancak sembolizmin merkezde olduğu bir bahçedir. Dolayısıyla maddi anlamda belli bir form ile vücut bulsa da ondaki manevi unsurları da ıskalamamak gerekir. İslam bahçesi tevhit ve sadeliğin birleşimidir. Tevhit manaya ve öte âleme atıf yaparken sadeliğin işareti dünyadır. Bu iki unsurun bir araya gelmesi huzura gönderme yapar. Böylece İslam bahçesi huzurlu yaşama yeri olarak belirir. Ana ekseninin huzur olduğu bahçemiz diğer unsurların da manevi göndermeleriyle cennet prototipinin dünyada uygulanmasını amaç edinir.

Buraya kadar anlattıklarımız çerçevesinde sembolik yönlerini bir kenara koyarak İslam bahçesini somutlaştıracak olursak şöyle bir prototiple karşılaşırız: Bahçenin merkezinde bir havuz vardır. Havuzdan dört yöne akan su ile bahçe dörde bölünür. Lale ve gül kesin bulunması kaydıyla renkli ve kokulu çiçekler meyve ağaçlarıyla birlikte. Cenneteki dört ağaçtan bir veya birkaçıyla birlikte selvi ağacı ve sebzeler, meşrebiye denilen paravanla birlikte bahçeyi tamamlar. Yollar geometrik ve doğal malzemedendir. Bu prototip “cehar bağ/dört bahçe” olarak adlandırılır.

Cehar bağ prototipi dışında İslam medeniyetinde çeşitli bahçe türleri de vardır. Örneğin Marakeş'teki Manara halk bahçesi ve Agdal bahçeleri meyve ağaçlarıyla geniş sakin havuzlardan oluşur. Bunlar bazı unsurlarını barındırsalar da tam anlamıyla İslam bahçesi değildir. Ayrıca yine Marakeş'teki Majorelle bahçesi tevhide gönderme yapmayan kompozisyon uyumsuzluğu ve karmaşıklığıyla İslam bahçe prototipinden uzaktır (Clark, 2004: 52).

Muhtemelen çok uzun yıllar aynı hayat tarzının verdiği bıkkınlıkla ve Batı'daki değişimlerin etkisiyle birçok alanda olduğu gibi bahçe kültürümüzde de köklü değişiklikler meydana geldi. Bu değişimin başlangıcı şüphesiz Lale devridir. Daha sonra 3.Selim dönemi Batı bahçe kültürünün (Fransız bahçelerinin) yaygınlaşmaya başladığı zaman dilimi olarak ön plana çıkar. Özellikle Batılı mimar Melling İstanbul'da birçok bahçeyi si-

pariş üzerine Fransız bahçesine çevirmiştir. Örneğin 3.Selim'in kız kardeşi Hatice Sultan'ın Ortaköy'deki Neşet Âbâd sarayı tamamen değiştirilerek Fransız Barok ve Rokoko bahçesine çevrildi. Formel şekilde labirentli yollar yapıldı. Hatice Sultan, cariyelerini labirentlere salar ve çıkış yolunu aramalarını abisi 3.Selimle birlikte keyifle izlerdi (Ayvazoğlu, 1995: 97). Dolayısıyla 3.Selimle beraber bahçelerimiz yaşanan değil Batıdaki gibi seyredilen mekânlara dönüşmeye başlamıştır. Bu dönüşümün merkezindeyse saray bahçeleri bulunuyordu. Dolmabahçe, Çırağan ve Beylerbeyi saraylarının bahçeleri Fransız üslûbunda seyirlik mekânlardır. Günümüzde Osmanlı bahçesi adına sadece Topkapı saray bahçesinin bir kısmının klasik özelliklerini nispeten koruduğunu söyleyebiliriz. Bahçe anlamında Osmanlı'nın yaşadığı bu değişim farklı sebepler ama aynı sonuçlarla İslam dünyasının her tarafında yaşandı. Batı hayranlığı, İşgaller, fakirlik gibi etkilerle İslam bahçeleri ortadan kalktı.

Bugün her ne kadar bir bütün olarak İslam bahçe prototipi nadir birkaç örnek dışında ortadan kalkmış olsa da onun unsurlarının İslam coğrafyasında dağınık şekilde karşımıza çıktığına şahit olmaktayız. Örneğin tarihi camilerimizin şadırvanlarının neredeyse tamamının sekizgen olması sekiz cennet sembolizminin yaşadığını göstermektedir. Selvi ağacı her ne kadar bahçelerden uzaklaşıp mezarlıklara sıkışmış olsa da hâlâ ölümü hatırlatmaktadır. Ancak dağınık durumdaki bu tikel örnekler muhtemelen toplum tarafından sembolik olarak okunmamaktadırlar. Zira zaman ve toplum değişmiş, tarihten gelen unsurlara atfedilen değerler ve sembolik okumalar farklılaşmıştır. Artık tarihi bir camiye yapılan ziyaret 'oradaydım' fotoğraflarıyla geçiştirilmektedir. Yani semboller ilk anlamlarını kaybedip ya yüzeysel okumalara maruz kalmakta ya da fark edil(e)mektedirler.

Neticede İslam bahçesinin yaşamasının ve ortadan kalkışının diğer tüm toplumsallıklarda olduğu gibi zihniyetten ayrılmadığını tarih bize göstermiştir. Zihniyet değişimiyle bu bahçe prototipinden uzaklaşmış, ona anlam yükleyecek bir toplumun da olmaması İslam bahçesinin ayakta kalan Tac Mahal ve El-Hamra gibi örneklerini sadece birer turistik mekânlara dönüştürmüştür. Görünen o ki yüzlerce yıldır ravdiye denilen bahçe şiirlerine ilham veren İslam bahçesi günümüz dünyasından çekilmiştir. Gerçi dünyanın yaşanabilir alanlarının hızla azaldığı günümüzde toplumsala yayılan bahçe kültürü de küresel anlamda neredeyse kalmamıştır.

2. ŞEHİR

Şehir, her medeniyetin kendi prototipini oluşturduğu, insanın dünya üzerinde başardığı büyük erdemlerden biridir. Doğuda "El-Medinetü'l-Fâzıla (Erdemli şehir)" eseriyle Farâbî, Batıdaysa "Devlet" adlı eseriyle Platon'dan itibaren şehre vurgu yapan çalışmalar kaleme alınmış, İbn Haldun

toplumları köylü (bedevi) ve şehirli (hadari) diye ikiye ayırmaktan çekinmemiştir (İbn Haldun, 2013: I, 323). Bu bağlamda şehir, çeşitli açılardan üzerinde durulan disiplinler arası bir konuma yerleşmiş (Duru & Alkan, 2002: 10); dini, coğrafi, iktisadi, siyasi ve sosyolojik şehir yaklaşımları ortaya çıkmıştır (Şahin, 2013: 3). Örneğin Fustel de Coulanges'in şehre bakışı din eksenslidir (Fustel de Coulanges, 2009). Marx'ın şehir analizi kır-kent diyalektiği şeklindeyken (Çınar, 2013: 163), Prenne'in şehir yaklaşımı iktisat merkezlidir (Pirenne, 2014; Holton, 1999: 34). David Harvey ise coğrafya düzleminde şehri konu edinmiştir (Harvey, 2003). Bireylere ek olarak şehri "doğal bir süreç" olarak okuyan Chicago Okulu gibi, konuya bir ekol çerçevesinde yaklaşıldığını da biliyoruz (Abbot, 1997).

Şehri, sosyolojik ve tarihi anlamda prototip olarak ele almanın başlangıç kitabı Max Weber'in "The City" (şehir) adlı çalışmasıdır (Weber, 2012). Oryantalistik şehir yazımının klasik örneği olan eserinde Weber, Batının eşsiz (unique) olduğu teziyle şehirleri genel kategorilere ayırır: Doğu şehri (oriental) ve Batı şehri (occidental). Batı şehirlerini (Antik Yunan ve Ortaçağ Avrupa şehirleri) sermaye, pazar, üretim ve özerk hukuk anlamında sürekli, hareketli ve canlı şekilde betimleyen Weber, Doğu şehirlerini (özellikle Hint ve Çin şehirleri) bu özelliklerden yoksun olmaları bahanesiyle donuk ve kapalı olarak sunarlar. Böylece onun olumsuz örnek (negative case) şeması, tezini ispatlamak için sık sık yaptığı karşılaştırmalarıyla Doğu şehirlerini içerir. Tüm bunları yapmasının ana sebebiyse Batı'nın tek başına, kimseye ihtiyacı olmadan var ve kendine yeterli olduğunu ortaya koymaktır (Tuna, 1987: 30-31).

Yukarıdaki paragrafta çizilen genel tablo, çoğu araştırmacı tarafından Weber etkisiyle "İslam şehri" (Can, 1995: 29) kavramı için de geçerli sanılmıştır. Zira Weber, İslam'ın tarihsel sürecini ve İslam coğrafyasının genişliğini bilinçli olarak görmezden gelerek sadece belli şehirleri büyük genellemelerle prototip şeklinde ele almıştır. İslam medeniyet havzasındaki şehirlerin çeşitliliğini görmek istememiş, İslam şehirlerini Hint ve Çin şehirleri kadar sistematize etmemiş fakat hepsini aynı kategoriye sokmuştur. Onun, İslam coğrafyasını Arap coğrafyasına indirgemesi açıkça bilgi eksikliğinin veya art niyetinin göstergesidir. Osmanlı'ya hiç yer vermemesi, Osmanlı şehirlerinin kendi genellemeci teorisini bozacak yapıda olmaları sebebiyledir. Bundan dolayı Weber'in İslam ve şehirle ilgili görüşlerine 'oryantalistik bakış açısının genellemelerine ve indirgemelerine bir örnek' olarak bakılmalıdır. Ayrıca yine bilgi eksikliği, önyargılar ve Weber etkisiyle Batılı şehir tarihçilerinin de Osmanlı şehrini "pek düzenlenmemiş bir karışık işleyiş" olarak açıkladıklarını belirtmek gerekir (Cansever, 2010a: 90). Bu bölümde biz diğer şehir prototiplerini dışarıda bırakıp özel olarak Osmanlı şehir prototipi üzerinde duracağız.

2A. Osmanlı Şehri

Osmanlı şehri, Batı şehrinde görülen üst otorite tarafından çizilen formel şehir veya Çin'in başkenti Pekin örneğinde olduğu gibi ızgara planlı yapay şehir özellikleri göstermez. O, İslam bahçesinde olduğu gibi insan eli değmişlikle doğallığın bir arada olduğu nev'i şahsına münhasır bir prototiptir.

Şehir mimarisi bağlamında İslam'ın tevhit, doğallık, sükûnet, tevazu, tezyinilik özelliklerinin Osmanlı şehrine yansıdığını görüyoruz (Cansever, 2010b: 33). Bu özellikler Batı şehirciliğinden kökten bir ayrışmayı betimlemektedir. Zira İslam mimarisinin sükûnet içinde hareket konseptinin mütevazı ve tezyini karakterine karşın Batı mimarisi mütehakkim, kasvetli, yapmacık, gösterişçi, dramatik, huzursuz ve bireyi pasifize eden üslup özellikleriyle belirginleşir (Cansever, 1997: 34-37). Yukarıdaki karşılaştırmaya verilebilecek muhtemelen en çarpıcı örnek Kurtuba Ulu Camii'dir. Endülüs Emevi Devleti döneminde tarihin en aydınlık, büyük ve ahenkli mekânlarından biri olan bu şaheserin, işgal sonrası geniş ve tezyini pencereleri kapatılarak karanlığa mahkûm edilmesi, Batı mimarisindeki ışığa ve tezyiniliğe tahammülsüzlüğün göstergesi olmanın yanı sıra iki ayrı zihniyetin ve medeniyet bilincinin de yansımasıdır.

Osmanlı şehir zihniyetinde mülk Allah'ındır. Şahıslar mülkü ancak hüsn-ü muhafaza etmek ve dünyayı güzelleştirmek için kullanabilirler. Şehir toprağı rant için kullanılamaz. Devlet bazında rantın önüne geçmek için çok katlı ev yapımına müsaade edilmemiştir. Evler 1-2 katlıdır, bahçelidir ve topoğrafya (yer şekilleri) ile uyumludur. Fazla kata izin verilmediğinden bireylerin amacı yaşadıkları mekânları güzelleştirmek olmuştur. Ayrıca çok merkezli galaksi tipi yapılanma Osmanlı şehrinin bariz vasfıdır. Şehrin dış çeperinde sevâd denilen yaklaşık 5 km çapında yeşil kuşak bulunur (Bergen, 2013: 65). Açık bütünlük anlayışıyla dizayn edilen şehirler, ekleme ve çıkarmaya izin veriyordu (Cansever, 2010a: 85-170). Bina yapımında (kerpiç, ahşap, taş... gibi) mahalli çözüm farklılıkları geliştirilmişti. Devlete ait ve dini binalar kalıcı malzemeyle (taş ve mermer), evler ise geçici malzemeyle (kerpiç ve ahşap) yapılıyordu. Osmanlı devlet ve dini binalarının günümüze kadar gelip evlerinin gelememiş olmasının sebebi budur. Ayrıca şehir merkezindeki yapıların tamamına yakını vakıflara aitti. Bu sebeple şehrin çarşı ve ticaretinden gelen artı değer vakıflar aracılığıyla tekrar şehre dönüyordu. Vakıf sistemine ek olarak Osmanlı mahalle teşkilatının da toplumun sağlıklı etkileşimindeki önemi vurgulanmalıdır. Öyle ki sömürgecilerin, işgal ettikleri Osmanlı beldelerinde, etkisinin büyüklüğü sebebiyle her zaman ilk olarak Osmanlı mahalle teşkilatını lağvettikleri bilinmektedir.

Nüfus bağlamındaysa Osmanlı şehirlerinin üstünlükleri kendi dönemlerindeki diğer dünya şehirleri ile karşılaştırılarak takip edilebilir. Mesela fetihten önce nüfusu 40 bin olan İstanbul, Kanuni döneminde 500 bini aşarak Avrupa'nın ve dünyanın en büyük şehri haline gelmiştir (İnalçık & Arı, 2005: III, 6; Frank, 2010: 102). Kahire ise dünyanın üçüncü büyük şehriydi. Aynı dönemde ticaret yolları üzerinde bulunan Halep, İzmir ve Bursa da büyük bir gelişme kaydederek çok kültürlü şehirler haline gelmişlerdi (Davutoğlu, 2016: 71). Sonuçta mimari, şehircilik ve nüfus ile ilgili bu göstergeler Osmanlı şehirlerinin ezberleri bozacak niteliklerini göz önüne sermektedir diyebiliriz.

2B. Bursa Prototipi

Şehir kültürünün Osmanlı'daki prototipi şüphesiz Bursa'dır. "Bursa ilk altı sultan döneminde gelişerek oluşan şehir kültürüyle sadece bir devletin başkenti değil aynı zamanda yeni coğrafyalarda benzerleri tekrar tekrar üretilen bir şehir prototipi olmuştur" (Davutoğlu, 2016: 114). Edirne, Üsküp, Filibe ve Saraybosna Balkanlara aktarılan Bursa şehir prototipinin en bariz örnekleridir. Bu şehirlerin günümüzde dahi birbirlerine benzemelerinin sebebi budur. Ve nihayet olgunlaşan Bursa şehir prototipi, İstanbul'da kemale ermiştir denilebilir.

Osmanlı şehrinin tüm özelliklerini taşıyan Bursa'nın, fethedildiğinde Hisar bölgesine sıkışmış küçük bir nüfusa sahip olduğunu tahmin etmek zor değildir (Maydaer, 2009: 10; Kandes, 2008: 65). Bursa, Osmanlı dönemindeyse 30 bin ile 100 bin sınırları arasında gidip gelmiştir (nüfusu hiçbir zaman 100 bini geçmemiştir) (Lowry, 2004: 15-29). Nüfustaki iniş çıkışların temel sebeplerinin deprem, veba salgını, işgaller ve ticaret olduğunu tarih kitaplarından öğreniyoruz. Nüfus ile bağlantılı olarak yerleşim konusuna baktığımızda Bursa'nın, galaksi tipi denilen çok merkezli şehir olduğunu söyleyebiliriz. Şehir, fetihten sonra Hisar bölgesinin dışında kurulan Yeşil, Emirsultan, Yıldırım, Çekirge gibi merkezlerle galaksi yapılanmasına bürünmüştür. Böylece Bursa, döneminin hareketli şehirlerinden biri konumuna yükselmiştir. İbn Batuta, Orhan Gazi dönemindeki Bursa'yı "geniş caddeli, hareketli ve büyük çarşılı" olarak betimlemiştir (İbn Batuta, 2010: I, 428).

Osmanlı mimarisinin prototipleri de Bursa'da üretilerek geliştirilmiştir. Bu bağlamda Emir Hanı, Anadolu Türk mimarisindeki ilk şehir hanıdır (Tanman, 2014: 133). Selimiye'ye giden yol Bursa Orhan Gazi Camii ile başlamıştır (Yavaş, 2014: 387). Yeşil Türbe, adeta bir pantheon mantığıyla dikilmiş ve Osmanlı dünyasında camiden yüksek konuma oturtulmuş tek örnektir (Armağan, 2006: 158). Bursa Ulucami zaten bir başyapıttır. Bursa ev mimarisi İstanbul'a ulaştığında yalılar oluşmuştur. Dolayısıyla Osmanlı her ne kadar Bursa'yı kurmuşsa da karşılıklı ilişki

anlamında Bursa da Osmanlı'yı kurmuştur denilebilir. Ayrıca Bursa, Osmanlı'nın maddi prototipinin ötesine geçmiş, manevi alanın da kurumsal temelini oluşturmuştur.

Osmanlı'nın kuruluşunda Horasan erenlerinin etkisi bilinmektedir (Barkan, 1942: 279-304). Bursa bağlamında kanaatimizce manevi etkinin ön plana çıkması Emirsultan ile başlatılabilir. Kendisi Horasan bölgesinden gelen ve Seyit olan Emirsultan, Yıldırım Bayezid'in damadı olarak ayrı bir yerde konumlanabilir. Onun etkisinin büyüklüğüne bir örnek olarak Osmanlılarda padişahların kılıç kuşanma geleneğini başlatmasını gösterebiliriz (Algül–Azamat: 147).

Manevi Bursa çerçevesinde kalın çizgilerle bir şema çıkarttığımızda önemli örneklerle karşılaşırız. Özetle gidecek olursak mesela Celvetiye tarikatı Bursa'da kurulmuş, İstanbul'a taşınmıştır. Kadiriye tarikatının Eşrefiye kolu ve Halvetiye tarikatının Mısriye kolunun merkezleri Bursa olmuştur. Zeyniye tarikatının Bursa kolu o kadar meşhur olmuştur ki burada yetişen Şeyh Vefa, dönemin İstanbul entelektüellerini etrafında toplayabilmiştir. Gavsî Ahmed Dede ve Ali Behçet Efendi de Bursa'da yetişip İstanbul'da geniş muhiti olan sufilerdendir. Tüm zamanların en yaygın ve sevilen mevlidi, Emirsultan'ın halifesi Süleyman Çelebi tarafından Bursa'da yazılmıştır. Osmanlı eğitim sistemini Davud-ı Kayserî ile dizayn eden Molla Fenârî, Hüdâyî'nin şeyhi Üftâde, tasavvufî tefsir denince ilk akla gelen Ruhu'l-Beyan adlı eserin yazarı İsmail Hakkı Bursevî, bu şehrin manevi meyveleridir. Osmanlı döneminde Bursa, Ebu Bekir Çelebi'nin ifadesiyle Burc-ı evliyadır (velilerin kalesi) (Kara, 2001). Bu ifade çok doğrudur zira Osmanlı'nın yıkılmakta olduğu 1900'lü yılların başında bile şehir merkezinde çeşitli tarikatlara ait yaklaşık 40 dergâhın olduğu bilinmektedir (Şemseddin, 1997). Bu örnekler Bursa'nın, Osmanlı'nın manevi başkenti konumunu uzun süre koruduğunun göstergesidir. İstanbul, fetihten hemen sonra maddi başkent ilan edilmesine karşın, manevi başkent olabilmek için Aziz Mahmut Hüdayî'nin Bursa'dan gelişini beklemiştir. Bu da İstanbul'un fethinden sonra en az 100 sene daha Bursa'nın manevi başkent konumunda olduğunu gösterir. Görünen o ki Bursa'nın manevi tarafı maddi tarafını da geçmiştir. Evliya Çelebi'nin Bursa için kullandığı “ruhâniyetli bir şehir” tabiri (Tanpınar, 2016: 143) çok yerindedir.

Sonuçta şehirlerin ortak özellikleri olan ekolojik çevre, nüfus, fiziki ve manevi yapılanma bağlamında Osmanlı döneminde Bursa, o kadar özgündür ki ünlü mimar Ernst Diez Bursa'yı, karşılaştırdığı hiçbir İslam şehrine benzetememiştir (B. Darkot ve diğerleri, 1985). Ekolojik anlamda tam anlamıyla bir bahçe şehir olduğundan dönemin ünlü isimleri Bursa'yı cennet şeklinde tarif etmekten çekinmemişlerdir. Lâmiî Çelebi için gök kubbe altında onun gibi bir şehir yoktur (Lâmiî Çelebi, 2011: 13). Aşık

Çelebi'ye göre Bursa yeryüzünün cenânıdır (kalbi) (Armağan, 2006: 7). Güzelliği sebebiyle Mimar Sinan Bursa'ya dokunmaya kıyamamıştır (Armağan, 1998: 30). 1855 depremini duyduğunda Keçecizade Fuat Paşa'nın "eyvah, Osmanlı'nın dibacesi (önsöz) zayi oldu" sözü meşhurdur. Turgut Cansever'e göre ise Bursa Osmanlılar tarafından insanlığa hediye edilmiş bir cennettir (Cansever, 2010A). Osmanlı dönemindeki Bursa'yı ifade eden Batılı zirve örnek ise, belki de, bir turist olarak şehrimizi ziyaret eden Zinaida Chischine'nin 1880'li yıllarda, kaldığı otelin defterine yazdığı şu cümle olabilir: "Bursa'yı gördükten sonra başka bir şehirde yaşayabilmenin sırrı, Bursa'yı unutmaktır" (Yaşayanlar, 2013: 71).

SONUÇ

Batı'dan derin bir farklılaşmayı temsil eden İslam bahçesi ve Osmanlı şehri toplumsal inşanın ve değişimin önce içte başladığını daha sonra dışa yansıdığını gösteren örneklerdir. İslam bahçesi bağlamında içteki cennet özlemi dışa sembollerle örülü bir bahçe prototipi şeklinde yansırken sonraki süreçte farklı sebeplerle içteki Batı'ya yönelme arzusu bahçelerimiz bağlamında yıkımla sonuçlanmıştır. Benzer bir süreç şehirlerimizin de başına gelmiştir.

Osmanlı şehirleri, İslam şehirleri içinde birçok yönden zirveyi ifade ediyorlardı. Bosna'dan Yemen'e belirli ortak özelliklerle temayüz eden, belirli özellikleriyle de yerelliği yansıtan bu şehirler, Weber'in Batı şehrinin çok ötesinde olmakla beraber aynı zamanda onun şehir teorisinin yıkıcı unsurlarıydı. Medine'den yola çıkan İslam şehir bilincinin Horasan'da billurlaşarak Anadolu'ya yürüdüğü medeniyetimizin eşsiz örnekleriydi.

Kanaatimizce insanlık henüz güzellik, tabiata uygunluk, fonksiyonellik bağlamında İslam bahçelerini ve Osmanlı şehirlerini aşamamıştır. Cenneti yeryüzüne indiren bu mekânlar, yaşayan ve yaşanılan tektonikler olarak yüzyıllar boyunca hayatîyetlerini devam ettirdiler. Prototipleri elimizde olduğu müddetçe de tekrar ihya edilme imkânını ve umudunu bize vermektedirler.

KAYNAKÇA

- Abbot, A. (1997). *“Of Time and Space: Contemporary Relevance of The Chicago School”*, Social Forces, 1997.
- Akdoğan, Günel (1995). *“Dünden Bugüne Bahçe Kültürümüz”*, Sanat Dünyamız, Sayı 58.
- Algül, H. & Azamat, N. (2014). *“Emirsultan”*, DİA, İSAM Yayınları, İstanbul.
- Armağan, M. (2006). *Osmanlı’yı Kuran Şehir: Bursa’ya Şehrengiz*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- (1998). *Bursa Şehrengizi*, Yeni Zamanlar Neşriyat, İstanbul.
- Atasoy, Nurhan (2011). *Hasbahçe: Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, Kitap Yayınları, İstanbul.
- Ayvazoğlu, Beşir (1995). *Nerede O Eski Bahçeler*, Sanat Dünyamız, Sayı 58.
- B. Darkot ve diğerleri (1985). *“Bursa”*, İA, MEB Yayınları, İstanbul.
- Barkan, Ömer L. (1942). *“Kolonizatör Türk Dervişleri”*, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 2.
- Batur, Enis (1995). *“Bahçe Arkeolojisi”*, Sanat Dünyamız, Sayı 58.
- Bergen, Lütfi (2016). *Şehir Sünnettir*, Hitabevi Yayınları, Ankara.
- Brookes, John (1976). *Gardens of Paradise: A History and Design of the Great Islamic Gardens*, Weinfeld&Nicholson.
- Burckhardt, Titus (1972). *Moorish Culture in Spain*, George Allen &Unwin, London.
- (2016). *İslam Sanatı: Dil ve Anlam*, Çev. Turan Koç, Klasik Yayınları, İstanbul.
- Can, Yılmaz (1995). *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, TDV Yayınları, Ankara.
- Cansever, Turgut (1997). *İslam’da Şehir ve Mimari*, İz Yayınları, İstanbul.
- (2010b). *Mimar Sinan*, Klasik Yayınları, İstanbul.
- (2016). *Kubbeyi Yere Koymamak*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- (2010A). *Osmanlı Şehri*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Clark, Emma (2004). *İslam Medeniyetinde Bahçe Sanatı*, Çev. Elif Dolanbay-A-dem Yerinde, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- Coulanges, F. (2009). *La Cite Antique*, Cambridge University Press, New York.
- Critchlow, Keith (1976). *İslamic Patterns: An Analitical and Cosmological Approach*, Thames&Hudson, New York.
- Çınar, A. (2013). *Modernizm, Kent ve Toplum*, Emin Yayınları, Bursa.
- Davutoğlu, A. (2016). *Medeniyetler ve Şehirler*, Küre Yayınları, İstanbul.
- Duru, B. & Alkan, A. (2002). *20. Yüzyıl Kenti*, İmge Yayınları, İstanbul.

- Eldem, Sedat Hakkı (1976). *Türk Bahçeleri*, MEB Yayınları, İstanbul.
- Erdoğan, Elmas (1997). *Tarih İçinde Türk Bahçesi*, Çevre ve İnsan Dergisi, Sayı 37.
- Erkan, R. (2010). *Kentleşme ve Sosyal Değişme*, Bilimadamı Yayınları, Ankara.
- Evyapan, Gönül (1972). *Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri*, ODTÜ Yayınları, Ankara.
- Frank, A. G. (2010). *Yeniden Doğu: Asya Çağında Küresel Ekonomi*, Çev. Kamil Kurtul, İmge Kitabevi, Ankara.
- Harvey, D. (2003). *Sosyal Adalet ve Şehir*, Çev. Mehmet Moralı, Metis Yayınları, İstanbul.
- Harvey, John (1981). *Medieval Gardens*, Batsford.
- Holton, R. J. (1999). *Kentler, Kapitalizm ve Uygarlık*, Çev. Ruşen Keleş, İmge Yayınları, İstanbul.
- Irving, Washington (2006). *Elhamra: Endülüs'ün Yaşayan Efsanesi*, Çev. Veysel Uysal, İz Yayınları, İstanbul.
- İbn Batuta (2010). *İbn Batuta Seyahatnamesi*, Çev. A. Sait Aykut, Yapı-Kredi Yayınları, İstanbul.
- İbn Haldun (2013). *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- İnalçık, H. & Arı, B. (2005). "Türk-İslam Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalçık'ın Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Sayı 3.
- Kandes, V. (2008). *Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Bursa*, Çev. İbrahim Kelağa Ahmet, Gaye Yayınları, Bursa.
- Kara, M. (2001). *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Sır Yayınları, İstanbul.
- Lâmîî Çelebi (2011). *Bursa Şehrengizi*, Sadeleştiren: Mustafa İsen & Hamit Bilen, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa.
- Levi, Peter (1984). *The Light Garden of the Angel King: Travel in Afghanistan*, Penguin Books, London.
- Lings, Martin (1996). *The Symbolism of the Islamic Garden*, The Prince of Wales Institute of Architecture, London.
- Lowry, H. W. (2004). *Seyyahların Gözüyle Bursa*, Eren Yayınları, İstanbul.
- Maydaer, S. (2009). *Hisar: Osmanlı Klasik Döneminde Bursa'da Bir Semt*, Emin Yayınları, Bursa.
- Northbourne, Lord (2002). "Flowers", *Seeing God Everywhere, Essays on Nature and Sacred*, Ed: Barry Mcdonald, World Wisdom, London.
- Pirenne, H. (2014). *Ortaçağ Kentleri*, Çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Reat, Noble Ross (1975). *“The Tree Symbol in İslam”*, Studies in Comparative Religion, London.
- Schimmel, Annemarie (1976). *“The Celestial Garden in İslam”*, The İslamic Garden: Dumbortan Oaks Collaquium on the History of Landscape Architecture, Washington.
- Schwarz, F. (1997). *Kadim Bilgeliğın Yeniden Keşfi*, Çev. Ayşe Meral Arslan, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Scweigger, Salomon (2004). *Sultanlar Kentine Yolculuk*, Çev. Türkis Noyan, İstanbul.
- Şahin, Y. (2013). *Kentleşme Politikası*, Ekin Yayınları, Bursa.
- Şemseddin, M. (1997). *Bursa Dergâhları (Yadigar-ı Şemsi I-II)*, Haz. Mustafa Kara & Kadir Atlansoy, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Tanman, M. B. (2014). “Emir Hanı”, *DİA*, İSAM Yayınları, İstanbul.
- Tanpınar, A. H. (2016). *Beş Şehir*, Dergâh Yayınları. İstanbul.
- Tazebay, İlkden - Akpınar, Nevin (2010). *Türk Kültüründe Bahçe*, Bilig, Sayı 54.
- Titley, Norah M. (1979). *Plants and Gardens in Persian, Mugdal and Turkish Art*, The British Library, London.
- Tuna, K. (1987). *Şehirlerin Ortaya Çıkışı ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- Watson, Andrew (1983). *Agricultural İnnovation in the Early İslamic World*, Cambridge University Press, London.
- Weber, M. (2012). *Şehir: Modern Kentin Oluşumu*, Çev. Musa Ceylan, Yarın Yayınları, İstanbul.
- Yaşayanlar, İ. (2013). *Osmanlı Dönemi Bursa Otelleri*, Özsan Matbaası, Bursa.
- Yavaş, D. (2014). “Orhan Gazi Külliyesi”, *DİA*, İSAM Yayınları, İstanbul.

BÖLÜM 5

KASTAMONU'DA NÜFUS DEĞİŞİMİ; YAŞLILIK PERSPEKTİFİ

Zühal DİLER¹

Muhammed Akif ÖZÇELEBİ²

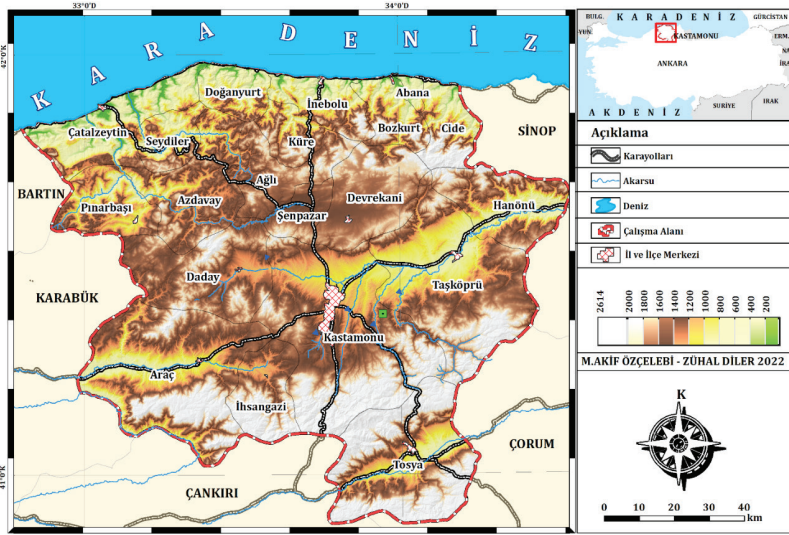
---

1 Dr. Zühal DİLER, ORCID:0000-0002-0028-3085, zuhal_5252@hotmail.com

2 Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Akif ÖZÇELEBİ, ORCID:0000-0001-5125-5538, Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Beşeri ve Ekonomik Coğrafya Anabilim Dalı, Gümüşhane, makifozcelebi@gumushane.edu.tr

Giriş

Kastamonu, Türkiye'nin Karadeniz Bölgesi'nin Batı Karadeniz Bölümü'nde yer almaktadır (Harita 1). Oldukça dağlık ve engebeli bir topografyaya sahip olan ilin yüzölçümü 13.064 km²'dir. İldeki başlıca ekonomik faaliyetler tarım, hayvancılık, ormancılık üzerinedir. Engebeli bir topografyaya sahip olmasından ötürü ilde gerçekleştirilen faaliyetler de sınırlı kalmaktadır. Tarım yapılacak geniş, düz araziler birkaç ilçe dışında fazla görülmemektedir. Ekim dikim çalışmalarının yapılmasına uygun alanlar genelde akarsu vadileridir. Bu alanlarda sulama, gübreleme ve modern araç kullanımı gibi faaliyetler daha rahat yapılabilmektedir.

Harita 1: Kastamonu ili lokasyon haritası

Kastamonu ilinin topografik yapısı, iklimi, hidrografyası, nüfusun dağılışı ve yoğunluğu üzerinde önemli rol oynamaktadır. Nüfusun yoğunlaştığı alanlar genelde tarımın yapılabildiği elverişli alanlardır. Engebeli ve dağlık bölgelerin etrafındaki yerleşim yerlerinin nüfusları ise seyrek.

İli çevreleyen yüksek dağlardan ötürü kıyı kesimler ile iç kesimler arasında ulaşımda özellikle kış aylarında zorluklar yaşanmaktadır. Merkez ilçe ile diğer ilçeler arasında ulaşım sıkıntısının yaşanması, mevcut ürünlerle ilgili sanayi ve fabrika kuruluşlarını da olumsuz etkilemektedir. Belli başlı ürünlerin imalatı bulunan il genelinde sanayinin de fazla gelişmiş olduğu söylenemez. İlde ağaç ürünlerinin imalatı başta olmak üzere gıda ürünleri ve bakır işleme sanayi öne çıkmıştır.

İlde sınırlı olan ekonomik faaliyetler insanları iç ve dış göçe yöneltmektedir. Bir önceki yıla göre 785 kişi azalarak 375.592 olan Kastamonu

nüfusunun yıllık nüfus artış hızı -2,1 olarak gerçekleşmiştir. Aldığı göçler sebebiyle merkez ilçede ikamet eden kişi sayısı bir önceki yıla göre 1.041 kişi artmış, il nüfusunun %40,6'sı bu ilçede ikamet eder duruma gelmiştir. 2021 yılında merkez ilçenin nüfusu 125.622'ye ulaşmıştır.

Amaç ve Yöntem

Araştırma gerçekleştirilirken öncelikle literatürdeki akademik çalışmalar incelenmiştir. Ayrıca Kastamonu'nun 2021 ADNKS genel nüfus verileri kullanılarak elde edilen nüfus ve demografi özellikleri analiz edilmiştir. Öncelikle Türkiye'deki daha sonra Kastamonu'daki yaşlanma olgusu incelenmiştir. Konu ile ilgili tablolar, grafikler, haritalar ve nüfus piramitleri oluşturulmuştur. Haritaların oluşturulmasında Coğrafi Bilgi Sistemlerinden yararlanılmış, Esri ArcGIS 10.5 programı kullanılmıştır. Nüfus piramitlerinin oluşturulmasında R programından yararlanılmıştır. R programı; istatistiksel hesaplamalar, veri analizleri ve grafikler yapabilmek için araştırmacılar, veri analistler ve istatistikçiler tarafından kullanılan bir program yazılımıdır.

Nüfusun yaşlanmasına neden olan demografik olgular incelenmiş ve bu olgulardan hangilerinin gün geçtikçe nüfus kaybeden ve yaşlı nüfusu artan Kastamonu ili için geçerli olduğu belirlenmiştir. Kastamonu nüfus verileri hem genel olarak hem de kır-kent ayrımında detaylı olarak değerlendirilerek, mevcut durum ortaya konmuştur.

Türkiye'de Nüfusun Yaşlanması

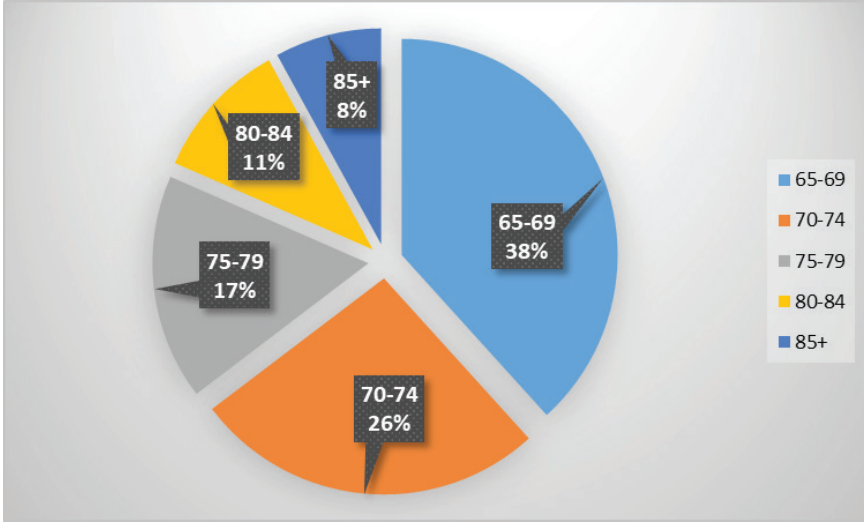
Yaşlılık kaçınılmaz bir olgu olmakla beraber, yaşlanma sürecine yardımcı olan faktörlerin mevcut olduğuna değinmiştik. Bu faktörler içerisinde yaşlı nüfusun artmasındaki en temel etken, doğurganlık oranlarındaki düşüştür. Son 50 yılda dünya genelinde toplam doğurganlık hızının 5 çocuktan 2,7 çocuğa gerilediği bilinmektedir. Doğurganlığın düşmesi, genç nüfusun azalması anlamına gelmektedir (Tekin vd., 2018, s. 223).

Ortanca yaşın yükselmesi, yaşlı nüfusunda artmasının bir göstergesidir. TÜİK ADNKS 2021 verilerine göre, Türkiye'de ortanca yaşın yükseldiği belirlenmiştir. 2016 yılında 31,4 olan ortanca yaş, 2021 yılında 33,1 olmuştur. Cinsiyete göre bakıldığında ortanca yaş, kadınlarda 33,8, erkeklerde 32,4'tür. Nüfus projeksiyonlarına göre ortanca yaşın; 2025 yılında 34,1, 2030 yılında 35,6, 2040 yılında 38,5, 2060 yılında 42,3 ve 2080 yılında 45 olacağı tahmin edilmektedir (TÜİK, 2021). Bu veriler Türkiye 'de nüfusun her geçen yıl hızla yaşlanmakta olduğunu göstermektedir. Ülkemizde yaşlı nüfus en fazla artışın görüldüğü yaş grubudur. Yapılan son tahminler Fransa'nın 115 yılda ya da İsviçre'nin 85 yılda geçirdiği yaşlanma sürecini, Türkiye'nin 15-20 yıl içinde geçireceğini öngörmektedir (National Research Council, 2001, aktaran;

Arun, 2008, s. 314).

Nüfus tahminlerine göre 2021 yılında dünya nüfusunun 7 milyar 831 milyon 718 bin 605 kişi olduğu, yaşlı nüfusun ise 764 milyon 3210 bin 142 kişi olduğu belirlenmiştir. Bu tahminlere göre dünya nüfusunun %9,8 'ini yaşlı nüfus oluşturmakta ve Türkiye en fazla yaşlı nüfusa sahip ülkeler arasında 68. sırada yer almaktadır (TÜİK, 2021) (Grafik 2).

Türkiye'de, 65 ve üzeri olarak kabul edilen yaşlı nüfus, 2016 yılında 6 milyon civarında iken 2021 yılında %24 artarak 8 milyondan fazla kişiye ulaşmıştır. Yaşlı nüfusun normal nüfus içerisindeki oranı ise 2016 yılında %8,3 iken 2021 yılında %9,7'ye yükselmiştir. Bu oranın %44,3 'ünü erkek nüfus, %55,7'sini kadın nüfus oluşturmaktadır. Doğum ve ölüm oranlarındaki değişimler 65 yaş üstü nüfusun genel nüfus içerisindeki oranlarının değişmesine neden olmaktadır. Nüfusun yaklaşık %65'inin 65-74 yaş grubunda, %27'sinin 75-84 yaş grubunda ve %8'inin 85 ve daha üzeri yaş grubunda olduğu belirlenmiştir (TÜİK, 2021).

Grafik 2: Türkiye'de yaş grubuna göre yaşlı nüfus dağılım oranları, TÜİK ADNKS 2021

Yaşlı nüfusun toplam nüfus içerisinde %10 olarak belirlenmesi, Türkiye nüfusunun önceki senelere göre yaş yapısı olarak değişim sürecinde olduğunu ortaya koymaktadır. Doğurganlık ve ölüm oranlarının yanı sıra sağlık alanında da gelişmeler yaşanması, yaşam süresinin uzamasının, refah seviyesinin artmasının ve nüfus yapısındaki değişimlerin sebepleri olarak gösterilebilir.

Türkiye yaşlanma sürecinin hızla gerçekleşeceği ülkelerden bir tanesidir. 2008- 2040 yılları arasında Türkiye'de yaşlı nüfusta %20,1'lik ar-

tış beklenmektedir. Yaşlılık endeksi 1950 yılında 8.6 iken 1990 yılında 12.2'ye yükselmiş, 2025 yılında ise 21.2'ye ulaşacağı tahmin edilmektedir (Mandıracıoğlu, 2010, s. 42).

Türkiye'de yaşlı nüfusun illere göre dağılımı incelendiğinde, En yüksek yaşlı nüfusa sahip olan il % 20,1 ile Sinop'tur. Sinop'ta iş imkânlarının yetersizliği genç nüfusu il dışına göç etmeye teşvik ederken, bu durum il genelinde yaşlı nüfus oranının artmasında etkili olmuştur (Kaya vd. 2017, s. 137). Sinop'tan sonra en yüksek yaşlı nüfusa sahip olan il %19,2 ile Kastamonu'dur. Kastamonu'yu % 17, 8 ile Artvin takip etmektedir.

Yaşlı nüfusun en az, genç nüfus yapısının en fazla olduğu iller; Şanlıurfa, Şırnak, Hakkâri olarak belirlenmiştir. % 3,5 yaşlı nüfusa sahip olan Şırnak en düşük yaşlı nüfus oranına sahip ildir (Harita 2).

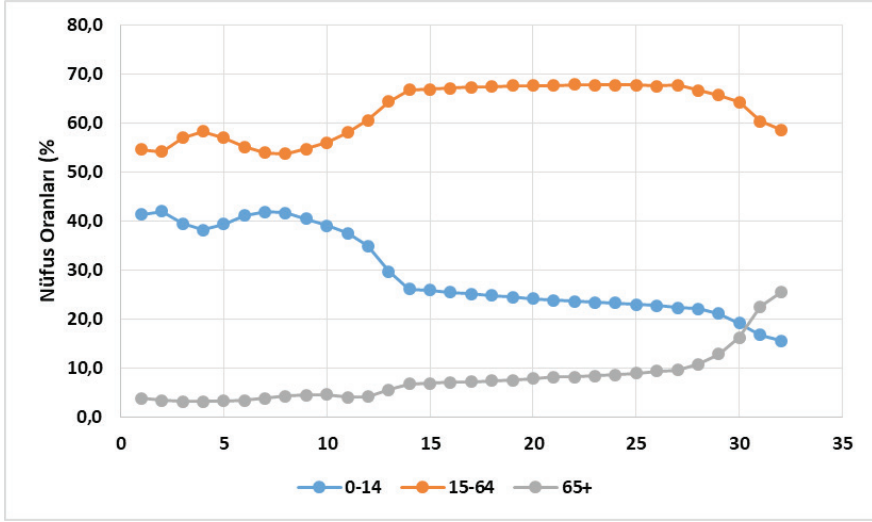

Harita 2: İllere göre yaşlı nüfus oranı, 2021

Kırsal ve kentsel yerleşimler arasında yaşlı nüfus hem miktar hem de oran olarak farklılık göstermektedir. 2000 yılında 65 ve üstü yaşlı nüfusun 1,7 milyonu (%7,4'ü) kırsal alanlarda, 2,1 milyonu (%4,7'si) kentsel alanlarda yaşarken, 2010 yılında yaşlı nüfusun 1,9 milyonu (%11,1'i) kırsal alanlarda, 3,4 milyonu (%6'sı) kentsel alanlarda yaşamaktadır (Akgül, 2018, s. 134). 2021 yılında ise, kırsal alanda yaşayan yaşlı nüfus %18,5'e ulaşırken, kentsel yaşlı nüfus oranı %9 olarak belirlenmiştir.

TÜİK 'in tahminlerine göre 2023 yılından sonra yaşlı nüfus (65+) oranı hızla artarken, genç nüfus oranı (0-14) düşmeye devam edecektir. 2050 yılında, yaşlı nüfus oranı genç nüfus oranının üzerinde bir değere

ulaşacaktır. 15-64 yaş arasındaki yetişkin nüfusta ise düşüş yaşanmaya devam edilecektir. 2021 yılına 67,9 olan yetişkin nüfusun 2060 yılında 60,4'e, 2080 yılında ise 58,7'ye düşmesi beklenmektedir (Grafik 3).

Grafik 3: Türkiye'de yaş grubuna göre nüfus oranı, 1935-1980

Bulgular

Kastamonu'da Nüfusun Yaşlanmasına Neden Olan Demografik Olgular

Nüfusun yaş yapısındaki değişimlerin nedenleri; doğum oranlarındaki azalış, ölüm oranlarındaki azalış, yaşam süresinin artışı, ilde yaşanan iç ve dış göçler olarak sıralanabilir. Bahsedilen nedenlerden ötürü nüfusun giderek yaşlanması beraberinde birçok zorluğu da getirmektedir. Başta sağlık sorunları olmak üzere, ekonomik ve sosyal birçok alanda bu durumun yansımaları görülmektedir (Kurtkapan, 2019, s. 33).

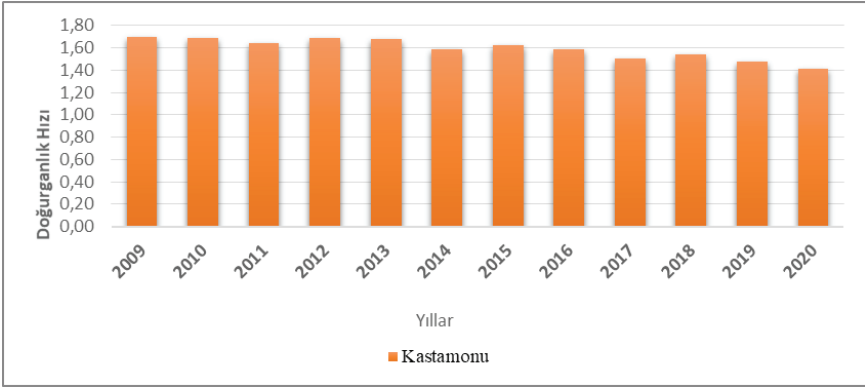
Doğurganlığın Azalması

Düşük doğurganlık ve mortalitenin (ölümün) azalması sonucunda dünyanın çoğu ülkesinde nüfus yaşlanmaktadır. Daha çok gelişmiş ülkelerde başlayan bu yönlü demografik değişim, gelişmekte olan ülkelerde de görülmeye başlanmıştır (UN, 2007, aktaran; Tekin vd. 2018, s. 222).

Endüstri devriminin sonuçlarından bir tanesi olan doğurganlığın azalması, ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Türkiye'de azalma eğiliminde olan doğurganlık oranlarında, önümüzdeki yıllarda da düşüş yaşanması beklenmektedir. Türkiye'deki doğurganlık ortalamaları incelendiğinde, 1960'lı yıllarda 6 olan doğum sayısı 2014 yılında 2 olarak hesaplanmıştır (Çuhadar vd. 2016, s. 70). 2020 yılında 1,76'ya gerileyen

doğurganlık hızı, nüfusun yenilenme düzeyi olan 2,10'un altında kalmıştır (TÜİK, 2020). Elde edilen veriler, doğurganlık hızının gün geçtikçe azaldığını göstermektedir.

Kastamonu ilinin yıllar içerisindeki doğurganlık hızları incelendiğinde, 2009 yılında 1,70 olan doğurganlık hızının 2020 yılında 1,41'e gerilediği görülmektedir. Yaşamış olduğu azalma eğilimi Türkiye ile paralellik göstermekte fakat Kastamonu doğurganlık hız ortalaması Türkiye ortalamasından daima düşük seyir etmektedir (Grafik 4).

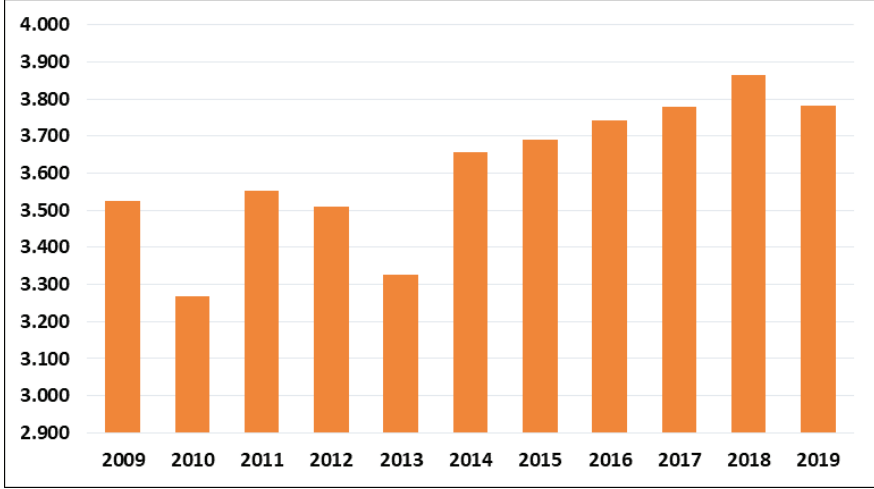
Grafik 4: Kastamonu toplam doğurganlık hızı, 2009-2020.

Ölüm Oranlarındaki Azalış ve Yaşam Süresinin Artışı

Genel ölümlülük ve özellikle çocukluk dönemindeki ölümlülük düzeyindeki iyileşmeler, insanların daha uzun yaşayabileceklerinin dolayısıyla doğuştan beklenen yaşam süresinin uzayacağına göstergesidir. Türkiye genelinde doğuştan beklenen yaşam süresi yıllar içinde artış göstermiştir. 1940'lı yıllarda erkekler ortalama 30, kadınlar 33 yaşına kadar yaşarken (Tezcan, vd. 2012, s. 2), 2013-2015 döneminde beklenen yaşam süresi 78 yıl iken, 2017-2019 döneminde 78,6 'ya yükselmiştir. TÜİK'in hazırladığı nüfus projeksiyonları, 2025 yılında erkeklerde beklenen yaşam süresinin 73,1, kadınlarda beklenen yaşam süresinin 78,9'a kadar yükseleceğini göstermektedir.

Nüfusun yaş yapısının değişimi üzerinde etkili olan nedenlerden bir tanesi de ölüm oranlarındaki azalıştır. Ölüm oranlarındaki azalış miktarının, Kastamonu ilinde nüfusun yaşlanması üzerinde etkili olan doğum hızının azalması, il içinde ve il dışına verilen göçler kadar etkili olduğu söylenemese de gerçekleşen ölüm oranları incelendiğinde ölüm sayılarında da azalma yaşandığı söylenebilir. Yıllar içerisinde dalgalanmalar yaşanan ölüm oranlarının son iki yıldır açıklanmaması nedeniyle 2019 yılına

kadar değerlendirme yapılmıştır (Grafik 5). Özellikle yaşlı nüfustaki ölüm hızının azalmasının nüfusun yaşlanmasında önemli katkısı vardır (Mandıracıoğlu, 2010, s.41). Doğurganlığın ve ölüm sayılarının azalması neticesinde Türkiye genelinde olduğu gibi Kastamonu’da da yaşlı nüfus oranları artış göstermiştir. 65 yaş ve üzerindeki nüfusun, toplam nüfus içerisindeki payı gün geçtikçe artmaktadır.

Grafik 5: Kastamonu ili ölüm sayıları, 2009- 2019*

*Ölüm verileri en son 2019 yılında açıklanmıştır.

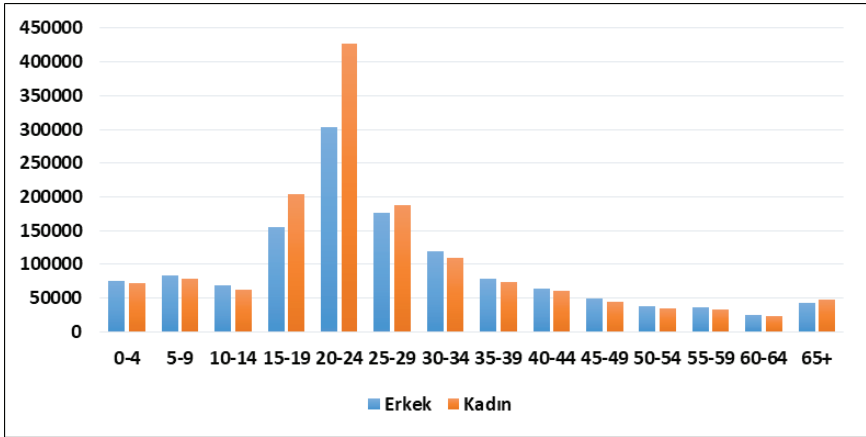
Göçler

Göç olgusu, insanların daha iyi ekonomik ve sosyal şartlarda yaşama isteğinin sonucu olarak meydana gelmektedir. Bununla birlikte bazı durumlarda güvenlik arayışının zorunlu bir sonucu olarak gerçekleşse de göçün ekonomik, sosyal ve politik etkileri olduğu nettir. Göçün bahsedilmesi gereken önemli etkilerinden bir tanesi demografik etkileridir. Göçler, göç alan bölgelerde nüfus artışının önemli bir kaynağı haline gelmiştir. Göç veren bölgelerde ise yaşlı nüfusun artmasına neden olmakta ve toplumun yaşlı kompozisyonunun bozulmasına yol açabilmektedir (Akgeyik, 2018, s. 73). Özellikle doğurganlık oranının düşük, ölüm hızının az olduğu bölgelerde göç, toplumsal yaşlanma düzeyini belirleyen faktörlerin başında gelmektedir (Chen vd., 2018, s. 139., aktaran: Akgeyik, 2018, s. 77).

Kastamonu, ülkemizin en fazla iç göç veren illeri arasındadır. Özellikle kırsal kesimde yaşayan nüfus, içinde yaşadığı geçim koşullarının yetersizliğinden dolayı göç etmektedir. Kastamonu’da göç hareketleri 1950’li yıllarda ulaşım ağının kırsal alanlara ulaşması ile başlamış, 1960’lı yıllardan itibaren ülkemizin kalkınmaya başlaması ile birlikte hız kazanmıştır (İbret, 2011, s. 34). İl genelinde çekici faktörlerden daha fazla itici faktörlerin bulunması, özellikle genç nüfusun eğitim ve iş imkânlarının

yetersizliğinden dolayı göç etmesine neden olmakta ve ilde yaşlı nüfusun artması kaçınılmaz hale gelmektedir. Ayrıca köylerde yaşayan genç kızların kentlerde yaşayan kişilerle evlenmesi yoluyla ya da kente göç etmek şartıyla köyden biriyle yapılan evlilikler sonucunda da göçler meydana gelmektedir (Yılmaz, 2011, s. 223).

İlçe ve köylerden il merkezine verilen göçler kadar il dışına verilen göçler de fazladır. 2021 yılında il dışına verilen göçler değerlendirildiğinde, en fazla göç veren yaş grubunun 20-24 arası olduğu görülmektedir. Kastamonu'dan verilen göç haritasına bakıldığında; en fazla göçü başta İstanbul ve Ankara olmak üzere Samsun, Karabük, Kocaeli, Çankırı gibi şehirlere verdiği görülmektedir (Harita 3). Memleketinden çok uzaklaşmak istemeyen kişilerin, yakın olmasından dolayı komşu illeri tercih etmesinin yanı sıra, en fazla göçün iş olanaklarının fazla olduğu büyükşehirler verildiği ortadadır. İş arayışı içinde olan ve çalışmak amacıyla il dışına göç eden bu grubun yanı sıra, üniversite okumak amacıyla il dışına giden 15-19 yaş grubunun da en fazla göç veren ikinci grup olduğu görülmektedir (Grafik 1). En fazla göç veren üçüncü yaş grubunun ise 25-29 olduğu ayrıca 25 yaş üstü bu grubun genellikle kendi ihtiyaçlarının yanı sıra ev geçindirme ve çocuk sahibi olma gibi sorumluluklarının da bulunduğu bilinmektedir. Çoğunluğu iş arayışı ve lisansüstü eğitim almak amacıyla olduğu bilirse de farklı amaçlarla il dışına göç eden genç yaş ve ortanca yaş grubu ilde yaşlı nüfusun artmasına neden olmuştur.

Grafik 1: Yaş grubu ve cinsiyete göre iller arası göç eden nüfus oranları

Türkiye geneli yaşlı nüfusun fazla olduğu bildirilen 22 ilden ikincisi Kastamonu'dur. Doğum oranlarının azalması ve verilen göçlerin etkisiyle ilde bulunan yaşlı nüfus oranı oldukça yükselmiş durumdadır.

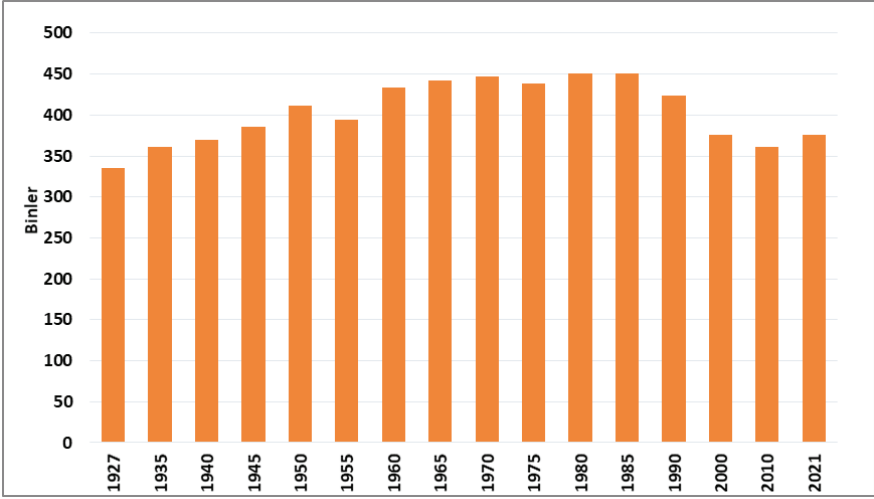
Harita 3: Kastamonu'dan diğer illere verilen göçler

Kastamonu Nüfusunun Gelişim Süreci

Kastamonu nüfusu, 1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımında 335.601 olarak belirlenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinden itibaren nüfus artmaya başlamıştır, yıllar içerisindeki nüfus gelişim sürecinde iç göç hareketlerinden oldukça etkilenmiştir (İbret, 2004, s. 35).

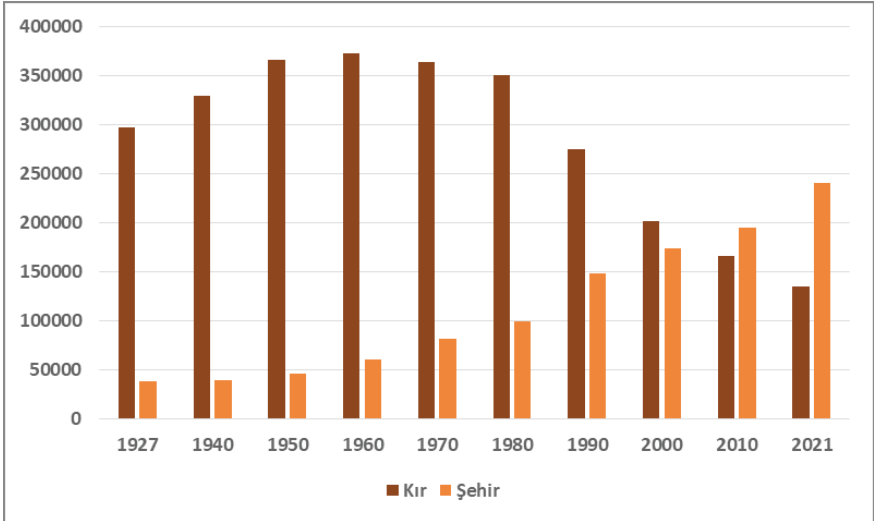
Kastamonu'da 1950- 1955 yılları arasında yaşanan göç dalgası ile birlikte il nüfusunda azalma yaşanmış, nüfus 1960- 1970 döneminde yükselişe geçmiştir. 1970- 1975 yılları arasında yaşanan ikinci göç dalgası ile birlikte nüfus miktarı tekrar azalmıştır. İilde yaşanan geçim sıkıntısı, tarım topraklarının toplam yüzölçümün %28'ni oluşturması ve bu topraklardan istenilen verimin alınamaması, aile başına düşen arazinin ihtiyaçları karşılayamaması, nüfusu bölgede tutacak iş imkânlarının, sanayi, maden, ticaret gibi iş alanlarının ve çeşitli ekonomik sektörlerin gelişmesi göçü zorunlu hale getirmiştir (İbret,2004, 39). Ayrıca doğal çevre şartlarının yaşamı zorlaştırması da göç nedenleri arasındadır. Şehirlerdeki imkânların daha gelişmiş ve ekonomik şartların daha olgunlaşmış olması, il ve ilçe nüfusunun buraları tercih etmesine neden olmuştur.

1990-2000 yılları arasında Kastamonu nüfusu %11,4 oranında azalmıştır (İbret, 2004, s. 41). 1990 yılında 423.611 olan il nüfusu, 2000 yılında 375.476 kişiye düşmüştür. 2010 yılına kadar sürekli azalma yaşanan il nüfusunda 2021 yılına gelindiğinde ise artış olmuştur (Grafik 6). Nitekim 2010 yılında 361.222 olan nüfus, 2021 yılında 375.592'ye yükselmiştir (TÜİK, 2021).

Grafik 6: Kastamonu'da yıllara göre nüfus dağılımı

Kastamonu'da yıllar içerisindeki kırsal ve kentsel nüfus dağılımını incelendiğinde, kır nüfusu düzenli olarak azalırken, kent nüfusunun sürekli olarak artmıştır (Grafik 7). 1950 yılına kadar sürekli artan kır nüfusu, yıllar içerisinde yaşanan göç olgusunun etkisi ile 1960 sonrası azalmaya başlamış ve günümüze kadar devam etmiştir. Kastamonu'nun 2021 yılı kır nüfusu 134.585 iken, kent nüfusu 241.007'dir (TÜİK, 2021). Nüfusun il dışına ve il merkezine doğru göç etmesi, mevcut rakama ulaşılmasında etkili olmuştur.

Grafik 7: Kastamonu'da yıllara göre kırsal- kentsel nüfusun dağılımı

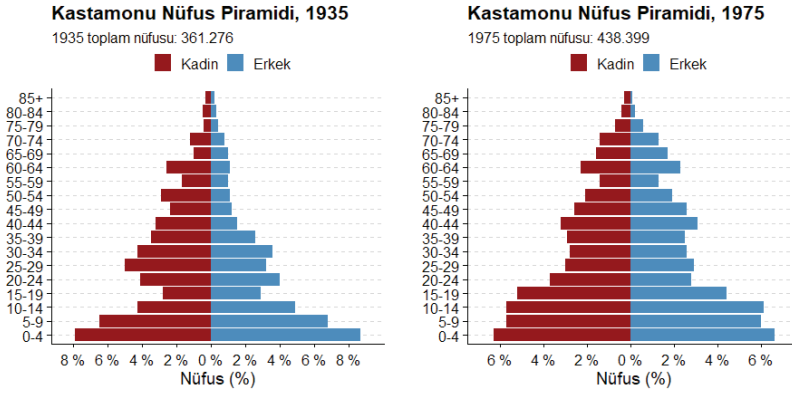
Kastamonu Nüfusunun Yaş Yapısındaki Değişim

Kastamonu ilinin yıllar içerisinde yaş yapısındaki değişimi nüfus piramitlerinde net bir şekilde görülmektedir (Grafik 8). 1935’li yıllarda nüfus yapısına bakıldığında, doğurganlığın yüksek olduğunu söylemek mümkündür. O dönemde genç nüfusun (0-14) oldukça fazla, yetişkin nüfusun (15-64) genç nüfus kadar fazla olmasa da yüksek fakat yaşlı nüfusun (65+) yok denecek kadar az olduğunu görülmektedir.

Özellikle yaşlı erkek nüfusun yaşlı kadın nüfusundan daha az olması dikkat çekmektedir. O yıllarda yetişkin ve yaşlı kadın nüfusunun fazla olması, il geneli erkeklerin askere ve savaşa çağırılması ile ilişkilidir.

1975 yılı nüfus piramidi, aradan geçen kırk yıllık süreçte nüfus yapısının değiştiğini göstermektedir. İl geneli genç nüfus artmış hatta taban çizgisi boyunca eşit miktarda yayılmıştır. Yetişkin nüfusun yaşlı nüfusa nazaran daha fazla olduğu, fakat yaşlı nüfusun (özellikle 60-64 yaş grubunun) genel olarak arttığı görülmektedir.

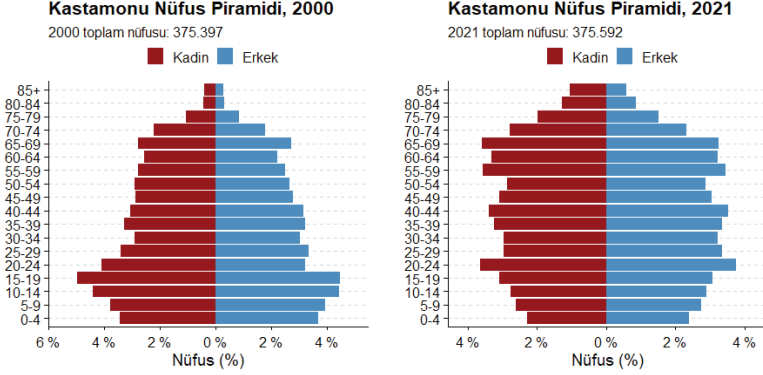
Kastamonu’da 1935-1975 yıllarında nüfusun yaş yapısı değerlendirildiğinde, ilin genç nüfusunun fazla olduğu görülmektedir. Bahsedilen yıllar arasında, yaş yapısının aktif, dinamik bir yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür. Fakat bu durum yıllar içerisinde değişiklik göstermeye başlamıştır.

Grafik 8: Kastamonu'nun nüfus piramidi, 1935- 1975.

2000 yılında genç nüfus oranı azalmaya başlamıştır. Bu durum il genelinde doğurganlık oranlarının azalmaya başladığını ve yaşlı nüfusun artacağını göstermektedir. 2000 yılı nüfus piramidinde de görüldüğü üzere, genç nüfusun azalması ile birlikte, yetişkin nüfus ve yaşlı nüfus artmıştır (Grafik 9). İlden verilen göçler etkisini nüfus yapısı üzerinde göstermeye başlamıştır.

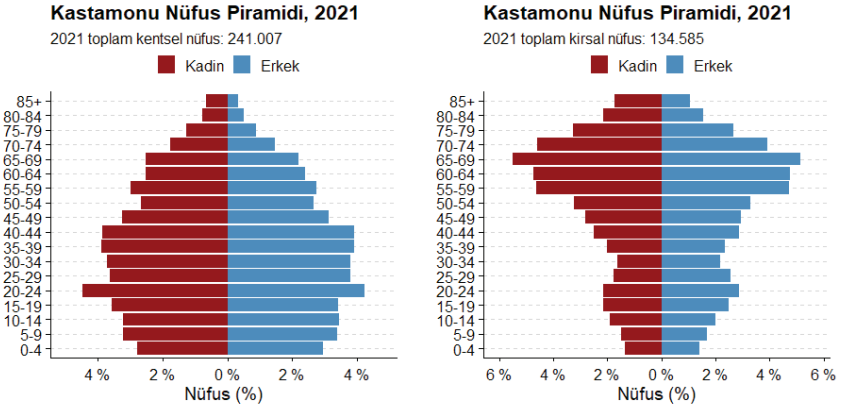
Kastamonu'nun 2021 yılı nüfus piramitleri değerlendirildiğinde, ortalanca yaş grubu denilen yetişkin nüfusun ve yaşlı nüfusun hangi oranda arttığı görülmektedir. 15-64 yaş aralığında, çalışma çağındaki nüfus oranı 2020 yılına göre azalarak %65 olarak belirlenirken, çocuk kabul edilen 0-14 yaş grubu %15,7, 65 ve üzeri yaş grubunda olanlar %19,2'ye ulaşmıştır. Kastamonu'nun 2021 yılı itibari ile ortalanca yaşı 41,2'ye yükselmiştir (TÜİK, 2021).

Grafik 9: *Kastamonu'nun nüfus piramidi, 2000- 2021.*

Kastamonu Kentsel- Kırsal Nüfus Dağılımı

Yaşlı nüfus dağılımı kent ve kıra göre büyük farklılıklar göstermektedir. Kırsal nüfusun oransal olarak daha fazla yaşlandığı söylenebilir (Grafik 10). Türkiye'de kır ve kent arasındaki yaşlı nüfusun oransal olarak farklı olması, istihdam ve eğitim gibi sebeplerle yaşanan göç sonrası kırsal bölgelerde çoğunlukla yaşlıların kalması ve emeklilik sonrası kırsala olan tersine göç ile ilişkilidir (KUZKA, 2013).

Grafik 10: *Kastamonu'nun kırsal- kentsel nüfus dağılımı, 2021.*

Yaşlı nüfus oranları kent- kır bazında incelendiğinde, kırsaldaki yaşlı nüfus il ve ilçe merkezlerine göre daha yüksektir. Bu doğrultuda ilçelerin köy ve kent nüfusları incelendiğinde, kırsal nüfusun fazla olduğu iller aynı zamanda yaşlı nüfusun fazla olduğu illerdir demek yanlış olmayacaktır. Bu durum Kastamonu kent ve kır nüfus piramitlerinden de anlaşılmaktadır (Grafik 10). Genç nüfus kentsel nüfusun fazla olduğu alanlarda daha yüksekken, yaşlı nüfus kırsal nüfusun fazla olduğu alanlarda daha yüksektir (Şekil 1).

Şekil 1: Kırsal alanda yaşayan yaşlı nüfus

2021 yılının kentsel nüfus piramidi incelendiğinde 20-24 yaş grubunda artış yaşandığı görülmektedir (Grafik 10). 2006 yılında kurulan Kastamonu Üniversitesi'nin yıllar içerisinde gelişip büyümesi ve buna bağlı olarak öğrenci sayısının artmış olması, bu yaş grubunun kentsel nüfus içerisinde sivrilmiş olmasının sebebidir. Üniversitenin, yaşlanmakta olan Kastamonu nüfus yapısı içerisinde, genç nüfusun artmasında önemli bir misyona sahip olduğu söylenebilir.

İlçelerin nüfus verileri incelendiğinde, Araç, Cide, İnebolu, Taşköprü, Tosya'da kırsal nüfusun daha fazla olduğu görülmektedir (Tablo 1).

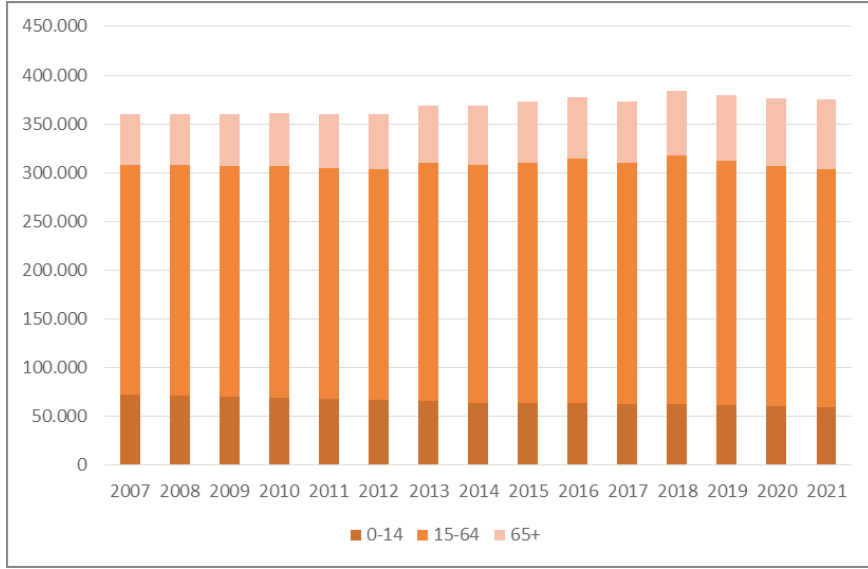
Kastamonu	2021			2020			Değişim Değeri		
	Şehir	Köy	Toplam	Şehir	Köy	Toplam	Şehir	Köy	Toplam
Merkez	125 622	26 919	152 541	124 018	27 482	151 500	1 604	- 563	1 041
Abana	3 317	710	4 027	3 321	728	4 049	-4	- 18	- 22
Ağlı	2 110	896	3 006	2 121	924	3 045	-11	- 28	- 39
Araç	6 464	11 456	17 920	6 445	11 704	18 149	19	- 248	- 229
Azdavay	3 227	4 063	7 290	3 290	3 978	7 268	-63	85	22

Bozkurt	5 329	3 841	9 170	5 635	3 985	9 620	-306	- 144	- 450
Cide	11 087	11 049	22 136	10 630	11 289	21 919	457	- 240	217
Çatalzeytin	3 200	4 029	7 229	3 173	4 126	7 299	27	- 97	- 70
Daday	2 825	5 248	8 073	2 865	5 352	8 217	-40	- 104	- 144
Devrekâni	5 763	6 369	12 132	6 144	6 197	12 341	-381	172	- 209
Doğanyurt	997	4 431	5 428	1 013	4 625	5 638	-16	- 194	- 210
Hanönü	2 111	2 023	4 134	2 134	2 003	4 137	-23	20	- 3
İhsangazi	2 891	2 401	5 292	2 762	2 457	5 219	129	- 56	73
İnebolu	10 594	10 081	20 675	10 484	10 393	20 877	110	- 312	- 202
Küre	2 522	2 909	5 431	2 614	3 055	5 669	-92	- 146	- 238
Pınarbaşı	2 477	3 211	5 688	2 436	3 320	5 756	41	- 109	- 68
Seydiler	2 851	1 438	4 289	2 756	1 440	4 196	95	- 2	93
Şenpazar	1 609	2 695	4 304	1 614	2 788	4 402	-5	- 93	- 98
Taşköprü	17 048	20 071	37 119	16 851	20 588	37 439	197	- 517	- 320
Tosya	28 963	10 745	39 708	28 596	11 041	39 637	367	- 296	71
Toplam	241 007	134 585	375 592	238 902	137 475	376 377	2 105	- 2 890	- 785

Tablo 1: İlçelere göre kentsel ve kırsal nüfus dağılımı ve nüfusun değişim değeri, TÜİK ADNKS, 2021

Kastamonu'da Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

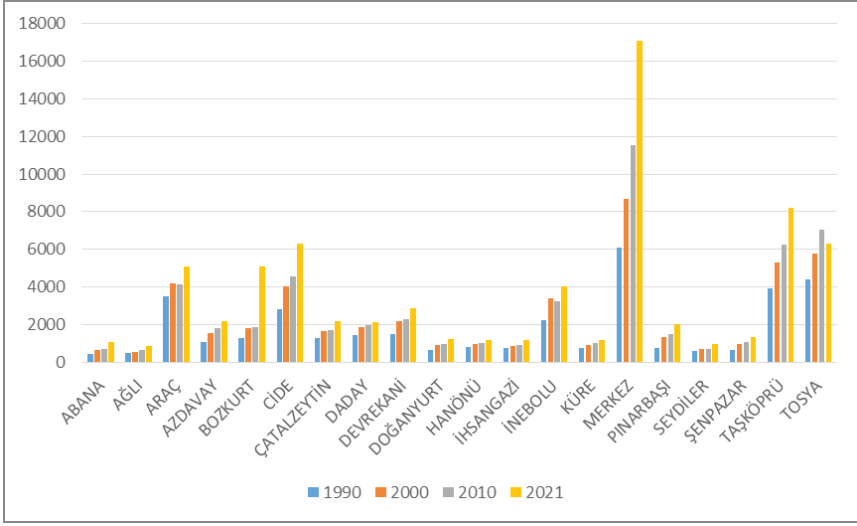
Kastamonu nüfusunun yaş yapısındaki değişimleri ortaya koyabilmek için yaş gruplarına göre dağılımını incelemek gerekmektedir. Yıllar itibariyle yaş gruplarına göre nüfus dağılımına bakıldığında genç nüfus oranının (0-14) azalma eğiliminde olduğu görülmektedir. Bununla beraber yaşlı nüfus ise sürekli artmıştır (Grafik 11).

Grafik 11: *Kastamonu ilinde nüfusun yaş gruplarına göre oransal dağılımı (2007-2021)*

2021 yılı TÜİK ADNKS sonuçlarına göre, Kastamonu’da çalışma çağındaki nüfus olarak tabir edilen 15-64 yaş aralığındaki nüfus oranı, 2020 yılına göre azalarak %65’e gerilemiştir. Genç nüfus oranı olan 0-14 yaş grubundaki nüfus %15,7 olurken, 65 yaş ve üzeri yaşlı nüfus ise %19,2’ye yükselmiştir. Ayrıca Kastamonu’nun 2020 yılında 40,6 olan ortalama yaşı 2021 yılında 41,2’ye yükselmiştir. Yaşanan bu artış ile beraber Kastamonu ortalama yaşı en yüksek ikinci il olmuştur (TÜİK, 2021).

Kastamonu ilçelerindeki yaşlı nüfus artış grafiği incelendiğinde de genç nüfusun azaldığı Araç, Cide, İnebolu, Merkez, Taşköprü, Tosya gibi ilçelerin ilk sırada yer aldıkları görülmektedir (Grafik 12). Bu ilçelerde yaşlı nüfusun yıllar içerisinde artış göstermesi, genç nüfusun eğitim ve iş imkânlarının fazla olduğu illere göç etmesi ile alakalıdır.

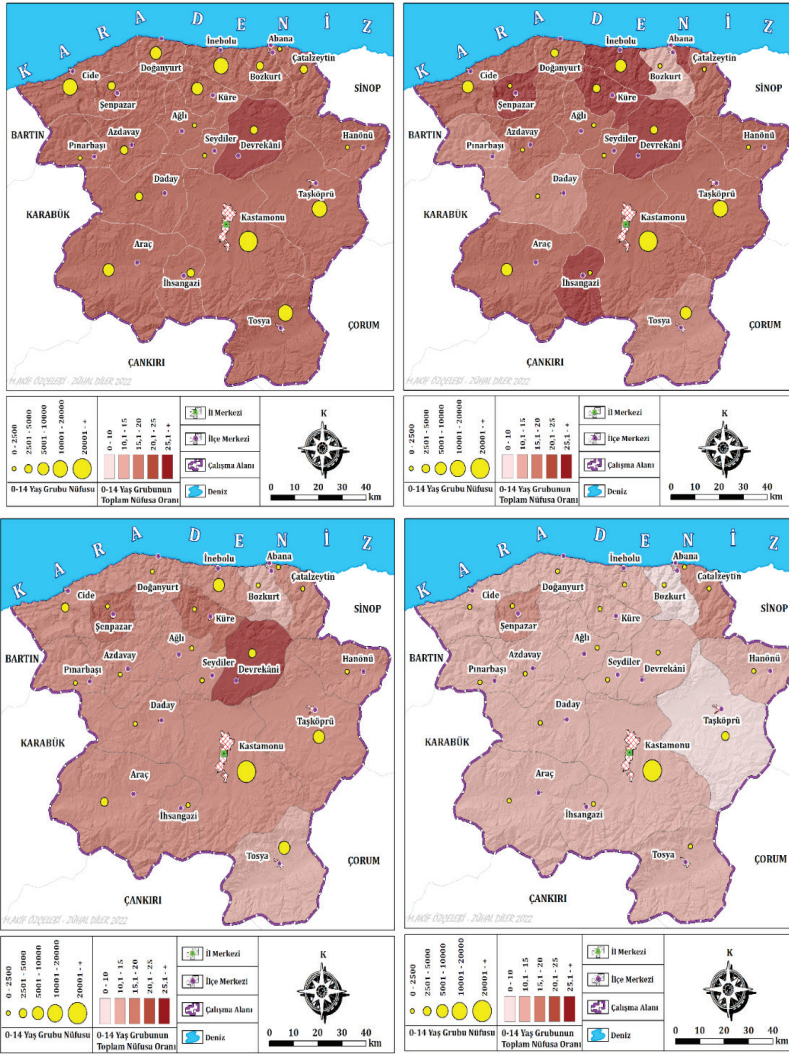
Grafik 12: Kastamonu ilçelerinde yıllar içerisindeki yaşlı nüfusun artış durumu

Genç Nüfus (0-14 Yaş)

1990- 2021 yılları arası Kastamonu'nun genç nüfus (0-14) sayıları incelendiğinde, ciddi anlamda azalma yaşandığı görülmektedir. İl geneli genç nüfus dağılımını yansıtan haritalarda, yıllar itibariyle büyük bir azalma görüldüğü daha net bir şekilde anlaşılmaktadır. 1990 yılında tüm ilçelerde genç nüfus yoğunlukta, 2000 yılında genç nüfus dağılımında genel olarak azalma yaşanmaya başlamıştır. Sadece Merkez ilçe, Taşköprü ve Tosya gibi ilin büyük ilçelerinde genç nüfus oranları yüksek seyretmiştir (Harita 4).

2010 yılında, Devrekâni, Şenpazar, Küre gibi nüfusu az olan ilçelerde 0-14 yaş grubunun toplam nüfusa oranı yüksek çıksa da genel olarak ilde genç nüfus gerilemiştir.

2021 yılına gelindiğinde ise, Kastamonu ilinin genç nüfus oranının il merkezi dışında tüm ilçelerde çok azaldığı görülmektedir. Bu durum Kastamonu'nun yaşlı nüfusun en fazla olduğu ikinci il konumuna getirmiştir.

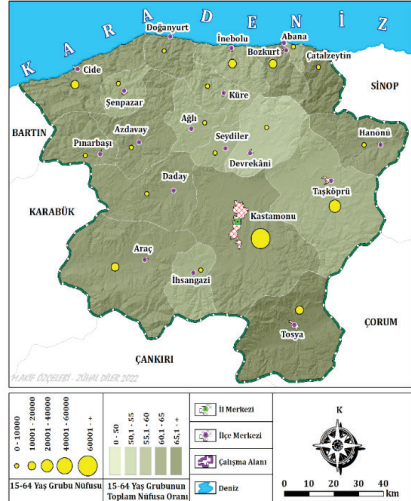
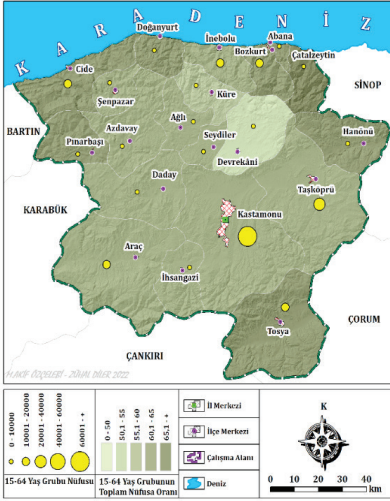
Harita 4: Genç (0-14) nüfusun dağılışı (1990, 2000, 2010, 2021)

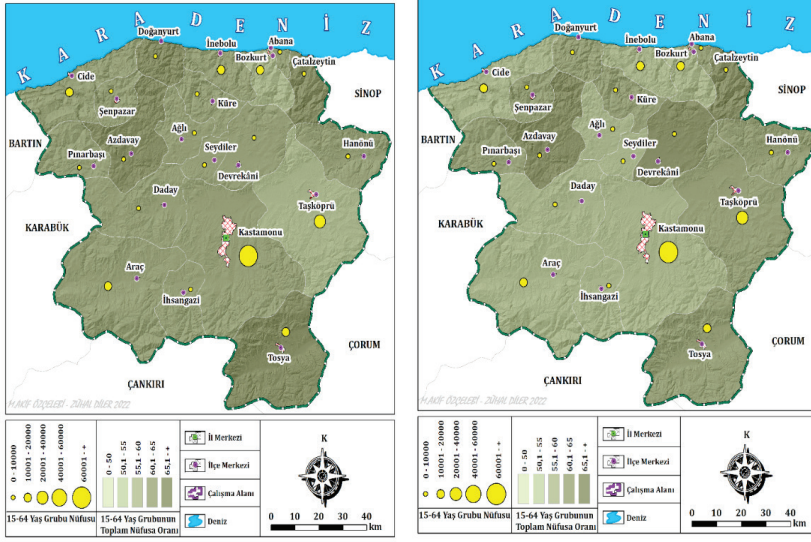
Yetişkin Nüfus (15-64 Yaş)

Kastamonu ilinde çalışma çağındaki yetişkin nüfus (15-64) sayılarında, yıllar içerisinde dalgalanmalar yaşanmıştır. 1990, 2000, 2010 yıllarında yetişkin nüfus sayılarında artış yaşandığı gözlenirken, 2021 yılına gelindiğinde söz konusu nüfus sayılarında ve nüfusun ilçelere dağılım oranlarında az miktarda da olsa düşüş yaşandığı görülmektedir.

İlçe ve köylerden çalışmak amacıyla farklı illere verilen göç miktarı, çalışma çağındaki nüfus sayısının ve oranlarının Kastamonu ilinde azalmasında önemli etkiye sahiptir. Yıllara göre yetişkin nüfus dağılımı haritalardan da anlaşılmaktadır (Harita 5).

Kastamonu’da doğurganlık hızının azalması Türkiye genelinde olduğu gibi il nüfusunun da yaş yapısını etkilemiştir. Bir ildeki toplam doğurganlık hızı, ilerleyen yıllarda nüfus yapısının şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır (KUZKA, 2015). Kastamonu ilinde doğurganlığın azalması ve verilen göçlerin etkileri özellikle 2000 yılından sonra daha fazla hissedilmektedir. Haritalarda dikkat çeken önemli noktalardan birisi de yetişkin nüfusun merkez ilçede, Taşköprü ve Tosya gibi ilin en büyük ilçelerinde toplanmış olmasıdır. Bunun sebebi, çalışma imkânlarının il merkezinde yoğunlaşması gösterilebilir. İl merkezinden uzaklaştıkça özellikle kırsal alanlarda iş olanaklarının azalması, buralarda yaşayan insanların il merkezine ya da il dışına göç etmeleri ile sonuçlanmaktadır. Bağlı bulunduğu ilçelerden ve köylerden çok fazla göç alan il merkezinin imkânları da kısıtlı kalmaya başlamıştır. Bunun sonucu olarak il dışına göçler zorunlu hale gelmektedir. Ekonomik nedenlerden dolayı verilen göçlerde, sosyal ve ekonomik imkânların fazla olduğu gelişmiş illerde yaşama isteği yer almaktadır.

Harita 5: Yetişkin (15-64) nüfusun dağılışı (1990,2000,2010, 2021)

Yaşlı Nüfus (65 Yaş ve Üzeri)

Kastamonu ili nüfus verileri incelendiğinde yaşlı nüfusun yıllar içerisinde giderek artış gösterdiği görülmektedir (Harita 6). İl geneli 65 yaş ve üzeri nüfusun 2021 yılında %19,2 oranına sahip olduğu ve bu oran ile Sinop'tan sonra en yüksek yaşlı nüfusa sahip ikinci il olduğu bilinmektedir. Kastamonu'nun yaşlı nüfus oranı, Türkiye geneli %9,7 olan yaşlı nüfus oranının çok üzerinde seyir etmektedir (Şekil 2).

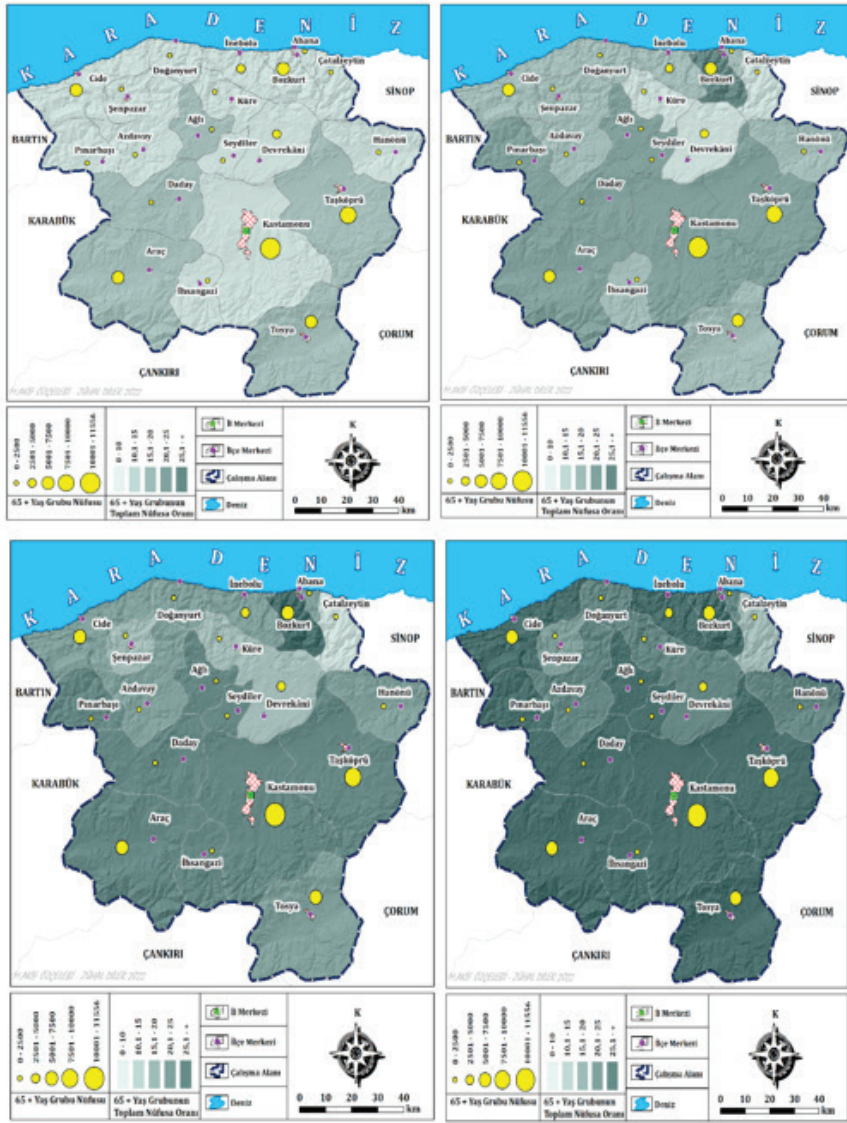

Şekil2: *Kastamonu’da yaşayan yaşlı nüfus örnekleri*

Kastamonu’da genç nüfusun azalması, daha öncede bahsedildiği üzere doğurganlığın azalması ve ölüm oranlarındaki düşüş ile ilişkilidir. Bu iki demografik değişime başka illerden alınan emekli göçü ve dışarıya verilen göç de eklenebilir. Kısacası ilde yaşanan göç hareketleri; genç nüfusun il dışına göç etmesi ve yaşlı nüfusun emekli olunca Kastamonu’ya geri göç etmesi şeklindedir. Yaşanan bu durum ilin yaşlı nüfusunun artmasının temel nedenidir.

Göç eden nüfus incelendiğinde, büyük bir bölümünün istihdam ve eğitim sebebiyle göç ettikleri görülmektedir. Göç edenlerin kalanlardan farklı yaş grubunda olması, emekli göçünün genelde kırsal alanlara yoğunlaşması, özellikle kırsal alanlardaki yaşlı nüfusun önümüzdeki yıllarda daha da artacağına işaret eder (KUZKA, 2013).

Yaşlı nüfus, ekonomik faaliyetlerin dışında kalan, işgücüne katılmaları sınırlı olan gruplar olarak tanımlanabilir. Bu grup; fiziksel, ruhsal ve sosyal yönden değişikliğe uğramakta ve çalışma hayatının dışında kalmaktadır (Kırırmlı, 2005, s. 262). İşgücü istatistiklerine göre, 2016 yılında yaşlı nüfusun işgücüne katılma oranı %11,8 iken 2020 yılında %10’ a gerilemiştir. Yaşlı nüfustaki işsizlik oranı 2016 yılında %2,6 iken 2020 yılında %2,7’ye yükselmiştir (TÜİK,2021).

Harita 6: Yaşlı (65+) nüfusun dağılışı (1990,2000,2010, 2021)

SONUÇ

Kastamonu'da yıllar içerisindeki yaş değişim oranları incelendiğinde, medyan yaşın her geçen yıl yükseldiği görülmektedir. Cinsiyete göre değerlendirildiğinde, kadınların medyan yaş ortalaması, erkeklerin medyan yaş ortalamasının üzerinde seyir etmektedir. Mevcut yaş ortalamasının yükselmesi, yaşlanma olgusunu da beraberinde getirmektedir. Yine ilde hâkim olan medyan yaş ortalamasının, Türkiye ortalamasının üzerinde olması yaşlı nüfusunun (65+) fazla olduğunu göstermektedir

İlin nüfus yapısını etkileyen en önemli faktörler; verilen göçler, doğurganlığın azalması, ölüm oranlarındaki düşüş olarak sıralanabilir. İl nüfusunun yaşlanma sebeplerinden olan kırsal nüfusun göç etmesi ve doğurganlıktaki düşüş birbiri ile ilişkilidir. Farklı sebeplerden göç eden genç nüfus ve çalışma çağındaki nüfus eşlerini de beraberinde götürmektedir. Dolayısıyla doğurgan nüfusun da ili terk etmesi söz konusudur.

Kırsal alanlardan daha yoğun göç olayının yaşanması, ekonomik faaliyetlerin sınırlı olması, geçim zorluğu ve eğitim sebepleriyle gerçekleşmektedir. Memleketini terk etmek istemeyen yaşlılar ise yaşamını ilçe ve köylerde devam ettirmekte bu durum yaşlı nüfusun artmasına neden olmaktadır. İl merkezinden ilçe ve köylere gidildikçe iş imkânlarının kısıtlı hale gelmesi göçler üzerindeki en önemli etkidir.

Kastamonu ilinin nüfus piramitleri; tabanda doğumların azalması ile yaşanan daralma ve yaşlı nüfusun bulunduğu üst kısımda yaşanan genişleme ile il nüfusunun özelliklerini özetler niteliktedir. Özellikle kır ve kent nüfusunun piramitleri incelendiğinde, genç nüfusu karşılayan taban kısmı âdeta incecik kalmış, yaşlı nüfus kısmı oldukça genişlemiştir. Net şekilde gözlemlenen bu gelişme kırsaldan gerçekleşen göçlerin etkisi ile günümüzde daha da hissedilmektedir. Bu durum bir kez daha ildeki yaşlı nüfusun yoğunluğunu ortaya koymaktadır.

Kastamonu'da nüfusun gruplar içerisindeki dağılımda, 65 ve üzeri yaş grubu yıllar içerisinde sürekli artış yaşanmıştır. Yaşlı nüfusun yıllar içerisindeki dağılımı ilçe bazında değerlendirildiğinde genel olarak ciddi artış yaşandığı ancak merkez ilçe başta olmak üzere Araç, Bozkurt, Cide, İnebolu, Pınarbaşı ve Taşköprü ilçelerinde yaşlı nüfusun nispeten daha fazla arttığı belirlenmiştir.

Kastamonu genelinde görülen “yaşlı nüfus” kategorisindeki insanların sayıları gün geçtikçe artmakta, genç ve çalışma çağındaki nüfus hızlı bir şekilde azalmaktadır. Bu durum beraberinde ciddi problemler getirmektedir. Kastamonu, yakın gelecekte nüfusun en çok yaşlandığı ve yaşlılık sorunlarının fazlaca yaşandığı bir şehir olmaya adaydır. Kastamonu, Türkiye'den neredeyse iki kat daha fazla yaşlı nüfus oranına sahiptir.

Kastamonu'da kalan gençlerin göç etmesini engellemek ve gidenlerin de geri dönmesini sağlamak amacıyla tarım, hayvancılık, sanayi gibi alanlarda güncelleştirmeler yapılmalı ve yeni politikalar geliştirilmelidir. Çalışma çağındaki nüfus için iş imkânları ve alternatifleri yaratılarak yetişkin nüfus kategorisindeki nüfusun ilde kalması teşvik edilmelidir. Eğitim imkânları genişletilip, mevcut şartlar olgunlaştırılarak genç nüfusun eğitim amacıyla başka illere göç etmesi engellenmelidir. Engellenen göç olgusu ile birlikte doğurganlık oranlarında da artış desteklenmiş olacağından genç nüfus sayılarında artış yaşanması kaçınılmaz olacaktır.

KAYNAKÇA

- AKGEYİK, T. (2018). “Bölgeler Arası Göçün Yaşlanmaya Etkisi: Tük İbb2 Verileri Üzerine Ampirik Bir Araştırma”. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 75, 69–91.
- AKGÜL, H. (2018). *Aksu İlçesinde (Isparta) Kırsal Nüfusun Yaşlanması ve Yaşlı Nüfusun Sorunları*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (YÖK Ulusal Tez Merkezi).
- ARUN, Ö. (2008). “Yaşlı Bireyin Türkiye Serüveni: Kaliteli Yaşlanma İmkânı Üzerine Senaryolar”. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (2), 313, 330.
- ÇUHADAR S. G. vd. (2016). “Demografik Dönüşüm Sürecinde Türkiye’de Yaşlanma ve Sorunlar”. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. 0(54), 63-80.
- İBRET, B. Ü. (2011). “Kastamonu’nun Göç Olgusu”. *Coğrafya Dergisi*, 0 (20), 34-47.
- İBRET, Ü. (2004). “Kastamonu Nüfusunun Gelişim, Dağılım ve Yoğunluk Özellikleri”. *Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi*, 12(1), 157-178.
- KAYA, M. vd. (2017). “(Yaşlı, Mutlu, Huzurlu İl) Sinop’un Nüfus Özellikleri”. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 22 (38), 137-160.
- KIRIMLI, Y. (2005). “Kırsal Alanda Yaşlı Olmak”. *Ulusal Yaşlılık Kongresi (6-9 Ekim)*, Ankara: s.262.
- KURTKAPAN, H. (2019). “Türkiye’de Demografik Dönüşümün Sosyal Yansımaları ve Yaşlılık”. *Sosyal Güvence*, 0 (15), 27-46.
- TOPÇUOĞLU, E.M. vd. (2015). “TR82 Bölgesi Kırsal Yaşlılık Analizi”. Ankara: Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı.
- MANDIRACIOĞLU, A. (2010).” Dünyada ve Türkiye’de Yaşlıların Demografik Özellikleri”. *Ege Tıp Dergisi*, 49(3), 39-45.
- TEKİN, Ç. S. vd. (2018). “Dünyada ve Türkiye’de Yaşlılık”. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi (IBAD)*, 3 (1), 219-229.
- YILMAZ, C. (2011). “Türkiye’de Kırdan Kente Göç Sürecinde Etkili Olan Faktörlerden Biri; Evlilik Yoluyla Göç”. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 14 (21), 221, 232.

Kısaltmalar

ADNKS Adrese dayalı nüfus kayıt sistemi; TÜİK Türkiye İstatistik Kurumu

BÖLÜM 6

ARKEOLOJİK ÇALIŞMALARDA RİSKLERİN FARKINDALIĞI

Filiz ARICAK¹

---

¹ Öğr. Gör. Dr., Trakya Üniversitesi, Edirne Teknik bilimler meslek yüksekokulu, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, İş sağlığı ve güvenliği programı

Arkeolojik çalışmalar bilimsel amaç güdülerek maddesel kalıntılar yoluyla eski kültür kalıntılarına ulaşmak, onları incelemek, anlamak ve kayıt altına almak için yapılan sistematik çalışmalardır. Arkeolojide eski kültür ve medeniyetlerin anlaşılmasında en etkili enstrümanlardan biri kazı işlemidir. Bu işlemde çalışanların sağlığını ve güvenliğini etkileyen tahmin edilemeyecek birçok risk ortaya çıkabilir. Kazı işleminden elde edilen eskiye ait kalıntılar ki (bu bir ev veya insan yapımı bir takı olabilir) yorumlanarak günümüzde o zamanlara dair fikir verir. Arkeolojik kazıların süresi çalışılan çevre ve finans durumuna göre başta olmak üzere bazı parametrelere bağlıdır. Kazı işleminin uzun veya kısa sürmesi çalışmaya dahil olan kişilerin sağlık ve güvenliğinin sağlanması, işin de emniyetli bir şekilde sonuçlanması açısından önemlidir. Çünkü kazılar genel olarak zor koşullar altında, uygulamalı ve fiziksel olarak yapılan eylemleri içerir ki bu eylemler bir dizi iş kazası ile mesleki sağlık problemlerini ortaya çıkarma potansiyeline sahiptir.

Arkeolojik kazı çalışmaları genellikle açık havada ve doğal ortamda yapılmaktadır. Çalışmalar öncesinde bir fizibilite uygulamasının yapılması, çalışma esnasında zarar verme potansiyeli olan unsurların tanınması ve risklerinin belirlenmesi için anlamlıdır. Çalışmalara başlanmadan önce bir saha çalışması yapmak ve ona göre önlem alınması gerekir. 6331 sayılı İş Sağlığı ve güvenliği kanunu faaliyet konusuna bakılmaksızın tüm işyerlerini ve çalışanlarını kapsamaktadır. Ülkemizde sadece arkeoloji çalışmalarına özgü iş sağlığı ve güvenliği prosedürü olmasa da yapı işleri için geçerli olan kurallar arkeolojik çalışmalar (kazı,restorasyon gibi) için de geçerlidir. Araştırmada arkeolojik kazılardaki tehlike ve risklerin yönelik iş sağlığı ve güvenliği açısından değerlendirmeler yapılmıştır. Çalışma yapılan bölgelerdeki tehlikelerin tanınması ve risklerinin belirlenmesi, Güvensiz durum ve güvensiz davranışlar tespit edilmesi sürecin sağlıklı tamamlanmasına katkı verir. Çalışma zamanındaki hava koşulları, ortamdaki tehlikeli bitki veya vahşi hayvanlar, çalışanların tekrarlayan hareketleri, bedeni zorlayacak kaldırma işlemleri, dinlenme alanının olmaması, ilkyardım setinin olmaması, düşmeler, toprak kaymaları gibi durumlar dikkate alınarak görevlilerin korunması esas olmalıdır.

Arkeolojik çalışmalarda yer alan tüm çalışanların (arkeolog, teknisyen, öğrenci, gönüllü vd.) sahaya yönelik olası sağlık ve güvenlik durumları ile ilgili bilgilendirilmeleri öncelik taşımaktadır. Önceden hazırlanmış uygun bir planlama ve organizasyon ile kazının kontrollü, metodlara uygun ve bilimsel şekilde ilerlemesi sağlanmış olur. Çalışılacak sahadaki tehlikelerin tanıtılması, nasıl kontrol edilmesi gerektiği sunulmalı, güvenlik bilinci artırılmalıdır. Kazı yapılacak alana dair önceden araştırma yapılmasıyla da yaşanacak bazı olumsuzlukların önüne geçilmiş olur. Örneğin çalışmanın yapılacağı yerin iklimsel durumu, arazi yapısı hakkında

bilgi edinilmeli, en yakın hangi mesafeye kadar araçlarla gidilebileceği öğrenilmelidir. Yürüyüş yapılarak çalışma alanına varılması gerekiyorsa bunun ne kadar süreceği ortalama olarak belirlenmelidir. Çalışanların taşıdığı kişisel eşyalar ve kullanılacak ekipmanlar düşünüldüğünde bu hesaplama önemlidir. Çalışanların ortamdaki zehirli bitkiler ve tehlikeli hayvanlarla karşılaşabileceği düşünülerek her türlü donanım temin edilmesi gereklidir İyi bir organizasyon ile sürecin problemsiz yürütülmesi etkili olur. Kazı çalışmalarından önce çalışanlara yönelik temin edilmesi gereken öğeler Tablo1 de verilmiştir

Tablo 1: *Çalışmalar öncesinde yapılması/bulundurulması önerilen öğeler*

Kazı çalışmalarına başlamadan önce	
Çalışanların aşı durumlarının tespiti	Ortama uygun ayakkabı veya terlik
Çalışanların fiziksel muayeneleri	Kişisel hijyen malzemeleri, sabun diş macunu, şampuan
Dezenfektan, ağrı kesici, bandaj vs. içeren bir tıbbi kit	Vücudu koruma amaçlı Sinek, böcek ilacı
Eldiven, şapka, güneş gözlüğü	İlkyardım kiti
Telsiz, telefon vb. iletişim cihazı	Radyo, gelişmelerden haberdar olmak için

ÇEVRESEL POTANSİYEL TEHLİKELER

Eski kültürlerden kalma maddi kalıntıların bulunması işlemine yönelik araştırmanın nerede nasıl yapılacağına dair bazı teknikler vardır bunlardan bazıları hava fotoğrafçılığı, uzaktan algılama ve coğrafi bilgi sistemidir (Akhter & Promei, 2018). Bilimsel koşullar altında gün yüzüne çıkartılmak istenen maddeler için yapılan kazı çalışmalarında ortam kaynaklı çevresel birçok tehlike vardır. Çevresel bazlı potansiyel tehlikelerden bazıları;

- Sıcak-soğuk hava
- Yağmurlu hava, yıldırım düşmesi, şimşek çakması
- Kuvvetli rüzgarlar
- Yabani bitkiler, ağaçlar
- Yabani hayvanlar
- Bozuk, engebeli arazi'dir

Hava sıcaklığı

Yaz aylarında yapılan çalışmalarda özellikle hava sıcaklığının yüksek değerlere ulaşabileceği yerlerde sıcak çarpması, bitkinlik, bunalma, dehidratasyon, baş ağrısı gibi riskler meydana gelebilir. Çalışmada gölgelik yapacak bir ortam hazırlanması ve bu risklerden çalışanın korunması için bol su içilmesi, yiyecek ve tuzlu kraker vb. temin edilmesi, gerekiyorsa

sık aralıklarla çalışmaya ara verilmesi, geniş kapsamlı şapka ve gözlük temin edilmesi, dinlenme amaçlı serin bir yer kurulması ile önerilir.

Soğuk kış aylarında yapılan çalışmalardaki en etkili olumsuz durum ise hipotermi yaşanmasıdır. Buna yönelik yünlü veya polipropilen kıyafetler tercih edilmeli, fazladan çorap giyilmesi gerekebileceğinden temini sağlanmalıdır.

Şekil 1. Muğla'nın Yatağan ilçesindeki Stratonikeia Antik Kentindeki bir kazı(Kaynak:URL1)

Yağışlı havalar

Gök gürültülü ve yağışlı havalardaki en ciddi tehlike yıldırım düşmesidir. Bir yapıya yıldırım düşmesi büyük maddi hasarlara yol açarken insan hayatını da tehdit eder. Arkeolojik yapılarda yıldırım riskine karşı risk değerlendirilmesi yapılmalı ve yıldırımdan korunma önlemleri (iletken ve topraklama) alınmalıdır (Sharma vd.2022). Yıldırımın bir insanın üzerine düşmesi olasılığı az olsa da sıfır değildir. Afet ve Acil durum yönetimi başkanlığı (AFAD) sitesinde yıldırım düşmesine karşın alınması gereken önlemlerden biri olarak sığınacak bir yer olmaması halinde yere çökülerek, ayak parmakları üzerinde kalınması ve başını dizlerinin arasına alması yıldırımdan korunmada etkili olacağı ifade edilmiştir (URL2).

Kuvvetli rüzgarların açık havada kimi zaman fırtınalara dönüşebilmesi ve potansiyel bir tehdit halini alması durumunda da çevredeki olayların farkında olmak ve gerektiğinde çalışılan bölgeyi terk etme konusunda hazırlıklı olunmalıdır.

Çalışılan ortamdaki zararlı bitkiler ve hayvanlar

Arkeolojide tehlikelerden biri de çalışılan arazide karşılaşılan alerjik veya zehirli olabilecek yabani bitkiler, akrepler, böcekler, yılanlar veya diğer hayvanlardır. Güvenli çalışma sağlanması açısından çalışanların alerjiye veya zehirlenmeye neden olabilecek bitki veya ağaçların farkında olmaları, alerjiye maruz kalma durumu için alerjik ilaç bulundurulması gerekebilir. Bazen çalışılan anıt veya restore edilen yapıların bitkiler tarafından istila edilerek biyolojik olarak bozunumları söz konusu olabilir (Elgohary, vd. 2022). Burada bitkilerin elle sökülerek, kimyasal kullanılarak (herbisit) veya biyolojik (biyoherbisit) kullanılarak kontrol edilmesi avantaj ve dezavantajları göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir.

Diğer yandan böcek, sürüngen ve hayvanlara maruziyetler bazı tehlikeli durumlara sebep olabilir. Bunlardan bir tanesi kuduz tehlikesidir. Kuduz hayvan ısırması ile insana bulaşır ve kuduz hastalığının ölüm riski vardır. Böyle bir durum ile karşılaşıldığında derhal yaralı bölgenin su ve sabun ile temizliği yapıldıktan sonra vakit kaybetmeden bir sağlık kuruluşuna başvurulmalıdır veya yardım istenmelidir. Beraberinde hayvanın da izlenmesi ve yetkili bir kişi tarafından yakalanıp kuduz olup olmadığı yönünde bir test edilmesi çalışanların sağlığının devamı için önemlidir.

Hantavirüs, kemirgenlerden insalara bulaşan bir virüstür. Saha çalışanlarının kemirgenlere ve kemirgenlerin dışkalarına, virüsü içeren toprak ve toza maruz kalmaları ihtimaline karşın çalışılan ortamdaki kemirgen düzeyinin değerlendirilmesi en iyi yaklaşım olacaktır. Kişisel koruyucu olarak eldivenler çalışma zamanları her zaman giyilmeli ve çalışma yüzeyleri dezenfektanla düzenli olarak silinmelidir. Havadaki tozu en aza indirmek için, çalışanlar süpürmekten kaçınmalı ve malzemeyi temizlerken veya taşırken alanı nemli tutmalıdır. Çalışma alanı çok tozlu olma durumundaysa solunum koruması yüksek olan verimli bir maske (HEPA filtrelili gibi) giyilmelidir.

Açık havada uzun otların olduğu bölgelerdeki tehlikelerden biri kenelerdir. Kenelerden kaynaklanan hastalıklardan korunmak için bu bölgelerde çalışanlara açık renkli, uzun kollu kıyafetler giyinmeleri, kısa şort yerine uzun pantolonlar tercih ederek paçalarını da çoraplarına sıkıştırma- larını, iş bitiminde mutlaka vücutlarını kontrol etmeleri gerektiği söylenmelidir. Arı, akrep, yılan diğer potansiyel tehlikeler olup çalışanların bu tarz canlıların sokmalarında nasıl davranmaları gerektiğine yönelik eğitim verilmelidir. Böylece çalışanlar bu canlıları tanıırken bunların verebilecekleri zararlarla mücadele etme konusunda da bilgi sahibi olurlar.

Bozuk engebeli arazi

Saha çalışmaları her zaman düzlük arazilerde gerçekleşmeyebilir. Egebeli, kayalık yüzeylerde veya dağlık arazide yapılan çalışmalar da uzun süre ayakta durma veya yürüme gerektiği gibi tekrar eden hareketlerin yapılması (eğilme, çömelme, uzanma gibi), kullanılan ekipmanların taşınması veya ağırlıkların kaldırılması gibi fiziksel güç gerektirir. Bu türdeki arazilerdeki risklerden biri düşmedir. Sivri kaya çıkıntıları, yürüme yolundaki eğim, gevşek toprak, bitkilerin yoğunluğu takılıp düşmelere neden olabileceğinden çalışanların etraflarındaki potansiyel tehlike kaynaklarının farkında olması gerekir. Ortama uygun nitelikte ayakkabı veya bot giyilmesi dengede kalmaya yardımcı olurken, alet ve ekipmanların güvenli taşınması ile, bunlardan kaynaklanabilecek yaralanmalarında önüne geçilmiş olur.

ÇALIŞMA ESNASINDAKİ BAŞLICA TEHLİKELER

Arkeolojik çalışmalar genellikle işini severek ve heyecanla yapan ekiplerin gerçekleştirdiği çalışmalardır. Bununla birlikte çalışanların bazen öngörülemeyen tehlikelerle karşılaşılması olasıdır. Bu tehlikeler insan kalıntılarındaki mikrobiyolojik ajanlardan (Dražkowska v.d.2019), kişisel koruyucu donanımlar ve iş makinelerine kadar geniş çerçevede yer alabilir.

Çalışanların hareketleri ve duruşları

Kas-iskelet sistemi rahatsızlıkları arkeoloji çalışanları için büyük bir risktir. Arkeolojik kazılarda taşıma işleminin elle yapılması, tendonlarda ve kaslarda ani bir hasara neden olabileceği gibi çalışmayı engelleyebilecek daha uzun süreli kas-iskelet sistemi rahatsızlıklarına sebep olabilir. Fiziksel sağlık sorunlarına yol açabilecek faaliyetler arasında eğilme ve çömelme, esneme ve uzanma, ağır ekipmanlar, numunelerin kaldırılması ve toprak dolu el arabalarının itilmesi yer alır. Çalışmalarda kullanılması gereken aletlerle tekrarlayıcı hareketler yapılması ve tuhaf pozisyonlarda çalışmak kollar, parmaklar, omuzlar ve boyunları etkileyen sorunlara yol açabilir. Genellikle tekrarlayıcı hareketlerden kaynaklanan zorlanmalar ağrıya, karıncalanmaya, şişmeye ve halsizliğe yol açabilir ve nihayetinde insanların çalışmasını imkânsız hale getirebilir. Arkeolojik kazılardaki sağlık problemlerine ilaveten çalışanlar alet ve ekipman bulmak için genellikle sahada hareket ettiğinden, kaymalar, takılmalar ve düşmeler yaygın olabilir.

Şekil 2 Arkeolojik çalışmalardaki duruşlara örnek. Kaynak: <https://headlandarchaeology.com/about-us/health-safety/>

Şekil 3. Arkeolojide kullanılan aletlerden bazıları. Kaynak: <https://www.istockphoto.com/tr/search/2/image?phrase=archeology>

Kazılar

Amerika İş sağlığı ve güvenliği idaresi (OSHA)'ya göre kazı, insan eliyle dünya yüzeyindeki toprağın kaldırılarak bir boşluk oluşturulmasıdır ve en tehlikeli inşaat faaliyetlerindedir (URL 4). Çalışanların çökmeye karşı korunması amacıyla hafriyat kenarlarının eğimli olması, basamaklandırılması, kazı kenarlarının desteklenmesi, gerekli korumaların yerleştirilmesi gibi önlemlerin alınması gerekir. Kazı yapılan zeminin

nitelikleri göçük riskine karşı değerlendirilmelidir ve OSHA'nın bu konuda teknik düzenlemeleri mevcuttur (URL5). Ülkemizde Yapı işlerinde iş sağlığı ve güvenliği yönetmeliği itibariyle de kazı yapılan zemine dair değerlendirmeler yapılması zorunlu kılınmıştır (URL6).

Kazının içine düşme riski olan toprak yığınları, araçlar, ekipmanlar belli bir mesafe uzaklıkta yer almalı, ekipman veya araçlar kazıya yaklaşmak zorunda olduğunda operatörünün göreceği mesafede barikat veya görüşün sağlanamadığı durumlar için uyarı sistemleri kullanılmalıdır. Zemindeki çalışanların üzerinde düşecek toprak yığınının korunması ve hareketli kaya parçalarından korumak için kazı yüzeyinde korumalar tertiplenmelidir. Kazma ve kaldırma ekipmanlarının taşıdığı yüklerden korunmak için sesli uyarı sistemleri kullanılmalıdır. Çoğunlukla arkeolojik çalışmalarda gürültü değerleri normal seviyeleri aşmasa da farklı faaliyetler bir araya gelindiğinde seviyeyi aşma durumu göz önüne alınarak risk değerlendirmesi yapılmalıdır. Mevzuatımızdaki Çalışanların Gürültü ile İlgili Risklerden Korunmalarına Dair Yönetmeliği'ne göre gürültü seviyesi 85 desibeli geçtiğinde kulak koruyucusu kullanılmalıdır (URL7).

Kapalı alanlar

Amerika Ulusal İş Sağlığı ve Güvenliği Enstitüsü (NIOSH)'a göre kapalı alanlar tasarımında kısıtlı giriş çıkışları olan sürekli çalışmalar için uygun olmayan, tehlikeli ortam oluşturabilecek, elverişsiz havalandırma ya sahip alanlardır (URL8). Tehlikeli atmosferler zehirli, patlayıcı, yanıcı veya korozif (aşındırıcı) olabilir. Özellikle bataklıkların yakınlarında yapılan kazılarda bakteriyel işlemler (fermentasyon gibi) oksijenin yerini alırken, pas oluşumu oksijen seviyesini sağlıklı seviyelere indirebilir. Ayrıca metan gazı birikmesi de patlayıcı ortamın oluşmasına imkan veren bir diğer husustur. Bütün kapalı alanlarda girişten önce güvenilirlik açısından yetkili kişilerce kontrol sağlanmalıdır.

Çalışanların sağlığının sürdürülmesi ve ilk yardım

Arkeolojik çalışmaların yapıldığı her alan birbirinden farklı potansiyel tehlikeler barındırır ve benzersiz niteliklere sahiptir. Çalışanların kişisel koruyucu ekipman kullanımı, içme suyu, sanitasyon, temizlik, ortak kullanım alanları gibi konular sağlığın sürdürülmesine yönelik planlamalara dahil edilmelidir. Sahadaki araştırmacıların temel ilk yardım eğitimi almaları, hayat kurtarıcı teknik bilgileri öğrenmeleri, sağlığı tehdit eden durumlara hazırlıklı olmaları için kıymetlidir. Herhangi bir deprem, sel gibi öngörülemeyen doğal afetlere karşı bir acil durum planlaması yapılmalı hatta gerektiğinde tüm personele yetecek yiyecek ve suyu hazır bulundurulmalıdır. Bu planlamada çalışmaların yapıldığı yerin sağlık kuruluşlarına uzak bir yerde olması durumu söz konusu ise tahliye planları da yer almalıdır.

Kişisel koruyucu donanımlar

Arkeolojik çalışmalarda iyi bir iş organizasyonunun kurulması, tüm çalışanların sağlık ve güvenlik politikaları hakkında bilgilendirilmesi ve her türlü tehlikeye maruziyetin en aza indirilmesi öncelikli olmalıdır. Arkeolojik çalışmalar gereği toprakla ve eski kalıntılarla temas olduğu için uygun kişisel koruyucu donanımlar kullanılması arkeolog ve diğer çalışanların güvenliğini artırır. İş sağlığı ve güvenliği ile ilgili talimatlara uyulması halinde birçok risk kolaylıkla önlenir. Arkeolojik çalışmalarda kullanılan kişisel koruyucu ekipmanlar için ortama uygun ayakkabı (antistatik, su emme direnci olan, delinmeye dayanıklı), kontamine maddelerle temas için tek kullanımlık eldiven, tozlu, toksik ortamlar için yüksek koruyuculu maske, güneşin zarar veren ışınlarından korunmak amacıyla uv- koruyuculu gözlük, nesnelere düşme riskine karşı baret ve kişiye özel tulum sayılabilir. Çalışılan bölgeye ait koşullar değerlendirilerek kişisel koruyucu çeşitliliği artırılabilir.

Risk değerlendirilmesi

Risk değerlendirilmesi güvenli ve sağlıklı çalışma koşullarının oluşturulmasındaki süreçlerden bir tanesidir ve çalışanların işlerini yaparken zarar görmemeleri için yapılacak temel işlemleri içerir. Bunlar sırasıyla; 1) yaralanmaya ve hastalığa sebep olan unsurların tanımlanması yani tehlikeler, 2) bu tehlikelerden etkilenme olasılığı ve ciddiyeti yani riskler ve 3) tehlikeli unsurun bertarafı veya yok edilmesi veya bu yapılamıyorsa da riski kontrol altına alma şeklindedir.

Mevzuatımıza göre işveren risk değerlendirilmesi yapmakla veya yaptırmakla yükümlüdür ayrıca risk değerlendirmesinin nasıl yapılması gerektiğine dair içerik yönetmelikte de mevcuttur (Resmî Gazete,2012). Aşağıda verilen Tablo 1' de arkeolojik çalışmalarda öngörülen tehlikeler ve riskleri ele alınmış ve matris analiz yöntemi ile risk değerlendirilmesi yapılmıştır.

Tehlikeler	Olasılık	Şiddet	Risk	Riskler	Önlemler
El aletleri (kürek, kazma, vs)	5	2	10	Tekrarlayan hareketler, Parmak, kol, bilek rahatsızlıkları, üst ekstremitelerde bozuklukları	Tekrarlayan hareketler hakkında farkındalık verilmesi, çalışmanın boyuna ve gücüne uygun el aletleri temin edilmesi
Uzun çalışma saatleri	3	4	12	Çalışanlarda yorgunluk, bitkinlik, konsantrasyon bozukluğu	Uygun aralıklarla mola verilmesi

Elle taşıma, el arabalarını itme	4	2	8	Zorlanma	Elle taşımada bedenın doğru kullanımı, itme-çekme teknikleri ile ilgili eğitim verilmesi, mümkünse el arabaları yerine mekanik araçlar kullanılması
Güvensiz yapılar	3	4	12	Yıkılma,göçük altında kalma	Yapının güvenliği alınmadan çalışma başlatılmamalı
Düz olmayan kaygan zemin	4	3	12	Kayma,düşme, yaralanma	Ortama uygun zeminde sağlam basmaya yarayan ergonomik ayakkabı vs temin edilmesi
Dinlenme alanlarının yoksunluğu	3	3	9	Çalışmaya ve hava koşullarına bağlı yorgunluk, halsizlik, tükenme ,stres	Dinlenmeyi sağlayacak hava koşullarına uygun konforlu seygar alanların yapılması
Hava koşullarının aşırılığı	4	4	16	Sıcak çarpması,hipotermi	Gerekiyorsa saha çalışması yeniden düzenlenmeli, personele uygun giyecek ve ayakkabı-terlik verilmeli, molalar düzenlenmeli, hava durumuna ilişkin tahminler izlenmeli
Eskiye ait ağır yapıların kaldırılması, taşınması	3	3	9	Bel,omurga rahatsızlıkları	İş başlamadan önce çalışmaya yönelik eğitim
Elektrik kablolarının varlığı	3	5	15	Çarpılma, yangın,patlama	Alanın elektrik tehlikesinin değerlendirilmesi, yetkili kurumlara haber verilmesi
Patlayıcı madde varlığı	3	5	15	Patlama, yangın, ciddi yaralanma,ölüm	Alanın patlayıcı madde olasılığına karşı değerlendirilmesi
Kapalı alanlar	3	5	15	Oksijensiz kalma, boğulma,zehirlenme	Sadece yetkili kişilerin veya kapalı alan eğitimi alan çalışanların girmesi gerekir
KKD olmaması	2	4	8	Toza maruziyet,zehirlenme, doku harabiyeti	Çalışılan sahaya özgü baret, eldiven, yüksek görünürüklü yelek,ayakkabı, kulak tıkacı gibi KKD temin edilmesi
Kazının derinliği, çevresi	3	4	12	Göçük, Çökme, Yüksekten düşme, düşen nesnelere bağlı yaralanma	Risk değerlendirmesi yapılarak koruyucu tedbirler alınması
İş makinaları	3	4	12	Yüklerin taşınması, vincin düşmesine bağlı yaralanma, iş kazası	Çalışmalarda eğitimli operatörlerin çalıştırılması, gerekli uyarıcı levhalar ile sesli ve ışıklı uyarıların kullanılması olmaları
İşe yeni başlamış veya genç çalışanlar	4	3	12	Bilinçsizlik veya deneyimsizlik sonucu yaralanma	İşe başlamadan önce çalışanların işe yönelik tehlike ve risklere karşı hazırlıklı olunması yönünde eğitim verilmeli, gerektiğinde tekrarlanmalı, uygun KKD verilmeli

Zararlı tozlar	3	3	9	Soluma	Solumun bölgesi için KKD(Kişisel koruyucu donanım)
Zararlı kimyasallar	3	4	12	Soluma,yutulma, temas	Yüksek koruyuculu Maske, eldiven
İş makineleri	3	3	9	Gürültüye bağlı işitme kaybı	Kulak koruyucu donanım (Kulak tıkacı)
Toprak	4	3	12	Topraktaki biyolojik patojenlerce Enfeksiyon, hastalık gelişimi	Çalışanların tetanoz aşılarının tam yapılması, toprağa eldivensiz temas etmemeleri, el temizliğine önem verilmesi
Tuvalet yoksunluğu	3	4	12	Bulaşıcı hastalıklar	İçilebilir temiz su erişimi olmalı, tuvalet ihtiyacı için seyyar tuvaletler kurulmalı, el temizliğine dikkat edilmeli
İlkyardım setinin olmaması	3	4	12	Herhangi bir yaralanma durumunda enfeksiyon gelişimi	İlkyardım seti bulundurulmalı Çalışanların ilkyardım eğitimi verilmeli ve ilkyardım seti bilinen yerde olmalı
Yabancı hayvanlar	3	5	15	Kuduz,alerji, zehirlenme	İlkyardım yapıldıktan sonra, Şüpheli durumlarda sağlık kuruluşu aranmalı

SONUÇ

Arkeolojik saha çalışmalarında sergilenen faaliyetlerde yoğun bir emek vardır. Her çalışma öncesinde gerekli analiz ve değerlendirmelerin yapılması, tehlikelerin önceden belirlenip olası tüm risklere hazırlıklı olunması arkeolojik çalışmalar için de geçerlidir. Risk değerlendirmesi ve yönetiminin işe başlamadan önce yapılması, çalışanların sağlık ve güvenliğini tehdit eden durumlarda ve iş kazalarında tekrar edilmesi ayrıca yetkin kişilerce yapılması önemlidir.

Büyük ölçekteki arkeolojik çalışmalarda yer alan herkesin sağlık ve güvenliğinin yanında refahlarının da değerlendirilmesi, çalışanlar arasındaki genç, tecrübesiz, kadın, engelli gibi özel politika gerektiren çalışanların durumları gözetilmesi önemlidir. Araştırma yapılan bölgelerde çalışanların dinlenmesi, tuvalet ihtiyaçlarının giderilmesi için seyyar alanların kurulması, temiz içilebilir suya erişimin sağlanması gelişebilecek hastalıkların önlenmesi açısından yapılması gerekenlerdendir.

Yapılan risk değerlendirmesinde arkeolojik çalışmalarda karşılaşılabilecek 22 tehlike öngörülerek bu tehlikelere ait risk ve alınacak önlemler risk değerlendirmesinde ifade edilmiştir. Risklerden 17'si (8-12) dilimindeki orta düzeydeki risklere karşılık gelmektedir. Bu düzeydeki risklerin kabul edilebilir seviyelere indirilmesi için düzenleyici önleyici faaliyetlerin başlanmalı ve saptanmış uygunsuzlukların sebeplerinin ortadan kaldırılması gerekir. Risk değerlendirmesindeki risklerin 5'i (15-20) dili-

mindeki önemli riskler grubuna dahil olup, risklerin azaltılıncaya değin faaliyetlerin acilen durdurulması gerekir.

Arkeolojik çalışmalar gerek arazi koşulları gerekse de insan faaliyetleri sebebiyle küçük büyük birçok tehlikeyi barındırması iyi bir organizasyon yönetiminde çalışmalardan önce değerlendirilmesini mecbur kılmaktadır. Araştırmamızın bu tarz faaliyetler gösteren çalışmalar için yol gösterici olduğu inancını taşımaktayız.

KAYNAKÇA

- Akhter, H., & Promei, N. (2018). The Methods and Recent Invented Tools and Techniques Used in Archaeology for Delicately Preserving the Past for the Future. *Archaeological Discovery*, 06(4), 338-354. doi:10.4236/ad.2018.64017
- Drażkowska, A., Swiontek Brzezinska, M., Deja-Sikora, E. i Walczak, M. (2019). Arkeolojik Çalışmalarla İlişkili Mikrobiyolojik Tehlikeler, Bir Fredro Crypt Örneğiyle Gösterilen (Przemyśl, Polonya) . *Collegium antropologicum*, 43 (1), 61-68. Preuzeto <https://hrcak.srce.hr/223985>
- Elgohary, Y.M., Mansour, M.M.A. & Salem, M.Z.M. Assessment of the potential effects of plants with their secreted biochemicals on the biodeterioration of archaeological stones. *Biomass Conv. Bioref.*,2022, <https://doi.org/10.1007/s13399-022-03300-8>
- S. Sharma, S. Sharma ve C. Gomes, “Archaeological sites in Nepal and India: Concerns of Lightning risks,” *2022 36th International Conference on Lightning Protection (ICLP)*, Cape Town, Güney Afrika, 2022, s. 734-740, doi: 10.1109/ICLP56858.2022.9942511.
- URL 1. <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-arkeologlar-asiri-sicaklardan-cadir-bezlerine-sigindilar-14821/> (Erişim tarihi 26/01/2023)
- URL2. <https://www.afad.gov.tr/yildirim-tehlikesine-karsi-neler-yapilmali#:~:text=S%C4%B1%C4%9F%C4%B1nabilece%C4%9Fin%20bir%20bina%20veya%20%C3%BCst%C3%BC%20kapal%C4%B1%20bir%200ara%C3%A7%20ara.,ve%20arklar%20en%20g%C3%BCvenli%20yerlerdir.> (Erişim tarihi: 31/01/2023)
- URL 4 <https://www.osha.gov/sites/default/files/publications/osha2226.pdf>).
- URL5. <https://www.osha.gov/laws-regs/regulations/standardnumber/1926/1926SubpartP>
- URL6. <https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuatNo=18928&mevzuatTur=KurumVeKurulusYonetmeliği&mevzuatTertip=5> (erişim tarihi 4/02/2023)
- URL7. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=18647&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>
- URL8. <https://www.cdc.gov/niosh/topics/confinedspace/> (Erişim tarihi 5/02/2023)

BÖLÜM 7

FELSEFENİN SİNEMADAKİ İZDÜŞÜMÜ: REHA ERDEM'İN “ŞARKI SÖYLEYEN KADINLAR” SİNEMA FİLMİNDE NIETZSCHECİ İZLER

Suat Soner ERENÖZLÜ¹

---

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Felsefe Bölümü, suaternozlu@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7789-7675.

Giriş

Reha Erdem'in 2013 yılında senaryosunu yazıp yönettiği *Şarkı Söyleyen Kadınlar* (*Singing Women*) sinema filmi, özellikle karakterlerin dramaturjisi bağlamında güçlü bir anlatıma sahiptir. Filmle ilgili dokümanlarda, Nietzscheci felsefi bakış açısını yansıtmak için çekildiğini destekleyen bir açıklama yer almasa da derinlemesine bir analiz yapıldığında *Şarkı Söyleyen Kadınlar* filminde Erdem'in, Nietzsche ile aynı yaşamsal kaygıları yaşadığı ve aynı problemleri kendisine dert ettiği sonucuna ulaşmak mümkündür. Dolayısıyla *Şarkı Söyleyen Kadınlar* sinema filminde, sinema sanatının Nietzscheci bir perspektiften ele alındığı söylenebilir.

Bu yazının amacı; Nietzsche'nin felsefesinin mihenk taşı oluşturduğu *güç istenci* (*wille zur macht*), *efendi-köle ahlakı* (*Herren- und Sklavenmoral*), *dekadans* (*decadence*) ve *üstinsan* (*übermensch*) kavramları minvalinde *Şarkı Söyleyen Kadınlar* filminin karakterler üzerinden felsefi bir çözümlemesini yapmaktır.

Sinema, icat edildiği 1900'lü yıllardan beri felsefeyle iç içe bir yapıda varlığını sürdürmektedir. Birinci Dünya savaşıdan önce Fransa'da tarihsel ve politik bir zemini konu alan *Kraliçe Elizabet* (1912), ardından 1912 ile 1914 yılları arasında İtalya'da Yunan mitolojisinin en önemli metinlerinden birisini konu alan Homeros'un *Odysey*'i ve *Truva'nın Düşüşü*, Alman Romantik felsefe geleneğinden gelen şair ve yazar Goethe'nin *Faust* adlı romanının filme uyarlanması daha o dönemlerde sinemanın tekniğinin gelişme aşamasında olmasıyla birlikte, anlatımın da önemsendiği ve felsefeden ayrı düşünülmediği açık bir şekilde gözükmektedir (Rotha, 1996:41).

Özellikle İkinci dünya savaşıdan sonra sinemanın felsefi metinleri konu alması kadar felsefenin de sinemanın üzerine eğildiğine ve sinema felsefesi üzerine yazılmış birtakım doktrinlere şahit olunmaktadır. Sinemanın felsefe olup olmadığı tartışmaları, öncelikle sanat olup olmadığına dayanmaktadır. Dolayısıyla sinemanın felsefesinden değil, sinema sanatının felsefesinden çıkan tartışmalar, sinemayı sanat felsefesi perspektifinden değerlendirmektedir. Bu bağlamda sinemanın sanat olarak kabul edilmesinde Rudolf Arnheim'in (1904-2007) katkıları oldukça önemlidir. Bununla birlikte felsefenin sinemayla birlikte başka bir anlam kazanacağını, dönüşeceğini iddia eden Gilles Deleuze'un (1925-1995) görüşleri de sanat olarak sinema felsefesinin önemli mihenk taşlarından birisidir (Nuyan, 2018:11-13). Özellikle Deleuze'un çabalarının ardından sinema sanatında Andrei Tarkovsky (1932-1986) ve Ingmar Bergman (1918-2007) gibi filmlerinde felsefi bir dili ustaca kullanan filozof yönetmenler kendisini göstermeye başlamıştır. Reha Erdem de felsefi bir bakış açısıyla harmanlayarak yönettiği filmleriyle bu akımın Türkiye'deki önemli temsilcilerinden birisi olmuştur.

Erdem'in *Şarkı Söyleyen Kadınlar* filmi özellikle güçlü karakterin dramaturjisiyle¹ kendisini hissettirmektedir. Filmde ana karakterlerde olduğu kadar yardımcı karakterlerde dahi metaforik bir üslup dikkatleri çekmektedir. Örneğin Hale'nin peşine takılan bir adalı, sadece sigarasını paylaşmasından dolayı bir kadının kendisiyle ilgilendiğini düşünmesi ve Hale'nin bunu -farklı kültür (büyük şehir kültürü) algısından dolayı rahatsız edici olarak görmesi Erdem'in sinema dilinde kültür kodlarını ne kadar etkili kullandığını ve bunu karakterlere nasıl yansıttığını açık bir şekilde göstermektedir. Bununla birlikte karakterlerin arasındaki ilişkilerde filmin sadece sanat eseri kaygısıyla değil felsefi bir alakayla örüntülediği de kendisini hissettirmektedir. Erdem'in bu filminde zaman zaman Doktor Mesut'un geçmiş yaşamından kesitler kullanarak politik temalar kullanması ve karakterler arasında kurduğu sosyolojik bağlar ise Erdem'in çalışmasında multidisipliner bir bakış açısına sahip olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu perspektiflerden bakıldığında Erdem'in sadece bir sanatçı olarak değil, düşünsel (felsefi) bir sanatçı olarak da önemsenmesi ve çözümlenmesi bir ihtiyaç olarak kendini hissettirmektedir.

Erdem, filmlerinde görsel ifadeyi (kamerayı) edebi bir üslupla anlatan bir yönetmen olarak kabul edilmektedir. Gürses ve Becerikli'nin ifadesine göre bu kabul, hiçbir şeyin etkisi altında kalmadan özgün üslubuyla çektiği filmin tek yaratıcısı olduğunu ifade eden, *auteur yönetmen* kavramını yansıtmaktadır. "Reha Erdem *auteur* sinemacı olarak değerlendirildiğinde, filmlerinde tekrar eden anlatsal ve biçimsel özelliklerin ortaya konulması gerekmektedir. Bu açıdan yönetmenin filmlerinde zaman, mekân, kurgu, karakter gibi unsurların birlikteliği önem kazanmaktadır" (Gürses ve Becerikli, 2016:1508). Dolayısıyla Erdem'in filmlerinde sadece sinemanın dilini değil; kültürün ve edebiyatın dilini de kullandığı, bununla beraber felsefi bir boyut kazandığı açık bir şekilde gözlenmektedir. Erdem'in eserlerindeki bu felsefi boyut, felsefenin teorik ve tarihi bir derinliğini değil, insan yaşantısının bir nevi varoluşsal mücadelesini yansıtmaktadır. Dahası Erdem; edebiyat, felsefeye ve sanat alanlarına olan hakimiyetiyle ne anlatacağını çok iyi bilmesinin yanı sıra, nasıl anlatacağını da çok iyi bilecek kadar sinemanın tekniğine hâkim bir yönetmen olarak dikkatleri çekmektedir. Bu da Erdem'in, felsefi olarak sanata teorik başarısının yanında, tekniği kullanarak biçimin estetiğini oluşturacak kadar felsefi pratik başarısını da göstermektedir. Dolayısıyla Erdem'in, felsefede Antik Yunan'dan beri süre gelen "teorik" ve "pratik" ayrımının her ikisine olan temayülü açık bir şekilde gözükmektedir. "Reha Erdem'in bu denli başa-

1 Tiyatro kökenli bir terim olan Dramaturji, bir oyunun sahnesinin sunumudur. Zamanla sinema sanatında da kullanılan terim, senaryonun beyaz perdeye aktarılması olarak kullanılmıştır. Nutku'ya göre dram, yaşamın kendisi değil, yeniden canlandırılmasıdır (Nutku, 1989:42), Şener'e göre, dramın en önemli özelliği seyirci için yapılan bir aktivite olmasıdır (2003:14), İşıroğlu dramaturjiyi, bilimle sanatın kesiştiği bir alan ve bir düşünürün aktivitesi olarak (düşünsellik) tanımlamaktadır (2018:28).

rılı bir sinema dilini işliyor olması özellikle kamera hareketlerini ustalığı görsel olarak mekândan bağımsız atmosferin oluşturulması Reha Erdem sinemasına yüksek bir estetik değer katmakta(dır)” (Baltacı ve Kasap, 2016:1663).

Erdem’in sinema filmlerindeki ortak özellikler, her filmde anlamı önemsemesi ve her filmde ortak anlamlar kullanarak mesaj vermeye olan eğilimidir. Bu bağlamda “filmlerinin hepsinde benzer imgelem dünyasının izlerini görmek mümkündür” (Doğan, 2019:211). Dolayısıyla Erdem’in eserlerinde vermeyi amaçladığı mesajlar sinema izleyicisini anlamsal bir evrenin içine çekmektedir. Barthes’e göre, başta sinema olmak üzere görsel sanatlar, izleyiciye iki şey iletir. Bunlardan ilki hadisenin veya nesnenin kendisi olan *düzanlam*, bir diğeri de toplumun bu şey hakkında düşündüklerini içeren *yananlam*dır (2017:11). Bir sanat eserinde yan anlamın çözümlenmesi bilhassa kültür kodlarının araştırılmasına dayanmaktadır. Bu kodlarla birlikte; sosyolojik, ahlaki, teolojik bağların kurulması bir anlamda felsefi bir merceğe altına almaktır ki, bu teşebbüs sanat eserinin etkin okunmasında önemli bir rol oynar. Bu bağlamda Reha Erdem’in *Şarkı Söyleyen Kadınlar*’ı, özellikle yananlamlar dikkate alınarak incelendiğinde, kültürü aşarak evrensel değerlerle harmanlandığı kendisini hissettirecektir. Bu evrensel değerler bizzat yaşamın içinden, insanın yaşamın içindeki durumuyla ilgilidir. İnsanı tıpkı Erdem’in sinema dilindeki gibi evrenin efendisi değil, bir parçası olduğunun kabulüne Nietzsche’nin felsefesinde de rastlamak mümkündür. Nietzsche de tıpkı Erdem gibi, insanı evrenin -doğanın içinde, onun bir parçası olarak görmektedir. Her ikisi için de insanın varlığı, *kaderini kucaklamaktan (amor fati)*² *geçer. İnsan varoluşunun bir gerekliliği olan amor fati*; hiçbir şeyin farklı olmasının istenmediği, zaman ve mekândan bağımsız, sadece (gerekli) olanın var olduğu; tüm idealizmin, gerekli olanın karşısında uydurulduğu bir evrenin imkanıdır. *Amor fati* bütün bunları kabullenmenin (sevmenin) bir yoludur (Nietzsche, 1989:258). Erdem ve Nietzsche’nin yollarının kesiştiği bir yer olarak *amor fati*, her ikisinin de üretimlerinin en temel ilkesidir. Hayatı sorgulamak (yargılamak) değil, onu olduğu gibi kabul ediş, *Şarkı Söyleyen Kadınlar*’ın da en karakteristik özelliğidir.

Nietzsche’nin felsefesinde, genel hatlarıyla insan yaşamının tüm ayrıntılarıyla olumlanması ve olumsuzlanmasından oluşan bir düalizm hakimdir. İnsan yaşamını, yine insanın yaptıklarıyla olumsuz yönde etkileyen her şey çürümeye, bozulmaya, çöküşe (decadance) sürükleyen

2 Amor Fati Latince’de kaderini sev (kucakla) anlamına gelmektedir. Nietzsche’nin eserlerinde özenle kullandığı ve felsefesinin özünü yansıtan bir kavramdır. Nietzsche üzerine yazısında Kaufmann, *amor fati*’yi “yaratıcı yaşamın kutlanması” olarak belirtir ve şöyle devam eder, “büyük yazarlar ve sanatçılar acı çekmeyi nasıl kendileri için bir üstünlüğe çevireceklerini bilirler” (Kaufmann, 2009:67). Erdem’in sinema dilindeki yaratımları da Kaufmann’ın bu benzetmesini akıllara getirmektedir.

olguların karşısında, bunun bir çözümü olarak yine insanın yaptıklarıyla meydana gelecek olan *üstinsan* veya *amor fati*'yi bir çıkar bir yol olarak önermektedir.

Konusu bir adada geçen *Şarkı Söyleyen Kadınlar* filmi, adanın olası bir deprem tehlikesi ve atlarda görülen salgın bir hastalık nedeninden dolayı terkedilmesi gereken bir mekân algısıyla tasvir edilmektedir. Bu algı Reha Erdem'in Nietzscheci zemin üzerinde bir dünya kurma temayülü olarak kendisini göstermektedir. Şöyle ki, Nietzsche ile Erdem arasındaki ortak payda; bir çöküşe, bozuluşa (dekadans) projeksiyon tutan bir bakış açısidir. Dahası Erdem, Nietzsche'nin bu metaforik kavramını somutlaştırarak çöküşü, fiziksel olarak bir adanın çöküşüyle kurguladığı sanatsal diliyle Nietzscheci dekadans kavramıyla arasında önemli bir köprü kurar.

Erdem'in metaforları kullanışı da Nietzscheci bir üslubu anımsatmaktadır. Deleuze'a göre Nietzsche'nin felsefeye (yeniden) kazandırdığı şey aforizma ve şiirdir, "bu biçimlerin kendisi yeni bir felsefe anlayışına, düşünürün ve düşüncenin yeni bir imgesine işaret eder" (Deleuze, 2005:23). Nietzsche'nin metaforları aforizmalar olarak kullandığı *Böyle Buyurdu Zerdüşt (Ein Buch Fur Alle Und Keinen)* adlı eseri, otuz yaşındayken yurdunu terk edip dağlara çıkan ve orada on yıl boyunca bir aydınlanma yaşayan, bilgisini ve bilgeliğini insanların içinde dolaşarak bunu paylaşmaya çalışan Zerdüşt'ün, felsefi hikâyesidir. Nietzscheci bir üslup olarak kendini gösteren aforizmaların kullanımı (tıpkı *Şarkı Söyleyen Kadın*'larda olduğu gibi) Zerdüşt'ün hikayesinde de kendisini hissettirmektedir. Bu bağlamda Nietzsche'nin gayreti, felsefenin yeniden yapılandırılmasına yönelik olup, bunu da felsefenin o zamana kadar meşgul olduğu hakikat ve gerçeklik problemleriyle değil, filozofun yorumlaması ve değerlendirmesine odaklanarak sağlamaktadır. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda onun en büyük silahının dili olduğunu, bunu da en etkili bir şekilde aforizma ve şiirle sağlanabileceği kabul edilmektedir. Bununla birlikte Danto'ya göre Nietzsche kendini bir psikolog olarak görmektedir (Danto, 2005:85). Bu bağlamda Nietzsche insanı, sadece bir beden olarak değil onu bir ruh sahibi bir varlık olarak, varoluş mücadelesi veren ve bunu kendi yarattığı dünya düzenine karşı yürüten (psişik) insan olarak görmektedir. Dolayısıyla Nietzsche, insanlığı ve insanlığın yarattığı çağı bir dekadans (çöküş) olarak görür ve bunu çok sert bir dille eleştirir. Tıpkı Nietzsche'de olduğu gibi Erdem'de de varoluşsal bir sorgulama kendisini hissettirmektedir. *Şarkı Söyleyen Kadınlar* filmindeki Esmâ karakteri, Zerdüşt gibi kullandığı aforizmalarla insanın var oluşunu sorgulamaktadır.

Şarkı Söyleyen Kadınlar'ın felsefeyle alakalı olarak başka bir özelliği daha ön plana çıkmaktadır ki, bu; filmde zaman zaman adeta izleyiciyi metafor yağmuruna tutan ironik şekilde bir dış sesin kendisini göstermesidir. Dış sesin bu ironik ve metaforik söylemlerin özellikle kolay anlaşıl-

lır olmaması, Erdem'in tercihlerinden birisidir. Örnek olarak dış sesin şu sözleri verilebilir; “Hasta ve yaralı vücudumla zorlanarak yürürken bıraktığım ayak izleri, sana narin ve dingin bir uyumda gözükebilir. Ve yine hayat içinde şaşkın ve dengesiz çırpınışlarla sendelerken, ruhum bazı gö-nüllere hoş gelecek izler bırakabilir. Ah ben de zamanı bu izlerin yarattığı yankılardan ölçebilsem” (*Şarkı Söyleyen Kadınlar*).

Erdem'in bu tercihlerinde, üslup açısından *şirsel metaforik bir dil* ve anlam açısından da *hastalık* ve *dekadansın* izlerine rastlamak mümkündür. Bununla birlikte dış sesin üstlendiği aynı metaforik üsluba, Esmâ'nın zaman zaman kullandığı dilde de rastlamak mümkündür. Dahası Erdem, Esmâyı hem çocuksu, hatta meczup gibi hem de ağır metaforlar kullanan bir ermiş gibi göstermektedir. Örnek olarak, Esmâ hastanende Meryem'in başında şu sözleri dile getirmektedir;

Bak lime lime yırtık bir elbise gibiyim.

Unuttun mu insan olduğumu, insan ki, kadından doğmuş.

Günleri kısa ve sıkıntıya tok.

Çiçek gibi açar ve solar.

Gölge hızıyla koşar ki, tutamazsın. (*Şarkı Söyleyen Kadınlar*)

Bir Efendi: Mesut Bey

Nietzsche, ahlak felsefesini değerler problemi olarak ele alır. İyi ile kötü olanın insanların, kültürlerin, çağların değişimine göre anlam değiştirdiğini, bundan dolayı da iyi ve kötünün ötesinde çözüm bulunabileceğini söylemektedir. Bu da ahlakın ötesine geçip değerlerin problem yapılmasını kabul etmek anlamına gelmektedir (Kuçuradi, 1967:28). Dolayısıyla Nietzsche insana ait değerleri, teoloji ile etik şemsiyenin altında toplanmasını eleştirir ve bu değerleri insani bir zeminde yapılandırılması gerektiğini iddia etmektedir. Ancak Nietzsche, insanlığın bu değerlerine sahip çıkamadığını, onu bozduğunu ve hatta öldürdüğünü düşünmektedir. Sonuç olarak tek çözümün değerleri tersine çevirmek olduğunu önermektedir. Nietzsche bu değerleri tersine çevirmek için öncelikle çöküşün nedeni olarak gördüğü sürü ahlaka veya sürü insanına ve ona anti tez olarak soyluluğa (aristokrasi) projeksiyon tutar. Nasıl sürü insanı varlığını sürdürebilmek için kendi yarattığı değerlere -inançlara ve ahlaka sığınıyor ve ondan güç alıyorsa; aristokrasi de tam olarak bunun karşısında varlık gösterir. Aristokrasi, “güç isteminin ete kemiğe bürünmüş hali olması gerektir, büyümek, çevresine yayılmak, kendine çekmek, ağırlık kazanmak isteyecektir, -herhangi bir ahlaklılıktan ya da ahlak karşıtlığından ötürü değil, yaşadığı için ve yaşamın kendisi güç istemi olduğu için” sürüye ait değil, soylu bir olgudur (Nietzsche, 2018:199-200). Dolayısıyla Nietzsche değerler değişiminin, sürü insanından kopuşta ve yaşamın kendisine geri dönüşte, başka bir ifadeyle sadece insanı ve yaşamı önemseyen bireylerde

hayat bulacağına inanır. Bu bağlamda *Şarkı Söyleyen Kadınlar*'da Mesut Bey Karakteri Nietzsche'nin çizdiği efendi-ahlakının profiline yakın gözükmektedir. Nietzsche'nin aşağıda efendi-ahlakı için dile getirdikleri adeta Mesut Bey'i anlatmaktadır;

Asil insan türü kendini değerleri belirleyen olarak hisseder, onaylanmaya gerek duymaz, bana zararlı olan kendinde zararlıdır, yargısında bulunur, şeylere onuru veren kişi olarak bilir kendini, değerleri yaratandır o. Kendinde bildiği her şeye saygı duyar: böyle bir ahlak kendini yüceltmedir. Ön planda bolluk duygusu, alıp taşmak isteyen güç, yüksek gerilimin mutluluğu, hediye etmek ve vermek isteyen bir zenginliğin bilinci yer alır. (Nietzsche, 2018:201)

Mesut Bey hem kararlarını yalnız alacak kadar hem de kimseye bağımlı olmayacak kadar yalnız, ama bir o kadar da güçlü bir bireyi temsil etmektedir. Mesut Bey varlıklı ve mülk sahibi bir insandır. Dahası kendini o kadar güçlü hissetmektedir ki, oğlu (Adem) ile ilişkisi, onun güçsüz ve hasta olmasından dolayı neredeyse bir nefrete dönüşmüş noktadadır. Adem dahil hiç kimsenin sorumluluğunu üzerinde hissetmemekle birlikte sahibi olduğu köpeğe oğlundan, hatta pek çok insana verdiğiinden daha fazla değer verir. Hiçbir konuda ahlakçı bir yaklaşımı yoktur. Esmâ'yı evden kovması, ahlakçı bir düşünce yüzünden değil, onun yerine kendisine yalan söylenmesinin uyandırdığı öfkedir. Bu yalan Mesut beyin gücünü ve otoritesini sarsmış, yalanın sonucu olarak güvensizliğe ve öfkeye dönüşmüştür.

Nietzsche insanın kendi yarattıkları değerlerin bir bozulmaya, çöküşe sürüklediğini ve sonuçta sahip olduğu her şeyin yok olmaya (ölmeye) mahkum olduğunu ifade etmektedir. Adem ise Nietzscheci bu dekadansın tüm belirtilerini göstermektedir. Sahip olduğu değerlere bakıldığında; yalan söyler, iftira atar, rüşvet alır, insanları kandırır. Başka bir ifadeyle Adem karakteri insanlığın nasıl çürümeye yüz tuttuğunu gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda Adem'le Mesut Bey'in karakterleri tam olarak güç ve değerler minvalinde mevcut çatışmayı ortaya koymaktadır. Adem karakteri, Nietzsche'nin çizdiği köle-ahlakının *Şarkı Söyleyen Kadınlar* sinema filmindeki temsilidir. Nietzsche'nin köle-ahlakı için dile getirdikleri adeta Adem'i anlatmaktadır; “Korkak, ürkek, pinti, kendi dar çıkarlarını düşünen aşağılanır; özgür olmayan bakışlara sahip kuşkucu, kendini alçaltan, kendine kötü davranılmasına izin veren köpek-tarzı insan, dilenen yaltakçı, en başta yalancı da aynı şekilde aşağılanır” (Nietzsche, 2018:201). Dolayısıyla Erdem'in bu yapıtında baba oğul çatışması -aynı zamanda köle-efendi ahlakı çatışması, dramaturjik olarak Mesut Bey ve Adem karakterlerini filmin merkezine oturtmuştur. Bu durum Nietzsche'de, *köle-ahlakı*'nın yarattığı çöküşün karşısında *efendi-ahlakı*'na projeksiyon tutulmasını anımsatmaktadır.

Mesut Bey deprem tehlikesi yüzünden boşaltılan bir adada kalma kararını hiçbir şeyin etkisi altında kalmadan kendi başına verdiği açıktır. Hatta film boyunca adada kalma nedeni ile ilgili bir açıklama yapma gereğini bile duymaz. Sadece orada yaşamak istiyordur ve yaşayacaktır. Daha geniş bir perspektiften bakacak olursak sahip olduğu ve iktidarını kurduğu yerdir adadaki evi. O iktidarı terk etmekte ona güç gelmektedir. Sonuçta evdeki herkesin adada var oluşu Mesut Beyin Orada var olma isteğinden kaynaklanmaktadır. Mesut Bey'in sahip olduğu bu aristokratik egosu Nietzsche'nin kabul edeceği düzeydedir. Ludovici Nietzsche'nin egoist olmayla ilgili düşüncelerini şöyle aktarmaktadır;

Herkesin egoist olmaya hakkı yoktur. Bazı egoizmlerde erdem olsa da, diğerlerinde ne pahasına olursa olsun yok edilmesi gereken katlanılması mümkün olmayan kötülük olabilir.. Özellikle psikolojik olarak bozuk, hem ruhu hem bedenen ortalamanın aşağısında kalanlar.. Diğer yandan değerli ve asil bir ego çeşidi de vardır. Bu egonun yükselişi dünyayı daha iyi, daha arzu edilir, daha mutlu, daha sağlıklı, ruhen ve bedenen daha üstün hale getirir. (Ludovici, 2011:114-115)

1. Doktor'un Döngüsü

İnsan yaşamının tekrarlardan ibaret olduğuna işaret eden *bengi dönüş* kavramı bunu olumsuz bir tablo olarak yaparken, tıpkı *güç istenci* gibi çöküş ile arasında bir neden sonuç ilişkisinin varlığını hissettirir. Sonsuza kadar yaşanacak olan bu kader (*bengi dönüş*) Nietzsche'de insana bir ceza gibi, kaçınılmaz olarak, bir zorunluluk olarak, içinde yeni hiçbir şeyin olmadığı bir döngüyü işaret etmektedir. *Bengi dönüş*, bir ceza olarak sadece acıların bir tekrarı yani acının tekerrürü değil, Nietzsche'nin deyimiyle; acıların, sevinçlerin, doğanın, ışığın, başka bir ifadeyle her şeyin aynı sırayla tekrar ve tekrar etmesi anlamına gelmektedir (Nietzsche, 2007:194). Dolayısıyla yaşamın bu değiştirilemeyen zorunluluk alanını aşmanın tek yolunu Nietzsche, kaderini kucaklamak ve onu sevmek, kabul etmek anlamlarına gelen *amor fati* olarak göstermektedir. Bu bağlamda *güç istenci* de *bengi dönüş*'ün bir parçası olarak tekrarın vazgeçilmez bir öğesiyle, *amor fati* de *üstinsanın (übermensch)*, önemli bir öğesi olarak kendisini göstermektedir.

Şarkı Söyleyen Kadınlar'da Doktor karakteri *bengi dönüş* sancısını, başka bir ifadeyle (Nietzscheci bir okumayla) *bengi dönüş*'ü doktorun yaşamının içinden kesitlerle gözler önüne sermektedir. Filmde perdeye yansıyan davranışlarının tek sorumlusunun, seyirciye gösterilmeyen ancak güçlü bir şekilde hissettirilen doktorun önceki hayatının izleri gibi görünmektedir. Onun adada bulunma sebebi bir kaçıştır. Adadan önce yaşadığı hayatında öyle büyük pişmanlıklar yaşamıştır ki, burada her şeyi silip sıfırdan hayata başlamak *bengi dönüş*'ünü gerçekleştirmek onun tek kurtuluş yolu gibi gözükmektedir. O yüzden Meryem'den sürekli af diler.

Bütün bunlar hayatın kendisinden bir af dileme ve dönüşme isteğidir. Bu dönüşmeyi gerçekleştirecek kadar sağlam bir karakteri ve istenci yoktur. En ufak kırılmalarda daha önceki hayatındaki işkence doktoru kendisini gösterir. Meryem'in büyük bir zahmetle taşıdığı suyu boş yere akıtarak, onu sürekli yargılayacak ve işkence etmeye devam edecektir. Doktor için ne köle ahlakından ne de efendi ahlakından bahsedebiliriz. O iki dünyaya da ait değildir daha doğrusu ikisinin arasına sıkışıp kalmıştır. Kendi kararlarını kendisi alıyor gibi gözüke de her zaman kararını etkileyen şeyler olmaktadır. Özellikle Meryem'in etkisi büyüktür. Onun için kaçıp sığındığı, saklandığı kalesi olan adadan ayrılmayı bile göze almıştır.

Doktorun Meryem'i tanıdıktan sonraki dönüşümüyle beraber Adem'inde tekrar hayata döndükten sonraki dönüşümü, hayatın Nietzscheci *bengi dönüş*'ünü hatırlatan bir görüntü sergilemektedir. Filmin sonunda Mesut Bey'in dönüşümü, oğluna olan nefretinin sona ermesi, onun ölümüne üzülmeye ve adeta çok sevdiği köpeğini bu nefretle öldürmesi, *bengi dönüş*'ün hayatın tüm farklılıklarıyla, sadece dönüşen bir parçasını teşkil ettiğini gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla *Şarkı Söyleyen Kadınlar*'da ana karakterlerden hemen hemen hepsinde, ya geçmiş yaşantılarının bir neticesi olarak ya da filmin görselliğinde bir dönüşüm olarak özellikle filmin ana temasıymış gibi sürekli ve güçlü bir şekilde Erdem'in *bengi dönüş* kavramına başvurduğu dikkatleri çekmektedir. Ancak Esmâ karakteri bu duruma bir istisnayı teşkil etmektedir. Bu da Erdem'in Esmâ karakterini, diğer karakterlerden ayırma ve ona *insanüstü* bir özellik verme temayülünden kaynaklanmaktadır.

2. İnsanı Aşmak veya İnsanüstü

Nietzsche'nin felsefesinde *insanüstü (übermensch)* kavramı bir insan türünü, ırkını veya cinsiyetini işaret etmez. Bunun yerine felsefi olarak fenomenolojik bir süreci ifade etmektedir. Dolayısıyla *insanüstü* Nietzsche'nin bir projesi olarak insanın bir dönüşümünü ifade etmektedir. Kaufmann, Freud'un *ideal ben* kavramının kaynağının, Nietzsche'nin *insanüstü* olduğunun açık bir şekilde ortaya olduğunu iddia etmektedir (2009:38).

Nietzsche, insan yaşamının başından sonuna kadar farklı bir sürü oluşlardan meydana geldiğini ve bu bütünlük içinde oluşları kabullenmenin insana büyük bir özgürlük sağlayacağını, bunun da insanı aşmak adına önemli bir teşebbüs olduğunu vurgulamaktadır. *Şarkı Söyleyen Kadınlar*'da Esmâ'nın Adem tarafından taciz edilmesi, üzerine ağaç devrilmesi gibi ölümcül kazalar atlatmasının hemen arkasından öfke, kin, nefret vb. duygulara başvurmadan koşulsuzca affetmesi; Nietzscheci bakışa göre bütün bunları dert etmeyecek kadar özgür olduğu anlamına gelmektedir ki, Nietzsche'ye göre *insanüstü* kesinlikle özgür bir insanın eyleminden meydana gelmektedir.

Nietzsche Pesimist bir filozof değildir. Dolayısıyla insanın kendisinin neden olduğu bu yok oluşun, çöküşün dehşet verici bir son olmadığını çözüm yolunun yine insan olduğunu dile getirmektedir. Bu belirli bir insan türü veya seçilmiş bir kişiyi işaret etmez, bunun yerine bir yolu, bir süreci gösterir Nietzsche. Bu yol *insanüstü'nün* yoludur. Çözüm üstün insandır “kirli bir ırmaktır insan. Kirli bir ırmağı içine alıp da bozulmadan kalmak için, zaten bir deniz olmak gerekir. Bakın Üstinsanı öğretiliyorum size: işte bu denizdir o” (Nietzsche, 2016:7). Erdem özellikle filminde *insanüstü*'ne benzer olarak; Ademin kirlenmiş ruhunu, çürümüşlüğünü içine alıp bir deniz misale kendi içinde eriten Esmayı kullanır. Sonuç olarak Erdem, *Şarkı Söyleyen Kadınlar* filminde Nietzsche'nin önemli projesinden birisi olan *insanüstü'nü* hayata geçirmiş ve başarılı olmuştur. Bu bağlamda Nietzsche'nin felsefesinin bir uygulamasını hayata geçirmiş ve sonucun başarısını da Adem'in davranışlarındaki abartıyla adeta izleyicinin gözüne sokmuştur. Adem'in ölmekte olan hastalıklı atlar için dile getirdiği sözler, “Ben günlerimi boş sözlerle geçirmişim, sana çektiğim acıya kör kalmışım” sadece kendisinin hastalığını önemseyen ve bundan çıkar elde etmeye çalışan bir insandan başka hayatları, başka varlıkları da önemseyen, onların (doğanın) bozulmasını, ölümünü kendisine dert edinen ve tüm bu olanlar için kendisini suçlayan bu dönüşümüne ışık tutmaktadır.

Esmâ sürekli çok güzel, görkemli bir geyik gördüğünden, büyük bir heyecanla bahseder. Ondan başka kimseye gözükmeyen geyik metaforu sanki bir kurtuluştur. Hatta insanlar Esmâ'nın bu düşünün karşısına gerçekliği koyarak karşı çıkarlar. Bu gerçeklik adada bir geyiğin yaşam alanının olmadığıdır. Adanın doğa evreni hastalıklıdır. Sürekli ölen yara içinde atlar, hiçbir insan müdahalesi olmadan doğal yollardan yıkılan ağaçlar, doğanın yok olma tehlikesinin habercisidir. Buradaki hastalıklı doğa metaforu Nietzsche'nin insanın kirli, kokuşmuş bir çağ yarattığı, kendisini yok etmeye başladığı söylemini hatırlatmaktadır. Geyiğin doğal ortamının dışında var olabilmesi onun var oluş açısından bir kudretini gösterdiği düşünülebilir. Zaten filmin sonunda Esmâ'nın dualarının sonucunda ilahi bir güç gibi ışıklar içinde belirmesi bu kudreti, *insanüstü'nün* saflığını ve tüm kirli suları içinde eritecek olan kudretini bize çağrıştırmaktadır.

3. Reha Erdem'de Doğa

Her şeyden önce eğer felsefe tarihindeki doğa filozofları gibi bir kategorizasyon sinemada olsaydı, Erdem doğa yönetmenlerinin başında gelirdi. Öyle ki, Erdem filmlerinde insan varoluşunu doğanın içinde yapılandırmış ve onu doğanın bir parçası olarak görmüştür. Erdem, görsel olarak da doğayı yaşam alanı olarak resmetmiş, teknik olarak da doğa çekimlerinde fazla titiz davranmıştır. Dahası doğayı sadece görsel bir anlatım aracı olarak da düşünmez, doğanın bir sesi vardır ve sinemanın anlatımının

önemli bir parçasıdır. Baltacı ve Kasap'ın Kuleliden aktardığı kadarıyla Erdem, doğanın müziksel anlatımı için şunları düşünmektedir;

Sinemada müziği, fon müziği olarak sevmiyorum. Müzik, yeni bir kıvılcım doğurmadığı sürece sinemada bir işe yaramıyor. Amerikan filmlerinde arkamızdan müzik dayanır. Bir bakmışsınız uzunca bir süredir film müzikle gidiyor, fark etmemişsinizdir bile. Ama benim için müzik, ses bandının içinde olan bir şeydir. Ses bantları zaten yapay. Mesela *Beş Vakit*'te Taner Birsal her çıktığında at kişniyor. Martılar, tam Taner Birsal'in başı sıkıştığında bağıyorlar, hayvanlarla bile uyuşamıyor adam bunlar için hep yalan noktaları. *Beş Vakit*'te müziğin kullanımı çok daha farklı. Orada müzik, görsel bir fon gibi. Filmde doğa, ezan, kurban gibi ritüeller var. Çerçeve dışı hep ilahi olanı ima ediyor gibi. (Baltacı ve Kasap, 2016:1664)

Şarkı Söyleyen Kadınlar filminde de Sürekli yapılan anonlar adada yaşanma ihtimali olan bir depremin ve atlarda görülen bulaşıcı bir hastalığın haberini vermektedir. Adada başıboş dolaşan atlar can çekişerek hastalıklı bir şekilde ölmektedirler. Hastalığa sebep olan şeyin ne olduğu, tedavisinin ne olduğu film içerisinde hiçbir şekilde vurgulanmaz. Burada izleyicinin kavrayabildiği tek şey bir oluş, yani hastalığın kendisidir. Nietzsche oluş dünyasını yegâne gerçeklik olarak düşünür. O halde ölümcül bir hastalığın gerçekliği yadsınamaz bir gerçeklik olarak gözler önüne serilmesinin nedeni ve bu kadar yaygın, etkili bir salgın hastalık halinde gözümüzde canlandırılması, insanlığın içinde bulunduğu ölümcül çağın eleştirisidir. Nietzsche insanlığın geldiği durumu kirli, hastalıklı akan bir nehir olarak düşünmesi insanın güç ve hırs tutkularının kendisidir. Yani atlar üzerinden oluşturulan kirli hastalıklı nehir metaforudur. Filmde hastalıkların tedavisi için bir veteriner veya herhangi bilimsel bir müdahale görmeyiz. Çünkü Reha Erdem'in anlatmak istediği biyolojik bir hastalık değildir. Özellikle filmde insanların kendi yarattıkları problemler, çürümeler ve Nietzscheci bir tabirle çöküşler (dekadans) neticesinde atların hastalıkları, daha dramatik olarak ölümleriyle yüzleşilmektedir. Tıpkı Nietzsche'nin projeksiyon tuttuğu değerlerin ve onunla ilgili olarak pek çok şeyin öldüğü ve bunun tek sorumlusunun da insanın kendisi olduğu gibi bir anlatımla yüzleşmekteyiz.

Nietzsche'ye göre yaşadığımız dünya *güç istenci*'nin kendisidir. Ancak Nietzsche güç istencini metafiziksel bir öğreti olmasının aksine, evrenin görüngülerinin bir yorumu, onu betimlemenin imkânı olarak görmektedir (Copleston, 1994:407). Güç istenci, hayatta kalma mücadelesinden bağımsız ve bunun fazlasına olan temayül olarak kendisini gösterir. Bununla birlikte güç istenci nihayetinde bir çöküşe (dekadans) neden olur. Nietzsche'de güç istencinin fiziksel bir karşılığı yoktur -belki sonucu olabilir. Aynı zamanda bir modern felsefe eleştirisi olan güç istenci, *cogito*

ile başlayan, bilgi (bilme) eyleminin doğa üzerinde egemenlik kurması anlamına gelmektedir (Copleston, 1994:407). Dolayısıyla Nietzsche'nin felsefesinde güç istenci olumsuz bir durumu yansıtmaktadır. Nietzsche'ye göre "bilgi, güç aleti olarak çalışır. Düz olduğundan gücün her artışıyla birlikte artar... Bilgiye duyulan arzunun ölçüsü, güç istencinin bir tür içinde büyüdüğü ölçüye bağlıdır" (Nietzsche, 2014:325). Dahası Nietzsche, "bilgimizin yaşamı korumak için gerekli olduğu orandan daha fazla artması (nı)" olumsuz olarak değerlendirir (Nietzsche, 2014:332). Bu bağlamda yaşam için gereksiz olan bilgi, güç istenci arzusunun bir yansıması olarak insanın olumsuz bir yanına işaret etmektedir. Orta çağdan beri süregelen bir günahkâr olarak bedeni terk ediş inancı, bilgiyi tanrısal bir kurtarıcı olarak görmeye olan temayül veya bilgiye tanrısal bir güç lütfeden düşünceler, Nietzsche'nin tüm bunları tersine çevirmeye çalıştığı (bedene dönüş) bir savaş alanına dönüşmüştür. Dolayısıyla güç istencinin kendisi ve onun sahibi insan Nietzsche'de doğanın efendisi görüntüsünde onu yok etmektedir. Erdem'de de deprem, salgın gibi temalarla doğanın verdiği tepkiyi; adeta insanların yaşamlarıyla kendilerinin yarattıkları çöküşün, bozulmanın arasında bir bağ kurmaktadır.

4. Sonuç

Reha Erdem'in 2013 yılında çektiği bir filmle, Nietzsche'nin (1844-1900) felsefesi arasında bir bağ kurmak, sinemaya veya sinema izleyicisine ne kazandıracacağı sorusu bu makalenin gizli bir amacı olarak ancak sonuç bölümünde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla asıl problemin bu felsefi benzerliklerin neler olduğu değil, neden olduğu kendisini hissettirmektedir. Erdem, *Şarkı Söyleyen Kadınlar* filmi için verdiği bir röportajda³ izleyiciye mesaj vermeyi önemsemediğini, filmde hatta sanatta "anladım", "anlamadım" diye bir şeyin olmadığını, hayatı yaşarken de her şeyin anlaşılmadığına vurgu yaparak çektiği filmlerin hayatın birer yansıması olduklarını ima etmiştir. Dolayısıyla Erdem, tam anlamıyla yaşamı beyaz perdeye sanatsal bir kaygıyla değil, yaşamsal varoluşuyla aktarmayı amaç edinmiş bir yönetmen olduğunu gözler önüne sermiştir. Bu minvalde de film gösteriminde Erdem'in seyirciden beklentisi yaşamın bir parçası olarak; onunla ilişki içerisinde olması yönündedir⁴.

Kendi ifadeleri de değerlendirildiğinde Reha Erdem, insan yaşantısını ve insan varoluşunu önemseyen bir yönetmen olarak kendisini hissettirirken, insan yaşamına dokunmasıyla felsefi bir adımı sezgisel olarak atmaktadır. Dolayısıyla Erdem felsefenin spekülâtif dünyasını aşmış, sahada uygulama dünyasına projeksiyonu çevirmiştir. Bu minvalde Erdem, bize yaşamın kendisinin yeteri kadar felsefi olduğunu kanıtlamıştır.

3 33. İstanbul Film Festivali *Şarkı Söyleyen Kadınlar* filmi üzerine Reha Erdem'le röportaj. <https://www.youtube.com/watch?v=JDNsGCoja6M> (erişim tarihi 16.08.2022)

4 Bunu röportajda da özellikle belirtir.

Dolayısıyla Nietzsche ile Erdem'in bu ortak dünya görüşleri ve bu minvalde yaratmaya duydukları istek, her ikisini de hem sanatçı hem de filozof özelliklerini görmemizi sağlamıştır. Bununla birlikte Erdem'in yaratma sürecinde felsefi bir mesaj vermemesi ve filmlerini çekerken bu anlamları düşünmeyip sadece yaşamsal dünyaya yüzünü dönmesi, sinemanın yaratım süreci ile tüketim sürecindeki anlamsal olarak farklılıkları ve bununla beraber izleyicinin yorumları aslında filmin mesajı olamayabileceğini gözler önüne sermiştir. Bu bağlamda sinema sanatının, sinemada yaratım sürecindeki anlamla, tüketim sürecindeki anlamın ilişkisini araştıran yeni ve özgün makalelere olan ihtiyacı da kendisini belli etmektedir.

Son olarak, Erdem'in hiçbir düşünceyi veya felsefeyi kendisine rehber olarak görmemesi, hatta *Şarkı Söyleyen Kadınlar* filmi için yöneltilen bir soruya⁵, planlanmış felsefi bir gayesinin olmadığını ancak soruya spontane bir şekilde cevap verebileceğini ifade etmiştir. Bu bağlamda Erdem'in sinema karşısındaki tutumu; yönetmene veya sanatçıya yaratıcı bir deneyim olarak felsefenin kendisinin rehber olmadığını, ama bu felsefi sanat dilinin öylesine, kendiliğinden, adeta bir varoluş sancısı gibi ortaya çıktığını gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla Badiou'nun bahsettiği sinema felsefeyi dönüştürdüğü iddiası (Badiou, 2013: 202) Erdem'in varoluşsal yaratıcı sancısının felsefenin damarlarında zuhur etmesini ortaya koymaktadır. Bu da şunu göstermektedir Platon'un 2 bin 5 yüzyıl önce söylediği gibi, sanat bir taklit (mimesis) eylemi olarak hayatın (gerçeğin) sadece basit bir yansımasıdır (Copleston, 1993: 257). Felsefe sanat eserine sonradan dahil olmaktadır.

5 33. İstanbul Film Festivali *Şarkı Söyleyen Kadınlar* filmi üzerine Reha Erdem'le röportaj. <https://www.youtube.com/watch?v=JDNsGCoja6M> (erişim tarihi 16.08.2022)

KAYNAKÇA

- Badiou, A. (2013). *Cinema*. Translation. Trans. Susan Spitzer. New York: Polity Press.
- Bartes, R. (2017). *Görüntünün Retoriği, Sanat ve Müzik*. Çev. Ayşenaz Koş ve Ömer Albayrak. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Baltacı, B. ve Kasap, F. (2016). “Bağımsız Sinemacılar İçerisinde Reha Erdem Sinemasına”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. Cilt: 9 Sayı: 43. ss. 1661-1668.
- Copleston, F. (1993). *A History of Philosophy, Greece and Rome. Volume I*. New York: Image Books.
- Copleston, F. (1994). *A History of Philosophy, Modern Philosophy: From the Post-kantian Idealist to Marx, Kierkegaard, and Nietzsche. Volume VII*. New York: Image Books.
- Danto, A. (2005). *Nietzsche As a Philosopher*. New York: Columbia University Press.
- Deleuze, G. (2005). *Nietzsche*. Çev. İlke Karadağ. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Doğan, Y. (2019). “Reha Erdem Filmlerinde Zaman Uzam ve Bellek Üzerinden Bir Değerlendirme”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. Cilt: 9 Sayı: 43. ss. 1661-1668.
- Gürses, İ. ve Becerikli, R. (2016). “Reha Erdem Filmlerinde Erkeklik Arketiplerinin Yeniden Üretimi”. *Global Media Journal TR Edition*. Sayı: 49 (18). ss. 201-227.
- İşpiroğlu, Z. (2018). *Dramaturgi Tiyatroda Düşünsellik*. İstanbul: İkaros Yayınları.
- Nietzsche, F. (1989). *Eco Hommo*. Trans. Walter Kaufmann & R. J. Hollingdalb. New York: Vintage Books.
- Nietzsche, F. (2016). *Böyle Söyledi Zerdüşt*. Çev. Mustafa Tüzel. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nietzsche, F. (2018). *İyinin ve Kötünün Ötesinde*. Çev. Mustafa Tüzel. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nietzsche, F. (2014). *Güç İstenci*. Çev. Nilüfer Epeçeli. İstanbul: Say Yayınları.
- Nietzsche, F. (2007). *The Gay Science*. Trans. Josefine Nauckhoff. Cambridge University Press.
- Nutku, Ö. (1989). *Sahne Bilgisi*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Nuyan, E. (2018). *Sinema Felsefesine Giriş*. İstanbul: Sentez Yayınları.
- Kaufmann, W. (2009). *İnsanı Anlamak II*. Çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınları.

Kuçuradi, İ. (1967). *Nietzsche ve İnsan*. İstanbul: Yankı Yayınları.

Ludovici, A. (2011). *Nietzsche Hayatı ve eserleri*. Çev. Didem Çimçim. İstanbul: Parşömen Yayınları

Şener, S. (2003). *Yaşamın Kırılma Noktasında Dram Sanatı*. Ankara: Dost Kitabevi.

Rotha, P. (1996). *Sinema Tarihi*. Çev. İbrahim Şener. İstanbul: Sistem Yayıncılık.

İnternet Kaynakları

<https://www.youtube.com/watch?v=JDNsGCoja6M> (erişim tarihi 16.08.2022).

BÖLÜM 8

MATEMATİK BİLİMİNDE VE PRATİK YAŞAMDA SONSUZ VE ÇELİŞKİ

Kemal ÇİNÇİN¹

---

¹ Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen - Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü, Türkiye, kemalcincin@sdu.edu.tr
Orcid Id: 0000-0003-3188-362X

1. Giriş

“Sonsuz” kavramına yönelik tartışmalar, onun gerek nitelik gerek nicelik olarak tasarlanma biçimlerine bağlı olarak devam etmektedir. Bilimde, özellikle matematikte ve pratik yaşamda “sonsuz” kavramının benzer anlamlarda kullanılması, sonsuz kavramına yönelik anlamsal çelişkilerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Sonsuz kavramının diğer kavramların nitelendirilmesi için kullanılması durumu sorundur. Sonsuz kavramının zihinsel tasarımlarına yönelik nitelendirilmeler ise öznel bir yapıya sahip gibidir. Bununla birlikte, matematiğin öncülerinden Öklid’in (M.Ö. 330-275) asal sayıların sonsuz sayıda olduğunu ispatlaması, sonsuzluk kavramı üzerindeki zihinsel tasarımlarda kökten değişiklik yapma olanağı sunmuştur. Sonsuz kavramının matematik bilimi ile olan yakın ilişkisi ve kullanım sıklığı düşünüldüğünde pratik yaşamda ve gündelik dil kullanımında, zihinsel bir takım tasarımlarda mevcut farklılıkların yarattığı bir takım sorunlar gündeme gelmektedir. Bu zihinsel tasarımlar ve eylemlerin hazırlayıcısı olan düşünme etkinliklerinde sonsuz kavramının yer aldığı durumlarda betimleme ve imgelemen ötesine geçebilmenin bir olanağı, ancak bu ayrımın farkına varmakla olanaklı görünmektedir. Evrensel olma iddiası, bilimin ve gündelik yaşamın her aşamasında insanın karşı karşıya kalabileceği bir duruma gönderme yapar. Bu gönderme ise sonsuz kavramı ile olan ilişkide şekillenen özelliklere sahiptir. Çalışmada, dil felsefesini ilgilendiren tartışmalardan ziyade, doğrudan sonsuz kavramının anlamı ve kullanım özelliklerine odaklanılmıştır.

Sonsuz kavramı, insanın gerek kendisi ile, gerekse çevresi ile kavramsal ilişki kurmaya başlamasına kadar uzayan bir tarihsel öneme sahiptir. Edebiyat, resim, müzik gibi sanatın pek çok önemli dalında; felsefede, sosyolojide, matematikte ve matematiğin kullanıldığı pek çok bilimde sonsuz kavramına sıklıkla yer verilmektedir. Bu yer verme hem içerik olarak üretimde, hem de nitelik olarak anlamın ve yorumun ortaya çıkmasında bir aracı konumundadır. Sonsuz kavramının daha ortak bir zeminde anlaşılması ve kullanılmasına olan ihtiyaç henüz ortadan kalkmamış gibidir..

Sonsuzluk kavramını anlamadaki zorluk ve onun felsefi bir problem olarak ortaya çıkışı, Anaksogoras’ın (MÖ 500- 428 civarı) ilk ilkeyi (arkhe), sonsuz (apeiron) olarak nitelendirmesine, sonsuz bölünme olanağını tartışmasına kadar dayandırılabilir. Felsefe tarihi açısından ele alınacak olunursa, sonsuzluk kavramı sınır, sınırsızlık, mekan, bölünme, sayılabilirlik, sayılamazlık ve zaman gibi kavramlarla birlikte tartışılmalıdır. Bu noktada, Aristoteles’in sonsuz hakkındaki düşüncesi önemlidir:

Düşünürlerdeki “sonsuz bir şey var” inancı şu beş konudan kaynaklansa gerek: [1] Zamandan (nitekim o sonsuz); [2] büyüklüklerdeki bölünmeden (nitekim matematikçiler de “sonsuz” kavramını kullanıyor). [3] Ancak ‘sonsuz’, oluşun nesnenin ondan ayrıldığı şey ise, ancak bu biçimde oluşun ve yok oluşun ortadan kalkmayacağı olgusundan. [4] ‘sınırlı olan’ın hep bir sona varması, dolayısıyla bir nesne hep bir başka nesne için zorunlu olarak bir sınır olsa hiçbir sınırın olmaması zorunlu olur [görüş]ünden. [5] Herkes için ortak sorun oluşturan en önemli, en başta geleni şu: düşüncede sınır olmadığından; sayı, matematiksel nicelikler ve gökyüzünün ötesi sonsuz görünüyor. (Aristoteles, 2014: 110-111)

Örneğin teolojide, Tanrı’nın zamanda sonsuz, ezeli ve ebedi olduğu kabul edilir. Ayrıca Tanrı, sonsuz bir yaratma ve yok etme gücüne sahiptir. Burada anlaşılıyor ki sonsuz kavramıyla kastedilen şey insan algısının sınırlarını aşan ve bilinemez (sayılamaz, ölçülemez, derecelendirilemez, karşılaştırılmaz vb.)bir özelliğe karşılık gelmekte. Aristoteles’in “Pythagorasçılarla Platon gibi kimileri sonsuzluğu bir başka nesneyle ilgili iline olarak değil, kendi başına bir töz olarak görüyor” (Aristoteles, 2014: 107) biçiminde dile getirdiği gibi, Sonsuz kavramına büyük bir anlam yüklenmesi de felsefe tarihinde söz konusudur.

Sonsuz ile zaman arasında kurulan ilişki daha ilginçtir. Özellikle zamanın insan bilinci dışında akıp giden ve sonsuza kadar var olacağı düşüncesi ile “an” olarak ele alınan, belirli bir birim sürenin sonsuzda biri kadarına denk gelen sürenin değişim, oluşum gibi olayları açıklamada kullanılması sonsuzluk kavramının anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Bunun temel nedeni ise zamanın periyodik değişim varsayımına ya da kabulüne muhtaç bir bilinç kurgusu olduğunun (Çinçin, 2015: 34) fark edilmemesidir. Kurgularla anlatılmaya çalışılan her kavram da kurgusal olacağı için, ortak bir tartışma, daha doğrusu anlama zemini ortadan kalkmaktadır. Hatta, süreç felsefesi açısından da Alfred North Whitehead, “sonsuz olayları sürelerle sınırlamanın savunulabilir olmadığı sonucuna ulaştım” diyerek bir bakıma sonsuz kavramı ile zaman kavramını birlikte ele almanın çelişkili yapısını dile getirmiştir (Whitehead, 2017: 219). Bu anlamda belirli bir zamanın sonsuzda birini temsil eden “an” veya “sonsuz zaman” çerçevesinde inşa edilen pek çok paradokstaki çelişki de anlaşılır olmaktadır. Örneğin Zenon’un Aşıl ve Kaplumbağa paradoksundaki zaman kavramı zihinsel bir tasarım (kurgu) olarak ele alınırsa, paradoksun kurgusal yapısı da ortaya çıkmış olmaktadır. Bununla birlikte, bir eylemin sonsuz kez tekrarlanma durumuna yönelik bir varsayımı ya da olanağı zaman kurgusu ile birlikte ele alan zihinsel tasarımların kavramsallaştırılması zor gözükmemektedir (sonsuz evren- sonsuz bölme vb.). Benzer ve aşılamış bir problem olarak Nietzsche ve Hegel arasındaki zamanı ele alıştaki bir farkı, Erenözlü “bengi dönüş kavramı Nietzsche ile Hegel’in kullanımları bağlamında ele alındığında, sonsuz bir

tekerrür paydasında birleşir. Ancak Hegel sonsuzluğu mutlak tinin bir tekrarı olarak görürken, Nietzsche insan yaşamının izlerini takip eder ve son tahlilde bu tekrarın pesimizme ve dekadansa neden olduğunu ifade ederek olumsuz bir tablo çizmiştir” biçiminde ifade etmiştir (Erenözlü,2022: 137).

Matematiksel sonsuz kavramı açısından Arşimet (M.Ö. 287-212) çok önemli kişiliklerden bir tanesidir. Arşimet bir bakıma Galileo, Newton, Leibniz vb. pek çok önemli bilim adamının ortaya koyduğu teoremlerin ve buluşların temelini oluşturan çalışmalarda bulunmuştur. Arşimet, “ herhangi parabolik bir parçanın ağırlık merkezini ve iki kiriş arasında bulunan bir parabole bölümünü belirliyordu. Oysa bu tür problemlerin çözümü günümüzde integral kalkülüs ile yapılmaktadır” (Yıldırım, 2004: 31). Spiraller, konoidler, küresel cisimler, düzlemlerin dengeleri, yüzen cisimler ve prensipleri yanında, Arşimet’in çalışmaları statik hesaplamalarını, ağırlık merkezi ve alan hesaplamalarını, pi (π) değerini bulma çalışmalarını içerdiği için sonsuz küçükler hesabına yönelik çalışmaların da öncüsü olarak sayılabilir. Bu anlamda;

modern bilimin yaratıcıları Arşimet’ten şu iki prensibi öğrendiler:

- Sonsuzluğun matematiği
- Matematiksel modellerin fiziksel dünyaya uyarlanması

(Netz & Noel, 2012: 44)

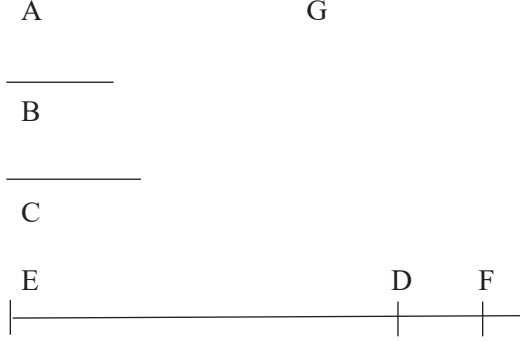
biçimindeki bir tespit oldukça yerindedir.

2. Öklid ve Asal Sayıların Sonsuzluğu

Matematik bilimi tarihinde en önemli şahıslardan birisi olan Öklid, “Elemanlar” adlı eserinde geometrinin yanı sıra, temel sayılar kuramı içerisinde değerlendirilebilecek önemli katkılarda bulunmuştur bu nedenle “Elementler” e her dönemde matematik düşüncesinin klasik anıtı gözüyle bakılmıştır” (Yıldırım, 2004: 27)

Öklid bu eserinde asal sayıların sonsuz sayıda olduğunu matematiksel olarak kanıtlamıştır. Böylelikle, felsefe tarihinde sonsuzluk kavramına yönelik günümüze kadar süregelen tartışmaların varlığında ilk defa bir şeyin sonsuz sayıda olduğu ortaya konulmuştur. Öklid’in 9. Kitap 20. önermesi şu şekilde verilmiştir:

Asal sayıların miktarı, seçilen her asal sayı topluluğunun miktarından fazladır.

Seçilen asal sayılar A, B, C olsun;
 Diyorum ki, asal sayılar A, B, C'den çöktür.
 Çünkü A, B, C'nin ölçtüğü¹ en küçük sayı alınsın, bu sayı DE olsun; ve DF birimi DE'ye eklensin
 O zaman EF ya asaldır ya da değildir.
 Önce asal olsun; o zaman A, B, C'den daha çok olan A,B,C,EF asalları bulunmuş olur.
 Şimdi de EF asal olmasın; bu durumda bir asal tarafından ölçülür.

[VII.31]

G asal sayısı tarafından ölçülsün
 Diyorum ki G asal sayısı A, B, C sayılarından biri değildir.
 Çünkü eğer mümkünse öyle olsun.
 Şimdi A, B, C asalları DE'yi ölçer; öyleyse G de DE'yi ölçer.
 Ama EF'yi de ölçer. Öyleyse G, bir sayı olarak, kalan birim EF'yi de ölçer: bu olamaz.
 Demek ki G sayısı A, B, C sayılarından biri değildir.
 Ama varsayıma göre asaldır.
 Öyleyse A, B, C'den daha çok olan A, B, C, G asalları bulunmuş olur.

Tam olarak kanıtlanması istenen de buydu” (Sertöz, 2020: 318)

Öklidin kanıtı, şu şekilde de ifade edilebilir:

Teorem: Asal sayıların sayısı sonsuzdur.

İspat:

¹ Bu ispatta ölçmek kelimesi, tam bölme anlamında kullanılmaktadır.

Asal sayıların sonlu sayıda olduğunu varsayalım. Bu durumda asal sayıların sayısı n ise bunlar,

$A_1, A_2, A_3, \dots, A_n$ asal sayıları olsun.

$$B = A_1 \cdot A_2 \cdot A_3 \cdot \dots \cdot A_n + 1$$

Sayısını düşünelim. Bu sayı $A_1, A_2, A_3, \dots, A_n$ asal sayılarının hiç birine bölünemez bu durumda B , bir asal sayı olmalıdır. O halde varsayımımız yanlıştır. Asal sayıların sonlu sayıda olduğu varsayımı yanlış olduğuna göre, asal sayıların sonsuz sayıda olduğu kanıtlanmış olur.

Öklid'in bu çalışması, "sonsuz" kavramına yönelik anlayış açısından çok dikkate değerdir. Böylelikle, "sonsuz" kavramının ele alınışındaki farklılıkların tartışılması ve yeni bir anlamlandırma olasılığının gündeme gelmesi kaçınılmaz olmuştur. Bu kanıtlamanın estetik güzelliği yanında matematiksel sonsuz olarak ele alınan kavram ile epistemolojik olarak pratik yaşamda genellikle kullanılan sonsuz kavramı arasındaki ince ayrımın farkındalığına büyük katkısı olmuştur. Matematikte kullanılan sonsuz kavramı bir takım zorunluluklardan doğmuş ve kaçınılmaz olarak matematiğin her alanında kendisine bir yer bulmuştur. Zaman ve mekan ile ilişkilendirilen sonsuz kavramı ise, basit deneyimlerin, deneyim dışına çıkma durumlarının varlığına yönelik bir sıkıntıyı aşma çabasının ürünü ve bazen de nedeni olmaktadır.

3. Sonsuz, Matematik ve Deneyim

Zaman ile sonsuz arasındaki ilişkide ortaya çıkan sorunun kaynağına daha önce değinilmişti. Mekan ve sonsuz ilişkisi ele alındığında ise tartışmaya eşlik eden kavramlardan birisi olarak sınır kavramı gündeme gelmektedir.. Sınır kavramı, her varlığı kapsayan bir evren tasarımı doğuran, nesnelerin sonsuz kez bölünmesine yönelik zihinsel tasarıma eşlik eden, varlıkların kesişimlerinin imgelemine temel olan bir içeriğe sahiptir. Üç boyutlu iki cismin kesişimi, doğruların kesişimi, düzlemlerin kesişimi ve yapısı matematik alanındaki kümelerin kesişimi ve özellikleriyle daha anlaşılır kılınabilir.

$A = \{a, b, c\}$ ve $B = \{a, b, d, e\}$ kümelerini düşünelim bu durumda

$A \cap B = \{a, b\}$ olduğu açıktır. Yani sonlu kümelerin kesişimi sonludur.

Sayılabilen ve sayılamayan sonsuz elemanlı kümelerin kesişimi şu şekillerde ele alınabilir²;

a) $A = (3,6)$ ve $B = (5,9)$ gibi sayılamayan sonsuz iki kümenin kesişimi,

$A \cap B = (5,6)$ biçiminde sayılamayan sonsuz bir küme olabilir.

b) $A = (3,6]$ ve $B = [6,9)$ gibi sayılamayan sonsuz iki kümenin kesişimi ise

$A \cap B = \{6\}$ biçiminde bir elemanlı bir küme belirtebilir.

c) $A = (3,6) \cup \{4,5\}$ ve $B = (7,9) \cup \{5,6\}$ gibi iki kümeyi düşünecek olursak

$A \cap B = \{5\}$ olur.

d) $A = \{1,2,3,4,\dots\}$ ve $B = \{3,4,5,6,\dots\}$ kümeleri için

$A \cap B = \{3,4,5,6, \dots\} = B$ biçiminde sayılabilen sonsuz bir küme olur çünkü A kümesi B kümesini kapsamaktadır.³

Bu örneklerde kesişimin en somut ele alınış biçiminin ilginç bir biçimde belki de sadece matematikte deneyimleme olanağı olduğu gözükmektedir. Matematikte sınır, böylelikle ya farklı algı nesnesi olan matematiksel yapıların ortak elemanlara sahip olması olarak ya da başka bir kümenin elemanı olma potansiyeli olarak karşımıza çıkar. $(3,8)$ kümesi için 8 bir sınırdır çünkü 8, başka bir kümenin elemanı olabilir. Ya da $(3,8]$ kümesi için 8 bir sınırdır, çünkü kümenin en büyük elemanıdır. Günlük deneyimlerimizde bir varlığın sınırı bu şekilde ele alınacak olunursa tasarım olarak olanaklı ama duysal veri açısından mümkün olmayan yapılar ortaya çıkar. Bu anlamda bir şeyin sınırsız olması o şeye komşu, bitişik ya da onu kapsayan başka bir şeyin varlığına yönelik zihinsel bir tasarımın olmayışından kaynaklanır. Matematik alanında kurgulanan küme yapısı, birbirini kapsayan sonsuz kümelerin varlığında sonsuz evren anlayışını zihinsel tasarım olarak olanaklı kılmaktadır. Bununla birlikte bu yapı, pratikte sonsuza ilişkin bir duyu verisi olmaktan uzaktır. Bu iki farklı deneyim dünyasının yapısı aynı zihinde çelişkili bir birliktelik meydana getirebilmektedir. O halde, sınır kavramını ele alırken varlıkların

² Bu noktada reel sayı aralıkları hakkında kısa bir bilgi vermekte fayda olabilir. Reel sayı aralıkları kümesi belirli iki reel sayı arasındaki tüm reel sayıları ifade eden bir kümedir. Bu belirli iki reel sayıdan en çok ikisi bu kümeye dahil edilebilir. Açık aralık gösteriminde (“(” veya “)”) sembolleri kullanılır ki bitişiginde yer alan reel sayının o aralıkta ifade edilen sayılar kümesine dahil olmadığını ifade eder. Kapalı aralık gösteriminde ise “[” veya “]” sembolleri kullanılır ki bu durumda da sembolün bitişigindeki sayı, o aralıkta ifade edilen sayılar kümesine dahildir.

³ Sayılabilen ve sayılamayan sonsuz kümeler, Alman matematikçi George Cantor’un (1845-1918) geliştirdiği kümeler kuramında yer almıştır.

sayılabilir ve sayılamayan özellikleri ile birlikte, bilincin bu özelliklere yönelimselliği (bir zihinsel etkinlik olarak), kesişimler ya da sınır olarak tanımlanabilecek yapılar hakkında bize bilgi verebilir. Yukarıda verilen örneklerden hareketle D şikkındaki gibi birbirini kapsayan ve sayılabilir özellikler açısından kesişim net iken ortak bir sınır deneyimi zor gözükmektedir. Kesişimin dışında yer alan elemanlar kapsanan küme için bir sınır olabilir iken kapsayan küme için bir sınır olmayabilir. Çünkü onun içindedir. Ancak bu elemanlar kapsayan kümenin sınırı olan bir eleman ise o zaman kapsanan kümenin bir sınırı olabilir. Bu durumda da sınır olmayan elemanların varlığı kapsayan ile kapsanan küme arasında başka kümeler ve başka sınırların varlığını ortaya çıkarır. C şikkında verilen kümelerin gerçek yaşamda örneklendirilmesi iki farklı varlığın sayılamayan farklı özelliklerinin yanında sayılabilen ortak özelliklerine gönderme yapar. Ancak burada da kesişim ve sınır sayılabilir olmak durumundadır. B şikkında verilen örneklendirme sayılamayan özelliklere sahip varlıkların kesişimlerinin sadece sınır özellik olması bakımından tek bir ortak özellik ile birbirine sınır olabileceği durumu anımsatır.

Genellikle sınır denilince birbirini kapsamayan iki varlığın olduğu durumlar ele alınır. Bu örnekler genellikle pratik deneyimlerimizde iki nesnenin meydana getirdiği sınır kavramını açıklamada yetersiz kalır. A şikkında verilen örnek ise genellikle bu açıklamaya görece daha uygun düşmektedir. Yani, sonsuz eleman içeren nesnelerin ortak sınırlarının sonsuz elemanlı olması söz konusudur. Ortak sınıra sahip bir masa ile bir bardağı düşünecek olursak, bu iki nesnenin ortak sınırının bardak ile masanın birbirine değdiği noktaların belirttiği küme olarak ele alınmasında bir tür çelişki ortaya çıkmaktadır. Çünkü, matematikte olduğu gibi pratik yaşamlarımızda bu noktaların ayrı ayrı deneyimlenme olanağı yok gibidir. Zira Öklid'in tanımıyla "nokta, büyüklüğü olmayandır". O yüzden sonsuz ya da sınır kavramına yaklaşımda matematiksel düşünme ve kuramlardaki tasarımlar ile pratik yaşamlarımızdaki deneyimlerimiz arasındaki ilişkiyi ele alırken kullanılan teknikler arasındaki geçişlerin ortaya çıkardığı çelişkili duruma dikkat edilmelidir. Pratik yaşam deneyimlerindeki algı ve duyu verilerimizin toplamı ile birlikte ele alındığında bu türden iki nesnenin sınırı, birbirine değen yüzeylerin algısal bütünlüğü ile ancak açıklanabilir. Bu noktada yine matematiğe başvurmakta fayda vardır. Örneğin, sayı doğrusu üzerinde;

- 1- $[2,3]$ ile $[3,8]$ kümelerini
- 2- $[2,3]$ ile $(3,8)$ kümelerini
- 3- $[2,3]$ ile $(3,8)$ kümelerini düşünelim

İlk bakışta 1 ve 2 numaralı örnekte verilen kümelerin sayı doğrusunda sahip oldukları ortak bir sınır yok gibidir. 3 numaralı örnekte ise verilen kümelerin ise ortak sınırları, 3 sayısının belirttiği noktaya karşılık gelir.

Yani, ortak sınır $\{3\}$ kümesidir. Bu anlamda ortak sınır, kendisini ilgilendiren kümelerin hiç birine dahil olmayan ve incelendiği boyutta, bu kümeler ile sınırın arasında başka elemanların olmadığı bir duruma işaret eder. Gerçek deneyim dünyamızda ise ortak sınır yani $\{3\}$ kümesi, 1 ve 2 numaralı örnekte olduğu gibi, zihnin yönelimselliğine bağlı olarak ortak sınıra sahip olduğu düşünülen $[2,3)$ ve $(3,8)$ kümelerinin yalnız birisine dahil edilir. Çünkü, ortak sınırın ayrı bir küme olarak ele alınması, sınır ile verilen kümelerin arasındaki sınırın kurgulanmasına olanak vermez. Bir başka deyişle, $[2,3) \cup \{3\} \cup (3,8)$ biçiminde deneyimleyebileceğimiz bir ortak sınır olanağı yoktur. 3 boyutlu varlıkların sonsuz kez bölünmesi varsayımında ortaya çıkan yüzeysel genişleme ve ortak sınırın yok olması durumu aralarında reel sayı bulunmayan iki farklı reel sayı tasarımı gibidir. Yani imgelem açısından da olanaksızdır.

O halde deneyimlerimizin açıklanabilir olması, onların deneyimine konu olan kavramsal altyapının bulunmasıyla yakından alakalıdır. Çünkü deneyimlerin kavramsallaştırılması söz konusu değilse- yeni bir kavram üretimi yoksa- her yeni deneyim, önceki deneyimlerin varlığında bir tür farklılık durumuna, bu farklılıkların algılanması, bilgiye dönüşmesi ve hafızaya atılması gibi bir takım zihinsel süreçlerin varlığına işaret eder. Benzer çevresel şartların ve eylemlerin sonucunda bile deneyimlerin aynılığından söz etmek neredeyse imkansızdır. Bu durum, matematiğin kullanıldığı somut ölçme işlemlerinde bile böyledir “tıpkı her hamburgerin farklı olması gibi her ölçüm de farklıdır. Ölçüm sırasındaki hareketlerimiz, tartının mekanik ve fiziksel durumu, etrafındaki hava akımları, Dünya’nın sismik etkinliği, sıcaklık, nem, atmosfer basıncı gibi etmenlerin her biri sürekli değiştiği için hiçbir ölçüm diğerini tutmaz” (Mlodinow, 2018: 279). Elbetteki ölçme, B. Russell gibi pek çok düşünür için önemli bir tartışma konusu olmuştur ancak, ölçme üzerinden nitel bir anlaşma zeminin sorunları da ortadadır. Dolayısıyla zihinsel deneyimlerde deneyimin anlamlandırılması ortak anlam ilişkilerinin varlığına ihtiyaç duyar ve pratik eylemlerin matematiksel nesnelere aracılığıyla anlamlandırılmasındaki sorunlar doğal karşılanmalıdır. Yeterince irdeleme yapıldığında, sonsuzun matematikteki kullanımı gerek fonksiyonel grafik tasarımının imgeselliğe izin veren yapısı, gerekse de işlevselliğe ait ortaya çıkan problemlerin ihmal edilebilir olması dolayısıyla matematik alanına ait tasarımlarda “sonsuz” kavramı genellikle çelişki yaratır bir durumda gözükmemektedir. Örneğin; x sonsuza giderken $1/x$ in kendisinin ve grafiğinin sıfıra yaklaşması, sonsuzun kendisinin değil, ancak onun aracılığıyla ve varsayımıyla kendisi dışında sonlu bir sayıya ulaşılması olarak değerlendirilmelidir. Bu örnekte verilen bölme işlemi, matematik bilimi dışında pratik deneyimlerde farklı yapıda ele alınmalıdır. Somut bir şeyi sonsuza bölme, bu anlamda kullanıldığı kadar

imgelem oluşmasına izin vermez. Sonsuz kez bölme ile sonsuza bölme farklıdır.

Sonsuz bölme düşüncesi insanlığın aşamadığı sonsuz büyüklük düşüncesinin yanında, daha olanaklı olarak ele alınmıştır. Çünkü sonsuz evren anlayışına sahip olan insan, bu sonsuz evrenin sınırı olmadığını kabullenmekte bile zorlanırken ve onu bölmeyi, ayırtırmayı olanaksız kabul ederken ve deneyimlememişken, önünde durduğu herhangi bir nesnenin ikiye, üçe, vb. bölündüğünü deneyimlemiştir. Böylece sonsuz bölme eyleminin sonuçlarını ve olanağını tartışmaya başlamıştır.

Sonsuz kavramına yönelik tartışmalardaki sınırsız olma durumu daha çok pratik deneyim dünyamıza yönelik imgelem gücüne ilişkin bir sorun gibi durmaktadır. Paolo Zellini'nin deyişiyle “sınırsız asla sonludan yola çıkmasa ve onun sonu gelmez bir tekrarından başka bir şey olmasa da, sınırsızın gösterdiği şey, onu aşan şeydir ve bu aşkınlığı, onun temel doğasını uyandırarak ya da yansıtarak edimsel ve sonsuz bütünlüğün özel bir işareti olarak gösterebiliriz” (Zellini, 2011:24).

Aristoteles'in “sonsuzun tanımı bir töz ya da bir nitelik değil, nicelikle yapılıdır” (Aristoteles, 2014: 13) söylemindeki tespiti, deneyimlerin farklı zeminlerde olanaklı olmasını dışlar gözükmemektedir. Ancak, matematiksel işlemlerde sonsuz kavramının kullanımında pratik deneyimlerde ortaya çıkan bir tür nitelik olarak ele alınma tarzına ihtiyaç duyulmaz. Örneğin, üç boyutlu uzayda iki farklı düzlemin kesişimlerinin tek bir noktada olamayacağı, bu kesişimin ancak bir doğru boyunca olabileceği dolayısıyla sonsuz noktada kesişimin yapısal olarak zorunlu olduğu yadırganmaz. Çünkü, deneyim, bilincin nesnesine (matematiksel ya da değil) yönelimselliğinde gündeme geleceğinden matematik alanındaki deneyimlerimiz, sonsuz kümelerin kesişimlerini kavramamızda ya da sembolik kullanımda bir değişkenin sonsuza ıraksıyor olma durumunda bize yine de matematiksel bir deneyim olanağı sunmaktadır. Öyle ki, “Analizin kurulmasından başlayarak, sonsuza açıkça bir “şey” olarak gönderme yapılmaya çalışılacaktır. Bu bir diferansiyel, sonlu ötesi bir sayı ya da kompleks bir düzlemde sonsuzlukta bir nokta olabilir (Zellini, 2011: 25).

Yani matematikte karşımıza çıkan sonsuz kavramı ile pratikte deneyimlemeye çalıştığımız ve bir nitelik olarak kullandığımız sonsuz kavramı iki farklı deneyim dünyasına aittir. Dolayısıyla matematiksel işlemler ile pratik yaşamda deneyimlediğimiz zihinsel süreçlerde sonsuz kavramını aynı düzlemde kullanmaya çalışmak çelişkilerin, imgelem yetersizliğinin, anlamlandırma sorunlarının ortaya çıkmasına neden olur.

Soruna ilişkin verilebilecek basit bir örneğe daha bakalım;

“her yemekten sonra ellerimi yıkarım” cümlesindeki “her” kelimesi uygun koşulların varlığına olan ihtiyacı kapsar gibidir. Yani bazı durumlarda(su gibi yıkama eyleminde gerekli şartların olmaması, ölüm, vb.) kişinin ellerini yıkayamama olasılığının var olduğu genellikle bilinir. Ancak, “ $\forall x \in R, x^2 \gg 0$ ” önermesindeki her anlamına gelen $\forall$ niceleyicisi, matematikte hiçbir olasılığı dışarıda bırakmaz bir yapısal kesinliği temsil eder.

Kesişimin bir eleman olması imgelemi ve bunun nokta gibi boyutsuz bir şey olması yönündeki inanç, kesişimlerin ya da bölünebilirliğin imgelem ve algılanma olanağının koşulları ki burada sonsuz noktalar kümesi olarak doğrunun ya da bir yüzeyin zihin tarafından tasarımı matematiksel modelleme olarak olanaklı iken, duyuşsal algılarımıza kapalı gözükmektedir.

Matematiksel ifadelerin yer almadığı tartışmalarda sonsuzluk kavramı nesnel olma açısından sorunlu gözükmektedir. Kullanımına zaman kavramı eşlik eden ve sonsuzluk kavramını içeren cümleler tartışmaya açıktır ve matematikte kullanılan sonsuzluğu içselleştiren birisi açısından sorunludur. Örneğin, matematikte ∞ ile $\infty + 2$ ya da $\lim_{x \rightarrow \infty} x$ ile $\lim_{x \rightarrow \infty} (x + 2)$ arasındaki farkı yorumlama olanağının tartışılması çok önemlidir. Bu farkın matematiksel olarak koordinat düzlemindeki ve matematik nesnesi biçiminde anlaşılması olanağı, matematiğin dışındaki deneyim dünyamızda yok gibidir. ∞ ile 2 sayısı, pratik eylemlerimizdekine benzer bir toplama ilişkisine sokulamazlar. Benzer şekilde sonsuzların çarpımı, farkı gibi işlemler imgelem ve duyuşsal veri dünyamızın dışındadır.

Benzer biçimde, $y=x$ doğrusu ile $y=x+2$ doğrusunun grafikleri arasındaki fark, koordinat düzleminde ilk bakışta açık olarak görülebilir. Ancak burada da koordinat düzleminde eksenlerin sonsuz büyüklükte imgelemesi pratik yaşam deneyimlerimizle düşündüğümüzde yine olanaklı durmamaktadır. Gerek matematikte, gerekse pratik yaşam dünyamızda şu ifade geçerli gözükmektedir:

“Sonsuza yaklaşılmaz, sonsuzla yaklaşıılır”

Özellikle doğa bilimcilerine yüklenen “doğa üzerine çalışan birinin ‘sonsuz’ üzerine kafa yorması gerek: [sonsuzluk] var mı yok mu, varsa ne?” (Aristoteles, 2014: 106) biçimindeki sorumluluk, dile getirilişi açısından iki farklı deneyim dünyasının ortak bir kavram ve anlamsal yapıya sahip olmadığı durumların gerçeğini dışlar gözükmektedir. Ancak mevcut kavramsal sıkıntılarının ve tartışmalarının günümüzde de devam ettiğini düşünecek olursak bu konuda farklı düşünme tarzlarının gerekli olduğunu düşünebiliriz.

3. Sonuç

Sonuç olarak, pratik yaşamlarımızın temelinde ve epistemolojik bir yaklaşım içerisinde ele alınmaya çalışılan sonsuz kavramı, matematiğin işin içinde olduğu alanlarda kullanılan sonsuz kavramından farklı olarak değerlendirilmelidir. Bu durum bazı durumlarda gereklilik bazı durumlarda olanak olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle gözüküyor ki, sonsuz kavramının tartışıldığı deneyim dünyamıza ait sorunlar genellikle zaman, mekan, sınır, sayılabilirlik, sayılamazlık, bölünebilirlik, vb. kavramları da içermektedir. Zaman kavramı zaten zihinsel bir tasarım olarak ele alındığı için, onunla birlikte ele alınan sonsuz kavramına yönelik her tartışma da kurgusal yapısının dışına çıkamayacaktır. Sayılabilir ya da sayılamaz olma durumu ile sonsuz kavramı arasındaki ilişki matematikte farklı özellikteki kümeler ile tanımlanmıştır. Pratik yaşamda sayılabilir olan varlıkların bu özelliği doğrudan algılanmış bir deneyime işaret etmekte, sayılamaz olan varlıklar ise bu nitelendirmeyi daha çok algı dışına çıkan ve zihinsel tasarımlara dönüşmüş olma varsayımından almakta gibidir. Mekan ve bölünebilirlik ile ilgili tartışmalar sınır kavramı üzerinden tartışılabilir yapısal özelliklere sahiptir. Ortak sınır kavramı ise matematikteki tutarlı ve tanımlanabilir özelliğine karşın, pratik deneyimlerde sadece yönelimsellik ile bir kimlik kazanmaktadır. Varlıkların birbirinden ayrı ve farklı olarak ele alınmasını sağlayan sınır kavramındaki belirsizlik bu şekilde aşılabilmektedir. Yani sınır, sürekli ve değişken bir biçimde sınır ortaklığı potansiyeline sahip varlıklardan birisine yönelimsellik sonucu dahil edilir. Ayrıca üç boyutlu evrende her bir bölme eylemi, nesnelerin sahip olduğu toplam yüzey miktarının artmasına neden olur. Bu artış, sonsuz bir yüzeyler tasarımı olarak ele alındığında da sonsuz evren tasarımında ortaya çıkan problemleri içermektedir. Dolayısıyla sonsuz evren tasarımı da sonsuz bölme varsayımı da sınır probleminin varlığında düşünüldüğünde imgelem olanağına sahip gözükmemektedir. Sonsuz kez bölme ile sonsuza yaklaşma olarak ele alınan düşüncede sonsuz ile ona eşlik eden yüklem arasında anlam ilişkisi kurmak, çelişkili bir durum gibi gözükmemektedir. Soyut tasarım olarak olanaklı, ama somut deneyimlere kapalı olan sonsuz kavramının yarattığı çelişkili düşünce deneyimleri böylece aşılmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Aristoteles (2014). *Fizik*. (S. Babür, Çev). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çinçin, K. (2015). *Zaman, Simetri ve Kaos İlişkisi*. Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Erenözlü, S. S. (2022). *Kant Estetiği ve Modern Eleştiriler*. Ankara: Aktif Düşünce Yayınları.
- Mlodinow, L. (2018). *Öklid'in Penceresi*. (S. Eraltan, Çev). İstanbul: Say Yayınları.
- Netz, R. & Noel, W. (2012). *Arşimet'in Elyazmaları*. (Z. Anbarcıoğlu, Çev). İstanbul: Alfa Yayınevi.
- Sertöz, AS. (2020). *Öklid'in Elemanları*. Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Whitehead, AN. (2017). *Doğa Kavramı*. (S. Çalcı ve S. Köse, Çev). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Yıldırım, C. (2004). *Matematiksel Düşünme*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Zellini, P. (2011). *Sonsuzun Kısa Tarihi*. (F. Demir, Çev). Ankara: Dost Kitabevi.

BÖLÜM 9

BİR EĞİTİMCİ OLARAK NAMIK KEMAL¹

Elif AKTAŞ²

---

1 Bu çalışma, aynı adlı yazarın Prof. Dr. Osman Gündüz danışmanlığında hazırladığı ‘Namık Kemal’in Eserlerinde Eğitsel Bir Değer Olarak İnsan’ başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

2 Doç. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, elif.aktas@alanya.edu.tr, Orcid: 0000-0001-5573-2274.

Giriş

Kültür, sanat ve düşünce dünyamızda önemli bir yere sahip olan, vatan ve hürriyet şairimiz Namık Kemal (1840-1888), Türk milliyetçiliğinin öncülerinden olup çok yönlü bir Tanzimat aydınıdır. Edebiyatçı yönünün yanı sıra çevirmen, eleştirmen, eğitimci-öğretmen, gazeteci, politikacı, hukukçu, iktisatçı, devlet adamı, tarihçi, din bilgini, demograf, filozof, toplum bilimci ve ahlakçı kimlikleriyle de kendini kanıtlayan Namık Kemal, yaşadığı devirde her şeyden önce halkını aydınlatma görevini üstlenmiş bir öğretmen olarak karşımıza çıkar. Onun sanat eserlerinde de bu tez hâkimdir (Öztürk, 2010).

Tanzimat Fermanı'nın (1839), ilanıyla birlikte resmî bir ivme kazanan Batılılaşma hareketi topluma yeni bir duyuş, düşünüş ve anlatış tarzı, yeni bir dünya ve insan anlayışı getirmiştir. Fransız İhtilali'nin etkisiyle tüm dünyada yeniden canlanan hak, adalet, eşitlik, hürriyet gibi kavramlar, Osmanlı aydını için de modernleşmenin temeli sayılmıştır. Aydınlar, hızlı bir değişim için önce kamuoyu yaratmak ve onu eğitmek işine koyulmuşlardır. Bunun için de basın ve edebiyatı araç olarak kullanmışlardır (Lewis, 1993). Çünkü Tanzimat devrinin ister idareci ister edebiyatçı olsun düşünen tüm aydınları, uygarlaşmanın ancak halkı aydınlatmakla ve Batılı bir toplum oluşturmakla mümkün olacağına inanmışlardır. Modernleşmenin, Batı'nın yalnızca teknik taraflarını almakla sağlanamayacağını da bilen aydınlar, öncelikle halkın zihniyetini değiştirebilecek bir yeniliğin peşinde olmuşlardır. Bu amaçla halka ulaşmayı sağlayacak her aracı kullanmak istemişlerdir. Etkileyciliğinin fazla olması dolayısıyla edebiyat eserlerini, bunlar içinde de düşüncenin rahatlıkla ifadesine meydan veren nesre dayalı türleri tercih etmişlerdir. Bu sayede Tanzimat'tan sonra edebiyatımıza roman, tiyatro, makale gibi yeni türler ve gazete girmiştir. Bunlar vasıtasıyla edebiyatımızın çehresi değişmiş; bu yeni türlerin taşıdığı Batılı değerler, toplumda yer etmeye başlamıştır. Böylelikle Tanzimat'ın özünü oluşturan yeni bir insan tipi ve yeni bir toplum anlayışının da temelleri atılmıştır. Tanzimat'la birlikte edebiyatımıza giren pek çok yeniliğin temelinde geçmişteki insan görüşüne zıt olan yeni insan anlayışı vardır. Bu yeni insan, Batı medeniyetindeki gibi akla, tabiata, mantığa ve insan iradesine güvenmekte, batıl inanışlara karşı çıkmakta, toplum yapısını kavnuna dayandırmakta, memleket meseleleri hakkında fikir beyan etmekte, çalışmayı ve yardımı yüce bir değer olarak görmekte, dış dünyaya açık olmakla birlikte vatanına bağlılığı da önemsemektedir (Kaplan, 2005).

Tanzimat aydınları içerisinde halkı eğitmek ve aydınlatmak görevini üstlenen isimlerin başında gelen Namık Kemal'in tüm eserlerinde bu yeni insan anlayışını görmek mümkündür. Nitekim Kaplan da (1948) Namık Kemal'in özünü burada bulur ve bu yeni fikrin onun biyografisi, roman ve tiyatrolarına temel teşkil ettiğini savunur. Türk edebiyatının ve siyasi

tarihinin en güçlü isimlerinden olan Namık Kemal, Osmanlı'nın siyasî ve ekonomik nedenlerle zayıfladığını ve çöküşün önüne geçebilmek için anayasal rejime ve eğitime ihtiyaç olduğunu tespit etmiştir (Berkes, 2008, s. 288).

Namık Kemal, bizde modern anlamda ilk gazeteci olma unvanını da taşır. İbret gazetesinin yayın hayatına başlamasıyla verilen ilanda yer alan *“İtikadımızca burada gazetelerin en büyük vazifesi halkımıza kavâid-i siyasiye ve terakiyat-i medeniyyeye müteallik malûmat vermektir. Binaenaleyh elimizde olan iktidar-i âcizaneyi esasen bu hizmete sarf edeceğiz.”* sözleriyle bir anlamda o dönem için gazetenin üstlenmesi gereken görevi de belirtmektedir (Tanpınar, 1956, s. 334). Namık Kemal'e göre gazete, edebiyatın gelişmesine ve halkın bilgilenmesine hizmet eden bir araçtır. O; gazete vasıtasıyla ülke yönetiminin kusurlu yanlarını, kurumların aksaklıklarını, devletin sosyal adalettaki yanlışlarını eleştirmiş ve bütün bu sıkıntıların nasıl giderileceğine ilişkin çözüm önerileri ortaya koymuştur. Yazılarında hukukun hâkimiyeti, adaletin tesisi, bireyin özgürlüğü, toplumun aydınlatılması, kadınların okutulması, halk mekteplerinin açılması, insanların eğitilmesi ve öğretimde Türkçenin esas alınması gibi pek çok konuya temas ederek yenilikçi bir aydın portresi çizmiştir.

Namık Kemal; siyasî düşünceleri, millet ve devlet idealleri yolunda mücadele ederken Avrupa ve İstanbul'da geçen kısa yıllarının dışında hayatının büyük bir kısmını Rodos, Sakız, Kıbrıs ve Midilli'de sürgünde geçirmiştir. Onun en büyük mücadelesi devletin ve milletin Avrupa karşısında istenen düzeyde bir gelişimi yakalamasıdır. Nitekim o, eserlerinde genel olarak iki temel sorun üzerinde durmuştur. Bunlardan birincisi, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün nasıl sağlanacağı; ikincisi ise medeniyet ve terakkide nasıl bir mesafe alınacağıdır. Büyük önem taşıyan ve acil çözüm bekleyen bu sorunlar karşısında Namık Kemal, birtakım çözüm yolları üretmek için çalışmıştır.

Sanatı toplumu eğitmede bir araç olarak kullanan Namık Kemal, Tanzimat edebiyatının en önemli düşünce ve sanat adamlarından biri olarak toplumun yol göstericisi olmuştur. Abdülhak Hamid'e yazdığı bir mektupta *“edebiyatın vatana askerlik kadar hizmet ettiğini”* vurgulayan yazar, edebiyatla hayat arasında bağ kuran ve eylemleriyle de bunu gerçekleştiren şahsiyetlerdendir (Tansel, 1969, s. 367). Nitekim Kaplan'a göre (1948) Namık Kemal'i bütünüyle anlamak için onun yalnızca hayatına ve edebî eserlerine bakmak yetmez, makalelerinde ortaya koyduğu fikirleri de gözden geçirmek gerekir. Çünkü o, eserlerini bu fikirler doğrultusunda vücuda getirmiştir. Fikirlerden sanat eserlerine doğru giden Namık Kemal'e göre sanat, sanat için değil; birtakım fikirlerin ifadesi içindir, bu fikirler de devlet meseleleriyle ve toplum hayatıyla yakından ilgili olmalıdır.

Namık Kemal'in eski edebiyatımızı ve taraftarlarını hayli ağır sayılabilecek bir dille tenkidi de bu edebiyatın topluma ve onun meselelerine karşı kapalı olması, sosyal ihtiyaçlara cevap vermekten, onlara çare aramaktan uzak bulunması temel görüşüne dayanır. Nitekim edebiyata sosyal fayda açısından bakan Namık Kemal düşüncelerini halka aktarma, efkâr-ı umumiye oluşturma ve toplumu yönlendirme çabasıdır. Onun edebiyattan beklediği; insanlara güzel zaman geçirterek mesaj vermek, yazarın fikrini karşı tarafa aktarabilmesini sağlamak, böylelikle insanları eğlendirerek onların duygularını harekete geçirebilmektir.

Namık Kemal, fikirlerin işlendiği önemli bir tür olarak gördüğü tiyatronun kitleleri eğitime gücünü fark etmiş ve bu türü gelenekselden uzaklaşarak 'tezli tiyatro' veya 'dava tiyatrosu' denilebilecek bir anlayışla düşüncelerin savunulup aktarıldığı bir kürsü hâline getirmiştir. Biyografi ve makalelerinde ortaya attığı fikirleri özellikle eğlencelerin en faydalısı olarak gördüğü tiyatrolarında işlemiş, böylelikle okuma yazma oranının az olduğu, halkın bilgisizlik içinde kıvrandığı ülkede fikirlerini bu yolla geniş kitlelere ulaştırmayı hedeflemiştir. *"Bir millet umûmen ahlak kitabı yazsa bir âdemi pek kolay terbiye edemez. Bir edip birkaç güzel tiyatro tertip etse bir milletin umumunu terbiye edebilir."* sözleriyle de tiyatronun halkı eğitmedeki önemini dile getirmiştir (Namık Kemal, 2005).

Tanzimat'tan sonra tiyatro türünün gelişmesine hizmet eden en önemli isimlerden olan Namık Kemal (2005), Hadika gazetesinde yayımlanan 'Tiyatrodan Bahseden Arkadaşlara' başlıklı yazısında tiyatronun birtakım yüce fikirlerin gelişip yerleşmesine aracılık ettiğinden söz etmiştir. Tiyatroyu *"beşerin hâlini taklit eden faydalı ve ibret verici bir tür"* olarak tanımlayan yazar, ahlakça tiyatronun hizmetini diğer tüm türlerden üstün görür ve tiyatroyu edebiyatın en güç kolu olarak kabul eder. Ona göre bu türün giderek gelişmesi ülkenin ilerleyişine de hizmet edecektir. Bu amaçla gerek mektuplarında gerek makalelerinde ve bilhassa Mukaddime-i Celal'deki görüşleriyle tiyatro türüne özel bir önem vermiştir. O, Avrupa'daki gelişmelerin temelinde toplumu harekete geçirip esaslı değişiklikleri yapacak bir güç olarak kabul ettiği tiyatronun büyük etkisi olduğunu kabul etmiş, kendi kaleme aldığı tiyatrolarını milletine vermek istediği mesajların en etkili vasıtası saymıştır. Onun nazarında tiyatro hem ahlak yönünden insanı olgunlaştırıcı hem de lisan bakımından öğretici bir okul konumundadır. Tiyatronun lisanın gelişimine hizmet ettiğini ve halkı eğittiğini vurgulayan yazar, sade bir Türkçe ile kaleme alınmış tiyatro eserleri vasıtasıyla fikirlerini daha geniş kitlelere ulaştırmayı hedeflemiştir.

Tiyatronun Batı kültüründe oynadığı rolü yakından gören ve milletini vatan sevgisiyle şahlandırmak için tiyatrodan faydalanan Namık Kemal'in beşi sahnede oynanmak için, biri de sadece okunmak üzere yazılmış altı tiyatro eseri vardır. Namık Kemal'in oyunları işledikleri temaya göre iki

grupta değerlendirilebilir. Birinci gruptakiler ‘vatan sevgisini’ her kutsal değerın üstünde tutan tarihsel konulu oyunlardır. Vatan yahut Silistre (1872) adlı oyunda 1338 yılında Türkler tarafından fethedilen ve bugünkü Bulgaristan’da Tuna Irmağı’nın kıyısında bir kent olan Silistre kale-sinin düşman işgaline karşı yiğitçe savunuluşu anlatılır. Eser, konusunu II. Mahmut Devri’nde gerçekleşen 1854 Kırım Savaşındaki Silistre Muhasarasından almıştır. Namık Kemal’in ilk tiyatro eseri olan Vatan yahut Silistre, 1873 yılında Güllü Agop Efendi’nin Gedikpaşa’daki tiyatrosunda temsil edilmiştir. Piyesin canlandırılması esnasında halk arasında yaşanan heyecan dolu olaylardan ötürü yazar, Magosa’da otuz sekiz aylık bir sürgün hayatı yaşamak zorunda kalmıştır. Yalnız ülkemizde değil, Avrupa’da da ilgi uyandıran ve beş dile çevrilen eser, Namık Kemal’e (1897, s. 14) göre *“tiyatroyu bulunduğu hâlden kırk elli derece ileri götürmüş ve o yolda ilerlemenin başlangıcı olmuştur.”*

Konusunu, Harzemşahlar Devri Türk tarihinden alan ve on beş perdelik bir eser olan Celâleddin Harzemşah’ta (1897) İslam birliği düşüncesi kapsamlı bir biçimde dile getirilir. Bu tarihî oyunda, Orta Asya’daki Müslüman olan ya da olmayan Türk dünyası arasındaki çarpışmalar nedeniyle sağlanamayan İslam birliğinden, siyasî olaylardan ve bunların verdiği zararlardan söz edilir. Namık Kemal’in (1897, s. 15). “sahnede oynanması için değil, okunması için yazdığını” ifade ettiği bu eser, kahramanlık ve yurtseverlik temasını yoğun olarak işleyen tarihî bir oyun olmakla birlikte yazarın İslam tarihi ve birliği üzerindeki fikirlerini de içermesi bakımından önemlidir. Ayrıca eserin ön sözü olan Celâl Mukaddimesi de edebiyat tarihimizde tiyatro türünün kuramsal ilkelerini içeren ilk eleştiri niteliği durumundadır.

1875’te yayımlanan Gülnihal adlı eserde, zalim bir sancak beyine karşı halkın isyanı dile getirilir. Eser, zulme ve zalim insanlara karşı mücadeleye etme ve onlardan intikam alma düşüncesini işler. Ayrıca oyunda, keyfî tutum ve davranışlara göre hareket eden idareciler eleştirilirken güçsüzleşen imparatorluğun merkezden uzak taşradaki sancak beylerine söz geçiremediği gerçeği de gözler önüne serilir. Asıl adı Raz-ı Dil olan ve sansür sebebiyle adıyla birlikte pek çok bölümü değiştirilen bu eser, Namık Kemal’in Celâleddin Harzemşah’la beraber siyasî ve ahlaki görüşlerini en çok dile getirdiği eseridir. Bu oyun tarihî bir gerçekliği konu alır. Nitekim 18 ve 19. asırlarda sancak beylerinin merkezî otoriteden koparak başlarına buyruk hareket etmeleri, ağır vergilerle halkı bunalımları ve halka zulmetmeleri, bu nedenle sık sık meydana gelen mahallî isyanlar yazara ilham vermiştir (Kaplan, 1948; Tanpınar, 1956).

İkinci grupta değerlendirilen toplumsal konulu oyunlar, Tanzimat tiyatrosunun sık işlediği gençlerin birbirlerini görmeden evlendirilmelerinin kötü sonuçları temasını işleyen üç perdelik Zavallı Çocuk (1874)

ile korkusuz ve yiğit bir deniz subayının eşi tarafından gördüğü ihanetle kendisini ve ailesini mahvedişini konu alan Akif Bey (1874) adlı oyunlardır. Vatanseverlik duygularıyla başlayıp bir aile faciasıyla son bulan Akif Bey'de yazar, askerlik görevine de ahlaki ve sosyal açıdan yeni bir bakış açısı getirir.

Zavallı Çocuk adlı piyes aynı zamanda edebiyatımıza sevdiğine kavuşamadığı için verem olup hayata veda eden âşık tipini getirmiş, bu şekliyle de Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar pek çok isim tarafından romantik anlayışın yerleşmesine vesile olmuştur (Göçgün, 2007, s. 223).

Yazarın ölümünden sonra yayımlanan Kara Bela (1908) adlı oyunu ise konusu itibarıyla diğer oyunlardan ayrılır. Magosa'da yazılan bu eser, saray hizmetindeki zenci bir harem ağasının, Hint hükümdarının kızı olan ve bir şehzadeyi seven Behrever Banu'ya olan aşkını ve bu aşkın sebep olduğu faciayı konu alır. Eski Doğu saraylarındaki harem ağalarının çevirdikleri türlü entrikaları anlatan Kara Bela'da padişahlara ders verilmek istenmiş, sarayların iç yüzü halkın gözleri önüne serilmiştir.

Namık Kemal, diğer türlerdeki eserlerinde olduğu gibi romanlarını da cemiyeti ve fertleri eğitime ve halka yüksek gayeler telkin etmek için bir araç olarak kullanmıştır. Celâleddin Harzemşah adlı eserinin ön sözünde de bu amacını ifade etmiştir. Namık Kemal'e göre roman ve hikâye yazarı, yaşanmış ya da yaşanması mümkün olayları anlatarak ahlaki geliştirmelidir. Mümkün olmayanı anlatmak, insan aklının sınırlarını aşmak, bilinen gerçekliğin ötesinde bir şeyler betimlemek roman türüne asla yakışmayacak ancak eski edebiyatın kocakarı masalları gibi olan hikâyelerine özgüdür. Ona göre geleneksel hikâyeler, ahlaki geliştirmeyen, hatta bozan, manayı süslü görünmek adına hiçe sayan gereksiz anlatılardır. Namık Kemal, modernleşme açısından çok şey beklediği romanı Mukaddime-i Celâl'de şu sözlerle tarif eder: *“Roman baştan geçmemiş olsa bile geçmesi mümkün olan bir vakayı, ahlak, âdet ve duygulara ve her türlü ihtimallere göre genişleterek yazmaktır. Roman yazmakta bir vazife daha vardır: O da sırf hitap ettiği kimseyi ıslah etmek ve eğlendirmek için yerli yersiz akla ağza ne gelirse söylemek yolunu bırakarak insan tabiatını tahlile çalışmaktır.”* (1897, s. 12). Ona göre Avrupalılar roman türünü o kadar ileriye götürmüşlerdir ki bugün her uygar milletin dilinde ahlakça hatta bir dereceye kadar eğitimce yararlanabilecek binlerce hikâye bulunabilir. Romana bu nazarla bakan yazar, biri tarihsel biri de toplumsal konulu olmak üzere iki eserle bu türün ilk örneklerini vermiştir. Türk edebiyatının Batılı anlamda ilk roman denemesi olarak kabul edilen İntibah'ta (1876) yazar, çocuğu yanlış yetiştirmenin doğurduğu olumsuz sonuçları bir aile faciasıyla ortaya koyar. Mükemmel bir toplum yapısına sahip olmanın şartını, aile ahlakının ilkelerine bağlayan Namık Kemal, sosyal nitelikli bir roman olan romanında bu ilke üzerinde durur.

Yazarın iki bölüm olarak düşünüp ikinci bölümünü tamamlamadığı, konusunu tarihten alan Cezmi (1880) adlı romanında ise, İslâm birliği düşüncesini akrabalık ilişkisiyle gerçekleştirme ideali yer alır. Tarihî romanın ilk örneklerinden sayılan Cezmi, konusunu 16. asırda Sultan II. Selim zamanında başlayarak aralıklarla yaklaşık yarım yüzyıl devam eden Osmanlı-İran savaşlarından almıştır. Söz konusu eserde Cezmi adlı kahramanın Adil Giray'dan daha geri planda kalması, romanın sonunda eserin kahramanlarından yalnızca Cezmi'nin kurtulması, ikinci bölümde onun serüvenlerinin yer alacağı izlenimini vermektedir. Tanpınar (1956), Cezmi'nin tarihî kadro içinde bir ideoloji romanı olduğunu ve Namık Kemal'in bu eserinde ittihadı İslam düşüncesi, vatan sevgisi ve insan haklarına dair fikirlerini ortaya koyduğunu dile getirmektedir.

Türk fikir ve edebiyat hayatında yeni bir dönem olarak kabul edilen Tanzimat'la birlikte geçmiş reddetmenin yanında, yenileşme ve çağdaşlaşma çabaları dikkate değer bir ölçüde hız kazanmıştır. Namık Kemal, yaşadığı dönemde hem değişime öncülük eden bir aydın hem de bu değişimin bir ferdi olarak modernleştirmek istediği toplumu oluşturan insan anlayışıyla Türk fikir ve edebiyat tarihine damga vurmuştur. Onun idealize ettiği insan ve bu insanda olması gereken tüm özellikler Cumhuriyet'le birlikte günümüze kadar varlığını ve geçerliliğini sürdüren bir insan anlayışının tezahürüdür. Namık Kemal; insanın akıl ve irade gücüyle çevresini değiştireceğine, şekillendireceğine inanan, güçlüklerden yılmayan, bu hususta kendine güvenen bir insan ortaya çıkarma çabasındadır.

Fransız İhtilali'nden sonra tüm medenî toplumların yeniden keşfettiği birtakım insanî değerleri Türk toplumunda ilk kez Namık Kemal, Tanzimat döneminde dile getirmiştir. Dolayısıyla Tanzimat dönemi insanının peşinden koştuğu vatan, millet, hürriyet, adalet gibi mefhumlar, onun eserlerinde uğruna ölümün göze alındığı değerler olarak yansımaları bulur. Adı bizde daima hürriyet ve vatan sözcükleriyle anılan Namık Kemal, tüm eserlerinde bu değerler uğruna hayatını feda edecek insanları idealize etmiştir.

Tanzimat dönemi insanını eğitim yoluyla şekillendirmeyi kendisine gaye edinen Namık Kemal, bu insanı donatmak istediği tüm değerleri ve onda bulunmasını istediği tüm nitelikleri eğitim yoluyla kazandırmayı amaçlamıştır. Onun insan, aile, ahlak, eğitim hakkındaki görüşleri onu bugün bile okunur kılan temel düşüncelerdendir. Edebiyatı ve sanatı estetik açıdan değil, sosyal fayda açısından değerlendiren Namık Kemal, tüm eserlerini eğitici bir fikir adamı kimliğiyle ele almış, devlet adamlığı yaptığı dönemde de eğitim alanında önemli çalışmalar yapmıştır.

Amaç, Yöntem ve Sınırlılıklar

Bu çalışma, Tanzimat dönemi aydınlarından Namık Kemal'in eğitimi yönünü ortaya koymayı amaçlamaktadır. Namık Kemal Türk insanını eğitmek ve bilinçlendirmek için eserlerini bir araç olarak kullanmıştır. Bu nedenle bu araştırmada onun özellikle roman, şiir, tiyatro, mektup ve makale türündeki eserleri örneklem kapsamında ele alınmıştır. Araştırma kapsamında yazarın örneklem grubundaki eserleri içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Geleneksel tarzda bir eğitimin karşısında olan Namık Kemal'in düşünen, eleştiren, sorgulayan, bilimin rehberliğini kabul eden, yeniliğe açık bireyler yetiştirme gayreti bugünkü çağdaş eğitimin de en önemli amaçlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Namık Kemal ve Eğitim

Yaşadığı dönemde Namık Kemal hem değişen bir toplumun ferdi hem de bu değişime öncülük eden bir aydın olarak eserlerinde toplumun ulaşmasını istediği hedefe varması için yarattığı yeni kahramanları bir araç olarak kullanır. Onun devrine getirdiği en önemli şey, toplumu değiştirmek isteyen akıllı, güçlü, iradeli ve ülkü sahibi bir insan fikridir. Namık Kemal; üstün insan fikri etrafında dolaşarak devrin ezilmiş insanına mazinin büyük şahsiyetlerini sanat eserleri içinde birer örnek hâlinde sunma yolunu da benimsemiştir. Ayrıca yazar, o zamana kadar ahireti ebedî bir vatan sayan kaderine boyun eğmiş insana gerçek vatanın gerçek anlamını ve uğrunda ölünmesi gereken bir değer olduğunu öğretmiştir. Devrin baskıcı idaresine karşı bireysel ve toplumsal hürriyeti savunmuş, coşkun üslubu ve eylemleriyle toplumun duygularını harekete geçirmeyi başarmıştır.

Yazar, İbret gazetesindeki 'İstikbalimiz Emindir' adlı baş makalesiyle yeni bir neslin doğduğuna ve bu neslin de ülkeyi iyi bir geleceğe taşıyacağına duyduğu güveni dile getirir. Bu yazı, çökmekte olan imparatorluğun çaresiz ve bıkkın insanlarına cesaret vermek amacıyla kaleme alınmıştır (Kaplan, 1948). O, bu makalede hep güçsüzlüğünden, ölümlü oluşundan ve alınyazısının değiştirilemeyeceğinden söz edilen pasif insanın aslında bu koca dünyayı top gibi elinde oynatan en büyük güç olduğunu savunur. Ona göre dünyayı düzeltecek güç insandadır. Doğanın üstünde görülen yapıtlar hep onun çabalarıyla meydana gelmiştir. Yaşam onun çabası, yılmak bilmez savaşı, kahramanlıklarıyla daha iyiye gidecektir. Tanrı gücünün mucizesi olan insanoğlu, aynı zamanda bu koca dünyada Tanrı buyruğunun tek yürütücüsüdür.

Namık Kemal, insanı idealleştirmiştir. Ona göre insan, yaratılmışların en yücesidir ve irade sahibi bir varlıktır; ancak ilâhî iradeye de bağlıdır. Bu anlayış çerçevesinde yazar, eserlerinde hürriyet, kahramanlık, cesaret, mücadele, ahde vefa, çalışkanlık, zulme isyan gibi temalara yer

verir. Batıl inanç, riya, kişisel çıkarıya dayalı hırs, tembellik, esaret, kadercilik gibi temalar ise onun eserlerinde eleştirilen kavramlar olarak vücut bulur. Tanzimat edebiyatında onunla birlikte ilk defa Türk insanının var olma problemi gündeme gelmiştir. O, tüm eserlerinde eski/geleneksel olanı eleştirmiş, makale ve şiirlerinde ortaya koyduğu görüşleri tiyatro ve romanlarında yarattığı kahramanlarla hayata geçirmiştir. İradeli, iktidar sahibi, kahraman, mücadeleci, sorgulayan bu yeni insan yazarın tüm eserlerinde eskiye meydan okur biçimde karşımıza çıkmaktadır.

Eğitilmiş İnsanın Özellikleri

Namık Kemal'in yeni bir toplum anlayışı için teklif ettiği idealize edilmiş insan tipi, tüm özellikleriyle Hürriyet Kasidesi'nde ifadesini bulur. Bu şiirinde yazar, yeni bir tavrın ve zihniyetin habercisidir. Kaplan'a göre (2005, s. 160) *"Hürriyet Kasidesi, Namık Kemal'in fikir ve şahsiyetini âdeta heykelleştiren bir edebî eserdir. Bu kasidede Namık Kemal, hürriyet fikriyle kahramanlık fikrini birleştirir. Şiir, fikri eyleme dönüştürecek bir heyecanla doludur."* İnci Enginün'e göre de (2005, s. 19) *"adı bizde daima hürriyet ve vatan kelimelerini çağrıştıran Namık Kemal'in, klasik metinlerimiz arasına girmiş olan Hürriyet Kasidesi ve Vatan yahut Silistre adlı eserlerini esas almak suretiyle, insan anlayışını ortaya koymak mümkündür. Diğer eserleri, bunlarda ortaya konan anlayışı çeşitlendirmekten ibarettir."* Namık Kemal, bu şiirinde vatan ve hürriyet uğruna hayatını feda edebilecek ve büyük sıkıntılara göğüs gerebilecek insan tipini yüceltirken diğer tüm eserlerinde bu tip bir insanı İslam Bey, Ahmet Sıtkı Bey, Akif Bey, Muhtar Bey, Celaleddin Harzemşah, Cezmi, Adil Giray gibi kahramanlar vasıtasıyla idealize etmeye çaba göstermiştir.

Namık Kemal'in bilinçli bir yeni insan ve kolektif şuuraltı yaratma arzusunun bir ürünü olan bu şiir, yaymaya çalıştığı düşüncelerle dönemin öncü ve etkileyici bir metni olmuştur. Ben'in özgürlüğünden yola çıkılarak ortak bir biz şuuru yaratma çabası olarak yorumlanabilecek Hürriyet Kasidesi hem şahsî hem de toplumsal hürriyetin gerekliliğini ve hürriyet arzusuna zincir vurulamayacağını açıkça dile getiren bir eser olduğundan edebiyat tarihimiz açısından oldukça önemlidir. Nitekim bu şiirle şair, devrin birçok devlet adamını, hukukçu, siyasetçi ve özellikle de sanatçısını derinden etkilemiştir.

Namık Kemal, bu şiirinde kaderine razı olan bir birey olarak değil tembelliğinden ve korkaklığından sıyrılan, maddi ve manevi değerlerini hatırlayan, geleceğe ümitle bakan yeni bir insan tipiyle okur karşısına çıkar. Şair, şiirinde meydan okuyan, inandığı değerlerden asla vazgeçmeyen, dirayetli, iradeli, vatansever, milliyetperver, hamiyet sahibi bir insanın onurlu tavrını ortaya koyar.

Hürriyet Kasidesi, şekil olarak eski olmasına rağmen içeriğiyle oldukça yenidir. Türk edebiyatında o zamana kadar dile getirilmemiş olan hürriyet kavramını, en korkusuz şekliyle dile getiren şiir, bu yönüyle oldukça dikkat çekmektedir. Şiirde yüceltilen birtakım değerler, yeni insanın ve değişen toplumun da en önemli dinamikleridir. Halka hizmet, mazluma yardım, milletin yüce bir değer olduğu, menfaatin insanı küçülteceği, insanın iradesiyle her şeyin üstesinden geleceği, Osmanlı tarihine bağlılık ve hürriyet aşkı şiirde vurgulanan yeni değerlerdir. Sözü edilen bu değerlere bağlı olarak Yanardağ (2010), Hürriyet Kasidesi'nin iç yapısını dört madde ile ifade etmiştir: Sosyal idealler, tarih duygusu, ferdi kahramanlık ve hürriyet aşkı. Kaplan ise (1969), Hürriyet Kasidesi'ni yüksek kıymetleri ortaya koyan prensip mahiyetindeki beyitler (1-14), Osmanlı tarihine karşı hayranlık ve bağlılık duygularını ifade eden beyitler (15-17), korkusuzluğu ve şairin şahsî davranışını gösteren beyitler (18-24) ve hürriyetten bahseden beyitler (25-31) olmak üzere dört kısma ayırmaktadır.

“*Görüp ahkâm-ı asrı münharif sıdk u selâmetten / Çekildik izzet ü ikbâl ile bâb-ı hükûmetten*” beytiyle başlayan bu şiire göre insan öncelikle her eyleminde dürüstlükten yana olmalı, dürüstlüğün bir erdem olarak kabul edildiği anlayışa teslim olmalıdır (Göçgün, 1999). Dürüst olmayan kişilerin verdiği hükümlere karşı koyabilen, gerektiğinde onlardan ayrılan kişi ideal insandır.

Namık Kemal, şiirinde hürriyeti yüceltir ve hürriyetle idrak arasında sıkı bir münasebet olduğuna değinir. Onun ideal insanı donatmak istediği temel kavramlar, hürriyet ve vatandır. Şiirin “*Ne efsunkâr imişsin ey didar-ı hürriyet/ Esir-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esaretten.*” dizeleri, hürriyetin insan için vazgeçilmez bir değer olduğunu dile getirir (Göçgün, 1999).

Namık Kemal, bireysel hak ve özgürlüklerin yanı sıra düşünce özgürlüğüne de özel bir önem verir. Ona göre hürriyetin kaynağı düşüncedir ve onu yok etmeye imkân yoktur. İnsan mahkûm edilebilir ancak düşüncelerine zincir vurulamaz. Hürriyetin ortadan kalkması için idrakin, insan düşüncesinin yok olması gerekir. Hürriyetin temelinde ise hür doğan insanın hür yaşama hakkına sahip olduğu gerçeği vardır. Namık Kemal, insanın hürriyet hakkını eş seçiminden rejim meselesine kadar götürür ve bu fikirlerini makale ve tiyatrolarında işler. Zavallı Çocuk adlı oyunda evleneceği kişiyi kendi hür iradesiyle seçemediği için yaşamına son veren genç bir kızın hazin öyküsü dile getirilir. Eş seçme hürriyetini çarpıcı bir şekilde dile getirdiği oyunda Namık Kemal, her türlü hürriyetin kısıtlanmasına karşı olduğunu ortaya koyar.

“*Civanmerdân-ı milletle hazer gavgâdan ey bîdad/ Erir şemşîr-i zulmün âteş-i hûn-ı hamiyetten/ Ne mümkün zulm ile bîdâd ile imha-yı hür-*

riyet/ Çalış idrâki kaldır muktedirsən âdemiyyetten” (Göçgün, 1999) dizelerinde zulme karşı meydan okuyan bir insanın haykırışı vardır. İnsan hürriyetinin doğuştan geldiğini savunan Namık Kemal, burada hürriyet duygusunun herhangi bir baskı ve zulüm ile asla ortadan kaldırılamayacağı görüşüne yer verir. Namık Kemal’de hürriyet sosyal bir olgudur. Kanun fert olarak, devletse cemiyet ve kitle olarak hürriyetin koruyucusu durumundadır. Bunlara dokunulduğu zaman ferdin mücadele hakkı doğar. O hâlde fert ve cemiyet olarak bu mücadeleyi kazanmaya hazır olmak gerekmektedir (Tanpınar, 1956, s. 415).

Zulme karşı savaş, yeni insanın en belirgin özelliğidir. Namık Kemal’e göre zulme, baskıya ve adaletsizliğe göz yuman insan, insan değildir. Bu doğrultuda, Gülnihal adlı piyeste hürriyet, bir rejim meselesi hâlinde ele alınır. Eserde halkı zorbalıklarıyla canından bezdiren zalim bir sancak beyi olan Kaplan Paşa’nın devrilişi hürriyetin zaferi olarak gösterilir.

Tanzimat’la birlikte varlığını hissettiren yeni insan, millet yolunda hizmetten çekinmeyen gayretli ve namuslu bir kahramandır. *“Felek her türlü esbâb-ı cefasın toplasın gelsin/ Dönersem kahpeyim millet yolunda bir azimetten.”* dizeleriyle ölümsüzleştirilen bu anlayış insanlık, din, vatan, millet gibi kutsal değerler için canı pahasına mücadele eden kahraman insana işaret etmektedir (Göçgün, 1999).

Namık Kemal’in tüm eserlerinde vatan ve millet sevgisi hâkimdir. Bu sevgi Hürriyet Kasidesi’nde de dile getirilmiştir. Zira ona göre vücudun mayası vatan toprağıdır. Bu vücut vatan yolunda acı ve sıkıntı içinde yok olursa bundan en küçük bir üzüntü bile duyulmamalıdır. Bu yüzden insan, vatani için hiç düşünmeden canını feda etmeyi göze alabilmelidir. Namık Kemal’e göre nefsinden utanan, ebedî feyizleri geçici zevklere tercih eden insan, ideal insandır. Ayrıca akıllı ve bilinçli olan insanların yaptıklarından ders alması ve her zaman çalışarak kendini geliştirmesi gerekir. Şair, şiirin sonuna doğru, alışlagelmiş romantik ruh hâline bürünür ve hürriyeti bir güzel genç kız gibi tasvir ederek ona olan tutkunluğunu dile getirir.

Namık Kemal’e göre iradeli insanlar, yani kahramanlar; tarihin akışını değiştirirler. Şair, tarihin akışını değiştiren bu kahramanlara örnek olarak Cezmi ve Celâleddin Harzemşah adlı eserlerini vücuda getirmiştir. Ona göre iradeli bir şahsın azminin kuvveti dünyayı döndürür ve metanet sahibi kimselerin ayak diremekteki ısrarından cihan âdeta titrer. Bu beyit, aynı zamanda imparatorluğun çöküş dönemindeki insanlarına cesaret aşılamak amacıyla da yazılmıştır. Namık Kemal’de din ve tarih duygusu çok güçlüdür. O, Hürriyet Kasidesi’nde küçük bir aşiretten dünyaya hükmeden koca bir imparatorluk yaratan atalarının yüce soyundan geldiğini hiçbir zaman unutmayan bir nesle işaret eder: *“Biz ol nesl-i kerim-i düde-i*

Osmaniyânız kim/ Muhammedir serâpâ mâyemiz hûn-ı şehadetten/ Biz ol Âli-himem erbâb-ı cidd ü içtihadız kim/ Cihângirine bir devlet çıkardık bir aşiretten.” (Göçgün, 1999). Bu anlayış doğrultusunda Namık Kemal, birçok eserinde gücünü geçmişten alan kahramanlar yaratmıştır. Yıkılmakta olan bir imparatorluğun evlatlarına kurtuluş için onlardan daha ideal örnekler olamayacağını savunan şair, tarihî konulu eserlerinde Türk ve İslam dünyasının kahramanlarını ele almış, onları yüceltmıştır. Fatih, Yavuz Sultan Selim, Celâleddin Harzemşah, Selahaddin Eyyubî, Emir Nevruz bunlardandır. Bu kahramanlar vatan kurmuş, vatanın bütünlüğünü sağlamış, İslam birliğini tesis etmiş, Haçlı ve Moğol sürülerinin vahşetlerine karşı Türk ve İslam dünyasını savunmuşlardır. Aynı zamanda mucize-i kudret olan insanı en yüksek şekilde temsil eden hamiyet sahibi bu kahramanlar, kendi iradeleriyle önce nefislerini yenmişler, sonra yine kendi iradeleriyle devletler kurup yıkmışlardır (Emil, 1988).

Yeni İnsanın Eğitimi ve Terbiyesi

Tanzimat’la birlikte dikkatini Batı’ya çeviren Osmanlı aydınlarının başında gelen Namık Kemal, köklü bir değişim ve yeniliğin yalnızca eğitimle mümkün olabileceğini kabul etmektedir. Medeniyet değiştirmenin her şeyden önce bir zihin değiştirme, zihin değiştirmenin de bir eğitim meselesi olduğunu kavrayan Namık Kemal, düşlenen yeni insanı ortaya çıkarmak için eserleri vasıtasıyla topluma hizmet etmiştir. Yazar, edebiyata sosyal ve eğitici bir işlev yüklediğinden edebî eserlerini de eğitim amaçlı kaleme almıştır. Özellikle tiyatrolarında sosyal faydayı ön planda tutmuş, halkı eğlendirirken eğitmeyi hedef almıştır.

Tanzimat edebiyatı; halka yönelme, halkı aydınlatma ve eğitime hareketi olarak bilinir. Namık Kemal, edebiyatı; toplumu uyandırmak, kitlere hitap etmek için bir araç olarak görür. Gazeteciliğe ve tiyatroya bu nedenle önem verir. O, edebiyata ve sanata estetik açıdan bakmaz, sanatı toplumu eğitmek için kullanır (Tuncer, 1996). Tanzimat’la birlikte ortaya çıkan yeni toplum anlayışı için, yeni bir insan modeli gerekmektedir. İşte Namık Kemal, dil ve edebiyatı bu yeni insanı eğitmek ve yetiştirmek için bir araç olarak kullanır. Edebiyata sosyal fayda çerçevesinden bakan Namık Kemal, eski Türk edebiyatını insanları terbiye etme, milleti ilim yönünden geliştirme ve ahlak dersi verme gibi özelliklerden yoksun olduğu için eleştirir. Ona göre edebiyat, her şeyden önce topluma faydalı olmalı, onu her yönden donanımlı hâle getirmeli, özellikle ideal insanı ortaya koymalı ve toplumu ideal insan tipine göre şekillendirmelidir.

Namık Kemal, eğitim ile ilgili görüşlerini Maarif, Aile, Terakki, Medeniyet, Bizde Ahlakın Hâli, Sanat ve Ticaretimiz, Terbiye-i Nisvân Hakkında Bir Lâyihâ adını taşıyan makalelerinde dile getirdiği gibi özellikle İntibah adlı romanı ile Zavallı Çocuk ve Vatan yahut Silistre adlı tiyatro

eserlerinde de ortaya koyar. Yazarın kaleme aldığı diğer eserlerinde ve mektuplarında doğrudan ya da dolaylı olarak eğitime yer verdiği de dikkat çekmektedir. Enginün (1988, s. 25), “*Namık Kemal’in eğitim hakkındaki yazılarını; makaleleri, mektupları ve edebî eserleri olmak üzere üçe ayırmanın yerinde olacağını*” belirtir.

Namık Kemal (2005), İbret’te yayımlanan ‘Maarif’ adlı makalesinde eğitimden ne beklediğini ortaya koyar. Makalede Avrupa ve Amerika’nın eğitim alanında bizden ileride olduğuna dikkat çekilir. Oradaki halkın okuma-yazma bildiği, yine oralarda zorunlu olmakla birlikte eğitimin yararına inanıldığından insanları okula göndermek için zorlamaya ihtiyaç kalmadığı da vurgulanır. Aynı makalede Namık Kemal, Avrupa ve Amerika’yı örnek göstererek oralardaki halkın yüzde doksanının okuma yazma bildiğini dile getirir. Yazar, Avrupa’da herkesin bir veya birkaç yabancı dil bildiğini; coğrafya, tarih, cebir, matematik, tabii ilimler, kimya ve astronomi gibi derslerin okullarda öğretildiğini aktarır. Kadın eğitimine özel bir önem veren Namık Kemal, yabancı ülkelerde kadınların da erkekler gibi eğitildiğine dikkat çeker. Kadınlar arasından şairler, memurlar, kâtibeler çıktığını ve bu genç kızların aksakallı adamlara bile ders verir yeterlilikte olduğunu dile getirerek Avrupa’ya övgüler yağdırır.

Namık Kemal, ülkenin her anlamda gelişmesi için eğitimin şart olduğunu vurgular. Hürriyet gazetesindeki ilk makalelerinden birinde, devleti ekonomik açıdan geliştirebilmek için eğitime gereksinim olduğuna değinir. Ayrıca sanatın ve ticaretin gelişebilmesi için her şeyden evvel maarifin gerekli olduğunu vurgular. ‘Maarife Dair Bir Makale’ başlıklı yazısında ise Namık Kemal; maarifin insan, toplum ve devlet için yararlarını sayar. O, maarifi, insana dünyaya geliş amacını hakıyla anlatan, ona kendini tanıtan, yeteneklerinin ne olduğunu fark ettiren bir süreç olarak tanımlar. Okulu da zihni doyuran bir yer olarak gören yazar, irfan ve marifet kavramlarıyla eşdeğer tuttuğu maarifi yüceltir.

Namık Kemal, Leskofçalı Galip Bey’e yazdığı bir mektupta da eğitimin yaygınlaşması hakkındaki teşebbüsleri memnuniyetle karşıladığını ve eğitimden üç fayda umduğunu dile getirir: İslah-ı Efkâr, Tezhib-i Ahlak, İstihsal-i Servet (Tansel, 1967, s. 19). Namık Kemal, bu mektubunda yabancı okullarda da eğitim dilinin Türkçe olması gerektiğini savunur, dilin millî bağları kuvvetlendirdiğine de dikkat çeker. Bu anlamda dil ve edebiyatın millî varlığın korunması ve fertlerin kaynaşmasındaki etkisini dinden daha ileride gören ilk edebiyatçı Namık Kemal’dir. Yazısında ana dilde eğitimin önemine değinen yazar, her memurun en az bir yabancı dil bilmesi gerektiğini de vurgulayarak ilerici bir aydın portresi çizer.

Namık Kemal, ‘Bizde Ahlakın Hâli’ adlı makalesinde ise sübyan ve rüştiye mekteplerinin yetersizliğinden yakınır. Ona göre on beş-on altı

yaşına kadar mekteplerde eğitim gören çocuklar bu yaştan sonra sokaklara dökülmektedirler. Seyir yerlerinin ve Beyoğlu sokaklarının da ahlaki açıdan çöküntü içinde olduğunu belirten yazar, bu duruma hükümet tarafından acilen bir çözüm bulunması gerektiğini dile getirir. Ahlak eğitimi hususunda mekteplerin önemine değinen Namık Kemal, kaliteli eğitim sayesinde sorunun çözüleceğini de dile getirir.

Bunun yanı sıra Namık Kemal (2005), İbret'teki 'Terakki' makalesinde ileri millet fikrini ortaya atar ve Batı medeniyetini yakalamanın ancak eğitimle mümkün olacağını vurgular. Yazısında medeniyetin beşiği olarak gördüğü Londra'yı tüm yönleriyle överek medenî ülkelerde insanın sadece okulda eğitilmediğini, parlamento, tiyatro, eğlence yerleri, müze ve kütüphanelerin de insan eğitimine katkısı olduğunu belirtir. Medeniyet, maarif ve terakki arasında doğrudan bir bağ kuran yazar; uygarlaşmanın temelini, eğitimin bütün kurumlar tarafından ortaklaşa yürütülmesinde görür. *"Gelişmiş ülkelerde tabiat-ı beşerin tabiat-ı âleme hükmettiğini"* dile getirerek bu durumu medenileşmenin en önemli ölçüsü sayar. Medeniyetin şehrin her tarafından görüldüğünü ve hissedildiğini vurgulayan Namık Kemal, bu yazısında uygarlığın merkezi olan Londra'yı çarşıları, köprüleri, fabrikaları, gemileri, kütüphaneleri, rasathaneleri, hayvanat bahçeleri, okullarıyla medeniyetin beşiği olarak görür. Bu ülkede özgürlük, eşitlik ve adalet kavramlarına duyulan bağlılığı yüceltir. Ayrıca ülkede adaletin tam anlamıyla işlediği ve herkes için de geçerli olduğu vurgulanır.

Namık Kemal'in Türk-İslam medeniyetinin ve geleneklerinin yılmaz bir savunucusu olan yazar, Batılılaşmayı teknik açıdan yeterli gören sağlıklılı ve gerçekçi gözlemleriyle yazdığı makalelerinde halkını aydınlatır ve bilinçlendirir. Nitekim Namık Kemal, makalesinde Londra'nın medenileşme süreciyle ilgili yaptığı tespit sonucunda Türk insanına öğütler de verir. Yazar, bu makalesinde öngördüğü üzere iki asır içinde Avrupa medeniyetini yakalamanın yalnızca çalışma ile mümkün olacağını vurgulayarak yine insana ve onun eğitimine dikkat çeker. Yazarın, bu gayeye ulaşmak için işaret ettiği eğitim modelinin bugün de arzulandığı herkesçe bilinmektedir.

Namık Kemal, aynı makalesinde dünya üzerinde meydana gelen her değişimin ve gelişmenin toplumların birbirlerini ibret almaları sayesinde gerçekleştiğini vurgular. Ona göre, Türk milleti ticarete, sanatta, bilimde ve medeniyette henüz istenen seviyeye gelmemiştir. Bunun için çalışmanın ve örnek almanın önemini dile getirir. Namık Kemal bu tespitiyle Türk insanının tembel olduğunu, çalışmanın ve ibret almanın önemini kavrayamadığını dile getirerek geri kalmışlığın sebebinin kendince ortaya koyar. Böylelikle yazar, yaratmak istediği yeni insanın özelliklerinden birinin çalışkanlık olduğunu da vurgulamış olur. Ona göre göre bir zamanlar İbn-i Kemaller, Farabiler, İbn-i Sinalar, Gazaliler, Saadettin-

ler, Köprülüler, Mehmet Aliler yetiştirmiş olan Osmanlı'nın şu an içine düştüğü durum içler acısıdır. Medenî ve gelişmiş bir toplum olabilmek için öncelikle eğitime önem verilmesi gerektiğini savunan Namık Kemal, medreselerdeki geleneksel eğitim metotlarını eleştirir. Yazar, medreselerde yüzyıllar öncesinin kitaplarının okutulduğunu ve çağın ihtiyaçlarından uzak, zamanın çok gerisinde bir eğitim verildiğini dile getirir. Yazar ayrıca medrese müderrislerine de hak ettikleri maaşın verilmemesini çözülmesi gereken bir sorun olarak görür.

Yazar, bizdeki asıl problemin tembellik olduğuna değinir ve halkı bu konuda uyarmak ve bilinçlendirmek için yazılar yazar. Ona göre Türk toplumunun Batı medeniyeti karşısında geri kalmasının sebebi ekonomik darboğaz değil, tembelliktir. Tembellikten kurtulmanın istikbâlimizi güvence altına almak demek olduğunu dile getiren yazar, Avrupa'da seksen yaşına gelmiş insanların bile zengin olmalarına rağmen her gün akşama kadar çalıştıklarını ifade eder. Yazar, geri kalmışlıktan kurtulmanın tek çaresi olarak gördüğü çalışmanın neticesinde medeniyetin doğduğunu ifade eder.

Namık Kemal, devlet adamlığı yaptığı dönemlerde de eğitime büyük önem vermiştir. Midilli'de sürgünde iken II. Abdülhamit'e adanın ve halkın gereksinimlerinden oluşan bir tezkere göndermiştir. Bu tezkerenin en önemli konusu halkın eğitim sorunudur. Yazar, yazısında eğitimin yeterli düzeyde olmadığını, okulların acınacak hâlde olduğunu, halkın büyük çoğunluğunun okuma-yazma bilmemesine karşın adadaki Hıristiyanların eğitim seviyelerinin daha yüksek olduğunu en önemli eksiklikler olarak tespit eder. Bu eksiklikleri gidermek için de her köye bir ilkokul açılmasını, ortaokulların birinci basamağının genişletilmesini ve sanat okullarının kurulmasını önermektedir. Her fırsatta Batı ve Doğu medeniyeti arasındaki farkı dile getiren Namık Kemal; Batı'nın birlikte hareket etme, geleceği görme ve plan yapma sayesinde bugünkü seviyesine ulaştığını vurgular ve Türk-İslam dünyasında da birlik ve beraberlikten yana olduğunu şu cümlelerle dile getirir.

Namık Kemal, 1873'te kaleme aldığı Rüya adlı ütöpik eserinde vatanın imar ve eğitim faaliyetleri sayesinde mamur hâle geleceğini iddia eder. Her sorumlu aydın gibi Namık Kemal de istibdat altında olan ve özgürlüklerin yok edildiği yurdu için kaygılanmaktadır. Bu kaygılarını ülkenin içinde bulunduğu koşullar nedeniyle açıkça dile getiremez. 1873'te Magosa sürgünü sırasında kaleme aldığı Rüya adlı ütöpik bir anlatım yöntemiyle arzuladığı toplum ve devlet yapısının gelişmişlik düzeyini ortaya koyar. Tanpınar'ın (1956, s. 426) tespitine göre Rüya, Namık Kemal'in cemiyet için düşündüğü bütün istikbal tasavvurlarını toplayan bir eserdir. Onun eserlerinde geniş yer tutan hürriyet, eğitim, kalkınma, meşrutiyet gibi kavramlar bu eserde de karşımıza çıkar. Rüya, insanların

daldıkları gaflet uykusundan uyanarak hürriyetlerini elde etmelerini, çalışmalarını, bilim ve teknolojiye ilerlemelerini, ülkeyi kalkındırmalarını, sonunda vatani yaşanacak ideal bir yere çevirmelerini öğütleyen gelecekçi ve gelişmeci ütopyik bir metindir (Gariper, 2010, s. 434).

Namık Kemal, bu ütopyasında vatani hür ve mamur bir şekilde tasvir etmiştir. Osmanlı ülkesinin, makalelerinde övgüler yağdırdığı Avrupa medeniyetinin gelişmişlik düzeyine ulaştığını hayal eden yazar, eğitim ve öğretim faaliyetlerine özel bir önem gösterir. Onu bu ütopyayı yazmaya iten sebep, ülkenin içinde bulunduğu istibdat yönetimidir. Nitekim Akün'e göre (1964, s. 71) Namık Kemal bu eseriyle "*ülkede kansız ve ihtilâlsiz bir şekilde hürriyetin doğuşunu tahayyül ve tasvir eder.*" O, kendi fikir dünyasında, yakından tanıdığı Batı medeniyeti ile Osmanlı ülkesini kıyaslar ve kendi ülkesinde istibdat yönetiminin özgürlükleri kısıtlamasını en büyük problem olarak görür. Yazar, kimsenin yayımlamaya cesaret edemeyeceği için bu yapıtının yalnızca Avrupa'da basılacağını da bilmektedir. Çünkü bu görüşler o zaman için büyük bir değişimi ifade etmektedir (Banarlı, 1998, s. 904).

Namık Kemal'in eğitimle ortaya çıkarmak istediği ideal tip ister erkek ister kadın olsun iradeli insan tipidir. Bu iradeli insan, inanç ve idealleri uğruna, vatani ve hürriyeti uğruna her türlü çıkarı reddedebilecek, hatta hayatından bile vazgeçecek kadar güçlüdür. En çarpıcı şekliyle Hürriyet Kasidesi'nde anlatılan bu güçlü tip, korkusuz, fedakâr ve hamiyet sahibidir. İşte Namık Kemal, Tanzimat'la birlikte ortaya çıkan bu yeni insan tipini edebî eserler ve gazete vasıtasıyla yaymak istemiştir (Enginün, 1988).

Eğitici bir fikir adamı kimliğiyle hem yaşadığı çağa hem de günümüze damga vuran Namık Kemal, Tanzimat'la birlikte ortaya çıkan bu fikri hür, iradeli, akıl sahibi yeni insanı yetiştirmek için eğitimin oldukça önemli olduğunu kavramıştır. Bu nedenle özellikle kadının geri plana itildiği bir anlayışa başkaldırarak önce kadınlar olmak üzere toplumun her kesiminin eğitilmesi için kalemini bir vasıta olarak kullanmaktan çekinmemiştir. Namık Kemal, gözlemleri ve fikirleri ile kadınların sosyal hayattaki konumunu ortaya koymakla beraber onun eğitilmesinin toplumun bütününe ilgilendiren bir mesele olduğunu öne sürmüş, eserlerinde de başta kadınlar olmak üzere çocukların, erkeklerin eğitimine yer vererek eğitici fikirleriyle çığır açmıştır.

İleri toplum fikri için özellikle kadınların eğitimine büyük önem veren Namık Kemal, bu konudaki fikirlerini çeşitli makalelerinde dile getirmekle birlikte eserlerinde de olan ve olması gereken çatışmasıyla kadının mevcut sosyal konumunu ele alarak ideal kadın tipini sezdirme metoduyla ortaya koymuştur. O, geleneksel hayatımız içinde zenginleşerek gelen ve sosyal hayatta kurumlaşan halkın inanç dünyasıyla ilgili görüş ve uy-

gulamaları eleştirerek olması düşlenen yapıyı ortaya koyar. Dine dayalı geleneksel düşünce tarzı, Batı'nın deneye dayanan pozitivist zihniyetiyle yıkılmaya çalışılır. Yazar, çoğu eserinde geleneksel olanın tenkidiyle ideal toplum ve insan hakkında ipuçları verir. O, makalelerinde ortaya koyduğu soyut fikirleri, eserleri vasıtasıyla uygulamaya geçirerek yaşatmak istemiş ve hemen hemen eserlerinde tüm toplumun eğitim ve terbiyesiyle yakından ilgilenmiştir.

Kız çocukların eğitimi ve terbiyesi

Namık Kemal'in eserlerinde geleneksel anlayışa uygun olarak kız çocukların bir gün aileden ayrılacağı düşüncesiyle yetiştirildiği görülmektedir. Ona biçilen roller eş, anne ve ev hanımlığından ibarettir. Dolayısıyla kız çocuklarının aldığı eğitim ve terbiye erkeklerinkinden farklıdır. Yazarın ilk defa gelenekselden farklı bir genç kız tipi yarattığı Vatan yahut Silistre oyununda Zekiye, sütünesi tarafından babasına, annesine ve kendisine layık bir evlat olmak gayesiyle yetiştirilmiştir.

Celâleddin Harzemşah adlı oyunda kız ve erkek çocukları arasındaki yetiştirilme farkı açıkça gözler önüne serilir. Oyunun kadın kahramanı Neyyire'nin, kendisini on sekiz yaşındayken savaşa götürmek isteyen babasına karşı gelen annesinin karşı çıkışı kız ve erkek çocuklardan beklenen davranış şekillerini ve yetiştirilme tarzını ortaya koyar. Aynı eserde padişah, kendi soyundan gelenlerin halka örnek olması gerektiği fikriyle kızını da savaşa götürür. Bu sayede herkesin kendi erkek evladını çekinmeden savaşa gönderebileceğini düşünür. Ayrıca padişah, sıradan insanlardan farklı olarak evladını, kız olsun, erkek olsun, devlete feda etmeye kendini mecbur hissetmektedir. Bu tutum yönetimde bulunanların mertliğini ortaya koyan güzel bir tutumdur. Padişah, imtiyazlı değildir ve henedan pek çok şeyde halka öncü olmak durumundadır. Özellikle erkek çocuklarının geleceği hakkında herhangi bir tasarrufta bulunamayan padişah eşinin bu haykırışı kız çocuklarının anne yanında ve ona muhtaç olarak özel bir şekilde yetiştirildiğinin bir göstergesidir.

Kahraman bir askerin maceralarını anlatan Cezmi adlı romanda İran hükümdarı Şah Tahmasp'ın kız kardeşi Perihan da bir erkek gibi korkusuz ve cesur yetiştirilmiştir. Zira o, hükümdarın öldüğü duyulur duyulmaz taht kavgasının çıktığı sırada saraya tabiatüstü bir at ve kılıkla girerek gücü ve cesaretiyle etrafa hâkim olmuş, Haydar Mirza'nın şah olmasını engellemiştir. Perihan'ın at ve kılıç kullanmadaki ustalığı onun çocukluğunda bu eğitimi aldığını göstermektedir.

Namık Kemal, eserlerinde bir yandan bu eğitilmiş ve modern genç kızları olması gereken bir model olarak sunarken bir yandan da hiç eğitim görmemiş genç kızları tasvir ederek mevcut yapıyı eleştirir. Görücü usulü evliliğin eleştirildiği Zavallı Çocuk adlı oyunun baş kahramanı Şefika ile

Akif Bey adlı oyundaki kötü kalpli Dilruba'nın hiçbir eğitim almadıkları göze çarpan diğer hususlardır.

Erkek çocukların eğitimi ve terbiyesi

Toplumumuzda babadan sonra ailenin temsilcisi olarak görülen ve soyun devamlılığını sağlayan erkek çocuğun Namık Kemal'in vatanseverlik temasını işleyen eserlerinde her şeyden evvel bir asker olarak yetiştirildiği görülmektedir. Vatan yahut Silistre, Akif Bey ve Celâleddin Harzemşah piyeslerinde ve Cezmi romanında çocuk yetiştirmenin tek bir gayesi vardır: O da vatana layık, hayırlı bir evlat yetiştirmek.

Vatan yahut Silistre'nin baş kahramanı İslam Bey için Zekiye yani kadınlar vatana hayırlı bir evlat, asker yetiştirmelidirler. Evlat yetiştirmenin temel gayesi budur. Çünkü içinde bulunulan zamanda vatan, böyle evlatlara her şeyden çok ihtiyaç duymaktadır. Akif Bey piyesinde de erkek çocukların yetişme gayesi vatani korumak, gerektiğinde de onun için hiç sakınmadan canını feda edebilmekle özetlenir. Asker, savaşa şehit olmak niyetiyle gider. Olur da Allah şehitlik makamını nasip ederse bu asker için büyük mutluluktur. Aynı zamanda asker savaşta şehit olursa geride kalanlar ağlamak yerine övünmelidir. Oyunda, özellikle erkek çocuğun vatani için seve seve ölmeye hazır bir evlat olarak yetiştirilmesinin önemi vurgulanır. Erkek çocuk, korkusuz ve cesur bir asker olması için eğitilir, terbiye edilir. Çünkü erkek çocuğu erken yaştan itibaren bir asker ve savaşçı olarak yetiştirilmiştir. Vatani uğruna ölmekten çekinmeyen asker, dünyaya geliş sebebini de asker olmak sözleriyle özetler. İslam birliği ülkesünün ele alındığı Celâleddin Harzemşah'ta erkek çocukların bir asker gibi yetiştirildiği gayesi üzerinde durulur. Erkek çocuklar; İslamiyet öncesi Türk toplumunda olduğu gibi vaktini ata binmek, ok atmak, kılıç vurmak üstelik bir de şiir okumak gibi aktivitelerle geçirmekte ve bu anlayışla yetiştirilmektedir.

Kahraman bir sipahinin serüvenlerini işleyen Cezmi adlı romanda da erkek çocukların her şeyden evvel bir asker olarak yetiştirildikleri vurgulanır. Romana adını veren Cezmi, insanlara hizmet için, gerekli geçim meseleleriyle uğraşmaya, insanları denemeye ve iş öğrenmeye çocukluğunda başlamıştır. Ayrıca romanda hem Cezmi'nin hem de Adil Giray'ın doğuştan bir asker ve şair olarak yaratıldıkları vurgulanır. Cezmi ve Adil Giray, Namık Kemal'in diğer erkek kahramanlarından farklı olarak şair tabiatlarıyla da dikkat çekerler. Aynı oyunda İran şahının oğlu Hamza Mirza, kahraman ve yüksek ruhlu bir kişi olarak cesur tabiatıyla göz doldurur. Buna rağmen can yakmak, kan dökmekten zevk alan bir tarafı da vardır.

Namık Kemal'in sosyal bir konuyu ele aldığı İntibah adlı romanının baş kahramanı Ali Bey, çocukluğundan itibaren çok iyi eğitim görmüştür.

Ali Bey'in hem İstanbul gibi bir kültür merkezinde doğup büyümesi hem de okuldan ve özel öğretmenlerden gördüğü dersler, onun daha on beş yaşına gelmeden ilim irfan sahibi, kültürlü ve takdir toplayan bir genç olarak yetişmesini sağlamıştır. Ali Bey, bir devlet dairesine memur olarak girmiştir.

Namık Kemal'in özellikle kahramanlık konulu eserlerinde erkek karakterlerin korkusuz birer asker olarak yetiştirildiği dikkat çekmektedir. Vatan, millet, hürriyet gibi kutsal değerler uğrunda canını verecek kadar özverili yetiştirilen erkek kahramanlar, genellikle askerlik mesleğini seçerek vatana hizmet vazifesini kutsallaştırmaktadırlar. Yazarın sosyal bir problemi konu alan eserlerinde ise erkek kahramanların kültürlü, iradeli, mücadeleci ve sorgulayıcı oldukları dikkat çekmektedir.

Genç kızların eğitimi ve terbiyesi

İleride iyi bir anne ve eş olmaya aday, dolayısıyla sağlıklı bir aile ve toplumun en önemli unsuru olan genç kızların eğitimini Namık Kemal, eserlerinde öncelikli bir sorun olarak ele almaktadır. Namık Kemal, eserlerinde genç kızların sosyal hayatta ve aile hayatındaki konumunu ortaya koyarken kimi zaman mevcut durumu tenkit ederek makalelerinde ileri sürdüğü olması gerekenleri ortaya koyar.

Çocukluk çağını geride bırakan genç kız modeli, Osmanlı toplumunda annenin birinci dereceden yardımcısı ve sırdaşı olarak karşımıza çıkar. Toplumumuzda kız çocuğun anneye, erkek çocuğun ise babaya olan düşkünlüğü bugün de dikkate değer bir husus olarak kabul görmektedir. Bu anlamda kız çocuklarının baba otoritesinden çekindikleri ve anneye olan yakınlıkları onların eğitim ve terbiyelerinde de yansımaları bulur. Özellikle kız çocukları iyi bir anne, eş ve ev hanımı olarak yetiştirildiklerinden kendisine rol model aldığı ilk insan annesidir. Bu anlamda genç kızın etrafına yansıttığı terbiyede, annesinin yetiştirme tarzının ağırlığı hissedilmektedir. Genel anlamda ise, evlendikten sonradan yuvadan uçup gideceği varsayılan kız çocuğunun kendisini yetiştiren ve eğiten büyüklerine karşı saygılı olması vazgeçilmez bir özelliktir.

Genç kızların eğitimi Vatan yahut Silistre oyununda öncelikli bir sorun olarak ele alınır. Zira Tanzimat dönemi yazarları arasında ilk defa Namık Kemal, bu oyunda Zekiye adlı yeni bir kadın/genç kız tipi yaratmıştır: Eğitim görmüş, sevdiği erkeğin peşinden cepheye giden, evden dışarı çıkan yeni bir kadın tipi. Kadına biçilen mevcut toplumsal roller dışında bir hayat çizgisine sahip olan Zekiye, Tanzimat'la beraber ortaya çıkan yeni kadın-genç kız tipini de yansıtır (Kaplan, 2005).

Zekiye, on yedi yaşında, babası haksız yere subaylıktan azledilince evini barkını terk ederek ortadan yok olmuş, annesi ve ağabeyi bu sebep-

le artarda ölmüş, kimsesiz genç bir kızdır. Onu süttninesi Hanife Hanım büyütmiştir. Kültürlü ve okumuş bir genç kız olduğu daha ilk perdeden sezdirilen Zekiye, okumuş olması, duygu ve düşünceleriyle eski gelenek ve görenek içinde yaşayan genç kızlardan farklıdır.

Namık Kemal'in eserlerinde eğitim gören kadınlar, görüşlerinin ilerlemesinde ve muhakemelerinin gelişmesinde, eğitimlerinin büyük etkisi olduğuna inanırlar. Zekiye, İslâm Bey'in kendisini terk edip vatanı için savaşmaya gideceğini öğrenince kılık değiştirip İslâm Bey'in arkasından gitmeye karar verir. Gelenekselden farklı yepyeni bir genç kız modeli olan Zekiye'nin ilk dikkat çeken özelliği romantik oluşudur. Tanpınar (1956, s. 364), onun seven ve erkeğinin peşinden ölümüne kadar gitmeyi göze alan "fedakâr ve kahraman" bir kadın tipi olduğunu vurgular. Zekiye'nin devrine göre iyi eğitim aldığı da anlaşılmaktadır. Kız çocuklarının mutlaka eğitime tâbi tutulmasını isteyen Namık Kemal'in eğitilmiş bir kadından beklediği ölçüde tahsillidir. Okuma yazma bilir. Daha oyunun başında yazar onun bu yönünü ön plana çıkarmıştır. İslâm Bey'e âşık olan Zekiye'nin duyguları karşılıksız değildir. İslâm Bey de savaşa gitmeden önce Zekiye'nin odasına kimseye görünmeden girer ve konuşurlar. Aralarında nikâh düşen bir kadın ile erkeğin baş başa kalıp konuşmaları, Namık Kemal'in toplumda başlatmak istediği bir anlayış değişikliğini de yansıtmaktadır. Ona göre, kadın ve erkek yalnız kalabilmeli, konuşup anlaşabilmelidirler. Bu davranış, modern hayata atılan önemli bir adımdır. Okuyan ve okudukları üzerinde düşünen biri olarak Zekiye kendi kararlarını da verebilecek olgunluktur. İslâm Bey'i bütün kalbiyle seven Zekiye, bu sözü duyar duymaz kararını verir. İslâm Bey'in peşinden gidecektir. Kadının kendi hayatıyla ilgili karar verip bu kararı uygulayabilmesi de çok yeni bir davranıştır. O, ferdi hürriyetine sahip bir kadın örneğidir ve bu yönüyle yazarın savunduğu insan hürriyeti düşüncesini yansıtır. İslâm Bey'de olduğu gibi vatan sevgisi onu da kuşatmıştır. Eserde vatanseverlik duygusunun iyi bir eğitim ve güçlü kişilikle kuvvetlendirildiği de belirtilir.

Namık Kemal'in eğitim anlayışında kadını eğiten şahıs nasıl erkekse vatan sevgisi konusunda da onu ilk bilinçlendiren yine erkektir. Zekiye'deki vatan sevgisini İslâm Bey harekete geçirir ve o bu yönüyle de geleceğin vatanseverlerini yetiştirecek kadın rolüne bürünür.

Namık Kemal, Cezmi adlı romanında her bakımdan Zekiye'ye benzer bir genç kız modeli yaratmıştır. On sekiz-on dokuz yaşlarında, eşsiz bir dünya güzeli olarak tarif edilen Perihan, ahlak ve karakter bakımından emsali olmayan, çok cesur ve kuvvetli bir genç kızdır. Perihan, İran hükümdarı Şah Tahmasp'ın öldüğü duyulur duyulmaz taht kavgasının çıktığı sırada saraya atıyla girerek gücü ve cesaretiyle etrafa hâkim olmuş, Haydar Mirza'nın şah olmasını engelleyerek durumu kılıç gücüyle kontrol altına almıştır. Perihan, her ne kadar farklı yetişmiş bir genç kız olsa da

ilk görüşte âşık olduğu Adil Giray'ın mektubunu yanıtlarken duygularını açıkça dile getiremediğinden yakındır. Bir genç kız olarak sevdiğine olan aşkını ancak bazı hareketlerle ima etmenin ötesinde bir şey yapamayacağını vurgular. Böylelikle genç kızlara verilen terbiye şeklini de ortaya koyar.

Baskıcı aile modelinin sebep olduğu zoraki evliliğin yıkıcı sonuçlarını gözler önüne seren Zavallı Çocuk adlı oyunda Şefika, babasını hapisten kurtarmak, annesi ile kardeşini sefil etmemek için Ata'nın aşkını kalbine gömerek istemediği bir adamla evlenmeyi kabul eden mağdur bir genç kızdır. Oyunda, evlilik müessesesi içindeki kadının haksız durumu yansıtılır. Anne ve baba kızlarına uygun bir eş bulma hak ve imtiyazlarının kendilerine ait olduğunu düşündüklerinden genç kız ve erkeklerin felâketine sebep olurlar. Şefika'nın gönlünde beslediği gizli aşk, eserde bir çatışma unsuru olarak karşımıza çıkar. On dört yaşındaki Şefika, on altı yaşındaki kuzeni Tıbbiye öğrencisi Ata'ya beslediği aşkı kimseyle paylaşamaz, çünkü paylaşırsa çevresi tarafından ayıplanacağını bilir. Şefika'nın terbiyesi ona, anne babaya itaatsizliğin ve saygısızlığın büyük bir günah olduğu inancını vermiştir. Hem genç bir kız olması hem de yaşının küçüklüğü onu, beslediği sevgiyi gizlemeye zorlar.

Şefika, ana-babasının kendisini tanımadığı ve istemediği zengin bir paşayla evlendirme fikrine açıkça tepki gösteremez. Her ne kadar bu izdivaca istekli olmadığını hâl ve tavırlarıyla belli etse de gördüğü terbiye gereği ailesine bu konudaki düşüncesini dile getiremez. Şefika'nın duygularını anne-babasından ve hatta Ata'dan bile saklamak istemesi dönemin ahlak anlayışıyla da ilgilidir. Ayrıca genç kızın babasının ısrarlı soruları üzerine yemin ederek kimseyi sevmeyeceğini söylemesi, babasından utanması ve sırrını yalnızca annesiyle paylaşması bu ahlak anlayışının farklı tezahürleridir. Bu durum, kız çocuklarının nasıl terbiye edildiğini göstermesi açısından da önemlidir. Oyunda baba Halil Bey, anne Tahire Hanım'a göre daha ılımlı bir ebeveyn portresi çizmektedir. Halil Bey, kızının kendi yaşında bir adamı sevebileceği ihtimalini göz önünde bulundurarak kızının sevdiği adamla evlenmesinde bir sakınca görmemektedir. Oysa anne Tahire Hanım, böyle bir ihtimali kesinlikle kabul etmez. Aynı oyunda Şefika, babasının hoşgörülü ve anlayışlı tavırlarına rağmen ondan utanır ve sırrını yalnızca annesiyle paylaşır. Anne ile baba arasındaki bu rol farklılığı Namık Kemal'in toplumda başlatmak istediği anlayış değişikliğini yansıtır. Yazar, eserinde baba-kız arasındaki olması gereken ilişki biçimini özlenen tablo hâlinde ortaya koyar. Buna göre anlayışlı, hoşgörülü, sevecen ve eğitilmiş bir baba modeli olan Halil Bey yüceltilir. Baskıcı, anlayışsız ve duygusuz bir anne modelini yansıtan Tahire Hanım ise eleştirilir. Ancak oyunda geleneksel aile yapısının ağırlığı da kendini hissettirir. Zira Şefika, tüm olumsuz tavırlarına rağmen kendisini annesine daha yakın hissetmektedir.

Namık Kemal'in eserlerinde özellikle genç kızların ebeveynleriyle olan ilişkilerinde geleneksel yapının egemen olduğu hissedilir. Kimi zaman bu geleneksel yapı eleştirilerek özlenen tabloya dair ipuçları da verilir. Ayrıca yazar, geleneksel anlayıştan uzak bir çizgide yarattığı genç kız modeli Zekiye ve Perihan ile yeni toplumda görmek istediği ideal kadına dair özlemini de yansıtır.

Kadınların eğitimi ve terbiyesi

Toplumumuzda Tanzimat'tan beri yaşanan Batılılaşma sürecinde değişimden en çok etkilenenler ve değişimi en çok yansıtanlar kadınlar olmuştur. Tanzimat'la birlikte kadının sosyal konumu da yenileşme ve çağdaşlaşma hareketlerinden etkilenerek yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Bu nedenle Tanzimat kadını değişimi ve değişimle birlikte gelen yozlaşmayı daha hızlı göstermektedir. Özellikle bu dönem edebiyatında aile ve onun içinde yer alan kadına özel bir önem verilmiştir. Görücü usulü yapılan evlilikler, yasak aşklar, birden fazla evlilik, kadının hürriyeti, aile içindeki rolü, erkeklerle eşit haklara sahip olması, eğitimi, sosyal yaşantısı, meslek sahibi olması gibi temalar sıklıkla işlenmiştir.

Namık Kemal, eserlerinde kadını toplumun temel taşlarından biri olarak ele alır ve onu toplumun eğitilmesi ve bozulmaya yüz tutmuş değerlerin düzeltilmesinde en etkili rol oynayacak kişilerden biri olarak görür. Okura ve toplum bireyelerine vermek istediği iletiyi zıtlıkları somutlaştırarak anlatır ya da yaşanmış olabilecek anlatılardan ders çıkarılmasını ister. Bu amaçla, kadını ve toplumu ele alırken sahip olunması gereken toplumsal değerler ile yozlaşmış değerleri belli karakterlere yükleyerek iyi-kötü, ahlaklı-ahlaksız, güvenilir-güvenilmez, namuslu-namussuz gibi toplumun değer verdiği kavramları diğer toplumsal değerler üzerinden iletmek ister.

Namık Kemal, gerektiğinde örnek eş gerektiğinde insanı yıkıma sürükleyen bir felâket olarak sunduğu tiplerin çerçevesinde toplumu ve kadını ilgilendiren değerleri de olay örgüsünün içine katar. Bunu yaparken hem toplumsal düzenin gidişatını ortaya koyar hem de bu gidişatın okurlar tarafından daha açık bir biçimde algılanmasını sağlayarak toplumsal iyileşme için alınması gereken önlemleri de ortaya koyar (Atalay, 2010).

Kadınları eğitim ve terbiye konusunda ilk sıraya alan Namık Kemal modernleşmenin kadına sağlayacağı yeni hakların aslında Müslümanlığın başlangıcında uygulanan kadın hakları olduğu fikrini ilk ortaya atan yazardır (Bilgin, 2001, s. 16). O, İslam'a samimî duygularla bağlıdır ve Osmanlı'nın geri kalmışlığını asla İslami kaidelerle ilişkilendirmez. Bu anlamda İslamiyet'in yılmaz bir savunucusudur.

Namık Kemal'in eserlerini inceleyerek o devirdeki kadınların statüsü hakkında fikir edinmek kolaydır. Yazarın çizdiği kadın portreleri ileri

görürlü kadınlar ve muhafazakârlar olmak üzere ikiye ayrılır. Böyle bir tezat yoluyla yazar görüşlerini pekiştirir ve olan/olması gereken zıtlığı içerisinde fikirlerini dile getirir. Ayrıca yazar, Türk toplumunda var olan kadın-erkek eşitsizliğini de çeşitli yönlerden ele alır ve inceler (Doğramacı, 1992).

Namık Kemal, kadınların eğitime Tanzimat sonrası bütün yazarları gibi oldukça önem verir. “Çocuk en evvel valide elinde kaldığından, kadın terbiyesiz olur ise, onu nasıl terbiye edebilir?” anlayışından hareket ederek çocuğun sağlıklı bir şekilde eğitilebilmesi için kadın eğitime öncelik verir (Tansel, 1967, s. 21). Aynı zamanda toplumumuzda kadına biçilen anne ve eş rollerinin kadınlar tarafından layıkıyla yerine getirilebilmesi, eğitim sayesinde mümkün olmaktadır. Dolayısıyla Namık Kemal’in kadın eğitimi üzerinde durmasının en önemli sebebi aile kurumudur. Ona göre, çocuğa ilk terbiyeyi verecek kişi olan annenin, bu görevini yerine getirebilmesi için iyi bir eğitim almış olması şarttır. Çocuk ilk bilgilerini evinden, annesinden aldığı için kadınların iyi yetiştirilmeleri eğitimin en önemli boyutunu teşkil eder.

Bütün toplumun eğitime muhtaç olduğunu vurgulayan Namık Kemal, kadını eğitecek erkeğin eğitilmesine de ağırlık verir (Enginün, 2004). Erkekleri kadınların ilk öğretmeni sayan Namık Kemal, Vatan yahut Silistre oyununda bu görüşünü işler. Nitekim Zekiye’nin annesi babası tarafından yetiştirilmiştir. Zekiye’yi büyüten ise sütünesi Hanife Hanım’dır. Oyunda özellikle kadınların eğitimiyle birinci dereceden ilgilenen kişinin kadının kocası olduğu görülmektedir. Zekiye’yi annesi eğitmiştir, ancak onun duygularını eğiten ve ona vatan sevgisini öğreten sevgilisi İslam Bey’dir. Zekiye vatan şuuruna sahip olunca sevdiği adamı savaş meydanlarında bile yalnız bırakmaz (Enginün, 2004).

Kaplan’a göre (1948), bizde kadın meselesini ilk defa sosyal bakımdan ele alan isim Namık Kemal’dir. Namık Kemal, Tasvir-i Efkâr’da yazdığı ‘Terbiye-i Nisvân Hakkında Bir Layiha’ adlı yazısında kadınların vücut ve ruh olarak erkeklerle eşit olduklarını dile getirir. Ayrıca yazar, kadınları iyi eğitmeyen milletlerin geri kalacağına işaret eder. Sözü geçen makalede yazar, kadınların süs eşyası olarak görülmesini, sosyal hayattan kopuk oluşlarını ve cahil bırakılmalarını eleştirmektedir. Hayatı giyinip kuşanıp seyir yerlerinde boy göstermekten ibaret sanan kadınlar ise israfı sebep olmakta, ailenin ekonomik durumunu sarsmaktadır. Ayrıca yazar, kadınların cahil kalmalarının özellikle çocuk yetiştirmede kötü sonuçlar doğuracağına dikkat çeker. Bu yüzden kadınların sanat ve eğitim konusunda gelişmelerini gönülden ister. Ona göre kadınlara çocuk terbiyesi, ev idaresi hakkında gerekli bilgileri vermek, cemiyet hayatına uyum sağlayabilecek şekilde usul ve kaideleri öğretmek, gerektiğinde hayatlarını kazanabilmeleri için bazı beceriler kazandırmak gereklidir. Kadının

tüketici konumdan çıkması ise, çalışma hayatına atılmış, kendi ayakları üzerinde duran modern bir kadın tipine işaret etmektedir. Bu modern, okumuş kadın tipi ilk olarak Vatan yahut Silistre'nin kadın kahramanı Zekiye'de yansımaları bulur.

Aynı makalede yazar, eskiden kadınların, erkeklerinin yanında savaşa bile gittiklerini belirtmiştir (Kaplan, 1948). Bu örneği Vatan yahut Silistre'nin kadın kahramanı Zekiye'de canlandırmıştır. Zekiye, erkek elbisesi giyerek sevdiği adamın ardından cepheye korkusuzca gitmiştir. Bir başka kahramanlık oyunu olan Celâleddin Harzemşah'ta da aynı adlı kahramanın ilk eşi Neyyire, babasıyla beraber savaşa gitmiştir.

Namık Kemal (2005), Maarif başlıklı makalesinde gelişmiş ülkelerde kadınların terbiyesine erkekler kadar dikkat edildiğini vurgulayarak bu ülkelerde kadınlar arasından meşhur yazarlar, şairler çıktığı gibi birçoğunun da öğretmenlik yaptığını dile getirir. Avrupa ülkelerindeki kadının sosyal hayattaki yerine dikkat çeken yazar, bunun eğitimle mümkün olabileceğini de dile getirir.

Namık Kemal'in eserlerinde yüceltilen kadın tipi; güzel, zarif, terbiyeli, görgülü, kültürlü, özellikle edebiyattan ve müzikten anlayan, ev idaresinde, çocuk terbiyesinde bilgili ve başarılı, evine, ailesine bağlı, marifetli ve fedakâr bir kadındır. Bu ideal kadın tipi, onun tüm eserlerinde yansımaları bulur. Yazar, kimi zaman da bu ideal kadın tipinin karşısına yerleştirdiği olumsuz tiple zıtlık unsuru sağlayarak ideal olanı belirginleştirir.

Hatalı eğitimin doğurduğu sonuçlar

Namık Kemal, eserlerinde hatalı çocuk yetiştirme sorumluluğunu anneye yükler. Çünkü ona göre anne, çocuğun yetişmesinde etkili olan en önemli faktördür. Yanlış eğitimin doğurduğu olumsuz sonuçları açıkça gözler önüne seren tezli bir roman İntibah'ta Ali Bey'in annesi Fatma Hanım ile zulme isyan temasını işleyen Gülnihal adlı oyunda Kaplan Paşa'nın annesi Paşo Hanım, evlatlarına verdikleri yanlış terbiye yüzünden onlar gibi kendilerinin de felaketini hazırlamışlardır.

Namık Kemal'in sosyal bir problemi ele aldığı romanı İntibah'ta önemle üzerinde durulması gereken konu hatalı çocuk yetiştirme değildir. İyi okutulmuş, birkaç yabancı dil bilen, mütevazı ve yakışıklı bir genç olan Ali Bey, hayatın gerçeklerini bilmediğinden ilk defa gördüğü ahlaksız bir kadına kolayca kapılmıştır. Bu tecrübesizlik ve yanlış eğitim birçok insanın mahvına sebep olmuştur. Söz konusu roman, ailede alınan eğitimle dış dünyanın gerçeklerinin örtüşmediği temeli üzerine kuruludur. Romanın baş kahramanı Ali Bey, yirmi bir-yirmi iki yaşlarında zengin bir ailenin tek evladı olarak dünyaya gelmiştir. Annesinin ve babasının üstüne titre-

diği Ali Bey, hem vatanın kültür merkezi olan İstanbul'da yetişmiş, hem de özel öğretmenler vasıtasıyla eğitim ve terbiyesini geliştirmiştir. Öyle ki Ali Bey, daha on yaşına bastığında birkaç yabancı dil öğrenmiş, tanınmış ediplerden takdir toplamış ve çevresi tarafından kültür alanında da gayet yetenekli görülmüştür.

Aynı zamanda utangaç tabiatlı bir genç olan Ali Bey'in okulda gördüğü eğitim yanında babasından almış olduğu terbiye de oldukça önemlidir. Babasının mülayimliği ve şefkati sayesinde zaten kişiliğinde var olan saf-fet ve nezaket büsbütün artmıştır. Bu da kişilikten getirilen bazı özelliklerin aile terbiyesiyle perçinlendiğini göstermektedir.

Ali Bey'in hastalıklı ruh hâli iki kişilik özelliğinde toplanmaktadır. Bunlardan birisi, fazlaca sınırlı olması, bir diğeri de inatçılığıdır. Bunu fark eden baba, oğlundaki inatçılık huyunu silmeye çalışsa da başaramaz, yalnızca bunu eğitim ve öğrenim alanlarına sevk etmeyi düşünür. İlk zamanlar bunda başarılı olur; ancak Ali Bey babasının ölümünden sonra hayata karşı savunmasız kalarak bu zaafına yenik düşer ve hem kendi hayatını hem de ailesinin hayatını mahveder. Ali Bey'in tabiatındaki herhangi bir şeye karşı esirlik derecesindeki düşkünlüğü ve çabuk parlayan hiddetli yapısı aldığı iyi terbiye ve gördüğü şefkatli muameleler sayesinde bastırılmış; fakat söndürülememiştir. Nitekim babası öldükten sonra o, tabiatındaki bu iki illetli huya teslim olmuş, hayatını kendi elleriyle mahvetmiştir.

Alınan eğitim ve terbiye kişinin karakterinde doğuştan var olan olumsuz birtakım özellikleri de yok etme ya da bastırma gücüne sahiptir. Bu da bize doğuştan getirilen birtakım kötü huyların çevrenin ve alınan eğitimin neticesi olarak değiştirilebildiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu görüş, insanın yetişmesinde çevrenin mi yoksa kalıtımın mı önemli olduğunu tartışan eğitim kuramlarınca da uzun yıllar dile getirilmiştir. Nitekim Ali Bey'in babası oğlunun benliğinden silemediği bu marazî ruh hâlini onun eğitim ve öğrenim hayatını güçlendirerek başka alanlara yönlendirmeye çalışmıştır. Dış dünyadan kopuk yaşamış, hayatın gerçeklerini öğrenememiş bu gencin babasının ölümünden sonraki düştüğü durum ise içler acısıdır. Ali Bey, arkadaşı, öğretmeni, eğitmeni kısacası her şeyi olan babasını kaybettikten sonra âdeta hayata karşı direncini de kaybetmiş, gördüğü eğitim ve terbiye ona hiç yarar sağlamamıştır. Ali Bey, babasının ölümünün ardından bir parça sükûnet bulmak amacıyla gittiği Çamlıca gezilerinden birinde arkadaşlarının eğlenmek maksadıyla yanlarından gelip geçen kadınlara laf atmalarından hicap duyar. Çünkü bu durum onun ne yaradılışına ne de aldığı terbiyeye uygundur. Arkadaşlarının eğlence olarak gördüğü bu davranış biçimi Ali Bey'i âdeta bir felakete uğramış kadar incitir. Ona göre hiç tanımadıkları kadınları böyle birtakım mü-nasebetsiz sözlerle rahatsız etmeye kalkışmak, düpedüz edepsizliktir. Ali

Bey, bir müddet sonra âdet edindiği Çamlıca gezilerinin birinde laf atarak ilgisini çektiği aşüfte kadını tutkuyla arzulamaya başlar. Kişiliğindeki zaafı (inatçılık ve tutku derecesindeki istek) onun felâketini hazırlar. O kadını gördüğü günden beri tüm düşüncesi onunla dolmuş, bunu bir tutku hâline getirmiştir. Ali Bey, Mehpeyker'in de bir anda ilgisini çekmiş ve bu münasebet onun sonunu hazırlamıştır.

Ali Bey, Namık Kemal'in idealindeki iradeli insan tipinin tamamen zıddıdır. Ali Bey'le aynı yaratılış özelliği gösteren bir başka kahraman, bir deniz subayının eşi tarafından sadakatsizliğe uğraması sonucu yaşanan felâketleri konu alan Akif Bey adlı piyese adını veren kahramandır. Akif Bey, gözü gerçeklere tamamen kapanmış saf bir âşıktır. Kendisini aldatan sadakatsiz eş Dilruba hakkında onu uyarmaya çalışan arkadaşı Şahin Bey'e hiç fırsat vermez. Âdeta gerçeği görmemek için direnir.

Çocuk terbiyesinin önemi İntibah adlı romanın bir başka kahramanı Mehpeyker'de de kendini gösterir. Ahlaki açıdan çöküntü içinde bulunan Mehpeyker'in kişiliği çocukluğunda ailesinden gördüğü terbiyeyle ilişkilendirilir. Mehpeyker, erkekler tarafından düşürülmesini yaşadığı olumsuz hayat şartlarına bağlar. Hatalı çocuk yetiştirme doğurduğu olumsuz sonuçlar Gülnihal adlı oyunda da sergilenir. Annesinin isteği ve yardımıyla babasını öldürecek kadar acımasız ve alçak bir insan olan Kaplan Paşa; hırslı, zalim ve gözü doymayan bir sancak beyidir. Onu bu şekilde yetiştiren ise, annesi Paşo Hanım'dır. Yanlış eğitimin, terbiyenin olumsuz sonuçları da böylelikle gözler önüne serilmektedir. Sonunda korkulan olmuş, Kaplan Paşa en yakın adamı Kara Veli'yi zehirleyerek öldürttüğü gerekçesiyle annesini de göz kırpmadan öldürtmüştür. Yanlış eğitim tıpkı Ali Bey ve ailesi gibi Paşo Hanım'ın da yok oluşuna sebep olmuştur.

Erkeklerin eğitimi ve terbiyesi

Namık Kemal'in özellikle kahramanlık ve yurtseverlik temini işlediği tüm eserlerinde erkeklerin asker olarak doğduğu ve bu gayeye uygun yetiştirildikleri vurgulanır. Erkek için vatan sevgisi diğer tüm sevgilerin üstünde gelen yüce bir duygudur. Ayrıca Namık Kemal'in eserlerinde asker; korkusuz, yiğit, cesur, mert ve gözü pek bir kahraman olarak karşımıza çıkar. Namık Kemal, erkek çocuğunun her şeyden evvel bir asker olarak yetiştirilmesi gerektiğini kendi oğlu için de düşünür. Nitekim oğlu Ali Ekrem Bolayır, babası sayesinde yüreğine Türklük ve askerlik aşkı dolduğunu vurgulamış; askerliğe heves edişini de bu sebebe bağlamıştır (Özgül, 1991, s. 136).

Askerlik eğitimi özellikle kahraman bir sipahinin maceralarını anlatan Cezmi adlı romanda işlenir. Romanın baş kahramanı Cezmi'nin eğitiminde etkili olan iki erkek vardır: Babası ve amcası. Cezmi, ergenlik çağına kadar babası, yirmi yaşına kadar da amcası tarafından eğitilmiştir.

Derslerini amcasından okumuş, onun tarafından yetiştirilmiştir. Amcası da babası gibi bir sipahi yani asker oğlu askerdir. Amcası ona bir yandan gerekli bilgileri verip sipahiliğe ait talimleri öğretirken bir yandan da askerlik fikrini kafasına iyice aşılamıştır. Bu yolda Cezmi'ye özel bir eğitim vermiştir. Namık Kemal, Cezmi'de diğer eserlerinden farklı bir asker modeli yaratmıştır. Buna göre şairlik ve askerlik Cezmi'nin doğuştan sahip olduğu iki temel özelliktir. Askerlik ve şairlik birbirine zıt meslekler gibi görülmektedir. Biri her ne kadar heybeti gerektirirken, öbürü de zariflik ve inceliği gerektirmektedir. Cezmi'nin şakacılığı, hazırcevaplığı, tabiatındaki iyilik, ahlakındaki açıklık herkesi hayran bırakan özelliklerinden olmakla birlikte onun birbirine zıt görünen bu iki özelliği başarıyla taşımasına da yardım eder. Cezmi, binicilikte bir numara sayılan Ferhat Ağa ile devrin Baki'den sonra en büyük şairi kabul edilen Nefî'nin himayesine girmiştir. Böylelikle doğuştan getirdiği iki yeteneği (şairlik ve askerlik) birlikte geliştirme fırsatı da bulmuştur.

İslam Birliği ülküsünü konu alan Celâleddin Harzemşah adlı oyunda da Harzem Devleti'nin padişahı Mehmet Alaaddin, padişah sülalesinden gelen bir erkek çocuktur. O hem kılıçla hem de kitapla eğitim alarak kendisini her açıdan donanımlı kılmalıdır.

Namık Kemal'in vatanseverlik temini işlediği eserleri Vatan yahut Silistre ile Akif Bey oyunlarında da erkekler, vatani için sakınmadan canını verecek kahraman bir asker olarak yetiştirilmiştirlerdir.

Sonuç

Tanzimat'la gelen Batılı değerlerin yerleşmesi yeni bir toplum ihtiyacını da doğurmuştur. Yeni bir toplum kurma isteği ise bu topluma liderlik yapabilecek, ona yol gösterecek, kahraman ruhlu, hamiyet sahibi, iradeli, aklın ve bilimin rehberliğini kabul etmiş, inançlı, değerlerini özümsemiş yeni bir insan tipini de gündeme getirmiştir. Yeni insan fikrinin ateşli bir savunucusu olan Namık Kemal de, kader ve ölüm fikirleriyle pasifleşmiş insan yerine; mücadeleci, kararlı, idealist, azimli ve sorgulayan insanı öne sürmüş, tüm eserlerinde yeni toplumda yer alması gereken değerleri ve insan tiplerini yüceltmıştır. Ayrıca yazar, teklif ettiği bu yeni insanı eğitimle şekillendireceğine inanmış, hayatı boyunca eğitimci kimliğini ön planda tutarak toplumun istenen düzeyde bir terakki sağlayabilmesi için var gücüyle çalışmıştır.

Yaşadığı dönemde çok yönlü bir aydın portresi çizen Namık Kemal'in ortaya attığı tüm fikirler, imparatorluğu çöküşten kurtarmak için düşünülmüş çarelerdir. Zira o, tüm eserlerini devleti çöküşten kurtarmak, müesseseleri yenileştirmek hatta toplumu değiştirmek için bir araç olarak kullanmıştır. Osmanlıcılık ve ittihadı İslam fikirleri de bu yönde düşünülmüş tedbirlerdir. Yazar, bu doğrultuda kaleme aldığı Celâleddin Harzem-

şah eserinde aralarında birlik sağlayamayan İslam toplumlarının yenilgiye mahkûm olacağını oyunun baş kişisi Celâleddin'e hazırladığı acı sonla ortaya koymuştur. İslam birliği fikrinin işlendiği bir başka eser olan Cezmi romanında da İran'da Sünni bir devlet kurmayı amaçlayan Adil Giray ve Perihan'ın ölümü bu ideali gerçekleştirmenin pek de mümkün olmadığını kanıtlamaktadır. Osmanlı'nın içine düştüğü durumdan nasıl kurtarılabilir diye üzerine düşünen Namık Kemal'in büyük umutlarla bağlandığı bir başka çözüm yolu ise meşrutiyettir. Namık Kemal, meşrutiyet isteğini Gülnihal adlı oyununda açıkça dile getirmiştir. Memleketin âdeta çiftlik gibi babadan oğula geçen bir sistemle yönetilmesini eleştiren yazar, oyunda sözünü emanet ettiği kahraman vasıtasıyla halkın meşrutiyet özlemini ve olması gereken devlet düzenini kendince ortaya koymuştur.

Namık Kemal'in üzerinde durduğu bu konular aslında onun millî ve İslami değerleri korumak şartıyla Batılılaşma amacı güttüğünü; Doğu-Batı bağlamında medeniyetler ittifakını benimsediğini göstermektedir.

Tiyatroyu eğlencelerin en faydalısı olarak gören Namık Kemal, temellerini atmak istediği yeni toplumu eğitmek ve harekete geçirmek için bu türün imkânlarından bolca faydalanma yolunu seçmiştir. Topluma yeni giren bir tür olarak kuramsal ilkelerini de belirlediği tiyatroya edebî çalışmaları içinde başköşeyi ayıran yazar, tiyatronun seyirci karşısında yaratılan bir sanat olduğunu dile getirmiş ve bu türün seyirci üzerindeki etkisinin bilinciyle tüm oyunlarına sosyal bir misyon yüklemiştir.

Her türlü mücadelesinde daima aklın ve bilimin savunucusu olan Namık Kemal, cehaleti en büyük düşman olarak görür ve memleketin kalkınması için maarifin oldukça önemli olduğunu savunur. Ona göre her işin başı bilmektir, hürriyet dahi bilginin neticesidir; çünkü hürriyet seçmek demektir. Seçmek için de bilgi sahibi olmak gereklidir. Hürriyetin temelini bile eğitime bağlayan yazara göre insanların zulüm ile idare edilmelerinin temelinde de bilgisizlik yatar. Bunun için o; devlet adamı, edebiyatçı ve aydın kimliğiyle başta kadınlar olmak üzere eğitimin tüm toplum için zorunlu bir ihtiyaç olduğunu tespit etmiş ve bu doğrultuda dikkate değer çalışmalar yapmıştır.

Kalkınma ve medenileşmenin ön koşulu olarak eğitimi savunan Namık Kemal, bu konuda ileri sürdüğü fikirlerin yanı sıra yaptığı uygulamalarla da dikkat çekmiştir. O, devlet adamlığı ve yöneticilik yaptığı devirde halka hizmetten ve doğruluktan bir an bile ayrılmamıştır. Bu anlayış doğrultusunda sürgüne gönderildiği Sakız, Rodos ve Midilli adalarında mutasarrıf olarak ciddiyle çalışmış, adadaki Müslüman halkın gelişmesi için birçok faaliyette bulunmuştur. Gittiği adalarda mektepler açılmasına ve buralara hocaların getirilmesine vesile olmuş, bu sayede adadaki okur-yazar nüfusunu artırarak Türk halkını bilgilendirmeyi amaçlamıştır.

Ayrıca tüm bu çalışmalarıyla padişahın da takdirini kazanmıştır. Yazar, uygulamaları dışında makalelerinde de halkın eğitim konusundaki eksikliklerini dile getirmiş, çağın gerisinde kalan eğitim metotlarını eleştirmiş, yeni toplumun en önemli figürü olarak gördüğü kadınların eğitimine özellikle önem verilmesi gerektiğini gür bir sesle savunmuştur. Onun inceleme konusu olan eserlerinde yarattığı kadın kahramanlar; güçlü, korkusuz, eğitilmiş ve iradeli oluşlarıyla dönemine damga vurmuştur.

Osmanlı toplumunda ilk defa kadınların eğitimi sorununu ele alan ve kadının ezikliğine karşı çıkan görüşleriyle dikkat çeken aydın Namık Kemal'dir. Ailenin, toplumun, ülkenin ve nihayet tüm insanlığın geleceğini şekillendirecek olması dolayısıyla kadın, onun eserlerinde en önemli yere sahiptir. Yazara göre çocukların sağlıklı bir şekilde eğitilebilmesi, erkeğin işindeki başarısı ve evdeki huzuru kadının eğitimiyle doğrudan ilişkili konulardır. Kadının ilk öğretmeni olarak gördüğü erkeklerin eğitimine bile bu açıdan önem veren yazar, medenileşmenin en önemli simgesi olarak gördüğü kadının eğitimini daima öncelikli bir sorun olarak ele almıştır. Türk kadınlarını Batı'daki hemcinsleriyle kıyaslayan yazara göre, Osmanlı İmparatorluğunda öğretim Batı'daki biçimiyle yeniden düzenlenmeli; kızlar okullara devam edip çağdaş değerleri işleyen bir öğrenim görmelidirler. Medeni ülkelerde kadının da erkekler gibi eğitildiğine dikkat çeken yazar, bu sayede kadınlar arasında yazarlar, şairler ve hatta bilim adamları yetiştiğini ifade ederek aile ve ulusun çöküşünün en önemli nedenlerinden birini kadınların bilgisizliğine bağlar. Yazar, bu görüşlerini eğitimsiz anne modelinin sebep olduğu aile faciasını konu alan Zavallı Çocuk ve İntibah adlı eserlerinde açıkça ortaya koymuştur.

Namık Kemal, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin sistemli bir şekilde yürütüldüğü kurum olan okullarda alınan eğitime de önem vermiştir. Makalelerinde okulların bilgi vermedeki eksikliğini dile getiren yazar, kız ve erkek çocuklarının okuma oranı arasındaki farkı ortaya koymuş, hayatı boyunca savunduğu eşitlik ilkesini eş seçme hürriyetinden öğrenim özgürlüğüne kadar genişletmiştir. Kendi çocuklarının eğitimiyle de yakından ilgilenen yazar, mektuplarında özellikle kız Feride'ye verdiği öğütlerle örnek bir baba- eğitimci portresi çizmiştir. Yazar, yeni kurulacak ideal toplumun temel kurumu olan ailenin eğitimine de büyük önem vermiştir. O, eserlerinde ailenin sağlam temeller üzerine kurulmasını sağlamak amacıyla dikkat edilmesi gereken hususları sıralar. Eşlerin birbirlerine karşı sorumluluklarından bahseder, evliliğin asıl amacının muntazam bir yuvada çocuk yetiştirmek olduğuna dikkat çeker, çocuk yaşta yapılacak evlilikleri doğru bulmaz, görücü usulü evliliğe şiddetle karşı çıkar. Ahlakı yozlaşmayı ebeveynlerin çocuklarını yeterince terbiye edememelerine bağlayan yazar, eserlerinde baskıcı anne ve baba modelini eleştirirken hoşgörülü, sevecen ve eğitilmiş ebeveynleri yüceltmıştır. Hayatın

gerçeklerinden uzak eğitim tarzını da eleştiren yazar, böyle bir terbiye metodunun kişiye hiçbir yarar sağlamayacağını İntibah adlı romanında açıkça gözler önüne sermiştir.

Sosyal bir endişeyle kaleme aldığı tiyatrolarında yaymak istediği fikirleri işleyen yazar, bu sebeple, oyunlarında aksiyona çok az yer vermiş, şahısları da iyiliğin ve kötülüğün sembolü olarak tek yönlü ele almıştır. Oyun kişilerini idealize edilmiş birer kahraman olarak tasarlayan yazar; İslam Bey, Akif Bey, Celâleddin Harzemşah, Muhtar Bey, Cezmi ve Adil Giray gibi kişiler vasıtasıyla toplumda görmek istediği yeni insan tipini de somut olarak gözler önüne sermiştir. Zekiye, Perihan, Gülnihal, Mihrichan gibi kadın kahramanlar vasıtasıyla da o zaman kadar edebiyatımızda görülmemiş bir kadın tipine işaret etmiştir. Aldıkları farklı tarzda eğitimle göz dolduran ve erkeklerle aynı kulvarda mücadele eden bu kadınlar her ne kadar yeri tam olarak belli olmasa da değişen toplumun en belirgin figürleri olarak karşımıza çıkarlar. Yazar, sözünü emanet ettiği kahramanları yüceltirken onları belirginleştirmek için karşısına yerleştiği kötü kahramanlara karşı da oldukça acımasızdır.

Namık Kemal'in eserlerinde hep savunmak ve yermek üzere ele alıp işlediği bir problemi vardır. Onun eserlerinde kimi zaman görücü usulü evlilik tenkit edilir, esirlik reddedilir, sefahat ve israf yerilir, tek yönlü eğitim ve terbiyenin eksikliği vurgulanır, namus ve sadakatin övgüsü yapılır, özellikle kadınların eğitilmesi gerektiği vurgulanır. Kimi zaman da vatan, hürriyet, adalet, terakki, kahramanlık, İslam birliği, Osmanlılık gibi siyasî ve sosyal konular ele alınarak toplumun muhtaç olduğu idealist ruhu aşılama gayreti gösterilir. Topluma söyleyecek sözü olan yazar, özellikle vatan, kahramanlık ve din duygularının dile getirildiği bölümlerde hamasî bir üslupla uzun nutuklara girerek türün özelliklerini gayesi uğruna feda eder.

Namık Kemal hakkında doğru bir hüküm verebilmek için onun toplum hayatına getirdiği yenilikleri göz önünde bulundurmak gerekir. Adı vatan ve hürriyet kavramlarıyla özdeşleşen Namık Kemal hayatı boyunca bu uğurdaki mücadeleleriyle dikkat çekmiştir. İstibdat yönetimi altında özgürlükleri kısıtlanan bir toplumun ferdi olan Namık Kemal; zorba, zalim ve menfaatçi idarecilere karşı isyan bayrağını kaldıran ilk ve en önemli isimdir. Ayrıca o, bu dönemde toplumun bilinçaltında yatan özlem, kaygı ve umutları dile getirmiş; hürriyet, vatan ve adalet kavramlarına yaptığı vurguyla halkın özlediği devlet ve toplum düzenini inşa etmeye çalışmıştır.

Sonuç olarak değerlendirildiğinde, Namık Kemal'in Tanzimat'la birlikte ortaya çıkarmak istediği yeni insan tipinin günümüzde de geçerliliğini sürdürdüğü görülür. Zira onun 19. asırda ortaya attığı güçlü, aktif,

mücadeleci, iradeli, kahraman, idealist, akıllı, vatan ve hürriyet aşkıyla yanan insan tipi cumhuriyetin de temelini oluşturan insan anlayışının tezahürüdür. Yazarın özellikle kadınların eğitimi konusunda kaleme aldığı görüşleri çağının ilerisindedir. Eğitim ve öğretimi, kalkınmanın ve medenîleşmenin ilk adımı olarak kabul eden yazar, yaptığı çalışmalarla eğitimci kimliğini ömrünün sonuna kadar sürdürmüş, Türk fikir hayatına kazandırdığı değerlerle de millet hafızasında ölmez bir değer kazanmıştır. Onun fikirleri toplumumuz üzerinde derin ve kuvvetli bir etki yaratmıştır.

KAYNAKÇA

- Akün, Ö. F. (1964). Namık Kemal. *İslam Ansiklopedisi. 9. Cilt*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Atalay, İ. (20-22 Aralık 2010). Namık Kemal'in romanlarında toplumsal değerler karşısında kadının durumu. O. Kemal Tavukçu ve Ali Tilbe (Ed.). *Doğumunun 170. Yılında Uluslararası Namık Kemal Sempozyumu Cilt: 1*. (ss.123-138). Tekirdağ: Bizim Büro Basımevi.
- Banarlı, N. S. (1998). *Resimli Türk edebiyatı tarihi I, II*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Berkes, N. (2008). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. İstanbul: YKY.
- Bilgin, B. (2001). *İslam'da kadının rolü; Türkiye'de kadın*. Ankara: Conrad Adenauer Vakfı Türkiye Temsilciliği Yayınları.
- Doğramacı, E. (1992). *Türkiye'de kadının dünü ve bugünü*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Emil, B. (1988). Namık Kemal'in eserlerinde ve aksiyonunda üç temel kavram: hürriyet, medeniyet, irade. *Ölümünün 100. yılında Namık Kemal sempozyumu*. (ss. 11-24). İstanbul: Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayinevi.
- Enginün, İ. (1988). Namık Kemal'in eğitim konusundaki görüşleri. *Ölümünün 100. yılında Namık Kemal sempozyumu*. (ss. 25-38). İstanbul: Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayinevi.
- Enginün, İ. (2004). *Yeni Türk edebiyatı araştırmaları*. Ankara: Dergâh Yayınları.
- Enginün, İ. (2006). *Yeni Türk edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*. (2. Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Gariper, C. (20-22 Aralık 2010). Namık Kemal'in ütopik arayışı: Rüya. O. Kemal Tavukçu ve Ali Tilbe (Ed.). *Doğumunun 170. Yılında Uluslararası Namık Kemal Sempozyumu. Cilt: 2* (ss.427-437). Tekirdağ: Bizim Büro Basımevi.
- Göçgün, Ö. (1999). *Namık Kemal'in şairliği ve bütün şiirleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Göçgün, Ö. (2007). *Belgelerle yeni Türk edebiyatı tarihi*. Ankara: Nisan Kitabevi.
- Kaplan, M. (1948). *Namık Kemal hayatı ve eserleri*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- Kaplan, M. (2005). *Türk edebiyatı üzerine araştırmalar 3 tip tahlilleri. (6. Baskı)*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin doğuşu. (5. Baskı)*. (Çev.: Prof. Dr. Metin Kıratlı). Ankara: TTK Yayınları.
- Namık Kemal. (1897). *Celâleddin Harzemşah. (Beş Fısıllı, 16 Perde)*. Nâşiri: Rodoslu Salih Cemâl. Kahire: Kanun-i Esâsi Matbaası.

- Namık Kemal. (2005). *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleleri I*. (Derleyen: İ. Kara-N. Yılmaz Aydoğdu). Ankara: Dergâh Yayınları.
- Özgül, M. K. (1991). *Ali Ekrem Bolayır'ın hatıraları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Öztürk, N. (20-22 Aralık 2010). Namık Kemal: bir şairin filozof olarak portresi. O. Kemal Tavukçu ve Ali Tilbe (Ed.). *Doğumunun 170. Yılında Uluslararası Namık Kemal Sempozyumu*. Cilt: 2 (ss. 799-810). Tekirdağ: Bizim Büro.
- Tanpınar, A. H. (1956). *19. asır Türk edebiyatı tarihi*. (2. Baskı). İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- Tansel, F. A. (Hızl.). (1967). *Namık Kemal'in mektupları*. I. cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Tansel, F. A. (Hızl.). (1969). *Namık Kemal'in mektupları*. II. cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Tuncer, H. (1996). *Arayışlar devri Türk edebiyatı I: Tanzimat edebiyatı*. (3. Baskı). İzmir: Akademi Kitabevi.
- Yanardağ, M. F. (20-22 Aralık 2010). Hürriyet kavramı çerçevesinde 'Hürriyet Kasidesi' ile 'Sergüzeşt' arasındaki metinlerarası ilişki. O. Kemal Tavukçu ve Ali Tilbe (Ed.). *Doğumunun 170. Yılında Uluslararası Namık Kemal Sempozyumu*. Cilt: 2. (ss.1165-1179). Tekirdağ: Bizim Büro Basımevi.

BÖLÜM 10

I.MAHMUD DÖNEMİ'NDE İSTANBUL'DA UYGULANAN NARH SİSTEMİ (1730-1754)

Buket AYDOĞDU¹

---

¹ Tarih Bölümü Yüksek Lisans, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Karaman, Türkiye. (buketaydogdu1999@gmail.com) (<https://orcid.org/0000-0003-4101-1542>)

Giriş

İnsanların hayatını idame ettirmesindeki en önemli metallerden biri paradır. Paranın işlenmesi, pazarda paranın dolaşması ya da paranın değerinin artması veya azalması gibi durumların hepsi toplumu yakından ilgilendirir. Osmanlı Döneminde toplumu yakından ilgilendiren bir diğer konu da narh sistemidir. Çünkü ekonominin ve narh sisteminin birbirinden ayrı değerlendirilmesi mümkün değildir. Narh sistemi ile ürünün fiyatlandırılması ve esnafın denetlenmesi sağlanırdı. Günümüzde olduğu gibi Osmanlı Devleti döneminde de ürünlerin fiyatları sık sık değişime uğramaktaydı. Ürünlerin fiyatını devlet belirleyerek haksız kazancın önüne geçmeyi amaçlar ve devlet, diğer alanlarda olduğu gibi ekonomi alanında da merkezi otoritesini bu yolla sağlardı. Narh sistemi sayesinde esnafın ürünlere kendi istekleri doğrultusunda fiyat biçemiyordu ve bu durumda hem esnaf arasında rekabet azalıyor hem de tüketici sınıfı esnafın değil devletin koyduğu fiyatlara göre tüketimini gerçekleştiriyordu. Narh sistemi yalnızca ürünlerin fiyatlarıyla ilgilenmiyor aynı zamanda satılan ürünlerin kalitesini, miktarını da denetliyordu. Denetim sistemi de devletin görevlendirdiği kadı başkanlığında gerçekleştiriliyordu. Bu konuyla ilgili literatürde pek çok kaynak mevcuttur.¹ Ancak mevcut çalışmada literatürden farklı olarak narh sistemi I. Mahmud dönemi, İstanbul özelinde ele alındı ve değerlendirme yapılırken dönemin örneklerinden istifade edildi. Bu noktada çalışmanın temel problemi Osmanlı Devleti'nde uygulanan gelen narh sisteminin I. Mahmud döneminde İstanbul'da nasıl uygulandığının tespiti. Elde edilen bilgilerin daha sistematik verilmesi amacıyla çalışma 3 bölümde ele alındı. İlk bölümde asıl konuya hazırlık olması amacıyla narh sisteminin ne olduğu ve Osmanlı Devleti'nde nasıl uygulandığı konusu üzerinde duruldu. İkinci bölümde I. Mahmud döneminde narhın uygulanması ele alınırken son bölümde ise I. Mahmud döneminde narha uymayanlara uygulanan caydırma ve ceza politikalarına değinildi.

I. Narh Sistemi ve Osmanlı Devleti'nde Uygulanışı

Narh kelimesi Farsçada nırh (kıymet, fiyat) anlamına gelip halk arasında nark şeklinde kullanılmaktaydı. Kamu yararı gereği mallara doğrudan müdahale edilip tavan fiyat belirlenmesine dar anlamda narh denir.

1 Kütükoğlu, M. (1984). Osmanlılarda narh müessesesi ve 1640 tarihli narh defteri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2(1), 279-281.;

Tabakoğlu, A. (1987). Osmanlı ekonomisinde fiyat denetimi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 43, 111-150. İlgürel, M. (2011). Osmanlılarda narh müessesesi ve 1640 tarihli narh defteri. *Tarih Dergisi*, 0(34), 555-556.; Köktaş, A. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu'nda piyasa düzenlemeleri: 1500-1700 İstanbul kadı sicillerine göre narh uygulamaları*. Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9, 219-242.; Fidan, M. (2017). Osmanlı döneminde Kastamonu'da fiyat hareketliliği (M. 1703-1776-1777-1796). *Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), 154-179.; Çakmak, Ö. (2021). Narh ve nizâm kayıtlarına göre İstanbul'da koyun eti fiyatları ve ücretlerle karşılaştırılması (1778-1857). *Kadim*, (2), 69-90.

Geniş anlamda ise narh asgari ve sabit fiyatları içerir.² Osmanlı Devleti'ndeki narhın anlamı ise malların ve verilen hizmetlerin denetlenmesidir. Narh ile ilgili pek çok âlimin fikir ayrılığına düştüğü bilinmektedir. Kimi âlimler narhın caiz olduğunu savunurken kimi âlimler de karaborsacılığı özendirildiğini savunmuşlardır.³ Bu tartışmanın temelleri çok eskilere dayanmaktaydı öyle ki Hz. Muhammed, fiyatların çok arttığını ve fiyatların sınırlandırılmasını talep eden halkı satıcıya haksızlık olacağı nedeniyle taleplerini reddetmiştir. Hz. Muhammed narhı uygun bulmamasına rağmen yasaklamamıştır. İslam mezhepleri arasında da narh konusunda farklı yorumlamalar getirilmiştir. Mesela Hanefi mezhebi narhı caiz olarak görürken Hanbeli ve Şafi mezhebine göre ise narh kesinlikle haramdır.⁴ Hanefi mezhebine mensup olan Osmanlı Devleti'nde ise dönemin padişahları ve veziriazamları narhın uygulanmasına son derece dikkat etmişlerdir. Hatta veziriazamlar Çarşamba günleri esnafı denetleyerek narha uyup uymayanları denetlerlerdi.⁵ Veziriazam Fazıl Mustafa Paşa döneminde narh uygulaması bir süreliğine kaldırıldı ancak malların fiyatlarının fazla yükseldiği görülünce tekrar narh sistemi uygulanmaya başladı. Bu minvalde narh sistemi Devlet-i Aliyye'nin klasik dönem fiyat politikasını oluştururdu.⁶

Osmanlı Devleti'nde günlük ya da mevsimlik olarak veya savaş, kıtlık gibi dönemlerden sonra fiyatlar değişime uğradı. Ekmek, et, süt gibi ürünlerin mevsimlik olarak fiyatları değişiklik gösterirdi. Mesela meyve ve sebzelerin fiyatı mevsime göre değişirdi. Meyve ve sebze dışında ete de narh koyulurdu öyle ki, ilk hıdırellez (6 Mayıs) zamanında kuzu kesildiği için bu tarihten birkaç gün önce ete narh koyulur yani fiyatı belirlenirdi.⁷ Ayrıca devlet et üretimini artırmak amacıyla bazı kişilere sermaye yardımıyla bulunarak kasap yapıyor ve et üretimini arttırmaya çalışıyordu. Özellikle sefer zamanı ya da Kurban Bayramlarında İstanbul'daki et ihtiyacı artıyordu. Hatta İstanbul'a koyun yetiştirmeye çalışan çevre illerin halkı oldukça zor durumda kalıyordu. Padişahlar da düzenlenen tebdil gezileri sayesinde halkın zor durumundan haberdar oluyordu.⁸ Bu tebdil gezilerinin padişahlar tarafından gerçekleştirilmesi hem denetimi artırıyor hem de halkın şikayetlerini padişah birinci ağızdan işitmiş oluyordu. Halktan işitilen problemlerden birisi de İstanbul'a nakil işlemlerinin zor olmasıydı bundan dolayı nakil işlemlerinin kolaylaştırılması yolunda adımlar atıldı.⁹ Çünkü bir ürünün üretilmesi, ulaştırılması zahmetli ise ya da miktarı azsa fiyatı daha yüksek olurdu. Fiyat tespiti için gıda ürünlere-

2 Kallek,C. 2006: 387.

3 Kütükoğlu, M. 2006: 309.

4 Kallek,C. 2006: 387,388.

5 Kütükoğlu, M. 2006: 309.

6 Tabakoğlu, A. 1987: 121,122.

7 Kütükoğlu, M. 2006: 309.

8 Kütükoğlu, M. 2006: 309.

9 Kurtaran, U. 2018:249-250.

rine hangi tarihte narhın verileceği İhtisap Kanunnamelerinde bulunurdu. Olağan durumlarda da narh koyulabilirdi mesela Ramazan ayından birkaç gün önce ya da aynı gün içinde ürünlere narh koyulurdu. Olağanüstü durum ise savaşlardı, savaş durumlarında da yine ürünlere yeni narhlar koyulurdu. Olağanüstü durumlardan devam edecek olursak çekirge istilası, sel, deprem veya kuraklık gibi durumlarda yeni narh koyulurdu. Ayrıca paranın gittikçe değer kaybetmesi gibi durumlarda da devlet narhı yeniden düzenlerdi.¹⁰ Denetimin sağlanması amacıyla hassa pazarbaşı, muhtesiplikçe onaylanmış narh defterini her ay İstanbul şehreminine teslim ederdi. Ayrıca narh sisteminin bir diğer önemli görevlisi kadılardı. Kadı başkanlığındaki komisyon narh tespiti yapardı ve bu komisyonda esnafın şeyh, kethüda, yiğitbaşı, ehl-i hibre gibi görevlilerinin yanında halktan temsilcilerde bulunurdu. Ortalama kâr payı ise %10 ile %20 arasında değişime uğramaktaydı. Fiyatların ve kârların tespit edilmesinden sonra kadı sicillerine kayıt edilerek halk ile paylaşılırdı. Ayrıca narhın toptancı ve perakendeci fiyatlandırması farklılıklar içeriyordu ve toptancıların perakendeci olmaları devlet tarafından yasaklanmıştı. Bunun nedeni esnafın mal tedariki konusunda problem yaşamamasıydı.¹¹

Piyasa kontrolünün sağlanması da yine narh sisteminin önemli bir aşamasıydı. Çünkü piyasa kontrolü yapılmazsa narh koyulurken doğru bir fiyatlandırma yapılamazdı. Bu yüzden arz-talep dengesine dikkat edilirdi. Örneğin arz az, maliyet fazla ise narh fiyatlandırması yüksek olurdu. Bunun dışında ihracat ve ithalat meselesi de devlet denetiminden geçirdi. Ülke için lazım olan savunma malzemelerinin, sanayi hammaddelerinin, tarım ürünlerinin, ayakkabıların, çizmelerin, atların, silahların ihraç edilmesi kesinlikle yasaklanırdı. Özellikle Avrupa'da fiyatların yükseldiği zaman yoğun olarak kaçakçılık faaliyetleri yaşanırdı. Belirlenen narha ve ihraç yasağına uymayanlar devlet tarafından cezalandırılırdı.¹²

II. Sultan I. Mahmud Dönemi'nde İstanbul'da Uygulanan Narh Sistemi (1730-1754)

2 Ağustos 1696 yılında Edirne'de II. Mustafa'nın¹³ büyük oğlu olarak dünyaya gelen Sultan Mahmud, 1730 İsyanı neticesinde tahttan feragat eden III. Ahmed'den sonra 2 Ekim 1730 tarihinde tahta çıktı.¹⁴ Tahta çıkamaz isyancıları yatıştırdı ve otoritesini sağlamlaştırdı. Daha sonra İran ve Avusturya ile olan ilişkilere ağırlık verdi.¹⁵ I. Mahmud yalnızca diploması ile değil aynı zamanda ekonomi ve fiyat politikalarıyla da ilgilendi. Bu dönemde padişahın ekonomiyle ilgilenmesi zorunluluk halini

10 Kütükoğlu, M. 2006: 309.

11 Tabakoğlu, A. 1987: 122,123.

12 Tabakoğlu, A. 1987: 126,127.

13 Ayrıntılı bilgi için bk. Kurtaran, U. 2017.

14 Kurtaran, U.2019a:23

15 Özcan, A. 2003: 348,349; Kurtaran, 2019b: 218-221.

aldı. Bunun nedenleri arasında tımar sisteminin bozulmaya başlaması ve taşradan şehirlere göçlerin artmasıdır. Göçlerin artmasının asıl nedeni ise 1596 yılından itibaren boy gösteren Celalilik hareketleridir. Bu hareketler 1775 yılına kadar halkı zor durumda bırakarak göçlerin yaşanmasına neden oldu. Göçler toplumsal ve ekonomik alanda sıkıntılar doğuruyordu. Kırdan kente göçlerin yaşanması kırdaki zirai faaliyetleri düşürdüğü için I. Mahmud oymakları kırsal kesimlere yerleştirerek zirai faaliyetlerin devamlılığını sağlamayı amaçladı. Bazı durumlarda ise göç edenleri eski yerlerine göndererek göç hareketini zayıflattı ve göçün engellenmesi için emirler verdi. Göçün yarattığı sıkıntılar dışında toplumu etkileyen bir diğer hadise ise XVIII. yüzyılın başından beri savaşlarda yaşanan başarısızlıkların getirdiği maddi zararın halka yansmasıydı. Savaş zamanı halktan alınan imdad-ı seferiyye adı verilen vergi toplumda huzursuzluğa neden oluyordu. Ayrıca İran harpleri esnasında ortaya çıkıp eşkıyalık yapan leventler de bir diğer problemdi. Hem ekonomiyi hem de toplumsal düzeni sarsan bu durumların haricinde cülus bahşişleri ve saray eğlencelerinin de ekonomiye ciddi anlamda zarar verdiğini söyleyebiliriz. I. Mahmud, yaşanan bu sıkıntılara ek olarak Anadolu'daki Türklerin azalması, eyalet askerlerinin sayısındaki düşüş ve yeniçerilerin sayısının devamlı artması gibi sorunlara da çözüm aramaktaydı.¹⁶ Tüm bunlara tedbir olarak tımar ve zeametlere dair bir açıklama yaparak 29 Ocak 1732 tarihli kanunları çıkardı ve yasaklar yolu ile ekonomi alanında iyileştirmeler yapmaya çalıştı. Ayrıca yine şehirlere olan göçü engellemek amacıyla sivil memurlara aşırı vergi mükellefiyeti ve yasadışı tahsilat yapmamaları konusunda uyardı.¹⁷ Bunların dışında kendisi de israftan uzak bir padişahlık dönemi yaşadı. Hatta kuyumculuk mesleğinde usta olan I. Mahmud, gümüşten süs eşyaları, abanoz ve fildişinden iğneler yaparak bunları satışa koydu. Hazineyi gereksiz yormak yerine tam tersi hazineyi doldurdu.¹⁸

Oldukça zeki bir padişah olan Sultan I. Mahmud, İstanbul halkının huzurunu sağlamanın ne kadar önemli olduğunu biliyordu. Çünkü halk özellikle ekonomik alanda sorun yaşarsa bunun karşılığında isyan hareketlerinde bulunabilirdi. Padişah bu durumları engellemek için özellikle başkent İstanbul'a büyük önem verdi. Denetim mekanizmasını kuvvetlendirerek görevliler aracılığı ile esnafın ve malların denetimini gerçekleştirdi. Devlet halkın ihtiyacı olan ürünleri ve hammaddeleri tespit ederek ihtiyaçları belirliyordu. Hatta İstanbul'un koyun ve kuzu sevkiyatına dair pek çok düzenleme vardır. Bunun dışında devlet halkın sıkıntısını gidermek amacıyla, tersane-i amire ambarında saklamak için hububat satın alıyor ve bunları daha sonra fırıncılara dağıtıyordu. Çünkü bu tür temel gıdaların karşılanamaması halk için büyük bir sorundu. Bu nedenden dolayı en

16 Kurtaran, U. 2018: 222-233

17 Kurtaran, U. 2013: 176.

18 Karakaya, Y. 2020: 40-41.

geniş buğday depoları, ordunun ihtiyaını karşılayacak iaşe merkezleri, en bŸyŸk mezbahalar başkent İstanbul'da yer alıyordu. Ayrıca I. Mahmud dŸneminde Ÿzellikle İstanbul'daki zahirenin miktarı, nereden geldiği, ne kadara mal edildiği, depolanıp depolanmadığı gibi her tŸrlŸ detay devlet kontrolŸnden geçiyordu. Devlet bu kontrolŸ gerçekleştirirken muhtesip ve esnaf sorumluları aracılığıyla gıda maddelerinin toptancılara ve tŸccarlara dağılımını ve paylaşımını denetliyordu. Ancak yine de kendini besleyebilen bir şehir olma niteliğinden her yŸzyılda yoksun olan bu şehre dışaridan iaşe yardımı yapılıyordu. Nihayetinde sŸrekli gŸ alan bir şehri doyurabilmek her zaman mŸmkŸn olmuyordu. İstanbul Ÿzellikle yiyecek tŸketimi konusunda Ÿlkenin birinci sırasında yer alıyordu. Bu tŸketim en çok XVIII. yŸzyılda başkenti zor durumda bıraktı. ŸnkŸ bu yŸzyılda kŸyden kente gŸ yoğun bir şekilde yaşanmaya başladı, insanlar kır hayatındaki dŸzenlerinden vazgeçerek daha çok iş imkânının olduğunu dŸřŸndŸkleri Asitaneye yerleşti. Ancak bu durum şehirde bŸyŸk sorunlara yol açtı Ÿzellikle gıda, içecek, giyim, yakacak konusunda kıtlık yaşandı. Ayrıca insanların kŸy hayatını bırakıp şehre yeni iş imkânları için gŸ etmeleri tarım ŸrŸnlerinin azalmasına ve nihayetinde bu ŸrŸnlerin pahalılaşmasına neden olmaktaydı. GŸlerin olumsuz etkilerinin yanına fırsatçıların faaliyetleri de halkta huzursuzluk yarattı. Kıtlığı fırsat bilen bazı insanlar malları stoklayıp pahalıdan satmaya başladı bu durum da halkı daha zor durumda bıraktı. Bolluk zamanında ŸrŸnleri ucuzdan alıp daha sonra ŸrŸnlerin piyasadaki miktarı azalınca pahalıdan stokladıkları ŸrŸnleri satmaya başlıyorlardı. Devlet yaşanan sıkıntılarını ortadan kaldırmak için başta temel gıda ŸrŸnlerinden biri olan buğday başta olmak Ÿzere tarım ŸrŸnlerinin ihracatını yasakladı, tŸccarın zararını engellemek için de ithalatı serbest bıraktı. Devlet bir diğer Ÿnlem olarak da gıda maddelerinin Ÿzellikle hububatın bŸyŸk bir kısmının İstanbul'a ayrılması hususunda emirler yayınladı. ŸnkŸ daha Ÿnce belirttiğimiz gibi İstanbul tŸm ihtiyaçlarını kendi içinde karşılayabilen bir şehir değildi bu yŸzden başka bŸlgelerden başta gıda olmak Ÿzere ŸrŸn temin ediliyordu. Ÿrneđin İstanbul'un tahıl, et ve yağ ihtiyaçları Rumeli ve Anadolu'dan, yakacak ihtiyaını Istranca dağlarından, Pirinç ve kahve Mısır taraflarından, zeytin ve zeytinyağı gibi ihtiyaçlar İzmir, Balıkesir yŸrelerinden karşılanıyordu. ¹⁹ Tereyağ ve peynir ise yine toplumun sık tŸkettiđi ŸrŸnlerin başında gelmekteydi. Bunların İstanbul'a iaşesi Trabzon, Kırım ve Halep'ten karşılanıyordu. Yine bu ŸrŸnlere ve iyağ, kuyrukyağı, sadeyağ gibi çeşitli yağlara da narh koyulmaktaydı.²⁰ Bu gıdalar dışında aslında Ÿzenle Ÿzerinde durulması gereken konu zahiredir. Zahire olarak tanımladığımız şey aslında tahılları ve baklagilleri ifade eder. Dolayısıyla olmazsa olmazlar arasında yer alan zahirenin iaşesine bŸyŸk Ÿnem verilirdi. Zahire Kara-

---

19 Kurtaran, U. 2018: 233-242.

20 ŖztŸrk, M. 2019: 30-31.

deniz sahillerinde yer alan Bergos, Varna, Balçık, Kıvarna, Mangayla, Köstence, Karaharman, Beştepe, Tolca, İsakça, Maçın, Dayeköyü, İbrail, Kalas, Tomarabad, Kartal, İsmail, Kili, Akkırman, Acıdere, Balaban ve Özi iskelelerinden gemiler aracılığıyla İstanbul'a taşınırdı. Hububat İstanbul'un Unkapanı ilçesine getirilir burada resmi işlemler yapıldıktan sonra esnafa ulaştırılırdı. Unkapanı değirmen, ambar ve fırın açısından oldukça büyük ve önemli bir ilçeydi.²¹ Tabi bu aşamaların gerçekleşebilmesi için öncelikli olarak esnafın zahireye ne kadar ihtiyaç duyduğunun tespiti yapılırdı. İhtiyaçları bir düzen içinde karşılayan ve denetleyen kurum ise divan ile ona bağlı kadılıklardı. Bu doğrultuda divandan çıkan ihtiyaç kararları sicill-i mahfuz adı verilen defterlere kayıt edilir ve merkezdeki kadılara emir yollanırdı. Kadılar ise ne kadar ürün gönderildiğini bu deftere yazardı. Yani gayet sistematik bir şekilde İstanbul'un ihtiyaçlarıyla ilgileniliyordu. Fiyatlar devletin belirlediği narh üzerinden satışa sunuluyordu. Devlet bunu görevlileri aracılığıyla denetliyordu ve bu konuda taviz veren görevli olursa direkt olarak görevden alıyordu. Özellikle buğday devletin en önem verdiği temel gıdalardandır. Hatta kumrular için bile buğday ayırılıyordu.²² Diğer bir temel gıda olan ete de I. Mahmud döneminde narh koyularak denetimi yapıldı ve narha uymayanlar cezalandırıldı.²³ Çünkü et de özellikle Türk toplumu için önemli bir besin kaynağıydı. Halk genellikle küçükbaş hayvan tüketir ve bunların başında da koyun ve keçi eti gelirdi. Hatta öyle ki günümüzün aksine büyükbaş hayvanların fiyatı küçükbaş hayvanlara göre daha ucuzdu. Küçükbaşın pahalılığında dolayı kırsal kesimde yaşayan halk daha çok kendi avlusunda hayvanlarını yetiştirirdi ve Kurban Bayramlarında ya da özel misafir geldiğinde kesilirdi. Halk beslediği hayvanı kasapta satmak isterse de devletin koyduğu narha uymak zorundaydı.²⁴ Gıda maddeleri dışında halkın en önemli ihtiyacı elbette yakacaktı. Özellikle kış aylarında yakacak sıkıntısı yaşanmaması adına devlet kömüre de narh koyarak piyasayı denetimi altında tuttu ve tekelleşmenin önüne geçti.²⁵ Bunlar dışında Osmanlı döneminde sıkça tüketilmeye başlanıp günümüzde de sıkça rağbet edilen kahve de elbette narh sisteminin dışında tutulamazdı. Esnafın hakkını korumak için de narh koyulmadan önce kahvenin tüccara ne kadara mal olduğu tespit edilerek kahvenin fiyatlandırılması bu şekilde gerçekleştirilirdi.²⁶ Yani hem tüketicinin hem üreticinin hakları korunmaya çalışıldı. Yine de bazı durumlarda ne kadar önlem alınırsa alınsın özellikle ürünlerin stok yapılmasının önüne geçilemedi. Bunun bir örneği olarak I. Mahmud döneminde Karadeniz kıyılarından İstanbul'a gelen zahire gemisindeki çalışanlar

21 Çağman, E. 2016: 133.

22 Kurtaran, U. 2018: 242-244.

23 CBOA, AE.SMHD.I.. 41/2447.

24 Öztürk, M. (2019): 30-31.

25 CBOA, C..BLD. 92/4590.

26 CBOA, C..İKTS 30/1458.

ürünleri stok yapıp kışın pahalıya sattıkları tespit edildi.²⁷ Ayrıca başka bir örnekte yer aldığı üzere İstanbul'a gelen zahirenin durduğu iskelelerdeki zenginlerin ürünleri stoklayıp kışın yüksek fiyata halka sattıkları ortaya çıktı.²⁸ Yani ürünleri stok yapıp daha sonra pahalıya satmak narha uymamanın bir göstergesiydi. Stokçuluk dışında ekonomiyi olumsuz etkileyen bir diğer etmen ise XVIII. yüzyılda ortaya çıkan veba salgınıdır. Bu salgın sonucunda ülkede kıtlık yaşanarak halk zor durumda kaldı. Bu gibi durumlar ülkede sıkça yaşanıyordu ve dolayısıyla piyasa darlığına neden oluyor ve tüketiciyi zor durumda bırakıyordu. Ancak yalnızca olumsuz durumlarda ya da mevsim değişikliklerinde değil bolluk zamanlarında da narh sistemi yeniden belirlenmek suretiyle esnaf ile paylaşıldı.²⁹

Tablo 1: İstanbul'un bir yıl içinde aylık şair (arpa), saman ve revgan-ı zeyt (zeytinyağı) narhları. (14 Eylül 1747)³⁰

Şair	Saman	Revgan-ı zeyt
58 para	68 para	38 para
63 para	76 para	38 para
69 para	77 para	38 para
98 para	79 para	38 para
99 para	81 para	38 para
111 para	83 para	38 para
111 para	81 para	45 para
112 para	75 para	38 para
58 para	51 para	38 para
62 para	56 para	45 para
65 para	57 para	40 para
57 para	56 para	45 para

Tablodan da anlaşılacağı üzere fiyatlar sabit kalmayıp dönem dönem değişime uğrardı. Bu değişimin nedenleri arasında mevsimsel değişim ilk göze çarpanıdır. Kış aylarında buğday, tahıl gibi tarım ürünleri yetişmediği için bu ürünlerin fiyatları kışın daha yüksek oluyordu. Buğdayın ve samanın fiyatlarındaki değişim zeytinyağındaki değişimden fazla olması-

27 CBOA, A. {DVNSMHH.d... 139/114.

28 CBOA., A. {DVNSMHH.d... 139/1337.

29 Başer, G. 2009: 25.

30 CBOA, D..BŞM.d... 2933.

nın temel nedenlerinden biri de bu durum olabilir. Kış aylarında buğday, saman gibi tahıl ürünleri yetiştirilemediği için elde az miktarda bulunuyor ve bu az miktardaki tahıl ürünleri de pahalıya satılıyordu. Yani bir ürünün miktarı fazlaysa ucuza, azsa pahalıya satılırdı. Miktar dışında bu ürünün kendi topraklarımızda mı yetiştirildiği yoksa başka bir ülkeden ithal mi edildiği gibi hususlar da fiyatı açısından önem arz etmekteydi. Aslında XVIII. yüzyıl tam bir gelişim ve dönüşüm çağıdır. Öyle ki XVIII. yüzyılın ilk yarısı Osmanlı Devleti için hem sanayide hem tarım alanında gelişmelerin yaşandığı bir dönem oldu. Bu durum sonucunda da devlet hazinesinde %50 oranında bir büyüme oldu. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ise bu gelişme tam tersi yönünde ilerledi.³¹ Ters yönünde ilerlemelerin nedenleri arasında ise narha uymamak, ürünleri stoklayıp daha sonraki dönemlerde pahalıya satmak gibi nedenler sayılabilir. Yani kısaca, ülkedeki sanayinin ve tarımın gelişme göstermesi ya da göstermemesi durumu hem devletin hazinesini hem de narhı etkilemekteydi. Bu durumun yansımalarını da yukarıda olduğu gibi fiyatların artmasından ya da azalmasından anlayabiliriz.

Görsel 1: *Sultan I.Mahmud'un 1730-1731 tarihli altın parası.*³²

III. Sultan I. Mahmud Döneminde Narha Uymayanlara Verilen Cezalar

Osmanlı Devleti'nde malların fiyatları ucuzken toplayıp daha sonra pahalıya satma eylemine ihtikâr deniyordu ve ciddi cezaları vardı.³³ İhtikâr, yöneticiler tarafından piyasalarda fiyat denetimini sağlamak adına senelerce uygulanan narh sistemine zarar verdi. Konulan narh fiyatını yeterli bulmayan kesimler malın tahsis edildiği piyasaya getirilmesi ko-

31 Ergenç, Ö. 1998: 518.

32 Özcan, A. 2003: 348.

33 Öztel, M. 2012: 398.

nusunda isteksiz davranıp ürünleri ihtikâr ederek daha yüksek fiyatla satabilecekleri farklı piyasalara kaçırılmayı tercih ettiler. Devlet ihtikârı kesinlikle yasaklamasına rağmen özellikle büyük şehirlerde bu durumun önüne geçemedi. Mesela bazı tüccarlar temel gıda maddeleri ile kahve, mısır, şeker gibi ürünleri hanlarda saklayıp ihtikâra başvurması yaygındı.³⁴ Ceza olarak ise ilk aşamada uyarı cezası verilirdi sonraki aşamada ise sürgüne gönderilirdi ya da kalebendliğe mahkûm edilirdi. Dolayısıyla ceza verirken kişinin sabıkası, suçun büyüklüğü gibi özellikler önem taşımaktaydı.³⁵ XVIII. yüzyılda yeniçerilerin ve esnaf grubunun sayısında artış olduğu için ceza alacak kişileri esnaf zabıtlara teslim ederdi.³⁶ Cezalarla ilgili bir örnek; İstanbul'da çarşı içinde ayakkabı, terlik satan Ali isimli kişi kir pas içerisinde bulunan ayakkabılarını belirlenen narh fiyatından fazlasına sattığı tespit edilince yakalanıp yargılandıktan sonra ıslah oluncaya kadar Seddülbahir Kalesi'ne hapsedildi, ancak daha sonra anne ve babasının mektubu üzerine ve Ramazan ayının kutsallığı nedeniyle affedildi.³⁷

Dini açıdan da narha uymayanlara ceza verilmesi doğru karşılandı. Müslüman bir devlet olma özelliğini içinde barındıran Osmanlı Devleti de narh konusunda dini kaideleri göz önünde bulundurdu. Hanefîler, Mâlikîler ve Şâfiîlere göre devletin emrine muhalefet ve ısrarla narha uymamayı süreklilik haline getiren satıcıya celde, hapis, para cezası, müsadere ve piyasadan ihraç gibi ta'zîr cezaları verilebilirdi. Yukarıda bahsedilen uyarı, sürgün ve kalebentlik dışında verilen cezalarda vardı. Bunlar; dayak cezası, hapis cezası, para cezası, teşhir, müsadere cezalarıdır.³⁸ İslam dinin narha olan yaklaşımının amacı güvenli bir piyasa oluşması içindir. Hem üreticinin hem de tüketicinin haklarını korumaya çalışmıştır. Örneğin dış ticaretin serbest olması üreticiyi memnun ederken, fiyatlandırmanın devlet eliyle yapılması da tüketiciyi memnun etmiştir. Hz. Muhammed'in bazı durumlarda ihracatı yasakladığı bilinmektedir. Mesela savaş durumlarında düşmana gıda ve silah ihracatını yasakladığı bilinmektedir.³⁹ Kısaca dini açıdan da ithalatın, ihracatın, fiyat politikasının, üretici ve tüketicinin haklarının denetlenmesi uygun görülmektedir. Osmanlı padişahları da bu hususlara dikkat ederek denetimlerini sürdürdüler. Mesela I. Mahmud döneminde 1737 yılındaki bir mahkeme kaydına göre, mumcu esnafından Çağanos Vasil ve Aleksî isimli kişilere, aldıkları don yağlarını dükkânlara getirmeyerek saklamaları ve narhtan fazla fiyata satmalarından dolayı güvenilir kişilere verilmek üzere dükkânlarına el konuldu.⁴⁰ Geçimini dük-

34 Öztel, M. 2012: 399,400,403.

35 Öztel, M. 2012: 407.

36 Başer, G. 2009: 25.

37 Baytimur, S.O. 2016: 851,852.

38 Koç, M. 2017: 256-260.

39 Tabakoğlu, A. 1987: 120.

40 Koç, M. 2017: 256-260.

kânından sağlayan bir esnaf için bu oldukça ağır bir cezadır ve yukarıda bahsedilen ceza çeşitlerinden müsadere cezasını kapsamaktadır. Bunun dışında halkın devamlı surette kullandığı temel gıda maddeleri de en çok dikkat edilen meselelerden biriydi. Bunların başında da ekmek gelmekteydi, ekmeğin fiyatı belirlenirken esnafın, hem ekmeği belirlenen fiyat dışında satamayacağı hem de kurallara uyacağı konusunda taahhütte bulunurdu. Bu taahhüde uymayan esnafın da en ağır şekilde gerekli cezaya çarptırılacağı açıkça belirtilirdi.⁴¹ Yani aslında devlet ile esnaf narh belirlenmeden önce anlaşma yaparlardı ancak bazı esnaf grupları bu anlaşmaya uymuyordu. Mesela Ekmekçi kolcusu Mustafa Ağa daha önce uyarılmasına rağmen kurallara uymadığı için sürgün cezası almıştır.⁴² Başka bir örnekte ise yine ekmekçilik yapan Yorgos ile Feranko isimli kişiler diğer esnafın huzurunu bozduğu gerekçesiyle sürgün cezası almıştır.⁴³ Bazen de ekmekçiler bir şey yaptıkları için değil de yapmadıkları için ceza alırlardı. Mesela 1733 yılında bir ekmekçi ekmek yapmayarak devleti 1200 kese akçe zarara uğratarak Magosa kalesine hapsi istendi. Ekmekçiler üzerinden örneklere devam edecek olursak 1749 yılında Mahmud Paşa fırınında çalışan Kasım'ın 20 gram eksik ekmek yapması ve yine başka bir çalışan olan Hüseyin'in 45 gram eksik ekmek çıkarmalarından dolayı Boğazkesen kalesine kalebent edildiler.⁴⁴ Bu konuyla ilgili Kuran-ı Kerimde çeşitli ayetler vardır mesela yapılan ölçüyü tam tutup doğru bir terazi ile ölçülmesi ve eksik tartmaktan kaçınılması konusunda uyarılar vardır. Kısaca esnafın ölçüye ve teraziye uymaları bir zorunluluktur.⁴⁵

Ekmek dışında narh konulan diğer önemli ürün ettir. Kasaplar konulan narha uymadıkları için sıklıkla ceza alırlardı. Bununla ilgili arşiv vesikasındaki bir hadiseye göre kasaplar kethüdası Mehmet ile Yedikule kasaplarından el hac Mehmed'in koyun ve kuzu etini narh fiyatından daha fazlasına sattıkları için koyun ve kuzularına devlet tarafından el konuldu. Mahkeme yapıldıktan sonra bundan sonra narha uymaları şartıyla hayvanları geri teslim edildi.⁴⁶ Yani anlaşılacağı üzere yalnızca bir esnaf zümresi değil pek çok esnaf zümresi narha uymadıkları için ceza aldılar. Yine başka bir örnekte Üsküdar'da sığır kasabı olan Ahmed'in narh defteri olmadan dükkânında inek eti bulunduğu için ıslah olana kadar Seddülbahir'de kalebent olarak çalışması için hüküm verildi.⁴⁷ Seddülbahir Kalesi sürgün için sık kullanılan bir kalemdir. Çünkü başka bir vesikada da yine ceza olarak bu kaleye kalebent yapıldığı tespit edilebilmektedir. Bu ceza-

41 Çakmak,Ö. 2012: 39.

42 Demirtaş, M. 2010: 356.

43 Demirtaş, M. 2010: 342.

44 Kurtaran, U. 2018: 240-241.

45 Öztürk, M. (1991): 160.

46 CBOA, A. {DVNSMHHM.d... 146/144.

47 CBOA, C..BLD 62/3077.

nın verilme nedeni ise kasapların narhtan fazla fiyata et satmasıdır.⁴⁸ Bu örnekler dışında narha uymayıp cezalandırılan başka iş kolları da mevcuttur. Bunlardan birisi de hammallardı. Bu sınıf esnafla anlaşamadığı, narha uymadığı gibi gerekçelerle çeşitli cezalar aldılar. Örneğin İstanbul'da görev yapan hamalların yük taşımada narha uymadıkları ve noksan mal tartılması gibi çeşitli suçlar işlediler.⁴⁹ Diğer bir ceza alma nedeni ise yabancı tüccarlara mal satılmasıdır. Mesela bununla ilgili bir örnekte 1746 yılında Konya, Karaman, Akşehir ve Niğde gibi bölgelerden İstanbul Baruthanesine getirilmek üzere güherçile istendi. Ve yolda güherçileyi yabancı tüccarlara satan olursa bunların cezalandırılacağı bildirildi.⁵⁰ Devlet tarafından tüccarlar ve ürünlerinin denetlendiği daha önce söylendi ancak bu iki husus değil dükkanların açılmasında dahi devletin müsaadesi istenirdi. Öyle ki bir kişinin çok fazla dükkanı olması devlet için bir problemdi. Zaten her isteyen dükkân açamıyor, herkes istediği zaman çırak ya da usta olamıyordu. Yani bu gibi detaylar da devletin denetim mekanizmasından geçiyordu. Lonca, yani esnaf teşkilatı dükkânda herhangi bir problem gördüyse ya da çırak, kalfa bir suç işlediyse usta ceza alabiliyor hatta birkaç günlük hapis cezası verilebiliyordu.⁵¹ Bu minvalde denilebilir ki esnaf çeşitli nedenlerden dolayı padişahın, lonca teşkilatından veya kadılarından ceza alabiliyordu. Devlet koyduğu kurallar vasıtası ile hem esnafın dükkânını hem çalışacak kişileri hem de ürünlerin kontrolünü ve fiyatlandırmasını denetliyordu. Kimi zaman bu süreç divan toplantılarına da dâhil edilirdi, bu bahis daha önceki sayfalarda yer aldı. Denetim mekanizmasının pek çok alt basamağı ve kuralı olmasına rağmen tüccarların bu kurala sıkı sıkıya bağlı olduğunu söylemek yanlış olur. Zira koyulan kurallara riayet edilse idi çeşitli nedenlerden dolayı sürgün edilmez, kalebentliğe mahkum edilmez ya da dükkanına veya malına el koyulmazdı.

Sonuç

Çalışmada elde edilen bulgulara göre narh sistemi toplumsal denge- nin, adaletin sağlanması için önemli bir uygulamadır. Ancak bu uygulama bazı insanların çıkarına ters düştüğü için toplumun her kesimi tarafından uygulanmak istenmedi. Devlet çıkardığı kanunlar ile narha uymanın bir zorunluluk olduğunu dile getirirse de narhın belirlediği fiyattan değil de daha fazla ücret almak isteyen bazı esnaflar usulsüzlük yapmışlardır. Bu usulsüzlükler duyulduğu zaman da türlü cezalar verilerek devletin otoritesi sağlanmaya çalışıldı. Otorite kurmak merkezi devletlerin başlıca sorunlarından biridir. İstanbul gibi kalabalık ve büyük bir başkentte her esnafın denetlenmesi oldukça zorlu bir çalışmaydı bu nedenden dolayı kadılar ve yardımcıları bu işle ilgilenip narha uymayanları, haksız kazanç elde eden-

48 CBOA, AE.SMHD.I.. 41/2447.

49 Demirtaş, M. 2010: 254-255

50 Kurtaran, U. 2018: 245.

51 Nuri, Z. 2019: 41, 43.

leri, kalitesiz veya bozuk mal satanları, gramajından az ürün satanları tespit etmeye çalışırlardı. Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında günümüzdeki yaşanan stokçuluk sıkıntısı, haksız kazanç gibi problemler aslında her çağın problemi olagelmiştir. I. Mahmud döneminde de piyasada narh sistemi uygulanmaya çalışıldı. Ancak toplum içerisinde narha uymak istemeyen esnafı ya da zengin tüccarlar narh sisteminin dışına çıkararak devletin koyduğu uygulamalara uymamışlardır. I. Mahmud bunlara önlem olarak cezalar koysa da bu cezalar halkın gözünü korkutmamış ve insanlar suç işlemeye devam etmişlerdir. Cezalar aslında hafif sayılmazdı, çünkü ceza olarak kişinin mallarına el koyulabiliyor, hapis cezası alabiliyor, sürgün edilip kalebent olarak görev alabiliyorlardı. Ancak ne kadar ceza verilse de kötü niyetli insanlar zenginlik uğruna pek çok şeyi göze alarak narha uymamaya, stokçuluk yapmaya devam etmişlerdir. Nihayetinde toplumda huzursuzluk ve piyasada darlık görülmeye başlandı. Zaten toplumun ekonomiden bağımsız olduğunu düşünmek yanlış olur. Ekonomi iyi ise, halk zengin ise toplum devlete yakınlık hisseder ve huzur sağlanır. Bunun örneğini I. Mahmud'dan çok daha önceleri yaşamış olan Bilge Kağan'ın yazıtında görmekteyiz. Öyle ki meşhur Orhun Abidelerinde şu sözler yer almaktaydı; Çıplak halkı giyimli kıldım, fakir halkı zengin kıldım, az halkı çok kıldım, güçlü devleti olandan, güçlü hakanı olandan daha iyi kıldım. Bu sözler elbette boşa söylenmemiştir. Halkın devletle arasının iyi olmasının en önemli aşaması ekonominin iyi olmasıdır. Ancak çalışmada söz edildiği gibi stokçuların aç gözlülüğü, para hırsı mevcut ekonomik hayatı kötüye iterek hem halkı hem sarayı zor duruma bırakmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

CBOA, C..BLD 92/4590.

CBOA, C..BLD 62/3077.

CBOA, Sultan I. Mahmud (AE. SMHD) 41/2447.

CBOA, C..iKTS 30/1458.

CBOA, A. {DVNSMHM.d... 139/114.

CBOA. A. {DVNSMHM.d... 146/144.

CBOA,, A. {DVNSMHM.d... 139/1337

CBOA, D..BŞM.d... 2933.

Araştırma Eserleri

Baytimur. S.O. (2016). Osmanlı Devleti'nde Kalebent ve Sürgün Cezalarının Uygulamaları ile Mahkumların Serbest Bırakılmaları (1879-1839). Uluslararası Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul,1, 831-852.

Başer. G. (2009). Osmanlılarda Üretim-Tüketim İlişkilerinde Adaletin Devlet Eliyle Tanzimi "Narh Uygulaması". Selçuk Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi.

Çağman, E. (2016). 18. Yüzyılım İkinci Yarısında İstanbul'un İaşesinde Balkanlar ve Karadeniz'in Önemi. Avrasya Etüdleri , 50 (2) , 127-151 .

Çakmak. Ö. (2012). İstanbul Mahkemesi'ne Ait 201 Numaralı Narh Defteri. Sakarya Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi.

Demirtaş. M. (2010). Osmanlı Esnafında Suç ve Ceza. Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara.

Ergenç, Ö. (1988). XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler . BELLETEN , 52 (203) , 501-534 .

Kallek. C. (2006). Narh. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 32, 387-389.

Karakaya. M. (2020). Osmanlı modernleşme Dönemi Kapsamında I. Mahmud'un Baniliği (1730-1754). Hacettepe Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi.

Koç. M. (2017). Osmanlı Hukukunda Ta'zir Suç ve Cezaları.Necmettin Erbakan Üniversitesi. Doktora Tezi.

Kurtaran. U. (2013). Sultan Birinci Mahmud Dönemi (1730-1754) İslahat Hareketleri. Turkish Studies,8/2, 161-179.

Kurtaran. U. (2019a). Avrupa'da Ve Balkanlarda Tutunma Çabaları: Neo Klasik Dönem (1699-1774), Osmanlı Tarihi (1299-1774), (Ed. Selim Hilmi Öz-

kan), Siyasi Tarih-Kültür ve Medeniyet, İdela Kültür Yayıncılık, İstanbul, 200-226.

- Kurtaran. U. (2019b). 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Çalışmaları ve Avrupa Algısı (1700-1754), Osmanlı Modernleşmesi Reform Çağında Çözüm Arayışları, (Ed. Ahmet Dönmez), KitapYayınevi, İstanbul, 13-57.
- Kurtaran. U. (2017). Sultan II. Mustafa (1695-1703), Siyasal Kitapevi, Ankara.
- Kurtaran. U. (2018). Sultan Birinci Mahmud (1730-1754). Altınordu Yayınları, Ankara.
- Kütükoğlu. M. (2006). Narh. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 32, 390-391.
- Nurı. Zümrü. (2019). Esnaf Birlikleri Ve Narh Sistemi. Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi, 5/1,40-48.
- Özcan. A. (2003). I.Mahmud. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 27, 348-352.
- Öznel. M. (2012). Osmanlı İdaresi'nin İhtikâra Bakışı ve İhtikâr Suçunun Cezası. The Journal of Academic Social Science Studies, 5/6, 397-420.
- Öztürk, M. (2019). Osmanlı Devleti'nde Hayvancılığın İktisadi Boyutu. BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi , 1 (1) , 28-44
- Öztürk, M. (1991). Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatlarının Tahlili . BELLETEN , 55 (212) , 87-100.
- Tabakoğlu. A. (1987). Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi, 43, 111-150.

BÖLÜM 11

TURİZMİN EKOLOJİK ÇEVRE ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Ali AYDIN¹

---

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Giresun Üniversitesi Ekoturizm Rehberliği
Anabilim Dalı, Giresun, aliaaydin@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-
2758-5366

1. Giriş

İnsanların bilgi ve iletişim imkanlarının gelişmesi ile birlikte, doğal yaşama, doğal ürünlere ve çevresel konulara ilişkin duyarlılıkları son yıllarda giderek artmaya başlamıştır. Bu durumun neticesi olarak, çevre ile ilgili konularda örgütlenmeler ve gönüllü kuruluşlar kurulmuş, dünya genelinde organize şekilde hareket etmeye başlamıştır. Çevre ile ilgili tüm unsurların sadece günümüzde yaşayan insanlar açısından değerli olmaması, gelecek nesillere, bitkilere ve hayvan türlerine de doğrudan etki etmesi nedeni ile ekolojik çevre kavramı önem kazanmaya başlamıştır. Şehir hayatındaki kalabalıkların çevresel bilincinin artması ile birlikte, tatil ihtiyaçlarını doğal alanlarda yapma istekleri son yıllardaki turizm hareketlerinin başında gelmektedir. Ekoturizm destinasyonları ile benzer turizm destinasyonlarının ön plana çıktığı turizm çeşitlerinin artması, olumlu ve olumsuz olarak etki göstermektedir.

Turizm, dünya genelinde birçok ülke yönetimi tarafından istihdama katkısı, diğer sektörlerle ve turizm çalışanlarına olumlu ekonomik boyutu ile en değerli sektörler arasına girmektedir. Ekonomik açıdan önemli olan bu sektörün, çok sayıda farklı sektörün işleyişine katkıda bulunması ve insanların iş yaşamında etkili olması nedeni ile ülke yönetimlerinin turizme yatırımları ile teşvikleri artmaya başlamıştır. Doğal alanlarda yapılan turizm çeşitlerinin fazlalığı ile deniz turizmi gibi diğer kalabalık turizm çeşitleri, çevresel unsurlara etki etmektedir. Bu durumun sonucu olarak, ekolojik çevre koşulları ile turizm sektörü arasında yakın bir ilişki kurulmuş, tatillerini istekleri ve beklentileri doğrultusunda güzel ortamlarda yaşamak isteyen turist kitleleri tarafından çevresel durum önemli hale gelmiştir. Ekonomik katkısından ötürü vazgeçilmez bir sektör olması nedeni ile turizm sektörü, ülke yönetimleri tarafından ekolojik çevre unsurları ile dengeli şekilde yürütülmesi gereken bir alan haline gelmiştir.

Ekolojik çevre kavramı ile sadece ekoturizm destinasyonları akla gelmemeli, şehirlerde ve deniz kıyılarında yapılan turizm çeşitlerinin de ekolojik çevreyi etkilediği bilinmelidir. Ekoturizm, insanların doğa ile başbaşa kaldığı turizm çeşidi olarak ifade edilse de, birçok farklı turizm çeşidinin yapılabildiği destinasyonlar olması bakımından hem ekolojik çevreye etkisi bulunmaktadır hem de diğer canlıların hayatlarına etki etmektedir. Ekoturizmin olumlu ve olumsuz çevresel etkileri nedeni ile ekolojik çevre ile ilişkisi biraz daha ağırlıklı olarak göze batmaktadır (Akyurt ve Ültay, 2022). Ancak, ekolojik çevre ile turizm ilişkisi, turizm aktivitelerinin yapıldığı, konaklama tesislerinin olduğu ve turizmle ilişkili diğer tesislerin varlığına ilişkin tüm alanlarda geçerli olmaktadır. Deniz kıyılarında turizm nedeni ile yaşanan yoğunlaşmalar, atıklar ve çöpler, gürültü ve su kirliliği gibi birçok farklı faktör, ekolojik çevre ile turizm arasındaki çalışmalara konu olmaktadır.

Çalışmada, ekolojik çevre unsurlarına kısaca değinilerek, turizmin oluşturduğu olumlu ve olumsuz etkenler ortaya konmakta, turizm faaliyetleri ile ekolojik çevrenin dengeli bir şekilde yürütülmesi için hangi unsurlara önem verilmesi gerektiği belirtilmektedir. Turizm, doğa ile bir arada yapılan aktiviteler bütünü olduğu için ekolojik çevrenin korunması ve sürdürülebilir bir şekilde geliştirilmesi hem çevresel unsurlar açısından hem de turizmin devamlılığına katkıda bulunması bakımından önem arz etmektedir. Ekolojik çevrenin tahribatı ise sadece turistleri ve turizmi değil, tüm insan ve diğer canlılar ile çevresel etmenleri olumsuz olarak etkileyecektir.

2. Ekolojik Çevre Kavramı

Çevre, yeryüzünde bulunan tüm organizmaların yaşamının gelişimini ve sürdürülebilirliğini etkileyen ve etkileyen tüm koşulları ifade etmektedir. İçinde yaşadığı ve faaliyet gösterdiği canlı organizmaların yakın çevresi olarak ifade edilmektedir. Ekoloji ise, organizmaların fiziksel ve biyotik ortamlarla karşılıklı ilişkilerinin incelenmesidir. Organizmalar ve çevre birbiriyle ilişkili ve birbirine bağımlıdır. Çevredeki herhangi bir değişiklik canlı organizmaları etkilemekte ve bunun tersi durumu da çevresel unsurları etkilemektedir. Ekosistem, ekolojinin yapısal ve işlevsel birimidir. Enerji akışları ve besin döngüleri yoluyla birbirleriyle etkileşime giren abiyotik bileşenlerle birlikte yaşayan organizmalardan oluşan bir topluluktur. İnsanın hayatta kalması bu ilişkinin sistemli olarak yürütülmesine bağlı olduğundan, çevre hakkında bilinçli bir anlayışa sahip olmak önemlidir. Bu terimler genellikle birbirinin yerine kullanılmakta, ancak kapsamaları açısından farklılık göstermektedir. İnsan nüfusundaki sürekli artış ve ormansızlaşma, kirlilik, doğal kaynakların aşırı kullanımı ve tarım ilaçları gibi müdahaleler, doğal çevrenin yok olmasına neden olmakta, insanların ekoloji ve çevre konusunda bilinçli olmalarını zorunlu kılmaktadır (Shan vd., 2019).

Ekoloji, bitkiler, hayvanlar, mikroplar gibi canlı organizmalar arasındaki etkileşimin yanı sıra sıcaklık, su, hava, toprak, ışık gibi cansız ortamlarla etkileşimin incelendiği bir bilim alanıdır. Modern ekolojinin babası olarak bilinen Odum'a göre "Ekoloji, ekosistemlerin yapı ve işlevlerinin incelenmesi" olarak tanımlanmaktadır. Ekolojik hiyerarşi, boyut ve karmaşıklıkta artışla Organizma → Türler (nüfus) → Biyotik topluluk → Ekosistem → Biyom → Biyosfer şeklinde sırayı takip etmektedir. Ekoloji genel olarak iki ana kola ayrılmaktadır. Autecology, bir organizma veya tür, adaptasyonları ve çevresiyle etkileşimi ile ilgilenirken, Synecology ise bir toplulukta yaşayan farklı türlerin incelenmesi ve çevre ile ilişkisi ile ilgilenmektedir. Ayrıca, sucül ve karasal ekoloji olmak üzere iki farklı ayırma gidilmiştir. Ekolojik çevre, canlıların çevre ile olan ilgilerini aynı anda incelemek yerine ayrı ayrı ve bütüncül olarak inceleyen bilim dalıdır. Canlıların yaşadıkları çevre üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerini inceleyen

ekoloji, çevre sorunlarını en aza indirmeyi ve yaşamın sürdürülebilirliğini sürdürmeyi amaçlamaktadır (Liu vd., 2021).

Deniz ortamlarında ekolojik çevrenin önemi, deniz yaşantısını ve kıyılarda yaşayan insanları doğrudan etkilemektedir. Denizlerde yaşayan gözle görülebilen veya görülemeyen çok sayıda canlının varlığı bilinmektedir. Bununla birlikte, deniz yaşamındaki en ufak canlı bile ekosistem üzerinde etkili olabilmektedir. Birbirinden farklı organizmalar, deniz yaşamı ve dolayısıyla insan hayatı için önemlidir. Organizmaların suda yaşamak için özel adaptasyonlara ihtiyacı vardır. Denizlerde yaşayan organizmalar için önemli bir faktör olan suyun kalitesini pH, kimyasal bileşim gibi çeşitli faktörler ekolojik çevrenin dengesi bakımından önem arz etmektedir (Yolasıǧmazoǧlu, 2022b). Bu nedenle, ekosistemin normal bir şekilde devam etmesi için denizler üzerindeki ekosistemin bozulmaması gerekmektedir.

Canlıları ekolojik çevreye karşı daha duyarlı olmaya davet etmek ve farkındalık yaratmak amacıyla yeşil çevre, yeşil dünya, yeşil etiket gibi doğayı ve temizliği hatırlatan birçok çalışma bulunmaktadır. Aynı zamanda birçok bilim insanı ve özellikle Avrupa Birliği ülkeleri bu konuda çok çalışma yapmaktadır. Sosyal sorumluluk içinde yaşanan çevreye zarar vermemelidir. Ekolojik çevre, hem iklim, tuzluluk, toprak türü veya suyun mevcudiyeti gibi abiyotik özellikleri hem de besin kaynağı, av, avcılar, parazitler veya türdeşler gibi biyotik faktörleri içermektedir. Çevrenin önemli özellikleri, farklı evrimsel geçmişleri nedeniyle türden türe farklılık gösterebilmektedir. Doğal dengenin bozulmasının en büyük etkisi kimyasallar, hızlı enerji tüketimi, doğal kaynakların yok olması, geri dönüşü olmayan atıkların varlığı gibi birçok nedene bağlıdır. Doğanın kendi içinde bir düzeni vardır. Örneğin canlıların birbirlerini yemek şartıyla hayatta kaldıkları bilinmektedir. İklimlerin hızla bozulması, hayvanların ve bitkilerin yaşam koşullarını zorlamaktadır. Gıda ürünlerinin dezenfeksiyonu kimyasallarla yapıldığından bitkilerin yapıları bozulmakta ve kanserojen bir madde haline gelmektedir. Tüketiciler, geri dönüştürülebilir, kendi kendini yenileyebilen, farkındalık yaratan ve daha az kirlilik yaratan, zararlı atıkları olmayan kaynakların üretimini ve tüketimini sağlayarak daha güvenli olacaklarının bilincindedir. Yapılan anket ve araştırmalara göre tüketiciler çevreci bir yaklaşımla ekolojik ürünlere yönelmiştir (Long, 2022).

Ekolojik çevre unsurlar içinde insanların kullandıkları ürünlerin özellikleri önem taşımaktadır. Özellikle son yarım yüzyıl içerisinde plastik üretimi ve gıdaların saklanması kullanımını nedeni ile dünya üzerinde birçok bölge plastik kirliliği yaşamakta, ekolojik denge bu nedenle bozulmaktadır. Plastiklerin zamanla küçük parçalara ayrılarak mikroplastikler haline dönüşmesi, insanlar ve hayvanlar tarafından bilinçsiz şekilde vücutlarına aktarılmasına ve dolayısıyla sağlık sorunlarına neden olmaktadır (Yolasıǧmazoǧlu, 2022a). Ekolojik çevre üzerinde insanları ürettiği ürünlerin

kirliliği en önemli sorunların başında gelmekte, bu konu ile ilgili çevreci kuruluşlardan ve bazı ülke yönetimlerinden çözümler sunulmaya çalışılmaktadır. Ekolojik ürünler belirli bir konu ile sınırlı olmayıp, dağıtım sistemi, üretimde kullanılan hammaddelerin temini, üretimin tüm aşamaları ve tüketiciye ulaştırılması, ambalajlama ve etiketleme, nihai tüketimden sonra atık haline gelene kadar tüm sürece hakimdir. Ekolojik ürünlerin gıda üretimi, hazır giyim, hazır giyim, enerji üretimi, kişisel bakım, kozmetik ürünleri, yapı inşaat sektörü, arazi koruma gibi birçok sektörde kullanılması mümkündür. Ekolojik ürün kullanmanın faydaları ise aşağıda maddeler halinde sıralanmaktadır (Fan, Fang & Zhang, 2019):

- Sürdürülebilir doğal kaynaklar sağlar,
- Canlıların nesilleri devam etmesine yardımcı olur,
- Hem fiziksel hem de zihinsel sağlık üzerinde olumlu etkiler yapar,
- Dünyanın daha uzun süre hayatta kalmasını sağlar,
- Yeni nesillere daha yeşil ve güvenli bir dünya bırakılmış olur,
- Ticaret açısından uluslararası pazarlara girişi kolaylaştırır,
- Ekonomiye canlandırır,
- Rekabet gücünü artırır,
- Turizmi canlandırır.

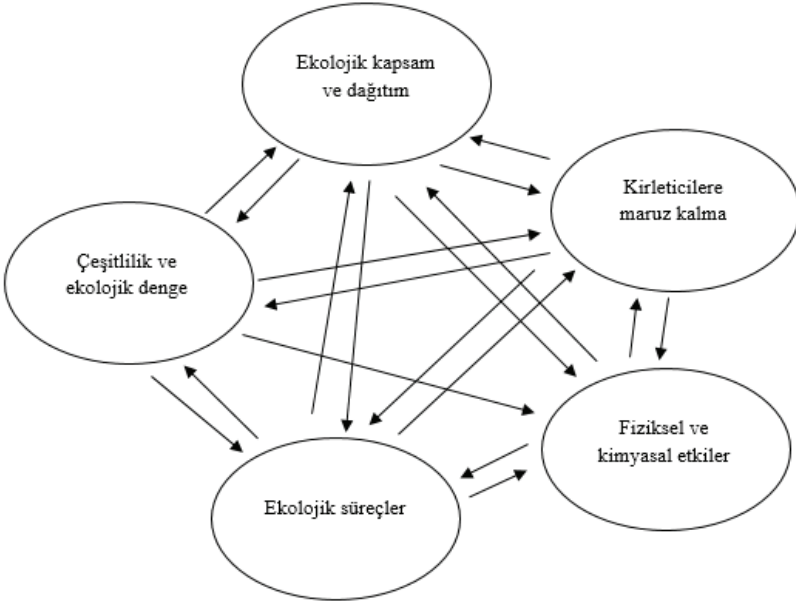
Ekosistemin hayati unsuru olan ve canlılar için hayati önem taşıyan maddeler, dünyamızda hareketler yaparak bir döngü içinde hareket etmektedir. Ekosistemdeki maddelerin bu dolaşımına madde döngüleri adı verilmektedir. Bu maddeler su, oksijen, karbon, azot ve fosfordur. Bu ekolojik döngüler, doğanın kusursuz bir şekilde devam etmesi için gerekli olan dönemlerdir. Bu döngülerden birinin bile başarısız olması doğa için büyük bir risk oluşturmaktadır. İnsanların bilinçsiz hareketi sonucunda bu döngüler zarar görmekte ve devamlılıkları tehlikeye girmektedir. Bu döngülerin en önemlilerinden biri de su döngüsüdür. Doğadaki su döngüsü denizler, karalar, göller ve nehirler gibi canlılar arasında gerçekleşmektedir. Kısa bir döngüde deniz, göl ve nehirlerdeki sular buharlaşmaktadır. Ortaya çıkan buhar, yağmur ve kar olarak yeryüzüne geri döner. Uzun döngüde, karada buharlaşma ile canlıların solunum ve terleme gibi yollarla verdikleri su buharı atmosfere karışmaktadır. Tekrar yağmur ve kar olarak karaya ve denizlere dönmekte, bir kısmını yer altı suları oluşturmaktadır Su döngüsünün bozulması insan hayatını olumsuz etkilemektedir. Su döngüsünü bozan bazı ana faktörler vardır (Firdaus vd., 2019).

- Atık suların temizlenmeden su kaynaklarına verilmesi,
- Ormanların ve diğer yeşil alanların azaltılması,

- Yer altı sularının aşırı kullanımı,
- Hava kirliliği nedeniyle asit yağmurları.

Diğer döngülerde ise bir diğer önemli döngü de karbon döngüsüdür. Karbon, canlıların yapısını oluşturan temel maddedir. Bunun kaynağı ise atmosferde çözülmüş halde bulunan karbondioksit (CO₂) ve sudur. Fotosentez durumunda, havadaki karbondioksit yeşil bitkiler tarafından alındığında, karbondioksitin karbonu fotosentetik organizmalara geçmektedir. Bitkilerden hayvanlara besin maddeleri ile aktarılmakta, aynı esnada besinlerin parçalanması sonucu oluşan karbondioksit atmosfere geri dönmektedir. Ayrıca, bitki ve hayvanların boyutları ve kalıntıları ayrıştırıcılar tarafından parçalanarak CO₂ oluşturulur. Oluşan bu CO₂ tekrar atmosfere geçmektedir. Bu arada bitki ve hayvan fosillerinin toprak altında uzun süre yanmasıyla oluşan karbondioksit, kömür, petrol gibi yakıtlar ve kurutulmuş bitki dokuları atmosfere karışmaktadır. Böylece karbon, canlı ve cansız ortam arasında döngüsel olarak kullanılmaktadır. Fosil yakıtların aşırı kullanımı ve yeşil alanların azalması sonucunda atmosferdeki karbondioksit miktarı artarak artmaktadır. Atmosferde karbondioksit birikimi karbon döngüsünü olumsuz etkileyerek sera etkisi yaratmaktadır. Sera etkisi sonucunda topraktan atmosfere salınan ısı karbondioksit tarafından tutulmakta, dağılması engellenmektedir. Bu olay, dünyanın ısınması ve buzulların erimesi ile okyanuslardaki suların yükselmesi gibi sorunlar yaratmaktadır. Karbon döngüsünü ve dolayısıyla doğanın dengesini bozmamak için yeşil alanların korunması ve artırılmalı ve fosil yakıtların kullanımını azaltıcı önlemler alınmalıdır. Böylece, doğanın ve insanlığın geleceği korunabilmektedir. Doğal karbon döngüsünün bozulması ile küresel ısınma meydana gelmektedir (Yu, 2021).

Küresel ısınma deniz seviyesinin yükselmesine, yağış miktarının değişmesine, ormanların, bitkilerin ve hayvanların yok olmasına neden olacak, tarım sistemlerinde sorunlar yaratacaktır. Özellikle kıyılarda milyonlarca insanın göç etmesine neden olacaktır. Ekolojik çevre bakımından bu döngülerin dışında üç büyük döngü daha vardır. Bu ekolojik döngüler bozulduğu takdirde doğa yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır. Bu kapsamda, ekolojik çevre unsurlarını ilişkileri, bir diğer adı ile ekolojik durum paradigması aşağıdaki Şekil-1'de ifade etmek mümkündür (Shan vd., 2019).

Şekil 1: Ekolojik Durum Paradigması

Kaynak: EPA (United States Environmental Protection Agency, 2023).

Ekolojik çevre ile turizm ilişkisinin birçok farklı açıdan birbiri ile bağlantılı olması, turizm ile ekolojik çevrenin detaylı olarak incelenmesini gerektirmektedir. Birbirini etkileyen bu iki unsurun, sadece çevresel etmenler için geçerli olmadığı, birçok farklı unsur üzerinde çalışmalar yapılarak, turizm ile çevre ilişkisinin araştırıldığı görülmektedir. Bu kapsamda, insanların gıdaları ile çevre ilişkisi de incelenen konulardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Gıda üretimleri, doğada ve doğa ile ilişkili alanlarda yapılmakta, insanların tükettiği birçok ürün çevresel etmenlerden dolayı farklılıklar gösterebilmektedir. Bu kapsamda, gastronomi ile çevre unsurları arasında yoğun bir ilişki bulunmaktadır. Gıda mühendisliği ile turizmin yakın ilişkisi ile birlikte, gıdaların doğada üretimleri, sunulması ve tüketicilere aktarılmasında çevre unsurları önem arz etmektedir (Akyurt & Yolasiğmazoğlu, 2022). Gıda konusundaki eğitimler, çevresel etmenlere de dikkat edilmesini ve bu konuda öğrencilerin eğitilerek, çevrenin korunmasını içermektedir. Gıda üretiminde insanların çevreyi kirlenmeleri durumu söz konusu olduğu için ekolojik çevrenin korunması ve geliştirilmesi açısından gıda üretimi tesislerinin çevresel atıklarına dikkat edecek şekilde yapılandırılması gerekliliği bulunmaktadır.

Çevresel konular, yaşayan çevre, habitatlar, arazi kullanımı ve doğal kaynaklar üzerindeki insan etkisi ile ilgili konulardır. Ekolojik çevreye ilişkin bilinen başlıca çevre sorunlarından bazılarını ana konu başlıklarına göre aşağıda ifade etmek mümkündür (Fan, Fang & Zhang, 2019; Liu vd., 2021):

- Hava kalitesi (hava kirliliği, ozon kirliliği, astımlı insan sağlığıyla ilişkisi, dizel emisyonları vb.)
- Biyoçeşitlilik (biyolojik çeşitliliğin korunması)
- İklim değişikliği (“küresel ısınma”, sera etkisi, buzulların kaybı, iklim mültecileri, iklim adaleti, eşitlik vb.)
- Koruma (doğa ve hayvanları koruma vb.)
- Aşırı tüketim (ekonomi içindeki tüketicilerin durumunu çevresel bozulma ve sosyal rahatsızlık, planlı eskime ile ilişkilendirme)
- Ormansızlaşma (yasadışı ağaç kesimi, yangınların etkisi, hızlı yıkım hızı, vb.)
- Çölleşme
- Nesli tükenmekte olan türler (Tür kaybı, kimyasal kullanımın türler üzerindeki etkisi, kültürel kullanım, türlerin yok olması, istilacı türler, vb.)
- Enerji (kullanım, koruma, enerji yaratmak için kaynakların çıkarılması, verimli kullanım, yenilenebilir enerji vb.)
- Çevresel bozulma
- Çevre sağlığı (düşük çevre kalitesi, insanlarda kötü sağlık, biyobirikim, zehirlenmeye neden olur)
- Çevresel etki değerlendirmesi (çevre üzerindeki insan etkisini değerlendirmenin başlıca güncel biçimlerinden biri)
- Gıda güvenliği (gıda adaleti, katkı maddelerinin etkileri vb. dahil)
- Genetiği değiştirilmiş organizmalar ve diğer genetik mühendisliği veya modifikasyon biçimleri
- Küresel çevre sorunları (çevre sorunlarının sınırları aştığını kabul ederek)
- Küresel ısınma
- Tabandan çözümler (yerel ve bölgesel çevre sorunları aşağıdan yukarıya çözülmüştür)
- Habitat kaybı (yok etme, parçalanma, değişen kullanım)

- Nesiller arası eşitlik (gelecek nesillerin sağlıklı bir çevreyi hak ettiği kabulü)
- Yoğun tarım
- İstilacı türler (yabani otlar, haşereleler, yabani hayvanlar vb.)
- Arazi bozulması
- Arazi kullanımını ile arazi kullanım planlaması
- Doğal afetler (iklim değişikliği, çölleşme, ormansızlaşma, sulak alanlar gibi doğal kaynakların kaybı ile bağlantılı)
- Nükleer enerji, atık ve kirlilik
- Okyanus asitlenmesi (alg patlaması, mercan resifi kaybı vb. dahil)
- Doğal kaynakların aşırı kullanımı (bitki ve hayvan stokları, maden kaynakları (madencilik), vb.)
- Aşırı avlanma (okyanus balık stoklarının tükenmesi)
- Ozon tabakasının incilmesi
- Kirlilik (hava, su, toprak, toksinler, ışık, noktasal kaynak ve noktasal olmayan kaynak, kömür/gaz/vb. kullanımı, ıslah edilmiş arazi sorunları)
- Nüfus artışı ve aşırı nüfus, üreme kontrolüne erişim (üreme sağlığı) vb. gibi ilgili sorunlar.
- Azaltın, yeniden kullanın, onarın ve geri dönüştürün (etkiyi azaltmanın, ayak izini en aza indirmenin vb. yolları)
- Toprağın korunması (toprak erozyonu, kirlenme ve toprağın, özellikle verimli toprakların tuzlanması içerir; ayrıca bkz. çölleşme ve ormansızlaşma)
- Sürdürülebilirlik (gezegende daha sürdürülebilir yaşamının yollarını bulmak, insan ayak izini azaltmak, daha az etkiyle insan memnuniyetini artırmak) (ayrıca bkz. sürdürülebilir kalkınma ve yoksulluğun azaltılması)
- Zehirli kimyasallar (kalıcı organik kirleticiler, önceden bilgilendirilmiş onam, pestisitler, endokrin bozucular, vb.)
- Atık (depolama, geri dönüşüm, yakma, insan çabalarından üretilen çeşitli atık türleri, vb.)
- Su kirliliği (tatlı su ve okyanus kirliliği, Büyük Pasifik Çöp Alanı, nehir ve göl kirliliği, nehir kıyısı sorunları)
- Su kıtlığı

· Aşırı balık avcılığı.

Bir ekolojik sistem, belirli bir alandaki insanlar dahil tüm canlı organizmalardan ve organizmaların etkileşimde bulunduğu hava, su ve mineral toprak gibi cansız bileşenlerden oluşan biyolojik bir topluluk olarak kabul edilmektedir. Ekolojik çevre, iklim, arazi, toprak türü, su kalitesi, hayvan ve bitki hayatı, insanların yaşamı, besin kaynakları, avcılık, parazitler, enerji sistemleri, ulaşım durumu ve birçok farklı unsuru içinde barındırmaktadır. Çevrenin önemli olan özellikleri, farklı evrimsel geçmişleri nedeniyle türden türe ve zamandan zamana göre farklılıklar ihtiva etmektedir. Ekolojik çevre unsurlarının ülke, bölge ve coğrafi şartlara göre değişim gösterebileceği, aynı zamanda bu çevresel duruma etki eden insan yaşamı ve unsurlarının da fazlası ile etkili olduğunu unutmamak gerekmektedir. Çevresel tüm unsurları bozan yapı içerisinde insan faktörü en önemli etmen olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumun en az zarar ile karşılanması için dünya genelinde çevre bilincinin tüm insanlara öğretilmesi ve bir yaşam biçimi olarak sunulması gerekmektedir.

3. Ekoturizm ve Ekolojik Çevre

Turizmin birçok farklı çeşidinin olması ve bu çeşitlerinin her birinin çevre unsurları ile ilgili olması, çevresel unsurlar ile turizmi birbiri ile yakın bağ kurmasına neden olmaktadır. Turizm sektörü ve yapılanması çevresel etkiler ile karşılıklı olarak ilişki içindedir. Endüstri mutabakatı, ekoturizmin ekolojik korumaya ve gezginleri yerel çevreler ve doğal çevre hakkında eğitmeye daha fazla odaklandığı, ancak sürdürülebilir turizmin çevre ve yerel topluluklar üzerinde minimum etkiye sahip seyahate odaklandığı konusunda hemfikirdir. Ekoturizm, bir turizm şekli veya kumsal, macera, sağlık veya kültürel tatil kategorisine benzerken, sürdürülebilirlik kavramı her türlü turizme uygulanabilmektedir. Ekoturizm, turizmin doğa ile iç içe olan türü olarak kabul edildiğinden, genel anlayış içerisinde ekolojik çevre ile en fazla ilişkili turizm çeşididir. Ancak, ekolojik çevre ile turizm ilişkisinde ekoturizm ön planda olsa da turizmin tüm faaliyetleri için ekolojik çevre ilişkisinin olduğunun unutulmaması gerekmektedir.

Sürdürülebilir turizm biçimi olarak ekoturizm, sadece doğal yerleri ve cazibe merkezlerini ziyaret etmenin ötesine geçmekte, sürdürülebilir ve sorumlu bir şekilde seyahat etmek ve çevreden ve biyoçeşitliliğinden öğrenmekle ilgili bir turizm çeşidi olarak görülmektedir. Toplular, doğada daha otantik ve sürdürülebilir deneyimler aradıkça, bu tür turizm ürünlerini sunan destinasyonlar bunun faydalarını görebilmektedir. Dünyada birçok ekoturizm destinasyonları ekonomik ve gayri safi milli hasıla büyümesi için ekoturizm pazarlarından yararlanarak, sürdürülebilir seyahatten büyük fayda sağlamaktadır. Bu durum yararlı olarak görülse de, toplulukların turizm büyümesinin kendi toplulukları için sürdürülebilir olmaya devam

etmesini ve çevrenin kar adına feda edilmemesini sağlama sorumluluğunu almaya devam etmesi önemlidir. Özetle, ekoturizm kapsamında birçok özel destinasyonun gelir elde etme imkanı bulunmakta, ancak bu gelirleri elde ederken ekolojik çevre unsurlarının korunması ve geliştirilmesi gerekmektedir (Gale & Hill, 2009).

Ekoturizm ve çevre ilişkili olarak önemli olan turistlerin bu tür turizmin gerektirdiği ilkeleri bilmeleri ve anlamaları halinde, herhangi bir seyahati sürdürülebilir seyahat haline getirme gücüne sahip olmalarıdır. Çevreyi korumanın önemini anlamak, yerel el sanatları satın almak, su tüketimini azaltmak ve geri dönüşümde yer almak, turistlerin kolayca uygulayabileceği iyi temel ilkelerdir. Ekoturizmin çevresel temel ilkeleri aşağıdaki maddelerle özetlenmektedir (Aboramadan & Karatepe, 2021):

- Çevre bilinci oluşturmak
- Doğrudan koruma avantajları sunar
- Doğal yerlere yolculuk
- Çevresel toplulukları güçlendirme
- Yerel kültürlerle saygı
- Demokratik hareketler
- İnsan hakları için çevresel destek

Ekoturizmin en önemli yönü çevrenin korunmasına ilişkin bilincin artırılmasını sağlamaktır. Ekoturizm ve çevreyi koruma çok yakından ilişkili olduğundan, bu tür bir turizm aynı zamanda turistleri biyolojik çeşitlilik kaybı, iklim değişikliği ve diğer çevresel zorluklar gibi koruma konularında bilgi paylaşımı için eğitim faaliyetlerine teşvik edebilmekte ve turistleri bu konunun içine dahil edebilmektedir. Koruma, doğayı korumaya ve biyolojik çeşitliliğin korunmasını geliştirmeye ve nesli tükenmekte olan veya tehdit altındaki türleri korumaya odaklanan sürdürülebilir ve uzun vadeli çözümler sunmayı amaçlamaktadır. Doğa temelli deneyimler arayan turistler, park giriş ücretleri ve diğer küçük bağışları ödeyerek korumaya katkıda bulunabilmektedir. Toplulukların katılımını sağlamanın bir yolu, turistlerle bilgi paylaşımına yardımcı olabilecek ve fon toplamak için kampanyalar oluşturarak, yerel biyoçeşitliliği korumak için turist bağışlarını teşvik ederek, türler hakkında genel farkındalığı artırabilecek araştırma enstitüleriyle ortaklık kurmaktır (Zhao & Jiao, 2019). Dolayısıyla, ekoturizm faaliyetlerini tek başına turistlerin tatil yapacağı ya da yerel halkın gelir elde edeceği faaliyetler olarak görmek yetersiz bir tanımlama olacaktır.

İnsanların daha önce hiç görmedikleri bir şeyi kendi gözleriyle anlamaları zor olmaktadır. Ekoturizm, turistlere doğayı keşfetme ve çevresel zorlukları ilk elden göremek fırsatı sunmaktadır. Bununla birlikte,

turistler insan davranışının ve kirlilik gibi olumsuz etkilerin farklı türleri nasıl etkilediğini öğrenebilmekte ve duruma göre tepkilerini ortaya koyabilmektedirler. Bu bilgiyi besleyerek, ekoturizm deneyimlerinde yer alan turistlerin günlük yaşamlarında çevresel uygulamaları ortaya koyduğu da görülmektedir. Tekrar tatil tercihlerinde ya da bir dahaki sefere doğaya çıktıklarında türlerle nasıl etkileşime gireceklerini, atıkları nasıl atacaklarını ve geride ayak izi bırakmamayı öğrenen bilinçli ekoturistlere dönüşmektedirler (Hunter, 2009).

Ekoturizm ürünleri sunan turizm şirketleri, örneğin yerel rehberler ve işletme çalışanları işe alarak sosyal sürdürülebilirliği de desteklemelidir. Resmi iş deneyimi genellikle doğal habitatlarda turlara rehberlik etmek için bir gereklilik olmadığından, çevre hakkında yerli veya yerel bilgiye sahip yerel rehberleri eğitmek, turistlere sunulan turizm olanaklarını zenginleştirebilir, anlamlı istihdam fırsatları ve yerel halk ile konuklar arasında dönüştürücü değişimler yaratabilmektedir. Sürdürülebilirlik ekoturizmin en temel işlevleri arasında yer aldığından, sektör yerel toplulukları destekleme, yerel topluluklar için istihdam fırsatları sunarak istihdam yaratılmasına ve yoksulluğun azaltılmasına katkıda bulunma potansiyeline sahiptir. Bununla birlikte, bazı durumlarda ekoturizm toplulukları, kaçak avlanma veya aşırı avlanma gibi sürdürülemez faaliyetlerin yapılmasına engel olabilmektedir. Bu nedenle, yerel topluluk üyelerini destekleyerek, dolaylı olarak doğanın korunmasını ve yerel çevre hakkında bilgi paylaşımını da desteklemiş olunmaktadır (Farrell & Runyan, 2001). Ekoturizmin çevreye karşı olumlu etkilerini sağlamak, öncelikle yerel halkların ekoturizm bilincinin sağlanması ve ekoturizm gelirlerinin çevre unsurları ile doğru orantılı olarak artacağından anlatılmasından geçmektedir.

Ekoturizmin çevresel unsurlar üzerindeki en büyük faydalarından biri, turistik cazibe merkezi olarak kullanılan alanların bakımını ve iyileştirilmesini desteklemesidir. Bu şekilde, çevresel unsurlar, yerel halkın yaşam alanı, diğer canlı türlerinin korunması sağlanmış olmaktadır. Ekoturizmin çevre üzerine diğer bazı faydaları aşağıda belirtilmektedir (Fennel, 2009):

- İklim değişikliği ile mücadele etmektedir. Ekoturizm, doğal kaynaklar tarafından desteklediği için, turizm ve çevresel etmenleri destekleyerek, karbon emisyonlarını düşürmeye yardımcı olabilmektedir.

- Cazibe merkezlerinin bakımını teşvik etmektedir. Ekoturizm, biyolojik çeşitliliği artırmak ve doğal kaynakları korumak için teşvikler sağlamaktadır.

- Yerel halka geçim kaynağı sağlamaktadır. Ekoturizm, istihdam fırsatları yaratarak yoksullukla mücadele edilmesinde öncülük sağlamakta ve yerel yerli toplulukları güçlendirebilmektedir.

· Doğanın korunmasını teşvik etmektedir. Ekoturizm, gelir sağlamak ve yerel toplulukların bu geliri turistleri çeken doğal kaynaklara yatırım yapmak için kullanılmasına yardımcı olmaktadır. Daha fazla gelir elde etmek isteyen yerel halklar, doğayı korumak için kazandıkları gelirleri bu doğrultuda harcamaktadır. Potansiyel ekoturizm kârları, yerel orman evi sahiplerini daha fazla ormanlık araziye yatırım yapmaya ve orman örtüsünü korumak için koruma çabaları yürütmeye teşvik etmektedir.

· Turistleri ve yerel halkı çevre konusunda eğitmektedir. Ekoturizm faaliyetleri hem yerel halkın hem de turistlerin çevre bilincini ve eğitimini teşvik etmekte, gelecekte doğal kaynakların ve canlı türünün nasıl korunacağına yönelik olarak vizyon sahibi olmalarını sağlamaktadır.

Bununla birlikte, turizm eğitimleri içerisinde ekoturizm birçok ülkede ayrı bir bilim alanı olarak turizm öğrencilerine sunulmaktadır. Lisans düzeyinde ayrı bir alan olmasa da ders bazında ekoturizm ve çevre dersleri üniversite öğrencilerine verilmektedir. Burada temel amaç, sektörde çalışacak olan öğrencilerin ekoturizm ve çevre ile ilgili bilincinin artırılması, gelecekte bu konuda çalışmalar içerisinde olmalarını sağlamaktır (Akyurt & Ültay, 2021). Ayrıca, turizm eğitimleri kapsamında özellikle Türkiye’de lisansüstü anabilim dallarının açılmış olduğu ve bu konuda bilimsel tezlerin yapıldığı bilinmektedir. Ekoturizm ve çevre ile ilişkili lisansüstü programların açılması, turizm bilincinin çevresel etmenler gözetilerek, uzman insanların ortaya çıkarılmasını hedeflemektedir. Bu konudaki çalışmalar incelendiğinde ekoturizmin çevre, otel yöneticileri, seyahat acenteleri yöneticileri, diğer turizm tesisleri ile ilişkisi, çevre ile ilişkisi, kirlilik, ulaşım ve ekoturizm destinasyonlarının yerel halklar tarafından algılanma biçimleri ile ilgili yapıldığı görülmektedir (İşler & Akyurt, 2021). Özellikle seyahat acentelerinin ekoturizm ile ilişkisinin detaylı olarak bilimsel makaleler ile incelendiği ve bu çalışmalar sonucunda seyahat acente yöneticileri, rehberler ve diğer çalışanlara ekoturizm hakkında detaylı eğitimler verilmesi gerektiği sonuçları belirtilmektedir. Bu durumun en önemli nedeni, seyahat acentelerinin turizmin en önemli pazarlama aracı ve turistik rota belirleyicileri olmalarıdır. Seyahat acentelerinin ekoturizmin çevresel ilişkilerine yönelik olarak bilinçli ve duyarlı olması, tur organizasyonlarının çevresel bilince sahip bir şekilde düzenlenmedi ile planlanması sonucunu ortaya çıkarmaktadır (Abrate vd., 2020).

Turizmin geleceği için tüm ekolojik koşulların sürekli olarak korunması, geliştirilmesi ve geleceğe yönelik planlamaların yapılması zorunlu bir durumdur. Turizmin, ekoturizm veya diğer çeşitleri ile birlikte ele alınması ancak çevresel etmenlerin sistematik ve planlı bir şekilde turistlere sunulması ile söz konusudur (Aldebert, Dang & Longhi, 2011). Ekoturizm potansiyeli olan destinasyonlarda ekolojik çevre unsurlarının etkisi diğer turizm alanlarına göre çok daha fazla hissedildiğinden, ekoturizm ile eko-

lojik çevre ilişkisi daha ön plana çıkmaktadır. Günümüz turizm türlerinin her birinin çevresel unsurlar dikkat edilmemesi neticesinde hayatiyetini devam ettirmesi, gelecekte bu destinasyonlardaki çevresel kirlilik ve insan kaynaklı olumsuz ekolojik sorunlar nedeni ile gerileme yaşayacaktır. Bu durumun engellenmesi için ekolojik unsurlar ile turizm türleri arasındaki ilişkileri kapsayacak kanuni düzenlemelerin yapılması ve etkin bir denetim mekanizması ile kontrol altında tutulması gerekmektedir.

4. Turizmin Çevresel Etkileri

Turizmin hangi türü olursa olsun olumlu ve olumsuz etkilerinden bahsetmek mümkündür. Bu durumun olumsuz yönlerinin her destinasyon ve ülke için farklılık göstereceği kuşkusuzdur. Bu durumun en önemli nedeni, ülke içindeki insanların bilinç düzeyinin farklı olması, ülke turizm yönetimlerinin etkin çalışması ve yerel halkın ekolojik çevre üzerindeki bilinçli davranış şekilleri ile ilişkilendirilmektedir. Ekoturizm veya diğer turizm çeşitleri, çevresel etmenler üzerinde görülen veya görülmeyen farklı sonuçlara yol açabilmekte, bu durumun tespit edilmesi, doğanın ve diğer çevresel unsurların varlığını sürdürmesi bakımından önem arz etmektedir.

Bilinçli bir turizm yönetimi çevre unsurlarını ve çevreye ilişkin kaynakları etkin bir şekilde yönetmektedir. Ancak, her ne kadar dikkat edilirse edilsin, turizmin çevresel unsurlar, doğa ve diğer canlı türleri üzerinde istenmeyen olumsuz etkileri ortaya çıkabilmektedir. Turizmin genel olarak ekolojik çevre üzerindeki olumsuz etkilerini kısaca aşağıdaki maddeler ile ifade etmek mümkündür (Holden, 2009; Firdaus vd., 2019):

- Turizm destinasyonlarının popülerliği turistik yoğunlaşma sorunu ortaya çıkarabilmektedir. Popüler doğal kaynaklara erişim sınırlandırılmazsa ve yakından izlenmezse, artan insan trafiği hassas ekosistemi kademeli olarak bozabilmektedir. Sorumsuz turizm anlayışı, doğal yaşama zarar verebilecek gürültüye, çöplüğe ve kirliliğe yol açabilmekte, aşırı kentleşme nedeni ile yerel halkın kaynakları da tükenme aşamasına gelmektedir.

- Önemli yaban hayatı rutinlerinin bozulmasına yol açabilmektedir. Turistleri ağırlamak, yerel yaban hayatı için bir maliyet getirebilmektedir. Turistik yerlerdeki sahil konaklama yerlerinden gelen ışıkların, içgüdüsel olarak en parlak ışık kaynağını takip ettikleri için yuva yapan deniz kaplumbağalarının ve yavrularının yönlerini şaşırttığı bilinmektedir. Bu, yuva yapan dişiler için başarısız üremeye ve yavrular için tehlikeye veya ölüme yol açabilmektedir. Ayrıca, yol yapımı ile konaklama ya da diğer turizm tesislerinin yapımı sırasında çevresel unsurlar bozulmakta, canlı türlerinin farklı yerlere göçlerine, ölümlerine ve türlerinin yok olmasına neden olabilmektedir.

· Yerel halk için daha az alan kalması söz konusu olabilmektedir. Nadiren de olsa, turizmdeki gelişmelere ve daha fazla koruma çabalarına yer açma girişimleri sırasında yerel halkın arazileri kaybolacak veya haklarından mahrum bırakılmaları durumları ortaya çıkabilecektir. Turizm nedeni ile büyük işletmelerin toprak satın alması ve arazilere göz koyması nedeni ile yerel toplumların yaşam alanları daralabilmektedir.

· Gelirler büyük işletmeler ya da diğer destek turizm işletmeleri tarafından yönlendirilebilmektedir. Bu durum, destinasyonda elde edilen gelirlerin, fiyat ve arz durumlarının büyük işletmeler tarafından kontrol edilmesi durumunu ortaya çıkarabilmesi anlamı taşımaktadır. Özellikle çalışanlar yerel halktan değilse veya turizm operasyonu yabancı bir işletmeye aitse, turizm gelirinin sanayileşmiş ülkelere geri dönmeyeceğinin garantisi yoktur. Bu durum neticesinde, yerel halkın turizmden elde edeceği gelirlerin azalmasının yanı sıra ülke turizm gelirlerinin de yabancı ülkelere aktarılması sorununu ortaya çıkarmaktadır. Gelirlerin bölge dışına çıkması çevresel unsurlara ya da doğaya yapılan yatırımların azalması anlamı taşımaktadır.

· Hayvanlara sorumsuz muamele yapılması ihtimali bulunmaktadır. Ekoturizm veya turizm işletmecileri, birçok turistin yaban hayatıyla etkileşim kurmak istediğini bilmekte ve hayvanlar için iyi olmadığına bile bu duruma gelir elde etmek amacı ile izin verebilmektedirler. İzinsiz avlanma gibi durumlar söz konusu olabilmekte, hayvanlar turistlerin isteklerine göre eziyet görecektir şekilde turizm amaçlı olarak kullanılabilirler. Hayvanların azalması ya da yok olması ile sonuçlanabilecek bu durumların, özellikle yasalar ile denetimlere tabii tutulmadığı takdirde, ağır sonuçları ortaya çıkabilmektedir.

Turizmin olumsuz çevresel etkileri sadece günümüz için değil, gelecekteki hem insan hem diğer canlıların hayatı için önemlidir. Yerel doğal kaynakların tükenmesinin yanı sıra kirlilik ve atık sorunlarını da olabilmektedir. Turizm, genellikle kaynakların zaten kıt olduğu yerlerde, aşırı tüketim yoluyla doğal kaynaklar üzerinde baskı oluşturmaktadır. Turizm, yerel arazi kullanımı üzerinde büyük bir baskı oluşturmakta ve toprak erozyonuna, artan kirliliğe, doğal yaşam alanı kaybına ve nesli tükenmekte olan türler üzerinde daha fazla baskıya yol açabilmektedir. Bu etkiler, turizmin kendisinin bağlı olduğu çevresel kaynakları da yavaş yavaş yok edebilmektedir. Turizm sektörünün yerel halkın refahı üzerinde büyük etkisi vardır. Bu, büyük şehirlerin yanı sıra doğal güzellikler açısından zengin uzak kırsal alanlarda gelişen bir endüstridir. Birçok uzak topluluk için turizm, yaşam tarzlarını ve geleneklerini sürdürmek için yeterli gelir elde etmenin tek fırsatıdır. Uzun vadeli planlama ve koruma göz önünde bulundurularak yapılmazsa, bölgelere pek çok iyi ama aynı zamanda çok kötü ve hızlı bozulma, yok olma ve tükenme getirebilmektedir. Bazı durumlarda,

çok geç olana kadar bu olumsuz turizm etkilerini fark etmek zor olabilmektedir.

Turizmin ekolojik çevre üzerindeki etkilerini aşağıdaki başlıklar altında özetlemek mümkündür (Erdoğan, 2003; Karatepe vd., 2022):

· *Doğal kaynakların tükenmesi*

Doğal kaynakların tükenmesi, özellikle kaynakların halihazırda kıt olduğu yerlerde büyüyen bir endişe kaynağıdır. Özellikle su, turizm sektöründe büyük ölçüde yanlış kullanılan kritik bir kaynak olarak kabul edilmektedir.

Aşırı su kullanımı; Birçok popüler turistik destinasyonda, nefes kesen yüzme havuzları ve lüks sağlıklı yaşam alanları için su, otellerdeki turistler tarafından aşırı kullanılmaktadır. Tatildeyken, turistlerin çoğu evde olduğundan çok daha fazla suyu kişisel kullanım için kullanma eğilimindedir, bu durum daha büyük miktarlarda atık suya neden olmakta ve yerel halkı etkileyen su kıtlığı yaratmaktadır. Yüksek turizm sezonu genellikle bir bölgenin doğal su döngüsüne aykırıdır ve iklim değişikliği nedeniyle artan bir sorun olan yetersiz yağışlı yılları hesaba katmaz. Yılın en kurak ayları, tatil yerlerinde ve özel turist ilgisinin olduğu bölgelerde su talebinin zirve yaptığı aylardır. Bu yerler, yerel kaynaklardan temiz su kaynağına sınırsız erişime sahip olmayı bekleyen insanlarla dolup taşabilmektedir. Temel günlük ihtiyaçlar için yeterli suya sahip olmayan yerel halk için birçok sorun yaratmakta, çünkü yeraltı suyu genellikle büyük oteller tarafından yeniden yönlendirilmekte ve fazla miktarda su çekilebilmektedir. Bu durum da kuyularının kurummasına ve birçok çiftçinin, özellikle yağmur yağmadığı kurak yıllarda, mahsullerini yetiştirmek için su bulamamasına yol açabilmektedir.

Diğer kaynaklar; Turizm endüstrisi, belirli bir yerde mevcut olan yenilenebilir ve yenilenemez kaynakların tüketimine bağlıdır. Çeşitli mineralleri, metalleri ve biyokütle kaynaklarını içermektedir. Endüstri daha yüksek miktarlarda fosil yakıt yakmakta ve bu nedenle sera gazı üretilmektedir. Yeterli gıda yetiştirmek için gereken verimli toprakların sağlığını etkilemekte, ormanlar veya biyoçeşitliliğe sahip sulak alanlar gibi tüm ekosistemlere zarar vermektedir. Daha fazla rekreasyon tesisi inşa edildiğinde, zenginlikleri ile doğal yaşam alanları yok edilmekte ve hayvanlar kıt doğal alanlara sürülmektedir. Ormanlar gibi arazi kaynakları, ağaçlar inşaat malzemeleri için kullanıldığında veya yakıt için toplandığında etkilenmektedir. Turistik yerler ve konaklama yerleri, ısınma, sıcak su ve elektrik temini için büyük ölçüde enerjiye bağımlıdır.

Bununla birlikte, özellikle gıda ürünlerinin yapılmasında bu enerji ve su kaynaklarının kullanımında sorunlar ortaya çıkması ile insanların tüket-

tikleri besinlerde etkilenmektedir. Konserve üretimleri sırasında bozulmalar ve canlı türlerindeki olumsuz etkiler sonucunda gıda bozulmaları ortaya çıkmaktadır (Yolasığmazoğlu, 2002c). Turizmin gıda ürünleri üretimi üzerindeki olumsuz etkileri, çevresel unsurlardaki olumsuz değişimler sonucunda ortaya çıkmaktadır. Böylelikle, çevreyi kirleten turizm işletmeleri nedeni ile gıdalarda bozulma ve kirlilik gibi dolaylı etkilerden bahsetmek mümkün olmaktadır.

· Aşırı Tüketim, Atık üretimi

Turizm tüm insanlar için çeşitli dinlendirici aktivitelerle birlikte iyi yemek, plajda içecekler, küçük ikramlar ve çekici manzaralar sunmaktadır. Tatildeyken günlük sorumlulukları unutmak ve boş zaman değerlendirmek turistler için en önemli isteklerdir. Normal yaşamlardaki gibi tüketim alışkanlıklarını yansıtan turistler olduğu gibi aşırı olarak tüketim yapan turist grupları da bulunmaktadır. Çoğu kişi, bu yeni deneyimi yaşarken, hızla atılabilen tek kullanımlık plastik ürünlerin kullanımını artmaktadır. Aslında, turistler bir günde uzun süreli ikamet edenlere göre iki kat daha fazla atık üretebilmektedir. Turistler ayrıca yemek konusunda çok daha fazla tüketici olma eğilimindedir. Özellikle herşey dahil sisteminde bu tüketimlerin çok fazla olduğu da bilinmektedir. Bu tür davranışlar başlı başına büyük bir sorun olan gıda israfına katkıda bulunmaktadır. Bununla birlikte, doğrudan bir turist tarafından üretilen atık, popüler destinasyonlardan gelen tek atık değildir. Katı atığın büyük bir kısmı, turistler için çamaşırhaneler, restoranlar, sağlıklı yaşam, eğlence ve konaklama arka plan hizmetlerinden kaynaklanmaktadır. Katı atık ve çöp, ekosistemleri bozabilmekte ve peyzajın fiziksel görünümünü değiştirebilmektedir. Deniz çöprü, deniz yaşamına zarar vermekte, genellikle ölüme yol açmakta ve ekosistemleri bozmaktadır. Turizm tesisleri arttıkça kanalizasyon kirliliği de artmaktadır. Denizlerdeki ve göllerdeki kanalizasyon akıntısı, genellikle bir yerin ana cazibe merkezi olan hassas mercan resifleri de dahil olmak üzere karasal ve sucul ekosistemlere zarar vermektedir. Su yollarının herhangi bir şekilde kirlenmesi, alglerin aşırı büyümesini teşvik ederek ötrofikasyona yol açabilmekte, su kütlelerinin tuzluluğunu değiştirebilmektedir. Bu durumlar neticesinde, çevredeki değişiklikler yerli bitki ve hayvanların hayatta kalmasını zorlaştırmaktadır.

· Kirlilik

Turizm endüstrisindeki kirlilik ulaşım ve yapılaşma ile ortaya çıkmaktadır. Artan emisyonlar ve daha yüksek enerji ihtiyacı, katı atık, kanalizasyon, petrol ve kimyasal sızıntılar, gürültü ve ışık kirliliği gibi birçok olumsuz sonuçlar ortaya çıkarabilmektedir. En az hasar ile doğada bu durum gerçekleşse dahi kirlilik tüm canlı türlerini ve çevresel unsurları etkilemektedir. Doğada, ayın sudaki yansıması sahildeki en parlak noktadır, ancak günümüzde lambalar, çubuklar ve diğer ışıklar geceleri daha

parlak ve bazı canlı türlerinin yavrularının kolayca kafasını karıştırarak yanlış yöne gitmelerine neden olmakta ve çoğu zaman bu nedenle hayatlarını kaybetmektedirler. Gürültü kirliliği, ulaşım araçları, kar motosikletleri ve jet ski gibi ulaşım ile eğlence araçlardan kaynaklanmaktadır. Gürültülü turist destinasyonları ve anayollar, özellikle turistlerin bölgeyi ilk başta ziyaret etmesinin nedeni olan hassas ekosistemlerde yaban hayatını rahatsız edebilmektedir. Yolcu gemileri çevreyi en çok kirletenler arasında yer almaktadır. Yüzen şehirler adı altında ifade edilen bu gemiler, sakin ortamlarında gürültü seviyelerine karşı oldukça hassas olan birçok su memelisinin derin sularında ve göç yollarında ekstra gürültü yapmaktadır. Yolculuklar tarafından yüksek miktarda ham lağım ve yolcu atığını doğrudan suya bırakılması durumları söz konusu olabilmektedir. Aynı zamanda, bu dev gemiler fosil yakıt yakmakta ve aşırı miktarda karbondioksit de dahil olmak üzere havaya kirletici maddeler vermektedir. Bilim adamları ayrıca, kıyı sularının kanalizasyon kirliliğinden kaynaklanan bakterilerin birçok yerde mercan resiflerini etkilediğini ve turizm destinasyonu olarak artan popülariteyle açıkça bağlantılı olduğunu bulmuşlardır. Buradaki ana sorun, atık su arıtma tesislerini ve altyapıyı iyileştirmek için özel planlar olmaksızın lüks tatil köylerinin çok hızlı gelişmesidir. Ne yazık ki bu, doğal güzelliğe sahip birçok özel yerin ortak sorunu ekolojik çevreyi kirletmesidir.

· Sera gazı emisyonları ve küresel ısınmaya katkısı

Modern yaşam tarzını kapsayan çoğu insan faaliyeti, sera gazı emisyonlarına katkıda bulunmaktadır. Bu seyahate dünyanın yarısındaki egzotik bir destinasyona yapılan seyahati de eklediğinizde, sayı daha da artarak karbon ayak izimize büyük bir yığın eklemektedir. Toplamda turizm, küresel karbondioksit emisyonlarının yüzde 5'inden fazlasını oluşturmaktadır. Dünya Turizm Örgütü'nün (UNWTO) bir raporuna göre, turizmdeki karbondioksit emisyonlarının yüzde 75'inden ulaşım sorumlu olduğunu belirtmektedir. Hava, karayolu ve demiryolu ulaşımı turistlerin başlıca ulaşım araçlarıdır. Emisyon açısından en kirletici seyahat şekli uçuşları olmakla birlikte, özellikle bu seyahat şeklini kitlelere erişilebilir kılan uçuş fiyatlarının düşük olması nedeniyle, daha fazla seferler yapılmaktadır. Böylelikle, turizm amaçlı olarak yapılan uçuşlar daha fazla olmakta, hava kirliliğine de etkisi artmaktadır. Turistlerin beklediği hizmetleri sağlamak için enerji tüketimi, ulaşımdan sonra bir sonraki büyük karbondioksit katkısıdır. Konaklama birimlerinin çoğu, klimaları, suyu ve oda ısıtmayı ve çok fazla güç tüketen diğer temel veya ekstra hizmetleri (spalar, havuzlar) çalıştırmak için hâlâ büyük ölçüde fosil yakıt enerjisine kullanılmaktadır. Bu nedenle, fosil yakıtların yakılması küresel çapta etkilere sebep olmakta ve iklim değişikliğine katkıda bulunmaktadır. Yeni tatil köyleri inşa edildiğinde veya misafirlere çeşitli yiyecekler sunulduğunda, katı atıkları toplamak veya dinlenme alanlarını temizlemek, bakımını yapmak için bile enerji ve ulaşım ihtiyacı vardır. Bu işlemler

sırasında havaya yayılan tek gaz karbondioksit değil, metan veya nitröz oksit gibi diğer güçlü sera gazları da bulunmaktadır. Turizmin iklim değişikliğine katkısı önemlidir ve yenilenebilir enerjiye geçiş yapılmadığı sürece olumsuz ekolojik etkileri devam edecektir.

· Toprak erozyonu ve sürdürülemez arazi kullanımı

Altyapının pervasızca geliştirilmesi ve hızlı bir şekilde genişletilmesi, örneğin yeterli park yeri olmaması ve yol kenarlarına park edilmiş arabalar gibi yetersiz altyapı, çok kalabalık doğal alanlar, kurallara saygısızlık, aşındırıcı süreçleri kolayca başlatabilmekte ve bozulmayı hızlandırabilmektedir. Turizm ve rekreasyon faaliyetleri, özellikle turist sayısı ekosistemin bununla başa çıkma kapasitesinden fazlaysa, genellikle toprak özelliklerini değiştirmektedir. En çok ziyaret edilen yerlerde, turistler patikaların etrafındaki bitki örtüsünü çiğneyerek yavaş yavaş daha büyük bitki örtüsü olmayan yüzey parçaları oluşturmaktadır. Sıklıkla yürünen patikalar sıkışmakta, bu da toprak geçirgenliğinin azalmasına ve yüzey akışının artmasına neden olmaktadır. Bu faktörlerin birleşimi daha sonra, insanlar ana yolun kaygan veya çamurlu yüzeyinden kaçınmaya çalıştıkça, patikaların ve etraflarındaki alanların giderek aşınmasına neden olmaktadır. Off-road, bisiklet sürerken, ata binerken, atv'lerle eğlenirken veya yol kenarına araba park ederken de aynı senaryo yaşanmaktadır. Yeni tatil köylerinin inşaat alanları veya bunların çevredeki doğal alanlara, kıyı şeritlerine veya dağlık alanlara doğru genişletilmesi erozyona büyük katkıda bulunmaktadır. Çoğu proje, toprağın suyu emme yeteneğini etkileyen bitki örtüsünün kaldırılmasıyla başlamakta ve genellikle proje bitmeden önce toprakları yıllarca açıkta ve savunmasız bırakmaktadır. Yolların, otoparkların veya konaklama birimlerinin etrafındaki geçirimsiz yüzeyler, suyun zemine sızmasına izin vermemektedir. Bu, parçalanmış toprak parçalarını daha da hızlı yıkayan yüzey akışını artırmaktadır. Bazı yerlerde, binalar arasındaki boşluklar, aşındırıcı gücünü artıran rüzgâr için yollar oluşturmaktadır.

· Ekosistemlerin fiziksel bozulması ve biyolojik çeşitlilik kaybı

Gelişmiş ülkelerde turizmin ortalama genişleme oranının yüzde 3 olduğu, gelişmekte olan ülkelerde ise yüzde 8'e kadar çıkabileceği tahmin edilmektedir. Sektörün, büyümenin gerçekleştiği çevre üzerinde birçok fiziksel etkisi vardır. Birçok popüler turistik yer, hassas ekosistemlerin bulunduğu alanlarda bulunmaktadır. Yağmur ormanları, sulak alanlar, mangrovlar, mercan resifleri, deniz otu yatakları ve dağlık bölgeler gibi ekosistemler, doğanın harikalarıyla yakın bir temasın özel hissini arayan geliştiriciler ve turistler için çekici yerler oldukları için genellikle tehdit altındadır. İnşaat ve altyapı geliştirme, kapsamlı kaldırım, kum madenciliği, sulak alan boşaltma, deniz geliştirme ve ormansızlaştırmayı içerebilmektedir. Sürdürülemez arazi kullanım uygulamaları, kumul ve toprak erozyonuna ve peyzajın bozulmasına

yol açabilmektedir. Sadece fiziksel çevre tehdit altında değil, aynı zamanda canlı organizmalar ve onların doğal döngüleri de değişmektedir. Ekosistemin bozulması uzun vadede yıkıma yol açabilmektedir. Kötü bina düzenlemeleri ve arazi kullanım planlaması da yerel çevrenin estetik çekiciliğini değiştirebilmektedir. Bu durum hem doğal çevreyi hem de bölgenin yerel yapılarını zorlamaktadır. Dünya çapında, çevresel değerleri iş uygulamalarının merkezinde tutan birçok ekoturizm faaliyeti ve sürdürülebilir turizm işletmesi bulunmaktadır. Geleneksel turizm işletmeleri ise her zaman doğal kaynakları, kirliliği ve çevresel bozulmayı dikkate almamaktadır.

Sonuç

Turizmin dünyanın en önemli ekonomik sektörlerinden biri olması, insanların tatil yapma, dinlenme, rahatlama, yeni kültürler etkileşim içine girme, farklı yerler görme ve yeni lezzetler tatma gibi istekleri nedeni ile sürekli gelişim gösteren sektörlerin başında gelmektedir. İstihdam açısından önemli bir katkı sağlayan turizm sektörü sadece turizm sektöründe çalışan insanlara değil, birbirinden farklı birçok sektöre de istihdam ve gelir katkısı sağlamaktadır. Bu durumlar neticesinde, dünyada turizm için uygun olan tüm destinasyonlar, ülke ya da turizm bölge yöneticileri tarafından turizme kazandırılmaya çalışılmaktadır. Bu destinasyonlar, deniz kıyıları, tarihsel alanlar, yöresel gastronomi ürünleri, doğal alanlar, vahşi yaşam alanları ve benzeri birçok farklı destinasyonlardır. Turizm yöneticilerinin amacı sürdürülebilir turizm anlayışının yerleştirilmesi, yerel halkın gelir seviyesinin arttırılması, istihdamın ve yöresel ürünlerin satılması ile ekonomiye katkı sağlamaktadır. Ancak, tüm bu unsurları yerine getirirken, turizm en büyük özelliği ekolojik çevre ile iç içe yapılması gerekliliğidir.

Çalışmada, ekolojik çevreyi etkileyen temel unsurların hava kirliliği, deniz kirliliği, su kirliliği, erozyon, gürültü kirliliği, vahşi yaşamın ve bitki örtüsünün kaybı, düzensiz yapılaşma sonucu atıkların artması, enerji kaynaklarının kaybı, yöresel ürünlerin azalması ve kıtlık oluşması, doğal alanların bozulması, gıdaların üretimindeki tehlikeler, enflasyon etkisi, hayvan göçleri, sera gazlarının etkileri gibi birçok farklı faktörün ortaya çıktığı belirtilmektedir. Bu durumun sadece turizm faaliyetleri ile gerçekleşme ihtimalinin olması nedeni ile turizmin sistemli ve planlı bir şekilde ekolojik çevre unsurlarını koruyarak yapılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Turizmin ekonomik katkısının çok önemli olması ile birlikte kurallara uygun turizm gelişimi ile ekolojik çevrenin korunmasının da mümkün olduğu görülmektedir.

Turizmin gerçekleştirildiği her alanda ekolojik çevrenin çok önemli olduğu, sürdürülebilir bir çevre koruma anlayışının gerçekleştirilmediği takdirde turizmin uzun süreli devam etmesinin mümkün olmadığı görülmektedir. Bu nedenle, turizm yönetimlerinin ekolojik çevre unsurlarını gözeterek faaliyetleri gerçekleştirmesi ve planlaması zorunlu bir durumdur.

Bu kapsamda, ekolojik çevre ve turizm ile ilgili olarak denetlemesi sürekli olarak yapılacak kanun ve yönetmeliklerin ortaya konulması gerekmektedir. Etkin denetim olmayan turizm destinasyonlarında bilinçsiz bir şekilde turizm faaliyetleri yapılacak, dolayısıyla ekolojik çevre unsurları tahrip edilecektir. Doğanın tahrip edilmesi uzun vadede önce doğal alanların daha sonra hayvan, bitki örtüsü ve insanların olumsuz olarak etkilenmesine neden olacaktır. Bu durumun ortaya çıkmaması için özellikle ekolojik çevre ile ilgili tedbirlerin alınması, yerel halkların eğitilmesi ve yapılaşmanın doğal unsurlar gözeterek ele alınması gerekmektedir.

Ekolojik çevre ile turizm arasındaki ilişkilerin daha iyi anlaşılması için özellikle akademik çalışmaların artırılması ve ilgili tüm birimler ile insanların sonuçlar hakkında bilgilendirilmesi gerekmektedir. İçerik analizi yöntemi ile ekolojik çevre ve turizm arasındaki bilimsel çalışmalar özetlenmeli, hangi konularda ne sonuçlar çıktığı tüm kamuoyu ile paylaşılmalıdır. İçerik analizi yöntemi, bir konu hakkında yapılmış olan bilimsel çalışmaları konu, kapsam, tarihsel süreç, yöntem, içerik, sonuç ve konu kapsamı bakımından incelenmesi anlamı taşımaktadır (Ültay, Akyurt & Ültay, 2021). Bu sayede, ekolojik çevre ile turizm arasındaki bilimsel çalışmalarda kullanılan yöntemler, sonuçlar, kapsamı ve hangi destinasyonlarda çalışıldığı gibi bilgiler özetlenecektir. Özetler sayesinde gelecekte hangi konularda çalışılma yapılmasına ilişkin kolaylıklar sağlanabileceği gibi sonuçların birbirleri ile karşılaştırılması imkanı ortaya çıkmaktadır. Bilimsel araştırmaların bu kadar önemli olmasının sebebi, insanların turizm faaliyetleri neticesinde hangi ekolojik çevre unsurları üzerinde etkili olduğunun destinasyon bazında ortaya konması sağlanacaktır.

Çalışmanın temel amacı, turizm faaliyetleri ile ekolojik çevrenin nasıl etkileneceğinin ortaya konmasıdır. Bu sayede hem ekolojik çevrenin neden korunmasının gerektiği, insanlar için neden değerli olduğu ve turizm faaliyetlerinin ekolojik çevre unsurlarını nasıl destekleyeceğini ortaya koymaya çalışmak amaçlanmaktadır. Turizmin göz önündeki olumsuz etkileri ile birlikte, kanunlar çerçevesinde bilinçli toplumlar tarafından gerçekleştirilmesinin ekolojik çevrenin korunmasına katkıda bulunacağını belirtmeye çalışılmıştır. Turizm sektörü, doğal alanlarda tahribatlar yapmakta ancak bu durum plansız, sistemsiz ve eğitimsiz halkların yaptıkları faaliyetler sonucu oluşmaktadır. Çalışmada, ekolojik çevrenin insanların yaşamını doğrudan etkileyen en önemli faktör olduğu belirtilmeye çalışılmış, turizmin doğru şekilde ortaya konması ve çevre konusunda insanların bilinç düzeyinin artırılması ile birlikte sürdürülebilir ekolojik çevre ile turizm ilişkisinin kurulabileceği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın gelecekte bu konuda çalışma yapacak akademisyenlere yol gösterici nitelikte olması ve ekolojik çevre konusunda insanların bilgilendirilmesine yardımcı olması beklenmektedir.

KAYNAKÇA

- Aboramadan, M. & Karatepe, O. M. (2021), Green human resource management, perceived green organizational support and their effects on hotel employees' behavioral consequences", *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 33(10), 3199-3222.
- Abrate, G., Bruno, C., Erbetta, F. & Fraquelli, G. (2020). Which future for traditional travel agencies? dynamic capabilities approach. *Journal of Travel Research*, 59(5), 777-791.
- Akyurt, H. & Ültay, E. (2021). Üniversite Düzeyinde Turizm Eğitiminin Mevcut Durumu ve Turizm Sektörü Beklentileri. Ed: Ayşe Çatalcalı Ceylan, Ferhat Özbay, Zafer Özomay, Mustafa Batuhan Kurt, *Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirmeler Cilt-2*, İçinde. (ss. 160-187), Ankara: Gece Kitaplığı.
- Akyurt, H. & Ültay, E. (2022). Ekoturizm ve Ekoturizm Rehberliği Eğitimi Lisansüstü Tezlerinin Bibliyometrik Analizi, *Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 56–70.
- Akyurt, H. & Yolasığmazoğlu, N. (2022). Üniversitelerdeki Gastronomi Eğitiminde Gıda Mühendisliğinin Önemi ve Gastronomi Mühendisliği, *International Social Sciences Studies Journal*, 8(102), 3222–3236.
- Aldebert, B., Dang, R.J. & Longhi, C. (2011). Innovation in the Tourism Industry: The Case of Tourism. *Tourism Management*, 32, 1204-1213.
- EPA (United States Environmental Protection Agency). (2023). *Ecological condition*. (Erişim Tarihi: 20.02.2023). [https://www.epa.gov/report-environment/ecological-condition#:~:text=An%20%E2%80%9Cecological%20system%E2%80%9D%20\(ecosystem,with%20which%20the%20organisms%20interact](https://www.epa.gov/report-environment/ecological-condition#:~:text=An%20%E2%80%9Cecological%20system%E2%80%9D%20(ecosystem,with%20which%20the%20organisms%20interact).
- Erdoğan, N. (2003). *Çevre ve Ekoturizm*. Ankara: Erk Yayınları.
- Fan, Y., Fang, C. & Zhang, Q. (2019). Coupling coordinated development between social economy and ecological environment in Chinese provincial capital cities-assessment and policy implications. *Journal of Cleaner Production*, 229, 289-298.
- Farrell, B.H. & Runyan, D. (2001). Ecology and tourism. *Annals of Tourism Research*, 18, 26- 40.
- Fennel, D. A. (2009). Ecotourism. Editors-in-Chief: Rob Kitchin and Nigel Thrift, *International Encyclopedia of Human Geography*, pp. 372-376, UK: Elsevier Science.
- Firdaus, F., Shalihin, S., Anggreta, D.K., Yasin, F. & Tutri, R. (2019). Improving The benefits of karamba into tourism activities: an effort to reduce the Ecological impact of aquaculture in maninjau lake, indonesia. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 26(3), 726–736.

- Gale, T. & Hill, J. (2009). Ecotourism and Environmental Sustainability: An Introduction. Edt. Hill, J. & Gale, T., *Ecotourism and Environmental Sustainability: Principles and Practice*. pp. 3-17, UK: Absgate Publishing.
- Holden, A. (2009). An Introduction to Tourism-Environment Relationships. Edt. Hill, J. & Gale, T., *Ecotourism and Environmental Sustainability: Principles and Practice*. pp. 17-31, UK: Absgate Publishing.
- Hunter, C. (2009). Thinking Globally About Ecotourism Impact: The Contribution of Ecological Footprint Analysis. Edt. Hill, J. & Gale, T., *Ecotourism and Environmental Sustainability: Principles and Practice*. pp. 31-50, UK: Absgate Publishing.
- İşler, H. & Akyurt, H. (2021). AHP Yöntemi ile Seyahat Acentalarının Ekoturizm Kriterleri Algılarının Tespiti: Giresun Örneği, *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 1103-1121.
- Karatepe, T., Öztüren, A., Karatepe, O. M., Üner, M. M. & Kim, T. T. (2022). Management commitment to the ecological environment, green work engagement and their effects on hotel employees' green work outcomes. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 34(8), 3084-3112.
- Liu, K., Qiao, Y., Shi, T. & Zhou, Q. (2021). Study on coupling coordination and spatiotemporal heterogeneity between economic development and ecological environment of cities along the Yellow River Basin. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 6898-6912.
- Long, H. (2022). Analysis of the Key Factors of Ecological Environment Protection in the National Economic Sustainable Development Goals. *Journal of Environmental and Public Health, Special issue*, 1-11.
- Shan, W., Jin, X., Ren, J., Wang, Y., Xu, Z., Fan, Y., Gu, Z., Hong, C., Lin, J. & Zhou, J. (2019). Ecological environment quality assessment based on remote sensing data for land consolidation. *Journal of Cleaner Production*, 239, 1-13.
- Ültay, E., Akyurt, H. & Ültay, N. (2021). Sosyal bilimlerde betimsel içerik analizi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, 188-201.
- Yolasıǧmazoǧlu, N. (2022a). Mikroplastikler ve İnsan Yaşamına Etkileri. Editörler: Hikmet Y. Çoǧun, Hasan Üzmuş, İshak Parlar, *Doğa ve Mühendislik Bilimlerinde Güncel Tartışmalar-7*, ss. 58 -66, İzmir: Bilgin Kültür Sanat Yayın.
- Yolasıǧmazoǧlu, N. (2022b). Denizel Karotenoidler: Kaynakları ve Sağlığa Faydaları, Editör: Doç. Dr. Atilla ATİK, *Ziraat, Orman ve Su Ürünleri Alanında Güncel Tartışmalar*, Basım sayısı: 1, ss.141 -159, Ankara: Duvar Yayınları.
- Yolasıǧmazoǧlu, N. (2022c). Konserve Balık Üretiminde Oluşan Kalite Değişimleri. *Euroasia Journal of Mathematics, Engineering, Natural & Medical Sciences*, 9(24), 19-27.

- Yu, B. (2021). Ecological effects of new-type urbanization in China. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 135, 110239.
- Zhao, Y. & Jiao, L. (2019). Resources development and tourism environmental carrying capacity of ecotourism industry in Pingdingshan City, China. *Ecological Processes*, 8(7), 1-6.

BÖLÜM 12

OFSET BASKIDA YOLMA PROBLEMİNİN İNCELENMESİ

Pelin HAYTA¹

Mehmet OKTAV²

---

1 Sinop Üniversitesi, Gerze Meslek Yüksekokulu, Tasarım Bölümü,
Grafik Tasarım Programı, Sinop, ORCID ID: 0000-0003-1613-0785,
e-posta: phayta@sinop.edu.tr

2 Marmara Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Basım
Teknolojileri Bölümü, İstanbul, ORCID ID: 0000-0002-9872-4802,
e-posta: mokratav@marmara.edu.tr

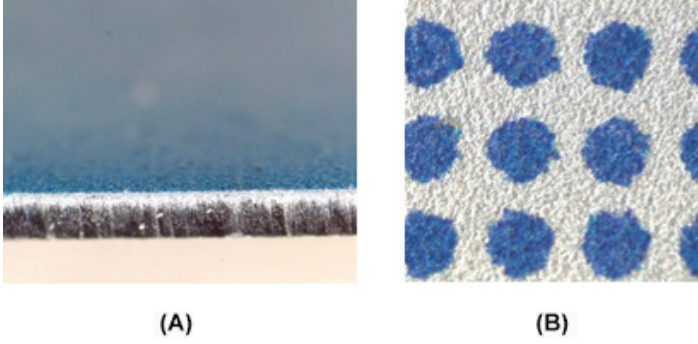
1. GİRİŞ

Alois Senefelder'in 1878'de patentini almasından bugüne ofset baskı ticari basılı mamül üretiminde yoğun olarak kullanılmaktadır. Dijital baskının ortaya çıkması ve gazete dergi gibi bazı basılı ürünlerin azalması ofset baskının toplam üretim hacminde bir azalma yaratmamıştır. Ancak özellikle karton ambalaj ürünleri dünya genelinde artarak özellikle büyük boyutlu ofset baskının kullanımını arttırmıştır (Şahin vd., 2013:122). Her geçen gün pazar hacmi büyümeye devam eden ofset baskı ile basılarak çoğaltılan ürün çeşitliliği, standardizasyonu ve verimliliği, yüksek üretim potansiyeline sahip olmasını sağlar (Horváth vd., 2020:417). Tabaka ofset, web ofset gibi farklı türleri bulunan ofset baskının temel çalışma prensibi su-yağ dengesidir. Saf alüminyum ofset baskı kalıbı üzerinde mürekkebi ve suyu kabul eden görüntülü ve görüntüsüz alanlar bulunmaktadır. Sistem kalıp üzerinde yağ ve suyun birbirine karışmama prensibine dayanır. Kalıp üzerindeki görüntü önce elastik baskı kauçuğuna sonra 350 newton/cm² basınç altında kağıt üzerine aktarılır. Kağıt ile mürekkebin birbirine temas ettiği bu nokta NIP noktasıdır (Yang, 2020; PCT, 2009). Basılı bir yüzeyin birçok özelliği ve baskıyla ilgili sorunlar, baskı sürecindeki belirli bir konuma kadar izlenebilir. Burada, NIP noktası parametreleri kritik bir rol oynar (Koivula, 2012; Oktav ve Gençoğlu, 2002). Bu noktadaki kağıt mürekkep ilişkisine bağlı parametreler baskının kalitesine etki eder. Bu parametreler kontrol altında tutulmazsa sürdürülebilir bir baskı kalitesinden söz edilemez (Walker, 2017:2). Ofset baskının NIP noktasındaki standart dışı değerlerinden dolayı ortaya çıkan problemlerin en önemlilerinden birisi yolma problemidir. Özellikle zemin baskılı işler veya hassas degradelerde (gölgeli alanlar), yüksek tram sıklığı ve küçük tram ton değerlerinden oluşan desenlerde yolma daha fazla belirgindir. Yolma probleminin en önemli ortaya çıkış nedenleri; kağıt yüzeyinin sağlam yapıda olmaması, mürekkep yapışkanlığının fazla olması, fazla su ile baskı yapılması, baskı odası neminin yüksek olması, NIP noktasındaki baskı basıncının fazla olmasıdır. Basılı yüzeyin yolunması görüntünün bozulmasına neden olur (Sari vd., 2012; Sun Chemical and Stora Enso, 2023). Aşırı yolunma durumlarında basılı ürün genellikle müşteri tarafından kabul edilmeyerek reddedilir. Bu nedenle yolma probleminin detaylı incelenmesi yaşanan problemlerin ortadan kaldırılmasına katkı sağlayacaktır.

2. OFSET BASKI

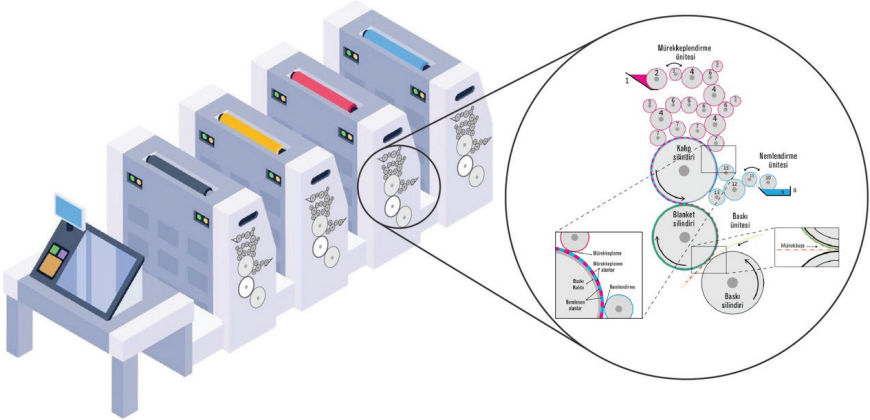
Ofset baskı, ticari baskı için kullanılan en yaygın baskı yöntemlerinden biridir. Basılan ve basılmayan alanların baskı kalıbının aynı düzleminde bulunduğu "Düz" ve "Endirekt" bir baskı işlemidir. Suyun mürekkebi itmesi esasına dayalı olarak çalışır. Basılacak görüntü bilgisayardan, ışığa hassas ofset baskı kalıbına pozlandırılarak, kalıp hazırlanır. Kimyasal bir

işlem sonucunda bu baskı kalıbının görüntülü ve görüntüsüz alanları farklı yüzey özellikleri gösterir. Görüntülü alanlar (oleofilik) mürekkebi alırken, görüntüsüz alanlar (hidrofilik) nemlendirme solüsyonu (suyu) alarak farklı yüzey özellikleri gösterirler (Kipphan, 2001:55).

Şekil 1. (A) Pozlandırılmamış ofset baskı kalıbı kesiti. (B) Pozlandırılmış kalıp üzerinde tram noktalarının ve gren çukurcuklarının mikroskobik görüntüsü.

Baskı sırasında, baskı kalıbı önce nemlendirme suyu ile nemlendirilir ve görüntü olmayan alanlarda sürekli bir su filmi oluşturulur; daha sonra baskı kalıbı mürekkeplenir. Hem mürekkep hem de nemlendirme suyunun bir miktarı kalıptan baskı kauçuğuna ve ardından kağıt yüzeyine aktarılır (Koivula, 2012; Graphics Handbook, 2009; Gómez vd., 2014; Özomay, 2009).

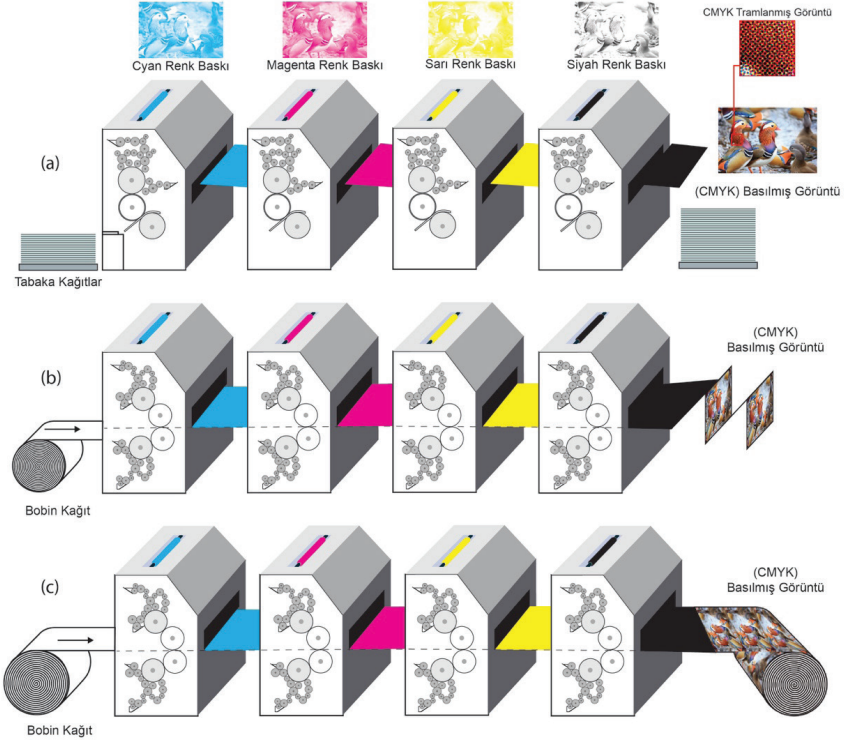

Şekil 2. Ofset baskı sistemi

Ofset baskı makinesi baskı ünitesinin yapısında; kalıp silindiri, baskı kauçuğu silindiri (Blanket silindiri) ve baskı silindiri olmak üzere üç önemli silindir vardır (Şekil 1). Bu silindirler arasında yeterince yüksek

bir basınç olması gerekir. Kalıp silindiri, baskı kalıbının üzerine sabitlendiği silindiridir. Baskı kalıbı, üzerinde yağ ve su tutan alanların bulunduğu alüminyum metal bir kalıptır. Baskı kauçuğu silindiri, görüntüyü kalıptan alıp baskı altı malzemesine aktaran, yüzeyi kauçuk kaplanmış esnek malzemenin, sarılı olduğu silindiridir (Milošević vd., 2013:171). Baskı silindiri, kağıdın veya diğer baskı altı malzemelerinin, baskı kauçuğu silindiri ile temas ederek görüntü aktarılmasını sağlayan basınç silindiridir. Baskı ünitesinde bu silindirler haricinde kalıp silindiri üzerine temas eden nemlendirme ve mürekkep üniteleri bulunur. Nemlendirme sistemi, çeşitli katkı maddeleri içeren nemlendirme suyunu, baskı kalıbı üzerine taşıyan merdaneler sistemidir. Mürekkep ünitesi ise baskı kalıbı üzerine yeterli miktarda mürekkep aktarımı yapılmasını sağlayan merdanelerden oluşan sistemdir. Sayılan bu ana parçalar standart bir ofset baskı ünitesinin temel bileşenleridir.

Ofset baskı sistemi temel olarak tabakadan tabakaya, bobinden tabakaya veya katlamalı ve bobinden bobine olarak farklı türlerde olabilir (Şekil 2). Tabakadan tabakaya ofset baskı sistemi kalıp silindiri, baskı kauçuğu silindiri ve baskı silindiri olmak üzere üç silindirle çalışır. Genel olarak bobinden tabakaya (veya katlamalı) ve bobinden bobine sistemler iki adet kalıp silindiri ve iki adet baskı kauçuğu silindiri (blanket silindiri) olmak üzere dört silindirle çalışırlar. Bobine baskı yapan web ofset sistemlerinde beş silindir, altı silindir, satelit sistem gibi farklı silindir sayısı ve dizilime sahip sistemlerde bulunmaktadır.

Şekil 3. Ofset baskı çeşitleri. (a) Tabakadan tabakaya. (b) Bobinden tabakaya veya katlamalı. (c) Bobinden bobine.

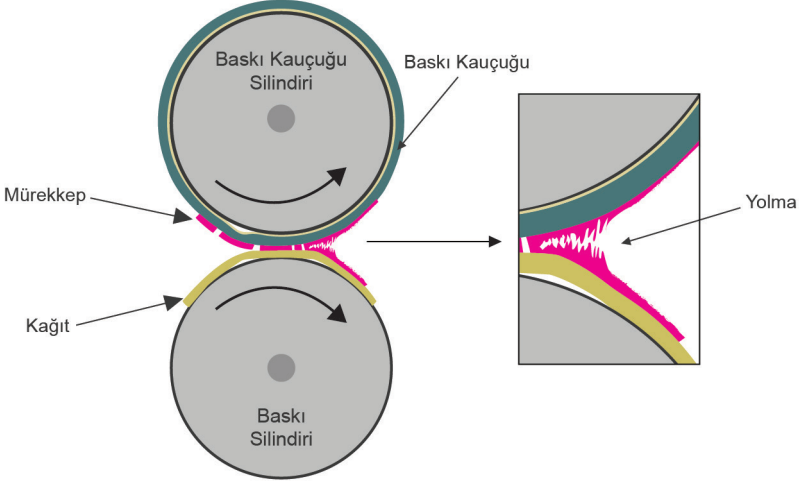
Baskı mürekkebi; renk verici pigment veya boyar maddelerin bir çözücü içerisinde dağılması veya çözünmesi ile oluşan ve görüntünün kalıptan baskı altı malzemesi üzerine nakledilmesini sağlayan en önemli baskı malzemesidir. Ofset baskı mürekkepleri ile farklı gramajlardaki, emici olan veya olmayan kağıt ve kartonların üzerine çok renkli kaliteli baskılar gerçekleştirilmektedir. Ofset baskı mürekkepleri; pigmentler (organik ve anorganik), bağlayıcılar, sert reçineler, hayvansal yağlar, solventler, mineral ve bitkisel yağlar, katkı maddeleri, mumlar, yüzey düzenleyicileri, kaydırıcılar, birleştirici ajanlar gibi maddelerin karışımı ile elde edilmektedir (Tablo 1).

Tablo 1. Ofset baskı mürekkep içerikleri (Ülgen vd., 2019; Ülgen vd., 2012.).

Bileşenler	İçerik Miktarı	Başlıca İşlevleri
Kurutucu bitkisel yağlar (soya, keten tohumu, odun yağı)	%20-40	Bitkisel yağlar, reçinelerin çözülmesi, mürekkep, lak/vernük filminin kurumasını etkileme.
Petrol (alifatik, parafinik, vb.) veya bitkisel bazlı seyrelticiler	%3-40	Seyrelticiler ilk olarak reçineleri çözmek ve mürekkebin son halinin reolojik (akış) özelliklerini elde etmek.
Modifiye reçine veya yağ bazlı reçineler	%30-35	Mürekkebin gerekli reolojik, ayar, yapışma vb. özelliklerini belirleyen vernüklerin (reçineler + yağlar) temel bileşenleri.
Organik veya mineral pigmentler	%10-20	Gereken uygulamaların ve haslıkların bir fonksiyonu olarak seçilen renklendiriciler malzemeleri.
Katkı maddeleri: dolgu maddeleri, mumlar, kurutma maddeleri vb.	%1-8	Bu ürünler reoloji (akış), sürtünme direnci, kurutma vb. gibi belirli özellikleri belirler veya etkiler.

3. YOLMA PROBLEMİ

Baskı esnasında kâğıt liflerinin, olumsuz koşullar nedeniyle kâğıt yüzeyinden koparak baskı kauçuğu ve kalıp üzerinde birikmesi sonucu oluşan baskı hatasıdır. Kâğıt, baskı kauçuğunun mürekkepli alanları tarafından yolunur veya kâğıt parçacıkları kauçuğa yapışır. İki tür yolma vardır: kuru yolma, su olmadığına gerçekleşir; ıslak yolma, kâğıdın baskıdan önce veya baskı anında neme maruz kalması nedeniyle azalan yüzey yolunma direncinin sonucudur. Yolma terimi aynı zamanda, yaş üstüne yaş mürekkep baskısında, birbirini takip eden mürekkeplerin kendinden önce basılan mürekkebi yolmasıyla oluşan baskı problemini de ifade eder (Heintze, 2006; Gujjari vd., 2023; Batchelor vd., 2009; Sappi 2023; Oktav vd., 2021).

Şekil 4. Baskı kauçuğundan kağıda görüntü naklinde yolunma

Yolma Probleminin Nedenleri:

- Mürekkebin aşırı yapışkan olması.
- Baskı makinesi durdurulmasına bağlı çözücü kaybetmesi ve yapışkanlığının artması.
- Fazla su ile baskı yapılıyor olması.
- Blanket yüzeyinin yapışkan olması.
- Kağıdın lifleri gevşek.

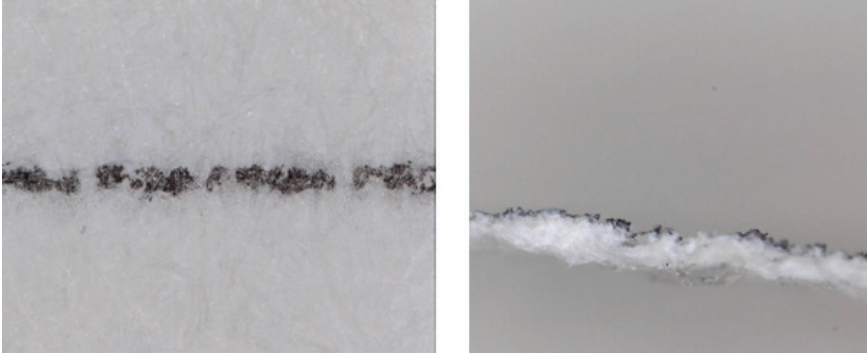
3.1. Mürekkebin aşırı yapışkan olması

Ofset baskıda, mürekkeplerin dağıtıcı merdanelerden diğer merdanelere düzgün bir şekilde transfer olması için yapışkan olması gerekir. Baskı makinelerinde merdanelerin düzgün çalıştırılması için bu yapışkanlık gereklidir. Yapışkanlık (tack), baskı yapılan yüzey üzerindeki mürekkep filminin, ayrılmaya karşı gösterdiği direnç veya ayrılması için gereken güç olarak tanımlanabilir. Kalıp üzerindeki ince mürekkep filmine dokunulduğunda, hissedilebilir yapışma özelliği veya merdanelerin temas noktasının çıkışındaki mürekkep filminin yarıya bölündüğü zaman üretilen negatif basınç olarak da tanımlanır (Graphics Handbook, 2009; FlintGroup, 2023).

Yapışkanlığı etkileyen faktörler olarak; viskozite, merdanelerin dönme hızı ve mürekkep film kalınlığı söylenebilir (Hamerliński, 2023:31). Yapışkanlığı iyi olan mürekkeplerle, çizgi ve tramlar daha net ve keskin basılırken, nemlendirmeden kaynaklı olumsuzlukların oluşması da daha

düşüktür. Baskı tabakası kauçuk silindiri ile baskı silindiri arasından basınç altında geçerken mürekkep yapışkanlığının fazla yüksek olması nedeniyle; kağıt yüzeyinden kopan lifler baskının kötü görünmesine neden olur. Yapışkanlığın yanı sıra mürekkeplerin çok hızlı kuruması ve katılaşması, merdaneler üzerinden mürekkebin daha yapışkan hale gelmesine, kağıt kaplama yüzeyinin yırtılmasına ve yolma sorununa neden olur (Dahlvik vd., 2012; Ray, 2008). Bu nedenle mürekkeplerin içerisine kuruma hızını kontrol etmek amacıyla kurutucular eklenmektedir.

Matbaacılar mürekkep yapışkanlığını parmak testiyle değerlendirirler. Bu test oldukça subjektiftir ve sonuçları sayısal olarak belirlenemez. Mürekkeplerin yapışkanlık ölçümünde veya birbirleri ile karşılaştırılmasında inkometreler (mürekkep yapışkanlık ölçer) kullanılır. İnkometrelerde baskı makinesi üzerindeki merdanelere benzer merdaneler vardır. Mürekkep filminin baskı makinesi hızında ayrılması için gereken gücü ölçer. Düşük yapışkanlıktaki mürekkepler nispeten düşük viskoziteye sahiptir. Eğer viskozite çok düşük ise tram noktaları yayılmaya başlar ve keskinlikleri kaybolur. Ayrıca tramlı baskıların ve çizgilerin zayıf basılmasına neden olur. Basılan kağıt yığınları arasında arka verme problemi oluşur (Ülgen vd., 2012: 54).

Şekil 5. 1. Hamur kağıt yüzeyinde basılı, yolunmuş bir çizgi ve aynı kağıdın yolunmuş kesiti

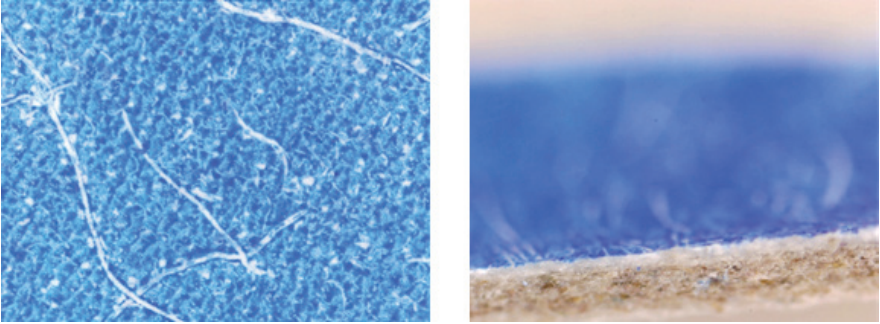
3.2. Baskı makinesi durdurulmasına bağlı çözücü kaybetmesi ve yapışkanlığının artması

Baskı makinesinin çalışmaya başlatılmasından sonra sık sık durdurulmasıyla hızlı kuruyan veya ısı ile kuruyan mürekkepte, mürekkep çözücüsünün uçmasına bağlı olarak artmış mürekkep yapışkanlığı gerçekleşir. Bu durumda kauçuk üzerindeki mürekkep kağıdın üzerinden lif yolar. Mürekkep merdaneleri üzerinde konvansiyonel mürekkep kuruması ve artmış mürekkep yapışkanlığı. Bu durum mürekkep içerisinde aşırı miktarda kurutucu olması nedeniyle olabilir. Hızlı kuruyan mürekkep fazla yapışkanlığı nedeniyle çalışma başlatıldıktan sonra kağıdı yolmaya başlar.

3.3. Fazla su ile baskı yapılıyor olması

Ofset mürekkepleri suya hassasiyetleri açısından diğer baskı sistemleriyle kıyaslandığında farklılıklar gösterir. Fazla su ile baskı yapılması ve baskı odasının neminin yüksekliği de yolma problemine neden olabilir. Çünkü bu fazla su kağıdın yüzeyine de ulaşarak kağıt yüzeyinin sağlamlığını düşürecektir. Kağıt sayfa yapısının iskelet elemanı olan selülozun özelliklerinin ve özellikle selüloz-su ilişkisinin iyi bilinmesi gerekir (Şahin, 2013;155). Baskı odasının neminin yüksek olması durumunda da higroskopik kağıt bu nemli ortamdan bünyesine nem alarak fiziksel dayanım özelliklerinde azalma olacaktır (Malin, 2005:2). Bu durumda mürekkebin yapışkanlığı normal olsa bile nem nedeniyle lifler arasındaki bağların zayıflaması bu liflerin baskı anında kağıt yüzeyinden yolunmasına neden olur. Su mürekkep dengesinde, mürekkep yüzeyine tutunan su miktarı çok önemlidir. Tutunan su miktarı yapışkanlık değerini etkileyerek düşürür. Baskıda mürekkep yüzeyine gereğinden fazla su tutunması baskıdan sonraki mürekkep yapışkanlığını ve kurummasını etkiler. Her iki durum da baskıda iyi trapping oluşumunu engeller. Trapping, bir mürekkebin daha önce basılmış bir mürekkep yüzeyi tarafından kabul edilme miktarının ölçülmesidir.

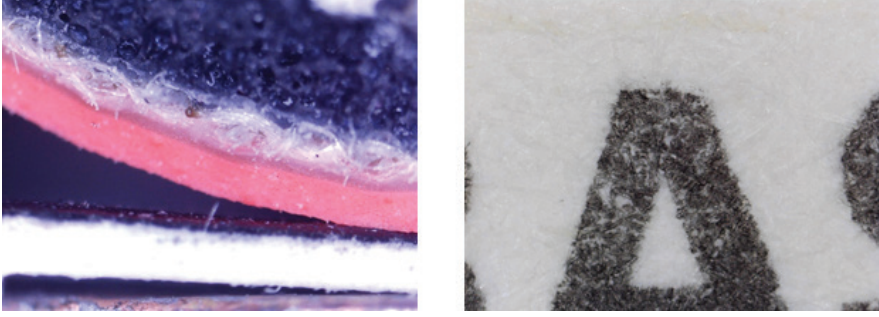
İyi bir nemlendirme suyunun teknik değerleri; 8- 10 dH Alman sertliği, iletkenlik: 350-400 microsiemens, pH:4.8-5.3 ve sıcaklık 15- 20°C olmalıdır (Akgül,2012:4771).

Şekil 6. Fazla nemlendirme suyu nedeniyle; yüzeyi kaplanmış karton üzerinde yolunmuş zemin baskı ve aynı kartonun yolunmuş ara yüzeyi

3.4. Blanket yüzeyinin yapışkan olması

Baskı kauçuğunun yüzeyinin şişmesi ve yapışkan hale gelmesi. Bu baskı kauçuğunun çok fazla aşırı kuvvetli olan eritici solvent (aseton, superagum) ile temizlenmiş olması.

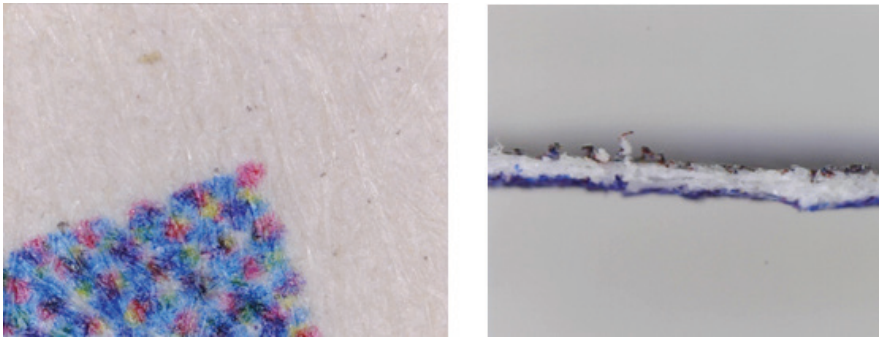

Şekil 7. Baskı kauçuğu-mürekkep ara yüzeyinde yolunma anı ve yolunmuş 1. Hamur kağıt yüzey görüntüsü (Oktav ve Özdemir, 2021:41)

3.5. Kağıdın lifleri gevşek

Kağıdın, üretimde oluşan değiştirilemeyecek kesin bir yolunma direnci vardır. Kağıdın sorunsuz basılabilmesi için yüzeyinin belirli yolunma direncine sahip olması gerekir. Kağıdın yolunmasında kağıt nemi, sıklığı, lif bileşimi ve lif uzunluğu etkilidir (Wang vd., 2011: 1093). Kağıdın üretiminde kullanılan ağaç türü ve yapısı kağıdın yolma mukavemetini önemli ölçüde belirleyen parametrelerden birisidir (Rakkolainen vd., 2009:1887).

Yeterli yolunma direncine sahip çoğu kağıt, tek renkli baskı makinelerinde sorunsuzca basılabilir. Ancak çok renkli çalışmalarda kağıdın nem direnci önem kazanır. Kağıt, birinci baskı ünitesindeki baskı kauçuğundan ince bir nem tabakası alır. Bu nem kağıdın yüzeyini zayıflatırsa, sonraki ünitelerde yolunma olur. Dört ve beş üniteli makinalarda baskı yaparken; nem kağıt yüzeyinde birikir, bu nedenle her baskıda yolunma artar.

Şekil 8. Lifleri gevşek 1.Hamur kağıt yüzeyi ve yolunmuş ara yüzeyi

4.YOLMA PROBLEMİNE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Yolma problemine neden olan hammadde-malzemedeki kaynaklanan birkaç önemli unsur vardır. Bu unsurlar baskının başlangıcında uygun pa-

rametrelere getirilmelidir. Baskı boyunca da sürekli kontrol edilerek sabit tutulmalıdır. Aşağıda uygun teknik parametrelerde olmadığı takdirde yolunmaya neden olan hammadde-malzeme kaynaklı unsurlar tek tek kısaca açıklanarak yolma olmaması için yapılması gerekenler açıklanmıştır.

4.1. Mürekkep

- Sıcaklık mürekkebin viskozitesini, yapısını ve yapışkanlığını etkiler. Kağıtta olduğu gibi çalışma ortamı koşullarına uygun olmalıdır. Çalışma boyunca da kontrol edilmelidir. Soğutucu merdane mürekkebi tutarlı bir çalışma sıcaklığında ve stabil mürekkep beslemesini sağlayacak şekilde ayarlanmalıdır.

- Yetersiz mürekkep beslemesi, mürekkebin bozulmasına ve merdaneler üzerindeki homojenliğini kaybetmesine neden olur. Mürekkep beslemesini iyileştirmek için spektral ölçümlerle mürekkep verme ayarları yapılmalıdır.

- Mürekkep yapışkanlığı çok yüksek ise yolma genellikle aynı baskı biriminde daha belirgin olacaktır.

- Mürekkep kağıt üzerinde çok hızlı yerleşirse yolunma sonraki baskı ünitesinde olur. Yolunma bu şekilde ilerleyen ünitelerde olunca bu yolunma, aktarmalı yolunma olarak adlandırılır.

- Kötü öğütülmüş iri partikül büyüklüğündeki pigment içeriği mürekkepte yolunmanın nedeni olabilir.

- Merdanelerde mürekkep filmi kalınlığı optimum olarak ayarlanmalıdır. Merdanelerde normalden ince mürekkep filmi daha yapışkan olur. Kalın bir mürekkep filmi daha fazla su gerektireceğinden, normalden fazla emülsifikasyona neden olabilir.

- Yüksek mukavemetli, aşırı pigmentli mürekkepler aktarılırken; daha kolay ayrılır, tükenir ve bozulur. Yüksek pigmentli mürekkepler ayrıca daha ince, daha yapışkan mürekkep filmleri üretme eğilimindedir.

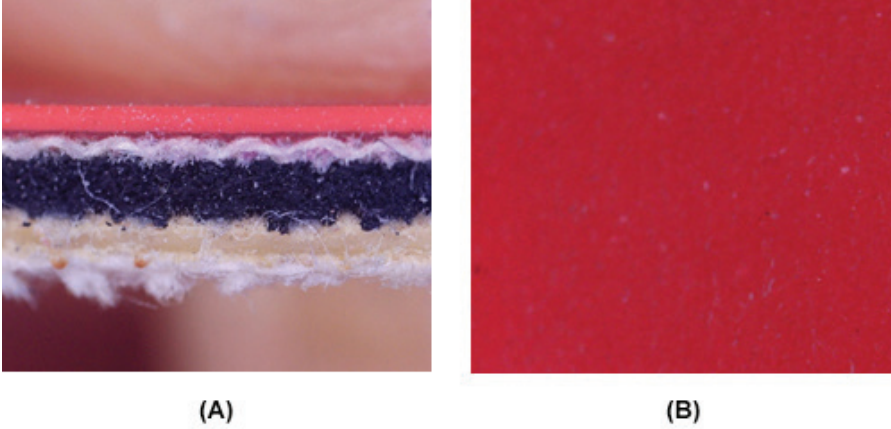
- Uygun olmayan nemlendirme suyu formülasyonu nedeniyle mürekkebin su kabul etme oranı değişir. Bu da mürekkebin yapışkanlığı üzerinde etkili olur.

- Mürekkep yağ oranı iyi ayarlanırsa mürekkep transferini iyileşir ve yolunma azalır.

4.2. Baskı Kauçuğu

- Baskı kauçuğu temizliğinde, uygun olmayan baskı kauçuğu yıkama solventi, aşırı yapışmaya veya şişmeye neden olabilir. Yıkama solventi yüzeyi saf kauçuk olan baskı kauçuğuna uyumlu olmalıdır.

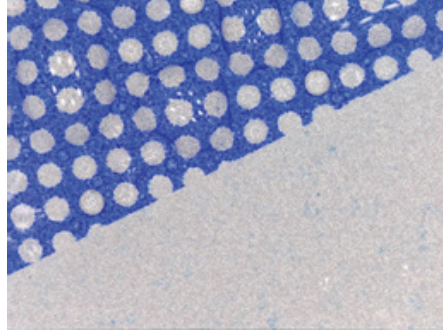
- Kağıda hızlı yerleşen “hızlı” mürekkepler, mürekkebi kolay bırakan özellikte baskı kauçuğu gerektirir.
- Baskı kauçukları nip noktasında pürüzsüz yüzeyli kaplanmış kağıtları yüzeyinden daha zor bırakır. Bu durumda yüzeyi daha pürüzlü bir kağıt tercih edilmelidir. Baskı kauçuklarının yüzeyleri kolay salınımlı veya zor salınımlı olabilmektedir.
- Artan nem, baskı kauçuklarının yüzeyine kaydırıcı özellik sağlayacaktır.

Şekil 9. (A) Sıkıştırılabilir (havalı) baskı kauçuğunun kesiti. (B) Sıkıştırılabilir baskı kauçuğunun yüzeyi.

4.3. Baskı Kalıbı

- Baskı kalıbı üzerinde, görüntünün baskı kauçuğu üzerine sorunsuz aktarılması sağlanacak şekilde optimum bir mürekkep/su dengesi kurulmalı ve sürdürülmelidir.
- Baskı kalıbının, mürekkebi itici ve görüntü olmayan kısımlardan keskin sınırlarla uzak tutacak kadar kalınlıkta bir su tabakasına ihtiyacı vardır.
- Baskı kalıbı yüzeyinin gren yapısı, farklı nemlendirme suyu taşıma ve aktarım özelliklerinde olabilir. İşin durumuna göre doğru tercih yapılmalıdır.

Şekil 10. Baskıya hazır alüminyum ofset baskı kalıbının yüzey görüntüsü ve iyi nemlendirilmiş gren yapısı gren yapısı

4.4. Nemlendirme Suyu

- Baskı kauçuğu yıkama solventi, mürekkep, püskürtme tozu ve/veya kağıtla ilgili bileşenler nemlendirme suyunun yapısını bozarak işlevini yeterince yerine getiremeyebilir.

- Nemlendirme suyu konsantrisine katılan isopropil alkol yeterli kaydırıcılığa sahip olmalıdır. Baskı kauçuğunun su taşımaya yardımcı olacak glikoller veya tüy bırakmayan katkı maddeleri ile baskı kauçuğu yüzeyinden mürekkep ayrımı kolaylaştırılmalıdır.

- Aşırı asidik veya aşırı miktarda nemlendirme suyu, kağıt kaplamasında kullanılan maddeler ve mürekkep baskı kalıbı yüzeyine aşındırıcı etki gösterebilir.

- Alkolsüz nemlendirme suyunun çok soğuk veya sıcak olmaması gerekir. Alkol kullanılan nemlendirme suyu kadar soğuk olmalıdır. Ortam koşullarına bağlı olarak önerilen sıcaklık 15- 20°C'dir.

- Nemlendirme suyu haznesinde teknik özellikleri optimum olarak ayarlanmış nemlendirme suyunun özellikleri bozulmadan korunması ve yolunmanın olmaması için ofset baskı için özel olarak tasarlanmış arındırma sistemi kullanılmalıdır.

4.5. Kağıt

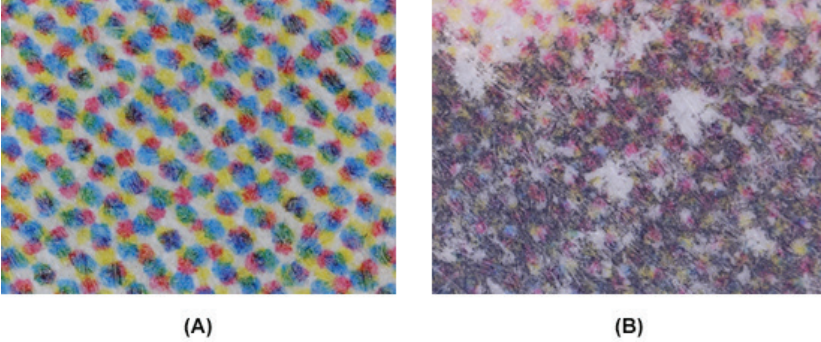
- Soğuk kağıt, mürekkebin kağıt yüzeyine yapışmasını ve tutunmasını olumsuz etkileyen bir faktördür.

- Yüzeyi kaplanmamış kağıtlar aşırı tüylenmeye/yolunmaya yatkındır. Kağıt yüzeyinin zayıf yani yolunmaya yatkın olduğunu veya tozlu olduğunu tespit ederseniz, uygun bir yöntemle kağıdın tozu alınmalıdır.

- Kağıdın yüzey yapısı ile mürekkep yerleşme hızı uyumsuz olduğunda yolunma üzerinde etkilidir.

- Baskı atölyesi bağıl nemi ve sıcaklığı kontrol edilmeli ve sabit tutulmalıdır. Baskı atölyesi fiziksel şartları, %50-55Nem ve 21-22 °C sıcaklıkta olmalıdır.

- Kağıt mümkünse baskı odasının optimum ortamında şartlandırılmalıdır. Kağıt ve kartonlar baskı anına kadar palet üzerinde paketi açılmadan bekletilmelidir.

Şekil 11. *Trikromi baskı yapılmış yüzeyi kaplanmamış 80 gram/m² kitap kağıdının (A) yolunmasız ve (B) aşırı yolunmuş yüzey görüntüsü.*

5. SONUÇ

Ofset baskıda kaliteyi etkileyen birçok unsur vardır. Bunlar insan, hammadde-malzeme, makine-teçhizat ve baskı ortamının şartları olabilir.

Basılı ürünlerde en çok kullanılan hammaddeler çeşitli türdeki kağıt, karton gibi baskıaltı malzemeleri ve mürekkeplerdir. Kağıdın ana hammaddesi olan selüloz hidrofilitir yani suya karşı bir ilgisi vardır ve bünyesindeki nemin artması onu gevşetir. Kağıdın nemi arttığında selüloz liflerini tutan hidrojen bağları parçalanmaya başlar. Bunun nedeni, su moleküllerinin, selüloz lifleri ile hidrojen bağları oluşturan ve böylece sürece kendi hidrojen bağlarını zayıflatan oksijen ve hidrojen atomlarından oluşmasıdır. Bu nedenle ofset baskıda baskı sırasında alüminyum kalıba fazla nemlendirme suyu verilmesi halinde, baskı kağıdına kadar ulaşan su kağıdın fiziksel mukavemetini büyük ölçüde azaltır. Kısacası, baskı kağıdına su eklemenin kağıdın lif-lif bağlarının zayıflamasına yol açtığını ve lif-lif ve lif-su arasında istikrarsız bir dengeye yol açtığını söylenebilir.

Mürekkeplerin bütün teknik özellikleri basılabilirliğini ve mamulün görsel kalitesini etkiler. Yolunma üzerine en etkili olan mürekkep parametresi yapışkanlığıdır. Uygun bir yumuşatıcı ile mürekkebin yapışkanlığı azaltılmalıdır. Mürekkebe uygun oranda çözücü ilave edilerek bu sorun giderilebilir. Fakat bu durumda baskı kalitesinde bozulma görülüyorsa, mürekkep değiştirilebilir ya da yolunmaya karşı daha dirençli bir kağıt tercih edilebilir.

Mürekkep film kalınlığını yeterli değilse, arttırılmalıdır. Mürekkep film kalınlığında bir miktar artış, genellikle yolunmayı azaltmak için çok etkilidir. Eğer merdaneler yeni ise veya uzun bir süre kuru şekilde kaldıysa, baskı makinesine mürekkep verilmeden önce uygun bir yıkama solventi ile yıkanmalıdır. Baskı makinasının uzun duruşlarında; mürekkebin kuruma-kabuklaşma sorunu varsa, mürekkep merdaneleri ve haznesine kabuklaşma önleyici (antiskin sprey) püskürtülmelidir.

Özellikle çok renkli baskılarda yolmanın önüne geçmek için mümkün olan en az nemlendirme suyu ile çalışmak gerekir. Ayrıca baskı forsa-sı 350newton/cm² olmalıdır. Kağıt yüzeyini nemli bir parmakla ovalamak kağıt yüzeyinin yolunma problemine meyilli olup olmadığı konusunda bir fikir verebilir. Lifler kalkarsa veya kağıt yüzeyi kırışır hatta yırtılırsa, kağıdın sorun çıkarması muhtemeldir.

KAYNAKÇA

- Akgül, A., Effect of water hardness on the offset printing quality department of printing education, *Asian Journal of Chemistry*, 24 (10), 4771-4773.
- Batchelor, W., Sudarno, A., Gujjari, C., Banham, P. (2009), Fundamental studies of linting in offset printing of newsprint, *Fundamental Research Symposium*, September, Oxford.
- Dahlvik, P., Bluvol, G., Kagerer, K., Arnold, M., Varney, D., (2012), Influence of topcoat pigment particle size distribution on tail-edge pick resistance in sheet-fed offset printing, *TAPPI Journal*, 11 (6), 51-58.
- FlintGroup (2023). Sheetfed offset troubleshooting guide, file:///C:/Users/kot4/Desktop/sheetfed-offset-troubleshooting-guide.pdf (16 Ocak 2023).
- Gómez, N., Quintana, E., Villar, J. C. (2014), Effect of paper surface properties on coated paper wettability with different fountain solutions, *BioResources*, 9(3), 4226-4241.
- Graphics Handbook, (2009), Paperboard the Iggesund Way/Printing, https://www.iggesund.com/globalassets/iggesund/services/knowledge/iam/graphics-handbook/gh-pdf---en/printing_and_offset.pdf (10 Ocak 2023).
- Gujjari, C., Batchelor, W., Sudarno, A., Banham, P. (2023). Estimation of ink tack in offset printing and its relationship to linting in offset printing, *TAPPI*. <https://www.tappi.org/content/06ipga/03-1%20guijari.pdf> (10 Ocak 2023).
- Hamerliński, J., Pyr'yev, Y. (2023), Modelling of ink tack property in offset printing, http://www.cobrpp.com.pl/actapoligraphica/uploads/pdf/AP2013_01_Hamerlinski.pdf (09 Şubat 2023).
- Heintze, H. U. (2006), Offset lint testing: an overview of printing options and issues, *Pulp & Paper Canada*, 107 (2), 30-33.
- Horváth, C., Koltai, L., Maňurová, K. (2020), Prospects for the future of commercial printing, 10 th International Symposium on Graphic Engineering and Design, October, Serbia.
- Kipphan, H., 2001. *Handbook of Print Media*. Springer.
- Koivula, H. (2012), Studies in offset ink setting, Doctoral Thesis, Abo Akademi University, Department of Chemical Engineering, Turku, Finland.
- Malin, S. (2005), Paper dimensional stability in sheet-fed offset printing, *Högskolan Dalarna (Dalarna University), Graphic Arts Technology Degree Project*, Sweden.
- Milošević, R., Kašiković, N., Novaković, D., Stančić, M., Adamović, S. (2013), Investigation of the printing pressure level application influence on sheet-fed offset print quality, *Machine Design*, 5(4), 171-176.
- Oktav, M., Acar Büyükpehlivan, G., Kandan, N.A., (2021). *Ofset Baskıda Temel Teknik Problemler ve Çözümleri*, İstanbul: BASEV Yayınları.
- Oktav, M., Gençoğlu E.N. (2002), Matbaada kalite kontrol, Marmara Üniversitesi

Teknik eğitim Fakültesi Matbaa Eğitimi Bölümü Ders Notu.

- Oktav, M., Özdemir L. (2021), *Matbaacılıkta Mikroskopik Görüntüler*, İstanbul: BASEV Yayınları.
- Özomay, Z. (2009). IGT test baskı makinesi ile ofset baskı makinesi arasındaki renk uyumu için optimum prosedürün hazırlanması. Marmara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi. s.2.
- PCT (2009), Method and arrangement for measuring the nip pressure and/or pressure profile in the nip of a printing unit of a printing press, International Publication Number WO 2009/101251 A2.
- Rakkolainen, M., Kontturi, E., Isogai, A., Enomae, T., Blomstedt, M., Vuorinen, T. (2009), Carboxymethyl Cellulose Treatment As a Method to Inhibit Vessel Picking Tendency in Printing of Eucalyptus Pulp Sheets, Ind. Eng. Chem. Res., 48, 1887–1892.
- Ray, A. K., (2008), Printing inks and their related problems in different printing processes for paper, IPPTA J., 20 (4), 101-112.
- SAPPI (2023), Image Area Piling / Tail-edge Pick, <https://cdn-s3.sappi.com/s3fs-public/sappietc/Sappi-Printer-Tech-Tips-Image-Area-Piling-Tail-Edge-Pick.pdf> (16 Ocak 2023).
- Sari, A., Agneta, F., Merja, K., Airi, S. (2012), Evaluation of vessel picking tendency in printing, Revista O Papel, 73 (1), 79-85.
- Sun Chemical and Stora Enso, (2023), Heatset troubleshooting guide. [https://info.storaenso.com/hubfs/Paper/Download%20Centre/Heatset_TroubleShootingGuide%20GB_2019%20\(PDF%20X-4\).pdf](https://info.storaenso.com/hubfs/Paper/Download%20Centre/Heatset_TroubleShootingGuide%20GB_2019%20(PDF%20X-4).pdf) (10 Ocak 2023).
- Şahin, H., Suyun Kağıt Yapısının Oluşumuna Etkisi Üzerine Bir İnceleme, Turkish Journal of Forestry | Türkiye Ormanlık Dergisi, 2013, Volume 2, Issue 14, 152-155.
- Şahin, C., Özomay, Z., Keskin, B. (2013), Gazete kağıdında baskı basıncının nokta kazancına etkisinin değerlendirilmesi. Electronic Journal of Vocational Colleges, 3(3), 121-128.
- Ülgen, M., Oktav, M., Çakır, N. (2019). *Grafik Sanatları için Kimya*, İstanbul: BASEV Yayınları.
- Ülgen, M., Oktav, M., Gençoğlu, E. N. (2012), *Matbaacının Mürekkep Hakkında Bilmesi Gerekenler*. İstanbul: Basev Yayınları.
- Yang, L. (2020), Printing Dynamics: Nip Pressure and Its Relationship with Materials' Viscoelasticity, Journal of Packaging Technology and Research, 4, 145-156.
- Walker, T. J. (2017). Optimizing nipped roller systems. Paper presented at the Fourteenth International Conference on Web Handling (IWEB), June, Stillwater, OK.
- Wang, Q., Fu, S., Chen, G. (2011), Study on the influence of linting and picking of paper, Advanced Materials Research, Vol.236-238, 1093-1097.

BÖLÜM 13

İNSAN SERMAYESİNİN KARIYER BAŞARISINA OLAN ETKİSİ ÜZERİNE BİR YAZIN TARAMASI

Yasemin KARATEKİN ALKOÇ¹

---

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İşletme Fakültesi,
yaseminkaratekinalkoc@yyu.edu.tr, ORCID: 0000 0002 9160 199X

1. GİRİŞ

Günümüz çalışma hayatında köklü değişimler yaşanmaktadır. Hızlı değişen bir çevre, ömür boyu istihdam teminatının yokluğu, esneklik olgusunun önem kazanması ve ihtiyaçlardan ziyade duyguların ön plana çıkarıldığı bir çalışma ortamında, bireylerin kariyer beklentileri de, örgütlerin çalışanlarından beklentileri de çokça değişime uğramıştır. Söz konusu bu farklılaşım kariyer alanına da yansımıştır.

İnsan sermayesi, hem ülkelerin hem de bireylerin sosyoekonomik refahını iyileştirmede önemli bir etkidir. Kişilerin ehilleştikleri bilgilerin, kabiliyetlerin ve deneyimlerin toplamı olarak ifade edilen insan sermayesinin oluşumunda rol oynayan insan sermayesi göstergeleri eğitim, sağlık ve göç faktörleridir.

Kariyer başarısı, bireyler ve örgütler açısından önem arz eden bir konudur. Bireyin işiyle ilgili arzuladığı sonuçlar elde etmesi durumu kariyer başarısı olarak ifade edilmektedir. Kariyer başarısı bireyin kendi başarısını nasıl algıladığı ve bunun yanında çevresinin ve çalıştığı örgütün bireyin başarısını nasıl algıladığıyla ilgilidir (Gunz vd., 2005). Kariyer başarısı, insan sermayesi, sosyal sermaye, psikolojik ve kültürel sermaye gibi birçok eksen üzerinde değerlendirmelere konu olmuş, bir araştırma konusu olarak hala popülerliğini sürdürmeye devam etmektedir.

Çalışmanın ilk bölümünde, insan sermayesi kavramının tarihsel süreci, kavramın tanımlanması ve insan sermayesi göstergeleri tüm detaylarıyla açıklanmaktadır. Akabinde, kariyer ve kariyer başarısı kavramları açıklanmış ve kariyer başarısı kavramı nesnel ve öznel açıdan ele alınmıştır. Akabinde, insan sermayesi ve kariyer başarısı arasındaki ilişki ilgili yazın çerçevesinde değerlendirilmiş, çalışma sonuç, kısıtlar ve geleceğe dair öngörüler ile nihayetlendirilmiştir. Çalışma, insan sermayesi ve kariyer başarısı konusunda çalışma yapacak olan kişilere temel bir kavramsal çerçeve sunması sebebiyle literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. İNSAN SERMAYESİ

2.1.1. İnsan Sermayesi Kavramı

Günümüz dünyasında gelişmiş ülkelerin büyümesinde rol alan etkenlere bakıldığında, söz konusu ülkelerin yalnızca fiziki imkanlarıyla değil, vasıflı insan güçleriyle de büyüyüp gelişerek refaha erdikleri görülmektedir. İktisadi büyüme seviyelerinin artık bilgi ve vasıflı insan gücüyle açıklanmaya çalışılması, günümüzde bilgiye atfedilen önemi daha da belirgin hale getirmektedir. İnsanlığın varoluşundan bu yana yalnızca fiziki öğelerin sermaye olarak görülmesi, insan sermayesinin iktisat yazınına

girmesi açısından bir takım itiraz ve eleştirileri de beraberinde getirmiş ve konunun ilgili yazına girme sürecini uzatmıştır (Yumuşak, 2008). İlaveten, 1960'lara kadar olan dönemde, eğitim ve sağlık hizmetlerinin pek yaygın olmadığı, daha çok kol gücü kullanılarak üretim yapıldığı, dolayısıyla dönemin sosyal ve iktisadi şartlarının elverişli olmaması sebebiyle insan sermayesi kavramının önemi birçok iktisatçı tarafından (örneğin Friedman, Smith) vurgulanmasına rağmen kavramının tanımlanmasında ve kabul görmesinde hızlandırıcı etki yapamamışlardır (Yumuşak, 2008).

Smith, Marshall ve Mill'in katkılarıyla ilgili alan yazınına giren insan sermayesi kavramı gündeme gelmeye başlasa da, şimdiki modern insan sermayesi tanımlamasında Smith'in aksine Marshall ve Mill çok tesirli olamamışlardır (Karataş ve Çankaya, 2010). Bahsi geçen üç iktisatçının insan sermayesi tanımlamalarında, insanın sahip olduğu bilgi, yetenek ve tecrübesine değinerek insana yapılan yatırımın önemli olduğu vurgusunu yapmışlardır. Fakat bunun yanında, Smith, insan sermayesi yatırımlarının iktisadi kalkınma açısından önemli olduğu görüşüne sahipken, Marshall ve Mill insan sermayesinin unsurlarından olan eğitimin, öz yarar veya yatırım güdüsü perspektifinden incelenebileceğini yadsımışlardır (Kibritçi-oğlu, 1998). Bunların akabinde, tüm bu fikirler ışığında Schultz ve Becker insan sermayesi kavramını ayrıntılandırıp genişletmişlerdir.

İnsan sermayesinin ekonomiler için önem ve değerini vurgulayan Becker, 1960'da sunduğu bir tebliğ neticesinde insan sermayesi kavramının günümüz manasında değerlendirilmesine ve araştırılmasına kapı açmıştır. Akabinde 1962'de Schultz, az gelişmiş ülkelerde ekonomik kalkınmanın önündeki en büyük maninin fiziki sermaye değil insan sermayesi olduğunu öne sürmüştür (Altay ve Pazarlıoğlu, 2007). İlerleyen zamanlarda konuyla ilgili yapılan çalışmalarda, eğitimin önemine sıkça vurgu yapılmış ve toplumun en önemli servetinin, o toplumun insanların olduğu savı desteklenmiştir (Mahmudli, 2017).

Genel kabule göre sermayeden söz edildiği zaman ilk olarak akla gelen kavramlar; üretim için kullanılan makineler, eşyalar ve para gibi fiziki değerlerdir. Oysa ki, günümüz toplumlarının bilimin ve teknolojinin gelişimine paralel olarak elde ettiği kazanımların seviyesi, endüstrilerde emek yoğun sermayeden teknoloji yoğun sermayeye hızla geçişi sağlamıştır. Yaşanan bu gelişmeler insan sermayesinin iktisadi önemini daha da görünür hale getirmiştir (Kahya vd., 2015).

İnsan sermayesi kuramına göre; vasıflı insan gücü bir ülkenin gelişmesinde ve kalkınmasında etkili olan esas öğedir. Ekonomilerin devamlı ve yüksek gelişmeler göstermesi, var olan işgücünü etkili kullanabilmeleleriyle ilgilidir. İşgücünün sahip olduğu eğitim, sağlık ve yetkinlikleri, onun aynı zamanda insan sermayesi düzeyinin de bir göstergesidir (Çalışkan,

2010). Bugün örgütlerin en değerli kaynaklarından biri olan insan kaynakları ve onların sahip oldukları insan sermayesi, örgütlerin performansını derinden etkileyen önemli değişkenlerdendir (Eryılmaz, 2015).

Genel bir ifadeyle belirtmek gerekirse insan sermayesi; “toplumdaki bireylerin, üretim süreciyle ilgili olarak, bir taraftan sahip oldukları bilgilerinin, becerilerinin, yeteneklerinin, tecrübelerinin, işine karşı duygusal bağlılığının, davranışlarının ve değerlerinin ulaştığı düzeyi; diğer taraftan bedensel ve zihinsel zindeliği ya da sağlamlığını” belirten bir terimdir (Kahya vd., 2015: 358). İnsan sermayesi, bireye mal olmuş bilgi, maharet ve bireyin sahip olduğu diğer vasıfların toplamıdır (Schultz, 1971). İnsan sermayesi, bireyin kapasitesinin ve yetkinliklerinin, kendine ait bir mülkiyet olarak tasvir edilmesidir (Schultz, 1961).

İlgili alan yazında, kavramla ilgili yapılmış pek çok tanım görmek mümkündür. Bunun nedeni kavramı ele alan kişilerin, kavrama farklı perspektiflerden bakarak değerlendirmeye çalışıyor olmalarındandır. Kavramı açıklamaya çalışanlar arasında olan Smith, nitelikli ve niteliksiz emeğin arasında bir fark olduğunu vurgulayarak, nitelikli işgücünün sadece maddi getiri sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda yaşadığı topluma da faydalı olduğunu belirterek insan sermayesi kavramını tanımlamıştır. Niteliksiz işgücüyle eğitimsiz ve tecrübesiz işgücünü, nitelikli işgücüyle de eğitilmiş, deneyimli ve maharetli işgücünü kastederek, bu iki grubun aynı kefeye koyulamayacağını ve yapılacak işlerin de buna göre ayrılıp dağıtılması gerekliliğini belirtir. Ancak bu sayede işgücünün üretken gücünden fayda elde edilebileceği üzerinde durur (Bal vd., 2014). Saxton’ın tanımına göre ise insan sermayesi, bireylerin işgücü piyasasında çalışmaları karşılığında aldıkları ücreti ve verimliliklerini artırmak için kazandıkları yeni bilgi, beceri, yetenek ve tecrübedir (Saxton, 2000). Konuyu sosyal perspektifle değerlendiren Kwon (2009: 4), insan sermayesini, “şahsi, sosyal ve iktisadi refahın oluşturulmasını basitleştiren, bireylerde bilgi, maharet, kabiliyet ve nitelikler” şeklinde açıklayarak yukarıda yer verilen tanımlamalara benzer bir görüş sergilemiştir.

İnsan sermayesi yalnızca birey için önem arz eden bir konu değildir. Birey nezdinde, örgütleri de, toplumu da, ülkeleri de etkileyerek, varlığında önemli katkılar sağlayan bir değerdir. İnsan sermayesi yüksek olan bireylerin, değişikliklere daha kolay uyum sağlayabildiği, var olan kaynakları daha etkin kullanabildiği, siyasi açıdan daha kolay yönetilebildikleri (Sezgin ve Bozdağlıoğlu, 2017), iş hayatlarında daha esnek davranabildikleri ve sosyal etkileşimlerinin daha yüksek olduğunu (Özyakışır, 2011) söylemek, konunun önemini ortaya koyan gerçekliklerdir.

2.1.2. İnsan Sermayesinin Göstergeleri

İnsan sermayesi bireye ait özelliklerin toplam değeri olarak tanımlanır. Bireyin sahip olduğu yetkinliklerin geliştirilmesine ve bu yetkinlikler

vasıtasıyla üretime katılmasına fırsat verecek her etken insan sermayesi göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu bilgiler ışığında, insan sermayesinin oluşumunda rol oynayan ve yazında sıklıkla yer bulan insan sermayesi göstergeleri eğitim, sağlık ve göç faktörleri olarak incelenmektedir.

- *Eğitim*

Eğitim, “bireyin davranışlarında, kendi yaşantısı yoluyla ve kasıtlı olarak olumlu ve istendik yönde değişiklik oluşturma sürecidir” (Ertürk, 1972: 12). Diğer bir ifadeyle eğitim, “kültürün genç kuşaklara aktarılması ve çağdaş koşullar altında bir toplumun varlığını sürdürebilmesi için zorunlu sosyal değişimleri başlatabilecek yaratıcı kişilerin yetiştirilmesidir” (Çolak, 2010: 112). Toplumların ihtiyaç duyduğu vasıflı işgücü, büyük oranda kaliteli bir eğitim sayesinde yetişir. Eğitim sayesinde bireyler, kendi gelişimlerine katkı sağlayacak bilgi, maharet ve yetenekler elde ederek, içinde buldukları topluma kolayca adapte olup (Çolak, 2010), toplumlarına değer katabileceklerdir.

Eğitim, insan sermayesinin varlığına etki eden kilit noktadır. Eğitimin sahip olduğu bu önem, yapılan birçok çalışmada eğitim ve insan sermayesinin bütünleşmiş kavramlar olarak kullanılmasına sebebiyet vermiştir. Eğitim, bireylerin işgücü kabiliyetlerini artırmak için kullanılan bir araçtır ve bireylerin gelir dağılımlarındaki farklılıklar doğrudan eğitim düzeyindeki farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Bunun yanında eğitim, işgücünün verimliliğini, gelir düzeyini arttıran ve mesleki statüyü yükselten dolayısıyla özel getirilerin yüksek olmasını sağlayan bir faktördür.

- *Sağlık*

İnsan sermayesi birikiminde önemli bir yer tutan diğer bir gösterge sağlıktır (Becker, 1964; Grossman, 1999). Dünya Sağlık Örgütü'ne göre sağlık; “hastalık taşıma ya da sakat olma halinden çok beden, ruhen ve sosyal olarak tam iyi olma halidir.” Bireylerin eğitim alabilmeleri ve iktisadi faaliyetlerini etkin bir şekilde yürütebilmeleri için öncelikle sağlıklı olmaları gerekmektedir (Eser ve Gökmen, 2009). Bu nedenle eğitim kadar sağlık faktörüne de önem verilmesi gerekmektedir. Aynı zamanda, sağlıklı bir toplumda insan sermayesi birikimini artırmak daha kolaydır. Çünkü çalışan bireyin sağlıklı olma halleriyle verimli olma halleri arasında sıkı bir etkileşim mevcuttur. Dolayısıyla eğer birey ruhen ve beden sağlığına sahip değilse alması gereken eğitim de o kadar kolay hale gelmektedir. Sağlık faktörlerindeki (nüfusun artış hızı, doğum-ölüm oranı, bebek ölüm hızı, ortalama yaşam süresi, sağlık için ayrılan pay ve kişi başına düşen harcama miktarı gibi) iyileşmeler, bireylerin bilgili, becerikli ve deneyimli olmalarına katkı sağlayarak üretime katılmalarına fayda sağlamasından mütevellit, toplumların da insan sermayesi birikimlerinde artış sağlamaktadır. Dolayısıyla nüfusun

sağlıklı olma düzeyinin, insan sermayesine yapılan yatırımların etkinliğini de arttırdığı görülmektedir (Karataş ve Çankaya, 2010).

- *Göçler (İşgücü Transferi)*

“Yaşamak, çalışmak veya araştırma yapmak amacıyla doğulan, yetiştirilen, eğitilen yerden coğrafik olarak yer değiştirmeye” göç denir (Kaya, 2009: 14). Göç, işgücü (emek) göçü ve beyin (entelektüel insan sermayesi) göçü olarak iki şekilde olur. İnsan sermayesi teorisinin bir savı, insan sermayesi düzeyinin yüksek olduğu yerlerde insanların daha verimli oldukları, buna bağlı olarak da gelir seviyelerinin de daha yüksek olduğudur. Dolayısıyla, insan sermayesinin yoksul ülkelere zengin olanına doğru göç alması da bundan kaynaklıdır.

Ülkelerin nüfuslarının yapısı, iktisadi kalkınma üzerinde olumlu etkilere sebep olabileceği gibi olumsuz etkilerde doğurabilmektedir. Örneğin, bir ülkede var olan toplam nüfusun içinde, bağımlı nüfus sayısı fazla ise, bu durum ülkelerde tüketen nüfus sayısını arttırmakta, yani fiziki sermaye birikimini güçleştirmektedir (Sezgin ve Bozdağlıoğlu, 2017). Bu noktada karşımıza işgücü ihracatı ve işgücü ithalatı kavramları çıkmaktadır. Nüfusunu istihdam etmede zorlanan ülkeler işgücü ihracatçısı olmak durumunda kalırlar. Bunun tam tersi istihdam imkanının çok olduğu fakat istihdam edecek nüfusun azlığı da ülkeleri işgücü ithalatçısı konumuna sokmaktadır (Sezgin ve Bozdağlıoğlu, 2017). İşgücü ithalatı sürecini yaşayan ülkeler sermayenin bol olduğu fakat işgücünün de az olduğu ülkelerdir. Bu durumda bahsedilen açıklık işgücünün göç etmesiyle birlikte giderilmeye çalışılmaktadır (Şimşek, 2006).

2.2. KARİYER BAŞARISI

2.2.1. Kariyer ve Kariyer Başarısı Kavramı

Türk Dil Kurumu kariyer kavramını, “Bir meslekte zaman ve çalışmayla elde edilen aşama, başarı ve uzmanlık” olarak tanımlamaktadır (TDK, 2023). 1956 yılında Anne Roe “Meslekler Psikolojisi” adlı kitabında kariyer kavramını kullanmış, Trideman ve O’Hara’nın 1963 yılındaki “Kariyer Gelişimi, Seçimi ve Uyarlanması ile Bireysel Kariyer Gelişim Teorisi” adlı yayını ve bunları takiben Holland’ın 1966’da “Meslek Tercihi Teorisi” adlı kitabı, kariyer kavramına yer verilmesi bahse konu kavramı yaygın hale getirmiştir (Şimşek vd., 2004).

Kariyer, insanın çalıştığı yıllar boyunca, bir iş alanında basamak basamak ve devamlı olarak ilerlemesi, tecrübe ve maharet kazanmasıdır (Bayraktaroğlu, 2006). Greenhaus’a göre kariyer, “bireyin işiyle ilgili edindiği deneyimler ve faaliyetleriyle ilgili algıladığı ve çevresi tarafından algılanan tutum ve davranışları”dır (akt. Budak ve Gürbüz, 2017:89). Kariyer, bireyin sosyal hayatı ve iş hayatıyla birebir ilişkilendirilen bir kavramdır (Burack,

1988). Hall (2002:155)'e göre ise kariyer; “bireyin örgütte ilerlemesini, yükselmesini ifade eden, bir kariyer mesleğine sahip olduğu, mesleğini yaparken deneyimler kazandığı ve içsel tatminini de sağladığı, ayrıca sahip olduğu mesleğinin bireyin gelişimine katkı sağladığı bir kavramdır”.

Kariyer başarısı, bireyler ve örgütler açısından önem verilen bir konudur. Çünkü bireyin kişisel başarısı beraberinde örgütsel başarıyı da getirmektedir (Judge vd., 1999; Ng, Eby vd., 2005). Kariyer başarısı yalın haliyle, bireyin kariyer tecrübelerinin çıktısı olarak ifade edilebilir (Arthur vd., 2005). Seibert ve Kraimer (2001) kariyer başarısını, bireyin deneyimleri sonucu edindiği başarılarının ve pozitif psikolojik çıktılarının bir toplamı şeklinde tanımlamışlardır. Benzer şekilde Ng ve arkadaşları da (2005) bahse konu kavramı, bireyin iş deneyimleri sonucu kazanımları ve olumlu psikolojik çıktıları olarak ifade etmektedirler. Dolayısıyla bireyin işiyle ilgili arzulanacağı sonuçlar elde etmesi durumu kariyer başarısı olarak tanımlanmaktadır.

2.2.2. Nesnel ve Öznel Kariyer Başarısı Kavramları

Kariyer başarısı ile ilgili yazın incelendiğinde, kariyer başarısını belirleyen örgütsel ve kişisel faktörler üzerinde durulduğu görülmektedir. Örgütsel faktörler; iş görene sunulan eğitim olanakları, örgütsel destek, mentorluk olarak ifade edilir. Kişisel faktörler ise, bireyin sahip olduğu insan ve sosyal sermayesi, sosyo demografik özellikleri ve kişisel özellikleri olarak belirtilir (Çakmak Otluoğlu, 2014). Burada da açıkça görülmektedir ki; kariyer başarısı bireyin kendi başarısını nasıl algıladığı ve bunun yanında çevresinin ve çalıştığı örgütün bireyin başarısını nasıl algıladığıyla ilgilidir (Gunz vd., 2005). Dolayısıyla bireyin kariyer başarısını belirleyen nesnel ve öznel olmak üzere iki farklı yön karşımıza çıkmaktadır.

Nesnel ve öznel kariyer başarısı kavramları, ilk olarak Hughes'ın 1937 çalışmasında açıklanmıştır. Hughes, nesnel kariyeri, toplum veya çevredekiler tarafından gözlenip algılanan veya ölçülebilen kariyer, öznel kariyeri ise sadece bireyin kendisi tarafından deneyimlenen ve algılanan kariyer olarak tanımlamıştır. Benzer şekilde Sturges (1999) de çalışmasında, kariyer başarısını nesnel ve öznel olarak ikili ayrıma tabi tutmuştur. Kariyer başarısının ifade edilmesinde, ücret, terfi, statü gibi genel kabul gören nesnel ölçütlerin yanında, bireylerin kendi başarılarından bahsederken kendi hedeflerini, beklentilerini ve tatminlerine de yani öznel ölçütlere vurgu yaptıkları görülmektedir (Sturges, 1999). Diğer tanımlara paralel olarak Arthur ve arkadaşları (2005) da, nesnel kariyerin üçüncü şahıslar tarafından ölçülebilen ve doğrulanabilen bir kariyer olduğunu, öznel kariyerin ise kariyer sahibinin kendi başarısına ilişkin algı ve değerlendirmesi olduğunu belirtmiştir. Hall ve Chandler (2005), nesnel kariyerin toplumu, öznel kariyerin ise kişinin bakış açısını yansıttığını ifade ettiğini belirterek benzer bir tanımda bulunmuşlardır.

Yazında kariyer başarısının nesnel ve öznel boyutunun birbiriyle ilişkili fakat farklı özelliklere sahip yapılar olduğu ve iki boyutunda önemli olduğunu çünkü birinin geleneksel başarıyı ölçerken (ücret, terfi, statü gibi) diğerinin bireyin kariyer başarısına ilişkin şahsi beklentilerini ve değerlerini (aile mutluluğu, huzur, işin anlamı, beğenilme, kabul görme vb.) ölçtüğü ifade edilmektedir (Üstünoldu Kandemir, 2022). Bu açıklamalar ışığında özetle, nesnel kariyer başarısının ücret, terfi, statü gibi toplum tarafından gözlemlenebilen ve ölçülebilen, öznel kariyer başarısının ise bireyin kendi kariyer deneyimleri sonucunda oluşan algıları şeklinde tanımlandığını söylemek mümkündür.

3. İNSAN SERMAYESİ VE KARIYER BAŞARISI ARASINDAKİ İLİŞKİSİ

Yazında insan sermayesi ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında, insan sermayesine yapılan yatırımların sonucunda, bireyin eğitim seviyesi yükseldikçe, paralel olarak gelir seviyesinin ve kariyer başarısının da artma eğilimine girdiği görülmektedir. Mevcut çalışmalar eğitim düzeyi arttıkça bireysel performansın da arttığını göstermektedir (örneğin Ng ve Feldman, 2009; Stark vd., 2011 gibi). İnsan sermayesinin belirleyicisi olarak kabul edilen “eğitim” mikro seviyede “bireysel geliri” yani nesnel kariyer başarısını (Katz ve Autor, 1999), makro seviyede ise ülkelerin ekonomik yönden büyümelerini sağlayan (Barro, 1991) önemli bir kaynaktır.

Eğitim ve gelir arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların mikro ve makro seviyede yapılmasından dolayı, çalışmaların neticelerinde de farklı sonuçlar elde edilebilmektedir. Buna rağmen eğitimin, gelirin en mühim açıklayıcısı konumunda olduğu, mevcut çalışmaların neticesinde açıkça görülmektedir.

Becker (1962) yaptığı çalışmada, bireylerin insan sermayesi yatırımlarının, onların kazançlarını ciddi oranda etkilediğini bulgulamıştır. Becker ve Chiswick (1966) çalışmalarında, bireylerin gelir farklılıklarının kaynaklarının üçte birinin eğitim olduğunu ifade etmişlerdir. Benzer şekilde Judge ve arkadaşları (1995), 1388 üst düzey yönetici katılımıyla yaptıkları çalışmalarında, eğitim seviyesi ile kariyer başarısı arasında güçlü bir ilişki bulmuş ve lisansüstü eğitime sahip yöneticilerin lisans eğitimine sahip olanlara göre 150.000 dolar daha fazla kazanç elde ettiklerini gözlemlemişlerdir. Yine Outreville (1999) çalışmasında, yetenekli, iyi eğitilmiş, insan sermayesi düzeyleri yüksek bireylerin, bilgiye erişimlerinin daha kolay olduğunu, daha fazla risk alıp kariyerlerine katkı yaptıklarını belirtmiştir.

Üçdoğruk ve arkadaşlarının (2000) Türkiye’de farklı illeri baz alarak yaptıkları çalışmalarında, bireylerin eğitimlerine bağlı olarak gelirlerinin de artış gösterdiği tespit edilmiştir. Tansel (2002) çalışmasında, bireyin eğitim süresine paralel olarak gelirinin de artış gösterdiğini raporlamıştır. Benzer şekilde Sarı (2002) çalışmasında, eğitimin bireyin geliri için

açıklayıcı değişken olup olmadığını araştırmış ve neticede eğitimin, geliri belirleyen mühim değişkenlerden biri olduğunu bulgulamıştır.

Yine bu çalışmaların sonuçlarıyla paralellik gösteren pek çok çalışma ilgili alan yazında mevcuttur (örneğin Mincer, 1958; Burns ve French, 1970; Stiglitz, 1973; Spilerman ve Lunde, 1991; Mincer, 1993; Bowman ve Mehay 1999; Tansel ve Daoud, 2011; Stark, 2011 gibi).

İnsan sermayesi kuramının öne sürdüğü sav, bireylerin sahip olduğu insan sermayesi ölçüsünde gelir elde etme kapasiteleridir (Ünal, 2019). Bireyler, “sağlık hizmetlerinden faydalanma, işte gelişme ve eğitimden yararlanma ve göç etme gibi” vasıtalarla insan sermayelerine katkıda bulunurlar (Schultz, 1971: 36). Bireylerin insan sermayelerini yükseltmek için yaptıkları bu eylemler, onların iş verimliliğini artırır, dolayısıyla bireyin gelir düzeyinde de artışlar gözlenir. İnsan sermayesine en fazla katkının “eğitim” bileşeninden kaynaklandığı göz önünde bulundurulduğunda, bireyler arası gelir farklılıklarının, eğitim farklılıklarından kaynaklandığını söylemek yanlış olmayacaktır (Ünal, 2019).

4. SONUÇ

Yazında yer alan çalışmalarda da vurgulandığı üzere, insan sermayesinin niteliğinin bireysel gelirleri arttırmada bir kaynak olduğu aşıkardır. İnsan sermayesi bileşenlerinden olan eğitimin, kişilere görevde ilerleme ve aldıkları ücretin artması yönünde olumlu bir etki yarattığı ve sonuçta eğitimin, gelirin önemli bir belirleyicisi konumuna geldiği görülmektedir. Eğitim düzeyleri yüksek olan bireylerin, karşılaştıkları zorlukların, beklenmeyen değişimlerin üstesinden daha kolay gelebildikleri ve işlerinde daha başarılı olup kariyerlerinde yol aldıkları görüşü ilgili yazınla desteklenmektedir.

Türkiye’de eğitime yapılan yatırımların seviyesinde bir yükselme söz konusudur. Buna bağlı olarak, gelir düzeyinde de bir artış görülmektedir. Burada üzerinde durulması gereken bir husus daha var ki, o da insan sermayesi ve fiziki sermayenin aynı paralellikte olması hususudur. Zaman hangi alana doğru akıyorsa, insan sermayesi de o yöne doğru akıyor olmalıdır. Aksi durumun varlığı, insan sermayesinin kayıp olmasına sebebiyet verebilecektir.

Bu çalışmanın kısıtı olarak, yazın taramasının araştırmacının ulaşabildiği kadarla sınırlı olması görülmektedir. Gelecekte bu konuyla ilgili yapılacak çalışmalarda, insan sermayesi bağlamında, kariyer başarısı hem nesnel hem de öznel açıdan görgül bulgularla değerlendirilebilir. Bu sayede iki kariyer başarısı göstergesi arasında, farklı sonuçlar elde edilip edilmeyeceği bilgisi araştırılabilir.

KAYNAKÇA

- ALTAY, A. ve PAZARLIOĞLU, M. V. (2007). Uluslararası Rekabet Gücünde Beşeri Sermaye: Ekonometrik Yaklaşım, *Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ. B.F. Dergisi*, 12. 9, ss. 96-108.
- ARTHUR, M. B., KHAPOVA, S. N. ve WILDEROM, C. P. M., (2005). Career Success in a Boundaryless Career World, *Journal of Organizational Behavior*, 2.26, ss. 177-202.
- BAL, H., ALGAN, N., MANGA, M. ve KANDIR, E., (2014). Beşeri Sermaye, Fiziksel Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: BRICS Ülkeleri Ve Türkiye Örneği, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24.1, ss. 45-60.
- BARRO, R. J., (1991). Economic Growth in a Cross-Section of Countries, *Quarterly Journal of Economics*, 106, ss. 407-443.
- BAYRAKTAROĞLU, S., (2006). *İnsan Kaynakları Yönetimi*. Sakarya : Gazi Kitabevi.
- BECKER, G., (1962). Investment in human capital: A theoretical Analysis, *Journal of Political Economy*, 70, ss.9-49.
- BECKER, G. S., *Human Capital*, New York: Columbia Üniversitesi Basın, 2. Basım, 1964.
- BECKER, G.S. ve CHISWICK, B.R. (1966). Education and Distribution of Earnings, *The American Economic Review*, 56.1-2, ss. 358-369.
- BOWMAN, W. R. ve MEHAY, S. L., (1999). Graduate Education and Employee Performance: Evidence From Military Personnel, *Economics of Education Review*, 18.4, ss. 453-463.
- BUDAK, G. ve GÜRBÜZ, S., (2017). Öznel Kariyer Başarısı: Bir Ölçek Uyarlama Çalışması, *İş ve İnsan Dergisi*, 4.2, ss. 87-99.
- BURACK, E. H., (1988). *Career Management in Organisations: A Practical Human Resources Planning*, Lake Forest: Brace Park Press.
- BURNS, L.S. ve FRENCH III, H.E. (1970), Human Capital and Size Distribution of Income in Dutch Cities, *De Economist*, 118.6, ss. 598-618.
- ÇAKMAK OTLUOĞLU, Ö., (2014). Kariyer Bağlılığının Kariyer Başarısı Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi Üzerine Bir Araştırma, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 23, ss. 350-363.
- ÇALIŞKAN, Ş., (2010). Türkiye’de Beşeri Sermaye Harcamaları ve İnsani Gelişmişlik, *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 12.1, ss. 9-28.
- ÇOLAK, M., (2010). Eğitim ve Beşeri Sermayenin Kalkınma Üzerine Etkisi, *Kamu-İş*, 11.3, ss.109-125.
- ERTÜRK, S., (1972). *Eğitimde Program Geliştirme*, 2.Basım, Ankara: Yelken Tepe Yayınları.

- ERYILMAZ, M., KAYGUSUZ, S. ve EFİL, İ., (2015). *İşletme: Kuram ve Pratik*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- ESER, K., ve GÖKMEN, Ç. E., (2009). Beşeri Sermayenin Ekonomik Gelişme Üzerindeki Etkileri: Dünya Deneyimi ve Türkiye Üzerine Gözlemler, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1.2, ss. 41-56.
- GROSSMAN, M., (1999). The Human Capital Model of The Demand For Health, *Nber Working Paper Series*, No: 7078.
- GUNZ, H. P. ve HESLIN, P. A., (2005). Reconceptualizing Career Success, *Journal of Organizational Behavior*, 26, ss. 105-111.
- HALL, D. T., (2002). *Careers In and Out of Organizations*, ABD: SAGE Publications.
- HALL, D. T. ve CHANDLER, D., (2005). Psychological Success: When The Career is a Calling, *Journal of Organizational Behavior*, 26.2, ss. 155-176.
- JUDGE, T. A., CABLE, D. M., BOUDREAU, J. W. ve BRETZ, R. D., (1995). An Empirical Investigation of the Predictors of Executive Career Success, *Personnel Psychology*, 48, ss.485-519.
- JUDGE, T. A., HIGGINS, C. A., THORESEN, C. J., ve BARRICK, M. R., (1999). The Big Five Personality Traits, General Mental Ability, and Career Success Across The Life Span, *Personnel Psychology*, 52.3, ss.621-651.
- KAHYA, C., İMAMOĞLU, İ., ve DURMAZ, A., (2015). Liderlik ve Beşeri Sermaye Faktörlerinin Karşılaştırmalı Olarak Değerlendirilmesi: Kamu Ve Özel Sektör Bankalarında Örnek Bir Uygulama, *International Journal of Economic and Administrative Studies*, 14, ss. 353-374.
- KARATAŞ, M. ve ÇANKAYA, E., (2010). İktisadi Kalkınma Sürecinde Beşeri Sermayeye İlişkin Bir İnceleme, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3, ss. 29-55.
- KATZ, L. ve AUTOR, D., (1999). Changes in The Wage Structure and Earnings Inequality, *Orley Ashenfelter ve David Card, Handbook of Labor Economics, Vol. 3A(in)*, Amsterdam and New York: North-Holland.
- KAYA, M., (2009). Beyin Göçü / Entelektüel Sermaye Erozyonu, *Eğitime Bakış*, 13, ss.14-29.
- KİBRİTÇİOĞLU, A., (1998). İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 53.1-4, ss.207-230.
- KWON, D., (2009). Human Capital and Its Measurement, The 3rd OECD World Forum on “Statistics, Knowledge and Policy”, *Charting Progress, Building Visions, Improving Life, Korea*, ss. 1-15.
- MAHMUDLI, S., (2017). Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyüme Yansıması: Azerbaycan Örneği, *Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1.1, ss. 13-29.

- MINCER, J. (1958), Investment in Human Capital and Personal Income Distribution, *Journal of Political Economy*, 66.4, ss. 281-302.
- MINCER, J., (1993). *Studies in Human Capital*, İngiltere: Edward Elgar Publishing.
- NG, T. W., EBY, L., SORENSEN, K. L. ve FELDMAN, D. C., (2005). Predictors of Objective and Subjective Career Success: A Meta-Analysis, *Personnel Psychology*, 58.2, ss. 367-408.
- NG, T. W. ve FELDMAN, D. C., (2009). How Broadly Does Education Contribute to Job Performance?, *Personnel Psychology*, 62.1, ss.89.134.
- OUTREVILLE, J. F., (1999). Financial Development, Human Capital and Political Stability, *UNCTAD/OSG/DP/No.142*, ss. 1-22.
- ÖZYAKIŞIR, D., (2011). Beşeri Sermayenin Ekonomik Kalkınma Sürecindeki Rolü: Teorik Bir Değerlendirme, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 6.1, ss. 46-71.
- SARI, R., (2002). Kazançlar ve Eğitim İlişkisi: İl Bazında Yeni Veri Tabanı İle Kanıt, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 29.3.4, ss. 367-380.
- SAXTON, J., (2000). Investment in Education: Private and Public Returns, Joint Economic Committee, *Joint Economic Committee United States Congress*, ss.1-15.
- SCHULTZ, T. W., (1961). Investment in Human Capital, *The American Economic Review*, 51.1, ss. 1-17.
- SCHULTZ, T. W. (1971). *Investment in Human Capital: The Role of Education and of Research*, New York: Free Press.
- SEIBERT, S. E. ve KRAIMER, M. L., (2001). The Five-Factor Model of Personality and Career Success, *Journal of Vocational Behavior*, 58.1, ss.1-21.
- SEZGİN, Y. ve BOZDAĞLIOĞLU, Y., (2017). Türkiye’de Beşeri Sermayenin Durumu (2005-2015), *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1.1, ss. 48-67.
- SPILERMAN, S. ve LUNDE, T., (1991). Features of Educational Attainment and Job Promotion Prospects, *American Journal of Sociology*, 97, ss.689-720.
- STARK, E. ve POPPLER, P. P., (2011). Looking for Evidence of Human Capital (or the Lack Thereof) in College/University Degrees Held by Managerial Level Employees, *Journal of Behavioral*, 13.1, ss.60-80.
- STIGLITZ, J.E. (1973). Education and Inequality, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 409, ss.135-145.
- STURGES, J., (1999). What is Means to Succeed: Personal Conceptions of Career Success Held by Male and Female Managers at Different Ages, *British Journal of Management*, 10, ss.239-252.
- ŞİMŞEK, M., (2006). *Beşeri Sermaye ve Beyin Göçü Kapsamında Türkiye*, Bursa: Ekin Kitabevi.

- ŞİMŞEK, Ş., AKGEMCİ, T., ÇELİK, A. ve SOYSAL, A., (2004). *Kariyer Yönetimi*, İstanbul: Can Yayınları.
- TANSEL, A., (2002). Self-employment, Wage-employment, and returns to Schooling by Gender in Turkey, D. Salehi Isafhani (drl), in *Labor and Human Capital*, UK: Ithaca Press.
- TANSEL, A., DAOUD, Y. (2011). Comparative Essay on Returns to Education in Palestine and Turkey, *Discussion Paper Series*, No: 5907.
- TÜRK DİL KURUMU Sözlükleri, <https://sozluk.gov.tr/>. Erişim Tarihi: 01.01.2023.
- ÜÇDOĞRUK, S., ÖZCAN, Y. Z. ve ÖZCAN, M. K., (2000). Türkiye’de Gelişmişlik İndeksine Göre Seçilmiş İllerde Gelir Farklılıklarını Belirleyen Etmenler, *Ekonomik Yaklaşım*, 1, ss. 29-57.
- ÜNAL, I., (2019). Eğitim ve Gelir İlişkisi, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 25.1, ss. 113-129.
- ÜSTÜNOLDU KANDEMİR, A., (2022). Kültürel sermayenin Kariyer Başarısındaki Rolü, *Erciyes Akademi*, 36.3, ss. 1126-1148.
- YUMUŞAK, İ. G., (2008). Beşeri Sermayenin İktisadi Önemi Ve Türkiye’nin Beşeri Sermaye Potansiyeli, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 55, ss.4-48.

BÖLÜM 14

BATI ANADOLU'DA YUNAN MEZALİMİ VE BUNUN ALAŞEHİR KONGRESİ KARAR VE FAALİYETLERİNE ETKİSİ

Ulvi Ufuk TOSUN¹

---

¹ Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dr. Öğr. Üyesi.
ORCID: 0000-0002-1076-4261. E-mail: ulviufuk.tosun@atauni.edu.tr

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra fiilen etkisini kaybetti. Ülke, İtilaf Devletlerinin denetimine girdi. Mütareke'nin imzalanmasının ardından Osmanlı Devleti toprakları yer yer işgal edilmeye başlandı.

I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ni paylaşmak için imzalanan gizli anlaşmalar doğrultusunda yapılan taksime göre İngiltere, Fransa ve İtalya kendilerine ayrılan bölgeleri işgal ettiler. Bununla birlikte I. Dünya Savaşı bittikten sonra Osmanlı Devleti topraklarını paylaşım projesinde bazı değişiklikler oldu. Nitekim böyle bir durumla İzmir'in işgali meselesinde de karşılaşıldı.

İngiltere, Fransa ve İtalya arasında Nisan 1917'de St. Jean de Maurienne Anlaşması imzalanmıştı. Buna göre Antalya, Konya, Aydın ve İzmir İtalya'ya verilmişti (Armaoğlu, 1990: 135). Ancak Paris Barış Konferansı'nda 5 Mayıs 1919'da Üçler Komitesi toplantısında İtalya'nın hoşuna gitmeyecek bir karar alındı. İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri tarafından İzmir'in Yunanistan'a işgal ettirilmesi yönünde karar verildi (Genelkurmay Başkanlığı, 1999: 14-15). Bu karara dayanarak Yunanistan, Anadolu topraklarındaki işgallerini başlattı.

Yunanistan, 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal etti (Sarıhan, 1993: 241). Ardından 17 Mayıs'ta Urla, (Genelkurmay Başkanlığı, 1999: 48) aynı gün Çeşme, 21 Mayıs'ta Menemen, (Jaeschke, 1989: 33, 35) 26 Mayıs'ta Manisa, 27 Mayıs'ta Aydın,¹ 29 Mayıs'ta Turgutlu (Genelkurmay Başkanlığı, 1999: 67-70) ile Ayvalık, 1 Haziran'da Ödemiş, (Jaeschke, 1989: 38-39) 4 Haziran'da Nazilli,² 5 Haziran'da Akhisar ve Ahmetli, 12 Haziran'da da Bergama³ Yunan işgaline uğradı (Sarıhan, 1993: 300, 303, 317).

Yunan kuvvetleri tarafından yapılan bu işgaller, Mondros Mütarekesi'nin hükümlerine aykırı olup bölgede birçok sıkıntıya sebebiyet vermişti. Katliamlar giderek artmakta, batıdan doğuya doğru büyük bir göç hareketliliği yaşanmaktaydı. Bu dehşet ortamı, halkta ciddi bir panik meydana getirmişti. Bazı yerlerde ahali, Hükûmet'in izniyle yerlerini yurtlarını bırakıp daha güvenli saydıkları, henüz işgal altında olmayan kasabalara göç etmişti (Gökbilgin, 2011: 133).

İzmir'in işgali sırasında yapılan katliamlara, yerli Rumlar da katılmıştı (Sarıhan, 1993: 242). Hatta bunlar, silahlanmış ve teçhiz edilmiş şekilde âdeta Yunanlıların öncü kuvveti gibi bir rol üstlenmişti (Selek, 2010:

1 Aydın; 30 Haziran 1919'da kurtarıldı ancak 3 Temmuz'da tekrar Yunan kuvvetleri tarafından işgal edildi (Jaeschke, 1989: 47-48).

2 Yunan kuvvetleri, 20 Haziran 1919'da Nazilli'yi boşaltmak zorunda kaldı (Sarıhan, 1993: 332).

3 Bergama; 15 Haziran 1919'da geri alındı ancak 19 Haziran'da yeniden Yunan kuvvetleri tarafından işgal edildi (Sarıhan, 1993: 322, 330; Jaeschke, 1989: 43-44).

240). Öte yandan bu sırada İstanbul'daki Rumların taşkınlıkları da en ileri noktalara taşınmıştı. Öyle ki sokaklarda Rum çocuklarının Türk akranlarını dövmek ve aşağılamak gibi hareketlerine rastlanmaktaydı (Gökbilgin, 2011: 137).

I. BATI ANADOLU'DA YUNAN MEZALİMİ

Yunan kuvvetleri, Millî Mücadele Dönemi'nde Batı Anadolu'da birçok şehir ve kasabayı işgal etti. Bu işgalleri sırasında başta katliam, ırza tecavüz, yağma, talan, tahrip gibi vahşetin neredeyse her türünü ortaya koydular. Bölgede yapılan mezalimler, o havali halkında büyük bir travma ve korku meydana getirdi. Tabiatıyla bu durum, söz konusu bölgede Yunan kuvvetlerine karşı büyük bir güvensizlik ile düşmanlık duygularının doğmasına yol açtı. Nitekim bu psikolojinin etkilerini, Alaşehir Kongresi⁴ kararlarının satır aralarında görmek mümkündür. Yunan kuvvetlerinin yaptıkları bu vahşeti örneklendiren birçok vaka söz konusudur. İzmir'in işgali, bu süreci başlatan olaydı.

İzmir'in işgalinde kışlaya, hükûmet konağına ve çevrede kaçmak için fırsat bulamayan halk üzerine toplu şekilde ateş açıldı. En fazla şehit ve yaralı, Ziraat Bankasının merdivenlerine sığınan ahali arasında olmuştu. Kemeraltı, Beyler Sokağı semtleri bu olay üzerine bir izdiham yerine dönüştü (Bayar, 2018a: 713). Bu vahşete, yerli Rumlar da ortak olmuştu. Elleri geçirdikleri sopa, taş ve demirlerle subaylara, askerlere saldırdılar. Katledilen subay ve askerlerin cesetleri sürüklenerek denize atıldı. Karşılaştıkları Türk kadın ve erkeklerde bu saldırıların hedefi oldu. Hatta şehirde subayların evleri basıldı, yağmaya uğradı; kadın ve çocuklara tecavüz edildi (Apak, 1990: 7-10).

İzmir'de yaşanan mezalimin benzeri, Urla'da tekrarlandı. Burada da halka ve subaylara saldırdı. Urla civarındaki Kuşçular, Kızılcaköy ve Devederesi gibi köyler yakılarak köylülerin malları yağma edildi. Köylülerden hayatta kalanlar, ilçe merkezine sığındı (Avcıoğlu, 1991: 1238). Nitekim böyle bir olay, Ödemiş'in işgali sırasında yaşanmıştı. Yunan kuvvetleri, Ödemiş'e geldiğinde buradaki mahallî güçler karşılık vermişti. Ancak takviye alarak ilçeye giren Yunan kuvvetleri, Ödemiş'in merkezindeki birçok ev ile müsademenin geçtiği civardaki bazı köyleri ateşe vermişlerdi. Buralarda ele geçirdikleri Müslümanları şehit edip mallarını yağmalamışlardı. Halkın bir kısmını da göç etmeye mecbur bırakmışlardı (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1996: 37-38). Bir başka insanlık dramının yaşandığı yer Menemen'di.

Yunan kuvvetleri, Menemen'de 17 Haziran 1919'da öğle saatlerinden

4 Alaşehir Kongresi; 16-25 Ağustos 1919 tarihleri arasında yapılmıştır (Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1967: 10).

itibaren Müslüman ahaliye yönelik bir katliama girişti (Harp Tarihi Vesikalari Dergisi (HTVD), Yıl: 2, Sayı: 6, Vesika No: 121). İlçenin Kaymakamı Kemal Bey ve 6 jandarma, hükümet konağında şehit edildi (Sarıhan, 1993: 326). Eşraftan kimselerin malları yağmalandı. Yunan askerleri ve onlarla hareket eden yerli Rumlar, büyük katliamlarda bulundu. Öldürülen insanlar çukurlara dolduruldu. Şehit edilenlerden bir kısmı Gediz Köprüsü'nden nehre atıldı. Kız Kuyusu'nda ve Çerkez Mahallesi'nde öldürülenlerin sayısı yüzleri aşmıştı. Salhâne dolaylarında Kovacı denilen yerde Türk cesetleri yakılmıştı (Bayar, 2018b: 451). Kaymakam'ın katledilmesi, Müslüman ahalinin maruz kaldığı ölüm, yağma, talan ve tahrip gibi olaylar, ilçenin içinde bulunduğu elim durumu gözler önüne sermekteydi. (HTVD, Yıl: 1, Sayı: 1, Vesika No: 23). Bu vahşetler, o havalide çok ciddi bir rahatsızlık meydana getirmişti.

Akhisar Redd-i İşgal Heyeti, Belediye Reisi Vekili ve Akhisar ve Havalisi Redd-i İşgal Kıt'ai Faaliyesi Reisi'nin Harbiye Nezaretine çektiği telgrafta, bu rahatsızlığı görmek mümkündür. Telgrafta, Yunan kuvvetlerinin Menemen'de Müslüman ahaliye yaptıkları işgal, mezalim ve vahşete dikkat çekilmişti. Eğer düşman, söz konusu hareketlerine bir son vermezse mukavemet etmekten çekinmeyecekleri dile getirilmişti (HTVD, Yıl: 2, Sayı: 6, Vesika No: 117).

Yunan kuvvetleri, Menemen'de yaptıkları vahşeti, Bergama'da da ortaya koydu. Barbarca bir tutum sergileyerek girdikleri köyleri tamamen yaktılar. Bu mezalimler neticesinde Bergama ve havalisi göç etmek zorunda kaldı (HTVD, Yıl: 2, Sayı: 6, Vesika No: 121).

Yunan kuvvetleri tarafından Nazilli ve Aydın'da⁵ da büyük mezalim yapıldı. Nazilli'nin işgali ile tahliyesi sırasında tarifi imkânsız acılar yaşanmıştı. Müslüman ahalden 240 kişi, sebepsiz şehit edildi. Aydın'ın tahliyesinde ise İslam mahalleleri tamamen ateşe verilerek binlerce Müslüman öldürüldü. Burada büyük meblağlarda maddi kayıplara yol açıldı. Keza işgalcilerin yanlarında götürdükleri mutasarrıf, hâkim ve diğer üst mevkideki memurlardan bir daha haber alınamadı (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1996: 41-42).

Yunan kuvvetlerinin Aydın'da yaptığı mezalimin şiddeti, Kuva-yı Milliye'nin bu şehri kurtarmak için verdiği mücadele sırasında daha da arttı. Yunan askerleri tarafından Aziziye İstasyonu'nda erkek ve kadınlardan oluşan 130 Türk yolcu trenden indirilerek bir dereye götürüldü. Kadınlara kocalarının gözleri önünde tecavüz edildikten sonra kurtulmayı başaran birkaçı dışında diğerleri gaddarca öldürüldü. İşgal bölgesindeki köyler

5 Aydın'ın işgalinde Yunan kuvvetleri tarafından öldürülen ve kimlikleri tespit edilebilen çok sayıda Müslüman vardır. Bunların isimleri için bk. (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1996: 74-75).

ateşe verilerek ellerine geçirdikleri ahali; kadın, çocuk ayırt etmeksizin yakılıp katledildikten sonra kuyulara atıldı. Müslüman halkın oturduğu semtlerin suları kesildi. Yangın çıkarmak maksadıyla belli noktalara gaz tenekeleri koyuldu. Zorla evlere girilerek, kadınlara tecavüz edilip kocaları ve çocukları öldürüldü. İşgal güçleri, üç gün sürdürdükleri bu katliam sırasında bir yandan da Kuva-yı Milliye ile savaş hâlindeydi. Sonunda Yunan kuvvetleri, yenilerek geri çekildi. Ancak İzmir'den aldıkları destekle yeniden Aydın üzerine saldırıya geçti. Mezalim, daha şiddetlendi. Yollar üzerindeki Müslüman köy ve kasabalar yakıldı. Kaçamayan çocuk, kadın ve ihtiyarlar öldürüldü. Canlarını kurtarabilenler ise İtalyan işgal bölgeleri ile dağlara ve ovalara göç etmek zorunda kaldı (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1996: 42-44).

Yunan zulmü, yukarıda da değinildiği üzere Nazilli'de de benzer acılarına yaşattı. Burayı işgal eden Yunan kuvvetleri tarafından ilçedeki jandarmaya görevden el çektirildiği gibi adı geçen yerin emniyetinin temininden sorumlu olan bekle teşkilatı da dağıtıldı. Halkın millî ve manevi değerlerini rencide edici hareketlerde bulunuldu. Müslüman hanelerine zorla girilip kadınlara tecavüz edildi. Yunan askerlerini şikâyet eden halktan bazı kimseler, önce tutuklandı, ardından öldürüldü. İnsanlar, sebepsiz ve keyfi nedenlerle kurşuna dizildi. Yunan kuvvetleri, Nazilli'yi boşaltırken de telgraf tellerini kesip, direkleri yakarak haberleşmeyi engellemeye çalıştı (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1996: 45-48).

Yunan kuvvetlerinin Akhisar'da yaptıkları mezalim de ürperticiydi. Burada çiftlikte bulunan Halit Paşa⁶ ve 5 arkadaşı vahşice katledildi. Bu vahşete, yerli Rumlar da ortak oldu. (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1996: 51-52). Halit Paşa'nın başı kesilerek, (HTVD, Yıl: 10, Sayı: 38, Vesika No: 911) bir değneğe geçirilip sokaklarda dolaştırıldı (Genelkurmay Başkanlığı, 1999: 156). Yine bu olaylar sırasında Yunan kuvvetleri güzergâhları boyunca geçtikleri köyleri yakarak Müslüman ahalden birçoğunu katletti (HTVD, Yıl: 10, Sayı: 38, Vesika No: 911).

Menderes Nehri'nin güneyindeki köyler de aynı akıbete uğradı. Yunan kuvvetleri, adı geçen nehrin güneyine top ve mitralyözlerle saldırdı. Baltaköy, Demirağası/Emirağası ve Gölhisar köyleri tamamen yakıldı. İşgal kuvvetleri, daha sonra Çine'ye yaklaştı. Söz konusu ilçe ile ona bağlı köylerdeki Müslüman halk, telaş ve korkuya kapılarak Muğla'ya doğru göç etmek zorunda kaldı (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1996: 57). Yunan işgali altında olan yerler, âdeta insanlık dramı yaşamaktaydı.

6 Halit Paşa; Kuva-yı Milliye reislerindendi. Sivildi, paşalık; unvan olarak verilmişti (Genelkurmay Başkanlığı, 1999: 156).

Aydın Mutasarrıf Vekili'nin Çine'den çektiği 26 Temmuz 1919 tarihli telgraf, bu duruma örnektir. Bu telgrafta, Aydın'dan çıkamayan sakat, ihtiyar ve çocukların tamamen katledildiği bildirildi. Keza kızların İtalyan komutanlarının gözleri önünde öldürüldüğü ifade edildi. Yollarda Müslüman cesetlerinin göze çarptığı dile getirildi. O havalideki birçok köy ve kasabanın ateşe verildiği vurgulandı. Buradaki insanların öldürüldüğüne, hayvanlarına el konulduğuna ve mallarının da yağmalandığına dikkat çekildi (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1996: 62-63). Yukarıda da değinildiği gibi Yunan kuvvetleri, bu vahşetleri yaparken birçok yerde yerli Rumlar da bu olaylara dâhil olmuştular.

Nitekim İzmir'de Yunan askerleriyle iş birliği hâlindeki yerli Rumların yaptıkları mezalimden dolayı bir milyon Müslüman Türk çok zor duruma düşürülmüştü. Yunan kuvvetleri, Selçuk Rumlarıyla beraber İslam köylerini basarak yağma, tahrip, gasp, tecavüz ve katliamlarda bulunmuşlardı. Öyle ki Selçuk Rumları, düzenli çeteler kurarak Aydın'a kadar olan tüm güzergâhları kontrol altına alıp durmadan Müslüman kanı akıtmıştı. Hatta bütün Rum köyleri, silah ve mühimmat bakımından âdeti bir lojistik merkezi hâline getirilmişti. İslam ahaliye yönelik yapılan katliamlar, ciddi bir hâl almıştı. Canlarını kurtarmak için yerlerini yurtlarını terk eden birçok insan ise sefalet içinde bırakılmıştı (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1996: 70-72). İzmir'in işgalinden itibaren başlayarak hız kesmeden süren Yunan mezalimi, tahammül edilemez boyutlara ulaşmıştı.

İfade edilen söz konusu bu katliamlardan duyulan rahatsızlık, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa'nın 8 Temmuz 1919'da İngilizlerin Karadeniz Ordusu Başkomutanı General Milne'a gönderdiği mektupta da açıkça görülmektedir. Cevat Paşa, mektubunda İzmir'in işgali sırasında Yunan kuvvetleri tarafından ne kadar kan döküldüğüne dikkat çekti ve maalesef bu dramın ilk günkü gibi devam ettiğini dile getirdi. Yapılan katliamların tek sebebi olarak Yunanistan'ın toprak kazanmak arzusunun gösterdiği. Yunanistan'ın bu hırsının devam ettiği müddetçe de söz konusu acıların dinmeyeceğini belirtti. Köylerde Yunan kuvvetlerine karşı yapılan direnişin bir nefsi müdafaa sayılamayacağını, bunun sadece çaresiz durumdaki o insanların namuslarını korumak için silaha sarılmak mecburiyetinde kalmalarının doğal bir sonucu olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurguladı. Ancak her açıdan teçhiz edilmiş, donatılmış Yunan kuvvetleri karşısında bu lokal ve düzensiz direniş hareketlerinin hiçbir etkisi olmadığını ifade etti. Öte yandan Yunan kuvvetlerinin Bergama, Menemen, Urla, Ahmetli ve Aydın ile daha birçok yerde yaptıkları katliamlara dikkat çekti. Akıtılan bu kanın bir an önce durdurulmasını istedi (HTVD, Yıl: 11, Sayı: 40, Vesika No: 946).

II. ALAŞEHİR KONGRESİ VE KARARLARI

Alaşehir,⁷ Kuva-yı Milliye ruhunun canlı olduğu yerlerden biriydi. Bu ruhun gelişip büyümesinde, 17. Kolordu Komutan Vekili Albay Bekir Sami Bey (Günsav) ile Alaşehir'in ileri gelenlerinden Mustafa Bey ve arkadaşlarının etkisi büyüktü. Adı geçen şahsiyetlerin katkılarıyla Alaşehir'de Kuva-yı Milliye'nin teşkili tamamlanmış oldu (Genelkurmay Başkanlığı, 1999: 101). Söz konusu hareketin bir başka önemi de burada toplanacak olan Alaşehir Kongresi'di (Bayar, 2018b: 424). Bu Kongre,⁸ 16-25 Ağustos 1919 tarihleri arasında yapıldı.

Alaşehir Kongresi'nin amacı, Yunan saldırılarına karşı Batı Anadolu'da direnişi birleştirmek ile Paris Barış Konferansı'nın Yunan zulümlerini incelemek için görevlendirdiği Tahkik Komisyonu'na raporlar hazırlamaktı (Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1967: 205; Bayar, 2018b: 424).

İlk toplantısını, Halil Hüseyin Paşa-zâde Mustafa Bey'in evinin salonunda yapan⁹ kongre, daha sonra 18 Ağustos'tan itibaren çalışmalarını Fevziye Mektebinde sürdürdü (Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1967: 38-39; Konukçu, 2000: 57). Kongre başkanlığına Hacim Muhittin Bey,¹⁰ başkan vekilliğine Halil Hüseyin Paşa-zâde Mustafa Bey ile İbrahim Bey; kâtipliklere ise Abdülgâfur Efendi ve Ömer Bey seçildi (Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1967: 38; Konukçu, 2000: 72).

45 delegenin katıldığı Alaşehir Kongresi'nde aşağıdaki kararlar alınmıştır:¹¹

Madde 1. Kongrede esamisi zirde muharrer murahhaslar bulunmuştur: Alaşehir Murahhası Belediye Reisi Galip Bey, Alaşehir Murahhası ve Kongre Kâtibi Ömer Bey, Alaşehir Murahhası Âkif Bey, Alaşehir Murahhası Cevdet Bey, Alaşehir Murahhası Nazmi Bey, Alaşehir Murahhası Hacı Ali Bey, Alaşehir Murahhası ve Kuva-yı Milliye Kumandanı Mustafa Bey, Eşme Murahhası Müftü Hacı Nazif Efendi, Eşme Murahhası Belediye Reisi Yunus Efendi, İnegöl Murahhası Ethem Efendi, İnegöl Murahhası Mazlum Bey, Ödemiş Birgi Murahhası Salih Vecdi Bey, Ödemiş Birgi Murahhası İsmail Hakkı Efendi, Ödemiş Murahhası İbrahim Ethem Efendi, Ödemiş Murahhası Ali Efendi, Ödemiş Kaymakçı Murahhası Mehmet Ağa, Ödemiş Bozdağ Cephe Murahhası Postlu Mestan Efe, Akhisar Cephe Murahhası Süleyman Efendi, Ayvalık Cephe Murahhası Hacı Ali Bey, Ayvalık Cephe Murahhası Mustafa Bey, Aydın ve Denizli Murahhası Şükrü Bey, Aydın ve Denizli Murahhası Ta-

7 Alaşehir; Manisa'ya bağlı bir ilçe.

8 Alaşehir Kongresi hakkında tafsilatlı bilgi için bk. (Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1967; Konukçu, 2000).

9 Bezmi Nusret Kaygusuz, eserinde toplantıların hep bu evde yapıldığını yazmaktadır (Kaygusuz, 1955: 189).

10 Hacim Muhittin Bey hakkında derli toplu bilgi için bk. (Çoker, 1995: 595-596; Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1967: 9-11; İstiklâl Mahkemeleri, 2015: 18).

11 Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1967: 205-208.

hir Bey, Balıkesir Murahhası ve Kongre Reisi Hacim Muhittin Bey, Balıkesir Heyet-i Merkeziye Murahhası Akhisar Belediye Reisi Kâmil Efendi, Balıkesir Murahhası ve Kongre Kâtibi Müftü-zâde Abdülgâfur Efendi, Buldan Murahhası Hattat-zâde Mehmet Efendi, Demirci Murahhası Müderris Mustafa Efendi, Sarayköy Murahhası Müftü Ahmet Şükrü Efendi, Soma Cephe Murahhası Refet Efendi, Sındırgı Murahhası ve Akhisar Cephe Kumandanı İzmirli Ethem Bey, Salihli Murahhası Müft-i sabık Mehmet Lütfi Efendi, Salihli Murahhası sabık Kadı Zahid Molla Bey, Uşak Murahhası İbrahim Bey, Kasaba Murahhası Süleyman Bey, Kula Murahhası Raşit Efendi, Kula Murahhası Hacı Fehmi Bey, Karahisar-ı Sahib Murahhası Fâkir Bey, Karahisar-ı Sahib Murahhası Haydar Bey, Karahisar-ı Sahib Murahhası Ahmed Efendi, Gördes Murahhası Müftü-i sabık İsmail Hakkı Efendi, Manisa Murahhası Bahri Bey, Manisa Murahhası Süleyman Bey, Manisa Murahhası Ramazan Bey, Nazilli Murahhası İlhami Bey, Nazilli Murahhası Ali Enveri Bey.

Madde 2. Kongre müzakeratı devam ettiği müddetce riyasete Balıkesir Heyet-i Merkeziye Murahhası Hacim Muhittin Bey ve reis vekâletlerine Alaşehir Kuva-yı Milliye Kumandanı Hüseyin Paşa-zâde Mustafa ve Uşak Murahhası İbrahim Bey ve Efendiler ve Kongre kitabetine de Alaşehir Murahhası Ethem Bey-zade Ömer Bey'le Balıkesir Murahhası Müftü-zade Abdülgâfur Efendi intihap edilmişlerdir.

Madde 3. Kongre ilk içtimasını akteylediği Alaşehir eşrafından Mustafa Bey'in salonunu Hareket-i Milliye-Reddi İlhakın tarihî bir hâtırası olarak ruznamesine kaydeder.

Madde 4. Büyük Kongreye atfen umum Hareket-i Milliye-Reddi İlhak heyeti, hakipay-ı hilâfetpenahî ve südde-i saltanat-ı Osmaniye ve seniyyeye sadakat-i kâmileyi bir akide olarak hıfzeder.

Madde 5. Hareket-i Milliye'nin gaye-i yegânesi, bin beş yüz seneyi mütecaviz bir zamandan beri Türk ve İslâm olan sevgili memleketlerimizden vahşi ve aduvv-i ırkımız olan Yunanlıların tardından ibaret olduğuna göre, vatan tehlikesi karşısında bir kütle-i muvahhide halinde birleşen kardeşler her türlü fırka ihtirasatıyla mesalik-i saire efkâr ve hissiyatının suret-i katiyede merdut addedilmesi Kongrece alelilâk kabul edilmiştir.

Madde 6. (Hareket-i Milliye-Reddi İlhak) bu gayeye matuf Hareket-i Milliyeyi teşkilât-ı muntazama ile yaptığı gibi icabederse bundan sonra aynı tarzda kabul edildiğinden şekavete müncer çeteciliği nefretle reddeder.

Madde 7. Balıkesir Kongresince kabul edilen Hareket-i Milliye-Reddi İlhak ismi Alaşehir büyük kongresince aynen kabul edilmiştir.

Madde 8. Harekât-ı harbiye-i milliye devam ettiği müddetce Alaşehir Kongresi de millî umumî seferberlik kabul eder. Fakat muhtelif menatık ve cephe-lerde şimdiye kadar tatbik edilen usuller de ibka edilecek ve hareket-i milliye heyetleri lüzum görülen esnan erbabını silâh altına alacaklardır.

Madde 9. Kongre maksad-ı teşekkülünün en esaslarından birisi de Yunan

mezalim ve cinayatını tetkik ve telfikiyle İzmir'deki muhtelit tahkikat komisyonuna arzolunduğunu ve bu tahkikat komisyonu riyasetinde bulunan İngiliz Ceneralı Milne cenaplarına iblağını kabul etmiştir. (Mektubun sureti 1 numara ile zirde muharrerdir.)

Madde 10. Kongrenin maksad-ı teşekkülünün hakipay-ı şahaneyeye arz ve makam-ı sadarete iblağına karar verildi (suretleri nihayette, 2, 3 numarada muharrerdir).

Madde 11. Kongrenin maksad-ı teşkili hakkında enzar-ı umumiyyeye bir beyanneme neşretmesi takarrür etmiştir. (Sureti nihayette 4 numarada muharrerdir.)

Madde 12. Hareket-i Milliye-Reddi İlhak heyetleriyle heyet-i merkeziyelerinin suret-i teşkili ve vezaifinin taksimi talimatnamesi Alâşehir Kongresinde umumi olarak kabul edilmiştir (talimatname sureti merbuttur).

Madde 13. Merbut Talimatnamede görüleceği veçhile Alâşehir ve civarında bir saha-i mesai kabul edilerek burada ayrıca yedi kişilik bir Heyet-i Merkeziye teşkiline karar verilmiştir.

Madde 14. Denizli, Nazilli cihetlerinde bir saha-i mesai olarak orada da bir heyet-i milliye-i merkeziye teşkiline karar verilmiştir.

Madde 15. Talimatname-i mahsusuna tevfikân heyet-i merkeziyelerin heyetin hülâsası olarak merkezi Alâşehir'de olmak üzere ve üçü heyet-i merkeziyelerce müntehap birisi hariçten olmak üzere Encümen-i Müdiran namıyla bir heyet teşkil olunacaktır.

Madde 16. Kaza Menzil müfettişlikleri ve heyet-i merkeziyeler ile Merkezi Umumi mühürlerinin Balıkesir Kongresince kabul edilen tarzda ve yeknesak olarak hâk ettirilmesi karargâr oldu.

Madde 17. Kongreyi tebrik eden Balıkesir heyet-i merkeziyesine ve Aydın Kuvayı Milliye Kumandanı Hacı Şükrü Beye beyan-ı teşekkür edilmesi karargâr oldu.

Madde 18. Yunanlıların işgal sahalarında yaptıkları mezalim hakkında umumi bir rapor tanzim ve İzmir'deki muhtelit tahkikat komisyonuna iblağ edilmesi kabul edilmiştir.

Madde 19. Zahrenin İzmir'e serbestî-i ihraç, memnuiyeti meselesinin tevhi-di ile men'inde hiçbir fayda olmayacağı gibi bilâkis sui istimali intaç edeceği kongrece kanaat hasıl olduğundan Hareket-i Milliye'nin bu hususla meşgul olmaması muvafık görüldü. Mahallî hükümet ve belediyelerin ittihaz edecekleri mukarrerata bittabi müdahale edilemez.

Madde 20. Harb-i millîde şehit olanların aileleriyle mecruh düşenlere muavenet-i mukteziyenin icrası esas kabul edilmiş fakat muavenetin tarz-ı icrası tesbiti gayrı mümkün olmakla beraber muavenetin mikdar-ı muayyenle takriri Hareket-i Milliye'nin kıymet-i vatanperveranesini tenzil edeceği cihetle hediye miktarının tayini kumandanlarla millî heyetlerinin âray-ı müştereke-sine bırakılmıştır.

Madde 21. Bir cepheden firar veya herhangi bir sebeple infikâk edenlerin diğer cephelere kabulü ancak mahalleri kumandan veya heyetlerinin müsaadesine mütevakkıftır.

Madde 22. Harb-i millî devam ettiği müddetce Yunanlılarla hiçbir veçhile müzakere edilmemesi kabul olunmuştur.

Madde 23. Yunanlıları memleketlerimizden tamamen tardedinceye kadar harb-i millî'de devam Hareket-i Milliyeye atfen kongrece esas olarak telakki edilmiştir.

Madde 24. Kongrenin hitam-ı müzakeresiyle hülasa-i mukarrerattan bahisle hakipay-ı şahaneye ariza-i telgrafiye takdimi ve düvel-i mutelifi mümessillerine telgraf yazılması karargîr oldu. (Suretleri 5, 6 numaraları varakada münderictir.)

Madde 25. Cephe mürettebatının hatt-ı harbi gerilerinde bilâ vazife müsellağan dolaşmaları suret-i katiyede memnudur.

Madde 26. Nakliye ücretlerinin tenzili ve nakliyatta suhulet ibrazı için şimendifer kumpanyası nezdinde teşebbüsat-ı lâzımede bulunulması hakkında karar verildi (suretleri zirde münderictir).

Alaşehir Kongresi tarafından 20 Ağustos 1919'da bir beyanname yayımlandı.¹² Kongre'nin gayesini net ifadelerle ortaya koyan bu bildiri, aynı zamanda Yunan mezaliminin hangi boyutlara vardığını vurgulayarak bölgede yaşanan acılara bir an önce son verilmesi adına yürütülen mesaiyi göstermesi bakımından oldukça önemliydi.

Beyannamede, Yunan kuvvetlerinin Batı Anadolu'ya ayak bastığı günden itibaren adı geçen bölgenin maruz kaldığı insanlık dışı muamelelere dikkat çekildi. Müslüman ahalinin süngülerle gaddarca parçalandığı ifade edildi. Köylerin yakılıp yıkılarak oralarda yaşayan insanların göçe zorlandığı dile getirildi. Ayrıca burada toplanan kongrenin saltanat makamına bağlı olduğu ve herhangi bir fırkayla ilgisinin bulunmadığı belirtildi. Gayelerinin millî birlik ve beraberliğin sağlanmasıyla düşmanın tamamen yurttan kovulması olduğu vurgulandı (Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1967: 210-211).

Alaşehir Kongresi, çalışmalarını sürdürürken İngiliz Karadeniz Orduları Başkomutanı General Milne, İstanbul Hükûmeti'ne bir nota vermişti. Bu notada, daha çok kan dökülmesini önlemek için Yunan kuvvetlerinin buldukları yerlerden ilerilere saldırıya geçmemeleri hakkında emir verildiği iletilmişti. Ancak Kuva-yı Milliye tarafından bir taarruz söz konusu olursa bu sefer işin şeklinin değişeceği uyarısı yapılmıştı. Bunun İtilaf Devletlerine karşı düşmanca bir hareket biçiminde algılanacağından ötürü asayişin temini maksadıyla Yunan ordusuna bazı noktaların işgali için izin verileceği bildirilmişti (Genelkurmay Başkanlığı, 1999: 173).

12 Söz konusu beyanname için bk. (Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1967: 210-211).

Kongre, General Milne'in verdiği bu notadan haberdar olmuş ve cevabî bir yazı¹³ ile ona karşılık vermişti (Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1967: 214). Yazıda, Kuva-yı Milliye'nin gayesinin Yunan kuvvetlerinin yaptığı katliamların bir an önce engellenmesi olduğu vurgulandı. Bu hareketin İtilaf Devletlerine karşı verilen bir mücadeleymiş gibi algılanmamasının altı çizildi. Yunanlıların işgali altındaki köy ve kasabalarda Müslüman ahaliye karşı izlediği yok etme politikasından Kongre'nin haberdar olduğu dile getirildi. Dolayısıyla söz konusu kuvvetlerin burada kalmasını kendi davasına aykırı sayacağına bilinmesi istendi. Bu sebeple adı geçen yerlerde güven ve huzurun sağlanmasının tek yolunun buraların Yunanlıların elinden alınmasıyla mümkün olacağına dikkat çekildi (Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1967: 214-216). Yazıda altı çizilen başka bir husus daha vardı ki bu hem Yunan katliam ve mezaliminin vardığı boyutları hem de Alaşehir Kongresi çalışmalarını şekillendiren hâkim psikolojiyi göstermesi bakımından çok önemliydi.

Yazıda, İzmir ve civarının işgali mutlaka gerekliyse bunun Yunanlılar yerine geçici şekilde İtilaf Devletleri tarafından yapılması uygun olur görüşü üzerinde durulmuştu (Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1967: 216). Bu ifade, Yunan ordusunun Batı Anadolu'da yaptığı mezalimlerle ilgiliydi ve onun söz konusu bölgedeki genel psikolojiyi yansıttığı çıkarımı yapılabilirdi.

Alaşehir Kongresi, bu şartlar altında Yunan kuvvetlerinin işledikleri cinayetler karşısında daha medenice davranacağını düşündüğü başka bir işgal gücünü davet etmeyi, o andaki dertlerini dindirme açısından makul görmüştü. Oysaki bu talep, Yunan işgalinden daha az tehlikeli sayılmazdı. Bu durum, vaktiyle II. Mahmut'un: "*Denize düşen yılanı sarılır.*" diyerek Rusya'dan yardım istemesi gibi bir hâlin içinde bulunduğunu gösterir (Tansel, 1991: 63).

Alaşehir Kongresi henüz toplantı hâlindeyken Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa tarafından 24 Ağustos 1919'da Erzurum'dan Alaşehir Kongresi Başkanlığına bir kutlama telgrafi gönderildi. Mustafa Kemal Paşa, telgrafında toplantının tüm Doğu vilayetleri halkı üzerinde çok içten bir etki uyandırdığını dile getirdi. İzmir için yüreği kan ağlayan bu havalideki insanların söz konusu teşebbüse bütün ruh ve varlığı ile yardımcı olacağını bilinmesini istedi (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, 2006: 66; Kaygusuz, 1955: 190).

Alaşehir Kongresi, 16 Ağustos 1919'da başladığı çalışmalarını, 25 Ağustos'ta tamamladı. Bu Kongre, 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunan or-

13 Bu yazının metni için bk. (Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1967: 214-216). İzmir'deki Tahkikat Komisyonu üyelerine gönderilen yazıda da aynı husus ve isteklerin altı çizilmişti (Tansel, 1991: 62).

dusu tarafından işgaliyle o bölgede başlayan katliam ve mezalimin engellenmesi için metanetli bir duruş sergiledi. İşgallere karşı bölgedeki direniş ruhunu canlı tutmaya gayret etti.

Nitekim adı geçen Kongre, tamamen kendi inisiyatifi ile Batı Anadolu'daki Yunan işgal kuvvetlerinin sökülüp atılması için önemli bir sorumluluk yüklenmişti (Genelkurmay Başkanlığı, 1999: 174). Millî kuvvetleri, birlik ve beraberlik çerçevesinde çalışmaya sevk etmek konusunda çok önemli bir rol oynadı (Gökbilgin, 2011: 234).

SONUÇ

İzmir'in işgaliyle birlikte Yunan kuvvetleri tarafından Batı Anadolu'da büyük katliamlara girişildi. Müslüman Türk ahaliye yönelik tarihte eşine az rastlanan bir mezalim başlatıldı. Kadın, çocuk, ihtiyar demeksizin masum insanlar hiç acımadan katledildi. İnsanlar, çeşitli uzuvları kesilerek işkenceyle öldürüldü. Kocalarının gözü önünde kadınların namusları kirletildi. Bu olaylar, sadece katliam ve namus ihlalleriyle sınırlı kalmadı.

Bölge, maddi açıdan da büyük kayıplara uğradı. İnsanların evleri, haneleri basılarak yakıldı ve yağmalandı. Hayvanlarına el konuldu. Birçok köy ve kasaba harabeye döndü. İnsanlar göçe zorlanarak köy ve kasabalarını terk etmek zorunda bırakıldı. Bu vahşete, birçok yerde yerli Rumlar da iştirak ederek Yunan askerleriyle aynı zulme ortak oldular.

Yunan kuvvetlerinin yaptığı bu vahşetlere karşı bölgede direnişi canlı tutmak için Batı Anadolu'da bazı kongreler düzenlenmişti. Bunların en önemlilerinden biri de Hacim Muhittin Bey'in başkanlığında 16-25 Ağustos 1919 tarihleri arasında toplanan Alaşehir Kongresi'ydi. Yunan ordusunun o bölgede yaptığı katliam ile mezalimin şiddeti, Alaşehir Kongresi'nin karar ve faaliyetlerinde de belirleyici olmuştu. Nitekim Kongre, o havalide yaşanan insanlık dışı zulüm ve vahşete dikkat çekerek bunun bir an evvel durdurulması için yoğun mesai harcamıştı.

Yunan mezalimi, bölge halkı üzerinde büyük bir travma ve korku meydana getirmişti. Yunanlılara karşı halkta ciddi bir güvensizlik ve tereddüt oluşmuştu. Yunan ismi, o insanların zihinlerinde katliam, tecavüz, yağma, talan, gasp gibi kavramları çağrıştıran hâle gelmişti. Nitekim bu ruh hâlinin Alaşehir Kongresi'nin karar ve uygulamalarına da sirayet ettiği açık bir şekilde gözlenmişti. Öyle ki adı geçen Kongre'nin Karadeniz Orduları Başkomutanı General Milne ile İzmir'de Tahkik Komisyonu üyelerine gönderdiği yazılarda da bu durumu görmek mümkündür. Her iki yazıda da İzmir ve civarının işgali mutlaka gerekiyorsa bunun Yunanlılar yerine geçici şekilde İtilaf Devletleri tarafından yapılması uygun olur ifadesine yer verilmesi, Yunan mezaliminin bölgede nasıl anlamlandırıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

KAYNAKÇA

A. Resmî Yayınlar

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (1996). *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezâlimi II, Anadolu'da Yunan Mezâlimi*. (Yay. Haz. Uğurhan Demirbaş ve diğ.). Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

İstiklâl Mahkemeleri, C. I. (2015). Ankara: TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları.

B. Dergiler

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (Eylül 1952). Yıl: 1, Sayı: 1, Vesika No: 23. Ankara.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (Aralık 1953). Yıl: 2, Sayı: 6, Vesika No: 121. Ankara.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (Aralık 1961). Yıl: 10, Sayı: 38, Vesika No: 911. Ankara.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (Haziran 1962). Yıl: 11, Sayı: 40, Vesika No: 946. Ankara.

C. Kitaplar (Araştırma Eserleri ve Hatıratlar)

Apak, R. (1990). *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Armaoğlu, F. (1994). *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1990 (Cilt I: 1914-1980)*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri. (2006). (Yay. Haz. Ali Sevim, İzzet Öztoprak, Mehmet Akif Tural). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Avcıoğlu, D. (1991). *Millî Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e 3. Kitap*. İstanbul: Tekin Yaymevi.

Bayar, C. (2018a). *Ben de Yazdım C. II Millî Mücadele'ye Gidiş Millî Mücadele'ye Giriş*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Bayar, C. (2018b). *Ben de Yazdım C. III Millî Mücadele'ye Giriş Millî Mücadele*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Çoker, F. (1995). *Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923, C. III, I. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları.

Genelkurmay Başkanlığı. (1999). *Türk İstiklâl Harbi, II'nci Cilt, Batı Cephesi, I'nci Kısım*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Gökbilgin, M. T. (2011). *Millî Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Jaeschke, G. (1989). *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kaygusuz, B. N. (1955). *Bir Roman Gibi*. İzmir: İhsan Gümüşayak Matbaası.
- Konukçu, E. (2000). *Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Sarıhan, Z. (1993). *Kurtuluş Savaşı Günlüğü C. I (Açıklamalı Kronoloji) Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne (30 Ekim 1918-22 Temmuz 1919)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Selek, S. (2010). *Anadolu İhtilali Mondros Mütarekesi'nden Türkiye Cumhuriyeti'nin Doğuşuna Kadar Ulusal Savaşımızın Belgeseli C. I*. İstanbul: Kastaş Yayınevi.
- Tansel, S. (1991). *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar C. II*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları. (1967). *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvayı Millîye Hatıraları (1919-1920)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

BÖLÜM 15

TÜRK KÜLTÜRÜ BAĞLAMINDA ALEVİ TOPLULUKLARINDA YARATILIŞ FELSEFESİ

*İbrahim KARACA*¹

---

¹ Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Halkbilimi Bölümü
Araştırma Görevlisi, ibrahimkaraca@erciyes.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1563-7584>.

Türk kültürü emsali çok az görülmüş şekilde geniş bir coğrafyada kendisini göstermektedir. Doğuda Çin denizi, batı da Avrupa içlerine kadar yayılım göstermiş Türk kültürü, günümüzde siyasi sınırların ötesinde varlığını sürdürmektedir. Bu çalışma Alevi topluluklarda anlatılan yaratılış mitlerini Türk kültürü bağlamında ele almaktadır. Alevi topluluklar veya Alevi inançlı topluluklar Orta Asya'dan Avrupa içlerine kadar geniş bir coğrafyada kendilerini göstermektedirler. Bu topluluklar arasındaki ortak bağ Ali'nin kendisidir. Ayrıca bu topluluklar Türkçe konuşmaktadırlar.

Bu çalışma Türk kültürü bağlamında Alevi topluluklardaki yaratılış anlatılarını ele almaktadır. Çalışmaya konu olan Alevi topluluklar Anadolu'da Aleviler, Yezidiler ve İran'da Ehl-i Haklardır. Alevi topluluklardaki yaratılış anlatıları ile Türk kültüründe yaratılış anlatıları arasında benzerlikler bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı Alevi topluluklardaki yaratılış anlatılarını Türk kültürü bağlamında ele almak oluşturmaktadır.

Halklar ve topluluklar doğada görüp açıklayamadıkları olayları mitlerle açıklanabilir hale getirmektedirler. Şüphesiz bu konuların başında yaratılış konusu gelmektedir. Her kültürde kendi değerler sistemi içerisinde işlenen kültürel kodlar bulunmaktadır. Yaratılış mitlerine bakıldığında zaman bu kültürel kodlar açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Yaratılış ile ilgili olarak toplumlar kültürel değerler sistemine uygun olarak açıklama yoluna gitmişlerdir. Bu açıklama kendisini mit olarak göstermiş ve birtakım ritüellerin oluşmasına da fırsat vermiştir. Yaratılış doğaüstü varlık veya varlıklar tarafından yeryüzünün yeraltının ve göğün oluşumunu açıklamaktadır. Bu yaratılış süreci içerisinde insanoğlunun yaratılışı da ayrı başlık altında veya dünyanın yaratılışı ile de ilişkilendirilmiştir. Yine aynı şekilde yeryüzünde bulunan dağlar, denizler, ormanlar, hayvanlar ve bitkilerde toplulukların değerler sistemi içerisinde kültür bağlamında ele alınmıştır. Bu söylemden farklı olarak bazı inanışlarda da yaratıcı bir varlık olmayıp kaostan ortaya çıktığını söyleyen kültürel çevrelerde bulunmaktadır. Yaratıcı tarafından yapılan bu ilk iş kültürlerin Tanrı'nın vasıflarını ortaya çıkarmasını da sağlamaktadır. Yaratılan ve yaratıcı arasındaki ilişki toplulukların değerler sistemini oluştururken aynı zamanda rolleri de belirlemektedir. Burada karşımıza kozmogoni mitleri çıkmaktadır. Kozmogoni kabaca dünyanın yaratılışını ele alan mitleri ifade etmektedir.

Yaratılış anlatılarında karşılaşılan kaos karmaşıklığı ve düzensizliği ifade etmektedir. Kaos, kozmogoni mitleri vasıtasıyla ortadan kalkmaktadır. Kozmogoni mitleri insanların veya toplulukların yaratılışına dair meraklarını ortadan kaldırdığı gibi onların yaşamlarına dair modelleri de sunmaktadır. Bu modelleme Tanrı'yı da tanımlamaktadır. Tanrı'nın veya yaratılışta yer alan ilahi gücün ebedi ve ezeli olması, zamandan ve mekandan bağımsız olması, gücü ve kudretinin sınırsız olması, öğretici

olması, koruyucu olması gibi vasıflar yaratılış mitlerine kodlanarak topluluklardaki Tanrı kavramını oluşturmaktadır. Tanrı'nın olduğu yaratılış mitlerinde güçlü bir tek tanrı inancı bulunmaktadır. Bu türden mitlerde yoktan yaratma söz konusudur. Tanrı haricinde ortada olanlar sonradan yaratılmışlardır. Sonradan yaratılanlar ile ilgili olarak yaratılanların yaratıcının kendisinden mi türedikleri ile ilgili sorular bulunmaktadır. Yoktan yaratma yani “ex nihilo” ve hiç bir şey ortada yokken yaratmadır.

Bu çalışma Türk kültürü bağlamında Alevi topluluklarındaki yaratılış felsefesini kendisine konu edinmiştir. Çalışmaya konu olan topluluklar İran'da Ehl-i Haklar, Anadolu'da Alevi-Bektaşî topluluklarıdır. Bu topluluklarda anlatılan yaratılış mitlerinde ortak veya benzer motifler bulunmaktadır. Bu motiflerin Türk kültürü bağlamında açıklanması çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

Yaratılış hikâyeleri veya mitleri her toplulukta bulunmaktadır. İnsanların açıklayamadıkları doğüstü ilk soru dünya nasıl meydana geldi? Yaratıcı var mı? Varsa dünyayı nasıl yarattı? Bu soruları, kültürler ve toplumların değerler sistemi cevaplamaya çalışmışlardır. Bu cevaplar mitleri oluşturmuştur. Mitler ise beraberlerinde ritüellerin oluşmasını sağlamıştır. Örneğin Ehl-i Hak yaratılış miti beraberinde cem töreninin oluşmasını sağlamıştır. Yaratılış hikâyeleri anlatılmağa başlamadan önce kaotik yani kaos hali genel olarak kabul edilmektedir. Dünyanın yaratılmadan önceki zamanı Tanrı'nın veya Tanrıların yani yaratıcının ne yaptığı bilinmez bir durum sergilemektedir. Sonrasında yaratıcı genel olarak veya benzer olarak yer, gök ve yeryüzünü ayırmaktadır (Demirci, 1995: 15). Kozmogonik anlatılar veya bize dünyanın ilk durumunu anlatan hikâyeler ilk günden veya tarihten bahseden mitolojidir (Aksoy, 2007: 50).

Kozmoloji, kozmogoni, kozmos, kaos kelime ve kavramları doğrudan yaratılış ile ilgili kavramlardır. Yaratılışın gerçekleştiği ve doğüstü gücün dünyayı ve ötesini meydana getirdiği yaratılış anı, kavramsal olarak kozmogoni terimi ile açıklanır. *Kozmogoni evrendoğum olarak adlandırılabilceği gibi, Yunanca'da evren anlamına gelen “kozmos” kelimesi ve Yunanca'da doğuş anlamına gelen “goneia” kelimelerinden oluşmuş bir terimdir* (Uğurcan, 2016: 18). Kozmoloji, kaos halinden düzenli bir yaratılış sürecini anlatmaktadır. Kozmogoniler milletlerin değerler sistemine bağlı olarak gerçek olmayan bir anda ve yerde yeryüzünün oluşumunu anlatır (Aksoy, 2007: 48). Yaratılış mitlerinde mekanın da önemli bir rolü bulunmaktadır. Başaran yaratılış mekanı ile ilgili olarak şunları söylemektedir; *“Kozmogoni, aynı zamanda topogonidir; bir diğer ifadeyle, evrenin kökeni, mekânın da kökenidir. Bu sonuçla birlikte asıl sorumuzun kaynağına da ulaşılmış oluruz: yani yaratılış anlatılarındaki mekân sorunsalına. Yaratılış, evrenin başlangıcına dair bir anlatı gerektirir. Neden, nasıl, ne zaman ve nerede bu içinde olduğumuz âlem meydana gelmiştir?”* (Başa-

ran, 2022: 578). Yaratılış anlatılarında yaratılışın “nerede” gerçekleştiği de hikâye edilir (Başaran, 2022: 580). Ex nihilo kavramı yaratılış anlatılarında üç tek tanrılı Sami dini Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam’da bulunmaktadır. Bu yaratılış anlatılarına göre yaratılmış bir maddenin olmadığı bir an vardır (Aksoy, 2007: 47). Kozmogoni mitlerinde yaratılış anlatıları çeşitli şekillerde ortaya çıkmaktadır. Bunlar yoktan yaratma Ex Nihilo, kaostan varoluş, kozmik bir yumurtadan çıkış, kozmik anne babadan var olma, çıkış mitosları sudan yaratılış (Aksoy, 2007: 51). Alevi topluluklar özelinde yoktan yaratma yani ex nihilo vardır. Ex nihilonun özellikleri şunlardır;

1- *Yaratıcı Tanrı, kendine ortak kabul etmeyen en büyük göç unsurudur.*

2- *Tanrı kendi kendine var olmuştur, bu boşluk ya da mekanda gerçekleşmiş olabilir,*

3- *Yaratma eylemi, bilinçli ve düzenli bir eylemdir. Belli bir plan doğrultusunda gerçekleşmiştir.*

4- *Tanrı ondan önce var olan ve onu aşan bir gerçeklik ve güç bulunmadığı için eylemlerinde özgürdür (Aksoy, 2007: 50).*

Kozmogoni mitleri, aynı zamanda etnolojiktir. Bu nedenden dolayı kültürün en önemli bir bileşeni olarak görmemiz gerekmektedir. Bu mitte anlatılan yaratılış kutsal ve ritüellerin üretimi için bir model teşkil eder (Aksoy, 2007: 48). Bütün geleneksel dinlerde olduğu gibi kozmogoni ve köken mitleri kutsal şeylerin ilminin özünü oluşturmaktadır. Doğal olarak farklı tanrıları öne çıkaran ve yaratılışın başlangıç noktası olarak çok sayıda dinsel merkezi seçen birçok kozmogoni miti vardı (Eliade, 2003: 114).

Alevi topluluklardaki yaratılış anlatılarına geçmeden önce çeşitli topluluk ve inançlarda yer alan yaratılış anlatılarına bakmak yerinde olacaktır. Sümerler Mezopotamya halkları arasında tarihi ve kültürü bakımında en önemli uygarlıklardandır. Sümerler ne zaman var olduğunu bilmedikleri ilksel suyu veya dünya var olmadan önceki yaratıcı suyu tarihsel sıralamada öne koymaktadırlar. “İlksel denizden, gök ve yerin birliğinden oluşan kozmik dağ meydana gelir. Gök, eril tanrı An, yer ise dişil tanrı Ki’dir. Bu iki Tanrı ilk başta iç içedirler ve bu birlikten hava tanrısı Enlil doğar. Enlil, göğü yerden ayırır ve yeri, bir başka deyişle annesi Ki’yi ele geçirerek onunla birleşir. Birleşmenin ardından evrenin düzenlenmesi, insanın yaratılışı ve uygarlığın kuruluşu başlamış olur” (Uğurcan, 2016: 19; Eliade, 2003: 79). Görüleceği üzere su motifi Sümerlerde bulunmaktadır. Dünyanın yaratılışında su motifi genel olarak bulunmaktadır (Aksoy, 2007: 59). Enuma Eliş, Babillerin yaratılış hikâyesini anlatmaktadır. Bu destanın başında yaratılış öncesinde hiçbir şey yoktur. Ne Tanrılar, ne ülkeler, ne de hayvan ve bitkiler vardır. *Bütün topraklar denizdir; her*

şey suyun içerisindeki tohumlardan ibarettir. Su ise iki türdür; tatlı su okyanusu Apsu ve tuzlu su okyanusu Tiamat. Hayat bu iki zıtlığın birleşmesinden var olur. Bu esnada varlık aleminde sadece tanrılar vardır, ancak birbirleriyle anlaşamayan Tanrılar arasında bir savaş meydana gelir. Sonucunda en büyük Tanrı kabul edilen Marduk yeri, göğü ve bu iki unsurun arasında bitkiyi, hayvanı ve insanı yaratır (Uğurcan, 2016: 19). Enuma Eliş adıyla bilinen kozmogoni şiiri, Gılgamış destanıyla ilk sözlerinden alınmıştır. Kozmogoni şiiri Gılgamış destanıyla birlikte Akad dininin en önemli yaratımını oluşturmaktadır. Enuma Eliş dünyanın kökenlerini Marduk'u yüceltmek amacıyla anlatılır. Enuma Eliş de Apsu ile Tiamat anlatılmaktadır. Tatlı ve tuzlu suların karışımından diğer tanrı çiftleri doğar. Görüleceği üzere Mezopotamya mitlerinde de yaratılışa su bulunmaktadır (Eliade, 2003: 90).

Mezopotamya'dan sonra değinilmesi gereken bir diğer kültürde İran medeniyetidir. Burada karşımıza Zerdüştilik inancı çıkmaktadır. Zerdüştilerin kutsal kitabı olan Avesta metinlerinde yaratılış ile ilgili olarak anlatılar bulunmaktadır. Zerdüştilik inancında Ahura Mazda hiçlikten varlığı ve düşüncüyü yaratığına inanılmaktadır. Zerdüştilikte Ahura Mazda, evvel göğü daha sonra diğer varlıkları yaratmıştır (Uğurcan, 2016: 22). Zerdüştilik'te Kaos ta yani hiçlikten sonra Ehrimen ve Hürmüz belirmiştir. Düalist dünya görüşüne göre biri iyilik diğeri kötülük Tanrı'sıdır. Ayrıca Burada Hürmüz erkek Ehrimen dişi fonksiyonludur (Demirci, 1995: 15). Esin Türklerde düalist anlayışı ile ilgili olarak İranlılarda düalist anlayışın bulunduğunu söylemektedir (Esin, 2021: 22).

Eski topluluklar kendilerinden sonra gelen toplulukları kültürel olarak etkilemişlerdir. Sümer kozmolojisi, Sami kozmolojii etkilerken Mısır kozmolojisi de Yunanları etkilemiştir. Hindu kozmolojyse batıyı hem doğuyu hem de Ön Asya medeniyet ve uygarlıklarını etkilemiştir. Bu nedenle orijinal veya başka medeniyetlerden etkilenmemiş yaratılış mitlerine ulaşmak oldukça zordur (Demirci, 1995: 15). Hint mitolojisinde yaratılış enerjiden ortaya çıkmıştır (Demirci, 1995: 15). *Hinduizm'de yaratılış gök baba ve ana yeryüzü ile onların Tanrı çocukları şafak ve iki ilahi at adamın maceraları ile anlatılmaktadır* (Yıldırım, 2001: 6).

Yunan medeniyetinde ise hiçbir şey yaratılmadan önce Kaos hali bulunmaktadır. *Klasik Grek mitolojisinde temel kaynak olan Hesiod'un Theoganyisine göre sonsuzdan beri var olan bir kaos mevcuttur. Kaostan 'gaia', 'eros', 'erebus' ve gece ortaya çıkar. Titanlar insanların ilk örnek ataları olarak son aşamada yaratılmışlardır* (Demirci, 1995: 16). *Sümer, Asur ve Babil gibi Yakın Doğu ve Mezopotamya destanlarının çekiciliği ve büyüleyiciliğini derleyen ve sonrasında epey literatüre de ev sahipliği yapacak bir uyarlamasını oluşturan Yunan mitolojisi, başlangıçta "belirgin" sular sunmaz; bunun aksine Khaos vardır. Ancak yine*

de, Hesiodos'un teogonisi örneğın, aslında bir kozmogonidir ve mevcut nizami âlemin oluşumunun ilk aşamalarındaki gökler ve yerin birbirinden ayrılmasını konu edinir (Başaran, 2022: 581).

Yahudilerin yaratılış hikâyesi kutsal kitabın tekvin bölümünde yer almaktadır. Buna göre Tekvin bölümünde yaratılış anlatısı şu şekilde anlatılmaktadır: “*Başlangıçta Allah gökleri ve yeri yarattı. Ve yer ıssız ve boştu ve enginin yüzü üzerinde karanlık vardı ve Allah'ın ruhu suların yüzü üzerinde hareket ediyordu. Ve Allah dedi: ışık olsun ve ışık oldu. Ve Allah ışığın iyi olduğunu gördü ve Allah ışığa gündüz ve karanlığa gece dedi. Ve akşam oldu ve sabah oldu, bir gün. Ve Allah dedi: suların ortasında kubbe olsun ve suları sulardan ayırsın. Ve Allah kubbeyi yaptı ve kubbe altında olan suları, kubbe üzerinde olan sulardan ayırdı; kubbe üzerinde olan sulardan ayırdı ve böyle oldu. Ve Allah kubbeye gök dedi. Ve akşam oldu ve sabah oldu ikinci gün*” (Kitabı Mukaddes, Tekvin, Bap 1, 1997; 5).

Türklerde Yaratılış Mitleri

Her topluluk ve kültürde olduğu gibi Türk kültüründe de yaratılış anlatıları mevcuttur. Geniş bir coğrafyada yaşayan Türkler tek nüshası olan bir yaratılış anlatısına sahip değillerdir. Türk kültüründe yaratılış anlatısını ünlü Türkolog Radloff vermektedir. Buna göre anlatı şu şekildedir; “*Yer ve gök yaratılmadan önce her şey sudan ibaretti, yer yoktu, gök yoktu, güneş ile ay da henüz yoktular. O zaman, Tanrıların en yükseği, bütün varlıkların başlangıcı, insanoğullarının atası ve anası Tengere Kayra Kan kendisine benzer bir varlık yaratarak ona kişi (kiji) dedi. Kayra Kan ile kişi su üzerinde iki kara kaz gibi sakın sakın uçarak süzülürlerdi. Fakat kişi bu ebedi sükûnetten memnun değildi, o, Kayra Kan'dan da fazla yükselmek istiyordu. Bu ölçüsüz hareketinden dolayı o, uçma hassasını kaybetti ve derinliklere, dipsiz suya yuvarlandı. Boğulacak dereceye gelince, ihtiyaç karşısında Tengere Kayra Kan'ı (merhametli semayı) yardıma çağırdı. Kayra Kan, kişiye derinlikten kalkması için emir verdi, sonra kişinin, üzerinde oturarak suya karşı korunabilmesi için denizden bir yıldızın yükselmesini emretti. Kişi artık uçamadığı için, Kayra Kan yeri yaratmak istedi, bunun için kişiye, suya dalarak derinliklerden toprak çıkarmasını söyledi ve bu toprağı suyun üzerine serpti. Kişi, sudan toprak çıkarırken kendisi için gizlice bir arazi yapmak maksadıyla toprağın bir parçasını ağzında sakladı. Fakat, yukarıya çıktığı zaman ağzındaki toprak şişti ve nefes alamaz oldu, eğer Kayra Kan ağzındaki toprağı tükürmesini emretmemiş olsaydı, boğulacak dereceye gelecekti. Kayra Kan tarafından yaratılan yer düz ve arızasızdı, fakat kişinin ağzından fıskıran toprak her tarafa sıçradı ve birçok yerde bataklıkli tepecikler meydana getirdi. Kayra Kan kızgınlıkla kişiye Erhk adını taktı ve onu ışık diyarından kovdu; bunun üzerine arz üzerinde yerleşsinler diye başka kişiler yarattı. Yerden dokuz dallı bir ağaç büyüterek, her dalın altında bir kişi yarattı. Bu dokuz*

kişi, bugüne kadar yeryüzünde yaşayan dokuz boyun cetleri olmuşlardır” (Radloff, 1956: 6). Radloff yine başka bir yerde Türklerin yaratılışı ile ilgili olarak su motifi ve uçan kuşu ileri sürmektedir (Radloff, 1956: 368).

Radloff’un derlediği Türk yaratılış mitlerinde görüleceği üzere hiçbir şey yokken yeryüzü su ile kaplıdır. Tanrı Kara Han veya Kayra Han dünya üzerine Ülgen’i göndermektedir. Ülgen uçsuz bucaksız su üzerinde uçmaktadır. Daha sonra yeryüzü ve karalar oluşmaya başlamıştır. Yaratma eylemi “yaptım oldu” de diyerek gerçekleşmektedir. Bu durumda Türk kültüründe yaratılış ile ilgili olarak ‘ex nihilo’ yani yoktan yaratma olduğu söylenebilir. Ayrıca yaratılış mitolojisinde yer alan su motifi de Mezopotamya uygarlıklarında görülen su motifi ile benzerlik göstermektedir. Başka bir görüşe göre de ‘ex datis’ olduğudur. Dünyanın yaratılışın zaten yaratılmış ya da orada zaten bulunan ilksel sulardan yaratılır görüşü vardır (Başaran, 2022; 583). Mısır, Mezopotamya yaratılış mitlerinde su önemli bir yeri işgal etmektedir. Hiçbir şey yaratılmadan önce yeryüzü sular ile kaplıdır. Suyun yaratılışına dair anlatım bulunmamaktadır. Türk kültürü ve yaratılış anlatılarında da ilk başta dünya su ile kaplıdır. Daha sonra Ülgen yeryüzünde uçmaktadır. Bu anlatı Alevi değerler sistemi içerisinde olan Cebrail ile aynı görevi üstlenmektedir. Tanrı Kara Han Ülgen’i sular üzerinde uçması için bırakmıştır. Cebrail’de yaratıcısından habersiz şekilde sular üzerinde uçmaktadır.

Türk yaratılış mitleri aynı zamanda Gök Tanrının sınırlarını da belirlemektedir. Bozkır toplumlarının Gök Tanrısının öncesi ve sonrası yoktur, koruyucu ve öğreticidir. O yaratıcı ve aşkın varlıktır. Oysaki diğer ruhlar ve unsurlar beşeri özellikler göstermektedir. Ancak bu ruh ve unsurlar çeşitli yazıtlarla beraber yeryüzünde ve öbür dünyada yavaş yavaş yaygınlaşma vardır (Cebeci, 2016: 25). *Kâinatın bütün tezahürlerini gök ve yir-sub/v’un (yer-su: yeryüzü) temsil ettiği birbirine zıt, fakat birbirini tamamlayan iki evrensel ‘nefes’ten oluşmuş olarak kabul eden sistem, proto-Türk ve Türklerin en eski, belki de öz kozmolojisiydi* (Esin, 2001: 19). Esin yaratılış ile ilgili olarak dünya yaratılmadan önce suyun varlığını ve Tanrının kuş biçiminde bir varlığı yeryüzüne gönderdiğini ifade etmektedir (Melikoff, 2010: 56).

Alevi Topluluklarda Yaratılış Anlatıları

Alevilik, Türklerin Müslüman olmaya başladıkları zamanlarda ortaya çıkmıştır. Halk dindarlığı sonucu ortaya çıkan Alevilik, Horasan’dan Balkanlara geniş bir coğrafyada varlığını sürdürmektedir. Nusayrilik, Yezidilik, Ehl-i Hak, Kakailik, Kalenderilik, Hurufilik, Bektaşilik gibi isimlerle anılan bu toplulukların ortak değerler sistemi bulunmaktadır. Bu anlatılarda veya mitlerde benzerlikler bulunmaktadır. Bu benzerlikleri Türk kültürü bağlamında değerlendirmek bilimsel olarak mantıklı so-

nuçlar doğurmaktadır. Bu topluluklardan Anadolu'daki Alevi topluluklar ve İran'da Ehl-i Hak toplulukları günümüzde geleneksel olarak varlıkları sürdürmektedirler. Yıldırım, Alevilik tarihini yaratılış ile başlatmaktadır. Buna göre; *“Alevi tarihinin birinci kurucu dönemi ilk yaratılış dönemidir. Gerçekten de kolektif menkıbelerin epey bir kısmı bu döneme dair mitolojik anlatılardan oluşmaktadır. Bu menkıbelere göre ilk yaratılan Ehl-i beytin nuru olmuştur. Bir grup menkıbenin ana konusu Ehl-i beytin yaratılıştan gelen üstünlüğünü anlatmaktadır. Örneğin Cebrail ve meleklerin yaratılış menkıbesinde bu mesaj açıkça menkıbenin diğer mesajlarını gölgeler. Meleklerden ilk yaratılan Cebrail olmuştur. Ancak karalar henüz yaratılmadığından Cebrail bir türlü konacak yer bulamaz ve binlerce yıl havada uçmak zorunda kalır. Cebrail'i bu azaptan kurtaran imam Ali'nin nuru olur (Yıldırım, 2020: 189). Bu durum genel olarak Alevi topluluklarında kendisini göstermektedir. Anadolu Aleviliği içerisinde önemli bir yeri olan Tahtacılar da yaratılış anlatısı mevcuttur. Selçuk, Tahtacılar'daki yaratılış ile ilgili olarak şunları söylemektedir: “Tahtacılar arasında tespit ettiğimiz yaratılış miti ile ilgili olarak menkıbeleri incelediğimizde antropogonik açıdan iki farklı yaratılış durumuyla karşılaşırız. Bunlardan birincisi, Allah'ın Muhammed ve Ali'yi kendi nurundan yaratması; diğeri ise Allah'ın Adem'i topraktan yaratmasıdır (Selçuk, 2008: 76).*

Alevi topluluklardan sayabileceğimiz Yezidilerde de yaratılış miti bulunmaktadır. yezidi yaratılış anlatısında dünya yaratılmadan önce yeryüzü su ile kaplıdır. Yezidi anlatısında Cebrail yerine yeryüzünde Melek Tavus uçmaktadır. Alevi anlatılarında yer alan tanrıdan habersiz uçmaktadır. Gaipten ses gelir ve ben kimim? Sen kimsin? Diye seslenir. Sonunda tanrıyı yaratıcı olarak tanır ve bağışlanır (Melikoff, 2010: 255).

Anadolu Aleviliği içerisinde yaratılış anlatısını Ali Rıza Yıldırım derlemiştir. Ali Rıza Yıldırım tarafından derlenen Alevilerdeki yaratılış anlatısı şu şekildedir; *“Cebrail uçtu, 40 yıl hava da döndü; yoruldu, kanadı ağrıdı, konacak yer bulamadı, Allah'ı Teala tarafından deryanın içinden bir gök kubbe açıldı. Cebrail gidip o kubbenin üstüne kondu. O yeşil kubbenin içinden gelen ses Cebrail'e kim olduğunu sordu. Cebrail, ise “sen sensin ve ben de benim”, cevabını verince kubbe kayboldu ve Cebrail derya ile baş başa kaldı. Cebrail havalanmak zorunda kaldı ve kırk yıl daha uçtu. 40 yılın sonunda o kubbe bir kez daha belirdi. Kubbenin üstüne bir daha konan Cebrail'e kim olduğu bir kez daha soruldu. Cebrail aynı cevabı verince kubbe kapandı. Cebrail kırk yıl daha uçtuktan sonra ustasını buldu. Ustası Aliye'l-Murtaza idi. Hz. Ali Cebrail'e “sen o kubbeye konduktan sonra benlik getirdin, orada sana kim olduğun sorulduğunda alçak gönüllü ol; sen haliksin ben mahlukum sen yaratıcısın ben yaratılmışım de, o zaman kubbe açılır” dedi. Cebrail'e sen haliksin ben mahlukum demesini söyleyen ses Ali'nin sesidir. Böylece daha ilk yaratılışında Ali,*

Cebrail'e usta olmuştur. Cebrail kubbeye konduktan sonra içine girer ve Hz. Fatıma'yı görür. Hz. Fatıma'nın üzerinde taç, kuşak ve küpeler suretinde Beş esma (Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Hz. Fatıma'nın kendisi) temsil edilir. Cebrail, o zaman anlar ki ehl-i beyt'in nuru herkesten önce yaratılmıştır ve dolayısıyla bütün yaratılmışlardan üstündür. Menkıbenin Alevi teolojisinin omurgasını oluşturan ehl-i beyt inancıyla ilişkisi apaçık ortadadır. Cebrail ve meleklerden sonra Adem ve yeryüzü yaratılır. Adem'in yaratılışına dair menkıbe Alevi inancının insan bakışını temel kodlarını içinde barındırır. (Yıldırım, 2020: 190). Adem öncelikle meleklerden farklı olarak irade sahibi olacak, iyilik ve kötülük arasında seçim yapabilecektir. Allah'ın kötülük yapabilecek –ki kötülük Allah'ın emrinin dışına çıkmak demektir- bir varlık yaratacağını duyunca melekler şaşkınlıklarını dile getirirler. Ancak Allah, nefis vererek meleklerden ayıracağı bu varlığın meleklerden de üstün olacağını söyler. Melekler, Allah'ım ne gerek var bir âdemoğlu yaratmaya, biz meleğiz, bizi sen yarattın. Biz sana karşımı geliyoruz? Hizmetini mi yapmıyoruz, kusur mu yapıyoruz? Diye sordu. Allah, hizmetinizi de yapıyorsunuz, kusurunuzda yok ama size nefis vermedim, damak vermedim, hırs vermedim, yeme içme vermedim, nur yiyip nur içiyorsunuz. Ona nefis vereceğim, hırs vereceğim, yem içme vereceğim, öldüreceğim, sabredecek bize kulluk yapacak, ibadet edecek. Onları sizden üstün yapacağım. Ona verdiğimi size vermiyorum. Benim ne yapacağımı bilmezsiniz, ben sizin ne yapacağınızı bilirim dedi. O zaman melekler eyvallah ya resul ne istersen yap, hata mı ettik bizi bağışla. Diyerek özrü diledi. Allah da onları hoş gördü. (Yıldırım, 2020: 191).

Melikoff'un belirttiği yaratılış anlatısında Cebrail'in yaratıcıdan habersiz dünya üzerinde uçuşması ve sonra Ali'nin kılavuzluğu ile Tanrıyı tanıması anlatılmaktadır (Melikoff, 2010:256-260). Emine Yüksel tarafından derlenen bir Alevi yaratılış anlatısında da Cebrail'in Tanrıdan habersiz şekilde yeryüzündeki deniz üzerinde uçtuğu ve sonrasında Tanrıyı tanıması anlatılmaktadır. (Yüksel, 2016: 96). Ehl-i Hak inancında yaratılış ile ilgili olarak benzer iki anlatı bulunmaktadır. Bunlardan ilki Şah name-i Hakikat adlı eser de diğeri ise Tezkere-i A'la adlı eserde yer almaktadır. Tezkere-i A'la'da ise anlatı şu şekildedir; “Mevla kendisinden bir inci yarattı ve bu incinin arasında kendi şeklinde beş suret göstererek ikramda bulundu. Kudretinden bir kurban hazır oldu. Kendi rahmetinden su da hazır oldu. Bu beş suretten biri kalkarak kurbanın sağ elini aldı. İlk ve son yar ya hak buyurdu ve dua ederek hu dediler. Kurbanı keserek emri ile bir ateş yaratıldı. Kurbanın boğazının altından nakitler dışarı çıkararak pişirdikten sonra getirip topluluk arasında taksim ettiler. Ona dua edilerek hu dediler. Ardından bin bir suret zuhur etti. Toplanarak kurbanı pişirdiler. Yine kendi rahmetiyle su hazır oldu. Suyu döndürdüler ve kudretten

sofra geldi. Sofrayı sererek kurban cem arasına getirildi. Onlardan biri kemik çıkararak taksim edildi. Ardından dua ettiler. Yine kudretinden niyaz geldi. O da taksim edilerek ayrıca dua verdi. Daha sonra sofraya kaldırdıktan sonra da dua edildi. Tekrar ondan dönen sudan gelince eller yıkandı ve dua verildi. Bunlardan sonra kabz duası da verildi. Daha sonra birisinin alınından bir damla nur damlayarak ceviz şeklinde cemin arasına geldi. Kerem buyurdu. Kudretinden sır söyleme hükmü geldi. Bununla birlikte bin bir mühür alemin rabbinin ismiyle bu ceviz sahibi (7) hakkında hükmün başında görüldü. Daha sonra kendi kamil kudretinden de bir suret oluştu. O inci de kayboldu ve asla yok olmayacak olan yegane Allah tek başına kaldı. 70 bin yıl geçti alemlerin rabbi de bir inci yarattı. O inci de kendisine ait yedi suretini gördü. Akabinde 12 suret görüldü. Daha da sonra 14 suret görüldü. Nihayet inci kayboldu. Alemlerin rabbi de bütün kainatta kendisini tek olarak gördü. Sonra şöyle buyurdu; leyze fi'd-dar gayrı hud-diyar. Bundan sonra 70 bin yıl daha geçti. Tekrar bir inci yarattı. Bu kendi batınından yaratıldı. O inci arasında kendisine önce 17 surette daha sonra da 37 surette gördü. Sonrasında 47 surette gördü. Nihayet kendisini 72 surette gördü. Sonrasında incide kayboldu. Kendisi tek başına kaldı. 70 bin yıl daha aradan geçti. Sonra emri ile bir inci daha yaratıldı. Bu inci içerisinde kendisini 360 surette gördü. Ardından ise 444 surette gördü. Nihayet onun emri ile tekrar inci kaybolarak kendisi tek ve تنها kaldı. Yine bir 70 bin yıl geçti. Alemlerin rabbinin emri ile bir inci daha yaratıldı. O inci de kendisini 70 bin surette gördü (8). Tekrar merhametiyle o inci kayboldu. 70 bin yıl daha geçti. Ve alemlerin rabbinin emri ile bir inci daha yaratıldı. Bu defa o inci içerisinde kendisini 999 surette gördü. Akabinde 124000 surette görüldü. Sonra emri ile o inci de kayboldu. Akabinde tekrar kendisini tek ve تنها olarak gördü. Sonrasında ise nice bin yıllar boyunca kendisiyle konuşuyor ve seyir halindeydi. Nihayet kendisini bütün varlıklara göstermek isteyerek kendi pak ve temiz nurundan bir inci tanesini kandil şeklinde süsledi. 60 bin yıl kendi pak ve temiz olan zatıyla seyran halindeydi. Bu duruma hiçbir mevcut veya varlık idrak ve anlama kabiliyetine sahip değildir. Nihayet kendi kamil olan lütuf ve keremiyle pak olan nurundan dört nur damlası damlattı. Cebrail, Mikail, İsrail ve Azrail o nefis nurdandır. Ve o kandile su oldu. Ve o dört nur tanesinden mücevher şeklinde inciler yarattı. O mücevherlerden biri su oldu ki bütün hal alemine bellidir. Hep suydü. 60 bin yıl daha bütün alem su ile kaplı olup kendisi o suyla doyuruluyordu. Ondan sonra sac-ı narı yarattı ki suyu pişirsin. O su köpük şekline büründü sonra köpük dinlendirildi. O sudan buharlar yükselerek bulut olup havada durdu. Kendisine verilecek olan emri beklemeye başladı. O suyun havasından da buluta hareket vermesi için rüzgarı yarattı.(9) Bulutun durması veya hareket etmesi rüzgardandır. Bu durum insanın vücudundaki ruh hükmündedir. Bulutun üstü elek şeklindedir. Suyun süzülmesi içindir. Sonra köpüğe sakinleşmesi söy-

lenince sakinleşerek yere geri döndü. Ancak yerde sakin durmadı. Var olan diğer üç mücevherden yeryüzünün dengesi sağlamak için dağları yarattı. Büyük ve küçük tepeler oluşturdu. Zira bulut zul celal olan lütf suyundan alabilmesi ve yağdırınca dağların ve tepelerin bu suları kendisine çekebilmesi için ve nihayet gerektiğinde nem oluşturmaları için tepelerden bu su ve nemler elenerek yere veriliyor. Bunlardan çeşmeler şeklinde suyun akmasını sağlıyordu. Sözüün kısası bu kadar dengeye rağmen hala yerin dengesi yoktu. Lütfederek ey yer sakin dur, şeklinde buyurdu. Yeryüzü ise mucizevi diliyle şöyle buyurdu “ ey din ve imanım yapmadıklarından ne olacak ki senin mükemmel kudret elinle her şeyi süslemiş ve yapmışsın. İkinci olarak hangi ümide binaen sakin durayım”. Benzeri bulunmayan padişah yer hakkında kerem ve ihsanda bulunarak buyurdu. “ kendi acizliğine ikrarda bulundu, bu yüzden bu şekilde söyledim. Senin ücretin şu olacaktır. Evliyalar ve evsiyaların yeri olacak ve hiçbir yerin bana secde edenlerden dolayı boş kalmayacaktır. Her zaman mahlukatın secde ettikleri yer ol. Her iki makam olan iyilik ve kötülük seni üzerinde bulunacak. Senin sathını kendi kamil olan ihsanıyla rengarenk gül ve çiçeklerle dolduracağım. Bundan emin ol. Diğer ismi mutmaindir. Yeryüzü bu ümitle istihkam buldu. Ancak yine de titreyişteydi. Alemlerin padişahı dört melek ile oturmuşlardı. (10). Su üzerinde aniden şuna şahit oldular. Rab hazretlerinin pak olan zatı ki buna kıyam hatunu(kıyamet) derler, görünüşte suyun içerisinden bir külçe getirerek âlemlerin padişahının hizmetine sundu. Âlemlerin padişahı emir buyurdu ve dört melek cem yaptılar. Ve taksimatta bulundular. Diğerleri dua ederek hu çektiler. Ondan sonra yer asuman sükûn buldu. Gökyüzü o külçe oldu. Yerin atında bir taş yarattı. Bu taşın altında da iki elleri sütun şeklinde bu taşın altında tutan bir melek yarattı. Meleğin ayakları altında bir öküz yarattı. Meleğin ayakları bu öküzün boynuzları üstünde kara kıldı. Öküzün altında da bir balık yaratıp bu öküz balığın başının üstünde bırakıldı. Balık suyun içinde olup, suyun altına da bir taş bıraktılar. Taş rüzgârın üstünde bulunmaktadır. Ve bu rüzgar alemlerin rabbinin kudretiyle sürekli dolaşmaktadır. İşte bu şekilde yüce rab her bir şeyi yerli yerine oturtmuştur. Ve bunlardan hiçbiri onun sonsuz ihsan ve lütfundan mahrum kalmamaktadır. Ayrıca yeri yedi tabaka üzerine yarattı. Her tabaka nice iklimi ve her iklimde nice bin su ve karada yaşayan yaratılmışlara sahiptir. Bu durumda pak ve temiz olan zatından başka kimsenin haberi yoktur. Her bir grup ve yaratılmış topluluğu ümitlerini bir yere bağlamış bulunmaktadır. Ama yol ve menzil birdir. İnsan şunu bilmelidir bir öküzün boynuzlarının üstünde 18000 çeşit mahlukat yer verilmiştir. Bu sistem muntazam bir şekilde çalışmakta olup sahipsiz ve yöneticisiz değildir. O halde abesle niçin doğru olmayan yollar geçsin. O sac-ı narın parlayan kıvılcımlarından ateşi yaratı ve onu (11) da yerin içine yerleştirdi. Bu durumu öğretici bir şekilde açıklamayacağız. Onun ismine de cehennem şeklinde koydu. Diğer bir mücevherden de gök-

yüzünü yarattı ki oda yukarı âlemdir. Onun süsünü yeryüzü âleminden daha çok artırdı. Pak nurunun bir zerresinden yıldızları, güneş ve ayı yarattı. Her birini de bir süsle renklendirdi. Güneşi gündüzleri her biri bir işle meşgul olan mahlûkatın görevlerini tamamlamaları için yarattı. Ayı ise geceleri aydınlatmak yıldızları da aynı şekilde her birini bir iş için yarattı. Bazıları aydınlatma bazıları ise yıldızlardan ortaya çıkacak olan amelleri imtihan etmekte olan müneccimler için. Gece ve gündüz de her biri bir iş için öncelikle mahlukatin hem dinlenme hem de çalışmaları için yarattı. Zira eğer zamanın hepsi gündüz olsaydı mahlukların dinlenmesi mümkün olmazdı. Aynı şekilde eğer gece olsaydı yine bu mahluklar bir yere varamazlardı. Bu alemleri süslemeye başladığında kamil olan bakışının karşısında şekillendirdi. Vakit ve saatler tayin etti. Ayrıca dört mevsimi yaratarak alimleri hayran bıraktı. Cenneti de ilim mücevheri olan diğer bir mücevher ondan damlamıştı süslemiş oldu. Cebrail'i zikredilen 30 bin yıl sonrasında kadar talep etmedi. Nihayet ona:” ey Cebrail sen kimsin ve ben kimim?” bütün bu düzenden habersiz olduğundan dolayı küstah şekilde:” sen sensin ve ben de benim” cevabını verdi. Bunun üzerine huzurundan ihraç etti. Ta ki tekrar 30 bin yıl sonra huzura çağrıldı. Sordular: “ sen kimsin ve ben kimim? “ yine cevap (12) sen sensin ilk şeklinde olduğu gibi verdiler. Nice bin yıl aradan geçtikten sonra emir buyurdular ki:” ey Cebrail senin lamekânı dolaşman vaciptir. Git lamekânda seyahat et”. Cebrail celil olan rabbın buyruğuyla la mekânı geçmek için adım attı. 30 bin yıl sonra diyar-ı muhit denilen bölgeye ulaştı. Gözüne bir şahıs ilişti. Bu şahıs mübarek seccadeyi su üzerine sererek suyun içerisindeki yaratılmışlarla seyir ve sohbet etmeye başladığını gördü küstah bir şekilde ilerleyerek cesurca:” sen kimsin? Ben otuz bin yıldır denizleri ve kara alemini dolaşıyor ve hiç kimseyi görmedim”. O şahıs gözünün ucuyla öfke ile bir bakış atınca(Cebrail'in) bütün kanatları yandı. Bu durum (deryab=bi-zi bul) hakkında küstahların hak menzilinde söyledikleri durumdur. 30 bin yıl kadar kanatsız bir şekilde denizlerin üzerinde yüzmeye devam etti. Nihayet cesaret bularak geçmiş günahlarının affını dilemek üzere, son derece acizliği içerisinde, mürüvvet sahibine doğru geri döndü:” amin binlerce aman ey din ve imanum kerem sahibi merhamet gözlü şefkat ve ihsan kaynağı benim aciz dilim aman dilemeye mecalsizdir” dedi. Merhamet ve mürüvvet sahibi ihsan gözünün köşesini açarak, ihsan denizinin sonsuzluklarından ve merhamet sofrasının incisinden başışta bulunarak geçmiş günahlarını affetti. Yine ihsanda bulunarak:” ey Cebrail eğer celil olan halık ben kimim ve sen kimsin diye sorarsa şu şekilde cevap ver; (13) benzersiz olan sensin celil olan yaratıcı rab ben ise dergâhının eksik ve aciz kuluyum. Sen 18000 âlemin rabbi, bu hakir ise senin aleminin en aciziyim, şeklinde cevap ver. Eğer yine sorsa ki seni niçin yarattım? Deki ey din ve imanum beni sana tapmak ve sana talip olmak için, senin hakir kulun olarak kalmam için yarattım de ama isyankâr olmamam için sana ümit bağ-

ladım de. Bu şekilde Cebrail yüce rabbin nazarıyla süslenmiş olup kendisini ve rabbini tanıyarak kıyamda durdu. Yine korkak ve titrek bir şekilde arz ettiler ki:” ey yolunu kaybetmişlerin doğru yola hidayet edicisi. Ey makbullerin durumlarını ihsan üzere tutan, zaafı olmayan zatının hakkı için ricada bulunuyorum. Beni aydınlat. Sen kim olasin”. Merhamet kaynağının sahibi olan rab ihsanda bulunarak:” benden başkası benim zatımdan bilgi sahibi olmaz” dedi. Cebrail itaat noktasında başını eğerek huzurdan ayrılma iznini istedi. Bu şekilde alemin sahibi ve ademin yapıcısının nazarının huzuruna çıktı. Bundan sonra bir ses ulaştı:” ey Cebrail ya Allah de”. Cebrail alemlerin yaratıcısının isteği üzerine ya Allah sözü söyleyerek süsledi. Alemlerin rabbi kendisinin nurunun dört zerresi olan Cebrail’e göstermiş olduğu ilk doğru yola hidayet etme şekli ile sundu. Bu şekilde kerem ve ihsanda bulundu. Üstadına aferinler olsun. Yine onun hakkında keremde bulunarak :” mademki itaat başını eğerek eksik dilinle bu dergaha geldin, ekber olan zatım ve mertler cemaline and olsun ki seni ruhani ve cismani seyahatlere emin bir haberci eyledim”. Buyurdular. Hal böyle olunca Cebrail secdeye kapanarak benzersiz olan rabbin şükürünü yerine getirdi. Yüce rab iradesiyle (13). 70 bin mukarrip melekleri yarattı. Ve kendi nurunun bir parçasından huri ve gılmani yarattı. Ayrıca binlerce melek daha yarattı. Cebrail buyurdu:” ey yaratıcı bu kulları yaratmanın sebebi nedir? Ve bunları hangi iş için görevlendireceksiniz?.” (Ivanow, 1950: 6-13).

Sonuç

Türk kültürü ve değerler sistemi yaratılış örneğinde kendisini Alevi topluluklarda göstermektedir. Türk kültüründe anlatılan yaratılış mitinde dünya yaratılmadan önce her taraf su ile kaplıdır. Alevi yaratılış mitlerinde anlatılan hikâyelerde de dünya yaratılmadan önce her taraf su ile kaplıdır. Bu durum diğer bazı topluluklarda da görülse de Türk kültüründe de bu anlatı yer almaktadır. Ayrıca Türk kültüründe anlatılan Ülgen’in uçsuz bucaksız su üzerinde uçması, Alevi anlatılarında yer alan Cebrail ile aynıdır. Ehl-i Haklar, Yezidiler, Alevi-Bektaşî toplulukları, Nusayrilerde yaratılış mitleri benzer veya ortaktır. Bu yaratılış anlatılarında ortaklık ve benzerlikler Türk kültürü ile paralel bir şekilde anlatılmaktadır. Sonuç olarak Türk kültüründen beslenen Alevi-Bektaşî topluluklarda yaratılış mitleri ile birliktelik kendisini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Tevfik, (2007). *Mitoslarda Yaratılış Motifleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, Konya.
- Başaran, Abdullah, (2022) “Mekânın Yaratılışı, Mekânda Yaratılış: Yaratılış Anlatılarında Evrenin Aporetik Kökeni”, *Hitit İlahiyat Dergisi*, /21/1, 567-604.
- Beltan, Mehmet (2019) *Helen Toplumunda Yaratılış Kavramı*, Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Manisa.
- Cebeci, İsa (2016) *Bozkır Toplumlarında Yaratılış ve Tabiat Olaylarına İnanış (Uygur Dönemi Sonuna Kadar)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Demirci, Kürşad, (1995) *Tekvin'deki Yaratılış Kıssalarının Çivi Yazılı Kaynaklardaki Yaratılış Kıssalarıyla Mukayesesi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana bilim dalı, Dinler Tarihi Bilim dalı, İstanbul 1995.
- Eliade, Mircea, (2003) *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ergun Kocabıyık, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Esin, Emel (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalıcı.
- Ivanow, W. (1950). *Mecmua-i Resail-i ve İş'ari Ehl-i Hak*. İntişarat-ı Encümen-i İsmail.
- Ivanow, W. (1953). *The Truth-Worshippers of Kurdistan*. Leiden: Brill.
- İnan, Abdulkadir (1998). *Makaleler ve İncelemeler I. Cilt*. Üçüncü Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnan, Abdulkadir (1998). *Makaleler ve İncelemeler II. Cilt*. Üçüncü Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kafesoğlu, İbrahim (2010). *Türk Milli Kültürü*. Otuz Birinci Baskı. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kramer, Samuel Noah, (1999) *Sümer Mitolojisi*, çev. Hamide Koyukan, Kabalıcı yayınevi, 2. Basım, İstanbul.
- Kitab-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit, (1997) İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi.
- Radloff, Wilhelm, (1956) *Sibirya'dan II*, Çev. Ahmet Temir, Ankara: Maarif Basımevi.
- Seyit, Büşra Meryem, (2022) *Nusayrılık'te Ahiret İnanıcı*, Adıyaman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelam ve Mezhepler Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman.
- Yıldırım, Duran Ali, (2001) *Kuran'a Göre İnsanın Yaratılışı*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana

Bilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Konya.

Yıldırım, Rıza, (2020), *Geleneksel Alevilik*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınevi.

Yüksel, Emine, (2016) *Alevi-Bektaşî Kültüründe Yaratılış Anlatıları ve Toplumsal Cinsiyet İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

BÖLÜM 16

SAVAŞ VE BARIŞ ÇABALARIYLA SURİYE KRİZİ

*Mustafa HATİPLER*¹

*Gülden İrem KAZEL*²

---

1 Doç. Dr., Trakya Ün. Edirne Sosyal Bilimler MYO, mustafahatipler@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2090-3042

2 (YÖK Burslu) Dr. Öğr., Trakya Ün. Sosyal Bilimler Ens. Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi ABD, girem82@gmail.com, ORCID: : 0000-0001-5734-3598

GİRİŞ

Suriye, kuzeyde Türkiye, doğuda Irak, güneyde Ürdün ve güneybatıda Lübnan ve İsrail ile sınırları olan bir Ortadoğu ülkesidir. Günümüzde bulunduğu bölgenin tarihi ise, bir zamanlar Mezopotamya İmparatorluğu'nun bir parçası olduğu zamana kadar uzanan binlerce yılı kapsamaktadır. Bu yüzden binlerce yıldır oluşan bir kültür ve etnik grup mozaği oluşturan Suriye, yakın tarihte yaşanan çatışmalar nedeniyle akıllarda bir savaş ülkesi olarak kalsa da, aslında savaş öncesi bereketli ovaları, yüksek dağları ve çölleri ile çoğunluğu Suriyeli Araplar, Kürtler, Türkmenler, Süryaniler, Ermeniler, Çerkezler, Arnavutlar ve Yunanlılar dahil olmak üzere çeşitli etnik ve dini gruplara ev sahipliği yapmış ve adeta renkli bir yelpazeyi oluşturmuştur. İç savaştan önce, köklü bir tarihe sahip geleneksel bir toplum olarak, güzel sanatlar, dans, edebiyat, şiir, müzik, mimari ve festivaller gibi geleneklerini sergileyen Suriye, yaşayan bir şehir olarak da zihinlerde iz bırakmıştır.

Suriye, XIX. yüzyılın sonuna kadar yaklaşık 400 yıl boyunca Osmanlı Devleti'nin bir parçası olarak kalmış, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Bağımsızlığını 1946 yılında Fransa'dan almış, bağımsızlığın hemen ardından 1949 yılında ve 1954 yılında askeri darbeler yaşamıştır. 1958 yılında Mısır'la Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni kurmuş ancak 1961 yılında bu birlikten ayrılmıştır. Baas'ın Suriye 'de etkinliği, 1970'lerden sonra Hafız Esad ile başlayan süreçte yaşanmıştır.

Ortadoğu'da stratejik bir öneme sahip olan Suriye, günümüzde küresel bir sorun olarak adlandırılmakta ve hala içinden çıkılmaz bir hale sürmektedir. Suriye krizi Tunus'ta, fakir ve umutsuz bir sokak satıcısı olan Mohamed Bouazizi'nin Tunus Parlamentosu önünde hayal kırıklığı içinde kendini yakmasıyla başlamıştır. Olay Ortadoğu'da hükümet karşıtı bir protesto dalgası yaratmış ve bu da yıllardır hüküm süren baskıcı rejimlerin devrilmesiyle sonuçlanmıştır. "Arap Baharı" olarak adlandırılan bu protestolar Suriye'ye ulaştığında, Beşar Esad'ın tutumu bu noktada kritik bir unsur olmuş ve hükümet karşıtı barışçıl protestolara karşı hükümetin sert baskısı ülkeyi bir iç savaşa doğru itmiştir.

Yüz binlerce insanın katledilmesi ve antik kentlerin, modern şehirlerin moloz haline dönüşmesiyle savaş bir felakete dönüşmüş ve küresel bir boyut almıştır. Suriye'nin bu noktaya gelmesi şüphesiz ki anlık bir durum olmamıştır. Ülkenin bu hale gelmesi, ülke tarihinde meydana gelmiş olan önemli olayların bir zinciri olarak görülmektedir. Bu düşünceden hareketle bu kısa çalışmada, öncelikle Suriye krizine sebep olan tarihsel arka plan üzerine odaklanılacak, sonrasında Suriye krizinde dış güçlerin etkisi tartışılacak ve son olarak Suriye krizinin yıkıcı sonuçları ve kriz için gerçekleştirilen barış süreci ele alınacaktır.

1. SURIYE KRİZİ'NİN TARİHSEL ARKA PLANI YA DA İŞGAL VE SÖMÜRGE DEN BAĞIMSIZLIĞA

Osmanlı Devleti'nin son döneminin en önemli konularından biri “Şark Meselesi”dir. Şark Meselesi, başta İngilizler olmak üzere, Hindistan yolunun garanti altına alınması, petrol bölgeleri üzerinde etkili olunması ve Osmanlı Devleti'nin topraklarının bölüşülmesinde en büyük payın sahibi olunması amaçlarına matuf olarak dönemin büyük devletlerinin organize ettiği bir plandır. Bu planın uygulanması amacıyla sayısız aktör kullanılmıştır. İngilizlerin kullandığı bu aktörlerden biri kendisine Suriye topraklarını verileceği vaadine inanan Mekke Şerifi Hüseyin'dir.

Suriye, I. Dünya Savaşı esnasında, 1916 yılında imzalanan Sykes-Picot Gizli Antlaşması gereği, Fransızlara bırakılmış bir Osmanlı toprağıdır. Bilindiği gibi Sykes-Picot Antlaşması, San Remo Konferansı'yla hayata geçirilmiştir. Buna göre, bölgede, Suriye, Lübnan, Irak ve Filistin adı altında dört ayrı bağımsız devlet kurulmuştur (Shorrock, 1970: 133). Bu devletlerin içinde Suriye ve Lübnan Fransızların kontrolüne, Irak ve Filistin de İngiltere'nin kontrolüne bırakılmıştır (Umar, 2004: 346). Bu hengâmede daha önce kendisine söz verilmiş olan Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal, Şam'da krallığını ilan etmiştir. Ancak Fransızlar tarafından kovulmuş ve İngilizlere sığınmıştır. İngilizler de Şerif Hüseyin'e verdikleri sözün diyeti olarak; Irak Krallığını Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ı, Filistin'den çıkardıkları Ürdün Devletinin başına da Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah'ı getirmişlerdir (Yapp, 1991: 86). Bu durum, Suriye'de, 1945 yılına kadar sürecek olan Fransız sömürgesi döneminin başlangıcı olmuştur.

1.1. Suriye'nin Kuruluş Aşaması

Bu dönemin en belirgin özelliği olarak, Fransızların sömürge sisteminin devamı için, Suriye'de yaşayan Katolik ve Protestan dini azınlıklarından Dürzî, Marunî ve Nusayri gibi heterodoks azınlıklarla Sünnileri, Sünnilerle Şiileri birbirine kırdırmak olduğu söylenebilir. Ancak olaylar o yönde yürümemiş, Sünni Suriye Ulusal Grubu (El-Kutle el-Vataniyye) “ulusal bilinci” oluşturmak düşüncesiyle tüm gruplarla birlikte hareket etmiştir (McGowan, 1988: 22). Bu ayrıştırma stratejisi tutmayan Fransa, bu kez, General Henri Gouraud vasıtasıyla bağımsızlık kartını kullanmış ve Suriye'yi, 1920 yılında, Lübnan (Cebel-i Lübnan)'ı kenarda bırakarak; Halep, Şam Bölgesi, Alevi Bölgesi ve 1921 yılında Havran Dürzî Bölgesi (Cebel-1 Duruz) ve İskenderun (Alexandretta) olmak üzere beş küçük devletçik (eyalet) olarak ayırmıştır (Satloff, 1986: 156). Bu devletçikler, hem Suriye'deki zemine dayalı mezhepsel doku hem de etnik yapı dikkate alınarak yapılmıştır. Ancak neredeyse Suriye'de hangi mezhebe mensup olursa olsun tüm halk; Fransız yetkisine ve onların neden olduğu parçalanma ve bölünmeye karşı olmuştur. Bu karşı olma, Fransızlara karşı

yapılan sayısız isyanla ortaya konmuştur. İstisnai olarak sadece Lübnan Dağı Maronit Hristiyanları, Fransızlar altında bağımsızlık hayali kurdukları için bu isyanlardan uzak durmuştur. Bu yaklaşım, bugünkü Lübnan devletinin kurulmasının da nedenidir (Antoun, 1991: 1-40).

Bu ayrışma ve bölünmede, 1922 yılında önce Halep ve Şam'ın birleşmesi ve Suriye Federasyonunu kurmaları, 1924 tarihinde onlara Alevi Bölgesi'nin katılımı ve 1936 yılında da Dürzî Bölgesi'nin katılımı ile son bulmuştur (Kaya, 1987: 58). Lübnan (şimdi Lübnan Cumhuriyeti), Fransız General Henri Gouraud tarafından 1920'lerde kurulan altı eyaletten sonra 1936 yılında kurulan yeni Suriye Cumhuriyeti'ne katılmayan tek eyalet olarak kalmıştır.

1925 yılında, Dürzi Lider, Sultan Paşa El Atraş öncülüğünde, Dürzi Bölgesi'nde başlayan isyan, diğer eyaletlere ve ardından Suriye'nin geneline yayılmıştır. Bunun üzerine Fransa, Halep parlamentosunun da Suriye Federasyonu'ndan ayrıldığını beyan ederek misillemeye çalışmış, ancak oylama Suriyeliler tarafından engellenmiştir. 1925'lerden sonra, Anayasal gelişmeler ve II. Dünya Savaşı'nın ayak sesleri Suriye'de Fransız sömürü düzenine muhalefeti güçlendirmiş ve 1936 yılında Haşim Atassi'nin başkanlığında ulusal bir hükümet kurulmuştur. 1936 yılında yaşanan bir diğer gelişme, Hatay'ın önce özerklik kazanmasıdır. Hatay 1939 yılında Türkiye sınırlarına dâhil edilmiştir (Dayı, 2002: 331; Gendzier, 1997: 98). 1936 yılında yaşanan en önemli gelişme ise, 1920'li yıllarda ayrılmış olan Dürzi Bölgesi (Cebel-i Duruz) ve Lazkiye bölgelerinin Suriye'ye bağlanması olmuştur.

1936 yılında (Fransa tarafından onaylanmayacak olsa da), Fransa-Suriye Bağımsızlık Antlaşması imzalanmıştır. Bağımsızlık antlaşmasından sonra kabul edilen yeni bir anayasa ile 1943 yılına gelindiğinde, Suriye'de, genel seçimler yapılmıştır. Yapılan seçimler sonucunda, Fransız karşıtı Milliyetçi Cephe Hükümeti kurulmuş ve Şükrü el-Kuvvetli Devlet Başkanı olmuştur. Gelişmeler karşısında Fransa'nın, şiddete başvurmuş olması durumu değiştirmemiş ve Suriye, bağımsızlığını kazanmış ve 1944 yılında, Amerika Birleşik devletleri (ABD) ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB), 1945 yılında da İngiltere tarafından tanınmıştır. Bu gelişmeler, 1945 yılında Suriye'nin Fransa'ya savaş ilan etmesi ve 15 Nisan 1946 tarihinde Fransız askerlerinin Suriye topraklarını terk etmesiyle sonuçlanmıştır.

1.2. II. Dünya Savaşı ve Suriye

Suriye, 1940 yılında Fransa'nın II. Dünya Savaşı sırasında düşmesiyle, İngiliz ve Özgür Fransızların Temmuz 1941'de ülkeyi işgal etmesine kadar Fransızların kontrolü altında kalmıştır. Suriye 1941 yılında bağımsızlığını tekrar ilan etmiş, ancak bağımsızlığını 1 Ocak 1944 yılında elde

etmiştir. Bu da tam bağımsızlık olarak kabul edilememiştir. Nihayet 27 Eylül 1941 tarihinde, Fransa, manda ve yetkisi dahilinde Suriye Devleti'nin bağımsızlığı ve egemenliğini ilan etmiştir. Bu ilanın bildirisinde; Suriye ve Lübnan'ın bağımsızlık ve egemenliğinin, Manda Yasası'ndan kaynaklanan hukuki durumu etkilemeyeceği bildirilmiştir. Gerçekten de, bu durum ancak Milletler Cemiyeti'nin mutabakatı ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin rızasıyla, 4 Nisan 1924 tarihli Fransız-Amerikan Konvansiyonu'nun imzası ve sadece Fransız Hükümeti ile Suriye ve Lübnan Antlaşmaları hükümleri gereğince, Fransız Cumhuriyeti yasalarına göre usulüne uygun olarak onaylanmıştır (Whiteman, 1963: 680-681). Buradaki önemli nokta, San Francisco Konferansı sırasında, kuruluşu tamamlanmamış olan Birleşmiş Milletler (BM)'in birkaç kurucu üyesinin ile Fransa Hükümeti'nin hala Suriye ve Lübnan'ı manda himayesi altına zorunlu kılmasının kabulünün meşru olduğu düşüncesine sahip olması gerçeğidir (Bedjaoui,1991: 46). Hall, bu nedenle, Suriye mandasının BM üzerinde herhangi bir resmi işlem yapılmaksızın feshedildiğini yazmaktadır. Çünkü bu süreç normal olarak, vesayet süresi, zorunlu iktidarın ve yeni devletlerin kendilerinin bağımsızlıklarını ilan etmesi ve ardından diğer güçlerin BM'ye resmi kabulü ile sonuçlanan parça parça koşulsuz tanınma süreci ile sona ermektedir. BM Şartı'nın 78. Maddesi, herhangi bir üye devlet için vesayet statüsünü sonlandırmıştır. Bu madde: “Vekalet sistemi, Birleşmiş Milletler Üyesi olan ve aralarında egemen eşitlik ilkesine saygı temeline dayanan bölgeler için geçerli olmayacak”tır hükmü içermektedir (Hall,1948: 265-266).

Bütün bu gelişmelere rağmen, Fransa, 29 Mayıs 1945 tarihinde Şam'ı bombalamış ardından demokratik olarak seçilmiş liderleri tutuklamaya başlamıştır. Fransız uçakları Şam'ı bombalarken, Başbakan Faris al-Khoury, San Francisco'daki BM'nin kurucu konferansında, Suriye'nin Fransız Mandası'ndan bağımsızlık iddiasını sunmuştur. BM Güvenlik Konseyi (BMGK)'nde uzun süren müzakereler ve tartışmaların sonunda, eş zamanlı olarak, İngiliz ve Fransızların Suriye ve Lübnan'dan çekilmesi konusunda mutabık kalınması ve Nisan 1946'da tamamlanan çekilmenin ardından Suriye'de yirmi beş yıl süren manda yönetimi sona ermiş ve Suriye bu noktada BM ve Arap Birliği'nin kurucu üyesi olmuştur (Britannica, The Editors of Encyclopaedia, 2021).

1.3. Suriye Cumhuriyeti 1946-1963

Suriye, bağımsızlığını 1946 yılında Fransızların ülkeden çekilmesinin sonunda ilan etmiştir. Ülke ekonomisinin hızlı gelişimi bağımsızlığını elde etmesi yolunda bir unsur olarak görülmesine rağmen, Suriye siyaseti, bağımsızlığını kazandığı yıldan 1960'lı yılların sonlarına kadar büyük bir istikrarsızlık yaşamıştır. Bu istikrarsızlık, bağımsızlığının ilk yıllarında ülkeyi etkileyen en önemli olaylardan biridir (Little, 2003).

Bağımsızlığın adından Suriye, 1948 yılında, yeni oluşturulan İsrail Devleti ile Arap-İsrail Savaşı'na katılmıştır. Suriye ordusu İsrail bölgelerinden çekilmek durumunda kalmış olsa da Golan'daki kalelerini güçlendirmiş ve eski sınırlarını korumayı ve bazı ek bölgeleri işgal etmeyi başarmıştır. Temmuz 1949'da Suriye, İsrail ile ateşkes anlaşması imzalayan son Arap ülkesi olarak tarihe geçmiştir. Mart 1949'da ise, Suriye'nin ulusal hükümeti, Albay Hüsnü Zaim liderliğindeki askeri bir darbe ile devrilmiştir. Bu askeri darbenin sponsoru ABD'nin Merkezî İstihbarat Teşkilatı (İngilizce: Central Intelligence Agency: CIA), organizatörleri de Miles Copeland ve Stephen Meade'dir. Bu darbe ile 1946 yıkında bağımsızlığını kazanan Suriye'de bir dönem kapanmış ve demokratik yönetim sona erdirmiştir (Little, 1990: 51-75). Albay Hüsnü Zaim tarafından gerçekleştirilen bu darbe, Suriye'nin ilk askeri darbesidir. General Zaim'in en büyük icraatı, kendini destekleyen güçlerin sahip olduğu *Trans-Arabian Petrol Boru Hattı Şirketi*'ne onay vermesidir. General Hüsnü Zaim, aynı yılın Ağustos ayında General Sami el-Hinnavi tarafından devrilmiştir. Hinnavi de birkaç ay sonra 19 Aralık 1949 tarihinde Albay Edip Çiçekli tarafından devrilmiştir (Seale, 1986: 84). Albay Edip Çiçekli, 28 Kasım 1951 tarihinde kurucu meclis durumundaki hükümetin tüm üyelerini tutuklatmış ve General Fevzi Silu'yu Başbakan yapmış ve 1953 yılında referandumla Başkanlık koltuğuna oturmuştur (Makdisi, 1971: 157).

Çiçekli, büyüyen kamu muhalefetine onu istifa etmeye ve ülkeyi terk etmeye zorlamasına rağmen ülkeyi yönetmeye devam etmiştir. Ulusal hükümet restore edilmiş, ancak yine bu kez yurt dışından gelen istikrarsızlık ile yüzleşmek durumunda kalmıştır. Albay Edip Çiçekli, 25 Şubat 1954 tarihinde darbeye indirilmiştir (Anshen, 1956: 168). Çiçekli'nin devrilmesiyle ordudaki rakip grupların desteklediği siyasi manevralar sonunda Arap milliyetçi ve sosyalist unsurları iktidara gelmiştir. Bu süreçte yani 1946 ve 1956 arasında, Suriye'de yirmi farklı kabine kurulmuş ve dört ayrı anayasaya sahip olunmuştur (Cleveland and Bunton, 2008: 397). Bu arada, 1953 yılında, Baas Partisi ve Sosyalist Parti birleşmiştir (Seale, 1986:150). Süreci, 1955 yılında Türkiye, Irak, İran, Pakistan ve İngiltere arasında Bağdat Paketi'nin imzalanması takip etmiştir (Mansfield, 1967: 50-54).

Suriye'de, 1956 Süveyş Krizi sırasında, Sina Yarımadası'nın İsrail birlikleri tarafından işgalinden ve İngiliz ve Fransız birliklerinin müdahalesinden sonra, sıkıyönetim ilan edilmiştir. Daha sonra olası bir İsrail işgalini önlemek için Suriye ve Irak birlikleri Ürdün'e sevk edilmiştir. Kasım 1956'da Suriye, Sovyetler SSCB ile bir anlaşma imzalamış ve bu anlaşma ile SSCB'den uçak ve tank başta olmak üzere askeri teçhizat alınmıştır. Bunun alım, hükümet içinde SSCB yanlısı nüfuz için bir dayanak oluşturmuştur (Van Dam 1978, s. 201-210). Yeni durumda, SSCB yanlıları Suriye hükümeti ve ordu üzerinde daha fazla kontrol sahibi olmuşlardır.

1954 darbesinden sonraki yıllarda Suriye'nin siyasi istikrarsızlığı, Suriye ve Mısır politikalarının paralelliği ve Mısır Cumhurbaşkanı Cemal Abdünnasır'ın Süveyş krizinden sonraki liderliğinin cazibesi, Suriye-Mısır birlikteliğini ateşlemiştir. 11 Ocak 1958'de başlayan görüşmeler ve gelişmeler sonunda, 1 Şubat 1958 tarihinde, Suriye'de Salah Bitar ve Mişel Eflak'ın önderlik ettiği Baas Partisi eliyle Mısır ve Suriye birleşerek Birleşik Arap Cumhuriyeti adını almıştır. Bu birleşme, Mısır'da 5 Şubat'ta yasama organlarınca onaylandıktan ve 21 Şubat'ta eşzamanlı referandumlardan geçtikten sonra ordular Mısır komutası altında birleşmiştir. Bu birleşmeye Yemen de katılmıştır. Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin Devlet Başkanı; Cemal Abdünnasır, başkenti de Kahire olmuştur. Bu birleşme, 1961 Eylül'ünde önce Suriye sonra da Yemen'in birlikten ayrılmasıyla son bulmuştur. 28 Eylül 1961'deki askeri darbenin ardından Suriye, Suriye Arap Cumhuriyeti olarak yeniden kurulmuştur (Mansfield, 1967: 50-54). Darbeyle, yönetim, bir grup askeri ve sivil yetkili ile Devrim Komutanlığı Ulusal Konseyi (NCRC) eline geçirilmiştir. NCRC yönetimi istikrarsızlık içinde on sekiz ay boyunca devam etmiştir. 8 Mart 1963 tarihinde, Suriye'de yönetim, 1940'ların sonundan beri Suriye ve diğer Arap ülkelerinde aktif olan Arap Sosyalist Diriliş Partisi (Baas Partisi)'nin eline geçmiş ve yeni kabineye Baas üyeleri hâkim olmuştur (Kaylani, 1972: 3-23).

1.4. Suriye Baas Partisi, Baas Rejimi

Baas Partisi, Arap milliyetçisi ve sosyalist düşünceleriyle öne çıkan Selahattin Bitar ve Michael Eflak tarafından 1943 yılında kurulmuştur (Yeşilbursa, 2009: 1332). Arap Diriliş Partisi ve Arap Sosyalist Partisi'nin birleşmesiyle, kurulmuş olan Parti, ilk kongresini 1947 yılında Şam'da yapmış ve birçok Arap ülkesinde faaliyet göstermiş bir siyasi harekettir. Kelime olarak "baas" yeniden başlangıç anlamına gelmektedir. Baas Partisi'nin temel sloganları olarak; birlik, özgürlük ve sosyalizm sayılabilir. Baas Partisi'nde siyasi değişim 1963 yılında yaşanmıştır. Bu tarihe kadar, bir üst kimlik olarak Arap Milliyetçiliğinin kapsayıcılığını simgeleyen Baas; bu tarihten sonra Pan-Arap Milliyetçiliğini bırakmış ve Suriye milliyetçiliğini savunmuştur.

Baas, mimarı olduğu Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin dağılmasıyla prestij kaybetmiş olsa da, 1962 yılının Mayıs ayında büyük bir kongre düzenleyerek yoluna devam etmiştir. Yeni süreçte, Parti'nin biri, içinde Mişel Eflak, Salahaddin el-Bitar ve General Emin el Hafız'ın olduğu ve kendilerini Eski Muhafız (Old Guard) olarak tanımlayan grup ile diğeri, içinde da Salah Cedit, Muhammed Umran ve Hafız Esed'in olduğu ve kendilerini Bölgeselci Kamp (Regionalist Camp) olarak tanımlayan grup arasında çekişmeler yaşanmıştır (McGowan, 1988: 35). Grupların birincisinde Sünniler ikincisinde Alevi azınlık ağırlıktaydı. İkinci grup ordu içinde daha güçlüydü (Faksh, 1984: 133).

5 Nisan 1962 tarihinde yedi subaydan oluşan bir ekip yeni bir darbe daha yapmış ve 10 Nisan 1962 tarihinde Kudsi'yi tekrar devlet başkanı olarak atamıştır (Emadi, 2001: 104). Bu takiben 1963 yılının ilk günlerinde bir darbe teşebbüsü daha yaşanmış, darbe başarısız olmuş ve Baas'ın kurucularından ve Eski Muhafız grubunun temsilcisi Salahaddin Bitar Başbakan olmuştur. 1963 yılının Temmuz ayında yeni bir darbe girişiminde daha bulunulmuş ancak bu girişim, Baas Askeri Komitesi tarafından görevlendirilen Sünni Tuğgeneral Emin el-Hafız tarafından bastırılmıştır (Milliyet Gazetesi, 1963: 2). Hafız, önce Bitar'ı hükümeti kurmakla görevlendirmiş ardından Başbakanlık koltuğuna oturmuştur. Hafız, Baas doktrinini, Arap birliğinden Suriye ulusalcılığına dönüştürmüştür. Bu değişim, daha çok taşrada yaşayan Sünni Müslümanlar, Alevi, Dürzî ve İsmaililer tarafından benimsenmiştir. Emin el-Hafız'a karşı 23 Şubat 1966 tarihinde, bağımsızlık sürecinin on üçüncü darbesi olarak, Salah Cedid tarafından darbe yapılmıştır (McGowan, 1988: 37). Bu darbe, Baas Partisinin kurumsal olarak Suriye iktidarının kapısını açmıştır.

Baas hareketi temelde Arap ulusçuluğuna dayanan radikal bir akımdır. 1943 yılında Şam'da kurulan Baas Partisi, kısa sürede gelişen bir hareket olarak Irak, Ürdün ve Lübnan'da da benzer faaliyetlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Hareketin amacı, tek bir Arap ulusu yaratmak, Arapları yabancı boyunduruğundan kurtarmak ve sosyalizmi kurmak biçiminde belirtilmiştir (Abdullah, 1985: 54). Emperyalizme ve sömürgeciliğe karşı çıkan hareket, İslam'ın bazı değerlerinden de faydalananak sınıfsal farklılıkların üzerinde bir çizgi geliştirmeyi de hedeflemiştir. Hareket, katı disipline dayalı aşırı merkezîyetçi bir yapı benimsemiştir. 1950'lerde Irak ve Suriye'de başa geçen Baas Partileri günden güne bu ülkelerin orduları ile bütünleşmeye, karışmaya başlamıştır. Suriye'de 1953 yılında yönetimde bulunan Baasçılar 1963 yılında "milliyetçi" ve "ilerici" olmak üzere iki gruba ayrılmışlar ve 1970 yılında Hafız Esad'ın iktidara gelmesiyle "milliyetçiler" bu bölünmeden baskın çıkan grup olmuşlardır (Pollack, 2002: 339-340).

Hafız Esad'ın ölümünden sonra 2000 yılında, oğlu Beşar Esad'ın iktidara gelmesi ile babasının politikalarını sürdürmeyeceği hatta uluslararası toplum ile bütünleşeceği düşünülmüşse de zaman içinde bu düşüncenin boşa çıktığı görülmüştür. Esad denetimindeki Baas Partisi, Suriye'yi 2011 yılında patlak veren krize kadar istikrarlı bir şekilde yönetmiştir. Fakat daha sonra Suriye'deki kriz nedeniyle 26 Şubat 2012 yılında kabul edilen anayasa referandumunda "Baas Partisi Suriye toplumunun ve devletinin önde gelen partisidir" ifadesi anayasadan kaldırılmış ve üstü kapalı olarak ülkede diktatörlük olmadığı ülkenin demokrasi yanlısı olduğu imajı çizilmek istenmiştir (Maoz, 1972: 389-404).

1.4.1. Hafız el-Esad yönetimindeki Baas Partisi, 1970–2000

Hafız Esad'ı iktidara getiren darbeden önce Suriye siyaseti yaygın istikrarsızlık, mezhep kargaşası ve sık sık yaşanan darbelerle dalgalanmıştır. Suriye'nin 1946'da Fransız yönetiminden bağımsızlığını kazanmasının ardından, kentsel Sünni hükümet egemen olmuştur. Ordu, azınlıklar ve eğitimsizler için bir yer olarak belirlenmiştir. Sünniler üst düzey askeri mevzileri kendileri için ayırmışlar ve daha sonra üstünlük için birbirlerinden ayrılmışlardır (Zahler, 2009). Bu gerçek, gücün odağı olmuştur. 1949 ve 1963 arasında, bu üst düzey subaylar, sayısız askeri darbeye girişmiştir. Ülkede sadece 1949'da tane darbe gerçekleşmiştir. Ancak, her hükümet değişikliği güç mücadelelerine zarar verdikten sonra gelmiş, sonuç Sünni saflarının ülke içinde zayıflamasına yol açmıştır. Bu durum, alt kademelerde görev yapan azınlıklardan biri olan Nusayrilerin ülkede rol almalarının kapısını açmıştır.

Suriye'deki küçük bir azınlık ve Şii İslam'ın bir kolu olan Nusayri-lik 1960'larda oyunlarını oynamışlardır. 1963 ve 1966 arasında, Sünnilere karşı azınlıkları çağırarak mezhep savaşları, 1963'te iktidarı ele geçiren ordu ve Baas Partisi içinde güçlenmiştir. Sünni liderler, Şubat 1966'da, ordu içinde otuz azınlık subayın kanlı bir şekilde tasfiye edilmesini planlamıştır. Ancak karşı saldırı kanlı olmuştur. Bu karşı saldırıyı, esas olarak Nusayri subaylarından oluşan bir grup üstlenmiş ve Sünni subayların yüksek rütbeli olanlarını ve diğer dini gruplara ait rakip subayları ordudan temizleyerek kendi şiddetli darbelerini başarıyla gerçekleştirmişlerdir. Ancak Nusayriiler tarafından yapılan bu tasfiye ve bunun sonucunda ortaya çıkan tahakküm, ülkeye istikrar getirmemiştir. Sonraki dört yıl boyunca, Hava Kuvvetleri Komutanı ve Savunma Bakanı olan Hafız Esad, Baas Partisi Generali Salah Cedid ile üstünlük için mücadele etmiştir. Bu rekabet, Hafız Esad'ın 13 Kasım 1970'te gerçekleştirdiği ve başarılı olduğu kansız bir darbeye sona ermiştir. Bu darbe, Suriye'nin on yedi yılda gerçekleşen onuncu askeri darbesi olarak kayıtlara geçmiştir.

13 Kasım 1970'te gerçekleşen bu darbeye aynı zamanda Savunma Bakanı olan Hafız Esad, sivil parti liderliğini devralmış ve Cumhurbaşkanı rolünü üstlenmiştir. Bundan sonraki aşamada Hafız Esad, hükümet için bir organizasyon altyapısı oluşturmak ve kontrolü pekiştirmek için harekete geçmiştir. Darbeden sonra, Esad'ın Arap Sosyalist Baas Partisi Geçici Bölgesel Komutanlığı, Baas Partisi'nin 87 sandalye aldığı Halk Konseyi'ne 173 üyeli bir yasama organı atamıştır (Devlin, 1975). Geri kalan koltuklar "popüler örgütler" ve diğer küçük partiler arasında bölüşülmüştür. Parti, Mart 1971'de, bölgesel kongresini gerçekleştirmiş ve Esad başkanlığında 21 üyeli yeni bir Bölgesel Komutanlık seçmiştir (www.arabicnews.com, 2003). Aynı ay, Esad'ı 7 yıllık bir dönem için Başkan olarak onaylamak üzere ulusal bir referandum yapılmıştır (Pipes, 1989: 429-450). Mart

1972’de, Esad, hükümetinin tabanını genişletmek için, Baas Partisi liderliğindeki partilerden oluşan bir koalisyon olan Ulusal İlerici Cephe’yi kurmuş ve Suriye’nin 14 vilayetinin her birinde yerel konseyler kurmak için seçimler gerçekleştirmiştir.

Mart 1973’te, yeni bir Suriye anayasası yürürlüğe girmiş ve kısa bir süre sonra, 1962’den bu yana yapılan ilk seçimler olan Halk Konseyi Parlamento Seçimleri gerçekleştirilmiştir (Khalaf, 1991: 63-78). 6 Ekim 1973’te, Suriye ve Mısır Yom Kippur Savaşı¹’na (“Ramazan Savaşı” veya “Ekim Savaşı” veya “Tişrin Savaşı” denir) başlamış ve sürpriz yaparak İsrail’e saldırmıştır. Sürpriz unsuruna rağmen, Mısır ve Suriye üç haftalık bir savaşta ilk kazanımlarını kaybetmiş ve İsrail Golan Tepeleri’ni ve Sina yarımadasını işgal etmeye devam etmiştir. Böylece, bu durumdan Suriye iç siyasetinde ilımlılar ve sağ kanat avantaj sağlarken, diğer bir taraftan da Esad’ın ülke içindeki gücü ve kudretini arttırmasına büyük etki sağlamıştır (Mansfield, 1992: 370).

1976’nın başlarında, Lübnan İç Savaşı (Al-Harb el-Ahliyyah el-Libnāniyyah)’nın, Maronit Hıristiyanlar için kötü gitmesi sebebiyle, Lübnan Cumhurbaşkanı Elias Sarkis, resmen Suriye’den askeri müdahale etmesini istemiştir. Lübnan Cumhurbaşkanı’ndan ilk görevlerini aldıktan sonra, Suriye’ye Arap Birliği tarafından Lübnan’a askeri müdahale için ikinci bir görev verilmiştir. Suriye, Hıristiyanların istila edilmesini önlemek için ülkeye 40.000 asker göndermiş, ancak kısa süre sonra Lübnan’daki 30 yıllık Suriye mevcudiyetini başlatarak bu savaşa karışmıştır (Calvo-coressi,1991: 322). Sonraki 15 yıl süren iç savaş boyunca Suriye, Lübnan müttefikleri ve vekâlet savaşçıları olarak geniş çapta kullanılması yoluyla hem Lübnan’ı kontrol altına almak hem de Güney Lübnan’daki İsrail’i hezimete uğratmak için mücadele etmiştir. Birçok Ortadoğu ülkesi Suriye Ordusu’nun Lübnan’daki varlığını (özellikle 1990 yılında Suriye destekli Taif Antlaşması’nın ve iç savaşın sona ermesinin ardından) bir işgal olarak görmüştür. Daha sonra Suriye, 2005 yılına kadar Lübnan’da kalmış ve Lübnan siyaseti üzerinde ağır bir etki yaratarak, birçok uluslararası aktörü de kızdırmıştır (Maoz, 1999: 15-78).

Savaş bittikten sonra, ülkenin yeniden inşasında, iş bulmak için yaklaşık bir milyon Suriyeli işçi, Lübnan’a gitmek zorunda kalmıştır. Suriyeli işçiler daha düşük maaş alabilecekleri için Filistinli Araplar ve Lübnanlı işçilerden daha fazla tercih edilmiştir, ancak bazıları için Suriye hükümetinin küçük ve askeri olarak hakim olan komşusuna iş bulmak için giriş

1 Bu savaşa aynı zamanda (Ramazan ayının 10. gününe denk geldiği için) Ramazan Savaşı veya Ekim Savaşı veya “Tişrin Savaşı” da denmektedir. İsrail’in Arap ülkeleriyle yaptığı son savaştır. Yom Kippur Bayramı esnasında Mısır ve Suriye’nin 1967 “6 Gün Savaşı”nın karşılığı olarak İsrail’e saldırmasıyla başlayan savaşın sonunda her üç ülkede zafer ilan etmiştir. Ancak İsrail Sina çölünden çekilmiş, Suriye’nin Kuneytra bölgesini yerle bir ederek çekilmiş ve Golan’dan tam olarak çekilmemiştir. Savaş sonunda İsrail topraklarını büyütülmüştür.

yapan vatandaşları teşvik etmesinin, aslında Suriye'nin Lübnan'ı bir nevi kolonisi altına aldığı izlemine uyandırmıştır. 1994 yılında Şam'ın baskısı altında Lübnan hükümeti, ülkede ikamet eden 200.000'den fazla Suriyeliye tartışmalı olarak vatandaşlık vermesi ise, bu iddiaları oldukça kuvvetlendirmiştir (Batat, 1999).

Esad, 31 Ocak 1973'te, ulusal bir krize yol açan yeni Anayasa'yı hayata geçirmiştir. Önceki anayasalardan farklı olarak, bu anayasada, Suriye cumhurbaşkanının Müslüman olmasının zorunlu olmama ibaresi, Müslüman Kardeşler ve ulema tarafından düzenlenen Hama, Humus ve Halep'te şiddetli gösterilere yol açmıştır. Bu gruplar Esad'ı: "Allah'ın düşmanı" olarak nitelendirmiş ve yönetimine karşı cihad çağrısında bulunmuşlardır (Alianak, 2007: 55). Kaplan (1993)'a göre, Esad'ın iktidara gelmesi: "Hindistan'da dokunulmaz hale gelen bir Maharajah ya da Rusya'da bir Yahudi'nin çar olması kadar yüzlerce yıldır tekelleştirilen Sünni nüfusunu şok eden eşi görülmemiş bir gelişme"dir.

Gelinen noktada, ortaya otoriter bir hükümet çıkmıştır. Çünkü 1970'lerin sonunda Lübnan'daki savaşa müdahalenin temel değerlerini Baas programını reddeden ve sapkın gördükleri Nusayriiler tarafından yönetilmeye itiraz eden Sünni Müslümanlardan ciddi bir meydan okuma ortaya çıkmıştır (Ross, 2010: 95). Bunun sonucunda, 1976'dan 1982'ye kadar Müslüman Kardeşler tarafından hükümete karşı silahlı bir isyan başlatılmıştır. Şubat 1982'de Müslüman Kardeşler teşkilatının rejim karşıtı eylemine yanıt olarak, hükümet, Hama şehrinde merkezileşen Müslüman muhalefete karşı orantısız güç kullanmıştır. Hama şehrinin bazı yerleşimlerini topçu ateşine tutmuş ve binlerce insanın ölümüne ve yaralanmasına neden olmuştur. Bu kanlı bastırma sonrasında, Hafız Esad yönetimine karşı faaliyetlerin kamusal tezahürleri çok sınırlı kalmıştır (Kaplan, 1993). Sünnilerin çoğunluğunun azınlıkların Nusayri yönetici eliti tarafından yönetilmesi ve onlara boyun eğdirilmesi ileriki yıllarda Suriye'de de patlak veren Arap Baharı'nın hükümet karşıtı protestoları sırasında yeniden ortaya çıkacak ve Nusayri altındaki boyun eğdirme yıllarının hatırlatılması, isyancıların -özellikle Sünnilerin- hükümete karşı savaşmalarını güçlendirecektir (Fraser, 1980:132-133).

Hafız Esad'ın kurnaz, pragmatist ve makyavelist bir devlet adamı olması, devletin başına geçtiği zaman diliminde Suriye yönetiminin doğasını şekillendiren en önemli etken olarak görülmektedir. Rejimi boyunca ekonomik kalkınma, eğitimin teşvik edilmesi, ordunun güçlendirilmesi ve İsrail'e şiddetli muhalefet politikaları izleyen Esad, bu politikalar sayesinde popüler olurken ülke kaynaklarını kendi ailesi için kullanması, ordu, siyaset ve istihbarat kanatlarının sadece kendisine bağlı olması ve yaptığı katliamlar; Suriye'nin bugün yaşadığı insanlık dramının temelini oluşturduğunu söylemek mümkündür (Reda, 1995: 53). Suriye'nin 1990

yılında Saddam Hüseyin'e karşı ABD liderliğindeki çok uluslu koalis-yona katılımı, Suriye'nin hem diğer Arap devletleri hem de Batı dünya-sı ile ilişkilerinde dramatik bir dönüm noktası olmuştur. Suriye, Ekim 1991'de Madrid'deki çok taraflı Orta Doğu Barış Konferansı'na katılmış ve 1990'larda İsrail ile doğrudan, yüz yüze görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu müzakereler başarısız olmuş ve Hafız Esad'ın Mart 2000 yılında Ce-nevre'deki Bill Clinton ile görüşmesinden bu yana Suriye-İsrail müzake-releri yapılmamıştır.

Suriye'de Esad yönetimi boyunca çalkantılı günler hız kesmeden de-vam etmiştir. 1999 Lazkiye olayı olarak bilinen olayda, 1998 Halk Mec-lisi Seçimleri sonrasında şiddetli protestolar ve silahlı çatışmalar patlak vermiştir. Şiddet olayları, Hafız Esad ile daha önce 1984'te Hafız'a karşı bir darbe başlatmayı deneyen ancak sonunda Suriye'den kovulan küçük kardeşi Rıfat arasında uzun süredir devam eden bir husumetin patlaması olarak görülmüştür (Gerorge, 2003:115). Suriye polisi ve Rıfat taraftarları arasında, Rıfat'ın Lazkiye'deki liman binasında meydana gelen çatışmada, iki kişi hayatını kaybetmiştir. Hükümet tarafından reddedilen muhalefet kaynaklarına göre ise, Lazkiye'deki çatışmalar yüzlerce kişinin ölümü-ne ve yaralanmasına neden olduğu yönündedir (Taylor & Francis Group, 2004: 4056).

1.4.2. Beşar Esad yönetiminde Suriye

Hafız Esad, 30 yıl iktidardan sonra 10 Haziran 2000'de vefat etmiş-tir. Esad'ın ölümünden hemen sonra, Parlamento, anayasayı değiştirerek, Cumhurbaşkanı'nın zorunlu asgari yaşını (oğlu Beşar Esad'ın iktidardaki Baas Partisi'nin aday gösterilmesinde yasal olarak uygun hale getirmesini sağlamak amacıyla) 40'dan 34'e düşürmüştür. Suriye hükümeti istatistik-lerine göre, 10 Temmuz 2000'de Beşar Esad, muhalefetsiz ve rakipsiz bir şekilde oyların yüzde 97,29'unu alarak referandumla Cumhurbaşkanı se-çilmiştir (www. arabicnews.com, 2011).

Hafız Esad'ın ölümüyle birlikte Beşar Esad'ın onun halefi olarak göreve getirilmesi, ülkede yeni bir imaj ve reformun gelmesi açısından beklentilere yol açmıştır. Çünkü Beşar Esad göreve geldiği ilk günden itibaren oldukça liberal, özgürlükçü ve demokrasi bir imaj çizmiş ve hatta ülkede pek çok suçlu affedilmiş, ilk gazete yayımlanmış, internet kafeler açılmış ve demokratik toplantı ve gösterilere izin verilmiştir (BBC news, 2001). Beşar Esad, Londra'da eğitim görmüş ve siyasetten uzak bir şekil-de asıl mesleğini icra eden bir göz doktorudur. Bu noktada Suriyelilerin gönlünü babası gibi fethetmesi onun sosyal ve özel yaşamına da bağlı ol-muştur. Beşar, bu yüzden Suriye'nin bilinen ailelerinin birinin kızı olan Esmâ el-Akras ile evlenmiştir. Fakat evliliğin yapılmasındaki en can alıcı nokta, El-Akras ailesinin Sünni mezhebe bağlı olmasıdır. Esad'ın Sünni

bir ailenin kızı ile yaptığı izdivacı, ülkedeki ulusal birlik ve beraberliğin sembolü olarak görülmesi ve halk tarafından kendisinin benimsenmesini amaçladığı için yaptığı öngörülmektedir (www.milliyet.com, 2001).

Birçok Suriyelinin babadan oğluna geçen iktidara itiraz etmesine rağmen, Beşar'ın yükselişi hem Suriye'de hem de yurtdışında biraz iyimserlik meydana getirmiştir. Gençliği, eğitimi ve Batı yaşamına olan aşinalığı, statükodan ayrılma olasılığı sunuyor görülmüştür. Açılış konuşmasında Esad, ekonomik liberalleşmeye olan bağlılığını doğrulayarak bazı siyasi reformlar yapmaya söz vermiş, ancak Batı tarzı demokrasiyi Suriye siyaseti için uygun bir model olmadığını ifade etmiştir (Britannica, The Editors of Encyclopaedia, 2020). Bununla birlikte, Beşar Esad, Baas Partisi'nin egemenliğini tehdit edebilecek politikaları desteklemeyeceğini açıklamış ancak hükümetin ifade özgürlüğü ve basın üzerindeki kısıtlamalarını hafifçe gevşetmiş ve yüzlerce siyasi mahkumu serbest bırakmıştır. Bu ilk hareketler, bazı siyasi gözlem forumlarının ortaya çıktığı ve siyasi reform çağrılarının tolere edildiği bazı gözlemciler tarafından “Şam Baharı” olarak adlandırılan kısa bir göreceli açıklık dönemine katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte, aylar içinde Beşar Esad rejimi, reform yanlısı aktivizmi söndürmek için tehdit ve tutuklamalar yaparak rotayı değiştirmiştir. Beşar Esad, daha sonra ekonomik reformların siyasi reformlardan önce yapılması gerektiğini vurgulamıştır (Weeks, 2014: 18).

Beşar Esad, babasının Suriye'nin on yıllardır İsrail'le olan çatışmasındaki sert duruşunu sürdürmüş, Golan Tepeleri'nin geri alınmasını talep etmeye devam ederek Filistinli ve Lübnanlı militan gruplara destek vermiştir. Beşar Esad'ın 2003 yılında ABD liderliğindeki Irak işgalini kınamasından sonra, ABD ile ilişkileri kötüleşmiştir (The Guardian, 2003). Milliyetçi ve Batılı karşıtı söylem; kısa sürede Esad'ın konuşmalarının standart bir parçası haline gelmiştir. 2005 yılına kadar Esad, kabine başta olmak üzere bazı yeni düzenlemeler yapmaya başlamış ve babasının yönetiminden kalan askeri yetkilileri emekli olmaya zorlamıştır. Onların yerine genç yetkililer alarak ülkenin en güçlü güvenlik pozisyonlarının çoğunu kendi yakınlarına vermiştir. Bununla birlikte, Esad'ın bu şekilde kendisine bir dayanışma gücünün reform girişimleri bile belirsiz ve büyük ölçüde yüzeysel olarak kalmıştır. Böylelikle ülkede ekonomik liberalizasyon esasen, istihdam, hizmetler ve sübvansiyonlar için kamu sektörüne ihtiyacı olan birçok Suriyeliye yardım etmekten ziyade siyasi olarak bağlantılı bir seçkin gruba fayda sağlamıştır (Wedeen, 2018).

2005 yılının başlarında, Lübnan'ın eski başbakanı Refik Hariri'nin suikastından sonra, Esad - Batı ve Arap uluslarının baskısı altında - Suriye birliklerinin ve istihbarat servislerinin 1976 müdahale ordusundan bu yana Suriye güçlerinin konuşlandığı Lübnan'dan çıkarılmasını taahhüt etmiştir. Ancak, BM soruşturması, Hariri'nin suikastına Suriye'nin bir

düzeyde katılım gösterdiğini gösterse de, Esad yönetiminin katılımı kesin olarak belirlenememiştir (Hinnebusch, 2012: 95–113). 2007 yılında Esad, genel olarak eleştirilen ve muhalifler tarafından sahte olarak nitelendirilen seçimler yoluyla cumhurbaşkanı olarak neredeyse oybirliği ile ikinci kez Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir (The Washington Post, (28 May) 2007). Esad ikinci döneminde ülkesinin uluslararası izolasyonunu sona erdirmek için Suudi Arabistan ve Türkiye de dahil olmak üzere bölgesel güçlerle ilişkileri düzeltmek amacıyla bazı belirsiz adımlar atmış fakat bunlar sadece göstermelik adımlar olarak kalmıştır (Arabicnews, 2000). 2000 yılında Hafız Esad'ın ölümünden sonra günümüze kadar oğlu Beşar Esad'ın iktidara gelmesi ve babasının politikalarına devam etmesi devleti serbestleştirememiştir. Bununla birlikte Beşar Esad'ın, babasının olduğu gibi zengin, güçlü ve lüks seçkinlerin bir parçası olarak kalacak kadar kurnaz olmaması ve hala insanların sadakatini yönetmesi, babasının aksine onu maddi olarak yozlaştırmıştır. Bu yüzden, zengin seçkinlerin lüks yaşam tarzları, yoksulların, işsizlerin ve bastırılmış vatandaşların tepkisine yol açmıştır. Bu duygular, 2011 yılında neredeyse tüm Ortadoğu'yu etkisi altına alan Arap Baharı geldiğinde zirveye ulaşmıştır.

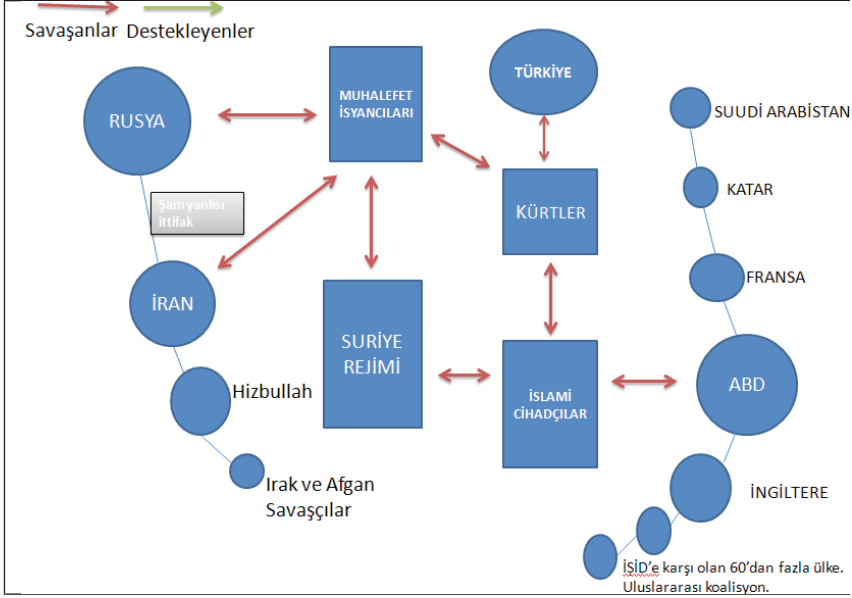
2. 2011- SURİYE İÇ SAVAŞI

Mart 2011'de Suriye'de hükümet karşıtı patlak veren protestolar, bir nevi Ortadoğu'da esen Arap Baharının bir sonucu olmuştur. Esad rejiminin barışçıl protestolara agresif bir şekilde karşılık vermesi ise Suriye'de krizin daha da büyümesine ve şiddetlenmesine neden olan en önemli unsurdur. Esad'ın çatışmalar sırasında, güvenlik ve istihbarat servislerinden, genellikle hakiki mermiyle gösterilerin dağıtılmasını ve muhaliflerin tutuklanmasını istemesi, olayların korkunç bir dönüş yapmasına sebep olmuş ve 2011 yılı sonunda hükümet güçleri ve muhalif isyancılar arasında silahlı savaş başlamıştır. Çatışmada, hükümet kanadında Nusayri iktidar seçkinleri ve devlet aktörleri muhalefet kanadında ise isyancılar olarak çoğunlukla Sünniler yer almıştır. Bununla birlikte, küresel ve bölgesel güçlerin yanı sıra İslamî Cihatçıların aralarındaki anlaşmazlıklardan dolayı çatışmaya müdahale etmeleri savaşın karmaşıklığını daha da arttırmıştır. Bu nedenle, öncelikle herhangi bir barış planından önce Suriye'de kimlerin savaştığını anlamak önem arz etmektedir.

2.1. Suriye'de kim kiminle savaşıyor?

Suriye İç Savaşı'ndaki paydaşlar genel olarak dört gruba ayrılabilir: Rejim, rejim muhalifleri (resmi ideolojiye göre isyancılar), yabancı güçler ve İslami cihatçılar. Bu grupların her birinin amacı, güdülleri ve gündemleri farklıdır. Aşağıda yer alan Şekil 2.1'de Suriye iç savaşının tarafları gösterilmiştir.

Şekil 1.1. Suriye’de Kimler Var

Kaynak: www.dawn.com/news, 2016.

2.1.1. Rejim

Suriye’de ayaklanmaların başlamasının bir nedeni ülkede mevcut olan rejimdir. Rejimin toplumsal uyumsuzluğu yukarıda detaylı olarak anlatılmıştır. Rejime muhalif olan ve Batı basınında genellikle isyancı olarak tanımlanan gruplar, yıllardır Esat/lar rejiminin baskı uyguladığı Sünni kitlelerdir.

Suriye Ordusu ve müttefik kuvvetlerinin yaklaşık üç yüz bin askeriyle isyancılara karşılık vermesi ise, rejime dolayısıyla anti demokratik bir şekilde yönetilmeye karşı olan çok sayıda insanın var olduğunu göstermektedir (www.dawn.com/news, 2016). Suriye’de rejime karşı olan bir isyancılar ittifakı da bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi Fetih Ordusu’dur. Fetih Ordusu, Katar, Suudi Arabistan gibi ülkelerin işbirliği sonucunda Ahrar-al Şam, El Nusra Cephesi, Liva ül-Hak, Şam Lejyonu, Cünd-el Aksa, Ceşul Sünnet ve Ecned el-Şam gibi gruplar tarafından rejim güçlerine karşı oluşturulan bir ittifaktır. Esad, bu gruba karşı ciddi önlemler almış ve bütün ülkeyi kendisi ele geçirene kadar bu gruplarla savaşmayı taahhüt etmiştir. Suriye, etnik olarak çeşitli bir ülke olduğu için ülkede rejime karşı farklı etnik grupların da bu ayaklanmalara sebep olduğu söylenebilmektedir. Rejim, Orta-Doğu’da bağımsız bir Kürt devleti kurmayı hedefleyen Suriyeli Kürtler ile de mücadele etmektedir. Ancak bu mücadele, Türkiye’ye karşı olmak noktasında bir ittifaka sahiptir.

Ülkede rejime karşı olan gruplar olduğu gibi rejimi destekleyen grup ve dış güçler de mevcuttur. Rejim, güçlü Şii milis Hizbullah'ın 5000-8000 silahlı gücünün yanı sıra İran, Irak ve Afganistan'dan savaşçıların desteğine de sahiptir. Bu noktada İran'ın Haşdi Şabi üzerinden de büyük destek verdiği söylenebilir. Rejimi destekleyen en önemli güçlerden birisi ise, Rusya'dır. Rusya rejimi hem askeri hem de diplomatik olarak güçlü bir şekilde desteklemekte ve özellikle ülkeye hava desteği sağlamaktadır. Çünkü Rusya, Batı eksenindeki güç dengesinin Batının lehinde kalmaması için Suriye'nin kendi çevresinde kalmasını ülkesinin lehinde görmektedir (www.bbc.com/news, 2016a).

2.1.2. Muhalefet

Muhalefet öncelikle hükümeti devirmek amacıyla birleşen hükümet karşıtı isyancılardan (Kürtler dahil) oluşmaktadır. En büyük rejim karşıtı ittifakın 'Fetih Ordusu'nun (Ahrar al-Sham ve Faylaq Al-Sham gibi İslamcı gruplardan oluşan daha önce Al-Nusra Cephesi olduğu daha önce de belirtilmiştir (www.refworld.org). Başlangıçta, rejime karşı mücadele eden ana grup aslında Suriye Silahlı Kuvvetlerinden ayrılan subaylar tarafından kurulan Özgür Suriye Ordusu olmuştur. Ancak ordu günümüzde çatışmaların yoğunluğu sebebiyle etkisini devam ettiremeyerek zayıflamış ve dağılmıştır (Lawrence, 2004).

Muhalefeti destekleyen Batı ise, Al-Nusra'nın dahil olmadığı ve daha 'ılımlı' olduğuna inanılan muhalefet güçlerini desteklemektedir. ABD, İngiltere ve Fransa da dahil olmak üzere bu ülkelerin, rejimi devirmek için muhalefeti desteklediği belirtilmektedir. Bu yüzden, Batı, açıkça Esad'ı istifa etmeye çağırmakta ve Suriye'nin demokratikleşmesi çağrısında bulunmaktadır. Öte yandan muhalefetin Türkiye, Suudi Arabistan ve Katar tarafından da gizlice desteklediği öngörülmektedir. Türkiye'nin davasında muhalefeti desteklemenin mantığı 'demokratik' argümanen, Suudi Arabistan ve Katar'ın desteği, 'mezhepçi' nedenler olarak görülmektedir. Her iki ülke de "Aleviler (Şii) Rejimi" nin kaldırılmasını ve "Sünni Muhalefet" ile değiştirilmesini istemekte ve iki ülke de Irak ve Şam İslam Devleti (DAEŞ: Ed-Devlet'ül İslâmiyye fi'l Irak ve's Şam)'ni desteklemektedir. Ancak, sayısız muhalefet grubu ülkedeki amaçları hususunda farklılık göstermektedir. Örneğin, Fateh Al-Sham Suriye'de İslami bir emirlik inşa etmeyi amaçlamaktadır (www.aljazeera.com, 2018).

Muhalefet yapan ancak ülkede farklı amaçları olan diğer grup ise, "Suriye Kürtleri" dir. Kürtler, çoğunlukla Türkiye, Suriye, Irak ve İran sınırları boyunca yaşamaktadırlar ve bu ülkelerde bağımsız bir Kürdistan için yıllar boyunca mücadele etmiş ancak büyük ölçüde başarısız olmuşlardır. Fakat Suriye'deki ayaklanmaların yarattığı istikrarsızlık ve boşluk ile bağımsız bir Kürdistan hayali de onlar için yeniden canlanmıştır. Bu

nedenle, Suriye Kürtlerinin ilk hedefinin, iç savaş sırasında Kürt bölgelerini işgal etmek ve savaştan sonra Suriye içinde özerk bir Kürt bölgesi için müzakere etmek olacağı öngörülmektedir (www.nytimes.com, 2019a). Kaldı ki savaş öncesinde Kobani bölgesine kısmi bir özerkliliğin oldu da bilinmektedir. Uzun vadeli hedeflerinin ise, Suriye, Irak ve İranlıların diğer komşu ülkelerinin Kürtlerini de kapsayan bağımsız bir Kürdistan devletinin kurulması olduğu yine öngörülen düşünceler arasındadır (www.bbc.com/news, 2019). Geline nokta Suriye'deki ayaklanmaların aslında çeşitli grupların ve ülkelerin kendi çıkarları doğrultusunda görece arz ettiği görülmektedir. Her aktörün kendi amaçları farklıdır ve Suriye'nin bu perspektiften bakıldığında her yönden parçalanmak istediği de söylenebilmektedir.

2.1.3.Yabancı (Dış) Güçler

Bölgesel ve küresel güçler de Suriye'deki ateşin körüklenmesinde en önemli etkidir. Her yabancı güç, kendi çıkarları için Suriye'de bir vekâlet savaşı yürütmektedir. Rusya bu noktada uluslararası sistemde Esad'ın göz ardı edilmemesi konusunda oldukça kararlı bir yol çizmekte ve Eylül 2015'ten bu yana Suriye'de İŞİD'e karşı hava saldırıları düzenlemektedir. Böylece, isyancılara yönelik olarak Esad'ın çeşitli illerdeki alanları yeniden ele geçirmesine yardımcı olduğu da görülmektedir. Rusya ayrıca, isyancılar ve rejim arasındaki müzakereleri şekillendirmek için de çaba sarf etmektedir. Geline nokta, bu hususta ABD ile rekabet ederek diplomatik bir zafer aradığı belirtilmektedir. Çin ile birlikte, BM Şartı'nın 7. Maddesi uyarınca Esad rejimine karşı harekete geçilmesi çağrısında bulunan birçok BMGK kararını Rusya şu ana kadar veto etmiştir. Rusya'nın temel gayesi ise, Esad rejimi ile ortaklık yaparak Ortadoğu'daki güç tabanını güçlendirmektir. Bu durumda, yeni bir ittifakın oluşumunun (Rusya-Türkiye-İran-Suriye) ortaya çıktığı da görülebilir (Fisk, 2016a). İttifak, Ortadoğu'daki güç dengesini Rusya'ya (ABD'ye kıyasla) ve Şii İran'a (Sünni Suudilere kıyasla) kaydırmaktadır. Ayrıca ittifakın bedelini de en fazla Türkler ödemektedir. Rusya, İran ve Türkiye bağımsız Kürt devletinin kurulmasını istememekte ve böylece Putin, Suriye'nin durumundan en iyi şekilde faydalanmaktadır (Khan and Han, 2017).

2018 yılından bu yana, ABD'nin Esad'ı istifa etmeye çağırmakta olduğu ve isyancıları rejime karşı gizlice desteklediği iddia edilmektedir. Ancak, ABD, öncelikle İŞİD'in ortadan kaldırılmasına odaklanmıştır. ABD, Suriye Demokratik Güçleri ve DAES'e karşı savaşan yaklaşık altmış ülkenin koalisyonuna öncülük etmektedir (www.nytimes.com, 2019b). Benzer şekilde, diğer Batılı ülkeler de isyancıları desteklediği ve aynı anda DAES'e karşı savaştığı belirtilmektedir. Dahası, Suudi Arabistan ve Katar'ın da isyancıları şeffaf bir şekilde mezhepsel nedenlerle finanse ettikleri ve Sünni bir hükümetin kurulması için uğraştığı da yine bilgiler da-

hilindedir. İran'ın amacı ise, Suriye'deki Şii rejiminin korunması ve Arap Dünyasında kendi rolünün desteklenmesidir.

2.1.4. İslami Cihat Grupları

Ortadoğu'nun diğer unsurları gibi, İslami Cihat Grupları da Suriye İç Savaşı'nı kendi çıkarları için değerlendirmektedir. Her ne kadar çok sayıda grup savaşa girse de, savaşta ana riskler DEAŞ, Al-Nusra Cephesi ve Hizbullah'tır.

DEAŞ: İç Savaş sonrasında ortaya çıkan siyasi boşluk nedeniyle Suriye topraklarının çoğunu ele geçirmiştir. Suriye'deki asıl amacı, Suriye'de olduğu kadar Irak'ta da ilan ettiği "halifeliği" genişletmektir. DEAŞ rejime karşı, muhalefete ve aslında herkese karşı savaşmaktadır. Suriye Ordusu ülkenin çeşitli yerlerinde ona karşı savaşmış ve Mart 2016'da antik Palmyra kentinden sürmüştür (www.foreignpolicy.com, 2019). Öte yandan DAEŞ, isyancı gruplara ve hatta rakip cihat gruplarına karşı da savaşmıştır. Çünkü DEAŞ herkesi lideri Ebu Bekir el-Bağdadi'ye bağlılık göstermeyen bir düşman olarak görmektedir. Dahası, hiçbir ülke tarafından açıkça desteklenmemekle birlikte, Suudi Arabistan ve Katar'ın bunu finansal olarak desteklediği yaygın olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, ana gelir kaynaklarını vergiler ve Suriye ve Irak'taki toprakları oluşturmaktadır (Hinnebusch, 2002). ABD'nin Suriye'deki ana odağı DEAŞ'ın ortadan kaldırılması ve altmıştan fazla ülkenin oluşturduğu anti-DAEŞ koalisyonuna öncülük etmektir. Kürt Halk Savunma Birliği (YP-G)'sinin ABD liderliğindeki koalisyonun içinde olması DEAŞ'ı zorlayan bir unsur olarak görülmektedir. DEAŞ karşıtı koalisyonun geri kalanı ise, çoğunlukla hava tabanlıdır. Dahası, çeşitli grupların ittifakı olan Suriye Demokratik Güçleri (SDG) de DEAŞ ile mücadele etmektedirler (www.hrw.org, 2020). Benzer şekilde, Rusya, Türkiye ve Batı, DEAŞ'e karşı mücadelelerini sürdürmektedirler. Fisk (2016b), DAEŞ Musul'dan kovulursa, savaşçılarının Suriye'ye kaçacağını öngörmektedir. Dolayısıyla, DEAŞ iç savaşı kullanan ve kendine Suriye'de yer edinmek isteyen önemli bir unsur olarak değerlendirilmektedir (www.cbsnews.com, 2018).

Fateh al-Sham (Şam Fethi Cephesi): DEAŞ ile karşılaştırıldığında, Fateh al-Sham da en az onun kadar tehlikeli bir gruptur. Daha önce El-Nusra Cephesi olarak adlandırılan yapı, El-Kaide'nin de bir kolu olarak bilinmektedir (www.bbc.com, 2016b). Fateh-al-Sham rejime karşı mücadelesinde isyancılarla ittifak kurmaktadır. Ancak asıl amacı Suriye'deki örgütün güçlendirilmesidir. Örgüt aynı zamanda Ruslara, İran'a, Hizbullah'a ve Kürtlere karşı da savaşmaktadır. Fateh al-Sham'ın iki yönlü bir stratejisi vardır: Bunlar, Esad'ı devirmede diğer isyancılara yardım etmek ve Suriye'de bir İslam Emirliği inşa etmek şeklinde öngörülmektedir. Örgüt, herhangi bir ülke tarafından açıkça desteklenmemekle birlikte gizlice

Katar tarafından finanse edildiği de iddia edilmekte ve günümüzde Suriye'nin en büyük gerilla ordusu olarak tanımlanmaktadır. Bu örgüt çıkarları doğrultusunda bazen DEAŞ ile de ittifak halinde olduğu gibi kimi zaman onunla da savaşmakta fakat Suriye rejimi ve Batı için DEAŞ'e kıyasla daha güçlü bir düşman olarak görülmektedir. Çünkü safları arasında DEAŞ'den daha fazla Suriyeli mevcuttur ve çıkarları doğrultusunda hareket ettikleri için DEAŞ militanlarından daha sert ve taktiksel fikirli oldukları da düşünülmektedir, (<https://web.stanford.edu>, 2017).

Hizbullah: Hizbullah, Şii, İslamcı militan bir grup ve Lübnan merkezli siyasi bir partidir. Mezhep nedenleriyle Esad'ı savaşta açıkça savunmakta ve isyancılar, DEAŞ ve El-Nusra Cephesi ile savaşmaktadır. Örgütün rejim için birçok alanı ele geçirmede başarılı olduğu da bilinmektedir. Hizbullah'ın Suriye'ye müdahalesi Esad'ın ülkede önemli kazanımlar elde etmesine sebep olmuştur. Hizbullah, Suriye'de rejimini hızlandırmış, isyancılara karşı askeri yenilgiyi önlemiş, sınırlara bitişik bölgelerde konuşlanan isyancıları uzaklaştırmış, Şiilere karşı daha fazla olabilecek saldırıyı durdurmuş ve bölgesel güç dengesinin zararlı bir şekilde yeniden kalibre edilmesini engellemiştir (www.crisisgroup.org, 2014).

2.2. Mevcut Durum

Bu süreçte, siyasi ve ekonomik parçalanmışlık, muhaliflerin ve uluslar arası güçlerin ve bölgesel anlamda fiili otoritelerinin tesis edilmiş olması doğal olarak, Suriye'deki güç merkezlerinde bir değişim yaşanmasına neden olmuştur. Bu değişimde baş aktörlerden biri Türkiye, diğeri ABD, diğeri de Rusya'dır. Özellikle Rusya'nın 2015 Eylül'nde gerçekleştirdiği müdahale, askeri dengeyi Esad rejimi lehine bozmuştur. Rusya, İran ve bağlantılı milis güçleri tarafından desteklenen Esad hükümeti, çoğu büyük şehir de dahil olmak üzere Suriye topraklarının yaklaşık üçte ikisini kontrol eder hale gelmiştir. Ancak ülkenin büyük bir kısmı hala isyancılar, cihatçılar ve Kürt liderliğindeki Suriye Demokratik Güçlerinin elinde bulunmaktadır. DEAŞ ise, 2015 yılından bu yana giderek etkinliğini yitirmiştir ve Şubat 2019'dan günümüze Suriye toprakları üzerinde herhangi bir askeri kontrole sahip değildir. Ancak, örgütün askeri kontrolünün sona ermesinin, grup hücrelerinin rejime ve müttefiklerinin güçlerine karşı sözde saldırılar düzenlemek için yeniden canlanmasını engellemeyeceği de öngörüler arasındadır (www.worldpoliticsreview.com, 2023). Genel olarak, Suriye'nin, bir tarafının, bir bölümünün veya bir kısmının farklı güçler tarafından tutulduğunu ve artık savaşın Esad ve Esad'a karşı olanların çok ötesinde bir hal aldığını söylemek yerinde olacaktır (Walsh, 2019).

3. SAVAŞIN ETKİLERİ

Suriye’de patlak veren iç savaş ülkeye oldukça büyük bir yıkım getirmiştir. Özellikle, pek çok insanın bu savaşta hayatını kaybetmesi ve ülkede tarihi varlıklara (UNESCO Kültürel Mirası olarak kabul edilenler dahil) verilmiş olan zararlar ülkenin durumunun ne kadar trajik bir noktada olduğunu göstermektedir. Yaklaşık olarak 12 yıldır devam eden savaşta BM İnsan Hakları Ofisi’ne göre, 1 Mart 2011 ile 31 Mart 2021 tarihleri arasında Suriye’de 306.000’den fazla sivil hayatını kaybetmiş, 111.000 kişi ise kaybolmuştur. 2022 yılı itibarıyla, 2021 yılına göre 1,2 milyon artışla 14,6 milyon insanın Suriye’de insani yardıma ihtiyacı olduğu belirtilmektedir (www.hrw.org/.,2022). Ülkedeki ekonomik kayıpların ise, 185 milyar lira olduğu tahmin edilmekte ve Suriye altyapısının yeniden inşasının kısa vadede kolay olmayacağı, yaklaşık 15 ile 20 yıl süreceği yine öngörülen bilgiler dahilindedir (www.aa.com.tr., 2020). Ülkenin yaşadığı ekonomik kriz sadece ülkenin yeniden inşasını değil aynı zamanda toplumda yaşamsal ihtiyaçları da etkilemektedir. Dünya Gıda Programı’na (WFP) göre, şu anda Suriyelilerin yüzde 90’ı yoksulluk sınırının altında yaşamakta ve kalan yaklaşık 16 milyonluk tahmini nüfusunun en az 12 milyonunun da gıda güvencesi bulunmamaktadır. 600.000’den fazla çocuk ise kronik olarak yetersiz beslenmektedir. Çatışma başladığından beri ülkede, barınma, sağlık, elektrik, eğitim, toplu taşıma, su ve sanitasyona erişimin önemli ölçüde kötüleştiğini belirten WFP, Ukrayna savaşının da etkisiyle, gıda bulunabilirliğinin azalırken gıda fiyatlarının da buna bağlı olarak artacağını öngörmektedir(www.wfp.org/countries/syrian-arab-republic, 2022). Bununla birlikte Suriye’de, son 70 yılın en kötü su krizinin yaşanması temiz suya erişimi de kısıtlamış su kaynaklı hastalıklar artmıştır. Bu durum dünyayı da etkisi altına alan COVID-19 önleme tedbirlerinin uygulanmasını olumsuz etkilemiş, salgın savunmasız ailelerin yaşam koşullarını daha da kötüleştirmiştir. Savaş yüzünden zaten kırılgan olan sağlık sisteminin, COVID-19 salgınından kaynaklanan ek baskıyı da kaldıramaması sonucunda sağlık merkezlerinin çoğunluğu işlevsiz hale gelmiş ve sağlık ihtiyaçlarına cevap verememiştir. Temiz suya erişim sorunuyla ilgili olarak Eylül 2022’de, Suriye’de patlak veren kolera salgınından ise, 84.607 kişinin etkilendiği, 101 kişinin ise hayatını kaybettiği belirtilmektedir (https://reliefweb.int/report/syrian-arab-republic, 2023).

Savaş, kayıpların yanı sıra küresel çapta büyük bir mülteci krizine de sebep olmuştur. Savaş nedeniyle milyonlarca Suriyeli evlerini terk etmek zorunda bırakılmışlardır (Dalkıran, 2017). Aynı zamanda Suriye içinde yerlerinden edilen kişi sayısının 6,9 milyon civarında olduğunu belirtirken, ülkeyi terk edenlerin ise, 7 milyon civarında olduğu belirtilmektedir. Ülke dışına kaçanların %84’lük gibi büyük bir bölümü ise, Ürdün, Türkiye ve Lübnan’a sığınmıştır (www.bbc.com/news,2022). Türkiye bu

noktada göç hareketine en çok ev sahipliği yapan ülke durumundadır. Buradaki çarpıcı nokta ise, mültecilerin durumudur. Çoğunlukla amaçları Avrupa'da yaşamak olan mültecilerin bir kısmı riskli gemiler ve teknelerle Akdeniz üzerinden tehlikeli yolculuklar yaparak Avrupa'ya gitmeyi hayal etmekte ve bu yolculuklarda binlercesi hayatını kaybetmektedir. Çok az bir kısmı ise, hayalleri olan Avrupa'ya ulaşabilmektedir (multeciler.org.tr., 2019).

6 Şubat 2023 tarihinde Türkiye'nin güneydoğusu ve Suriye'nin kuzeybatısında meydana gelen 7,8 büyüklüğündeki deprem de Suriye'yi derinden etkileyen diğer önemli bir husustur. Suriye'deki iç savaştan kaynaklanan bölgesel bölünmeler ve Suriye'nin depremden en çok etkilenen kuzeybatı köşesinin isyancı güçlerin elinde bulunması depreme müdahale çabalarını da karmaşık hale getirmektedir. Sınır geçişlerinin olmaması ve siyasi zorluklar bölgeye erişimi engellemekte ve ülkeye yardım ulaştırmayı zorlaştırmaktadır. Dahası, depremin zaten kırılgan olan ülkenin durumunu daha da kötüleştirerek, bölgedeki çökmekte olan konutlara ve altyapının büyük bir kısmının yanı sıra, yardım konvoyları için halihazırda var olan yollara da zarar vermesi, insani yardım çabalarına bu noktada da ket vurmaktadır (www.aljazeera.com/news, 2023).

3.1.Barış Beklentileri ve Çabaları

Savaşın başlangıcından bu yana, barışı ülkeye getirmek için çok sayıda çaba sarf edilmiştir, ancak hiçbiri Suriye'ye barış getirmeyi başaramamıştır. Savaşın başlamasından bu yana gerçekleştirilen barış çabaları şu şekildedir (MEI. (2017):

1. Arap Birliği barış planları (2011–2012)
2. Kofi Annan'ın Altı Puan Planı (14 Nisan 2012- 27 Mart 2012)
3. Cenevre I (30 Haziran 2012)
4. Kahire I (2 Temmuz 2012- 3 Temmuz 2012)
5. Cenevre II (22 Ocak 2014-15 Şubat 2014)
6. Kahire II (22 Ocak 2015- 24 Ocak 2015)
7. Moskova I (26 Ocak 2015-29 Ocak 2015)
8. Moskova II (6 Nisan 2015- 10 Nisan 2015)
9. Astana Konferansı (25 Mayıs 2015- 27 Mayıs 2015)
10. Viyana I (30 Ekim 2015)
11. Viyana II (14 Kasım 2015)
12. Riyad Konferansı (9 Aralık 2015- 10 Aralık 2015)

13. Münih Konferansı (11 Şubat 2016-12 Şubat 2016)
14. Suriye - Cenevre Görüşmeleri (29 Ocak- 03 Şubat 2016)
15. ABD-Rusya'nın aracılık ettiği Ateşkes Anlaşması (10 Eylül 2016-12 Eylül 2016)
16. Lozan Görüşmeleri (15 Ekim 2016)
17. Astana Görüşmelerinin İlk Turu (23 Ocak 2017- 24 Ocak 2017)
18. Cenevre IV (23 Şubat 2017– 03 Mart 2017)
19. Gerilimi azaltma bölgelerinde Astana Görüşmeleri (14-15 Mart 2017 / 04-06 Mayıs 2017)
20. Soçi Görüşmeleri (29 Aralık 2018- 30 Aralık 2018)
21. İdlib Muhtırası (17 Eylül 2018)
22. Kuzey Suriye Ara Bölge Anlaşması (07 Ağustos 2019)
23. Suriye Anayasa Komitesi Toplantısı (30 Ekim 2019- 01 Kasım 2019)
24. Astana Toplantısı (10 Aralık 2019)
25. Astana Süreci (07 Temmuz 2021- 08 Temmuz 2021)
26. Suriye Anayasa Komitesi Küçük Grup Üyeleri Toplantısı (30 Mayıs 2022)

Barış çabasının ayrıntılarına girmek yerine, barış sürecinin önündeki engeller de dahil olmak üzere barış sürecinin genel resmine bakılacak olursa ortaya çıkacak olan durum şudur:

BM'nin Suriye elçisi liderliğindeki mevcut barış süreci, Staffan de Mistura 29 Ocak 2016'da Cenevre'de başlamıştır. Fakat, bu süreç günümüzde de askıya alınmış bir şekilde beklemektedir (www.nytimes.com,2019c). Rejim ile muhalefet arasındaki temel anlaşmazlık noktası Cumhurbaşkanı Esad'ın kaderinin ne olacağı yönündedir. Rejim, 'eksi-Esad' formülünü kırmızı çizgi olarak görürken, muhalefet ise, Esad'ı iktidarda bırakan barış anlaşmasını reddetmektedir. Esad Rusya tarafından desteklenmeseydi, uzun zaman önce tahttan indirilmiş olurdu. BM Şartı'nın 7. Bölümü uyarınca Suriye hükümetine karşı harekete geçilmesini talep eden BMGK kararlarını defalarca veto eden Rusya ve Çin'dir (www.france24.com, 2019). Böylelikle, barışın sağlanması hususunda en büyük engellerden birinin, yabancı güçlerin paydaşlara verdiği destek olduğunu söylemek yerindedir. Gelinek noktada barışın ülkede sağlanması konusunda İran, Suudi Arabistan ve Türkiye gibi bölgesel güçlerin yanı sıra ABD ve Rusya gibi küresel güçlerin de Suriye'de bir fikir birliğine varma-

sı önem arz etmektedir (www.bbc.com, 2015). Barışın sağlanması için yapılması gerekenleri şöyle sıralamak mümkündür: İlk olarak, tüm yabancı güçlerin çatışmayı körüklemekten vazgeçmeleri ve muhalefeti müzakere masasına oturtmaları ve barış konusunda fikir birliği sağlanıncaya kadar ayrılmamaları için teşvik etmeleri gerekmektedir. İkincisi, tüm yabancı güçler hem rejimi hem de muhalefeti uzlaşmaya zorlamalıdır. Üçüncüsü ise, iktidar politikasının ortasında dünyanın DEAŞ ve El-Nusra gibi cihatçılara karşı mücadeleyi gözden kaçırmaması gerektiği unutulmamalıdır. DEAŞ'e karşı birleşik bir eylem planı bulunmayan barış anlaşmaları iyi bir anlaşma olmayacaktır (Harrison, 2017).

SONUÇ

Suriye rejimi ayaklanmalar başladığı andan itibaren bir yandan reform vaatlerinde bulunurken öte yandan kitlelere mücadele etmekten geri durmamıştır. Mısır ve Tunus'ta meydana gelen ayaklanmaların aksine, Suriye'de ordu, Esad iktidarının devamı için bu mücadele sürecine aktif olarak katılmıştır. Bu durumun en önemli sebebi, Suriye'de ordu ile siyasi iktidarın tarihsel süreç içerisinde özdeşleşerek bir iktidar bloğu oluşturmamasından ileri gelmiştir.

Bağımsızlık sonrasında Fransız mandacılığının kimlikleri ayrıştırıcı azınlık siyaseti ve farklı kesimler arasında ordu üzerinden yürüyen iktidar mücadelesi Suriye'de oldukça istikrarsız bir sürece neden olmuştur. Hafız Esad ordu içinde kendi avantajını kullanarak 1970 yılında bir darbe gerçekleştirmiş ve otuz yıl iktidarda kalmıştır. Bu dönemde kendisi de asker kökenli olan Hafız Esad ile ordu arasında özdeşlik kurulmasına yol açan bir ilişki biçimi gerçekleştirmiş ve bu durum herhangi bir kırılmaya uğramadan uzun yıllar devam etmiştir. İktidar bloğu olarak tanımlanan bu ilişki biçimi iktidarının ilk döneminde siyasi reform içeren söylem ve uygulamalarına rağmen Beşar Esad döneminde de devam etmiştir. Bu iktidar formu dolayısıyla 2011 yılında Suriye'de başlayan ayaklanmalar mevcut iktidar bloğunun çatlamasına yol açmamıştır.

2011'deki ayaklanmalar bütün bu tarihsel sürecin birikimi üzerinde ve bölgesel atmosferin tetiklenmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Ancak bu mücadelenin geçmiş dönemlerden farkı, bölgesel ve küresel güçlerin müdahalesiyle bir vekalet savaşına dönüşmesidir. Bu durum Suriye'deki ayaklanmaların önce iç savaşa evrilmesine sonrasında ise uluslararası bir krize dönüşmesine yol açmakla kalmamış aynı zamanda barış için atılan adımların da bir noktada tıkanmasına da neden olmuştur. Kriz ivme kazandıkça silahlı örgütlerin çoğalması, İran ve Hizbullah'ın Esad'a fiili desteği, Rusya'nın iç savaşa doğrudan ve kapsamlı bir şekilde dahil olması ve ülkeye muhalefet olan her bir aktörün kendi çıkarları doğrultusunda

Ülkede mevcudiyet sahibi olma gayeleri günümüzde Suriye sorununu içinden çıkılamaz bir hale getirmiştir.

Savaşın etkileri elbette en çok ülkenin vatandaşlarını derinden etkilemektedir. Milyonlarca insanın yerlerinden edilmesi ve binlercesinin de hayatını kaybetmesi savaşın en yıkıcı etkilerindedir. Çünkü savaşın küresel bir boyut alması beraberinde küresel bir mülteci krizine de yol açmıştır. Büyük bir insanlık dramı olarak adlandırılabilcek bu olay, ülkenin yakın çevresindeki ülkeleri de derinden etkilemekte ve mülteci krizi günümüzün en büyük küresel sorunlarından biri olarak görülmektedir. Gerek mültecilerin Avrupa'ya ulaşma gayeleri, gerekse bu hususta lkele-
rin aldığı onlemler bu durumun daha da karmaşık bir hal almasına sebep olmakta ve milyonlarca mültecinin hayat mücadelesini dramatik olarak gözler önüne sermektedir. Özellikle 2022 itibariyle, çatışmaların yanı sıra, yaşanan ekonomik kriz, COVID 19, kolera salgını ve deprem nedeniyle, Suriye'de yaşayan halkın, ülkede çatışmanın başladığı 2011'den bu yana en kötü ekonomik ve insani krizle birleşen ağır suiistimler ve ağır zorluklarla karşı karşıya kaldıkları gerçeğini de gözlerden ırak tutmamak gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdullah , Ö. F. (1985). *Suriye Dosyası*, İstanbul: Akabe Yayınları.
- Anshen, R.N. (1956). *Mid-East: World Center Yesterday, Today and Tomorrow*, NewYork: Harper and Brothers Publishers.
- Antoun R.T. (1991). “Ethnicity, Clientship, And Class: Their Changing Meaning”, (Ed. Antoun, Quataert, *Syria: Society, Culture, And Polity*), ss. 1-40.
- Arabicnews (2000). “a newphase in syria-turkeyrelations”, 15 Temmuz 2000, <http://www.arabicnews.com/ansub/daily/day/000715/2000071505.html>, (29.03.2020).
- Arabicnews (2001). “Syriavotesyestobashar al-assad”, 11 Temmuz 2001, [arabicnews.com/ansub/daily/day/000711/2000071110.html](http://www.arabicnews.com/ansub/daily/day/000711/2000071110.html), (26.03.2020).
- Arabicnews (2003). “Amin al-Hafez was received appropriately İn Syria”, <http://www.Arabicnews.com/ansub/Daily/Day/031111/2003111111.html>, (24.03.2020).
- Batat, H. (1999). *Syria's Peasantry, The Descendants Of Its Lesser Rural Notables, And Their Politics*. Princeton: Princeton University Press.
- BBC news (2001). “Bashar: A year of cautious reform”, 17 July 2001, http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/1442526.stm, (27.03.2020).
- Bedjaoui, M. (1991). *International Law: Achievements and Prospects*, UNESCO.
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia (2020). “Bashar al-Assad”. *Encyclopaedia Britannica*, 7 Sep. 2020, <https://www.britannica.com/biography/Bashar-al-Assad>, Accessed 29 March 2021.
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia (2021).”Syria”, <https://www.britannica.com/place/Syria/Uprising-and-civil-war>, (23.03.2021).
- Calvocoressi, P. (1991). *World Politics Since 1945*, London: Longman.
- Cleveland, W. and Bunton, M. (2008). *A History Of The Modern Middle East*, Philedelpia: Westviewpress,
- Dalkıran, G.B. (2017). “The Support of Women Work within Cooperative Enterprises: Sample of Turkey”, *Social Sciences Research Journal*, Volume 6, Issue 3, 1-11 (September 2017).
- Dayı, E. (2002). “Hatay Devleti ve Hatay’ın Anavatanı Katılması”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı, 19, Erzurum.
- Devlin , J. (1975). *The Baath Party: A History from its origins to 1966* (2nd Ed.), California: Hoover Institution press.
- Emadi, H. (2001). *Politics of the Dispossessed: Superpowers and Developments in the Middle East*, London: Praeger.
- Faksh, M.A. (1984). “The Alawi Community of Syria: A New Dominant Political Force”,

Middle Eastern Studies, Vol. 20, No. 2, Apr. 1984, pp. 133.

- Fisk, R. (2016b). *When Mosul Falls, Isis Will Fleeto The Safety Of Syria. But What Then?* [Http://www.independent.co.uk/voices/mosul-offensive-isis-flee-iraq-syria-raqqabashar-al-assad-what-then-robert-fisk-a7365776.html](http://www.independent.co.uk/voices/mosul-offensive-isis-flee-iraq-syria-raqqabashar-al-assad-what-then-robert-fisk-a7365776.html) (01.04.2020).
- Fisk, R. (2016a). *Middle East-Globalshift İn Balance Of Power*, 2016 <https://www.dawn.com/news/1278639>, (30.03.2020).
- Frasert. G. (1980).*The Middle East 1914-1979 (Documents Of Modern History)*, London: Edward Arnold Publishers Ltd.
- Gendzier, İ. L. (1997). *Notes from the mine field: United States intervention İn Lebanon and the middle East, 1945–1958* (<https://books.google.com/?İd=xlxgftczf9cc>). Columbia : Columbia University Press.
- George, A. (2003). *Syria: Neitherbreadnorfreedom*, London: Zedbooks.
- Hall, H. D. (1948). *Mandates, Dependencies and trusteeship*, Carnegie Endowment.
- Harrison, E. (2017). “Millions displaced and 500,000 dead – Will new peace talks send syria’s agony?” (21 January 2017), <https://www.theguardian.com/world/2017/jan/21/peace-talks-syria-russia-astana-kazakhstan>, (05.04.2020).
- Hinnebusch, R. A. (2002). *Syria: Revolutionfromabove* ,Routledge, . London, 2002.
- Hinnebusch, R. A. (2012). "Syria: From 'Authoritarian upgrading' To Revolution?"*, *International Affairs*. 88 (1): 95, pp. 113.
- Kaya, Z. (1987). “Suriye’de Türk Varlığı”, (*Yüksek Lisans Tezi*, A.Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü), Ankara.
- Kaplan, R. (1993). “Syria: Identity Crisis”, *The Atlantic* (February 1993), (<https://www.theatlantic.com/doc/199302/kaplan>), (25.03.2020).
- Kaylani, N. M. (1972). “The Rise of the Syrian Ba’th, 1940-1958: Political Success, Party Failure”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 3, No. 1, pp. 3-23.
- Khalaf, S. (1991). “Land Reform and Class Structure in Rural Syria”, *Syria Society, Culture and Polity* (Ed. Richard T. Antoun, Donald Quataert), pp. 63-78.
- Khan, H.U and Khan, W. (2017).“Syria: History, The Civil War and Peace Prospects”, *Journal of Political Studies*, Vol. 24, Issue - 2, pp. 587: 601.
- Lawrence, L.F. (2004). “Syria Under Bashar: Domestic Policy Challenges”, *ICG Middle East Report*, No. 24.
- Little, D. (1990). “Cold War and Covert Action: The United States and Syria, 1945-1958”, *Middle East Journal*, 44 (1), pp. 51–75.
- Little, D. (2003). “1949-1958, Syria: Early Experiments in Covert Action”, *Press*

- for Conversion, Issue: 5, Professor Department of History, Clark University, http://coat.ncf.ca/our_magazine/links/issue51/articles/51_12-13.pdf, (23.03.2020).
- Makdisi, S.A: (1971). "Syria: Rate of Economic Growth and Fixed Capital Formation 1936-1968", *Middle East Journal*, Vol. 25, No. 2, Spring 1971, pp. 157.
- Mansfield, P. (1967). *Mısır, İhtilal ve Nasır* (Çev.: Ergun Tuncalı), İstanbul: Kitapçılık Yayınevi
- Mansfield, P. (1992). *The Arabs*, London: Penguin Books.
- MEI. (2017). Syria Peace Initiatives Timeline. Retrieved June 5, 2017, from Middle East Institute: <http://www.mei.edu/syria-peace-initiatives-timeline>, (20.01.2021).
- Maoz, M. (1972). "Attempts at Creating a Political Community in Modern Syria", *Middle East Journal*, Vol. 26, No. 4, pp. 389-404.
- Maoz, M., Ginat, J, and Winckler, O. J. (1999). *Modern Syria: From Ottoman Rule to Pivotal Role in the Middle East*, London: Sussex Academic Press.
- McGowan, A.S. (1988). "Historical Setting," in Thomas Collelo, ed., *Syria: A Country Study* (Washington, D.C.: Department of the Army).
- Milliyet Gazetesi (2001). "İşte Beşşar'ın sakladığı Esmâ", 16 Ocak 2001, <http://www.milliyet.com.tr/2001/01/16/dunya/dun03.html> , (26.03.2020).
- Pipes, D. (1989). "The Alawi Capture of Power in Syria", *Middle Eastern Studies*, Vol. 25, No. 4, pp. 429-450.
- Pollack, K. M. (2002). *Arabs at War*, Nebraska: University of Nebraska Press.
- Reda, A. (1995). *A Reading in Assad Thinking*, Cairo: Akhbar el-Yom Publishing House.
- Ross, S. (2010). *Under stand the Middle East (since 1945)*, London: Teach Yourself Press.
- Satloff, R.B. (1986). "Prelude to Conflict: Communal Interdependence in the Sanjak of Alexandretta 1920-1936", *Middle Eastern Studies*, Vol. 22, No. 2, Apr.
- Seale, P. (1986). *The Struggle for Syria, A Study of Post-War Arab Politics 1945-1958*, London: I. B. Tauris and Co. Ltd.
- Shorrock, W. I. (1970). "The Origin of the French Mandate in Syria and Lebanon: The Railroad Question, 1901-1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 2, Apr. 1970, p.,133;
- Sonia, A. (2007). *Middle Eastern Leaders and Islam: A Precarious Equilibrium*, Switzerland, Peter Lang,
- Taylor & Francis Group (2004). *Europea World YearBook 2004*. Europa Publications, 2004. Volume 2.
- The Guardian (2003) "Syrian president accuses Israel of warm ongering", 7

Ekim 2003, <https://www.theguardian.com/world/2003/oct/07/syria.israel3>, (20.02.2021).

The Washington Post (2007). “Syrians Vote For Assad in Uncontested Referendum”, *The Washington Post. Associated Press. 28 May 2007*, <https://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/05/27/AR2007052701117.html>, (20.02.2021).

Umar, Ö. O. (2004). *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye-1908-1938*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Van Dam, R.N. (1978). “Sectarian and Regional Factionalism in the Syrian Political Elite”, *Middle East Journal*, Vol. 32, No. 2, Spring 1978, pp. 201-210.

Walsh, N. P. (2019). CNN “The situation in Syria is rapidly deteriorating. Four things you need to know” , (14.October. 2019), <https://edition.cnn.com/2019/10/14/middleeast/syria-turkey-offensive-q-and-a-intl/index.html>, (03.04.2020).

Wedeen, L. (2018). *Authoritarian Apprehensions*, Chicago: University of Chicago Press.

Weeks, J. (2014). *Dictators at War and Peace*, Ithaca NY: Cornell University Press.

Whiteman, M. M. (1963). *Digest of International Law*, Vol. 1, Washington D.C: U. S. Government Printing Office.

Yapp, M.E. (1991). *The Near East Since the First World War*, London: Longman.

Yeşilbursa, B.K. (2009). “Geçmişten Günümüze Irak Meselesi”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 29, Özel Sayı II, Temmuz.

Zahler, K. A. (2009). *The Assads' Syria*, Minneapolis: Twenty-First Century Books, US.A.

İNTERNET TABANLI KAYNAKLAR

<https://www.aa.com.tr> (2020). “Suriye iç savaşı 9. yılına girdi”, (14.03.2020). <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/suriye-ic-savasi-9-yilina-girdi/1417715>, (03.04.2020).

<https://foreignpolicy.com> (2019). “The Fight For ISIS’s Old Territory Is Just Beginning”, <https://foreignpolicy.com/2019/12/04/syria-iraq-fight-for-isis-old-territory-just-beginning/>, (01.04.2020).

<https://web.stanford.edu> (2017). “Ahr-al-Sham”, (05.August.2017), <https://web.stanford.edu/group/mappingmilitants/cgi-bin/groups/view/523>, (02.04.2020).

www.aljazeera.com (2018). “Where is al-Qaeda in Syria?”, <https://www.aljazeera.com/news/2018/03/al-qaeda-syria-180301152110387.html>, (30.03.2020).

www.bbc.com (2019). “Who are the Kurds?”, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-29702440>, (29.03.2020).02440

- www.bbc.com (2015). “Syria crisis: Where key countries stand” (30 October 2015), <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-23849587>, (05.04.2020).
- www.bbc.com (2016b). “Syria war: Who are Jabhat Fateh al-Sham?”, (01. August 2016), <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-36924000>, (02.04.2020).
- www.bbc.com (2016a). “Syrian army closes in on IS-held Palmyra”, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-38280283>, 11.12.2016, (28.03.2020).
- <https://www.bbc.com/news> (2022), “Why has the Syrian war lasted 11 years?”, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-35806229>, (02.03.2023).
- www.crisisgroup.org (2014). “How Hezbollah Is Changing the War in Syria and Vice Versa”, (06. June.2014), <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/eastern-mediterranean/syria/how-hezbollah-changing-war-syria-and-vice-versa>, (02.04.2020).
- www.cbsnews.com (2018). “The Fight Against ISIS”, <https://www.cbsnews.com/isis/>, (31.03.2020).
- www.dawn.com (2016). “Who is fighting who in Syria?”, <https://www.dawn.com/news/1280157>, 27 August, 2016, (28.03.2020).
- www.france24.com (2019). “Russia and China veto UN extending cross-border aid to Syria”, <https://www.france24.com/en/20191220-russia-and-china-veto-un-extending-cross-border-aid-to-syria>, (05.04.2020).
- <https://www.hrw.org/world-report/2023/country-chapters/syria>, (2022). “Syria Events of 2022”, (01.03.2023).
- www.hrw.org (2019b). “Syria Events of 2018”, <https://www.hrw.org/world-report/2019/country-chapters/syria>, (04.04.2020).
- <https://www.wfp.org> (2022). “Syrian Arab Republic”, <https://www.wfp.org/countries/syrian-arab-republic>, (01.03.2023).
- <https://reliefweb.int/report/syrian-arab-republic> (2023). “Whole of Syria Cholera Outbreak Situation Report no. 12 Issued 31 January 2023”, <https://reliefweb.int/report/syrian-arab-republic/whole-syria-cholera-outbreak-situation-report-no-12-issued-31-january-2023>, (02.02.2023).
- <https://www.aljazeera.com/news> (2023). “Syria longs for international aid amid earthquake devastation”, <https://www.aljazeera.com/news/2023/2/7/syria-longs-for-international-aid-amid-earthquake-devastation>, (03.03.2023).
- <https://www.worldpoliticsreview.com> (2023). “The Syrian Civil War’s Never Ending Game”, <https://www.worldpoliticsreview.com/the-syria-civil-war-might-be-ending-but-the-crisis-will-live-on/>, (03.03.2023).
- . “Syria: Address Fate of Missing Victims of ISIS”, <https://www.hrw.org/news/2020/02/11/syria-address-fate-missing-victims-isis>, (01.04.2020).
- <https://multeciler.org.tr> (2019). “Son Yıllarda Akdeniz’de Ölen Göçmen Sayısı”, (06. Aralık. 2019), <https://multeciler.org.tr/son-yillarda-akdenizde-o>

len-gocmen-sayisi/, (03.04.2020).

www.nytimes.com (2019a). “Who Are the Kurds, and Why Is Turkey Attacking Them in Syria?”, <https://www.nytimes.com/2019/10/14/world/middleeast/the-kurds-facts-history.html>, (30.03.2020).

www.nytimes.com (2019b). “U.S. Resumes Large-Scale Operations Against ISIS in Northern Syria”, <https://www.nytimes.com/2019/11/25/us/politics/us-syria-isis.html>, (31.03.2020).

www.nytimes.com (2019c). “Syria Peace Talks to Open After a Long, Strange Month”, <https://www.nytimes.com/2019/10/28/world/middleeast/syria-peace-talks.html>, (04.04.2020).

www.refworld.org (2017). “Country Reports on Terrorism 2017 – Foreign Terrorist Organizations: al-Nusrah Front”, <https://www.refworld.org/docid/5bc1f5b13.html>, (30.03.2020).

BÖLÜM 17

KÜRESEL PERSPEKTİFLE AĞIZ VE DİŞ SAĞLIĞINDA TÜRKİYE’NİN DURUMU

Oğuzhan YÜKSEL¹

---

¹ Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Senirkent MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Sağlık Kurumları İşletmeciliği Programı, oguzhanyuksel@isparta.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0539-4136

Toplumlarda sık gözlenen bulaşıcı olmayan hastalıklar arasında yer alan ağız, diş ve dişeti hastalıkları, insanların genel sağlık ve yaşam kalitesinin ölçülmesi ve değerlendirilmesinde kullanılan önemli göstergelerdendir. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) Küresel Ağız Sağlığı Durum Raporu'na göre, ağız ve diş sağlığı hastalıklarının dünya çapında yaklaşık 3.5 milyar insanı etkilediği ve orta gelirli ülkelerde yaşayan her 4 kişiden 3'ünün etkilendiği tahmin edilmektedir. Küresel olarak, tahminen 2 milyar insan kalıcı diş çürüğünden muzdariptir. 514 milyon çocuğun süt dişlerinde çürük mevcuttur. Dünya genelinde 2.5 milyar insanın ağızda tedavi edilmemiş çürük dişler olduğu ve yaklaşık 350 milyon kişinin de tüm dişlerini kaybettiği tahmin edilmektedir. Düşük ve orta gelirli ülkelerin çoğunluğunda, ağız ve diş sağlığı taleplerini karşılayacak-sorunlara çözüm üretebilecek kaynaklar yetersizdir (WHO, 2023). Ülkeler sağlık sistemlerini; sağlık personellerinin de dâhil olduğu tüm kaynakları verimli kullanmak, sağlık hizmetleri sunumunu sınırlarının tamamında homojen sağlayabilmek, sağlık hizmetlerine erişimin önündeki engelleri yok etmek ve toplumun sağlık statüsünü daha yükseğe taşımak gayesiyle kurgumalıdırlar.

Ağız-diş hastalıkları büyük ölçüde önlenemez olsa da birçok ülke için büyük bir sağlık yükü oluşturur ve insanları yaşamları boyunca etkileyerek ağrıya, rahatsızlığa, şekil bozukluğuna ve hatta ölüme neden olabilmektedir. Kalıcı dişlerde tedavi edilmeyen diş çürüğü, Küresel Hastalık Yüklü 2019 raporuna göre dünyada en yaygın rastlanılan sağlık problemi (WHO, 2023). Toplam sağlık harcamalarının yaklaşık % 5'ini ve cipten ödemelerin %20'sini ağız ve diş sağlığı tedavileri almaktadır (WHO, 2022b). Avrupa Birliği (AB) ülkelerinde ağız ve diş sağlığı harcamalarının Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYİH)'dan aldıkları pay ortalaması (2012 yılı verilerine göre) %0,4 iken, Türkiye'de GSYİH'nın %0,3'tür. Türkiye'de 2013 yılında yapılan toplam sağlık harcamalarının %5,3'ünü ağız ve diş sağlığı almaktadır (Atasever ve Örnek, 2018: 13-18).

2021 yılı verilerine göre Türkiye'de 43.199 çalışan diş hekimi (TDB, 2022: 4) ve 165 ADŞM/ADŞH bulunmaktadır (SB, 2022a: 139). Sağlık kurumlarında verimsizlik söz konusu olduğunda, girdilerin (sağlık personeli, tıbbi cihaz ve malzemeler, hasta yatak sayısı vb.) çıktıya (muayeneler, tıbbi işlemlerin, taburcu olan hastaların sayıları vb.) dönüştürülmesinde yaşanan aksaklıklar hesap edilmelidir (Wang et al., 1999: 85). Bu nedenle kaynakların etkin ve verimli kullanımı, Türkiye'de sağlık sisteminin verimliliği ile yakından ilişkilidir. Kamu kaynaklarında israfı önleyebilmek, eldeki imkânlarla en iyiye ulaşabilmek için performans ve verimlilik analizlerinin düzenli olarak yapılması gereklidir. Hastanelerin, sağlık kurum-kuruluşlarının etkinlik seviyeleri belirli aralıklarla tespit edilmeli, verimli olmayanlar belirlenerek potansiyel iyileştirme ve referans alına-

çak birimler örnek gösterilmeli, sağlık idarecileri de süreçlerin takibini yapmalıdırlar. Ağız ve diş sağlığı hizmetleri özelinde düşünüldüğünde de benzer kurallar geçerlidir. Sağlıkta dönüşüm programının 2003 yılında başlaması ile ülke genelinde yaşanan değişimlerden ağız ve diş sağlığı hizmetleri ile bunu sağlayan özel-devlet kurumları etkilenmişlerdir. Toplumda sık görülmesi nedeni ile halk sağlığı sorunlarının başında gelen ağız ve diş sağlığı problemlerini azaltmak, özellikle çocuklardan başlayarak diş çürüğü insidansını düşürmek ana amaçlarıyla her ilde en az bir tane olmak üzere (büyük ilçeler ve nüfusa göre artan sayılarda) açılan Ağız ve Diş Sağlığı Merkez (ADSM)'leri ile Sağlık Bakanlığı çeşitli politikalar geliştirmiştir. Kamuda yıldan yıla artan diş hekimi istihdamı neticesinde, toplum sağlığı merkezleri ve 1. basamak sağlık kuruluşlarında görevlendirilen diş hekimlerinin koruyucu sağlık hizmetlerine katkısının arttığı söylenebilir. Ağız ve diş sağlığı hizmetleri, hem etkilenen nüfus hem tedavi maliyetleri hem uzman personel gerektirmesi gibi multifaktöriyel bir süreç neticesinde önemini günden güne artırmaktadır.

AĞIZ VE DİŞ SAĞLIĞI HAKKINDA GENEL BİLGİ

Sağlık; “yalnızca hastalık veya sakatlık durumunun olmayışı değil bedensel, ruhsal ve sosyal yönden tam bir iyilik hali” olarak Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından tanımlanmıştır. En yüksek sağlık standartlarına ulaşmak hiçbir ayırım (ırk, din, ekonomik ya da sosyal durum vb.) olmaksızın istisnasız tüm insanların en temel haklarından (WHO, 1948: 1-3). DSÖ'ne göre; okul çağındaki çocuklarda %60-90 ve erişkinlerde yaklaşık %100 oranında diş çürüklerinin olduğu tahmin edilmektedir. 65-74 yaş aralığındaki kişilerde 3'te 1'inde ana dişler artık ağızda değildir (SB, 2016: 51). Dünya çapında özellikle gelir seviyesi düşük olan ülkelerde çok sık görülen ağız ve diş sağlığı hastalıkları lokal etkilerinin yanında genel sağlığın bozulmasını da beraberinde getirmektedir. Çocukluk çağında ağızda çürük dişler ya da ortodontik (gelişimsel ya da dişsel kapanış bozuklukları gibi) sorunlar olan bireylerin konuşma-yeme hatta bunlar ile bağlantılı uyuma-öğrenme güçlükleri yaşamaları muhtemeldir. Yetişkinlerin de diş ağırları nedeniyle bozulan konforları hayatın olağan tüm akışını alt-üst edebilecek potansiyele sahiptir.

Ağız ve diş sağlığı DSÖ tarafından “bireyin ısırma, gülme, konuşma, çiğneme ve psikososyal açıdan sağlıklı olma halini sınırlandıracak şiddette ağız ve yüz ağrısı, ağız ve çevre doku kanseri, ağız enfeksiyonu ve yaraları, dişeti hastalıkları, diş çürümesi, diş kaybı gibi rahatsızlıkların görülmemesi” şeklinde ifade edilmiştir (Mohanta, 2017: 12). Ağız ve diş sağlığını sadece dişlerle ibaret düşünmemek, çevresindeki kaslar, sinirler, bezler gibi tüm yapılarla bir bütün olarak değerlendirmek gereklidir. Ağız ve diş sağlığını, diğer sağlık hizmetlerinden ayıran bazı yönler şunlardır (Sintonen and Linnosmaa, 2000: 1254):

- ✓ Diş sorunlarının (çene bölgesi travmaları ve akut ağrılar hariç) küçük bir kısmı acil bakım ihtiyacı doğurur.
- ✓ Koruyucu ve önleyici tedaviler iyi sonuçlar verir.
- ✓ Ağız ve diş hastalıklarında tanı koymak diğer hastalıklara göre daha kolaydır.
- ✓ Ağız ve diş sağlığı tedavilerinde hekim ya da klinik seçiminde bireylerin seçenekleri fazladır.
- ✓ Tedavi seçenekleri başka hastalıklarla kıyaslanınca fazladır.
- ✓ Benzer diş rahatsızlıklarını kendileri ya da çevrelerinde yaşayanlar olduğundan hizmet kalitesine karar vermek kolaydır.
- ✓ Diş hastalıklarında çeşitlilik diğer hastalıklara göre daha azdır.
- ✓ Tedavi edilmemiş diş hastalıklarında, süreç daha uzun ve maliyetli olsa da genellikle kalıcı hasarlar bırakmaz.

DSÖ'ye göre; dünya nüfusunun neredeyse yarısı (%45 veya 3,5 milyar insan) ağız-diş hastalıklarından muzdariptir. Düşük ve orta gelirli ülkelerde yaşayan her 4 kişiden 3'ü ağız-diş problemlerinden etkilenmiştir. Küresel ağız hastalıkları vakaları, son 30 yılda 1 milyar artmıştır. Bu, birçok insanın ağız hastalıklarının önlenmesine ve tedaviye erişiminin olmadığına açık bir göstergesi olarak değerlendirilebilir (WHO, 2022b). Türkiye'de de tablo dünyadan ayrılmamaktadır.

TÜİK tarafından 2019 yılında 8.166 hane halkıyla yapılan araştırmaya göre, 0-6 yaş arasındaki çocuklarda son 6 ay içerisinde ağız ve diş sağlığı sorunları yaşayanların oranı %6,4 olarak bulunurken, 7-14 yaş aralığında ise %14,2 olarak bulunmuştur (TÜİK, 2020). Türkiye'de yaş grubu 7-14 olan çocuklar ile yapılan diğer bir araştırma sonuçlarına göre; %29,4 ile üst solunum yolu enfeksiyonu ilk sırada bulunurken, %18,3 oran ile ishal ve %14,2 ile ağız ve diş sağlığı sorunları en sık rastlanılan hastalıklar olarak dikkat çekmektedir (TÜİK, 2021). Yeni doğan çocuklarda ağız ve diş sağlığı ile ilgili problemler genellikle diş çıkarma sırasında yaşanan belirtilerdir. Fakat yaş ilerledikçe özellikle kalıcı dişler ve süt dişlerinin birlikte görüldüğü karışık dişlenme olarak adlandırılan dönemde ağız ve diş sağlığı hastalıklarında da artış olduğu görülmektedir. Orta yaşın üzerindeki kişilerde de kısmi veya tam dişsizlik çiğneme problemlerini beraberinde getirmektedir. Tüm bu gerçeklere rağmen, küresel hastalık yükü olarak dikkat çeken ağız-diş sağlığı hastalıkları, sağlık politikalarında yeterince yer bulamamaktadır. Koruyucu tedavilerle önenebilecek hastalıkların, ilerlemiş halleri ile karşımıza çıkması maliyet artışının yanında günlük yaşamın akışında da sorunlar doğurabilmektedir.

Dünya çapında seçilmiş bir dizi ülkede yaşlı yetişkin nüfusa yönelik ağız sağlığı politikalarının ve ağız-diş sağlığı planlarını sunmak amacıyla, dokuz ülkede (Hindistan, Japonya, İsviçre, Tayland, Birleşik Krallık, ABD, Avustralya, Brezilya, Çin) mevcut ve planlanan ulusal-bölgesel ağız sağlığı politikaları ve planları incelenmiştir. Nüfusun yaşlanmasına yanıt olarak, ülkeler sağlık sistemlerini başlatmış veya reform yapmış ve yaşlı yetişkinlere ağız sağlığı hizmetleri sunmak için yenilikçi yaklaşımlar geliştirmiştir. Geriatrik diş hekimliğinde eğitim almış küresel bir diş hekimi sıkıntısı olduğu söylenebilir. Birçok ülkede, geriatrik diş hekimliği resmi olarak bir uzmanlık alanı olarak tanınmamaktadır. Artan sayıda yaşlı yetişkinine hizmet etmek amacıyla alanında uzman ve yetkin diş hekimleri için geriatrik diş hekimliğinde eğitim ve öğretime ihtiyaç vardır. Önümüzdeki yıllarda, dünya çapında yaşlanan toplumların kalıcı ağız sağlığı zorluklarının üstesinden gelmek için ağız sağlığı politikalarının ve hizmetlerinin değişmesi, çeşitli reformlar yapılması gerekmektedir (Jiang vd., 2021: 1).

Dünya Diş Hekimleri Birliği (World Dental Federation-FDI), Türk Diş Hekimleri Birliği (TDB) ve Uluslararası Diş Hekimliği Araştırmacıları Birliği (International Association for Dental Research-IADR) tarafından oluşturulan çalışma grubunun ağız ve diş sağlığı için 2020 yılında hedeflenen küresel amaçları arasında; ağız, kraniofasial (baş ve yüz) ve çevre doku hastalıklarından kaynaklı ölümleri minimuma indirmek, ruhsal ve halk sağlığı üstündeki etkilerini düşürmek, toplumun yaşam kalitesini yükseltmek, erişilebilir, uygun maliyetli ağız ve diş sağlığı sistemleri geliştirmek, ülkeler arasındaki eşitsizlikleri gidermek yer almıştır (Hobdel vd., 2003: 286). FDI ve TDB tarafından 2012 yılında Türkiye’de yapılan bir çalışmada, bireylerin yaklaşık 3’te 1’inin dişlerini hiç fırçalamadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Türkiye’de; diş fırçası tüketim değeri kişi başına yılda bir diş fırçasından daha azdır. AB içerisinde yıllık diş macunu tüketimi kişi başı 700-800 gram, buna karşılık Türkiye’de 100-150 gramdır (Arslan, 2017: 53). Diş hekimleri, günde iki kez (sabahleyin kahvaltıdan sonra ve geceleri yatmadan önce) dişlerin fırçalanmasını önermektedirler. Diş macunu tüketim istatistiklerine bakıldığında da Türkiye’de diş fırçalama alışkanlığının yeterli olmadığı anlaşılmaktadır.

Ağız-diş sağlığı hastalıklarında en büyük küresel hastalık yükü dezavantajlı ve yoksul nüfuslar için risk teşkil etmektedir. Koruyucu ağız ve diş sağlığı programlarına önem veren, küçük yaşlardan itibaren bunları uygulayan yüksek gelirli ülkelerde, çocuklarda diş çürüğü görülme sıklığının ve yetişkinlerde ise diş kaybının azaldığı anlaşılmıştır (Petersen, 2008: 116-117). En çok rastlanılan ağız hastalıkları diş çürüğü, şiddetli diş eti hastalığı, diş kaybı ve ağız kanserleridir. Tedavi edilmeyen diş çürükleri, tahminen 2,5 milyardan fazla insanı etkileyen, dünya çapında en yaygın görülen durumdur. Şiddetli diş eti hastalığının (toplam diş kay-

bının önemli bir nedeni) dünya genelinde 1 milyar insanı etkilediği tahmin edilmektedir. Her yıl yaklaşık 380.000 yeni ağız kanseri vakası teşhis edilmektedir (WHO, 2022b). En sık görülen ağız ve diş sağlığı hastalıkları ile ilgili daha detaylı kısa bilgiler aşağıda verilmektedir.

Diş çürüğü; ağızdaki bazı bakterilerin dişin sert yapısında yaptıkları değişiklikler olarak ifade edilebilir. Diş yüzeyinde plak oluştuğunda, yiyecek ve içeceklerde bulunan serbest şekerlerin (üretici veya tüketici tarafından gıdalara eklenen tüm şekerler, bal, şuruplar ve meyve sularında doğal olarak bulunan şekerler) asitlere dönüşmeleriyle ortaya çıkmakta ve dişi zamanla yok etmektedir. Sürekli yüksek miktarda şeker tüketimi, yetersiz flor, diş fırçalama ile plağın çıkarılmaması çürüklere, bazen diş kaybına, ağrıya ve enfeksiyona neden olabilmektedir (WHO, 2023). Diş çürüğü; karyojenik (asit üreten) bakterilerin (fermente karbonhidrat, şeker vb. beslenmeleri için gerekli maddeler yardımıyla) ürettikleri asit ile enzimler ve tükürük gibi faktörler arasında gerçekleşen reaksiyonlarla oluşmaktadır. Çürükler, hem diş kronları (ağız içerisinde gözüken kısımları) hem de köklerinde görülebilmektedir. Çürük riski; karyojenik bakterilerin varlığı, yeterli tükürük bulunmaması, kötü ağız hijyeni, uygunsuz beslenme ve fakirlik gibi çevresel, fiziksel, biyolojik hatta davranışsal yaşam tarzı ile ilgili faktörleri de içermektedir (Selwitz et al., 2007: 51). Dünyada en sık görülen hastalıklar içerisinde yer almasının nedenleri arasında, kolaylıkla ve küçük ihmaller sonucunda hızla gelişebilmesi yatmaktadır.

Oral kanserler; beş yıllık sağ kalımda %50-60 arasındaki oranlarıyla başlıca sağlık problemlerindendir. Epidemiyolojik çalışmalar göstermiştir ki tütün ürünleri ve alkol benzeri çevresel karsinojenlerin ağız kanseriyle arasında güçlü ilişki mevcuttur (Yazar ve Karaca, 2018: 1609). Özellikle diş hekimleri üzere klinisyenlerin muayenelerini dikkatle yapmaları erken teşhis açısından önem arz etmektedir.

Periodontal hastalıklar; diş eti dokusunu, alveol kemiğini, sementi ve periodontal bağı içeren bir diş çevreleyen destekleyici dokuyu tanımlamak için kullanılan bir terim olan periodonsiyumu içeren hastalık süreçleridir. Diş eti iltihabı, periodontal hastalığın en hafif şeklidir ve popülasyonun %90'ında bulunabilir. Ağız hijyeninin iyileştirilmesi ile geri dönüşü sağlanabilen reaktif bir durumdur. Periodontitis ise; periodontal durumun diş eti iltihabının ötesinde kronik, yıkıcı, geri döndürülemez bir enflamatuvar hastalık durumuna ilerlemesidir (Gasner ve Schure, 2022). Genellikle hastaların ihmali ile sinsice ilerler ve dişlerin kaybedilmesine varacak kadar ciddi sonuçlar yaşatabilir.

Diş kaybı; çeşitli sebeplerle mecbur kalınarak ana dişlerin çekilmesi ya da ağız içerisinde kalmasına karşın fonksiyon görmemesi halidir. Kaybedilen dişlerin yerine, farklı tedavi metodları ile protezler yapılır. Yapı-

lan hiçbir protetik tedavi, ana dişlerin gördüğü işlevi tam olarak yerine getiremez. Kısaca bahsedilen bu hastalıklar diş hekimliğinde ne sık görülen hastalıklardır ve genellikle ağız içerisinde lokal kalmamakta, sistemik olarak da insan sağlığına etki edebilmektedir.

GENEL SAĞLIK DURUMUNUN AĞIZ VE DİŞ SAĞLIĞI İLE İLİŞKİSİ

Ağız ve diş sağlığı hastalıkları, sadece bulunduğu bölgelerde hasarlar-problemler yaratmamakta vücudun diğer bölgelerindeki organlarda-sistemlerde de çeşitli hastalıklara neden olabilmektedir. Örneğin; kulağı duymayan-gözünde görme kısıtı oluşan-kalp çarpıntısı hisseden insanlar gecikmeksizin hastanelere başvururken dişlerinde çürükler olan kişiler ise ağır sorunlar yaşamayacakları düşüncesi ya da ihmalkârlık gibi sebeplerle diş hekimlerine gitmemektedirler. İnsanların bu şekilde davranış göstermelerinin altında yatan sebep, normal bir yetişkinde 32 adet diş bulunması (örneğin 2 tane göz olması ya da kalbin 1 tane olması gibi) olabilir. Bir dişinde oluşacak eksikliğin hayatın idamesinde çok da fazla sorun yaratmayacağını düşünen kişiler; zamanla ağız içerisinde birden fazla çürük diş, dolgular, çeşitli protezler ve zamanla daha da eksilen ana diş sayısı ile hayatlarına devam etmek zorunda kalmaktadırlar. Ağız ve diş sağlığına verilen önem bakımından değerlendirildiğinde; kırsalda yaşayan, eğitim seviyesi ve alım gücü düşük olan, tam donanımlı hastanelere ulaşmakta güçlükler yaşayan kişilerin dezavantajlı oldukları söylenebilir.

DSÖ tarafından yapılan çalışmalarda, ağız ve diş sağlığı hizmetlerine erişimde göze batan eşitsizlikler olduğu net olarak vurgulanmaktadır. Ağız hastalıkları ve koşulları en savunmasız ve dezavantajlı grupları etkilemektedir. Düşük gelirli insanlar, engelli insanlar, yalnız ya da bakım evlerinde hayatlarını sürdüren yaşlılar, şehirlerden uzak ve kırsal topluluklarda yaşayanlar ile azınlık gruplarından insanlar daha fazla ağız-diş hastalığı yükü taşımaktadırlar. Bu eşitsizlik modeli; kanserler, kardiyovasküler hastalıklar, diyabet ve zihinsel bozukluklar gibi diğer bulaşıcı olmayan hastalıklara benzemektedir. Yüksek şeker alımı, her türlü tütün kullanımı ve zararlı alkol kullanımı gibi bulaşıcı olmayan hastalıklarda yaygın olan risk faktörlerinin tümü, küresel ağız sağlığı krizine katkıda bulunmaktadır (WHO, 2022b). Ağız hastalıklarına aşırı şeker tüketimi, tütün kullanımı, alkol kullanımı, kötü ağız hijyeni ve bunların altında yatan sosyal ve ticari belirleyiciler dâhil olmak üzere birçok bulaşıcı olmayan hastalıkta ortak olan bir dizi değiştirilebilir risk faktörü neden olmaktadır (WHO, 2023). Ayrıca hizmetlere erişimde yaşanan sorunlar, florürün yetersiz kullanımı da bu faktörlere ek olarak sayılabilir.

Ağız sağlığı denilince aklımıza yalnızca sağlıklı dişler ya da güzel bir gülümseme gelmemelidir. Ağız ve dişler ile onları çevreleyen dokular-

daki normal dışı belirtiler, çoğunlukla sistemik hastalıkların habercisidir. Sağlıksız beslenme alışkanlıkları ve enfeksiyonlar çok daha ciddi sonuçlara gebe olabilmektedir (FDI, 2015: 14). Bunların yanında, özellikle düşük gelirli ülkelerde non-hijyenik yiyecekler ve su ile kirli hava yüzyılın hastalıklarının kaynakları arasındadır (Mohanta, 2017: 13). Ağız ve diş sağlığı hastalıklarının; fiziksel ve mental sağlık ölçütleriyle ilgisi olduğunu destekleyen deliller de vardır (Marmot and Bell, 2011: 206). Ağızda çürük ve eksik dişleri bulunan bireyler çiğneme fonksiyonunu tam olarak yerine getiremezler ve yetersiz beslenirler. Tat alma, konuşma (fonetik), güzel görünme (estetik) de ağız ve çevre dokuları ile ilgilidir. Güzel bir gülüşe sahip olmadığını düşünen bireylerde, toplum içerisinde kendisine güvensizlik hissetmeleri ya da utanççılık gibi duygular ikili ilişkilerde belirleyici rol oynamaya başlayabilir. İçinden geldiği halde gülememek, gülüş tasarımı güzel olan arkadaşlarına gıpta ederek bakmak insanların psikolojik olarak kötü hissetmelerine neden olabilmektedir. Ruh hali, gündelik yaşamda bütün davranışlarımız üzerinde az ya da çok etkilidir. Yerinde olmayan ağız, diş ve dişeti sağlığı başka hastalıklara da davetiye çıkarmaktadır.

Büyük ölçüde önlenabilir olmalarına karşın diş ve dişeti hastalıkları, düşük ve orta gelirli birçok ülkede insanların muzdarip oldukları büyük bir problem olarak karşımıza çıkmaya devam etmektedir (Peres et al., 2019: 249). Genetik faktörler, alkol veya sigara kullanımı şeklindeki predispozan faktörlerle meydana gelen ağız ve diş hastalıkları; kalp damar hastalıkları, gebelikte yaşanan bazı sorunlar, diyabet, obezite, akciğer hastalıkları, enfektif endokardit ve romatoid artrit gibi bazı hastalıklarla alakalıdır (Patel, 2012: 14). Ağız ve çevre dokuların travmaları, dünya genelindeki bütün yaralanmaların yaklaşık %5'ine tekabül etmektedir. Ayrıca tüm dünyadaki 8.5 milyon travmadan kaynaklı ölümlerin neredeyse yarısının kraniofasial travmalara (çene-yüz bölgesindeki kırık-çıkık vb.) bağlı olduğu tahmin edilmektedir (FDI, 2015: 36).

Tütün ve diğer solunarak tüketilen ürünler ağız kanserine, periodontal hastalığa ve diğer ağız sağlığı sorunlarına neden olabilmektedirler. Ek olarak, ruh sağlığı ve ağız sağlığı arasındaki ilişki bulguları daha fazla araştırma gerektirmektedir. Şizofreni, diğer psikozlar ve bipolar bozukluğu olan kişilerde özellikle diş eti hastalığı ve çürüme oranları vardır. Zihinsel bozukluğu olmayan kişilere göre dişsiz kalma olasılığı, bu kişilerde üç kat daha fazladır. Mental bozuklukların neden olduğu ağız hastalıklarını önlemek ve tedavi etmek, yalnızca ağız boşluğunun değil, aynı zamanda genel sağlığın ve sağlıkla esenliği şekillendiren çevresel, psikososyal ve davranışsal faktörlerin de anlaşılmasını gerektirir (D'Souza, Collins ve Murthy, 2022: 810). Ağız ve diş sağlığı hastalıklarına, sadece bulunduğu dokuları etkileyen sorunlar olarak bakılmamalıdır. Yapılan araştırmalar,

ağız ve diş bölgesine yakın komşuluktaki baş-boyun bölgeleri ve hatta uzak komşuluklardaki diğer vücut bölümlerinde de birçok organ ve sisteme direkt ya da dolaylı yollardan etkilerinin olduğunu ortaya koymuştur.

TÜRKİYE'DE AĞIZ VE DIŞ SAĞLIĞI HİZMETLERİ SUNUMU

Türkiye'de ağız ve diş sağlığı hizmetleri kamu (devlet) ve özel sektör tarafından sağlanmaktadır. Devlet bünyesindeki hizmetler; ağız ve diş sağlığı hastaneleri (ADSH), ağız ve diş sağlığı merkezleri (ADSM), genellikle ilçelerde bulunan devlet hastaneleri, eğitim-araştırma hastaneleri, diş hekimliği fakülteleri, belediye hastaneleri-poliklinikleri ve diş hekimi bulunan bazı aile sağlığı merkezlerince yürütülmektedir. Sağlık Bakanlığı tarafından özellikle nüfus bakımından yoğunluk bulunan lokasyonlarda yaygınlaştırılan ADSM/ADSH'ler ile toplumdaki ağız, diş ve dişeti sorunlarının yaygınlığı azaltılmaya çalışılmaktadır. Bunlara ek olarak, özel sektörde de diş hekimlerince muayenehaneler, poliklinikler ve merkezler açılmakta ve vatandaşlara hizmet verilmektedir. Son zamanlarda özel üniversitelerde de diş hekimliği fakültelerinin sayısında artışlar yaşanmaktadır.

Günümüzde halkın taleplerinde bilgiye ulaşmanın kolaylaşmasının da etkisi ile yaşanan değişimler, hizmet sektöründeki çağın gereklerine uygun farklılaşmalarla birlikte ağız ve diş sağlığı hizmeti sunumu yapan kurum-kuruluşların da gelişmelere ayak uydurmasını zorunlu hale getirmiştir. Kamu ya da özel sektör temsilcileri, tıbbi cihaz ve teknolojilerdeki hızlı değişime ayak uydurmak durumundadır. Yeni teşhis ve tedavi yöntemlerinin keşfedilmesi, eğitimin sürekliliğine vurgu yapmaktadır. Bu sebeplerle, en güncel cihazlar ve en yeni malzeme-ekipmanlarla hastalarına hizmet veren kliniklerin bir adım önde olduğu söylenebilir. Sağlık Bakanlığı da kendisine bağlı tesislerde zaman içerisinde güncelleme-yenileme çalışmaları yapmaktadır.

02.11.2011 tarihinde yayınlanan 663 sayılı "Sağlık Bakanlığı ve Bağlı Kuruluşlarının Teşkilat ve Görevleri" hakkındaki Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile Türkiye sağlık sisteminde yapısal bazı düzenlemelere gidilmiştir. Bu KHK ile ülke genelindeki büyük hastaneler ve ADSM'lerin yönetim şekillerinde bazı değişiklikler yapılmış, genel sekreterlik makamı uygulamaya konulmuş, sözleşmeli başhekim, müdür, idareciler tarafından yönetilmeye başlanılmıştır. 2017 yılında yayınlanan 694 sayılı KHK ile Türkiye Halk Sağlığı Kurumu ve Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumu genel müdürlüğe dönüştürülmüştür. Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkındaki, Cumhurbaşkanlığı'nın 1 no'lu kararnamesi 362. maddede, Kamu Hastaneleri Genel Müdürlüğü'nün görev ve yetkileri "a) Bakanlığa bağlı hastaneleri, ağız ve diş sağlığı merkezlerini ve benzeri sağlık kuruluşlarını kurmak ve işletmek, gerektiğinde bunları birleştirmek, ayırmak,

nakletmek veya kapatmak, b) Sağlık kuruluşlarında her türlü koruyucu, teşhis, tedavi ve rehabilite edici sağlık hizmetlerinin yürütülmesini sağlamak, faaliyetleri izlemek ve değerlendirmek, iyi uygulama örneklerini yaygınlaştırmak” şeklinde ifade edilmiştir (CB, 2018). Buradan da anlaşılacağı üzere, kamudaki hizmetlerin büyük çoğunluğunu yerine getiren ADSM’ler kamu hastaneleri genel müdürlüğüne bağlı kuruluşlardır. Ayrıca korucuyu ağız ve diş sağlığı hizmetleri, eğitimler gibi konularda da sağlık müdürlükleri bünyesinde, toplum sağlığı merkezlerinde diş hekimleri istihdam edilmektedir.

2021 yılında bir ilk gerçekleştirilerek Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü bünyesinde Ağız ve Diş Sağlığı Dairesi Başkanlığı diş hekimliği ile ilgili tüm hizmetler bir araya getirilerek kurulmuştur. Daire başkanlığının görev tanımında; koruyucu ağız ve diş sağlığı hizmetlerinin planlanması ve yürütülmesi, kamu ve özel sektör bünyesinde sunulan sağlık hizmetlerinin standartların belirlenmesi, sağlık tesislerinin tescil ve ruhsat işlemlerinin yürütülmesi, yeni kurulan diş hekimleri odalarının onaylanması, Bakanlığa bağlı ilgili sağlık kuruluşlarının yatırım programıyla ilgili görüş bildirilmesi, aile diş hekimliği uygulaması konusunda fizibilite çalışmaları gibi faaliyetler bulunmaktadır. Yine bir ilk olan aile diş hekimliği modeli Eskişehir, Karabük ve Kırşehir pilot illerinde 2022 yılında uygulanmaya başlanmıştır. 2-12 yaş arasındaki çocukların ağız ve diş sağlığı yerinde olsa da, ağız ve diş sağlığı bakımı hakkında bilgi edinmek ve koruyucu ağız ve diş sağlığı uygulamalarından faydalanmak üzere aile diş hekimleri tarafından rutin kontrolleri yapılmaktadır (SB, 2023). Sağlık Bakanlığı, aile diş hekimliği modeli ile koruyucu hizmetler ağına yeni bir halka ekleyerek, sorunların en baştan çözümü konusunda önemli bir adım atmıştır.

Türkiye’de 2020 yılında 100.000 kişiye düşen toplam diş hekimi sayısı ise 42’den, 2021 yılında 47’ye yükselmiştir. Türkiye’deki bölgelerin tamamında, 100.000 kişiye düşen toplam hekim sayısında evvelki yıla göre artış sağlanmıştır. 100.000 kişiye düşen uzman ve pratisyen hekim, toplam diş hekimi, hemşire ve ebe sayısında en yüksek rakamların olduğu yer Batı Anadolu bölgesidir. 2021 yılında kişi başı diş hekimine müracaat sayısının Türkiye genelinde ortalaması 0,41 olarak tespit edilmiştir (SB, 2022: 7).

Sağlık Bakanlığı tarafından; ağırlıklı olarak koruyucu ağız ve diş sağlığı hizmetleri olmak üzere, tedavi edici diş hekimliği hizmetlerinin de verildiği hizmet birimleri Ağız ve Diş Sağlığı Poliklinikleri; diş hekimliğinin tüm branşlarında, muayene, tetkik, teşhis ve tedavi hizmetlerinin verildiği, en az 20 diş üniti kapasiteli, hasta yatağı bulunmayan, entegre sistem ile çalışan sağlık kurumları Ağız ve Diş Sağlığı Merkezi (ADSM); diş hekimliğinin tüm branşlarında koruyucu ve tedavi edici sağlık hiz-

metleri ile günübürlük ve/veya yatarak muayene, tetkik, teşhis ve tedavi hizmetlerinin yanı sıra ileri tetkik ve tedavilerinin de uygulandığı, ameliyathanesi bulunan ve tıbbın diğer branşlarından gerekli uzman hekimlerin sürekli ya da konsültan olarak çalışabildiği, en az 50 standart üniteli ve en az 5 hasta yatağı bulunan entegre sistem ile çalışan müstakil yataklı sağlık kurumları Ağız ve Diş Sağlığı Hastanesi (ADSH); ADSH'lerinde verilen hizmetlerin yanında diş hekimliği ve ilgili alanlarında eğitim, öğretim ve araştırma yapılan, uzman ve yan dal uzmanların yetiştirildiği, yüksek lisans veya doktora eğitiminin de verilebildiği, en az 100 en çok 200 diş üniti ve en az 10 en çok 50 hasta yatağı bulunan, klinik sistemi ile çalışan, Bakanlığa bağlı müstakil sağlık kurumu ya da üniversitelere bağlı sağlık tesisleri Ağız ve Diş Sağlığı Eğitim ve Araştırma Hastanesi olarak tanımlanmıştır (SB, 2010).

Sağlık Bakanlığı verilerine göre, Türkiye genelinde sektörlerine göre dağılım yapıldığında ağız ve diş sağlığı hizmeti veren kurum-kuruluşları Tablo 1'de gösterilmektedir. Özeld çalışan diş hekimi sayısının, Sağlık Bakanlığı bünyesinde çalışan diş hekimi sayısından fazla olduğu görülmektedir. Üniversitelerde çalışan diş hekimi sayısına bakıldığında da Sağlık Bakanlığı'nın diş hekimi sayısının yarısından biraz fazla olduğu dikkat çekmektedir. Diş hekimliği fakültelerinde son sınıflardaki öğrencilerin de hasta baktıkları düşünüldüğünde, üniversitelerin aslında en yüksek sayıda hekim+stajyer hekim sayısına sahip oldukları söylenebilir. Öğrencilerin mezun olmalarından önce, tüm kliniklerdeki stajlarını tamamlamaya yakın oldukları, hekimlik diplomalarını alacakları hesaplanırsa bu potansiyelin ülkenin ağız ve diş sağlığının iyi seviyeye getirilmesi açısından kullanılması önerilebilir.

Tablo 1. Ağız ve Diş Sağlığı Hizmeti Veren Kurum ve Kuruluşlar (2020 Yılı)

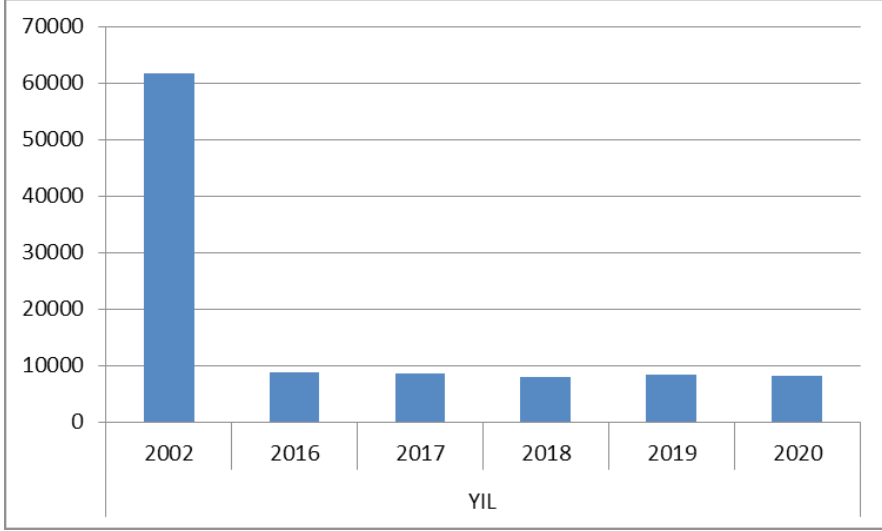
	Sağlık Bakanlığı		Üniversite		Özel		Toplam	
	Kurum	Ünit	Kurum	Ünit	Kurum	Ünit	Kurum	Ünit
Ağız ve Diş Sağlığı Merkezi	132	4.488	-	-	86	937	218	5.425
Diş Hastanesi	28	2.013		-	3	82	31	2.095
Diş Eğitim Hastanesi	5	438	52	5.514	-	-	57	5952
Diş Polikliniği (Hastane)	815	3.199	14	228	212	490	1.041	3.917
Diş Polikliniği	-	-	-	-	2.413	9.895	2.413	9.895
Toplam	980	10.138	66	5.742	2.714	11.404	3.760	27.284

Kaynak: (SB, 2022a: 139).

Yıllara göre diş hekimi başına düşen nüfus değerlerine bakıldığında, 2002 yılında 61.632 olan rakamın, 2020 yılına gelindiğinde 8.248'e

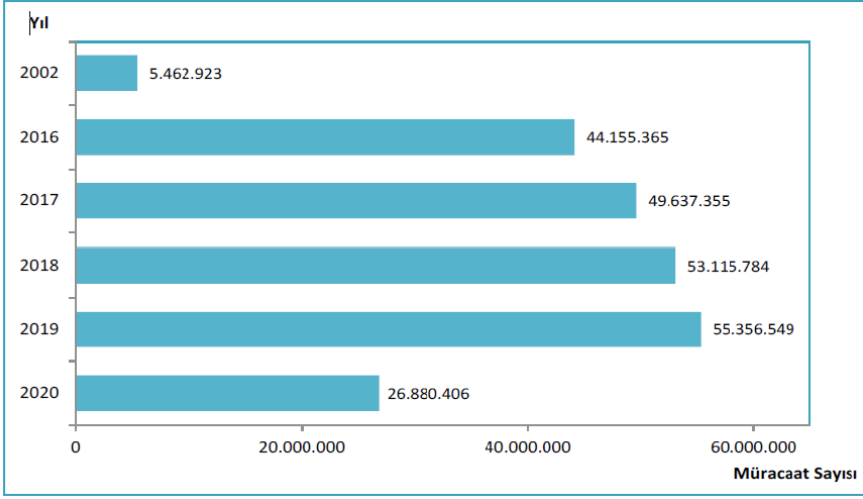
düştüğü görülmektedir. 8.000’li rakamların altına düşülmesinin toplumda ağız ve diş sağlığı hastalıklarının insidansını azaltıcı-olumlu etki yapacağı söylenebilir. Şekil 1’de 2022 yılından 2020 yılına kadar olan dönemde diş hekimi başına düşen nüfus grafiği gösterilmektedir.

Şekil 1. Yıllara Göre Diş Hekimi Başına Düşen Nüfus

Kaynak: (SB, 2022a: 139).

2002 yılından sonra diş hekimine müracaat sayısının da arttığı görülmektedir. 2020 yılında yaşanan COVID-19 pandemisi nedeniyle başvuru sayıları düşmüştür. Diş hekimlerinin salgınla mücadele kapsamında filyasyon ekiplerinde ve sahada görevlendirilmeleri, sokağa çıkma yasaklarının olması gibi faktörler müracaat sayısında keskin bir düşüş olarak kendini göstermiştir. Fakat genel olarak tabloya bakıldığında, Türkiye’nin ağız ve diş sağlığı kulvarında yıldan yıla daha fazla ilerleme kaydettiği söylenebilir. ADSM ve diş hekimi sayılarının artırılması, yeni yapılan binalarda güncel teknolojik tıbbi cihazlarla hizmet verilmesi gibi olumlu etmenler vatandaşların diş hekimine ulaşımını kolaylaştırarak, hizmet talebinde yükselişe neden olmuştur. Şekil 2’de yıllar bazında diş hekimine müracaat sayıları gösterilmektedir.

Şekil 2. Yıllar Bazında Diş Hekimine Müracaat Sayıları

Kaynak: (SB, 2022a: 157).

Türkiye’de 2008 yılından itibaren her ilde en az bir tane ADSM mevcuttur. 2013 yılında yaklaşık 23,2 milyon olan ağız ve diş sağlığı hasta sayısı 2017 yılında 27,2 milyona yükselmiştir. 2022 yılında 1.377.014 olan diş çekimi sayısı, 2017 yılında 7.974.314 olarak bulunmuştur. 2007 senesinde 2.559.367 olan dolgu tedavisi sayısı 2017’de 13.294.901’dir. 2002 yılında 4.651.716 olan poliklinik sayısı, 2017 yılına gelindiğinde 40.356.437’e yükselmiştir. Hizmet rakamları incelendiğinde, seneler içerisindeki artış dikkat çekmektedir (SB, 2018b: 179). Artan sayılar, vatandaşların ağız ve diş sağlığı tedavilerine olan ihtiyaçlarının bir göstergesi niteliğindedir. Açılan yeni merkezler ve erişimde yaşanan kolaylıklar halkın tedavi yaptırma konusundaki bilinç ve isteğini olumlu etkilemiştir.

2002 yılında diş hekimliği fakülte 19 iken, 2020 yılında 93 olmuştur. 2005’de toplam öğrenci kontenjanı 960 iken, 2018’de 4.991’e, 2020’de ise 6.421’e yükselmiştir (TDB, 2020: 2). 2022 yılı itibari ile Türkiye’de toplam 104 diş hekimliği fakültesi mevcuttur (TDB, 2023). 2002 yılında Türkiye genelinde (tüm sektörlerde) 16.371, 2017 yılında ise 27.889 diş hekimi görev yapmaktadır (SB, 2018c: 217). TDB 2021 yılı verilerine göre ise çalışan toplam diş hekimi sayısı 43.199 olup bunun 11.643’ü Sağlık Bakanlığı’nda görev yapmaktadır. Diş hekimi başına düşen nüfus 1.960, serbest çalışan diş hekimi sayısı 25.050’dir (TDB, 2022). 2018 yılı ile kıyaslanırsa, Sağlık Bakanlığı’nda çalışan diş hekimi sayısının 850, kamudaki toplam diş hekimi sayısının ise 1.988 kişi arttığı söylenebilir. 2018 ile 2021 arasındaki 3 senelik zaman diliminde özelde çalışan diş hekimi sayısının 7.166 artması dikkat çekmektedir (TDB, 2019: 4). Belediyeler ve Milli Savunma Bakanlığı hariç tüm kurumlarda ve özelde çalışan hekim sayıları artmış-

tır. Diş hekimlerinin yaklaşık %57,9'u serbest (özel muayenehane ya da poliklinikler) çalışmaktadırlar. Türkiye'de çok sayıda yeni diş hekimliği fakültesinin kurulması, bu fakültelerin yıldan yıla yükselen sayılarda mezunlar vermesinin de etkisiyle diş hekimi sayısında artış olmuştur. Diş hekimlerinin ülke genelindeki sayısı ve dağılımı (2021 yılı) aşağıda Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. 2021 Yılı Türkiye'de Nüfus ve Diş Hekimi Dağılımı

Diş Hekimi Sayıları	Sağlık Bakanlığı	11.643
	MSB	119
	Diş Hekimliği Fakülteleri	5.785
	Üniversiteler	144
	Belediyeler	118
	Diğer Kurumlar	340
	Kamu Toplam	18.149
	Serbest (Özel)	25.050
Çalışan Toplam Diş Hekimi Sayısı		43.199
Diş Hekimi Başına Düşen Nüfus		1.960
Türkiye'nin Nüfusu		84.680.273

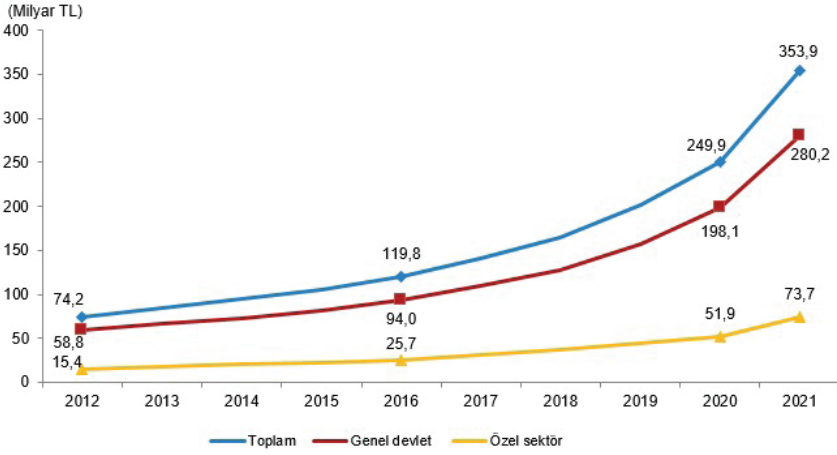
Kaynak: (TDB, 2022: 4).

Diş hekimliği hizmetlerinde halkın talebinin artmasına paralel olarak hizmet sunan kliniklerin, çalışan personel sayılarının da arttığı anlaşılmaktadır. Sağlıkta dönüşüm programının 2003 yılından sonra devreye girmesi ile birlikte tüm illerde açılan ADŞM/ADŞH'ler vatandaşların ağız ve diş sağlığı açısından hizmet alabilmelerine pozitif katkılar sağlamıştır. Koruyucu diş tedavilerin yanı sıra dolgu, çekim, protez tedavileri de yapılmaktadır. Artık bazı merkezlerde uzman diş hekimlerinin de göreve başlaması ile ileri cerrahi, ortodonti gibi bazı tedaviler de yapılabilmeye başlanılmıştır. İlçe devlet hastaneleri gibi nispeten nüfusu az olan yerler ya da toplum sağlığı merkezleri bünyesindeki diş hekimlerinin de okullarda yapılan bilgilendirici eğitimler ve koruyucu tedaviler kapsamında yararları yadsınamaz. Bunun yanında evde sağlık hizmetleri kapsamında verilen diş tedavisi hizmetlerinin de hastanelere gelemeyen hastalar için sağlıklarına kavuşmada önemli bir yeri vardır. Tüm gelişmeler birlikte değerlendirildiğinde, kamu ya da özel sektör fark etmeksizin ağız ve diş sağlığı alanında artan bir talebin, buna bağlı olarak artan istihdamın var-

lığı göze çarpmaktadır. Sağlık turizmi kapsamında yurt dışından gelen hastalar ile ilgili de yeni klinikler ve merkezler açılmakta, dünyada sağlık turizmi alanından Türkiye'ye düşen pay sürekli artmaktadır. Yurt dışında oldukça pahalı olan ağız ve diş tedavilerinin, Türkiye'de alanında uzman hekimler ve kaliteli malzeme-cihazlarla çok daha ucuza yapılabilmesi ülkemizin cazibesini artırmaktadır. Turizm sezonunun yoğun geçtiği Antalya, İzmir, İstanbul gibi illerin dışında periferde de sağlık turizmi ciddi olarak ilgilenen klinikler kurulmaktadır. Türkiye'nin dünyadaki sağlık turizmi potansiyelinden gelecekte daha da fazla pay alması muhtemeldir. Tecrübeli hekimleri, yaşanılabilir mevsim döngüsü ve modern hastaneleri düşünüldüğünde bunun gerçekleşmesi yüksek olasılıktadır.

AĞIZ VE DİŞ SAĞLIĞI HİZMETLERİNDE HARCAMALAR

Ağız sağlığı hizmetlerine yönelik harcamalar, bölgeler ve ülkeler arasında olduğu kadar küresel olarak da oldukça eşitsizdir. Tüm ülkeler için genel olarak yüksek orandaki tedavi edilmemiş ağız hastalığı yükü ile harcamalardaki farklılıklar, ağız-diş sağlığı hizmetlerinin sunumunda büyük farklılıklar olduğunun işaretidir. Bununla birlikte, ulusal harcamaların düzeyi mutlaka daha iyi veya daha kötü ağız sağlığı durumuyla ilişkili değildir. Ayrıca; ekonomik verilerin ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeylerde bulunabilirliği, kapsamı, kalitesi ve karşılaştırılabilirliği konusunda önemli zorluklar bulunmaktadır Diğer taraftan, genel sağlık hizmetlerine erişimin ağız-diş sağlığı hizmetlerine erişimden çok daha adil olduğunu bildiren çalışmalar mevcuttur. AB'nin 28 ülkesinde ağız sağlığı bakımı için cepten yapılan harcamaların, tedavi maliyetlerinin yaklaşık %60'ından fazlasını oluşturduğu tespit edilmiştir. AB üyesi bazı ülkelerde ise ağız-diş sağlığının tamamen sağlık sigortaları kapsamı dışında tutulması nedeniyle bu oran %100'e yakındır (WHO, 2022a: 26-30). Türkiye'de toplam sağlık harcaması 2021 yılında, 2020 yılı ile kıyaslandığında %41,6 artışla 353 milyar 941 milyon TL'ye yükselmiştir. Devletin genel sağlık harcaması ise %41,5 oranında artışla 280 milyar 220 milyon TL'ye ulaşmıştır. Özel sektör sağlık harcamasına bakıldığında; %42,1 oranında artarak 73 milyar 721 milyon TL şeklinde hesaplanmıştır (TÜİK, 2022). Şekil 3'de sağlık harcamalarının 2012 yılından 2021 yılına kadar olan değişimi görülmektedir. Bu dönemde COVID-19 salgını nedeni ile artan ilaç ihtiyacı, sağlık personeli ve bakanlığın normal rutinlerinin dışında çalışmaları, yoğun bakım yatak sayılarındaki yükselişlerin de etkili olduğu söylenebilir.

Şekil 3: Türkiye Sağlık Harcamaları, 2012-2021

Kaynak: (TÜİK, 2022).

2021 yılında; devletin genel sağlık harcamasının ile toplam sağlık harcamasının oranı %79,2 iken, özel sektörde bu oran %20,8 olarak bulunmuştur. 2021 yılında Sosyal Güvenlik Kurumu %47,2 paya sahipken, hane halkları %15,9 ve sigorta şirketleri ise yaklaşık %2,6 paya sahiptir. Kişi başına sağlık harcaması hesap edildiğinde; 2020 yılında 2.997 TL iken, 2021 yılında %40,3 artış oranı ile 4.206 TL'ye ulaştığı görülmektedir. Toplam sağlık harcamasının, GSYH'ye oranı 2020 yılında %5, 2021 yılında %4,9 olmuştur. Oranlar birbirine yakındır. Cari sağlık harcamasının GSYH'ye oranına bakıldığında ise değişiklik olmadığı, 2020 ve 2021 yıllarında aynı şekilde %4,6 bulunduğu anlaşılmıştır. Toplam sağlık harcamasının, 1999 yılından 2021 yılına kadarki dönemde değişimine bakıldığında; %4,6 ile %5,8 arasında seyrettiği görülmektedir. Aynı periyotta özel sektör sağlık harcamalarının, toplam sağlık harcamalarına oranına bakıldığında ise 1999 yılında %38,9 olan oran, 2021 yılına gelindiğinde %20,8 olarak karşımıza çıkmaktadır (TÜİK, 2022). Özel sektörün sağlık harcamaları içerisinde aldığı payın yıllar içerisinde azalış trendinde olduğu görülmektedir.

Sağlık harcamaları genel olarak incelendiğinde, tedavi maliyetlerinin yüksekliği dikkat çekmektedir. Ağız, diş ve dişeti hastalıkları da toplumdaki görülme sıklığı ile birlikte düşünüldüğünde maliyetlerin artmasında yer sahibidir (Sheiham, 2005: 644). Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) içerisinde önemli bir kısmı devletlerce sağlık harcamalarında kullanılmak üzere ayırdığı için oluşacak maliyet artışları senelerdir ilgi çeken araştırma konularından olmuştur (Ağırbaş, 2014: 15). Türkiye'de 2002 yılındaki ağız ve diş sağlığı harcamalarında her 100 TL'nin 77 TL'si cepten ödeme yöntemine aittir. 2013 yılında ise bu oran %49'a düşmüştür (Atasever

ve Örnek, 2018: 12). Türkiye’de ADSM’lerde verilen hizmetler için geri ödeme sistemi; global bütçe kapsamındadır ve hizmet başına ödeme yapılmaktadır. Özel sektördeki ağız ve diş sağlığı hizmetlerinde ise kişiler cepten ödeme yapmaktadırlar. Anlaşmaya bağlı olarak özel sağlık sigortalarının da diş tedavi masraflarını karşıladığı durumlar mevcuttur. TDB tarafından her sene yayınlanan asgari ücret tarifesine göre diş hekimleri kendi yaptıkları iş ve işlemlerin fiyatlarını belirleyebilmektedirler.

DSÖ tarafından yapılmış çalışmalarda, dünyada diş hastalıklarından kaynaklanan doğrudan tedavi maliyetleri yıllık 298 milyar \$ civarında olduğu tahmin edilmektedir. Küresel sağlık harcamalarının ortalama %4,6’sına tekabül etmektedir (Listl et al., 2015:1355). 2015 yılındaki bir başka çalışmaya göre, ağız ve diş hastalıkları sebebiyle dünya genelindeki toplam maliyetler 544 milyar \$ gibi bir rakama karşılık geldiği söylenebilir (Righolt et al., 2018: 501). Bunun yanında, ağız, diş ve dişeti sağlığı harcamalarındaki eşitsizliklerin çok dikkat çekici olduğu anlaşılmaktadır. Düşük gelirli ülkelerde kişi başına ortalama harcama 0,52 \$ iken, yüksek gelirli ülkeler kişi başına ortalama 260 \$ (yaklaşık 500 kat daha fazla) harcama yapmaktadır. Ağız-diş sağlığı hizmetlerine harcanan toplam miktarların oranı daha da kötüdür. Tüm düşük gelirli ülkeler birlikte, tüm yüksek gelirli ülkelere göre 800 kat daha az harcama yapmaktadır. En yüksek toplam tutar 134 milyar \$ ile ABD’nde harcanırken, onu 61 milyar \$ ile Çin izlemektedir. Bu iki ülke küresel olarak tüm doğrudan maliyetlerin% 51’ini temsil etmektedir (WHO, 2022a: 26).

SONUÇ

Ağız, diş ve dişeti hastalıklarından korunmak, sağlıklı oral dokulara sahip olmak günümüzde hem fonksiyonel hem de estetik açıdan önemlidir. Türkiye’de ve dünyada önerilen, en geç 6 ayda bir kez diş hekimi kontrolüne gidilmesidir. Herhangi bir şikâyet yokken yapılacak hekim ziyaretlerinde, rutin kontroller uzman doktorlar tarafından yapılarak oluşması muhtemel problemlerin önüne geçilme şansı artırılacaktır. Ülkelerin sınırlı kaynakları ile vatandaşlarının sağlık sorunlarını çözmeleri, ancak verimli ve etkin sağlık politikaları ile gerçek olabilecektir. İnsanların bilinçlendirilmesi için verilecek eğitimlerin yanında gerekli altyapı ve teknik imkânların hazır bulundurulması başarı oranını artıracaktır.

Ağız ve diş hastalıkları küresel olarak, 3,5 milyardan fazla insanı etkilediğinden yüksek oranda hastalık ve ekonomik yüke sahip olup dünya çapında önemli bir sorun olarak güncelliğini korumaktadır. Ağız ve diş hastalıkları aslında büyük ölçüde önlenabilir hastalıklardır. Buna karşın; özellikle düşük ve orta gelirli ülkelerde sosyal ve ekonomik eşitsizlikler halkın tedaviye erişimini zorlaştırmaktadır (Peres et al., 2019: 249). Toplumlar ekonomik olarak gelişmek-ilerlemek istiyorlarsa en büyük silah,

nüfusun sağlıklı ve çalışma yaşındaki bireylerden oluşmasıdır. Ağız ve diş sağlığı özelinde düşünüldüğünde de, toplumdaki görülme sıklığı ve hastalık yükünün fazla olmasının daha fazla kaynak ayrılmasını zorunlu kıldığı söylenebilir. Sağlıklı bireylerden oluşan toplumlarda ekonomik kalkınmanın sağlanması daha kolay olacaktır. Sağlık hizmetlerine erişimin artırılması, zorluklar yaşanmaması, koruyucu tedavilere öncelik verilmesi gibi önlemler kalkınmaya lokomotif olunabilir.

Oral rahatsızlıkların hastalık yükü ve sosyo-ekonomik etkileri bulunması, küresel halk sağlığı sorunu haline gelmesinde en büyük etkidir. Davranışsal ve fizyolojik risk faktörleri ile sağlık hizmetlerindeki sunum şekillerinin ağız-diş sağlığına ve vatandaşların esenliğine katkıları hususundaki yapılabilecekleri geliştirmek zordur. Söz konusu karmaşık ağın çözümlenmesi, hastalık yükünü azaltacak ve yaşam kalitesini artıracaktır (Dye, 2017: 362). Ağız-diş sağlığı ve ağız-diş sağlığı ile ilgili yaşam kalitesini; sağlık ve sağlıkla ilgili yaşam kalitesi ile birlikte değerlendirmek gereklidir. Bunun için kavramların, önlemlerin ve modellerin türetilileceği teorik bir çerçeve geliştirilmelidir. Ağız-diş sağlığı hastalıkları ile bunların sonuçları; bazı bozulma, işlev, sakatlık ve fırsat sürekliliği boyunca tanımlanmalı ve sınıflandırılmalıdır (Gift ve Atchison, 1995: 69). İyi ağız-diş sağlığı hizmetlerinin sağlanması hastalığın azaltılmasına ek olarak istenmeyen bir sonuç olan; kaynakların daha az kullanılması ile çevresel olarak sürdürülebilir sonuçlar elde edilmesine katkıda bulunacaktır. Yüksek kaliteli bakımın sağlanması ile pratik ve anlamlı çevresel açıdan sürdürülebilir uygulamaların başarılması arasında açık bir neden-sonuç ilişkisi kurulabilir (Martin ve Mulligan, 2022: 26).

Türkiye genelinde kişi başına düşen hekim sayılarında bir önceki yıla göre düzenli olarak artma eğilimi olduğu söylenebilir. Fakat buna rağmen, kişi başı diş hekimine müracaat sayısınının 0,41'de kalması, halkın diş hekimine rutin muayene-kontrole gitme alışkanlığının olmadığına işaret etmektedir. Önlenilecek birçok ağız ve diş sağlığı problemi erken teşhis ve yerinde tedavi ile çözülebilecekken, geç kalınmış durumlarda hem tedavilerin başarı şansının azalması hem de maliyetlerin artması söz konusudur. Eğitim-öğretim çağındaki çocuklardan başlayarak, gelecek nesillerde bu alışkanlıkların kırılması önem arz etmektedir. Aile diş hekimliği modeline geçiş sürecinin tamamlanmasının ardından, ülke genelinde ağız ve diş sağlığı ile ilgili iyileşme ivmesinin artması beklenebilir. Benzer öneriler dünya genelindeki diğer ülkelerde de geçerlidir. Gençler ve çocuklar kadar yaşlılar da unutulmamalı, geriatrik diş hekimliği alanı uzmanlık dalı olarak değerlendirilmeli ve bu alanda hekimler yetiştirilmelidir.

DSÖ Genel Direktörü Dr. Tedros Adhanom Ghebreyesus ağız ve diş sağlığı sorununun tüm dünyada bu kadar yaygın görülmesi ile ilgili; "Küresel sağlıkta ağız sağlığı uzun süredir ihmal ediliyor, ancak birçok ağız

hastalığı bu raporda belirtilen uygun maliyetli önlemlerle engellenebilir ve tedavi edilebilir. DSÖ, nerede yaşarlarsa yaşasınlar ve gelirleri ne olursa olsun tüm insanların dişlerine ve ağızlarına bakmak için gerekli bilgi ile araçlara sahip olmaları ve ihtiyaç duyduklarında önleme ve bakım hizmetlerine erişebilmeleri için ülkelere rehberlik ve destek sağlamakta kararlıdır.” şeklinde görüş bildirmiştir (WHO, 2022b). Ağız-diş sağlığının geliştirilmesi ve hastalıkların klinik yönetimi; uygun beceri, bilgi, tutum ve yetkinliklerle donatılmış bir işgücünün yanı sıra tüm bileşenleri entegre etme becerisi gerektirmektedir. Tamamlayıcı rollere sahip farklı diş hekimliği uzmanları, evrensel kapsama ulaşmak için ideal olarak bir ekip olarak birlikte çalışmalıdır (WHO, 2022a: 62-63).

Türkiye’de özelde çalışan diş hekimi sayısı, Sağlık Bakanlığı bünyesinde çalışan diş hekimi sayısından fazladır. Üniversitelerde çalışan diş hekimi sayısının ise Sağlık Bakanlığı’nın diş hekimi sayısının yarısından biraz fazla olduğu görülmektedir. Diş hekimliği fakültelerinde (asistanların eğitim-öğretim süreci devam eden hekimler olduğunu unutmadan) son sınıflardaki öğrencilerin de hasta baktıkları düşünüldüğünde, üniversitelerin esasen en yüksek sayıda hekim+stajyer hekim sayısına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Özellikle öğrencilerin mezun olmasına yakın, tüm kliniklerdeki stajlarını tamamlamış-diploma almak üzere oldukları düşünüldüğünde bu potansiyelin ülkenin ağız ve diş sağlığının iyi seviyeye getirilmesi açısından kullanılması önerilebilir.

Kamuda yıldan yıla artan diş hekimi istihdamı olduğu veriler incelendiğinde anlaşılmaktadır. Türkiye’de nüfusun 84 milyon civarına gelmesi ile kişi başına düşen hekim sayısında olumlu gelişmeler olsa da henüz yeterli seviyede olmadığı düşünülmektedir. 2. ve 3. basamak sağlık kuruluşlarının yanında, toplum sağlığı merkezleri ve 1. basamak sağlık kuruluşlarında da görevlendirilen diş hekimlerinin koruyucu sağlık hizmetlerine katkısının arttığı söylenebilir. İstihdam politikaları kapsamında, diş hekimlerinin görevlendirileceği yerlerin belirlenmesinde, yapılacak araştırmalara göre ağız ve diş sağlığı sorunlarının fazla olduğu yerlere öncelik verilmesi yararlı olabilir. Serbest çalışan diş hekimlerinden, kamu imkânlarının yetersiz kaldığı noktalarda hizmet alımı yapılması önerilebilir.

Tüm hastalıklarda olduğu gibi diş hekimliğinde de çürükler ya da problemler ilerlemeden erken teşhis ile tedavilerine başlanması önemlidir. Düzenli fırçalama ve kontrole gitme alışkanlığı tüm ülkede uygulanması gereken en ucuz ve etkili yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Maliyetleri azaltıp, daha kısa sürede daha kolay müdahalelerle sorunların çözülmesine imkân verecek olan koruyucu diş hekimliği uygulamalarının yaygınlaşması sağlanmalıdır. Ayrıca özellikle çocukları küçük yaştan itibaren eğitip, diş hekimi korkusunun oluşması engellenmeli ve düzenli kontrollerin önemi vurgulanmalıdır. Geç kalınmış ağız-diş sağlığı problemleri ile

hekimlere başvurulduğunda ana dişler kaybedilmektedir. Yapılacak en iyi protezler dahi ana dişlerin yerini tam anlamıyla tutamadığından, hastalar genellikle eski günlere özlem duymaktadırlar. Sağlık politikalarında söz sahibi olan hükümetlerin, ilgili sivil toplum örgütlerinin ya da planlamalarda görev alanların ağız ve diş sağlığı hastalıklarında daha kompleks problemler halini almadan risk faktörlerini minimize edecek önlemlerin alınmasını sağlamaları yararlı olacaktır. Kişi başına düşen diş hekimi sayısı, GSYİH'dan ayrılan pay, kişi başı diş macunu tüketimi, rutin diş hekimi ziyaretleri gibi başlıklarda Türkiye'de sağlanacak iyileşme, ağız-diş sağlığı açısından daha sağlıklı bir toplumu beraberinde getirecektir.

KAYNAKÇA

- Ağırbaş, İ. (2014). Sağlık Kurumlarında Finansal Yönetim ve Maliyet Analizi. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Arslan, B. (2017). Ağız Diş Sağlığı Hastanelerinin (ADSH) Veri Zarflama Analizi (VZA) Yöntemiyle Teknik Verimliliklerinin Ölçülmesi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı Hastane ve Sağlık Kuruluşları Yönetimi Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Atasever, M., ve Örnek, M. (2018). Türkiye’de Ağız ve Diş Sağlığı Hizmetleri ve Çalışan Sorunları Analizi. Sasam Enstitüsü Yayınları, 4(12).
- CB. (2018). Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. Ankara.
- D’Souza, R. N., Collins, F. S., ve Murthy, V. H. (2022). Oral Health for All — Realizing the Promise of Science. *New England Journal of Medicine*, 386(9), 809–811.
- Dye, B. A. (2017). The Global Burden of Oral Disease: Research and Public Health Significance. *Journal of Dental Research*, 96(4), 361–363.
- FDI. (2015). The Challenge of Oral Disease. World Dental Federation. A Call For Global Action. The Oral Health Atlas. 2nd ed. Geneva.
- Gasner, N. S., ve Schure, R. S. (2022). Periodontal disease. In StatPearls. StatPearls Publishing.
- Gift, H., ve Atchison, K. (1995). Oral Health, Health and Health-Related Quality of Life. *Medical care*, 33(11), NS57–NS77.
- Hobdell, M., Petersen, P. E., Clarkson, J., ve Johnson, N. (2003). Global Goals for Oral Health 2020. *International Dental Journal*, 53(2003), 285–288.
- Jiang, C. M., Chu, C. H., Duangthip, D., Ettinger, R. L., Hugo, F. N., Kettrattad-Pruksapong, M., ... Lo, E. C. M. (2021). Global Perspectives of Oral Health Policies and Oral Healthcare Schemes for Older Adult Populations. *Frontiers in Oral Health*, 2(August), 1–13.
- Listl, S., Galloway, J., Mossey, P. A., ve Marcenes, W. (2015). Global economic impact of dental diseases. *Journal of Dental Research*, 94(10), 1355–1361.
- Marmot, M., ve Bell, R. (2011). Social Determinants and Dental Health. *Advances in Dental Research*, 23(2), 201–206.
- Martin, N. ve Mulligan, S. (2022). Environmental sustainability through good-quality oral healthcare. *international dental journal*, 72(1), 26.
- Mohanta, A. (2017). Oral Health in 21 st Century-An Emerging Challenge. *EC Dental Science*, 8, 12–14.
- Patel, R. (2012). The state of oral health in Europe. Platform for Better Oral Health in Europe, (September), 1–66.

- Peres, M. A., Macpherson, L. M. D., Weyant, R. J., Daly, B., Venturelli, R., Mathur, M. R., ... Watt, R. G. (2019). Oral Diseases: A Global Public Health Challenge. *The Lancet*, 394(10194), 249–260.
- Petersen, P. E. (2008). World Health Organization global policy for improvement of oral health – World Health Assembly 2007. *International Dental Journal*, 58(September 2005), 115–121.
- Righolt, A. J., Jevdjevic, M., Marcenes, W., ve Listl, S. (2018). Global-, Regional-, and Country-Level Economic Impacts of Dental Diseases in 2015. *Journal of Dental Research*, 97(5), 501–507.
- SB. (2010). Sağlık Bakanlığı. Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “Ağız ve Diş Sağlığı Hizmetlerinin Yeniden Yapılandırılması”, 39.939 Sayılı Yazı.
- SB. (2016). Sağlık Bakanlığı Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumu Rapor Bülteni 2015. Ankara.
- SB. (2018a). Sağlık Bakanlığı Kamu Hastaneleri İstatistik Raporu 2017. Kamu Hastaneleri Genel Müdürlüğü. İstatistik, Analiz, Raporlama ve Stratejik Yönetim Dairesi Başkanlığı, Ankara.
- SB. (2018b). Sağlık Bakanlığı Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2017. Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
- SB. (2022a). Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2020. T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü. Ankara. Erişim Tarihi: 10.12.2022, <https://dosyasb.saglik.gov.tr/Eklenti/40564,saglik-istatistikleri-yilligi-2019pdf.pdf>
- SB. (2022b). Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2021 Haber Bülteni. T.C: Sağlık Bakanlığı, Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü. Ankara.
- SB. (2023). Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Ağız Ve Diş Sağlığı Dairesi Başkanlığı, Erişim Tarihi: 05.01.2022, <https://shgmadsb.saglik.gov.tr/#>
- Selwitz, R. H., Ismail, A. I., ve Pitts, N. B. (2007). Dental Caries. *The Lancet*, 369(5), 51–59.
- Sheiham, A. (2005). Oral Health, General Health and Quality of Life. *Bulletin of the World Health Organization*, 83(9), 644. <https://doi.org/S0042-96862005000900004>
- Sintonen, H., ve Linnosmaa, I. (2000). Economics of Dental Services. *Handbook of Health Economics*, 1, 1251–1296.
- Şahin, İ. (2008). Sağlık Bakanlığı Genel Hastaneleri ve Sağlık Bakanlığına Devredilen SSK Genel Hastanelerinin Teknik Verimliliklerinin Karşılaştırmalı Analizi. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 11(1).
- TDB (Türk Dişhekimleri Birliği). (2020). Dişhekimliğinde İnsangücü Planlaması.
- TDB, (2023). Erişim Tarihi: 15.02.2022, https://www.tdb.org.tr/sag_menu_goster.php?Id=341

- TDB. (2019). Dişhekimlerinin Çalışma Şekilleri Kurumlarda ve İl/İlçelerde 2018 Yılı Dağılımı. Ankara.
- TDB. (2022). Dişhekimlerinin Çalışma Şekilleri. Türk Dişhekimleri Birliği Kitapçıkları. Ankara.
- TÜİK. (2020). Türkiye Sağlık Araştırması 2019. Ankara.
- TÜİK. (2021). İstatistiklerle Çocuk, 2020. Erişim Tarihi: 11.09.2022, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Cocuk-2020-37228>
- TÜİK. (2022). Sağlık Harcamaları İstatistikleri, 2021. Erişim Tarihi: 12.12.2022, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Saglik-Harcamalari-Istatistikleri-2021-45728>
- Wang, B. B., Ozcan, Y. A., Wan, T. T. H., ve Harrison, J. (1999). Trends in Hospital Efficiency Among Metropolitan Markets. *Journal of Medical Systems*, 23(2), 83–97.
- WHO. (1948). Constitution of The World Health Organization. New York. https://doi.org/10.11137/2014_2_75_88
- WHO. (2022a). Global Oral Health Status Report. Dental Abstracts (C. 57). World Health Organization.
- WHO. (2022b). News Release, Erişim Tarihi: 14.12.2022, <https://www.who.int/news/item/18-11-2022-who-highlights-oral-health-neglect-affecting-nearly-half-of-the-world-s-population>
- WHO. (2023). Oral Health, Erişim Tarihi: 03.01.2023, <https://www.who.int/news-room/factsheets/detail/oralhealth#:~:text=Globally%2C%20an%20estimated%20%20billion,and%20changes%20in%20living%20conditions.>
- Yazar, H., ve Karaca, İ. R. (2018). Oral Kanserin Risk Faktörleri. *ADO Klinik Bilimler Dergisi*, 9(1), 1609–1616.

BÖLÜM 18

**KADIN İŞÇİNİN, ÇALIŞMA
HAYATINDAKİ KORUNMASINDA
TÜRK İŞ MEVZUATI VE BİLİNİRLİK
DÜZEYİNİN TESPİTİNE YÖNELİK BİR
UYGULAMA ÖRNEĞİ: İSTANBUL İLİ**

Seçil GÜRÜN KARATEPE¹

---

¹ Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Arel Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü,
İstanbul, Türkiye, secilgurun@arel.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5355-6131

Giriş

Toplumsal cinsiyet normlarının etki ettiği çalışma hayatında kadınların çalışma koşullarında korunması ve yaşamlarının kolaylaştırılması işgücü piyasalarına katılmalarında son derece önem arz etmektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü (UÇÖ) olmak üzere uluslararası kuruluşların sözleşme ve tavsiye kararları çalışma yaşamında temel ilkeleri belirlemekte ve üye ülkelere de kendi ulusal mevzuatlarında yön vermektedir. Kadın emeğinin, erkeklere kıyasla çalışma hayatına daha az düzeyde katılımı ülke ekonomisine ve kalkınmasına olumsuz etki yaratmaktadır. Bu çerçevede çalışma mevzuatındaki düzenlemeler Anayasa başta olmak üzere İş Hukukunda kadınlara yönelik ayrımcılık yasağı, bazı işlerde çalıştırma yasağı, gebelik ve analık durumu, kıdem tazminatı bakımından özel korunma gibi düzenlemeler kadınları korumaya yönelik önemli başlıklar olarak sayılabilmektedir. Mevzuatta kadınlara yönelik yapılacak düzenlemelerle emek piyasalarına kadın işçilerin katılımlarını ve bu yöndeki isteklerini arttırması muhtemeldir. Geleneksel toplum anlayışı, ev ve çocuk bakım işlerinde kadına yüklenen sorumluluklar, beraberinde kadın işçilerin istihdama katılmalarında güçlük yarattığından; hukuksal düzenlemeler, örneğin doğum izni hususunda iyileştirmelerin yapılması kadın işgücünün aktif olmasında son derece önem arz etmektedir. Ayrıca Mevzuatın, Avrupa Birliği müktesebatıyla uyumlu hale getirilmesi, işyerinde çocuk bakımına yönelik kreşlerin açılmasına yönelik çalışmalar, kadınlara yönelik vergi ve sigorta indirimleriyle sigortalı kadın işçi çalıştırmayı işverene teşvik eden tedbirlerin alınması gereklilik arz etmektedir (Bilgin, 2012: 311-315).

Mevzuatımızda kadın çalışanlara ilişkin ilk yasal düzenleme 1930 yılında çıkarılan Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nda yer almıştır. İlgili Yasa, mesai saatleri içinde altı ay süresince günlük iki yarım saat süt izni verilmesine ait düzenlemeleri kapsamaktadır. Kadın işçinin doğumdan önceki üç ay içinde ve doğumdan sonraki üç ay içinde çalışmaya başlaması durumunda sağlığına zarar hali ortaya çıkabilmektedir (Genel Hıfzıssıhha Kanunu, Madde 177). Daha sonrasında 1936 tarihli 3008 sayılı İş Yasasında kadınları korumaya yönelik kapsamlı düzenlemeler bulunmaktadır. 1971 tarihli 1475 sayılı İş Kanunu'nda kadınları korumaya yönelik düzenlemeler de yer almıştır. Mevcut durumda ise yürürlükte olan 2003 tarihli 4857 sayılı İş Kanunu en geniş ve güncel korumayı sağlamaktadır.

Bu çalışmada kadın işçilerin günümüz itibariyle çalışma hayatına yönelik hakları mevzuat çerçevesinde incelenmiş ve ayrıntılı literatür taraması yapılmıştır. Bununla birlikte İstanbul İlinde çalışan eğitimli kadın işçilerin mevcut durumda haklarındaki bilinirlik düzeyinin tespit edilmesine yönelik "Google Form" kullanılarak internet üzerinden, tesadüfi-rastgele metodu kullanılarak bir anket uygulaması gerçekleştirilmiştir. Araş-

tırmanın sonucunda ise hakların bilinirlik düzeylerindeki zayıflıkların en aza indirgenerek bilinçlendirilmesine yönelik gelecekte çalışmaların yapılması gerekliliği ortaya konulmaktadır. Bu kapsamda sosyal sorumluluk projelerinin geliştirilmesi ve kamu kurumlarının önderliğinde eğitimlerin verilerek bilinçlendirilmenin artırılması bu çalışmanın en temel sonucunu oluşturmaktadır.

1. Kadınları Korumaya Yönelik Hukuki Düzenlemeler

Bu bölümde Türk İş Mevzuatı çerçevesinde başta Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, ardından 4857 Sayılı İş Kanunundaki düzenlemeler; Ayrımcılık Yasağı ve Cinsel Taciz, Anılığın Korunması, Gece Çalışması, Yer Altında ve Su Altında Çalışma, Kıdem Tazminatı Hakkı çerçevesinde kadın işçilerin korunmasına yönelik haklar açıklanmıştır.

1.1. Anayasal Düzenleme

Normlar hiyerarşisinin en tepesinde yer alan kanunlara göre değiştirilmesi zor hukuk kuralları olan Anayasa, temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasında sınırları belirlemektedir.

1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 10. maddesinde kadınlar genel olarak "eşitlik ilkesi" çerçevesinde korunmuştur. Kadınlar ile erkeklerin eşit haklara sahip olduğu belirtilmiştir. Devletin sorumluluğu ise eşitliğin gerçekleşmesi yönünde olmaktadır. Anayasa, bu amaçla alınacak tedbirlerin eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamayacağını söyleyerek, sadece eşitliği ifade etmekle kalmamakta, bu konuda devlete de sorumluluk yüklemektedir (Taşkent ve Kurt, 2014: 29-50).

Anayasa'nın 50. maddesinde "...çalışma koşulları bakımından küçükler, kadınlar, bedensel ve zihinsel engelliler özel olarak korunmaktadır." Belirtilen hüküm çerçevesinde pozitif ayrımcılık kadınlara yönelik olarak gerçekleşmiştir. Kadınların çalışma koşulları açısından özel olarak korunması garanti altına alınmıştır (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Madde 49-50). Bu durumdaki gereklilik, kadının çocuk bakımı ve eğitimi, ailevi sorumlulukları ve yapısal nitelikleri dikkate alınarak özel korumaların alınmasında bir gösterge olarak karşımıza çıkmaktadır (Bacak ve Yiğit, 2007: 3). 55. maddede "Ücret, emeğin karşılığıdır. Devlet, çalışanların yaptıkları işe uygun adil bir ücret almaları ve diğer sosyal haklardan yararlanmaları için gerekli önlemleri alır. Çalışanların yaptıkları işe göre ücret kazanmasını ve eşit davranılmasını gerekli kılmaktadır", hükmü ile ücret konusunda da korumanın mevzuat çerçevesinde yapılmasını hükmetmiştir.

1.2. 4857 Sayılı İş Kanunundaki Düzenlemeler

Türkiye'de çalışma hayatında kadın erkek eşitliğini sağlamaya yönelik birçok yasal düzenleme olmasına rağmen bu konudaki en detaylı

düzenlemeler İş Kanunu ve ilgili mevzuatta bulunmaktadır. 22.05.2003 tarihinde yürürlüğe giren ve halen yürürlükte olan 4857 sayılı İş Kanunu'nda, önceki kanun olan 1475 sayılı İş Kanunu'na göre daha detaylı düzenlemeler öngörülmektedir (Yuvalı, 2013: 95). Kanunun öngördüğü korumalar; analık durumunda ortaya çıkan hamilelik ve doğum izin hakları, çalıştırma yasakları, kıdem tazminatı, cinsel tacize karşı koruma, ağır ve tehlikeli işler, yeraltı ve su altı işleri gece çalıştırma yasağı şeklinde düzenlenmiştir (Oğuz, 2018: 575).

1.2.1. Ayrımcılık Yasağı ve Cinsel Taciz Düzenlemeleri

İş yaşamında kadınlara yönelik olarak biyolojik nedenlerle veya işin özelliğinden kaynaklı sebeplerle yapılacak ayrımlar haksız ayırım olarak değerlendirilmemektedir. Özellikle hamilelik ve doğum durumlarında kadın işçiler için yapılacak düzenlemelerin eşitlik ilkesine aykırı bir durum oluşturmayacağı belirtilmelidir (Bacak ve Yiğit, 2007: 5).

4857 sayılı Kanunun 5. maddesi cinsiyet ayrımcılığına karşı eşit muamele ilkesine göre değiştirilmiştir. Buna göre; iş ilişkisinde dil, ırk, renk, cinsiyet, engellilik, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayrımcılık yapılamaz (İş Kanunu, Madde 5). Yönetmelik kapsamında işveren, esaslı sebepler olmadıkça kısmi süreli çalışana tam zamanlı çalışan karşısında, belirli süreli çalışana belirsiz süreli çalışan karşısında farklı muamelede bulunamaz. İş sözleşmesinin kurulmasında, iş sözleşmesinin yapılmasında, uygulanmasında ve sona ermesinde biyolojik veya işle ilgili nedenler zorunlu kılmadıkça, işverenin işçiye karşı doğrudan veya dolaylı olarak cinsiyet veya hamilelik nedeniyle herhangi bir işlem yapamayacağını belirten yaptırım, kuşkusuz kadınları koruyan önemli düzenlemelerdendir. Madde kapsamında, aynı veya eşit değerdeki bir iş için cinsiyet nedeniyle daha düşük bir ücret belirlenmemesi son derece önemlidir ve işçinin cinsiyeti nedeniyle özel koruma hükümlerinin uygulanması, daha düşük bir ücretin uygulanmasını haklı çıkarmaz. İş ilişkisinde belirtilen madde hükümlerinin ihlal edilmesi veya sona ermesi halinde işçi, dört aya kadar ücreti kadar uygun bir tazminat dışında, yoksun bırakıldığı haklarını talep edebilir.

Eşit muamele ilkesi ile işverenin eşit muamele yükümlülüğü vardır. Bu borç, işveren tarafından işçiye hak ettiğinin verilmesini içerir. Bu madde hükümleri ile Anayasa'nın 10. maddesine, yani kadın erkek eşitliği ilkesine ve CEDAW sözleşmesine uyulduğu görülmektedir (Çelik, 2009: 177). Bu ilkenin ihlali sonucunda ne tür bir yaptırım uygulanacağı önemli bir noktadır. İşveren tarafından ilgili maddeye aykırı davranılması halinde ücrete dört aya kadar ilaveler hariç olmak üzere tazminat hakkı düzenlenmiştir. Ayrıca bu maddeye aykırı davranan işveren veya işveren vekiline 99. maddede "Genel Hükümlere Aykırılık" başlığı altında para cezası öngörülmüştür (Kaya, 2009: 68).

İş sözleşmesinin akdedilmesi sırasında işveren bilgi toplama hakkı çerçevesinde adaya sözlü ve yazılı sorular yöneltilmektedir. Ancak uygulamada, iş ilişkisini aşan özel hayatın gizliliği ilkesi nedeniyle Anayasa'nın 20. maddesinin ihlali söz konusu olabilmektedir. Doktrinde; hamileliğin kadın cinsiyetine özgü olması nedeniyle bu konudaki bir sorunun cinsiyet ayrımcılığı oluşturduğu ve Anayasa'nın 10. maddesindeki cinsiyete dayalı ayrımcılık yasağını ihlal ettiği ifade edilmiştir (Yuvalı, 2013, 98). Kadın işçi bu tür sorulara cevap vermeyebilir; yanlış bilgi verilmesi iş sözleşmesinin iptal olmasına veya feshine yol açmaz. Hamilelikle ilgili soru sorulmasındaki önemli husus, sorulsa dahi gizlenebilmesinin istisnası, işin doğasına ilişkin sebeplerin bunu zorunlu kılmasıdır. Yapılacak işin niteliği kadın adaya böyle bir soru sorulmasını haklı kılıyorsa, bu cinsiyete dayalı bir ayrımcılık olarak görülmemeli, bu durumda adayın soruyu doğru cevaplama gerektirir. Örnek vermek gerekirse kadının işe alındığında üstleneceği iş modellik gibi çalışma fiilinin konusu ise hamileliği gizlemek uygun görülmemelidir. Medeni Kanun'un 2. maddesi uyarınca dürüstlük kuralına göre kadın adayın böyle bir durumda herhangi bir soru sorulmasa dahi kendiliğinden hamile olduğunu beyan etmesi gerekmektedir (Taşkent, 2014: 29-50). Belirtmek gerekir ki, 4857 sayılı İş Kanunu madde 25 uyarınca işverenin haklı nedenle fesih hakkı, eğer kadın iş sözleşmesinin kurulması sırasında işverene doğru söylemezse, işin hamileliğe uygun olmaması durumu da göz önünde bulundurulduğunda, işvereni yanlış yönlendirdiği gerekçesiyle derhal fesih hakkı doğmuş olacaktır.

Biyolojik veya işle ilgili sebepler gerektirmedikçe, işveren, iş sözleşmesinin kurulmasında, iş sözleşmesinin yapılmasında, uygulanmasında ve sona ermesinde, cinsiyeti veya hamilelik nedeniyle işçiye doğrudan veya dolaylı olarak bir fark yaratamaz (Hüseyinli ve Yiğit, 2017: 280-328). Bu yargıya örnek olarak, çok sayıda işçinin işe alınacağı bir işyerinde, istenilen niteliklere sahip kadın adaylar varsa, işe alınan işçilerin sadece erkekler arasından seçilmesi durumunda cinsiyete dayalı bir ayrımcılık söz konusudur. Aynı şekilde işveren, işçi adayıyla, işin niteliğine ilişkin nedenler haklı çıkarmadıkça, sırf hamileliği nedeniyle iş sözleşmesi yapmaktan imtina edemez (Süzek, 2008: 27). Bu durumda işe alım sırasında cinsiyet ayrımcılığı, ayrımcılık tazminatı kapsamına alınmaz. Ancak bu davranış Borçlar Hukuku anlamında bir haksız fiil teşkil ettiğinden, iş başvuran kişinin reddi ve Borçlar Hukuku çerçevesinde uğradığı zararın tazmini hususu öğretide yer almaktadır (Karagöz, 2012: 63).

Eşit davranma ilkesinin bir diğer ayağı da ücretlerde eşitlik meselesidir. 4857 sayılı İş Kanunu'nun 5. maddesinin 4'üncü fıkrası, Ülkemiz tarafından da onaylanan ILO'nun 100 sayılı "Eşit Ücret Sözleşmesi" çerçevesinde aynı veya eşit değerdeki iş için cinsiyet nedeniyle düşük ücret belirlenemeyeceği çerçevesinde oluşturulmuştur. Ayrıca işçinin cinsiyeti

nedeniyle özel koruyucu hükümlerin uygulanmasının, daha düşük ücret uygulanmasını haklı kılmayacağı açıkça belirtilmiştir. Ayrıca 4857 sayılı İş Kanunu'nun 74'üncü maddesinin 4'üncü fıkrasında, hamile işçinin sağlığına zarar vermeyecek daha hafif işlerde çalışması halinde ücretinde herhangi bir azalma olmayacağı hükme bağlanmıştır (Yuvalı, 2013: 98).

Cinsel taciz konusunda yasa koyucu, kadın işçileri koruyucu önemli düzenlemeler yapmıştır. Kavram, iş yaşamında ne yazık ki karşılaşılabilen insan onurunu zedeleyen cinsel içerikli söz ve davranışlar olarak ifade edilmektedir (Mimaroglu ve Özgen, 2008: 321-334). Cinsel tacizin amir tarafından gerçekleştirilmesi durumu işçi üzerinde bir güven sorunu yaratmaktadır. Hem kişi hem de toplumsal açıdan son derece önemli bir konu olan cinsel tacizle ilgili 4857 sayılı Kanun'da işçi ve işverene sorumluluk yüklemektedir. Kanun'un 24. "Haklı Sebep ile Derhal Fesih" ve 25. "İşverenin Haklı Sebep ile Derhal Fesih" başlıklı maddelerinde düzenlemeler yapılmıştır. Bu maddelere göre, işveren işçiye cinsel tacizde bulunursa, işçi işyerinde başka bir işçi veya üçüncü kişi tarafından cinsel tacize uğrar ve bu durumu işverene bildirmesine rağmen, işveren gerekli önlemleri almaz ise işçi ihbarsız olarak sözleşmeyi feshedebilir. Kanun, cinsel taciz halinde mağdur olan işçiye fesih hakkı tanıdığı gibi, işveren tarafına da haklı nedenle fesih hakkı tanımaktadır. Ayrıca cinsel tacizin işyerinde veya dışında çalışma saatleri içerisinde veya dışında gerçekleşmesi işçinin korunmasında sınırlılık yaratmamaktadır (Akyiğit, 2020: 253).

Cinsel tacizin yasaya dahil edilmesi olumlu bir düzenleme olsa da sorunun çözümünde veya en aza indirilmesinde ne derece etkili olabileceği tartışma konusudur. Öncelikle bu sorunun farkındalığını sağlamak gerekmektedir. Böyle bir sorunun var olduğu ve birçok çalışan kadın tarafından yaşandığının bilinmesi önem arz etmektedir. Araştırmalar, kadınların bu tür sorunları dile getirmekten kaçındıklarını ve toplum tarafından yanlış anlaşılmaktan korktuklarını göstermiştir. Ancak işveren bir kadın çalışana cinsel tacizde bulunursa, kadın işten atılma tehlikesi ve korkusuyla karşı karşıya kalır. Bu nedenlerle toplu sözleşmelerde düzenleme yapmaktan kaçınılmakta, cinsel taciz sorunu pek yaşanmayan bir sorunmuş gibi gizli tutulmaktadır (Özkuzukıran, 2003: 63). Bununla birlikte cinsel tacizin ispat edilmesi, inandırıcı olma noktası, mağduriyet yaşayan işçinin üstünü örtmesi durumu aşılamanın önemli zorluklardandır. Yargıtay'ın bir kararında mağdur lehine çözüm getirdiği görülmektedir (Balkır, 2015: 31).

Genel olarak işverenlerin tüm çalışanlara eşit davranmakla yükümlü olduğu ifade edilebilir. Çalışma saatlerinin düzenlenmesi, yıllık ücretli izin, fazla çalışma, ücretlendirme, iş güvenliği gibi çalışma koşulları da ayrımcılık yasağına uygun davranışlar olarak kabul edilmektedir (Kaya, 2009: 103).

1.2.2. Analığın Korunması Düzenlemesi

Kadın işçi bakımından hem fiziksel olarak hem de bedensel olarak özel etkilerin olduğu hamilelik ve doğum sonrası dönemde verilen birtakım koruyucu izinler analık izinleri olarak ifade edilmektedir (Akyiğit, 2020: 250). Kadınların hamilelik ve analık durumlarına ilişkin koruyucu düzenlemelerin en önemlisi kadın işçiye doğum öncesi ve sonrası verilen izinlerdir. 4857 sayılı İş Kanunu'nun 74. maddesine göre, kadınların doğum öncesi ve doğum sonrası sekiz hafta olmak üzere toplam on altı hafta süre ile çalıştırılmaması esastır. Ayrıca çoğul gebelik durumunda bu süreye iki hafta daha eklenir. Kadın, sağlık durumunun elverdiği ölçüde, doktorun onayı ile doğum yapmadan önce üç haftaya kadar işyerinde çalışabilir. Kadın işçinin çalıştığı süre doğum sonrası döneme eklenir (Kandemir, 2005: 415-444). Bununla birlikte aynı madde kapsamında; "isteği halinde kadın işçiye, on altı haftalık sürenin tamamlanmasından sonra altı aya kadar ücretsiz izin verilebilmektedir." Yıllık ücretli izin hakkının hesaplanmasında belirtilen süre dikkate alınmaz. Hesaba katılmayan bu altı aylık dönemde ücret ödenmeyeceği için sigorta primi ödemesi yapılmamaktadır (Arıcı, 2010: 159). Ayrıca 4857 sayılı İş Kanunu'nun 74. maddesinin son fıkrası kapsamında çocuk emziren kadın işçiye, bir yaşından küçük çocuklarını emzirmek için günde bir buçuk saat emzirme izni verilmiştir. Bu sürenin hangi saatler arasında ve ne kadar kullanılacağını işçi belirler. Bu durum işçiye bırakılmıştır.

Buradaki temel amaç bebeği beslemektir. Kadın işçinin emzirme durumunda dahi işveren engel olamamaktadır (Oğuz, 2018: 567-586). Emzirme izni, kadının gerçekten emzirip emzirmedigine bakılmaksızın kabul edilir (Kandemir, 2005: 415-444). Ayrıca emzirme izni günlük çalışma süresinden sayılmaktadır (Yatar, 2015: 29-36).

Kanunun 104. maddesi gereğince hamile veya doğum yapan kadınları çalışmamaları gereken süreler içinde çalıştıran veya ücretsiz izin veremeyen işveren veya vekili hakkında idarî para cezası verilir. Diğer taraftan, yasal ücretli analık izni kullanıldıktan sonra 6 aya kadar ücretsiz izin talebinde bulunan kadın işçi, işveren tarafından bu izin verilmediği takdirde iş sözleşmesini haklı nedenle feshederek kıdem tazminatına hak kazanabilir (Taşkent ve Kurt, 2014: 29-50). Kadın işçinin sağlık durumuna ve işin niteliğine göre doğum öncesi ve doğum sonrası gerekli görülen durumlarda doğum öncesi ve sonrası süreler artırılabilir. Bunun dışında kadın işçiye hamilelik döneminde periyodik kontroller için ücretli izin verilir ve yine doktor raporu ile hamile işçi ücretinden herhangi bir şekilde kesinti yapılmadan sağlığına uygun daha hafif bir işte çalıştırılır (Yuvalı, 2013: 98).

Önemli bir düzenleme de 08.11.2016 tarihli 29882 sayılı "Analık İzni veya Ücretsiz İzin Sonrası Kısmi Çalışmalar Hakkındaki" Yönetmelik ile

ilgilidir. İlgili yönetmelik çerçevesinde yapılan bu düzenleme ile kadın çalışanların yarım gün ücretsiz izin hakkı sayesinde kadınların çalışma hayatından uzaklaşması engellenebilecektir (Aytaç vd, 2017: 50). Düzenlemeye göre, “doğum sonrası analık hâli izninin bitiminden itibaren çocuğunun bakımı ve yetiştirilmesi amacıyla ve çocuğun hayatta olması kaydıyla kadın işçi ile üç yaşını doldurmamış çocuğu evlat edinen kadın veya erkek işçilere istekleri hâlinde birinci doğumda altmış gün, ikinci doğumda yüz yirmi gün, sonraki doğumlarda ise yüz seksen gün süreyle haftalık çalışma süresinin yarısı kadar ücretsiz izin verilir. Çoğul doğum hâlinde bu süreler otuzar gün eklenir. Çocuğun engelli doğması hâlinde bu süre üç yüz altmış gün olarak uygulanır. Bu fıkra hükümlerinden yararlanan süre içerisinde süt iznine ilişkin hükümler uygulanmaz” (İş Kanunu, Madde 74). İlgili durumda kısmi süreli çalışmaya başlayan kadın işçi, aynı çocuk için tekrar bu haktan yararlanmaksızın tam süreli çalışmaya dönebilir. Kısmi süreli çalışmaya aktarılan işçinin tam zamanlı çalışmaya başlaması halinde, yerine işe alınan işçinin iş akdi kendiliğinden sona erer. Bu haktan yararlanmak veya tam zamanlı çalışmaya dönmek isteyen kadın işçi, en az bir ay süre önceden işverene yazılı olarak bildirmek zorundadır.

Önemle belirtilmesi gereken bir düzenleme de doğum izinlerinin bitiminden itibaren kısmi süreli çalışma izni imkânının kadına verilmesidir. Yönetmelik kapsamında, analık izninin bitiminden zorunlu ilköğretim çağının başlamasını takip eden ayın başına kadar, kadınlara veya erkeklere yarı zamanlı çalışma seçeneği sunulmaktadır. Bu talebin bulunulmasında ebeveynlerden birinin çalışıyor olması gerekmektedir. Aksi takdirde bu haktan yararlanmak mümkün olmayacaktır (Ertürk, 2017: 345-369).

AB mevzuatıyla uyumlu hale getirilen, “Gebe veya Emziren Kadınların Çalıştırılma Şartlarıyla Emzirme Odaları ve Çocuk Bakım Yurtlarına Dair Yönetmelik” ile 16.08.2013 ve 28737 sayılı resmî gazetede yayımlanarak kadınları korumaya yönelik bir düzenleme olarak uygulamaya geçirilmiştir. Yönetmelik, İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu’nun 30. maddesine dayanarak hazırlanmış olup, 20.06.2012 tarihli 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu kapsamındaki kadın işçi çalıştıran işyerlerine uygulanmaktadır. Düzenlemenin amacı, birinci maddede açıklanmış olup, hamile ve emziren kadın işçilerin iş güvenliğinin sağlanması, bu konudaki önlemler, çalıştıkları işlerde hangi konulara uyulması gerektiği ve bu tür işçilerin ne tür işlerde çalıştırılmayacağı ayrıntılı olarak düzenlenmiştir (Yuvalı, 2013: 98). Yönetmeliğe göre; “kadın çalışanlar, gebe olduklarının sağlık raporuyla tespitinden itibaren doğuma kadar geçen sürede gece çalışmaya zorlanamazlar. Yeni doğum yapmış çalışanın doğumu izleyen altı ay boyunca gece çalıştırılması yasaktır. Bu sürenin sonunda sağlık ve güvenlik açısından sakıncalı olduğunun sağlık raporu ile belirlendiği dönem

boyunca gece çalıştırılmaz.” Gebe veya Emziren Kadınların Çalıştırılma Şartlarıyla Emzirme Odaları ve Çocuk Bakım Yurtlarına Dair Yönetmelik madde 9 kapsamında gebe veya emziren kadın çalışan, günde yedi buçuk saatten fazla çalıştırılmaz ve hamilelikleri boyunca gece postalarında çalıştırılmaları yasaktır. Bununla birlikte gebe çalışanlara hamilelikleri boyunca, periyodik kontrolleri için ücretli izin verilmek durumundadır.”

Aynı yönetmelikte yer alan “ Oda ve Yurt Açma Yükümlülüğü “ dikkat çekici bir özellik taşımaktadır. Yönetmeliğin 13. maddesi kapsamında, kadın işçilerin yaş ve medeni durumuna bakılmaksızın 150’den fazla kadının çalıştığı işyerlerinde 0-6 yaş arası çocuklar için işyerlerinde veya yakınlarında yurt kurulması mecburiyeti bulunmaktadır (Emziren Kadınların Çalıştırılma Şartlarıyla Emzirme Odaları ve Çocuk Bakım Yurtlarına Dair Yönetmelik, 2013, 16 Ağustos). İşyerine mesafe konusunda yapılan düzenleme ise yurdun işyerine 250 metreden uzak olması durumunda işverence taşıt sağlama yükümlülüğünün getirilmiş olmasıdır (Yuvalı, 2013: 98). Tam olarak bu nokta değerlendirildiğinde yükümlülük, kadın işçilerin çocuk sorumluluğu nedeniyle işgücü piyasasından uzak kalmasını engelleyerek olumlu bir etki durumu oluştururken, işverenlerin artan maliyetleri sebebiyle kadınları tercih etmelerini engelleyebileceği için olumsuz bir etki oluşturabilecektir.

Analık korumasıyla kadınlarla ilgili bir yapılan önemli bir düzenleme de “Kadın Çalışanların Gece Postalarında Çalıştırılma Koşulları Hakkında Yönetmelik” hükümlerinde görülmektedir. Adı geçen Yönetmelik, 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Yasası kapsamına dahil olan işyerlerinde, 18 yaşını doldurmuş kadın işçilerin gece postalarında çalıştırılmalarını düzenlemektedir. Düzenlemeye göre, “kadın işçiler, gebe olduklarının doktor raporuyla tespitinden itibaren doğuma kadar, emziren kadın işçiler ise, doğum tarihinden başlamak üzere bir yıl süre ile gece postalarında çalıştırılmazlar. Emziren kadın işçilerde bu süre, ana ve çocuğun sağlığı açısından gerekli olduğunun hekim raporuyla belgelenmesi halinde, altı ay kadar uzatılabilecektir” (Kadın Çalışanların Gece Postalarında Çalıştırılma Koşulları Hakkında Yönetmelik, 2013, 24 Temmuz). Bununla birlikte, kadın işçilerin işe başlamadan önce gece vardiyalarında çalıştırılmalarında herhangi bir engel bulunmadığına ait sağlık raporunun iş yerinden alınması yükümlülüğü yer almaktadır.

Önemle ifade etmek gerekir ki, İş Kanunu’nun iş güvencesi konusunda, 18. maddesi kapsamında yer alan düzenlemede, iş akdinin tek taraflı olarak sona erdirilmesi açısından geçerli neden olmayacak hükümler açıklanmıştır. Düzenlemeye göre “ırk, renk, cinsiyet, medeni hal, aile yükümlülükleri, hamilelik, doğum gibi ve 74. maddede öngörülen kadın işçilerin çalıştırılmasının yasak olduğu sürelerde işe gelmemek nedenlerinin iş sözleşmesinin feshinde geçerli sebep oluşturamayacağı” hükme-

dilmiştir. Bununla birlikte işveren tarafından kadının gebelik sürecinden önce ihbar öneli fesihte bulunmuş ve belirtilen ihbar süresi bitmeden gebelik hali ortaya çıkmışsa, ihbar süresi 4857 sayılı İş Kanunu'nun ilgili maddesinde belirlenecek zaman müddetince durur ve sürenin bitmesi itibariyle yeniden işleme başlanmaktadır (Yuvalı, 2013: 113).

1.2.3. Gece Çalışması, Yer Altında ve Su Altında Çalışma Düzenlemesi

Gece vardiyalarında çalışmak işçi sağlığı, iş kazaları, aile düzen ve birliğinin sağlıklı yürütülmesi bakımından olumsuzluklar içermektedir. Kadın işçi de bu noktada yasa koyucu tarafından özel olarak korunmuştur. İş Kanunu'nun 69. maddesinde ifade edildiği gibi “gece çalışması en geç saat 20.00’de başlayarak en erken saat 06.00’ya kadar devam eden ve en fazla on bir saat süren dönemi kapsayan çalışma” şeklindedir. “Kadınlar gece çalışmasında 7,5 saati geçmeyen çalışmalar yapabilirler.” 73. madde kapsamında “Gece Çalıştırma Yasağı” başlığı altında kadın işçilerin gece çalıştırılması konusu, Sağlık Bakanlığının görüşü alınarak Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığınca hazırlanacak bir yönetmeliğe bırakmıştır.

“Kadın Çalışanların Gece Postalarında Çalıştırılma Koşulları Hakkındaki” Yönetmeliğinde kadınların gece postalarında çalıştırılmalarına yönelik koşullar ayrıntılı olarak yer almıştır. İşyerinin belediye sınırları dışında olması halinde gece vardiyasında çalışan kadınların yaşamış oldukları en yakın merkezden, işyerine taşınmaları veya bir başka bir ifade ile getirilip götürülmeleri işverence zorunluluk ifade etmektedir. Sağlık raporu düzenlemesi de yapılmış olup kadınların gece vardiyalarında çalışmalarının uygunluğunda rapor zorunluluğu koşulmuştur. Ayrıca yapılan bir düzenleme de kadınların, gece vardiyalarında bir yıl süre ile hamile olduklarının hekim raporuyla belirlenmesinden itibaren çalıştırılmayacakları ile ilgilidir. Bu süre anne ve çocuğun sağlığı açısından ihtiyaç duyulması halinde hekimden alınacak raporla altı ay daha uzatılabilecektir (Centel ve Demircioğlu, 2016: 83).

Kadınların bedensel veya fiziksel güçleriyle orantılı olarak zorluk oluşturan işlerde çalışmaları engel teşkil etmektedir. Bu konuyla ilgili düzenleme de Yeraltı ve Su Altında Çalıştırma Yasağıdır. İş Kanunu'nun 72. maddesi bu yasak ile ilgili hükümler içermektedir. Maddeye göre “maden ocakları ile kablo döşemesi, kanalizasyon ve tünel inşaatı gibi yer altında veya su altında çalışılacak işlerde on sekiz yaşını doldurmamış erkek ve her yaştaki kadınların çalıştırılması yasaktır” (İş Kanunu, Madde 72) şeklinde hükmederek Anayasa'nın 50. maddesinde “Çalışma Şartları ve Dinlenme Hakkı”na uyumlu bir düzenleme oluşturmuştur. İlgili maddenin ihlal edilmesi halinde işveren veya vekiline para cezasının öngörülmektedir (Kandemir, 2005: 415-444). Belirtilen para cezası, Türkiye'nin onamış

olduğu 9.6.1937 tarih ve 45 no'lu “Yer Altı İşlerinde Kadınların Çalıştırılmaması” UÇÖ Sözleşmesine paralel bir düzenleme olduğunu söylemek mümkündür. Önemle ifade edilmelidir ki, kadın işçilere yapılan tüm yasal düzenlemeler onların iş hayatında daha güvenli çalışmaları ve istihdam edilebilirliklerine olan ihtiyaçtan doğmaktadır (Bacak ve Yiğit, 2007: 8).

1.2.4. Kıdem Tazminatı Hakkı Düzenlemesi

Kıdem tazminatı, ücret alacakları içerisinde önemli bir yeri ifade etmekle birlikte, iş akdinin sona ermesindeki hukuki bir sonuçtur. Kıdem tazminatı alacağı, İş Kanunu'nda belirtilen koşullara göre en az bir yıllık çalışma süresini doldurmuş olmayı ve iş akdinin belirli bir sebeple sona ermesini içermektedir. Bu sebeplerin varlığı halinde işveren tarafından işçiye veya mirasçılara ödenen parasal bir zorunluluktur (Karatepe, 2018: 69). Bir önceki İş Kanunu olan 1475 sayılı İş Kanunu'nun 14. maddesi kıdem tazminatına dair olup halen yürürlüktedir. Bunun nedeni ise yürürlükte olan 4857 sayılı İş Kanununun da yapılacak olan düzenlemedir. Bu düzenleme yapıncaya kadar belirtilen madde hükümleri yürürlükte olacaktır (Kurt, 2018: 81).

Kıdem tazminatı, işçinin en az 1 yıllık kıdeme sahip olması (Şakar, 2018: 211) ve 1475 sayılı İş Kanunu'nun 14. maddesinde sayılan koşulların sağlanması sonucunda oluşan bir ödemedir. Bu ödeme işçinin son brüt kazancı kapsamında her bir yıllık çalışmanın karşılığı bir brüt maaş olarak hesaplanmaktadır.

Çalışmanın konusu kapsamında kadın işçileri koruyucu kıdem tazminatı düzenlemesi önem arz etmektedir. Bu düzenlemede kadının evlendiği tarih itibarıyla 1 sene içerisinde kendi isteği ile iş akdini sonlandırması halinde tazminat hakkını elde edebileceği belirtilmiştir. Dolayısıyla kadın işçinin çalışırken evlenmesi gerekmektedir. Sözleşmenin kadın tarafından feshedilmesi gerekmektedir (Terzioğlu ve Aksöz, 2022: 267-298). Temel gerekçe olarak çalışma hayatının evlilik hayatı ile beraber gereği gibi yürütülemeyeceği fikri, yasa koyucuyu aile birliğinin korunmasını göz önünde bulundurarak bu doğrultuda bir düzenleme yapmaya yöneltmiştir. Bu anlayışın yanında kadınlara yönelik pozitif bir ayrımcılık sağlanması amacına yönelik olsa da bu olanak, kadınların çalışma yaşamından kolaylıkla vazgeçmesine neden olabilmektedir. Konu bu açıdan da değerlendirilebilmektedir. Diğer taraftan kadının, iş sözleşmesini kıdem tazminatı alarak feshetmesinin akabinde tekrar çalışmaya başlaması durumunda bu evliliğin sonlanması üzerine yaptığı diğer evliliklerde de bu gerekçeye dayanarak iş sözleşmesini feshetmesi üzerine kıdem tazminatını talep edebileceği kabul görmektedir (Özkaraca, 2013: 178). Ayrıca belirtmek gerekir ki kadın işçinin ilk evliliğinin olması koşulu da bulunmamaktadır. Ancak düzenlemeye birtakım eleştiriler yapılmaktadır. Kadının iş hayatından

kolayca çekilmesine olanak vermesi tartışmanın odak noktasını oluşturmaktadır.

Kadın işçinin kıdem tazminatı hakkını kullanmış olması onun işinden ayrıldıktan sonra başka bir işe başlamasına engel teşkil etmemektedir. Bir Yargıtay kararında kadının tekrar işe girmesi Anayasal çalışma hakkı olarak değerlendirilmiş ve aile hayatının gereklerinin ön planda tutularak yeniden çalışmaya başlamasının önünde hukuksal bir engel olmadığı kararına varılmıştır (Yargıtay 9. Hukuk Dairesi, K. 200181306). Dolayısıyla kadın işçinin evlendikten sonra kıdem tazminatını alarak hemen sonrasında başka bir işyerinde çalışmaya başlaması feshin kötüye kullanılması şeklinde yorumlanmamaktadır.

2. Yöntem

Çalışmada, verilerin elde edilmesi için öncelikle literatür taraması yapılmış olup; kadın işçilerin, Türk İş Mevzuatında çalışma hayatına ilişkin hakları yasal çerçevede incelenmiştir. Araştırmacının kendisi tarafından kuramsal çerçeveye bağlı olarak, anket soruları hazırlanmıştır. Çalışmada uygulanan anket; 5 adet demografik soru, katılımcıların hukuki haklarını bilme düzeylerini ölçen ve 5’li Likert Tekniğine dayanan 17 adet soru ve 7 adet boşluk doldurma sorularından oluşmuştur.

2.1. Araştırmanın Modeli ve Hipotezi

Araştırmada, sosyo-demografik bilgi formu, kadın işçilerin çalışma hayatına yönelik tüm haklarındaki bilinirlik düzeyinin tespitine yönelik ölçekten oluşturulmuş bir anket kullanılmıştır.

Uygulanan anket sonucunda elde edilen verilerin değerlendirilmesinde, tanımlayıcı istatistiksel metotların (ortalama, standart sapma, frekans ve yüzde dağılımları) yanı sıra normallik testi ve parametrik testler kullanılmıştır. Araştırmanın hipotezleri Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. *Araştırmanın Hipotezi*

Sıra	Hipotez
H ₁ :	Kadın işçiler çalışma hayatına yönelik tüm haklarını bilmektedirler.

Kadın işçilerin çalışma hayatına yönelik tüm haklarını bilme düzeylerinin temel demografik özellikler olan yaş, eğitim durumu, toplam çalışma süreleri ve çalışma pozisyonları bağımsız değişkenleriyle alt problemler oluşturulmuş ve anlamlı bir farklılık oluşturup oluşturmadığını elde edilen bulguların analizleri ile tespit edilmiştir.

Kadınların çalışma hayatına yönelik haklarını bilme düzeyinde genç yaşta ve ileri yaş aralıklarında olmanın nasıl bir farklılık yarattığı “Kadın işçilerin çalışma hayatına yönelik tüm haklarını bilme düzeylerinde

yaş durumuna göre anlamlı farklılık var mıdır?” probleminin seçilmesine neden olurken, bu alt problemle ilişkili olması nedeniyle kadınların iş tecrübeleri veya kıdem sürelerinin “Kadın işçilerin çalışma hayatına yönelik tüm haklarını bilme düzeylerinde toplam çalışma süreleri durumlarına göre anlamlı farklılık var mıdır?” problemi incelenme nedenini oluşturmuştur. Diğer alt problemlerden biri olan “Kadın işçilerin çalışma hayatına yönelik tüm haklarını bilme düzeylerinde eğitim durumlarına göre anlamlı farklılık var mıdır?” ise kadınların eğitim düzeylerinin yükselmesinin, İş Mevzuatında yer alan haklarını bilme düzeylerinde nasıl farklılık yarattığını tespit etmek üzere oluşturulmuştur. Son olarak ise “Kadın işçilerin çalışma hayatına yönelik tüm haklarını bilme düzeylerinde çalışma pozisyonları durumlarına göre anlamlı farklılık var mıdır?” alt probleminde yönetici pozisyonunda olan kadınların, farklı yönetici kademelerinde olmalarının mevzuata ne düzeyde hakim oldukları noktasındaki farklılığı ölçülmek istenmiştir.

2.2. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Bu araştırmanın evreni İstanbul il merkezinde çalışan eğitimli kadın işçilerden oluşmaktadır. Örneklemi ise evrende belirtilen çalışan kadın işçilerden seçilen örneklem grubu oluşturmaktadır. Örneklem oluşturulmasında tesadüfi-rastgele metodu kullanılmıştır.

Örneklem 214 çalışan kadın işçiden oluşmaktadır. Örneklemeye ilişkin demografik dağılım Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2. Araştırmaya Katılanların Demografik Değişkenleri

Değişkenler	Düzye	n	(%)
Yaş	18-24	8	3,7
	25-34	112	52,3
	35-45	69	32,2
	46 yaş ve üzeri	25	11,7
Eğitim Durumu	Lise	8	3,7
	Ön Lisans	42	19,6
	Lisans	36	16,8
	Yüksek Lisans	95	44,4
	Doktora	33	15,4
Toplam Çalışma Süresi	1-5 yıl	44	20,6
	6-10 yıl	67	31,3
	11-15 yıl	47	22,0
	16-20 yıl	31	14,5
	21 yıl ve üzeri	25	11,7

Çalışma Pozisyonu	Alt Kademe Yönetici	8	3,7
	Orta Kademe Yönetici	22	10,3
	Öğretim Elemanı	63	29,4
	Öğretmen	27	12,6
	Uzman	60	28,0
	Üst Kademe Yönetici	34	15,9
Sektör	Eğitim	134	62,6
	Elektrik ve Elektronik	4	1,9
	Enerji	8	3,7
	Finans	4	1,9
	Gıda	4	1,9
	Kimya, Petrol, Lastik ve Plastik	4	1,9
	Medya, İletişim ve Yayıncılık	25	11,7
	Otomotiv	5	2,3
	Sağlık ve Sosyal Hizmetler	9	4,2
	Spor ve Rekreasyon	4	1,9
	Tekstil, Hazır Giyim, Deri	9	4,2
	Toplumsal ve Kişisel Hizmetler	4	1,9

Örnekleme oluşturan katılımcıların çoğunluğunu 25-34 yaş arası kadınlar oluşturmaktadır. Yüksek lisans düzeyinde ve yaygın olarak eğitim sektöründe çalışanlar yer almaktadır. %73,9 oranla 15 yıla kadar toplam çalışma süresine sahip olup, çoğunluğunu öğretim elemanı ve uzman kadın işçiler oluşturmaktadır.

2.3. Veri Toplama Araçları ve Süreci

Bu çalışmada 5’li Likert Tipi Ölçme araçlarından yararlanılmıştır. Likert Tipi Ölçümleme çoğunlukla tercih edilen ölçek türleri içerisinde ve boyutların içerdiği maddelere bireylerin ne ölçüde katıldıklarını tespit etmek amacıyla kullanılmaktadır.

Çalışma kapsamında uygulanan ölçek, anket yöntemiyle uygulamalı olarak gerçekleştirilmiştir. Anket formu üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda kişisel bilgi formu, ikinci kısımda 5’li Likertli Ölçüm Soruları ve son kısımda boşluk doldurma ile bilgi düzeylerinin ölçülmesine yönelik sorular şeklinde sınıflandırılmıştır. Ölçek, “Bilmiyorum, kısmen bilmiyorum, fikrim yok, kısmen biliyorum, biliyorum” şeklinde 5’li Likert Tipindedir ve 17 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı 0.923 olarak bulunmuştur.

2.4. Verilerin Analizi

Veriler google form kullanılarak katılımcılara ulaşılmıştır ve toplamda 214 katılımcı ankete cevapta bulunmuştur. Veriler Haziran ve Tem-

muz 2022 tarihinde çevrimiçi olarak gerçekleştirilmiştir. Toplanan veriler SPSS 21 paket programına kodlanmış ve problem için ilgili analizler yapılmıştır. Araştırmanın analizleri yapılmadan önce bağımlı değişkene ilişkin normallik değerlerine bakılmış ve basıklık-çarpıklık değerinin $\pm 1,96$ aralığında (Tablo 3) ve Kolmogrov-Smirnov ve Shapiro-Wilk testi sonucuna göre tüm değişkenlerin $p < ,05$ normal dağılım gösterdiği görülmüş olup bu çalışmada parametrik testler kullanılmıştır.

Tablo 3. Ölçeğin Normallik Testi

Ölçek	Ort.	S.S.	Çarpıklık Katsayısı	Çarpıklık Hata K.	Basıklık	Basıklık Hata K
Çalışma Hayatına Yönelik Haklar Boyutu	4,49	1,034	-0,871	0,166	0,812	0,311

3. BULGULAR

Bu bölümde, eğitilmiş çalışan kadın işçilerin haklarını bilme düzeylerini ölçmek amacıyla oluşturulan ana hipotez ve alt hipotezlere ait soru formundan elde edilen bulgulara ve analiz sonuçlarına yer verilmiştir.

3.1. Probleme İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın problemi “Kadın işçiler, çalışma hayatına yönelik tüm haklarını bilmektedirler” şeklinde ifade edilmiştir. Bu probleme bağlı olarak elde edilen bulgular Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. Kadın İşçilerin Çalışma Hayatına Yönelik Tüm Hakları Alt Boyutuna İlişkin Betimsel İstatistikler

Boyut	N	x	ss
Çalışma Hayatına Yönelik Haklar Boyutu	214	3,69	1,034

Tablo 4 incelendiğinde, katılımcı kadın işçilerin çalışma hayatına yönelik tüm haklarını bilme düzeyleri ortalamalarının “kısmen biliyorum” aralığında olduğu görülmektedir.

3.1.1. Birinci Alt Probleme İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın birinci alt problemi olan “Kadın işçilerin çalışma hayatına yönelik tüm haklarını bilme düzeylerinde yaş durumuna göre anlamlı farklılık var mıdır?” şeklinde ifade edilmiştir. Bu probleme bağlı olarak elde edilen bulgular Tablo 5’de verilmiştir.

Tablo 5. Kadın İşçilerin Çalışma Hayatına Yönelik Tüm Haklarını Bilme Düzeylerinin Yaş Durumu Puanları Arasında Yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları (* $p < .05$)

Ölçek	Yaş	n	$\bar{x}$	ss	F	p	Anlamlı Fark
Çalışma Hayatına Yönelik Haklar Boyutu	18-24	8	3,50	,535	2,395	,019*	25-34 / 35-45
	25-34	112	4,61	,962			
	35-45	69	3,80	,901			
	45 ve üzeri	25	3,52	1,584			

Tablo 5’de görüldüğü gibi, kadın işçilerin çalışma hayatına yönelik tüm haklarını bilme düzeylerine göre kadınların yaş durumları arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır. ($p < .05$).

Tablo incelendiğinde katılımcıların yaş durumları ile Kadın İşçilerin Çalışma Hayatına Yönelik Tüm Haklarını Bilme Düzeyleri puanları arasında anlamlı bir farklılaşma görülmektedir. Bu farklılaşmanın 25-34 / 35-45 grupları arasında olduğu görülmektedir. Yaş durumu 25-34 olan ($x=4,61$) katılımcıların, diğer gruplara göre tutumları daha fazla olduğu görülmektedir.

3.1.2. İkinci Alt Probleme İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın ikinci alt problemi olan “Kadın işçilerin çalışma hayatına yönelik tüm haklarını bilme düzeylerinde eğitim durumlarına göre anlamlı farklılık var mıdır?” şeklinde ifade edilmiştir. Bu probleme bağlı olarak elde edilen bulgular Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6. Kadın İşçilerin Çalışma Hayatına Yönelik Tüm Haklarını Bilme Düzeylerinin Eğitim Durumları Puanları Arasında Yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları (* $p < .05$)

Ölçek	Eğitim Durumu	n	$\bar{x}$	ss	F	p	Anlamlı Fark
Çalışma Hayatına Yönelik Haklar Boyutu	Lise	8	3,00	,756	1,921	,008*	Yüksek Lisans / Doktora
	Ön Lisans	42	3,50	1,235			
	Lisans	36	3,61	,964			
	Yüksek Lisans	95	3,79	,977			
	Doktora	33	3,91	,980			

Tablo 6’da görüldüğü gibi, kadın işçilerin çalışma hayatına yönelik tüm haklarını bilme düzeylerine göre kadınların eğitim durumları arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($p < .05$).

Tablo incelendiğinde katılımcıların eğitim durumları ile kadın işçilerin çalışma hayatına yönelik tüm haklarını bilme düzeyleri puanları arasında anlamlı bir farklılaşma görülmektedir. Bu farklılaşmanın Yüksek

Lisans / Doktora grupları arasında olduğu görülmektedir. Eğitim durumu doktora olan ($x=3,91$) katılımcıların, diğer gruplara göre tutumlarının daha fazla olduğu görülmektedir.

3.1.3. Üçüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın üçüncü alt problemi olan “Kadın işçilerin çalışma hayatına yönelik tüm haklarını bilme düzeylerinde toplam çalışma süreleri durumlarına göre anlamlı farklılık var mıdır?” şeklinde ifade edilmiştir. Bu probleme bağlı olarak elde edilen bulgular Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7. Kadın İşçilerin Çalışma Hayatına Yönelik Tüm Haklarını Bilme Düzeylerinin Toplam Çalışma Süreleri Puanları Arasında Yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları (* $p<.05$)

Ölçek	Toplam Çalışma Süreleri	n	$\bar{x}$	ss	F	p	Anlamlı Fark
Çalışma Hayatına Yönelik Haklar Boyutu	1-5 yıl	44	3,45	,999	1,028	,004*	11-15 yıl / 16-20 yıl
	6-10 yıl	67	3,78	,982			
	11-15 yıl	47	3,86	,915			
	16-20 yıl	31	3,90	,978			
	21 yıl ve üzeri	25	3,68	1,435			

Tablo 7’de görüldüğü gibi, kadın işçilerin çalışma hayatına yönelik tüm haklarını bilme düzeylerine göre kadınların toplam çalışma süreleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır. ($p<.05$).

Tablo incelendiğinde katılımcıların toplam çalışma süreleri ile kadın işçiler çalışma hayatına yönelik tüm haklarını bilme düzeyleri puanları arasında anlamlı bir farklılaşma görülmektedir. Bu farklılaşmanın 11-15 yıl / 16-20 yıl grupları arasında olduğu görülmektedir. Toplam çalışma süreleri 16-20 yıl olan ($x=3,90$) katılımcıların, diğer gruplara göre tutumlarının daha fazla olduğu görülmektedir.

Dördüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın dördüncü alt problemi olan “Kadın işçilerin çalışma hayatına yönelik tüm haklarını bilme düzeylerinde çalışma pozisyonları durumlarına göre anlamlı farklılık var mıdır?” şeklinde ifade edilmiştir. Bu probleme bağlı olarak elde edilen bulgular Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 8. Kadın İşçilerin Çalışma Hayatına Yönelik Tüm Haklarını Bilme Düzeylerinin Çalışma Pozisyonları Puanları Arasında Yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları (* $p < .05$)

Ölçek	Çalışma Pozisyonları	n	$\bar{x}$	ss	F	p	Anlamlı Fark
Çalışma Hayatına Yönelik Haklar Boyutu	Alt Kademe Yönetici	8	3,75	,463	1,801	,114	----
	Orta Kademe Yönetici	22	4,09	,684			
	Üst Kademe Yönetici	34	3,35	1,346			
	Öğretmen	27	3,59	1,185			
	Öğretim Elemanı	63	3,84	,987			
	Uzman	60	3,62	,922			

Tablo 8’de görüldüğü gibi, kadın işçilerin çalışma hayatına yönelik tüm haklarını bilme düzeylerine göre kadınların çalışma pozisyonları arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($p > .05$).

3.2. Alt Boyutlara İlişkin Veriler

Bu başlık altında, çalışmanın temel problemi olan kadın işçilerin çalışma hayatına yönelik haklarını bilme düzeylerine ilişkin olarak alt boyutlar, literatürdeki mevzuat incelemesi sonucunda oluşturulmuştur. Bu çerçevede hamilelik süreci yasal hakları, doğum sonrası yasal hakları, özel kıdem tazminatı hakları, cinsiyet ayrımcılığı çalışma yasalarına ait alt boyutlar frekans değerleriyle Tablo 9’da gösterilmektedir.

Tablo 9. Kadın İşçilerin Çalışma Hayatına Yönelik Tüm Haklarını Bilme Düzeyleri Alt Boyutlarına ait Frekans Değerleri

Düzye	Hamilelik Süreci Yasal Hakları		Doğum Sonrası Yasal Hakları		Özel Kıdem Tazminatı Hakları		Cinsiyet Ayrımcılığı		Çalışma Yasakları	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Bilmiyorum	6	2,8	59	27,9	23	10,7	69	32,3	25	11,7
Kısmen Bilmiyorum	24	11,2	18	8,4	6	2,8	14	6,5	24	11,2
Fikrim Yok	33	15,4	68	31,7	7	3,3	64	29,9	38	17,8
Kısmen Biliyorum	93	43,5	44	20,5	27	12,6	45	21,1	95	44,4
Biliyorum	58	27,1	25	11,5	151	70,6	22	10,2	32	15,0
Toplam	214	100	214	100	214	100	214	100	214	100

Araştırmaya katılan kadın işçilerin hamilelik sürecindeki yasal hakları ve doğum sonrası yasal hakları başlıkları altındaki sorulara verilen cevapları incelendiğinde bilinirlik düzeyinin düşük olduğu ve boşluk doldurma şeklinde hazırlanan sorulara verdikleri cevaplarla paralel yanıtlar verdikleri gözlenmiştir. Tabloda da görüldüğü üzere “Hamilelik Süreci Yasal Hakları” başlığında; işverenin hamilelik süresince ücretli doktor

izni verme zorunluluğu, kadın işçiyi daha hafif işlerde çalıştırırca ücretinde azaltmaya gidemeyeceği, işverenden gebelik süresince gece çalıştırılmama talebinde bulunma hakkı, işverenin hamilelik sebebiyle kadın işçinin iş sözleşmesini haklı nedenle sona erdiremeyeceği gibi yasal kurumlarındaki bilinirlik düzeyinin bilmiyorum, kısmen bilmiyorum ve fikrim yok cevapları incelendiğinde %33'lük bir oranla düşük düzeyde bir sonuca ulaşılmaktadır. “Doğum Sonrası Yasal Hakları” başlığındaki sorulara; kadın işçinin işverenden talebi doğrultusunda doğum izninden sonra haftalık çalışma süresinin yarısı kadar (part time) çalışma talebinde bulunabileceği, işverenin kadının ücretsiz doğum izin talebini reddederse kadın işçinin sözleşmesini haklı nedenle feshetme ve kıdem tazminatını alma hakkı olduğunu, 150'den fazla kadın çalışanın olduğu işyerinde 0-6 yaş çocukları olan kadınlar için kreş açma zorunluluğu olduğunu bilme düzeylerinin %32 oranında ve düşük düzeyde olduğu görülmektedir.

Katılımcıların “Kıdem Tazminatı Haklarına” ilişkin soruda vermiş oldukları cevaplar analiz edildiğinde; bu hakkı bilenlerin oranının %83,2 olduğu ve yüksek bilinirlik düzeyi olduğu görülmektedir. İş Kanunu'nda bu hakkın düzenlenmesi kadın işçinin evlendiği tarihten itibaren bir yıl içerisinde kendi rızası ile iş sözleşmesini sona erdirmesi durumunda tazminata hak kazanacağı şeklinde hükmedilmiş ve literatür taramasında bu hak ayrıntılarıyla incelenmiştir. Evlilik, bir kadının olağan hayat akışı içerisinde gerçekleştirdiği bir olay olduğu göz önünde bulundurulduğunda kadınların evlilik hayatında yasa koyucu tarafından korunması kadınlarında tazminat konusunda bilgi düzeylerini artırdığı sonucuna ulaşılabilmektedir.

Kadın işçilere yönelik “Çalıştırma Yasaklarına” ilişkin sorularda yer alan; kadınların yer altı ve su altı işlerinde çalışmalarının yasak olduğu, gece vardiyalarında 7,5 saatten fazla çalıştırılmayacakları, emziren kadınların 1 yıl boyunca gece çalıştırılmaya zorlanmayacağı konularındaki haklara verilen katılımcı cevapları incelendiğinde bilinirlik düzeyinin %59,3 olduğu ve %40,7'nin bilmediği görülmektedir. Mevzuatta “Cinsiyet Ayrımcılığına” yönelik olarak koruyucu düzenlemeler, geniş bir şekilde yer almış olup çalışmanın literatür kısmında detaylı bir şekilde incelenmiştir. Çalışma hayatında erkeklere göre daha düşük bir ücretle çalıştırılmayacakları, cinsiyetleri nedeniyle iş sözleşmelerinin sonlandırılması durumunda ayrımcılık tazminatı talep edebilecekleri, cinsel tacizle karşı karşıya kalındığında gerekli önlemlerin işveren tarafından alınmaması halinde iş sözleşmesini derhal feshedebilecekleri yönündeki bilinirlik düzeylerinin boşluk doldurmada verilen cevaplarla da paralel olarak düşük düzeyde olduğu gözlenmiştir. Verilen cevaplara göre kısmen biliyorum ve biliyorum cevaplarının yüzdelik toplam oranları %31 şeklinde gerçekleşmiştir.

3.3. Açık Uçlu Sorulara İlişkin Veriler

Araştırmanın bu başlığında kadın işçilere açık uçlu sorular yönelti- lerek, yasal haklarına ilişkin bilinirlik düzeyleri ölçülmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda sorular ve cevapların değerlendirilmesi aşağıdaki tablolarda yer almaktadır.

“Kadınlar evlendikten sonra ..... süre içerisinde kıdem taz- minatlarını isteyerek iş sözleşmelerini sona erdirebilirler.” sorusuna veri- len cevaplar aşağıda Tablo 10’da gösterilmektedir.

Tablo 10. *Kıdem Tazminatına Yönelik Soruya Verilen Cevaplar*

Süre	1 Ay	1 Hafta	1 Yıl	5 Yıl	6 Ay	8 Gün	Fikrim yok	Toplam
N	10	2	143	4	11	3	41	214
%	5	1	67	2	5	1	19	100

Kadınlar evlendikten sonra 1 yıllık süre içerisinde kendi iradeleriyle iş sözleşmelerini sona erdirmeleri durumunda kıdem tazminatı hakları doğmaktadır. Katılımcıların likertli sorulara da verdiği cevaplara paralel bir sonucun burada çıktığı görülmektedir. Tablo da görüldüğü üzere katılımcıların %67’sinin bu yasal koruma hakkında bilgi sahibi olduğu ifade edilmekle birlikte, %33 oranındaki yanlış cevabın verildiği de göz önünde bulundurularak çalışan tüm kadın işçilere bu konudaki bilinçlendirmenin yapılması gerektiği sonucuna varılabilmektedir.

“Kadın işçinin iş sözleşmesi kadın olması sebebiyle sona erdirilirse ..... aylık tutarında ayrımcılık tazminatını işverenden talep edebilir.” sorusuna verilen cevaplar aşağıda Tablo 11’de gösterilmektedir.

Tablo 11. *Ayrımcılık Tazminatına İlişkin Soruya Verilen Cevaplar*

Süre	1 Ay	3 Ay	4 Ay	5 Ay	6 Ay	Çalıştığı her yıl için	Fikrim yok	Toplam
N	13	3	23	2	5	9	159	214
%	6	1	11	1	2	4	75	100

Cinsiyet ayrımcılığına karşı, eşit davranma ilkesine göre 4857 sayılı İş Kanunu'nun 5. maddesinde düzenlenme yapılmıştır. Bu kapsamda kadın işçiler, cinsiyet nedeniyle uğramış oldukları ayrımcılığa karşı dört aya kadar ücreti tutarındaki uygun bir tazminat ve yoksun bırakıldığı haklarını da talep edebilmektedir. Toplumsal cinsiyet kavramının çalışma hayatındaki etkisi düşünüldüğünde kadınlar özellikle ücret, çalışma koşulları konularında sıklıkla ayrımcılığa maruz kalabilmektedirler. Bu noktada belirtilen konudaki tazminat haklarını bilmeleri son derece önem arz etmektedir. Katılımcıların verdikleri cevaplar incelendiğinde bilinirlik düzeyinin %11 oranında ve oldukça düşük düzeyde olduğu görülmektedir.

“İş Kanunu'nda ücretli doğum izni hakkı ..... süreyle vardır.” sorusuna verilen cevaplar aşağıda Tablo 12'de gösterilmektedir.

Tablo 12. Ücretli Doğum İznine İlişkin Soruya Verilen Cevaplar

Süre	1 Yıl	10 Ay	10 Hafta	16 Hafta	2 Ay	3 Ay	4 Ay	4-6 Ay	6 Ay	6 Hafta	7,5 ay	8 Ay	8 Hafta	80 gün	Fikrim yok	Günlük 1,5 saat	Toplam
N	9	7	4	49	2	11	49	2	35	2	2	2	4	3	31	2	214
%	4	3	2	23	1	5	23	1	16	1	1	1	2	1	14	1	100

İş Kanunu çerçevesinde kadın işçilerin doğumdan önce sekiz ve doğumdan sonra sekiz hafta olmak üzere toplam on altı haftalık süre için çalıştırılmamaları esastır ve bu süreler ücretli izinli olduğu süreleri oluşturmaktadır. Doğum kadının çalışma hayatından çekilmesine etki eden en önemli sebeplerden birisidir. Katılımcıların verdikleri cevaplar incelendiğinde 16 haftalık doğru cevabı bilen kadın oranının oldukça düşük düzeyde olduğu görülmektedir. Tabloda görüldüğü gibi bu oran %23'dür.

“Doğumdan önce kadın işçinin sağlığı elverirse son ..... güne/haftaya kadar yasal olarak çalışabilir.” sorusuna verilen cevaplar aşağıda Tablo 13'de gösterilmektedir.

Tablo 13. Doğum İznine İlişkin Soruya Verilen Cevaplar

Süre	1 Hafta	15 Gün	2 Ay	2 Hafta	24-32 Hafta	3 Hafta	32 Hafta	35 Hafta	36 Hafta	37 Hafta	38 Hafta	4 Ay	4 Hafta	40 Gün	6 Hafta	8 Hafta	Fikrim yok	Son güne kadar	Toplam
N	2	3	4	11	2	39	6	4	2	31	14	2	2	3	4	10	66	9	214
%	1	1	2	5	1	18	3	2	1	14	7	1	1	1	2	5	31	4	100

4857 sayılı İş Kanunu'nun 74. maddesi kapsamında doktor raporu ile doğumdan önceki 3 haftaya kadar çalışma hakkı bulunmaktadır. Bu noktada geriye kalan izinler ise doğum sonrasındaki izinlere eklenmektedir. Kadın işçilerin vermiş oldukları cevaplar incelendiğinde bu konudaki bilinirlik düzeylerinin oldukça düşük düzeyde olduğu görülmektedir. Tabloda görüldüğü şekliyle bu oran %18'dir.

“İş Kanunu'na göre yasal doğum izin hakkı bittikten sonra ..... süreyle ücretsiz izin hakkı bulunmaktadır.” sorusuna verilen cevaplar aşağıda Tablo 14'de gösterilmektedir.

Tablo 14. Ücretsiz Doğum İznine İlişkin Soruya Verilen Cevaplar

Süre	1 Yıl	10 Hafta	2 Ay	2 Yıl	3 Ay	3 Yıl	32 Hafta	6 Ay	8 Hafta	Fikrim yok	Toplam
N	52	2	6	17	8	2	2	60	2	63	214
%	24	1	3	8	4	1	1	28	1	29	100

İş Kanunu'na göre kadın işçiye isteği halinde ücretli doğum iznin bitmesinin ardından 6 ay ücretsiz doğum izni işveren tarafından verilmek durumundadır. Belirtilen 6 aylık süre içinde, ücret ödemesi yapılmayacağı için sigorta primi ödemesi de söz konusu olmamaktadır. Katılımcıların bilinirlik düzeyi bu soruya verilen cevaplar çerçevesinde incelendiğinde bilinirlik düzeyinin %28 gibi düşük bir düzeyde olduğu görülmüştür.

“Kadın işçinin çocuğu doğduktan sonra ..... ayına/yaşına gelene kadar süt izni hakkı vardır.” sorusuna verilen cevaplar aşağıda Tablo 15'de gösterilmektedir.

Tablo 15. Süt İznine İlişkin Soruya Verilen Cevaplar

Süre	1 Yaş	1.5 Yaş	10 Ay	2 Yaş	3 Yaş	6 Ay	6-8 ay	Fikrim yok	Toplam
N	54	5	2	54	6	11	3	79	214
%	25	2	1	25	3	5	1	38	100

4857 sayılı İş Kanunu'nun 74. maddesinin son fıkrasına göre bebeğin beslenmesi amacıyla bir yaşından küçük çocuklarını emzirmeleri için kadın işçilere emzirme izni verilmektedir. Katılımcıların bilinirlik düzeyi incelendiğinde 1 yaş doğru cevabının %25 oranında olduğu ve düşük düzeyde bilinirlik düzeyi olduğu ifade edilebilmektedir.

“Süt emzirme izin hakkı günlük ..... saattir.” sorusuna verilen cevaplar aşağıda Tablo 16'da gösterilmektedir.

Tablo 16. *Emzirme İznine İlişkin Soruya Verilen Cevaplar*

Süre	1	1,5	2	3	4	6	8	9	30	Fikrim yok	Toplam
N	14	82	68	16	7	4	2	2	2	17	214
%	7	38	32	7	3	2	1	1	1	8	100

Çocuk emzirmekte olan kadın işçiye, 4857 sayılı İş Kanunu'nun 74. maddesinin son fıkrasına göre bir yaşından küçük çocuklarını emzirmeleri için günde bir buçuk saat süt izni verilmesi ve bu sürenin hangi saatler arasında ve kaçta bölünerek kullanılacağına işçi tarafından belirlenmesine bırakılmıştır. Bilinirlik düzeyi bu soru kapsamında incelendiğinde %38 oranında olduğu ve kadın işçilerin bilgi düzeylerinin düşük olduğu görülmektedir.

4. Sonuç ve Öneriler

Toplumsal cinsiyet anlayışı çerçevesinde erkeklerle aynı düzeyde çalışma hayatına katılım sağlamakta zorlanan kadınların tarihsel süreçte çalışma koşullarında korunma gereksinimi her zaman olmuştur. Özellikle kadın olmanın doğası gereği analık durumu, iş ve aile dengesini kurmakta yaşamış oldukları zorluklar, iş hayatına katılmalarında veya yer almalarında en önemli etkenleri oluşturmaktadır. Bu etkenler çerçevesinde başta 4857 sayılı İş Kanunu olmak üzere İş mevzuatı, kadınların işe alınma sürecinden başlayarak iş sözleşmelerinin sona ermesine kadar olan süreçte koruyucu birçok düzenlemeyi gerçekleştirmiştir.

Çalışmada kadın işçilerin yasal haklarını bilme düzeylerinin incelenmesi amacıyla öncelikle yasal çerçeve geniş bir literatür taramasıyla oluşturulmuştur. Çalışmanın uygulama kısmında ise 214 kadın işçiye mevzuatta yer alan haklarını ne düzeyde bildiklerini tespit etmek üzere demografik özellikleri inceleyen sorular, 17 adet Likert Ölçekli Soru ve 6 boşluk doldurmadan oluşan anket soruları yönlendirilmiştir. Sonuçlar ise SPSS 21 programında analiz edilmiştir. Bu çalışmada ortaya konulan temel problem kadın işçilerin çalışma hayatına yönelik yasal haklarını ne düzeyde bildiklerini tespit etmektir. Tespit edilen bilinirlik düzeyi, onların haklarını hayata geçirebilmesi açısından son derece önem arz etmektedir.

Ayrımcılık yasağı ve cinsel taciz, analığın korunması, gece çalışması, yer altında ve su altında çalışmayı içeren çalıştırma yasakları, kıdem tazminatı hakkı, kadın işçilerin çalışma hayatında korunmalarına yönelik yasal düzenlemeleri sınıflandıran ana başlıkları oluşturmaktadır.

İş yaşamında kadınlara yönelik olarak biyolojik nedenlerle veya işin özelliğinden kaynaklı sebeplerle yapılacak ayrımlar haksız ayrım sayıla-

arak ayrımcılık yasağının temelini oluşturmaktadır. 4857 Sayılı İş Kanunu'nun 5. maddesi kapsamında cinsiyet ayrımcılığına karşılık olarak eşit davranma ilkesi ön plana çıkmaktadır. "İşverenin bu maddeye aykırı davranışında işçi, dört aya kadar ücreti tutarında uygun bir tazminattan başka, yoksun bırakıldığı haklarını da talep edebilmektedir."

Cinsel taciz konusundaki korumada ise İş Kanununun 24. ve 25. maddelerindeki işçi ve işverene sağlanan haklı nedenle derhal fesih hakkı ön plana çıkmaktadır. Katılımcılara yöneltilen ayrımcılık tazminatını talep edebilme konusunda bilinirlik düzeyini ölçmeye yönelik sorulara katılımcıların verdikleri cevaplar incelendiğinde bilinirlik düzeyinin %11 oranında ve oldukça düşük düzeyde olduğu görülmektedir. Bu noktada belirtilen konudaki tazminat haklarını bilmeleri son derece önem arz etmektedir. Bununla birlikte cinsiyet ayrımcılığına yönelik olarak cinsiyetleri sebebiyle erkeklere göre daha düşük ücretle çalıştırılmayacakları, çalıştıkları işte cinsiyetleri nedeniyle iş sözleşmesi sona erdirilen kadın işçinin işverene karşı ayrımcılık tazminatı davası açma hakkı, kadın işçinin cinsel tacizle karşı karşıya kalması ve işverene bu durumu bildirmesi durumunda işverenin gerekli önlemleri almazsa iş sözleşmesinin derhal feshedileceği ve kıdem tazminatı alabileceğine yönelik yasal hakkını bilme düzeyleri ölçüldüğünde %10,2 oranında olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu başlık hakkındaki değerlendirme sonucunda kadın işçinin cinsiyet ayrımcılığı ve cinsel taciz konusundaki yasal düzenlemelerdeki bilinirlik düzeyinin oldukça düşük olduğu tespit edilmiştir.

Analığın korunması kadınların en özel dönemlerini ifade eden hamilelik ve doğum izinlerindeki yasal korumayı içermektedir. Çalışmanın literatür kısmında derinlemesine incelenen yasal düzenlemeler çerçevesinde, doğumdan önce sekiz ve doğumdan sonra sekiz hafta olmak üzere toplam on altı haftalık süre için çalıştırılmamaları esas olan kadın işçilere yönetilen soru karşısında bilirlilik düzeyi %23 oranında gerçekleşmiştir. Doktor raporu ile doğumdan önceki 3 haftaya kadar çalışma hakkına yönelik sorudaki düzey %18 oranında gerçekleşmiştir. Kadın işçiye isteği halinde ücretli doğum izni bitmesinin ardından 6 ay ücretli doğum izni verilmesi hakkına yönelik yöneltilen soruda ise %28 oranında bilgi düzeyine ulaşılmıştır. Bir yaşından küçük çocuklarını emzirmeleri için kadın işçilere emzirme izni verilmesi ve emzirmeleri için günde bir buçuk saat süt izni verilmesine yönelik olarak sorulan sorulara verilen cevaplarda; iki haktaki bilinirlik düzeyi sırasıyla %25 ve %38 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Hamilelik süreci yasal hakları çerçevesinde; hamilelik nedeniyle işveren, kadın işçiyi daha hafif işlerde çalıştırırsa ücretinde azaltmaya gidemeyeceği, kadın işçiye işverenin hamilelik süresince ücretli doktor izni vermek durumunda olması, kadın işçinin gebelik süresince gece çalıştırılmama talebinde bulunma hakkı, işverenin hamilelik sebebiyle iş söz-

leşmesini haklı nedenle sona erdiremeyeceğine yönelik haklar konusunda bilinirlik düzeyi ölçüldüğünde ise %27,1 oranında olduğu gözlenmiştir. Doğum sonrası yasal hakları çerçevesinde ise, yasal ücretli doğum izin hakkını kullandıktan sonra, işveren kadının ücretsiz doğum izin talebini reddederse kadın işçinin iş sözleşmesini haklı nedenle feshetme ve kıdem tazminatını alma hakkı, kadın işçi isterse işvereninden doğum izninden sonra haftalık çalışma süresinin yarısı kadar (part time) çalışma talebinde bulunabileceği hakkı, 150'den fazla kadın çalışanın olduğu işyerinde 0-6 yaş çocukları olan kadınlar için kreş açma zorunluluğu olduğunu içeren sorulara verilen cevaplar incelendiğinde %11,5 oranında bilinirlik düzeyi olduğu tespit edilmiştir.

Kadınların fiziksel özellikleri göz önünde bulundurulduğunda sağlıkları, aile düzen ve birliğinin sağlıklı yürütülmesi bakımından özel olarak korunması ihtiyacı doğmuş ve mevzuatta da düzenlemeler yapılmıştır. Literatürde ayrıntılı bir şekilde incelenen gece vardiyalarındaki çalıştırılmaları, yer altında ve su altında çalıştırılmalarına yönelik yasaklar, emziren kadınların 1 yıl boyunca gece çalıştırılmaya zorlanmayacağına ait yasalara verilen katılımcı cevaplarından çıkarılan sonuca göre bilenlerin %15, kısmen bilenlerin ise %44,4 oranında olduğu tespit edilmiştir.

Kıdem tazminatına yönelik yasal korumada ise mevzuat çerçevesinde kadınlar evlendikten sonra 1 yıllık süre içerisinde kendi iradeleriyle iş sözleşmelerini sona erdirmeleri durumunda kıdem tazminatını işverenden isteme hakları bulunmaktadır. Araştırma sonucunda kadın işçilerin bilinirlik düzeyinin en yüksek bu hak kapsamında olduğu ortaya çıkarılmıştır. Bu oran %67 şeklinde gerçekleşmiştir.

Ayrıca araştırmada çalışma hayatına yönelik kadın işçilerin haklarındaki bilinirlik düzeyi, ana hipotez kapsamında demografik faktörlerdeki değişkenler ile de incelenmiştir. Bu kapsamda 25-34 yaş aralığında olan katılımcıların diğer gruplara göre tutumlarının daha fazla olduğu, eğitim durumunda en yüksek etkinin doktora eğitim düzeyinde olduğu, kıdem sürelerinde ise 16-20 yıl aralığında daha fazla hakların bilinirlik düzeyi olduğu tespit edilmiştir. O halde eğitim düzeyi yükseldikçe, iş hayatında geçirilen süre arttıkça ve özellikle kadınlar için analık durumunun ön plana çıktığı yaş aralığında kadınların yasal haklarını bilme düzeyinde etkili olduğu sonucuna varılmıştır.

Yasal düzenlemelerin yapılmış olmasının yanında farkındalık yaratmak, haklar konusundaki bilinçlendirmenin sağlanması en önemli sonuç yargısı olarak değerlendirilebilmektedir. Haklarını bilmeyen kadınların bunları da talep etmesi söz konusu olmayacaktır. Çalışmanın sonucunda ise kadın işçilerin mevzuat çerçevesinde haklarını bilme düzeylerinin ve verdikleri cevapların doğruluk oranlarının düşük düzeyde olduğu sonucu-

na ulaşılmıştır. Tam olarak bu noktada İş mevzuatında düzenlenen yaptırımların hayata geçirilebilmesi ve kadın işçilerin haklarındaki bilinirlik düzeyini artırmak üzere kamu kurumlarına, yerel yönetimlere, yükseköğretime önemli sorumluluklar düşmektedir. Özellikle bilinçlenme düzeyinin arttırılmasında sosyal sorumluluk projelerinin geliştirilmesi ve Türkiye genelinde kadınlara eğitimlerin verilmesi ve yaygınlaştırılmasının gerektiği önerilmektedir. Bununla birlikte gelecek dönemlerde yapılacak olan çalışmaların Türkiye genelinde yapılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- 4857 Sayılı İş Kanunu. (2003, 10 Haziran). Resmi Gazete (Sayı: 25134). 07.09.2022, Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/06/20030610.htm#1>.
- Akyiğit, E. (2020) Bireysel İş Hukuku Ders Kitabı, Ankara: Seçkin Hukuk.
- Arıcı K. (2010). 5510 sayılı Kanun'un Yürürlük Tarihinden Önceki Dönemde Doğum Yapan Kadın Sigortalılar (4 A) da Doğum Borçlanması Yapabilirler, Sicil İş Hukuku Dergisi, Eylül 2010, Sayı: 19.
- Aslan Ertürk, A., (2017). Kadın İşçilerin Çalışma Şartlarına İlişkin Türk İş Mevzuatının Öngördüğü Düzenlemelere Genel Bir Bakış, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Cilt: 23, Sayı: 1, 2017, 345-369.
- Aytaç S., Murat G., Dursun S., Şen M., Bağdoğan S.Y., (2017). Çalışma Yaşamında Özel Gruplar, Bursa, Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Bacak, B., Yiğit, Y. (2007). Türk İş Hukukunda Kadın İşçilerin Çalışma Koşullarına İlişkin Düzenlemelerin Değerlendirilmesi, Kamu – İş Dergisi, Sayı: 2, Cilt: 9, 1-31.
- Balkır, Z. G. (2015). Cinsiyet Ayrımcılığı Temelinde İş Yerinde Cinsel Taciz, İstanbul Aydın Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 1(1), 1-36.
- Bilgin, B. (2012). Çalışma Yaşamında Kadın ve Yasal Düzenlemeler, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı: 99, 311-315.
- Centel, T., Demircioğlu, M., (2016). İş Hukuku, Beta Basım, İstanbul.
- Çelik, N., (2009). İş Hukuku Dersleri, İstanbul, Beta Basım Yayın.
- Emziren Kadınların Çalıştırılma Şartlarıyla Emzirme Odaları ve Çocuk Bakım Yurtlarına Dair Yönetmelik. (2013, 16 Ağustos). Resmi Gazete (Sayı: 28737). 11.09.2022, Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/08/20130816-8.htm>.
- Gürün Karatepe, S., (2018). 50 Temel Soruda Çalışan Hakları, Gece Kitaplığı, Ankara.
- Hüseyinli, N., Yiğit, Y., (2017). İş Hukuku'nda Kadın Çalışanların Korunmasına İlişkin Hukuki Düzenlemeler (Azerbeycan ve Türk İş Hukuku Karşılaştırmalı Olarak), Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:25, Sayı:2, 280-328.
- Kadın Çalışanların Gece Postalarında Çalıştırılma Koşulları Hakkında Yönetmelik. (2013, 24 Temmuz). Resmi Gazete (Sayı: 28717). 11.09.2022, Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/07/20130724-25.htm>.
- Kandemir M., (2005). 4857 Sayılı İş Kanunu'nun Kadın İşçiler İle İlgili Düzenlemeleri, A. Can Tuncay'a Armağan, İstanbul, Seçkin Yayıncılık.
- Karagöz, V., (2012). İş Hukukunda Ayrımcılık Tazminatı, Erzincan Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 5, 57-76.

Kaya A., (2009). Türk Hukukunda Kadın İşçilerin Korunması, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Kurt, R., (2018). Türk İş Hukukunda Kadın Çalışanların Hakları, Mali Çözüm Dergisi, 28, 81.

Mimaroğlu, H., Özgen, H., (2008). Örgütlerde Güç Eşitsizlikleri ve Cinsel Taciz, Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 17(1), 321-334.

Oğuz, Ö., (2018). Türk İş Hukukunda Kadın Çalışanları Koruyucu Düzenlemeler, TBB Dergisi, 134, 567-586.

Özkaraca, E., (2013). Sigortalılık Süresi ve Prim Ödeme Gün Sayısını Tamamlama Suretiyle Kıdem Tazminatı Hakkı ve Bu Sebeple Yapılan Feshin Sözleşmesel Kayıtlara Etkisi, Çalışma ve Toplum Dergisi, S.36, 2013/1 s. 178.

Özkuzkırıran, Ş., (2003). 4857 Sayılı İş Kanunu ve Kadın İşçiler, Türk – İş Yayını, Sayı: 355, 63.

Süzek, S., (2008). İşverenin Eşit Davranma Borcu, Sicil İş Hukuku Dergisi, Sayı:12, 24-38.

Şakar, M., (2018). İş Hukuku Uygulaması, Beta Basım, İstanbul.

Taşkent, S., Kurt D., (2014). Uluslararası Düzenlemeler Çerçevesinde Türk İş Mevzuatında Kadın İşçinin Korunması, Çalışma ve Toplum Dergisi, Sayı:1, 29-50.

Terzioğlu A. ve Aksöz F., (2022). Çalışma Hayatında Cinsiyet Ayrımcılığı ve Türk İş Hukukunda Kadınları Korumaya Yönelik Düzenlemeler, Çalışma ve Toplum, Cilt:1, Sayı: 72, 267-298.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (Kanun No: 2709, Kabul Tarihi: 7.11.1982). 03.09.2022, Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2709.pdf>.

Umumi Hıfzıssıhha Kanunu. (Kabul Tarihi: 24/4/1930). 01.09.2022, Erişim Adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/13943.pdf>.

Yargıtay 9 Hukuk Dairesi, E. 2001/16313, K. 2001/1306, 01.09.2022, Erişim adresi: <https://legalbank.net/>

Yatar, B. İ., (2015). Çalışma Hayatında Kadın: Uluslararası ve Ulusal Mevzuat, Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi, Sayı:57, Cilt: 15, Temmuz 2015, 29-36.

Yuvalı E., (2013). 4857 İş Kanunu'nun ve İlgili Mevzuatın Kadın İşçiler ile İlgili Hükümlerine Genel Bir Bakış, TBB Dergisi, Sayı: 106, 94-114.

BÖLÜM 19

HAVACILIKTA KRİZ İLETİŞİMİ VE İMAJ RESTORASYONU: BOEING ŞİRKETİ ÖRNEĞİ

Veli Ahmet ÇEVİK¹

İsmail GÖKDENİZ²

---

1 Öğr. Gör. Dr., Hitit Üniversitesi, Osmancık Ömer Derindere MYO.
Lojistik Programı, Çorum veliahmetcevik@hotmail.com, ORCID ID:
0000-0003-1981-7275

2 Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
İşletme Bölümü, Kırıkkale. isgokdeniz@gmail.com, ORCID ID: 0000-
0003-4342-0200

1. GİRİŞ

Günümüzde uçak yolculuğu, en güvenli ulaşım biçimlerinden biri olmaya devam etmektedir. Küresel hava trafiğinin %83'ünü oluşturan ve yaklaşık 290 havayolunu temsil eden Uluslararası Hava Taşımacılığı Birliği'ne (IATA) verilerine göre 2021 yılında ölümlü kaza yaşanmamıştır (IATA, 2022). Her ne kadar havacılık endüstrisi kazalara yol açan faktörleri azaltmaya çalışsa da, modern teknolojilerin karmaşıklığı, insan faktörleri ve havacılık dünyasının yüksek oranda birbirine bağımlı karakteristik yapısı nedeniyle bu tür krizler kaçınılmazdır (Ray, 1999, s. 9). Havayolu kazaları, nispeten seyrek olmakla birlikte, medyada geniş yer alan, rahatsız edici, oldukça görünür ve üzüntü verici olaylardır. Bir havayolu işletmesi için, yaralanma veya can kaybıyla sonuçlanan bir kaza operasyonel ve yönetim iletişimi için büyük bir problemdir (Haruta ve Hallahan, 2003, s. 122).

1916 yılında Kuzey Amerika'da William Boeing tarafından kurulmuş ve 2018 yılının sonunda tahmini piyasa değeri yaklaşık 180 milyar dolar olan Boeing Şirketi, askeri ve sivil uçakların yanı sıra savunma sistemleri, roketler ve uydular üretmektedir. Şirketin Boeing 737 modeli, 15 binden fazla sipariş ve 10 binden fazla teslimat ile dünyanın en çok satan uçağı olmuştur (Boeing, 2021). Ancak 5 ay içerisinde 346 kişinin hayatını kaybetmesine neden olan iki kaza bu başarıyı duraklatmaya neden olmuştur.

29 Ekim 2018'de Boeing 737 Max 8 tipi Lion Air'e ait 610 sefer sayılı uçak, Endonezya iç hat uçuşu olan, Jakarta-Pangkalpinang seferini yaparken kalkıştan on üç dakika sonra Java Denizi'ne düşmüş ve 189 yolcu ve mürettebatın tamamı hayatını kaybetmiştir (BBC, 2018). Sadece 5 ay sonra, 10 Mart 2019'da Kenya'nın Nairobi şehrine giden Etiyopya Havayolları'na ait 302 sefer sayılı Boeing 737 Max 8 tipi uçak Etiyopya'nın başkenti Addis Ababa'dan kalkıştan 6 dakika sonra düşmüş ve uçaktaki 157 kişinin tamamı hayatını kaybetmiştir (BBC, 2019a). Kazaların ardından şirket resmi Twitter hesabı ve web sayfasından kazalara ilişkin açıklamalar yayınlamıştır. Ancak Boeing'in 737 Max uçağının iki ölümcül kazasından sonra verdiği yanıt, gecikmiş özürler ve kafa karıştırıcı mesajlar içermektedir. Şirket, aynı zamanda uçağın güvenliğini savunuyor ve aynı zamanda da kazalar için özür diliyor ve uçağı güncelleyeceğine söz veriyordu.

Bu çalışmada dünyanın en büyük uçak üreticilerinden biri olan Boeing Şirketi'nin en çok satan modelinin 5 ay gibi kısa bir sürede iki kaza yaşaması ve dünya genelinde 300'den fazla uçağın yere inmesinin ardından şirketin kriz iletişim stratejisi incelenmiştir.

2. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Kriz iletişimi son yıllarda farklı olaylar bağlamında sıkça değinilen bir konu olmuştur. Mikail ve Yurtseven (2014) yaptıkları çalışmada Onur

Air şirketinin sosyal medya ortamında yaptıkları iletişim krizini analiz etmişlerdir. Yeniçıkçı (2016) araştırmasında şirketlerin sosyal medya üzerinden iletişimini incelemiştir. Emisyon krizinde Volkswagen'in sosyal medya üzerinden kriz iletişimini inceledikleri çalışmalarında Çetin ve Toprak (2016), söz konusu şirketin basın açıklamalarını analiz etmişlerdir. Halkla ilişkiler bağlamında sosyal medyayının kullanımını araştıran İşler, Çiftçi ve Yarangümelioğlu (2013), sosyal medya araçlarını etkinliğini halkla ilişkiler stratejilerine göre değişebileceğini ortaya çıkarmışlardır. 2017 yılında United Airlines şirketine ait yolcu uçağından biletli yolcunun zorla uçaktan indirilmesinin ardından sosyal medyaya yayılan olayla ilgili bir video sonrasında oluşan tepkilere, şirket yetkilisinin yaptığı kötü açıklamalar sonucunda oluşan krizi inceleyen Benoit (2018), kriz iletişimi teorisinde potansiyel bir strateji olarak düzeltici eylemin önemini vurgulamıştır. Canpolat ve Şahiner (2017) ise Samsung şirketine ait bir telefon modelinin ekranlarında meydana gelen yangından dolayı ortaya çıkan krizi incelemiştir.

Bireylerin ve kuruluşların kriz sırasında hasarı en aza indirmek ve itibarlarını korumak ya da eski haline getirmek için nasıl tepki verdiğini inceleyen çalışmalar uzun zamandır halkla ilişkiler araştırmalarının temelini oluşturmaktadır. Sosyal medyanın yükselişi, halkla ilişkiler için hiç olmadığı kadar yeni zorluklar ve fırsatlar ortaya çıkartmıştır. Basit yayınlama imkânları kurumlar ve halkla ilişkiler birimlerinin sosyal medya kullanıcıları tarafından oluşturulan içeriği kontrol etmelerini zorlaştırmaktadır (Rasmussen, 2015, s. 1). Bazı halkla ilişkiler uzmanlarının, liderlere suçlamayı ortadan kaldırmak, sorumluluğu azaltmak ve bir krize cevaben şirketin itibarına zarar vermemek için özenle planlanmış bir strateji kullanmasını tavsiye ettiklerini hatırlatmaktadır (Arendt, LaFleche ve Limperopulos, 2017).

3. HAVACILIK KAZALARI VE MEDYA

Uçak kazaları çok az sayıda gerçekleştiği için her zaman medyanın ilgisini çekmekte ve küresel çapta haber değeri taşımaktadır. Medyanın havacılık kazalarına olan yoğun ilgisinin sebebini Singer ve Endreny (1987) şu şekilde açıklamıştır: “Seyrek yaşanan bir kaza sıradan bir kazadan, yeni bir kaza eski bir kazadan, birdenbire veya gizemli bir şekilde birçok insanı aynı anda öldüren etkileyici bir kaza uzun zamandır bilinen bir hastalıktan daha çok haber değeri taşır.”

Barnett (1990), medyanın havayolu kazalarına olan orantısız ilgisini ortaya çıkarmıştır. Çalışmasında, New York Times gazetesinin havacılık kazaları ile ilgili ön sayfa haberlerinin sayısının, diğer herhangi bir can kaybıyla ilgili haberlerin sayısından çok daha fazla olduğu sonucuna varmıştır. Kişi başına ölüm bazında, havacılık kazalarıyla ilgili haberlerin

sayısı, AIDS ile ilgili haberlerin yaklaşık 60 katı, cinayet haberlerinin yaklaşık 80 katı, otomobil kazaları, intihar ve kanserle ilgili haberlerin sekiz bin katıdır. Bir Google Trends analizine göre, 2014 yılında medya kuruluşları 992 can kaybının yaşandığı ticari uçuşlara, dünya çapındaki 1,24 milyon kara taşıtı bulunan karayolu trafiğinde gerçekleşen ölüm olaylarının tamamına oranla yüzde 43 daha fazla yer vermiştir (DePillis, 2015). CNN yayın kuruluşu 2014'te kaybolan Malezya Havayolları 370 sefer sayılı uçuşla ilgili haberlerini yayınlarken prime-time izleyicilerini yüzde 68 artırmış, benzer şekilde BBC yayın kuruluşu tarafından yayınlanan haberler, 2011 Japon tsunamisinden bu yana en fazla izleyici trafiğini gerçekleştirmiştir (Hay, 2015).

Özellikle günümüzde sosyal medya gibi gelişmiş kitle iletişim araçları kaza anını ve sonrasını çok fazla sayıda insana ulaştırabilmektedir. 15 Ocak 2023 tarihinde Nepal'de iç hat uçuşu yapan Yeti Havayolları'na ait uçak iniş esnasında düşmüş ve uçakta bulunan 72 kişiden kurtulan olmamıştır (Pietsch ve Cho, 2023). Kazadan hemen önce yolculardan biri Facebook hesabında canlı yayın yaparken uçağın kaza yaptığı anlaşılmıştır. Söz konusu yayına ait 90 saniyelik video, diğer bir sosyal medya aracı olan Twitter'daki @dhyanendraj adlı bir hesap tarafından paylaşılmış ve 40 milyondan fazla görüntülenmiştir (Singh, 2023). Aynı video birçok farklı hesaptan ve medya kuruluşlarına ait hesaplardan yayınlanmasıyla daha fazla kişiye ulaşmıştır.

Krizin boyutu veya gidişatında medya önemli bir rol oynamaktadır. Bazı durumlarda medya bir sorunu krize dönüştürebilmektedir. Medyanın, yaşanan olayın ilk anlarında olaylara müdahale etmesi ve kamuoyuna aktarma şekli krizin gidişatını etkilemektedir (Langford, Martin, Akt. Keown-McMullan, 1997). Hem geleneksel medyada hem de sosyal medya kullanıcılarının olayı paylaşırken kullandığı ifadeler bazen gerçeği abartma boyutunda olabilmektedir. Özellikle geleneksel medyanın haberi işleme ve yayınlama için kısa süreleri olmasından dolayı bilgi kaynağına kısa sürede ulaşmak isterler. İşletmelerin yaşanan olayla ilgili olarak medyanın ve kamuoyunun taleplerine hızlı bir şekilde yanıt vermesi önemlidir. Kriz ekibi bu taleplere hızlı yanıt vermezse, başkası bu boşluğu dolduracaktır (Ritchie, 2004, s. 676).

4. Kriz İletişimi

Bireyler olağan yaşam şartlarının olumsuz şekilde değişmesini veya etkilenmesini istemezler. İşletmelerde tıpkı insanlar gibi olağandışı ani ve habersizce gelişen olumsuz koşullardan etkilenebilmektedirler. Kriz terimi, yaygın bir güvensizlik ve belirsizliğe neden olan istenmeyen, beklenmedik, benzeri görülmemiş ve neredeyse yönetilemez durumlar olarak tanımlanmaktadır (Perry ve Quarantelli, 2005, s. 161). Yöneticilerin ve paydaşların

dikkat çekici, beklenmedik ve potansiyel olarak rahatsız edici olarak algılandıkları bir olay, bir kuruluşun hedeflerini tehdit eden ve paydaşlarıyla ilişkileri için derin etkileri olan durumlar örgütsel bir krizi tanımlamaktadır (Bundy, Pfarrer, Short ve Coombs, 2017). Diğer bir ifadeyle kriz, bir kuruluşun öncelikli hedeflerine yüksek düzeyde belirsizlik ve tehdit oluşturan belirli, beklenmedik ve rutin olmayan bir olay ya da olay dizisi olarak tanımlanmıştır (Veil, 2011). Barton (2001) kitabında beklenmedik, olumsuz ve karşı konulamayan bir olay olarak tanımlarken, Friedman (2002) ise mutlaka kötü bir şey olmayan fırsata da yol açabilecek radikal bir değişim olabilir şeklinde tanımlamıştır. Kriz kelimesinin Çincedeki karşılığını irdeleyen Imbrescu, (2012) iki kelimedenden oluşan kavramın ilkinin tehlike, ikincisinin fırsattan oluştuğunu, krizin kendisi tehlikeyi işaret ederken ancak aynı zamanda değişim süreçleriyle fırsatları işaret ettiğini açıklamıştır.

Kriz iletişimi, bir kriz durumunu değerlendirmek için gereken bilgilerin toplanması, işlenmesi ve yayılması olarak ifade edilmiştir (Coombs ve Holladay, 2011). Kriz sürecinde işletmelerin iletişim faaliyetlerini sağlıklı şekilde yürütmeleri krizi başarıyla atlatmalarına katkı sağlayacaktır. Organizasyonların kriz sürecinde açık ve şeffaf olmaları diğer paydaşları için önem arz etmektedir.

Kriz yönetimi, krizlerle mücadele etmek ve verilen gerçek zararı azaltmak için tasarlanmış bir dizi faktörü temsil eder. Başka bir deyişle, bir krizin olumsuz sonuçlarını önlemeyi veya azaltmayı ve böylece kurumu, paydaşları ve sektörü zarar görmekten korumayı amaçlar (Coombs, 2014, s. 21). Aslında kriz yönetiminin başarısı iletişimin başarısıyla ölçülecektir (Akdağ ve Taşdemir, 2013). Krizler, çabuk ve doğru müdahale edildiğinde fırsata dönüşebilecektir, tıpkı Türk Hava Yolları'nın (THY) yaptığı gibi. 21 Mart 2017 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri (ABD), İstanbul'un da aralarında bulunduğu on havalimanından ABD'ye yapılan direkt uçuşlarda dizüstü bilgisayarlar ve diğer elektronik eşyaların kabin içerisinde taşınmasını yasaklamıştır (Haberturk.com, 2017). THY 1 Nisan'dan itibaren ABD uçuşlarında yolcularına seyahat boyunca ücretsiz dizüstü bilgisayar verileceğini açıklamıştır. Söz konusu yasağın sürdüğü 100 günün sonunda THY beklendiği gibi krizden yolcu kaybı yaşayarak değil, aksine dış hat yolcu sayısını 2016 yılının aynı dönemine göre % 9,1 oranında artırarak çıkmıştır (Bloomberght.com, 2017). Yasağın kalkmasının ardından söz konusu bilgisayarları ihtiyacı olan okullara göndererek sosyal sorumluluk projesi de gerçekleştiren THY, krizi fırsata çevirmiştir.

4.1. Kurumsal İmaj ve Restorasyon Kavramı

Kurumsal imaj terimi, kurum dışı kişilerin veya paydaşların kurum hakkında sahip oldukları gerçek bakış açıları olarak tanımlanmıştır (Da Silva ve Syed Alwi, 2008). Shee ve Abratt (1989) ise kurumsal imajı sa-

yırsız ayrıntıdan meydana gelen, şirketten yayılan çeşitli resmi veya gayri resmi sinyallerin doğrudan veya dolaylı bir sonucu olarak oluşan bir desen şeklinde tanımlamıştır. Başka bir tanımda ise bir bireyin, bir kuruluşun eylemleri, faaliyetleri ve başarıları hakkındaki algıları olarak nitelendirilmiştir (Riordan, Gatewood ve Bill, 1997). İşletme çalışanlarının, müşterilerinin ve diğer hedef kitleler tarafından işletmeyle ilgili oluşan farklı açılardan izlenimlerin tamamı kurumsal imajı oluşturmaktadır (Uzoğlu ve Sevil, 2001, s. 346). İmaj restorasyonu ise, hatalı olan bir kişinin veya bir felakete suçlanan bir şirketin imajını düzeltmek için nasıl stratejiler kullanabileceğini açıklamaktadır (Muralidharan, Dillistone ve Shin, 2011). İmaj restorasyonu stratejileri konusunda araştırmacılar farklı görüşlerini ekleyerek ortak bir strateji geliştirmeye çalışmışlardır. Ware ve Linkugel (1973), çalışmalarında siyasal hayattaki krizlerde özür dileme ve bireysel kendini savunma stratejilerini ortaya çıkarmıştır. Schultz ve Seeger (1991) ise Ware ve Linkugel'in araştırmasında incelediği stratejiyi bireysellikten kurumsala genişleterek imaj düzeltmesini çalışmıştır. Bu çalışma Benoit'in İmaj Restorasyon Stratejileri üzerinden analiz edilip yorumlanacaktır.

5. YÖNTEM

Bu çalışmada, Boeing firmasının yaşadığı kazaların ardından iletişimini inceleyebilmek için vaka analizi yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem nitel, tanımlayıcı ve kapsamlı arşiv araştırmalarını içererek, ikincil veriler, literatür taraması ve arşiv araştırması yoluyla toplanabilmektedir (Yin, 2017). Benoit ise (1997) yılında yayınladığı araştırmasında, kurumsal kriz durumlarını anlama yaklaşımı olarak imaj restorasyon teorisini açıklamaktadır. Bu teori ile uygulayıcılar tarafından kriz sırasında mesaj tasarlamaya yardımcı olmak ve eğitimciler tarafından kriz sırasında üretilen mesajları eleştirel olarak değerlendirmek için kullanılabilmesini amaçlamıştır. Benoit'in imaj restorasyon stratejisinde beş faaliyet içermektedir; (a) inkâr, (b) sorumluluktan kaçınma, (c) olayın saldırganlığını azaltma, (d) düzeltici faaliyet ve (e) kabullenme. İlk strateji olan inkâr, iki türlüdür; basit inkar ve suçu başkasına atmak. İkinci strateji olan sorumluluktan kaçmanın dört çeşidi vardır; provokasyon, eksiklik, kaza ve iyi niyet (Cowden ve Sellnow, 2002, s. 199).

a) İnkâr: Bireyin hatalı eylemden sorumlu olmadığını ve / veya eylemden başka birinin sorumlu olduğunu öne sürerek suçu başkasına atmayı öne sürmektedir (Benoit, 1997).

b) Sorumluluktan kaçma: Hatalı bireyin hataya başka bir şeyin neden olduğu konusunda alternatif açıklamalar sunduğu zaman ortaya çıkar. Bu stratejinin örneklerinden olan provokasyon; bireyin başka birisinin eylemlerine cevap olarak hatalı davranış sergilemesi; eksiklik, kişinin ey-

lemi önleyecek bilgi ve yetenekten yoksun olması; bireyin, kazanın bir talihsizlik sonucu olduğunu iddia etmesi; iyi niyetler, kişinin hatasına rağmen iyi niyetli olduğunu ileri sürmesidir (Benoit, 1997; McGuire, 2012; Lauzen, 2016).

c) Olayın Olumsuzluklarını Azaltma: Kötü davranışlarla suçlanan biri, algılanan rahatsızlık derecesini azaltmaya çalışabilir.

Hatalı davranışın olumsuzluklarını azaltmak için altı farklı alternatif vardır (Benoit, 1995; Compton, 2014);

- Destekleme (hatalı eylemi yapan tarafın geçmişteki iyi özelliklerine vurgu yapması),
- Minimize etmek (hatalı davranışın aslında çok da önemli olmadığını vurgulamak),
- Farklılaştırma (hatanın diğer daha kötü hatalarla karşılaştırılması)
- Üstünlük (hatalı davranışın aslında önemli bir faaliyeti gerçekleştirme uğrunda olmasını vurgulamak),
- Suçlayıcıya saldırma (suçlayıcıya saldırarak dikkatin yönünü değiştirme ve suçlayıcının itibarını azaltma),
- Tazminat (mağdurların zararını tazmin eder)

d) Düzeltici eylem: Hatalı tarafın bir çözüm sunması veya bir çözüm yoksa aynı durumun bir daha yaşanmaması için gerekli değişiklikleri yapmayı taahhüt etmesi.

e) Kabullenme: Hatalı davranıştan dolayı pişmanlığın ifade edilmesi.

6. BOEING 737 MAX TİPİ UÇAKLARIN KAZASININ ANALİZİ

İlk olarak 30 Ağustos 2011'de halka duyurulan ve açılış uçuşu 29 Ocak 2016'da gerçekleşen 737 Max 8 modeli, Mart 2017'de Federal Havaçılık İdaresi (FAA- Federal Aviation Administration) tarafından onaylanmıştır (Boeing, 2020). 737 Max, iki yıldan daha uzun bir süredir uçmakta olan bir modeldir. Boeing firması, 2017 ve 2019 yılları arasında dünya çapındaki 59 havayolu şirketine 387 adet 737 Max tipi yolcu jeti teslim etmiş ve 2019 Ocak ayı itibarıyla 4.660'dan fazla sipariş almıştır. 2018 Yılında Boeing'in teslimatlarının % 72'sini 737 modeli oluşturmuş ve yıl içerisinde her ay 59 yeni 737 modelinden üretmeyi planlamıştır. Firma aynı yıl 806 ticari jet satışı rekoru kırmış ve 102 yıllık tarihinde ilk kez 100 milyar doların üzerinde satış yapmıştır. Etiyopya kazasından önce, 2019 yılı içerisinde hisse fiyatları % 31 oranında artmıştır (FAA, 2019; Isidore, 2019; Josephs, 2019).

6.1. Lion Air JT 610 Sefer Sayılı Uçak Kazası

Lion Air Şirketine ait JT610 uçuş kodlu Boeing 737 Max 8 tipi uçak, 29 Ekim 2018 tarihinde kalkıştan 13 dakika sonra, Jakarta açık denizine yerel saatle saat 6.30'da düşmüştür. Uçakta bulunan yolcular ve mürettebat dahil olmak üzere 189 kişinin tamamı hayatını kaybetmiştir. Düşük maliyetli havayolu şirketinin, Jakarta'dan Endonezya'ya uçmakta olan söz konusu uçağı, Boeing şirketinin yeni bir modeli olan Boeing 737 Max 8'dir ve kullanmaya başlayalı sadece 2 ay olmuştur. Lion Air'ın CEO'su, aynı uçağın Pazar gecesi "teknik bir sorun" bildirdiğini, ancak Pazartesi günü uçmak için izin verildiğini söyleyerek Lion Air'in filosundaki diğer Max 8 uçaklarını yere indirilmeyeceğini, kullanılmaya devam edeceğini belirtmiştir (Zhou, 2018). Olayın duyulmasının ardından Boeing Şirketi 29 Ekim 2018 tarihinde resmi Twitter hesabından "*Boeing bir uçak kazası haberinin farkındadır ve durumu yakından takip etmektedir*" açıklaması yapmıştır (Boeing, 2018a). Aynı gün içerisinde şirketin web sitesinden şu açıklama yapılmıştır (Boeing, 2018b):

"Boeing Şirketi, Lion Air Uçuş JT 610'un kaybedilmesinden büyük üzüntü duymaktadır. Uçakta bulunanların ailelerine ve sevdiklerine tüm kalbimizle başsağlığı diliyoruz. Boeing, kazayı araştıran devlet yetkilileri başkanlığında ve talepleri üzerine teknik yardım sağlamaktadır. Uluslararası protokol gereğince, bu kaza soruşturmasıyla ilgili tüm soruşturmalar, Endonezya Ulusal Ulaşım Güvenliği Komitesi'nden sorumlu soruşturma makamına yönlendirilmelidir."

Yukarıdaki açıklamadan kısa bir süre sonra şirket tarafından yeni bir açıklama yapılmıştır (Boeing, 2018b);

"Boeing, Endonezya Ulusal Ulaştırma Güvenliği Komitesine ve Lion Air uçuş 610 ile ilgili soruşturmada sorumlu olan diğer hükümet yetkililerine destek ve teknik yardım sağlamaktadır. Endonezya Ulusal Ulaştırma Güvenliği Komitesi, Lion Air uçuş 610'un AOA (Hücum Açısı) sensörlerinden birinin hatalı girdi yaşadığını belirtmiştir. Uygun bir zamanda, Boeing, olağan işlemlerinin bir parçası olarak, bültenleri yayımlar veya uçağının işletimi ile ilgili tavsiyelerde bulunur. 6 Kasım 2018'de Boeing, bir AOA sensöründen hatalı girdi geldiği durumları ele almak için operatörleri mevcut uçuş ekibi prosedürlerine yönlendiren bir Operasyon El Kitabı Bülteni (OMB) yayınladı. Lion Air 610 uçuşu ile ilgili soruşturma sürüyor ve Boeing tamamen işbirliği yapmaya devam ediyor ve talep üzerine ve kazayı araştıran devlet makamlarının yönetimi altında teknik yardım sağlamaya devam etmektedir."

27 Kasım 2018 tarihinde şirket ön raporunu yayınlamıştır (Boeing, 2018c):

“Boeing Şirketi, Lion Air Uçuş 610’un kaybedilmesinden büyük üzüntü duymaktadır. Ailelere ve sevdiklerinize gönülden başsağlığı ve taziyeye dileklerimizi sunuyoruz. Güvenlik Boeing’deki herkes için temel bir değerdir ve uçaklarımızın güvenliği, müşterilerimizin yolcuları ve ekipleri her zaman önceliğimizdir. Müşterilerimiz ve yolcuları her gün 737 Max’i dünyanın her yerindeki yüzlerce hedefe uçmaya devam ettikçe, 737 Max’in gökyüzüne uçan herhangi bir uçak kadar güvenli olduğuna dair güvencemiz var.”

Şirketin hisseleri kazanın olduğu tarihten sonra yaklaşık %10 değer kaybetmiştir (Johnsson ve Schlangenstein, 2018).

6.2. Ethiopian Airlines ET 409 Sefer Sayılı Uçak Kazası

Etiyopya Hava Yolları tarafından işletilen Boeing 737 Max 8 tipi yolcu uçağı, 10 Mart 2019 tarihinde 149 yolcu ve 8 mürettebatı ile birlikte Addis Ababa’dan kalktıktan kısa bir süre sonra düşmüş ve uçaktakiler hayatını kaybetmiştir (BBC, 2019b). Boeing’in o tarihe kadar en hızlı satan uçağı, Etiyopya Havayolları’nın 737 Max jetinin kalkıştan kısa bir süre sonra düşmesi ve uçaktaki herkesi hayatını kaybetmesi güvenlik kaygılarını artırmıştır. Uçağın beş aydan daha kısa bir sürede ikinci ölümcül kazası olmuştur (Josephs, 2019) .

Aynı gün şirket web sitesinden şu açıklamayı yapmıştır (Boeing, 2019a):

“Boeing, Ethiopian Airlines 302 numaralı uçuşa ait 737 Max 8 tipi yolcu uçağındaki yolcu ve mürettebatın hayatını kaybetmesini öğrenmekten çok üzüntü duymuştur. Yolcu ve kabin ekibinin ailelerine ve sevdiklerine yürekte duyduğumuz başsağlığını iletiyoruz ve Etiyopya Havayolları ekibini desteklemeye hazırız. Bir Boeing teknik ekibi, Etiyopya Kaza Araştırma Bürosu ve ABD Ulusal Taşımacılık Güvenlik Kurulu başkanlığında teknik yardım sağlamak için kaza yerine seyahat edecektir.”

Aynı hafta içerisinde, en büyük modeli olan 777X modelinin tanıtımını yapmayı planlayan Boeing şirketi, 12 Mart tarihinde resmi Twitter hesabından şu açıklamayı yapmıştır (Boeing, 2019b):

“Ethiopian Airlines Flight 302’deki trajik kayıptan sonra, sosyal medya kanallarımızdaki yayınlar da dahil olmak üzere 777X küresel çaptaki ilk faaliyetlerini saygıyla erteliyoruz.”

Federal Havacılık İdaresi 11 Mart günü yayınlanan uçuşa elverişlilik bildiğesinde *“Bu kaza ile 29 Ekim 2018’deki Lion Air Flight 610 kazası arasında benzerlikler var. Ancak, bu soruşturma daha yeni başladı ve bugüne kadar herhangi bir sonuca varmak ya da herhangi bir eylemde bulunmak için veri sağlanmadı”* şeklinde açıklama yapmıştır (FAA, 2019).

11 Mart 2019 tarihinde dünya genelinde 737 Max tipi uçaklarını uçuştan çeken ilk ülke Çin olmuştur. Daha sonra Avrupa'dan İngiltere takip etmiş ve dünyanın birçok ülkesinde havayolu işletmecileri uçaklarını uçuştan çekmişlerdir (Rapier, Bostock ve Perper, 2019). Bir gün sonra Avrupa Havacılık Emniyeti Ajansı, Avrupa hava sahasını söz konusu modeldeki uçaklara kapatmıştır (EASA, 2019). Bu gelişmelerin ardından Boeing şirketi 12 Mart tarihinde şöyle bir açıklama yapmıştır (Boeing, 2019c):

“Güvenlik, Boeing’in bir numaralı önceliğidir ve 737 Max’in güvenliğine tamamen güveniyoruz. Düzenleyici kurumları anlıyoruz ve müşteriler kendi iç pazarları için en uygun olduğuna inandıkları kararları almışlardır. Filolarını kullanma konusunda güven duymaları için gereken bilgilere sahip olmalarını sağlamak için onlarla bağlantı kurmaya devam edeceğiz. Amerika Birleşik Devletleri Federal Havacılık İdaresi Başkanlığı şu anda başka bir işlem yapmayı zorunlu kılmamaktadır ve şu anda mevcut olan bilgilere dayanarak, operatörlere yeni rehberlik sağlamak için herhangi bir temelimiz bulunmamaktadır.”

13 Mart da yeni bir açıklamayla şöyle denilmiştir (Boeing, 2019d):

“Boeing, 737 Max’in güvenliğine tam güven duymaya devam ediyor. Bununla birlikte, ABD Federal Havacılık İdaresi, ABD Ulusal Taşımacılık Güvenlik Kurulu, havacılık otoriteleri ve dünyadaki müşterileri ile yapılan görüşmelerden sonra Boeing, çok fazla dikkatli olduğunu ve Federal Havacılık İdaresi’ne, 737 Max uçağının tüm küresel filusunun faaliyetlerinin geçici olarak askıya alınmasını tavsiye etmesi konusunda güvence vermek için karar verdi. Boeing Şirketi CEO’su Dennis Muilenburg, “Tüm Boeing ekibi adına, ailelere ve bu iki trajik kazada hayatını kaybedenlere en derin başsağlığı diliyoruz. Bu proaktif adımı çok dikkatli bir şekilde destekliyoruz. Güvenlik, Boeing’de uçaklar inşa ettiğimiz sürece temel bir değerdir ve her zaman öyle olacaktır. Şirketimiz ve sektörümüz için daha büyük bir öncelik yoktur. Müfettişlerle ortaklaşa olarak kazaların nedenini anlamak için elimizden gelen her şeyi yapıyoruz, güvenlik geliştirmelerini devreye alıyoruz ve bunun bir daha olmamasını sağlamaya yardımcı oluyoruz. Boeing bu öneriyi yapmaktadır ve Federal Havacılık İdaresi’nin kararını desteklemektedir.”

18 Mart tarihinde şirketin yönetim kurulu başkanı ve CEO’su Dennis Muilenburg tarafından havayolu işletmelerine, yolculara ve havacılık topluluğuna aşağıdaki açıklama yapılmıştır (Boeing, 2019e):

“Hayatların, yaptığımız işe bağlı olduğunu biliyoruz ve ekiplerimiz her gün derin bir bağlılık duygusuyla bu sorumluluğu benimsiyor. Boeing’de amacımız aileyi, arkadaşları ve sevdiklerinizi ticari uçaklarımızla güvenli bir şekilde bir araya getirmektir. Ethiopian Airlines Flight 302 ve Lion Air Flight 610’un trajik kayıpları hepimizi etkiliyor, insanları ve

ulusları yas tutan herkes için ortak bir keder içinde birleştiriyor. Kalbimiz buruk ve uçaktaki yolcuların ve mürettebatın sevdiklerine en derin taziyelerimizi sunmaya devam ediyoruz. Güvenlik, Boeing’de kim olduğumuzun merkezinde yer alır ve uçaklarımızda güvenli ve güvenilir seyahat sağlamak kalıcı bir değerdir ve herkese olan mutlak taahhüdümüzdür... Lion Air 610 Sefer kazasından elde edilen gerçeklere ve Ethiopian Airlines 302 Sefer kazasından elde edilen yeni verilere dayanarak, 737 Max’ın güvenliğini tam olarak sağlamak için önlemler alıyoruz... Filonun yere indirilmesinden dolayı müşterilerimiz ve yolcular için zorlukları da anlıyor ve üzülüyoruz.”

7. BOEING ŞİRKETİ’NİN KRİZ İLETİŞİMİNİN ANALİZİ

Geçekleşen kazaların ardından Boeing şirketi ve yöneticilerinin yaptığı açıklamalar doğrultusunda imaj onarımı üç aşamadan oluşmaktadır. İlk aşama olayları çok fazla detaya inmeden detaylı yorumlamadan kaçınma olan minimize etme aşaması, ikinci aşama ise ‘sorumluluktan kaçma’ olarak ifade edilen olayın sorumluluğunun tamamıyla şirketin kendinden kaynaklandığının ifade edilmemesidir. Üçüncü aşama ise ‘düzeltici eylem’ şeklinde açıklanan yaşanan olumsuzlukların tekrar yaşanmamasına vuru yapmaktır.

7.1.Minimize Etme

Şirket ilk kazanın sonrasında yalnızca üç açıklama yapmıştır. Bu açıklamalarında kazanın sebebiyle ilgili herhangi bir açıklama yapmak yerine kazanın aydınlatılması ile ilgili gerekli sürecin başladığını ve uçaklarına olan güvenden bahsetmiştir. Herhangi başka yorumlama yapmaktan kaçınmıştır. İkinci kaza sonrasında ise yetkili kuruluşların kazaların benzerlik açıklamalarından sonra düzeltici eylem faaliyetlerine başlamışlardır.

7.2. Sorumluluktan Kaçma

İlk kazanın ardından yapılan açıklamalarda sorumluluktan kaçınmaya dair herhangi bir ifade görülmemiştir. Ancak ikinci kazanın gerçekleşmesinin ardından şirketin yönetim kurulu başkanı ve CEO’su Dennis Muilenburg, Etiyopya Havayolları Kazasının Ön Raporu hakkındaki bilgilendirme açıklamasında (Boeing, 2019f),

“...Sektörümüzün geçmişi, çoğu kazanın bir olaylar zincirinden kaynaklandığını göstermektedir. Yine burada durum böyledir ve bu iki kazada bu zincir halkalardan birini kırabileceğimizi biliyoruz...” ifadeleri ile kazanın sadece şirket kaynaklı olmadığı başka etmenlerinde kazaya yol açabileceğine vurgu yapılmıştır. Aynı açıklamadaki,

“...Pilotların bize söylediği gibi, MCAS (Manevra Karakteristik Artırma Sistemi) işlevinin hatalı şekilde etkinleştirilmesi, zaten yüksek iş yükü ortamına ek bir yük olabilir...” ifadesi ile pilotların zorlu çalışma koşulları altında hata yapabileceği vurgulanarak sorumluluğun pilotlarda olabileceği belirtilmiştir.

7.3. Destekleme

Yanlış eylemden kaynaklanan mevcut zararı telafi edebilecek iyi özellikleri, geçmişteki faydalı eylemlerin vurgulanması, destekleme faaliyetlerini oluşturmaktadır (Blaney, Benoit ve Brazeal, 2002).

Yönetim Kurulu Başkanı Muilenburg’un mektubunda ifade ettiği,

“Hayatların yaptığımız işe bağlı olduğunu biliyoruz ve ekiplerimiz her gün derin bir bağlılık duygusuyla bu sorumluluğu benimsiyor. Boeing’de amacımız aileyi, arkadaşları ve sevdiklerinizi ticari uçaklarımızla güvenli bir şekilde bir araya getirmektir... Boeing, 100 yılı aşkın süredir havacılık güvenliği alanında faaliyet gösteriyor ve küresel havayolu müşterilerimize ve pilotlarımıza en iyi ürünleri, eğitimi ve desteği sağlamaya devam edeceğiz. Bu, güvenli uçakları daha da güvenli hale getirmek için süregelen ve kalıcı bir taahhüttür...” Şeklindeki açıklamalar şirketin geçmişteki başarılı faaliyetlere vurgu yapması destekleme eylemi yapıldığını göstermektedir.

7.4. Düzeltici Eylem

Yaşanan olumsuzluğun çözümünün ortaya konulması veya çözümü yoksa aynı hatanın tekrar yaşanmaması için verilen sözler düzeltici eylem olarak yukarıda ifade edilmiştir. İlk kazanın ardından herhangi bir düzeltici eylem hakkında tam bir açıklama yapılmamakla birlikte uçaklara olan güvenden bahsedilmiştir. Ancak aynı model uçağın ikinci kazasının ardından düzeltici eylem içeren bir açıklama yapılmıştır. 13 Martta yapılan “Araştırmacılarla birlikte kazaların nedenini anlamak, güvenlik geliştirmeleri uygulamak ve bunun bir daha yaşanmamasını sağlamak için elimizden gelen her şeyi yapıyoruz.” şirket açıklaması ile aynı hataların tekrar yaşanmaması için gerekli tedbirlerin alınacağı vurgulanmıştır.

Boeing’in Yönetim Kurulu Başkanı ve CEO’su Dennis Muilenburg kamuoyunu bilgilendirme mektubunda;

“... Lion Air 610 Sefer kazasından elde edilen gerçeklere ve Ethiopian Airlines 302 Sefer kazasından elde edilen yeni verilere dayanarak, 737 Max’in güvenliğini tam olarak sağlamak için önlemler alıyoruz... Bu riski ortadan kaldırma sorumluluğumuz var ve bunu nasıl yapacağımızı biliyoruz. Bu çabanın bir parçası olarak, bu tür kazaların bir daha meydana gelmesini önleyecek 737 Max yazılım güncellemesinde ilerleme kay-

dediyoruz...” İfadeleri ile yeni önlemler alındığını ve bu riskleri ortadan kaldırmının sorumluluğunun kendilerinde olduğunu açıklamıştır.

Kabullenme

Hatalı davranıştan dolayı pişmanlığın ifade edilmesi ve/veya özür dilenmesi krizin kabul edildiğinin bir göstergesidir. 2018 yılındaki ilk kazanın olduğu gün şirket tarafından yapılan,

“Boeing Şirketi, Lion Air Flight JT 610’un kaybedilmesinden büyük üzüntü duymaktadır. Uçakta bulunanların ailelerine ve sevdiklerine tüm kalbimizle başsağlığı diliyoruz...”

açıklamasında ve CEO Muilenburg’in mektubunda ifade ettiği,

“...Ethiopian Airlines Flight 302 ve Lion Air Flight 610’un trajik kayıpları hepimizi etkiliyor, insanları ve ulusları yas tutan herkes için ortak bir keder içinde birleştiriyor. Kalbimiz buruk ve uçaktaki yolcuların ve mürettebatın sevdiklerine en derin taziyelerimizi sunmaya devam ediyoruz...”

Şeklindeki taziyeler mesajları ile krizin varlığını kabul edip, yaşanan acı olaylardan dolayı özür dilenmesi şirketin kabullenme eylemini gerçekleştirdiğini göstermektedir.

7.5. Tazminat

Boeing şirketi 3 Temmuz 2019 tarihinde web sayfasında yaptığı açıklamada,

“Boeing, Lion Air Flight 610 ve Ethiopian Airlines Flight 302’nin trajik kazalarından etkilenenlerin aile ve toplum ihtiyaçlarını karşılamak için 100 milyon dolarlık fon duyurdu. Bu fonlar, etkilenen aileler için eğitim, zorluk ve yaşam masraflarını, topluluk programlarını ve etkilenen topluluklarda ekonomik kalkınmayı destekleyecektir...” kazada hayatını kaybedenlerin yakınlarına 100 milyon dolarlık tazminat ödemeyi kabul ettiğini duyurmuştur.

SONUÇ

Boeing şirketine ait yeni model aynı seriden iki uçak yolcu ve mürettebatlarıyla birlikte düşerek beş ay içerisinde iki kaza yaşamıştır. Şirket kazalardan haberdar olduklarını resmi Twitter hesaplarından, kaza ile ilgili diğer açıklamalarını resmi sitelerinden duyurmuşlardır. Bu çalışma kriz iletişim teorisinde potansiyel bir strateji olarak düzeltici eylemin önemini pekiştirmektedir. Şirket inkâr, olayın saldırganlığını azaltma, provokasyon, eksiklik, kaza ve iyi niyet stratejilerine başvurmamıştır. Benoit’in (2018) çalışmasında vurguladığı gibi düzeltici faaliyetler her zaman uygun olmayabilir ve mutlaka ikna edici de olmayabilir. Ancak, kriz iletişimi-

mi seçeneklerindeki bir strateji olmalıdır. Şirketin başvurduğu stratejiler ise minimize etme, sorumluluktan kaçma, destekleme, düzeltici eylem, kabullenme ve tazminat olmuştur. Genel anlamda uygulanan strateji orta derecede olmuştur. Geç de olsa tazminatın kabul edilmesi etkili olmuştur.

İki kazanın sonrasında şirketin ilk açıklamalarında tüm sorumluluğu üstlenmeyerek kararsızlık yaşadığı görülmüş, kazalarda suçun kendilerinde olmadığına ısrar etmişlerdir. İlk kazanın ardından şirketin uçaklarına olan güveni ön plandayken herhangi bir düzeltici faaliyete ilişkin açıklama yapılmamış ancak ikinci kazanın ardından şirket düzeltici faaliyete başvurmuş ve sorumluluğu kabul etmiştir.

Sonuç olarak, Boeing firması imajını onarmada başarısız olmuş ve sonrasında CEO Dennis Muilenburg görevden alınmıştır. Boeing, iki kazanın sonrasında 103 yıllık tarihinin en büyük kriziyle karşı karşıya kalmış ve hisseleri bu dönemde %22'lik düşüş yaşamıştır (Gelles ve Kitroeff, 2019). Havacılık ve uçak sanayilerinde faaliyet gösteren şirketler dünyanın sayılı büyük şirketleri arasındadır. Dolayısıyla şirketlerin ekonomik hacimleri çok büyüktür. Boeing şirketi 2018 yılında dünyanın marka değeri en yüksek 85. şirketi olmuştur (Forbes, 2019). Şirket tarafından yapılan veya yapılması gerekip de yapılmayan açıklamalar şirketlerin ekonomisine çok büyük zararlar verebilmektedir. Söz konusu şirketin mevcut satış rakamları ve sipariş rakamlarını göz önüne aldığımızda kriz durumunda ve sonrasındaki gerçekleştirilecek iletişimin önemi daha iyi anlaşılacaktır.

KAYNAKÇA

- Akdağ, M. ve Taşdemir, E. (2013). Krizden Çıkmanın Yolları: Etkin Bir Kriz İletişimi. *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 4(2), 141–157. doi:10.18094/SI.24578
- Arendt, C., LaFleche, M. ve Limperopulos, M. A. (2017). A qualitative meta-analysis of apoloia, image repair, and crisis communication: Implications for theory and practice. *Public Relations Review*, 43(3), 517–526.
- Barnett, A. (1990). Air safety: end of the golden age? *Chance*, 3(2), 8–12.
- Barton, L. (2001). Crisis in organizations II. South-Western College Pub.
- BBC. (2018). Lion Air crash: Boeing 737 plane crashes in sea off Jakarta. (Erişim Tarihi: 27.04.2021) <https://www.bbc.com/news/world-asia-46014463>
- BBC. (2019a). Ethiopian Airlines: “No survivors” on crashed Boeing 737. (Erişim Tarihi: 27.04.2021) <https://www.bbc.com/news/world-africa-47513508>
- BBC. (2019b). Ethiopian Airlines: “No survivors” on crashed Boeing 737. (Erişim Tarihi: 22.03.2019) <https://www.bbc.com/news/world-africa-47513508>
- Benoit, W. L. (1995). Accounts, Excuses, and Apologies: A theory of Image Restoration Strategies, Suny Series In Speech Communication. Albany: *State University of New York Press*.
- Benoit, W. L. (1997). Image Repair Discourse And Crisis Communication. *Public Relations Review*, 23(2), 177–186.
- Benoit, W. L. (2018). Crisis and Image Repair at United Airlines: Fly the Unfriendly Skies. *Journal of International Crisis and Risk Communication Research*, 1(1), 2.
- Blaney, J. R., Benoit, W. L. ve Brazeal, L. A. M. (2002). Blowout!: Firestone’s image restoration campaign. *Public Relations Review*, 28(4), 379–392.
- Bloomberght.com. (2017). THY laptop yasağı boyunca yolcu kaybetmedi. (Erişim Tarihi: 17.04.2019) <https://www.bloomberght.com/haberler/haber/2027514-thy-laptop-yasagi-boyunca-yolcu-kaybetmedi>
- Boeing. (2018a). Boeing Airplanes Twitter’da: “Boeing is aware of reports of an airplane accident and is closely monitoring the situation.” (Erişim Tarihi: 22.04.2021) <https://twitter.com/BoeingAirplanes/status/1056743937870749696>
- Boeing. (2018b). Boeing Statement on Operations Manual Bulletin. (Erişim Tarihi: 22.04.2021) <https://boeing.mediaroom.com/news-releases-statements?item=130327>
- Boeing. (2018c). Boeing Statement on Lion Air Flight 610 Preliminary Report. (Erişim Tarihi: 22.04.2021) <https://boeing.mediaroom.com/news-releases-statements?item=130336>
- Boeing. (2019a). Updated: Boeing Statement on Ethiopian Airlines Flight 302.

- (Erişim Tarihi: 22.04.2021) <https://boeing.mediaroom.com/news-releases-statements?item=130401>
- Boeing. (2019b). “Following the tragic loss of Ethiopian Airlines Flight 302, we are respectfully postponing the external 777X global debut activities, including broadcasts on our social media channels.” (Erişim Tarihi: 22.04.2021) <https://twitter.com/BoeingAirplanes/status/1105244843133952000>
- Boeing. (2019c). Boeing Statement on 737 MAX Operation. (Erişim Tarihi: 22.04.2021) <https://boeing.mediaroom.com/news-releases-statements?item=130403>
- Boeing. (2019d). In Consultation with the FAA, NTSB and its Customers, Boeing Supports Action to Temporarily Ground 737 MAX Operations. (Erişim Tarihi: 22.04.2021) <https://boeing.mediaroom.com/news-releases-statements?item=130404>
- Boeing. (2019e). Letter from Boeing CEO Dennis Muilenburg to Airlines, Passengers and the Aviation Community. (Erişim Tarihi: 22.04.2021) https://boeing.mediaroom.com/2019-03-18-Letter-from-Boeing-CEO-Dennis-Muilenburg-to-Airlines-Passengers-and-the-Aviation-Community#assets_20295_130407-118
- Boeing. (2019f). Boeing CEO Dennis Muilenburg Addresses the Ethiopian Airlines Flight 302 Preliminary Report - Apr 4, 2019. (Erişim Tarihi: 28.04.2021) https://boeing.mediaroom.com/2019-04-04-Boeing-CEO-Dennis-Muilenburg-Addresses-the-Ethiopian-Airlines-Flight-302-Preliminary-Report#assets_20295_130416-115
- Boeing. (2020). Boeing: Commercial. (Erişim Tarihi: 22.04.2021) <http://www.boeing.com/commercial/#/orders-deliveries>
- Boeing. (2021). Boeing: Boeing History. (Erişim Tarihi: 29.04.2021) <http://www.boeing.com/history/>
- Bundy, J., Pfarrer, M. D., Short, C. E. ve Coombs, W. T. (2017). Crises and crisis management: Integration, interpretation, and research development. *Journal of Management*, 43(6), 1661–1692.
- Canpolat, N. ve Şahiner, N. (2017). İmaj Restorasyon Teorisi Mesaj Stratejileri Çerçevesinde Samsung Galaxy Note 7 Güvenlik Krizinin İncelenmesi. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication - TOJDAC*, 7(2), 213–225.
- Çetin, M. ve Toprak, Y. E. (2016). Kriz İletişimi Ve Sosyal Medya: Emisyon Krizinde Volkswagen’in Facebook Kullanımı. *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 9(3), 1–15.
- Compton, J. (2014). Arby’s Image Repair Tactics As A Public Relations strategy. *Public Relations Review*, 40(1), 122–124.
- Coombs, W. T. (2014). Ongoing crisis communication: Planning, managing, and responding. *Sage Publications*.

- Coombs, W. T. ve Holladay, S. J. (2011). *The Handbook Of Crisis Communication* (C. 22). John Wiley & Sons.
- Cowden, K. ve Sellnow, T. L. (2002). Issues Advertising as Crisis Communication: Northwest Airlines' Use of Image Restoration Strategies During the 1998 Pilot's Strike. *Journal of Business Communication*, 39(2), 193–219.
- Da Silva, R. V. ve Syed Alwi, S. F. (2008). Online Corporate Brand Image, Satisfaction and Loyalty. *Journal of Brand Management*, 16(3), 119–144.
- DePillis, L. (2015). Fear of flying isn't related to air crashes. (Erişim Tarihi: 05.03.2023) <https://www.heraldnet.com/news/fear-of-flying-isnt-related-to-air-crashes/>
- EASA. (2019). Suspension of Flight Operations regarding Boeing 737-8 MAX and Boeing 737-9 MAX (Erişim Tarihi: 22.04.2021) <https://www.easa.europa.eu/newsroom-and-events/news/suspension-flight-operations-regarding-boeing-737-8-max-and-boeing-737-9>
- FAA. (2019). Continued Airworthiness Notification to the International Community Form. (Erişim Tarihi: 21.03.2019) https://www.faa.gov/news/updates/media/CAN_2019_03.pdf
- Forbes. (2019). Boeing on the Forbes Best Management Consulting Firms List. (Erişim Tarihi: 25.03.2021) <https://www.forbes.com/companies/boeing/#598e7b331d08>
- Friedman, M. L. (2002). Everyday crisis management. *New Decision Press*.
- Gelles, D. ve Kitroeff, N. (2019). Boeing Fires C.E.O. Dennis Muilenburg. (Erişim Tarihi: 28.03.2021) <https://www.nytimes.com/2019/12/23/business/boeing-ceo-muilenburg.html>
- Haberturk.com. (2017). ABD uçuşlarında yeni uygulamalar! (Erişim Tarihi: 17.03.2019) <https://www.haberturk.com/ekonomi/is-yasam/haber/1433793-abdye-ucuslarda-kabinde-elektronik-esya-yasagi>
- Haruta, A. ve Hallahan, K. (2003). Cultural issues in airline crisis communications: A Japan-US comparative study. *Asian Journal of Communication*, 13(2), 122–150.
- Hay, M. (2015). Why Are We So Obsessed with Plane Crashes? (Erişim Tarihi: 05.03.2023) <https://www.vice.com/en/article/nn9jzk/why-are-we-so-obsessed-with-plane-crashes-186>
- IATA. (2022). IATA - IATA Releases 2021 Airline Safety Performance. (Erişim Tarihi: 21.09.2022) <https://www.iata.org/en/pressroom/2022-releases/2022-03-02-01/>
- Imbrescu, I. (2012). Aspects of signaling hazards and of identifying opportunities in crisis situations. *Theoretical and Applied Economics*, XVIII(2012(12(577))), 13–22.
- Isidore, C. (2019). Why grounding 737 MAX jets is a big deal for Boeing. (Erişim Tarihi: 22.03.2019) <https://edition.cnn.com/2019/03/11/investing/boeing-737-max-grounding/index.html>

- İşler, D. B., Çiftçi, M. ve Yarangümelioğlu, D. (2013). Halkla İlişkiler Aracı Olarak: Sosyal Medyanın Kullanımı Ve Yeni Stratejiler. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 5(1), 174–185.
- Johnsson, J. ve Schlagenstein, M. (2018). Boeing Steps Up Response to Criticism After Fatal Lion Air Crash. (Erişim Tarihi: 21.03.2019) <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-11-20/boeing-cancels-call-with-airlines-over-jet-in-indonesia-crash>
- Josephs, L. (2019). Popüler Boeing 737 uçağının ikinci ölümcül kazası güvenlik endişelerini artırıyor. (Erişim Tarihi: 21.03.2019) <https://www.cnbc.com/2019/03/10/boeing-737-max-ethiopian-airlines-crash-puts-boeing-back-in-spotlight.html#:~:text=Boeing has delivered 350 MAX,January%2C according to the company.>
- Keown-McMullan, C. (1997). Crisis: when does a molehill become a mountain? *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 6(1), 4–10.
- Lauzen, M. M. (2016). Image Repair: A Case Study of Thierry Frémaux And The Cannes Film Festival. *Public Relations Review*, 42(1), 170–175. doi:10.1016/J.PUBREV.2015.11.002
- McGuire, J. (2012). Excellence In Broadcasting? Rush Limbaugh and Image Repair In The Sandra Fluke Controversy. *Journal of Radio & Audio Media*, 19(2), 206–220.
- Mikail, B. A. T. ve Yurtseven, Ç. (2014). Sosyal Medyada Kurumsal Kriz Yönetimi: Onur Air Örneği. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 2(3).
- Muralidharan, S., Dillistone, K. ve Shin, J.-H. (2011). The Gulf Coast oil spill: Extending the theory of image restoration discourse to the realm of social media and beyond petroleum. *Public Relations Review*, 37(3), 226–232.
- Perry, R. W. ve Quarantelli, E. L. (2005). What is a disaster?: New answers to old questions. *Xlibris Corporation*.
- Pietsch, B. ve Cho, K. K. (2023). ‘No survivors’ in Nepal plane crash, official says; black boxes recovered. (Erişim Tarihi: 05.03.2023) <https://www.washingtonpost.com/world/2023/01/16/nepal-plane-crash-no-survivors-yeti/>
- Rapier, G., Bostock, B. ve Perper, R. (2019). Countries That Have Grounded Boeing 737 Max 8 After Ethiopian Crash. (Erişim Tarihi: 22.04.2021) <https://www.businessinsider.com/ethiopia-crash-countries-that-have-grounded-the-boeing-737-max-2019-3>
- Rasmussen, L. (2015). Planned Parenthood takes on Live Action: An analysis of media interplay and image restoration strategies in strategic conflict management. *Public Relations Review*, 41(3), 354–356.
- Ray, S. J. (1999). Strategic communication in crisis management: Lessons from the airline industry. *Greenwood Publishing Group*.

- Riordan, C. M., Gatewood, R. D. ve Bill, J. B. (1997). Corporate Image: Employee Reactions and Implications for Managing Corporate Social Performance. *Journal of Business Ethics*, 16(4), 401–412.
- Ritchie, B. W. (2004). Chaos, crises and disasters: A strategic approach to crisis management in the tourism industry. *Tourism management*, 25(6), 669–683.
- Schultz, P. D. ve Seeger, M. W. (1991). *Corporate centered apologia: Iacocca in defense of Chrysler*. Speaker and Gavel (C. 28).
- Shee, P. S. B. ve Abratt, R. (1989). A new approach to the corporate image management process. *Journal of Marketing Management (C. 5)*.
- Singer, B. E. ve Endreny, P. (1987). Reporting hazards: Their benefits and costs. *Journal of Communication*, 37(3), 10–26.
- Singh, D. (2023). (Erişim Tarihi: 05.03.2023) Twitter. <https://twitter.com/dhyanendraj/status/1614628027190902784>
- Uzoğlu, S. ve Sevil. (2001). Kurumsal Kimlik, Kurumsal Kültür ve Kurumsal İmaj. *Kurug Dergisi*, 18, 337–353.
- Veil, S. R. (2011). Mindful learning in crisis management. *The Journal of Business Communication (1973)*, 48(2), 116–147.
- Ware, B. L. ve Linkugel, W. A. (1973). They Spoke In Defense Of Themselves: On The Generic Criticism Of Apologia. *Quarterly Journal of Speech*, 59(3), 273–283.
- Yeniçifti, N. T. (2016). Hakla İlişkiler Aracı Olarak Instagram: Sosyal Medya Kullanan 50 Şirket Üzerine Bir Araştırma. *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 9(2), 92–115.
- Yin, R. K. (2017). Case study research and applications: Design and methods (Çev. İlhan Günbayı) (6. bs.). London: Sage publications.
- Zhou, N. (2018). Lion Air crash: officials say 189 onboard lost flight JT610 – as it happened | World news.(Erişim Tarihi: 21.03.2019) <https://www.theguardian.com/world/live/2018/oct/29/lion-air-crash-rescue-teams-search-waters-off-jakarta-for-flight-jt610>

BÖLÜM 20

YUGOSLAVYA'DAN TÜRKİYE'YE GÖÇLER (1950-1960)¹

*Metin UYSAL*²

---

1 Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Balkan Araştırmaları Yüksek Lisans Programı'nda yapılan ve aynı ismi taşıyan "Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçler (1950-1960)" yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

2 Metin Uysal, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yüksek Lisans Öğrencisi, Orcid id: 0009-0005-5238-1305

1950 ve 1960 arasında yaşanan kitlesel göç dalgası, Yugoslavya topraklarından Türkiye'ye doğru yaşanan son göç dalgasıdır. Bu dönemde Türkiye'deki yeni hükümetin Boşnakların ve bölgedeki diğer Müslümanların varlıklarına olan ilgisi, yaşadığı zorluklara yardım eli uzatma isteği ve dindaşları ile soydaşlarını zulüm altında bırakmamak adına attığı adımlar bu göç dalgasının oluşmasına imkân vermiştir.

Yugoslavya ve Türkiye arasındaki bahse konu zaman zarfındaki göç dalgasına günümüze kadar cumhuriyet tarihi çalışmacıları ve araştırmacıları arasında müstakil olarak yeterince önem verilmediği fark edilmiş olup, daha önce yazılan eser ve oluşturulan lisansüstü tezlerinin de muhteviyatında başka alanlara da değinilmesi sebebiyle konuya gereken kapsamlı yaklaşım ve değerler iade edilmesi amacıyla bu çalışma oluşturulmuştur. Bu fikirden hareketle bilimsel alandaki bu boşluğa bir nebze de olsa katkı sağlanması hedeflenmiştir. Göçün sebepleri, başlangıcı, göç süreci, göç eden kişi sayısı ve mekânsal dağılım da incelenmiş, konuya dair basılı ve süreli çağdaş yayınlardan da mümkün mertebe faydalanılma yoluna gidilmiştir.

Makale oluşturulurken Türkiye menşeli eserlerin yanı sıra Eski Yugoslavya menşeli kalemlerden de faydalanılmış, bunlar dışında dünya çapında göç alanında otorite kabul edilen kişilerin de eserlerine başvurulmuştur.

Müslüman halk için Yugoslavya'da yaşamak günden güne daha çok zor hale gelmekteydi. Komünist yönetimin yaptığı baskının yanında farklı din ve mezheplere sahip komşuları tarafından da devamlı olarak istenmedikleri belirtilerek taciz edilen Müslümanlar, bu baskıdan kurtulmanın yollarını aramaktaydı. Hayatlarını devam ettirmek için her insan gibi çalışmak zorunda olan Müslümanlar bu alanda büyük zorluklarla muhataptılar. Tüccar ve esnaf kesimi devletleştirme tedbirleri neticesinde işçi durumuna düşmüş, bazıları da burjuva olma suçlaması altında kamplara ve hapishanelere atılmışlardır.¹ Sanayide iş arayanların komünist partisine üye olmaları istenmekte, dini inanışlarına ters bir görüşü savunmak istemeyen Müslümanlar komünist partiye üye olmayınca da işe alınmamakta veya daha düşük ücretlerle çalıştırılmakta idi.² İş hayatında belirli kademelere gelmeleri zorlaştırılıp, en ağır işlerde en düşük maaşlarla çalışmak zorunda bırakılmaktaydılar.

Müslümanların çalıştıkları yerlerde dini ibadetlerini yerlerine getirmeleri mümkün mertebe engellenmeye çalışılıyor, ibadetinde ısrar edenlere de çeşitli yaptırımlar uygulanıyordu. Çiftçilik yapan Müslümanların ellerindeki topraklara da devlet tarafından el konulmuştu. Bu uygulamaya

1 Akis Dergisi, 6 Nisan 1960, s. 16.

2 İbrahim Yıldız, Türkiye'ye Uluslararası Göçler ve Türkiye'nin Göç Politikası, 1. bs., (Ankara: Kırmızı Çatı Yayıncılık, 2018), s. 42.

teпки olarak da Sırp toprak sahipleri ile birleşen Müslümanlar silahlı bir isyana girişmişlerdi. Cazin adı verilen bu isyan 1950 yılının Hıdırellez günü olan 6 Mayıs'ta başlamış ve 4 Haziran'da Yugoslavya Halk Ordusu tarafından bastırılmıştır. Bu isyana katıldığı tespit edilenlerin içerisinde 291 kişi mahkûm edilmiştir.³

Vergi konusunda da Müslümanlar büyük zorluklar ile yüz yüzeydi. Slav komşuları ile aynı miktar ve aynı vasfa sahip arazilere Müslüman halk bazen iki kat vergi vermek zorunda kalırken, bazen de iki kattan da fazla vergi vermeye zorlanmışlardır.⁴ Devlete teslim etmesi gereken ürün miktarı diğer milletlere kıyasla oldukça yüksek olarak belirleniyordu. Ellerindeki toprakları devlet tarafından el konulan Müslüman halk ise kendine bırakılan arazilerde doğal olarak bu miktarı tutturmakta güçlük çekmişlerdir. Bunun üzerine kalan miktarı karaborsaya dönüşmüş olan piyasadan temin edip devlete teslim etmesi istenmiş, aksi takdirde de hapisle cezalandırılmışlardır.⁵

Kılık kıyafet alanında da daimî olarak dini emirleri uygulayan Müslümanlara mütemediyen zulüm ve tahrik yoluyla bezdirme hareketleri uygulanmaktaydı. Erkeklerin başlarına dini inanışlarını sembolize eden fes, sarık vb. kıyafetler giymeleri yasaklanmıştı. Kadınlarda ise örtünme emri üzerine giyilmesi dini açıdan mecburi olan ve kendilerini diğer din ve mezheplere mensup kadınlardan ayıran şalvar, çarşaf, peçe ve ferace⁶ gibi kıyafetler görüldüğü anda kişilere saldırılar düzenlenmiş, üstlerindeki bu kıyafetler halk arasında olunmasına bakılmaksızın harap edilmiştir.

Sadece komünizm değil, milliyetçilik de okullarda had safhada boy göstermiş, öğretmenler Müslüman ailelerin çocukları üzerinde ırklarıyla ilgili sürekli olarak kafa karıştırıcı ve manipüle edici yorumlarda bulunmuşlardır. “Bunun bir örneği 1929 yılında Sancak'ta bir lisede geçer: Öğretmen, öğrenciye ne millet olduğunu sorar. Öğrenci, Müslüman olduğunu söyler. Öğretmen, Müslüman kelimesi millet için kullanılmaz ve bu sadece İslâm dinine mensup olanlar için kullanılır der ve ‘Millet’in başka bir şey olduğunu söyler. Bu sefer öğrenci biraz düşündükten sonra Türk olduğunu söyler. Öğretmen bu cevabı da beğenmez ve öğrenciye şunları söyler: Demek ki Türk’sün. Türkler Asya’dan geldiler ve seni Türkleştirdiler. Eğer meşe ağacı elma ağacına dönüşebilirse o zaman sen de ben de Türk oluruz. Ne sen ne de ben Türk’üz. Senin ataların Sırp’tı ve bir daha Türk olduğunu söyleyip atalarını ve okulunu mahcup etme.”⁷

3 Noel Malcolm, *Bosna'nın Kısa Tarihi*, çev. Aşkın Karadağlı, 1. Bs., (İstanbul: Om Yayınevi, 1999), s. 685.

4 Yıldız, a.g.e., s. 42.

5 Sebahattin Zaim, *Son Yugoslav Muhacirleri Hakkında Rapor*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 19, Sayı 1-4(2015): 438.

6 Akis Dergisi, 28 Ağustos 1954, s. 23.

7 Amra Dedeic Kırbaç, “Boşnakların Türkiye’ye Göçleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 35, s.

Yugoslavya içerisinde yapılan nüfus sayımlarında Müslümanlar kendilerini ait oldukları milliyete mensup olarak gösterememişlerdir. Boşnaklar, kayıtlara Boşnak olarak değil, Sırp, Hırvat veya Yugoslav olarak yazdırmak mecburiyetinde kalmışlardır.⁸ 1971'e kadar süren bu uygulamanın son bulmasından sonra dahi tekraren Boşnak olarak değil, Müslüman olarak yazılmalarına izin verilmiştir.⁹

Müslümanlar arasında herhangi bir siyasi oluşuma da izin verilmiş, toplantı, gösteri, açıklama vb. eylemlerde hızlı bir şekilde müdahale edilmiştir. Bu tür organizasyonlarda aktif rol alan veya dolaylı olarak destek çıkan kişiler de hapse atılmış, hapiste de sürekli olarak sistematik şekilde işlenen işkencelere maruz bırakılmışlardır. Makedonya'da "Yücel Teşkilatı", Kosova'da "Genç Türkler" ve Bosna'da Aliya İzzetbegović'in de üyeleri arasında yer aldığı "Genç Müslümanlar" oluşumları Yugoslavya toprakları üzerindeki Müslüman halkın hak arayışları için ortaya çıkmış gruplardır.

Osmanlı'nın bölgeden çekilmesiyle başlayan kahr dolu ve acısı artarak devam eden günleri geride bırakabilmek adına Yugoslavya Müslümanları için 1950 sonrası dönemde büyük bir umut ışığı doğmuştu. Mustafa Kemal Atatürk döneminde belirli sebeplerden dolayı ekseriyetle Yunanistan ve Bulgaristan Müslümanları için tanınan anavatana kavuşma şansı bu kez de Yugoslavya Müslümanları için oluşmuştu. 1953 Serbest Göç Mutabakatı ile Müslüman halk belirli gereklilikleri yerine getirmek şartı ile Türkiye'ye göç edebilme hakkını elde etmişlerdir. Müslümanlar Türkiye'ye göç edebilmek için bazı şartları yerine getirmek zorunda kalmışlardır. Öncelikli olarak Türkiye'den akrabaları olan ailelerden göç için davet mektubu almaları gerekmiştir.

Herkesin Türkiye'de akrabası olmadığından dolayı bu davet konusu büyük sıkıntı yaratmıştır. Bu meseleyi aşmak için göçmenler toplu olarak davet mektubu verilmesi için Türk hükümetine başvuru yapmaktaydılar. O dönemdeki ağır bürokrasinin getirmiş olduğu aksama ile göçmenlerin eline davet mektuplarının ulaşması bazen aylar sürmekteydi.¹⁰

Türkiye'de akrabası olanlar ise şanslı kesimdi ve ellerine davet mektubu hızlıca geliyor ve Türkiye'ye göç hazırlıklarına başlamışlardır. 1953 yılındaki ilk göçlerde yaşanan bu sıkıntı, 1960'lı yıllarda yaşanan göç hareketinde nispeten daha az yaşanmıştır. Çünkü 1950'li yılların göçmenleri, daha sonra gelecek olan kişilere akrabalık bağı ile kolayca davet gönde-

12.

8 Reco Çauşeviç, Bosna Müslümanlara Son Uyarı 1, çev. Nevzat Akuş, Adnan Soylu, Behiye Tutuncic, Rifat Ahmetoğlu, 1. bs., (İstanbul: Özyılmaz Matbaası, 1994), s. 47.

9 Halim Çavuşoğlu, "Yugoslavya-Makedonya'dan Türkiye'ye 1952-67 'Kitlesele Göçü' ve Bursa'daki Göçmen Kesimi", Karadeniz Araştırmaları-Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi, Sayı 10(2006): 126

10 Cemile Tekin, Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçlerin Nedenleri (1950-1958), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2018; (39, s. 256.

rebilmiş, kişilerin bürokraside sıkıntısını hafifletebilmiştir. Göç sürecinde zorluk çıkaran diğer bir sebep ise ekonomik durumdu. Türkiye'ye göç etmenin getirmiş olduğu bir maddi külfet de söz konusu idi. Başlangıçta göç sürecinin masrafları oldukça fazlaydı. Yugoslavya hükümeti, göçen ailelerin yetişkin her bir bireyi adına devlete ait ve yerel vergi olarak toplam 15000 Yugoslavya Dinarı vergi ödemesini zorunlu tutmuştu. Ayrıca göç için gerekli belgelerin (vatandaşlıktan çıkma dilekçesi, resmî gazeteye ilan verilmesi, onama karar belgesinin teslim alınması vb.) toplanması sürecinde de birçok defa devlet dairelerine de gidilmesi gerekliliği de ekstra masraf olarak yansımıştır.¹¹

Yugoslavya içerisinde yaşayan Müslümanları yoran bir diğer süreç de iç göçtü. Bu iç göçün sebebi ise Türkiye ve Yugoslavya arasındaki antlaşmada geçen göç edecek kişilerin Türk soylu olma şartı idi. Bu şartı yerine getirebilmenin ise en kolay yolu Makedonya'ya göç edebilmektir. Çünkü Bosna'da Kosova'da ve Sancak bölgesinde yaşayan Müslüman halkın burada kendisini Türk olarak yazdırabilme imkânı yoktu. Bu sebeple göçmenler ilk olarak Türklerin yoğunlukta olduğu Makedonya'ya göç etmeye başladılar. Çünkü Makedonya Halk Cumhuriyeti'nde vatandaşlıktan çıkmak çok kolay ve göç etme ihtimali yüksek idi.¹² Bu iç göçün en büyük göstergesi yapılan nüfus sayımlarında karşımıza çıkmaktadır. Makedonya'da 1948 yılında yapılan nüfus sayımında kendini Türk olarak yazdıran kişi sayısı 95.940 iken, 1953 yılında gelindiğinde yapılmış olan nüfus sayımında bu rakam 203.938 olarak tespit edilmektedir.¹³

1953 Serbest Göç Antlaşması öncesinde de Yugoslavya'dan Türkiye'ye göçler mevcuttu. Ancak bunlar 1953 sonrası rakamlara bakıldığında mukayese edilemeyecek derecede düşüktü. 1950 yılında gelen göçmen sayısı 11, 1951 yılında gelen göçmen sayısı 37,¹⁴ 1952 yılında gelen toplam göçmen sayısı 73, 1953 yılında gelen toplam göçmen sayısı ise sadece 1.113'tü.¹⁵ Bu tarihten sonra sayıların sürekli olarak artış göstermesi, Yugoslavya içerisinde yaşayan Müslüman halk arasında böyle bir atılımın ne denli kabul gördüğünü ve böyle bir göç hareketine hangi derecede ihtiyaç duyulduğunu gösterir niteliktedir. Muhafazakâr görüşü benimseyen ve sadece Türkiye'de yaşayan Müslümanların değil elinin uzandığı her yerdeki Müslüman nüfusun dertlerine değinen bir iktidarın varlığı da Yugoslavya Müslümanları için büyük şans olmuştur.

11 Tekin, a.g.m., s. 256.

12 Tekin, a.g.m., s. 256.

13 Giray Saynur Bozkurt, Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya Bölgesindeki Türkler ve Müslümanlar, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt 10, Sayı 2(2010):60.

14 Zaim, a.g.m., s. 446

15 Cevat Geray, Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1923-1961), Kalan Yayınları, Ankara 1962, Ek Tablo: 2.

16 Ülkü Köksal, "Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçler (1923-1960)", (Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2004), Ek-2/a.

1954 yılına gelindiğinde sayıların neredeyse 10 katı artış gösterdiği gözlemlenmektedir. Serbest Göç Antlaşması'nın imzalanması ile birlikte gayrimüslim halkın zulmünden, komşusu yerine koyduğu ve senelerdir ekmeğini bölüştüğü insanların düşmanlığından, hükümet nezdinde sahip oldukları etnik yapı tanınmayan ve zoraki olarak farklı bir kimliğe büründürülen, dini, siyasi ve sosyal alanda hiçbir hak verilmeyen Müslümanlar Türkiye'nin yolunu tutmuşlardır. Osmanlı döneminde dahi sadakatle bağlı buldukları, içlerinden birçok devlet adamı yetiştirmiş olan Balkan Müslümanları, anavatan olarak gördükleri Türkiye'ye kavuşmanın hayaliyle günlerini geçirmişlerdir.

Karşılıklı ortaklık ve çıkar bağı tek taraflı olduğunda göçün güzergâhı da özelliği de yapısı ve etkileri de değişir. Karşılıklı antlaşmaya dayalı bir işçi göçü ya da işgücü göçü antlaşmasının her iki taraf için de olumlu sonuçları varken, ayrıca milletlerin birbirleri ile yakınlaşması, birbirini tanıması ve etkileşim kurması artar ve her iki devlet de bundan ekonomik çıkar sağlar. (...) Bu tür göçlerde karşılıklı anlaşma ve hukuk devrede olduğu için ara veya sınır devletlerin, güzergâh devletlerin yönetimleri ile hiçbir problem yaşanmamıştır. Örneğin Yugoslavya ve Türkiye arasında mutabık kalınarak başlatılan “Serbest Göç” ile Türkiye'ye gelen “Türk” göçmenler, Türkiye için artı bir faktör olmuş, önemli bilim adamları, fikir adamlar çıkmış ve toplumda katma kültürel ve ekonomik değer yanında kültürel çeşitlilik ortamı da sağlamışlardır. Dönemin Yugoslavya yönetimi için de muhtemeldir ki Türklerin gönderilmesi, özellikle Makedonya Türklüğünün bitirilmesi açısından önemli görülmekteydi. Bu açıdan göç, her iki taraf için de “çıkar” teşkil ettiği sürece olumlu bir durum olarak karşılanır.¹⁷

1954 yılının içerisinde Yugoslavya'dan Türkiye'ye gelen serbest göçmen sayısı 9.728'dir. Daha sonra bu sayılar 1955'te 17.000, 1956'da 31.969, 1957'de 30.162, 1958'de 30.137 olarak artarak devam edecekti.¹⁸ Bu rakamlara göre 1954-1958 yılları arasında Türkiye'ye toplam 118.996 kişi gelmiştir. Ancak rakamlar konusunda araştırmacılar ve kurumlar arasında ihtilaflar da mevcuttur. Sebahattin Zaim'e göre belirtilen 1954 ve 1957 yılları arasında Türkiye'ye gelen toplam göçmen sayısı 47.231, 1958 yılının ilk yedi ayında ise 8.316 kişidir.¹⁹ H. Bajrami ise 1954-1958 arası rakamları diğer bütün rakamlardan olağanüstü fazla bir şekilde 221.510 olarak verir.²⁰ Son olarak Cevat Geray'ın verdiği rakamlar²¹ da İskân Şube Müdürlüğü'nün vermiş olduğu sayılarla paralel olarak 1954-1958 göçmenlerinin yekûnu 118.969 kişi-

17 Yüksel Hoş, “Ülkelerin Sınır Uçları Olarak Sınırlar ve Sınırın Jeopolitik Psikolojisi: İran Örneği”, Türkiye'nin Komşu Ülkelerle Göç ve Sınır Politikaları, (kitap bölümü) Gazi Kitabevi, 2021, s.88-89

18 Geray, a.g.e., Ek Tablo: 2 c.

19 Zaim, a.g.m., s.446.

20 Süleyman Yılmaz, “1950-1960 Yılları Arasında Türkiye Cumhuriyeti - Yugoslavya İlişkileri”, (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2019), s. 49.

21 Geray, a.g.e., Ek Tablo: 2 c.

dir.²² 1953 Serbest Göç Antlaşmasının hemen sonrasında imzalanan Balkan Paketi'ne rağmen 1956 senesine kadar Yugoslavya'dan Türkiye'ye göçler, tahmin edilenin çok altında bir sayıda gerçekleşmiştir. Yani Türk-Yugoslav yakınlaşması ve göç mutabakatının onaylanması bir anda göç dalgası meydana getirmemiştir. Ancak Türk-Yugoslav ilişkileri 1955'ten sonra yeni bir evreye girmiş ve göç hareketi bu aşamadan sonra hızlanmıştır.²³

1950'li yıllarda Yugoslavya'nın nüfusu 16 milyon, Türkiye'nin de 20 milyon olduğunu dikkate alınırca, toplam nüfusun yüzde 1 ila yüzde 3'ü arasında insanın yer değiştirdiği anlaşılmaktadır. Ancak bu rakam Yugoslavya'nın Müslüman nüfusunun yaklaşık yüzde 20'sine tekabül etmektedir. Coğrafi açıdan bakıldığında göçlerin özellikle Makedonya bölgesinin Iştip, Köprülü, Ustrumca, Gostivar, Üsküp, Kalkandelen, Struga şehirlerinden, Kosova'da Priştina ve Prizren ile Sırbistan'ın Sancak bölgesinden yoğunlaştığı görülmektedir. Göçler 1956-1959 seneleri yılları arasında yıllık 2000 aile civarında seyretmiş, 1956-1959 seneleri arasında ortalama 10.000 aileye ulaşmış, 1959'dan sonra tekrar azalmaya başlamıştır. Bu süreç esnasında özellikle Sancak bölgesi ve Makedonya'daki Müslüman nüfus oran olarak gerilemiş, bazı şehirlerdeki Müslüman çoğunluk neredeyse tamamen sonra ermiştir.²⁴ Nova Varoş ve Priboj ve Plevlija gibi stratejik açıdan Sancak'ı Bosna Hersek'e bağlayan batı sektör ile Güneyde Bijelo Polje'nin önemli bir kısmında Boşnaklık, şehrsel kısımda %50 oranının altına düşürülmüş, kırsalda ise birkaç köyde kalabilmiş canlı bir nüfus dışında neredeyse bitirilmiştir.

İnsanlığın en büyük problemlerinden birisi olan zorunlu göç, birçok zorluğu da beraberinde getirir. Yugoslavya göçmenleri de meçhule gittikleri bir yolculuk içerisinde birçok zorlukla karşı karşıya kalmışlardır. İlk zorluk Türkiye'ye geliş süreçlerinde yaşanmıştır. Ekseriyetle fakir olan Balkan köylüleri bu sebeple demiryolu taşımacılığını tercih etmişler, bu tercih içerisinde de en kötü seçenek olan hayvan taşımada kullanılan vagonlarda seyahat etmek zorunda kalmışlardır. Arada Yunanistan'da durdurularak Yunan polisi tarafından aranan (muhtemelen komünist materyal olup olmadığına dair bir tase olmalıdır) bu göçmenlerin Türkiye'ye giriş yaptıktan sonra Edirne'de tahliye edilen kısmı içerisinde bir miktar parası olup İstanbul'a seyahat için bilet alan yolcular bu noktadan sonra ancak koltuklu vagonlara transfer edilmişlerdir. Edirne'de kalan göçmenler ise kendileri için belirlenmiş ve daha önceden yapılaşmaya gidilmiş alanlara yayan olarak devam etmişlerdir.²⁵

22 Köksal, "Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçler (1923-1960)", Ek-2/a.

23 Ali Erken, "Demokrat Parti Dönemi Türkiye-Yugoslavya İlişkileri ve "Serbest Göç" Mutakabati", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt 7, Sayı 2, s. 945.

24 Erken, "Demokrat Parti Dönemi Türkiye-Yugoslavya İlişkileri ve "Serbest Göç" Mutakabati", s. 944.

25 Yeni İstanbul Gazetesi, 20 Eylül 1950, s. 5.

Dil problemi de göçmenler için ciddi sorun teşkil etmekteydi. Örneğin, yerleştikleri İzmir Karşıyaka'nın Nergis, Yeni Mahalle, Demirköprü ve Bornova'nın Mersinli, Koşukavak mahallelerinde oturanların hemen tamamı göçmen olduğu için kendi aralarında anadillerinde konuşuyorlar; yerliler bu anlamadıkları dilleri doğal olarak yadırgıyorlardı. Bu yüzden İzmir Karşıyaka'daki tren istasyonunda, vapur iskelesinde, çarşıda, pazarda: "*Vatandaş Türkçe Konuş*" yazılı tabelalar asılmış, Yugoslavya muhacirlerinin kendi ana dillerinde konuşmaları engellenmeye çalışılmıştır. 1960'lardan sonra eğitim yaygınlaşmış; Türkiye'de Türkçe öğrenmeyen Yugoslavya göçmeni kalmamıştır.²⁶ Devlet, iskânlı bir şekilde gelen göçmenler için ev, arazi, büyükbaş veya küçükbaş hayvan ve her türlü tarım aleti gibi hayatlarını idame ettirebilmek için ihtiyaçları olan tüm gereçleri bu kurum aracılığıyla göçmenlere sağlıyordu. Kendi imkânlarıyla yerleşmeye ve yeni bir hayat kurmaya çalışan göçmenler için ise tablo biraz daha farklı idi. Bu göçmen sınıfının hayatında zorluk kelimesi artık sıradanlaşmış, kendileri mücadele kavramını her an idrak eder olmuşlardır. Örneğin İstanbul Rami'de meskûn bulunan göçmenlerin evleri büyük bir problem teşkil ediyordu. Göçmenlere ücreti karşılığında barınmaları için yapılan evlerin çürük malzeme kullanılarak baştan savma bir şekilde yapılması sonucu henüz 2. senesini doldurmayan bu evler yıkılmaya başlamıştı. Birçok evin yıkılması sonucu anlaşılmıştır ki kullanılan malzeme tuğla değil, sadece sıkıştırılmış topraktan oluşan bloklardır.²⁷ Sıvaları defaatle dökülen ve tekrar tekrar sıva yapılan bu evler oturulmaya pek müsait olmayan bir durum arz etmekteydi. Yine bu evlerde zeminden evin içine oldukça yoğun bir şekilde su sızma sorunu bulunuyordu. Oda duvarlarının da bu suyu emmesi neticesinde oluşan rutubet, özellikle yaşlı nüfus için sorun teşkil ediyordu.

Olumsuzlukların bu derece had safhada olması üzücü tablolar da yaratmakta idi. Bazı zamanlarda bu sağlıksız şartların bir sonucu olarak bir evden günde 3 cenaze çıktığı dahi görülüyordu.²⁸ Bu durumların yaşanmasının en büyük sebebi evlerin tam olarak hazır olmadan insanların içine iskân edilmesi idi.²⁹ Dönemin hükümeti tarafından daha sonra bu evlerin mesulü olan müteahhit mahkemeye verilmiştir.³⁰ Bu tarz kötü durumlar sadece Rami'de bulunan göçmen evleri için geçerli değildi. Aynı zamanda Kazlıçeşme'de 1.865.000 metre karelik bir alan göçmenlere gecekonduların yapılması için tahsis edilmişti.³¹ Bu alan göçmenler için yapılan gecekondularda yaşayanlar da benzer sorunlarla boğuşuyordu. Bu gecekonduların yapılması sonrasında buradaki yerleşime uygunluk raporu veren ku-

26 Tekin, a.g.m., s. 260.

27 Akşam Gazetesi, 24 Ekim 1954, s. 7.

28 Vatan Gazetesi, 1 Nisan 1954, s. 1.

29 Vatan Gazetesi, 2 Nisan 1954, s. 5.

30 Akşam Gazetesi, 24 Ekim 1954, s. 1.

31 Akşam Gazetesi, 20 Nisan 1954, s. 3.

rumlar hakkında dönemin Devlet Bakanı Celal Yardımcı, İstanbul'a gelip bizzat tetkiklerde bulunduktan sonra basına verdiği bir demeçte göçmen evlerinin yapılmasında, kontrol ve kabulünde rapor verilmesi hususunda ihmaller olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu yapıların davası sürecinde de hükümetin bizatihi olarak davanın takipçisi olduğunu söylemiştir.³² Bütün bu fiziki şartların dışında göçmenler yaptıkları gecekonduların yıkılmaları tehlikesi ile de karşı karşıya kalmışlardır. Çıkarılan bir kanun gereği 28 Temmuz 1953'ten sonra yapılan tüm gecekonduların yıkılması kararı alınmıştır. Ekseriyeti gecekondularda yaşayan göçmenler de bu kanunun kendilerini de kapsadığını bilmeleri sebebiyle büyük bir dehşete kapılmışlardır.³³ Mesken meselesindeki zorlukları aşabilmek ve göçmenlerin sağlıkları açısından daha rahat edebilecekleri bir mekâna taşınmaları hususunda ivedilikle gerekli adımlar atılmıştır. Bahsedilen yerleşim alanları dışında yeni yapılaşmaya gidilmiş ve süreç tamamlanınca da göçmenler barınma konusunda huzura erecekleri bölgelere nakledilmişlerdir. Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğüne İstanbul'un Kartal ilçesinin Soğanlık mahallesinde bir alan oluşturularak buraya, Beykoz, Üsküdar ve Kadıköy taraflarında yerleşik bulunan³⁴ göçmenler için evler yapılıma kararı alınmış, 29 Haziran 1954 tarihinde de bu alanın temel atma töreni gerçekleştirilmiştir.³⁵

İstanbul dışındaki göçmenler için de benzer süreç devam ettirilmiştir. İzmir göçmenlerinin de barınma sorunları baş gösterince devlet eliyle burada da göçmenler için uygun ev yapılıma süreci başlanmıştır. Buna örnek olarak dönemin Devlet Bakanı Osman Kapanı, İzmir valisi Kemal Hadımlı ve çeşitli yöneticilerin hazır bulunduğu bir törenle Tire ilçesine yerleştirilen göçmenler için yapımı tamamlanan 34 ev sahiplerine teslim edilmiş ve tapuları da kendilerine tevcih edilmiştir.³⁶ Osman Kapanı'nın katıldığı diğer törenler de Bursa'da gerçekleştirilmiştir. Mudanya ilçesinde yapımına başlanan ve dönemin parasıyla 1 milyon liraya mal olmuş 304 göçmen hanesi, 15 Kasım 1954 tarihinde düzenlenen ve yaklaşık 1500 göçmenin katılımıyla gerçekleşen bir tören ile sahiplerine teslim edilmiş, bu teslim esnasında da Kapanı bir konuşma gerçekleştirmiştir.³⁷ Bir sonraki sene de Bursa vilayetinde ihtiyaç hasıl olunca tekrardan 154 evin yapılması kararlaştırılmış, Devlet Bakanı Osman Kapanının de katıldığı bir merasimle bu 154 evin yapımı için temel atma töreni düzenlenmiştir. İlk harcı da Osman Kapanı iyi dilekleri ile birlikte koymuştur.³⁸

32 Vatan Gazetesi, 20 Nisan 1954, s. 1.

33 Akis Gazetesi, 6 Nisan 1960, s. 18.

34 Akşam Gazetesi, 3 Şubat 1955, s. 3.

35 Vatan Gazetesi, 25 Haziran 1954, s.2.

36 Cumhuriyet Gazetesi, 7 Haziran 1955, s. 3.

37 Cumhuriyet Gazetesi, 15 Kasım 1954, s. 3.

38 Cumhuriyet Gazetesi, 16 Haziran 1955, s. 3.

Bu fiziki şartlar dışında bazı siyasi meselelerde de göçmenlerin ön plana çıkarılması ve siyasi çıkarlar uğruna slogan ve vaatlerde yer alması da göçmen nüfusu üzen ve korkutan bir mesele haline gelmiştir. 1960 yılı içerisinde oluşan ve kendisine geniş bir yayılma sahası bulan dedikodular da, Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidara gelmesi sonucunda göçmenleri geldikleri topraklara tekrardan geri göndereceği söylentisi ciddi bir sorun teşkil etmiştir. Buna ek olarak eğer göçmenler Demokrat Parti'ye oy vermezler ise kendilerini aynı sonun beklediği, Demokrat Parti'nin kendisine oy vermeyen göçmenleri tespit edeceği ve bu kişileri ülke dışına çıkaracağı kulaktan kulağa yayılmıştır. İsmet İnönü ise 3 Nisan 1960 tarihli Akis Dergisinde yayınlanan bir yazısında Cumhuriyet Halk Partisi'nin böyle bir plan ve programı olmadığı, Demokrat Parti iktidarının da hiçbir zaman göçmenleri göndermeye gücünün yetmeyeceğini ifade etmiştir. Ayriyeten göçmen kesimin bu vatanın has evlatları olduğunu ve kimsenin kendilerine karışamayacağını da belirtmiştir.³⁹

Göçmenlerin yaşadığı bir diğer zorluk hususu da servetleri ile alakalı idi. Türkiye'ye gelirken Yugoslavya'nın şart koştuğu nakdi serveti mala çevirip Türkiye'ye o şekilde göç etme usulüne dayanarak göç etmek isteyen herkes ellerindeki tüm nakitleri ile eşya alıp o şekilde yola çıkmışlardır. Ancak o dönemde Yugoslavya'da bulunan birçok beyaz eşya henüz Türkiye'de mevcut değildi. Bu sebeple de bu durum bazı karışık durumlara sebebiyet verebiliyordu. Örneğin Yugoslavya'dan Türkiye'ye göçerken beraberinde 18 vagon eşya getiren Salih Begoviç isimli vatandaş, o dönemde Türkiye'de yaygın olmayan buzdolabı, elektrik süpürgesi gibi ev aletlerini bulundurması sebebiyle Maliye Bakanlığı ile sorun yaşamıştır. 169 bin dolar değerinde olan bu eşyaları Serbest Göçmenliğin getirmiş olduğu vergi muafiyetinden faydalanarak herhangi bir vergi ödemeksizin ülkeye sokmak istemiş ancak müsaade edilmemiştir. Ancak bu ürünleri kendi kazandığı para ile aldığı ve herhangi bir ithalat amacı taşımadığını ispatlarsa geçişinin uygun görüleceği belirtilmiştir. Bu şartı da yerine getirmeyen Begoviç'in mallarının geri götürülmesine karar verilmiştir. Danıştay'a bu hususta dava açan Begoviç'in isteği yerinde bulunmuş, kararın iptali hükmü verilmiş ancak yine de malların kendi şahsi serveti olduğuna dair kanıt istenmiştir. Bu şartı tekrardan yerine getiremeyen Begoviç, Serbest Göçmen vergi muafiyetinden faydalanmaktan vazgeçmiş, eşyaların ticari muamele görmesini kabul etmiştir.⁴⁰

Göçmenlerin yaşadıkları zorlukların üstesinden gelmelerini kolaylaştırmak ve geldikleri topraklara uyum süreçlerini arttırmak adına Türkiye Cumhuriyeti Devleti nezdinde birtakım girişimlerde bulunulmuştur. Göçmenlere yönelik dikiş-nakış, meslek ve dil kursları açılmış ve bu kurslar

39 Akis Dergisi, 6 Nisan 1960, s. 3.

40 Cumhuriyet Gazetesi, 3 Mayıs 1958, s. 3.

hedeflendiği gibi Türkiye'ye adaptasyonu hızlandırmıştır. Bu kurslarda Türkçe okuma-yazma ve Türk siyasi tarihi, yurt bilgisi eğitimlerinin yanında kişisel becerileri geliştirmek adına zanaat kursları da programa dâhil edilmiştir. Vilâyet Toprak ve İskân Müdürlüğünce kurulmuş olan biçki, dikiş, nakış, örgü ve marangozluk kursları da göçmenlere hizmet vermiş ve katkıda bulunmuştur. İktisat Fakültesinden bir talebe grubu, Prof. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu hoca önderliğinde bir grup oluşturarak bu kursların işleyişini ve katkılarını gözlemlemek amacıyla Sirkeci Göçmen Misafirhanesini ziyaret etmişlerdir. Kursları yerinde tetkik ettikten sonra bildirdikleri görüşte kursların katkılarını ve elde edilen neticeleri büyük bir memnuniyet ve takdirle karşıladıkları görülmektedir.⁴¹

Türkiye'deki göçmen meselesinin farkında olan ve yerinde tetkik yapmak isteyen harici ülkelerin temsilcileri de zaman zaman gerek bireysel olarak gerekse de resmi görevli olarak ülkemize ziyarette bulunmuşlardır. Bu ziyaretlerin basına yansımış olan bir tanesi de Fransa'nın o dönemki Sosyal İşler Bakanı vazifesinde bulunan Pierre Schneiter tarafından yapılmış olan ziyarettir. 1954 yılının haziran ayının ortasında gerçekleştirilmiş olan bu ziyaret 15 günlük bir program şeklinde tasarlanmıştır. Eskişehir, Bursa ve Yalova gibi son dönemde muhacir yerleştirilmiş olan vilayetleri de gezecek olan Schneiter, bu gezileri hakkında Avrupa Bakanlar Komitesi'ne sunulmak üzere bir rapor tutacağını da belirtmiştir.⁴²

Türk Devleti, Yugoslavya'dan Türkiye'ye göçlerin başlamasından önce göç akınlarını karşılayabilme ve gelen her bir göçmen ile son derece ilgilenip, yerleştirilmeleri hususunda had safhada ihtimam gösterebilmek adına adımlar atmıştır. 20 Mart 1950'de çıkartılan 5613 sayılı yasa ile Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına bağlı İskân Genel Müdürlüğü kurulmuştur. İşte göçmenlerin yerleştirilmesi bu yeni genel müdürlükçe gerçekleştirildi.⁴³ Her göç sürecinde yaşandığı gibi, tarih yeniden tekerrür etmiş ve Yugoslavya topraklarından Türkiye'ye doğru yaşanan göç dalgasında da en büyük pay yine İstanbul'a düşmüştür. Yapılan araştırmalar sonucunda da 1950-57 arasında Makedonya doğumlu olan kişilerin %57'sinin İstanbul'da yaşadığı tespit edilmiştir. Buradan hareketle günümüzde İstanbul'da yaşayan Yugoslavya Makedonyası göçmenlerinin halen yüzde 60'a yakınının İstanbul'da yaşadığı bilinmektedir.⁴⁴

Buldukları bölgede Müslüman bir devletin iktidarının sona ermesinden beri devamlı olarak zulüm gören, acı çeken Yugoslavya Müslü-

41 Vatan Gazetesi, 27 Mayıs 1954, s. 2.

42 Cumhuriyet Gazetesi, 15 Haziran 1954, s. 6.

43 İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", Toplum Bilim, Sayı 50, İstanbul 1990, s. 13.

44 Gizem Sinan, Kaan Kapan, Makedonya'dan Türkiye'ye yapılan göçlerin mekânsal analizi. B. Gonencgil, T. A. Ertek, I. Akova ve E. Elbasi (Ed.), 1st Istanbul International Geography Congress Proceedings, İstanbul, Türkiye: Istanbul University Press, 2019, s. 439.

manları, Türkiye'nin kendilerine kalıcı bir vatan ve vatandaşlık sağlaması ile rahat bir nefes almış, yeni bir hayata merhaba diyerek yeni umutlara, sosyoekonomik, demografik ve kültürel bazda gelişme imkânı bulacakları yeni bir hayata adım atmışlardır. Türkiye'de kendilerine özgürlüğün hâkim olduğu bir düzen kuran bu insanlar, göçmenliğin getirdiği psikolojiyle beraber daimî olarak katma değer üretmeye ve kendilerine katılımcı yönetişim sağlamayan veyahut çok kısıtlı olanaklarda bunu veren, din, inanç ve vicdan hürriyetine dair kısıtlamaları ile kendilerini asimile etmeye elverişli bir düzende geçen zulümler, arazi ve mal müsadereleri, hapis, kısıtlama ve baskı ile geçen bir dönemin ardından kaybettikleri maddi, manevi ve kültürel her şeyi yerine koymaya çalışmışlardır.

Yugoslavya'da kaldıkları müddetçe yoğun olarak çiftliklerde, köylerde yaşayan bu insanlar Türkiye'de de bu alanda varlık göstermiş, ekseriyeti şehirlere yakın köylere yerleşen göçmenler zirai alanda çeşitliliğe ve üretim artışına destek sağlamışlardır. Turizm alanında da dış bir ülkeden gelmenin getirdiği birikim ve tecrübelerini Türkiye'de değerlendiren Yugoslavya Müslümanları, mensup oldukları dil ailesinin de getirdiği avantajlarla beraber başta Doğu Avrupa ülkeleri olmak üzere çeşitli coğrafyalardan gelen turistlerin ülke içerisinde ağırlanması ve memnuniyet derecesinin yükselmesi hususunda sektörde faydalı ve başarılı olmuşlardır.

Ticaret alanında da yoğun faaliyet gösteren Yugoslavya Müslümanları, Rusya başta olmak üzere birçok Slav nüfus barındıran ülkelerle ikili ilişkilerin ve ithalat ile ihracatın git gide yüksek bir seyir gösteren grafik çizmesini sağlamışlardır. Bu alanda Laleli ve Merter gibi tekstil alanlarının kurulmasında öncülük etmişler, buralarda da sadece kendi toplumlarından insanlara değil, yerel halka da oldukça fazla iş imkânı oluşturmuşlardır. İşçi olarak da göçmenler, 5 yıllık vergi muafiyetinden faydalanmaları sebebiyle işveren kesimi tarafından yerel işçiye oranla daha çok tercih edilmişlerdir.⁴⁵

Yugoslavya Müslümanları, göç ettikleri yerlerde mekânsal etki de bırakmışlardır. Yugoslavya'nın coğrafi olarak ekseriyeti yeşil, akarsuları bol ve rakımı yüksek bir yerleşim yeri olmasından dolayı bu coğrafyadan gelen göçmenler, Yugoslavya ile benzer özelliklere sahip yerleşim yerlerini tercih etmişlerdir. Bu imkâna sahip olmayıp şehir yerleşimini tercih edenler de buldukları alanlarda eski günlerini tekrardan yaşatmak adına mümkün olduğu kadar hayvancılıkla uğraşmaya devam etmişler, küçük çaplı zirai faaliyetlerine de yer ayırmışlardır.

---

45 Akis Dergisi, 6 Nisan 1960, s. 18.

KAYNAKÇA

Gazete ve Dergiler

- Akis Dergisi, 28 Ağustos 1954, s. 23.
Akis Dergisi, 6 Nisan 1960, s. 16.
Akis Dergisi, 6 Nisan 1960, s. 3.
Akis Gazetesi, 6 Nisan 1960, s. 18.
Akşam Gazetesi, 20 Nisan 1954, s. 3.
Akşam Gazetesi, 24 Ekim 1954, s. 1.
Akşam Gazetesi, 24 Ekim 1954, s. 7.
Akşam Gazetesi, 3 Şubat 1955, s. 3.
Cumhuriyet Gazetesi, 15 Haziran 1954, s. 6.
Cumhuriyet Gazetesi, 15 Kasım 1954, s. 3.
Cumhuriyet Gazetesi, 16 Haziran 1955, s. 3.
Cumhuriyet Gazetesi, 3 Mayıs 1958, s. 3.
Cumhuriyet Gazetesi, 7 Haziran 1955, s. 3.
Vatan Gazetesi, 1 Nisan 1954, s. 1.
Vatan Gazetesi, 2 Nisan 1954, s. 5
Vatan Gazetesi, 20 Nisan 1954, s. 1.
Vatan Gazetesi, 25 Haziran 1954, s.2.
Vatan Gazetesi, 27 Mayıs 1954, s. 2.
Yeni İstanbul Gazetesi, 20 Eylül 1950, s. 5.

Kitaplar:

- ÇAUŞEVİÇ, Reco, Bosna Müslümanlarına Son Uyarı I, Çev. Nevzat Akkuş, Adnan Soylu, Behiye Tutunciç, Rıfat Ahmetoğlu, Özyılmaz Matbaası, İstanbul, 1994
GERAY, Cevat, Türkiye’den ve Türkiye’ye Göçler ve Göçmenlerin İskâmı (1923-1961), Kalan Yayınları, Ankara, 1962
MALCOLM, Noel, Bosna’nın Kısa Tarihi, Çev. Aşkın Karadağlı, Om Yayınevi, İstanbul, 1999
YILDIZ, İbrahim, Türkiye’ye Uluslararası Göçler ve Türkiye’nin Göç Politikası, Kırmızı Çatı Yayıncılık, Ankara, 2018

Tezler:

- KÖKSAL, Ülkü, ‘‘Yugoslavya’dan Türkiye’ye Göçler (1923-1960)’’, Yüksek Li-

sans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2004

YILMAZ, Süleyman, “1950-1960 Yılları Arasında Türkiye Cumhuriyeti- Yugoslavya İlişkileri”, Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2019

Dergi İçinde Makaleler:

BOZKURT, Giray. Saynur. (2010). Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya Bölgesindeki Türkler ve Müslümanlar. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 10 (2) , 51-95

ÇAVUŞOĞLU, Halim, (2014). Yugoslavya-Makedonya’dan Türkiye’ye 1952-67 “Kitleesel” Göçü ve Bursa’daki Göçmen Kesimi. Mülkiye Dergisi, 30 (251) , 151-184

DEDEİC-KIRBAÇ, Amra “Boşnakların Türkiye’ye Göçleri”, Akademik Bakış Dergisi, S. 35, s. 1-17.

ERKEN, Ali, (2018), “Demokrat Parti Dönemi Türkiye-Yugoslavya İlişkileri ve “Serbest Göç” Mutakabati”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt 7, Sayı 2, 937-954

TEKELİ, İlhan. (1990). Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi. Toplum ve Bilim, 50, 49–71.

TEKİN, Cemile. (2018). Yugoslavya’dan Türkiye’ye Göçlerin Nedenleri 1950-1958. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi , (39) , 249-261

ZAIM, Sebahattin. (2015). Son Yugoslav Muhacirleri Hakkında Rapor. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 19 (1-4)

Derleme Kitap İçinde Makaleler:

SİNAN, Gizem., KAPAN, Kaan. (2019). Makedonya’dan Türkiye’ye yapılan göçlerin mekânsal analizi. B. Gonencgil, T. A. Ertek, I. Akova ve E. Elbasi (Ed.), 1st Istanbul International Geography Congress Proceedings Book (s. 431-445) içinde. İstanbul, Türkiye: Istanbul University Press.

HOŞ, Yüksel, “Ülkelerin Sınır Uçları Olarak Sınırlar ve Sınırın Jeopolitik Psikolojisi: İran Örneği”, Türkiye’nin Komşu Ülkelerle Göç ve Sınır Politikaları, ed. Zuhal Karakoç, Nuri Korkmaz, 83-110, Ankara: Gazi Kitabevi, 2021

BÖLÜM 21

TÜRK DEVLETLERİNİN AFET VE ACİL DURUM YÖNETİM SİSTEMLERİ VE KARŞILAŞTIRILMASI¹

Bahadır TERCAN²

---

1 Bu çalışma, 9-12 Ekim 2022 tarihinde düzenlenen Uluslararası Türk Dünyası Sempozyumu'nda sözel bildiri olarak sunulmuştur.

2 Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri MYO, Acil Durum ve Afet Yönetimi Programı, bhdr_24@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-5699-0208

Giriş

Afetler, varoluşumuzun başlangıcından beri insanları olumsuz anlamda etkilemektedir. Bu olumsuz etkiler karşısında bireyler ve toplumlar, afetlerin sonuçlarına maruz kalmalarını azaltmak için birçok girişimde bulunmaktadır. Ayrıca afetlerin ilk etkilerinin yanı sıra afet sonrası müdahale ve kurtarma ihtiyaçlarını ele almak için de önlemler geliştirilmektedir. Aynı zamanda devletler de bir dizi politika ve kurumsal değişiklikler yaparak kapsamlı bir afet ve acil durum yönetimi sistemi oluşturmaktadır. Bu anlamda tüm bu çabaların ortak yanı afetlerin yönetimidir. Afet yönetimi; bireysel ya da toplumsal hasar oluşturabilecek her türlü tehlikeye karşı zarar azaltıcı risk yönetimi faaliyetlerinin, olası hasara karşı hazırlık çalışmalarının, hayat kurtarıcı müdahalenin ve afet yaşanmadan önceki durumdan daha iyi koşullara ulaşmak için iyileştirme faaliyetlerinin yer aldığı bir süreç yönetimidir. Bu süreç yönetimi, mevcut kaynakların organize edilmesi, gerekli planlama ve değerlendirmeler yapılarak yeni kaynakların oluşturulması ve risklerin gerçekleşmesi durumunda bu kaynakların en etkin bir şekilde kullanılmasını içermektedir. Afet yönetiminde stratejik hedefler can, mal ve mülkü korumak, hayat kurtarmak ve temel ihtiyaçları olan bireyler için gerekli acil yardım hizmetlerinin ve iyileştirme hizmetlerinin koordine edilmesi üzerine kurgulanmıştır. Can, mal ve çevreye verilen zararın azaltılması gibi afet yönetimine rehberlik eden kavramlar, tüm dünyada neredeyse aynıdır. Ancak afetlerin yönetimini gerçekleştirme kapasitesi hiçbir şekilde tek tip değildir. Siyasi, kültürel, ekonomik ya da başka nedenlerle bazı ülkeler ve bazı bölgeler sorunu çözümede diğerlerinden daha yeteneklidir. Bu bilgiler doğrultusunda bu çalışmada, altı Türk devletinin (Türkiye, Azerbaycan, KKTC, Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan) afet ve acil durum yönetim sistemi incelenerek ülkemiz ile karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma sonucunda ne gibi benzerlik ve farklılıkların olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

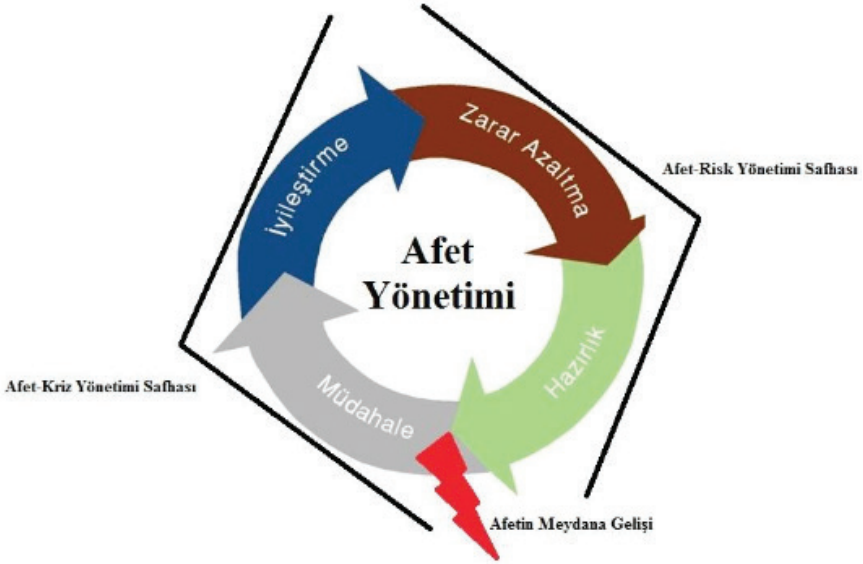
1. Bütünleşik Afet Yönetim Sistemi

Afet yönetimi terimi, her türlü afeti tahmin etmek, önlemek, hazırlanmak ve müdahale etmek için kullanılan bir yöntem veya tekniği ifade eder (Oloruntoba, Sridharan ve Davison, 2018). Afet yönetiminin amacı, tehlikelerin muhtemel olumsuz sonuçlarını sınırlamak veya önlemek, etkilenen insanların hızlı ve uygun destek almasını sağlamak ve aynı zamanda etkili ve hızlı bir iyileşme gerçekleştirmektir (Alzahmi, 2015). Literatürde afet yönetimiyle ilgili birçok farklı tanım mevcuttur. Deshmukh ve ark. (2008) afet yönetimini, afetlerin bireyler üzerinde oluşturduğu yıkımlarla etkili bir şekilde başa çıkmak için gerekli olan planlama, organize etme, koordine etme ve uygulama tedbirlerini içeren bütünleşik bir süreç olduğunu belirtmiştir. Başka bir tanımda afet yönetimi, bireysel ya da toplumsal etki oluşturabilecek her türlü tehlikeye karşı zarar azaltıcı

risk yönetimi faaliyetlerinin, muhtemel hasara karşı hazırlık çalışmalarının, hayat kurtarıcı müdahalenin ve tekrar eskiye dönüş için iyileştirme faaliyetlerinin yer aldığı bir süreç yönetimidir. Bu süreç yönetimi, var olan kaynakların organize edilmesi, gerekli planlama ve değerlendirmeler yapılarak yeni kaynakların oluşturulması ve risklerin gerçekleşmesi durumunda bu kaynakların başarılı bir şekilde kullanılmasını kapsamaktadır (Coppola, 2015).

Bütünleşik afet yönetimi, politika yapıcılar, uygulayıcılar, eğitimciler ve araştırmacılar tarafından yaygın olarak kullanılan dört ana aşamadan oluşmaktadır. Şekil 1'de gösterildiği gibi zarar azaltma, hazırlık, müdahale ve iyileştirme aşamaları bulunmaktadır.

Şekil 1. Bütünleşik Afet Yönetimi Aşamaları

Kaynak: (Kutluk, 2013)

1.1. Zarar Azaltma

Afet zararlarının azaltılması, afet yönetiminin temel taşıdır. Zarar azaltma, bir afeti önlemeyi, herhangi bir tehlikenin olumsuz etkilerini azaltmayı ya da ortadan kaldırmayı amaçlayan bir dizi önlemler olarak tanımlanmaktadır (UNISDR, 2009). Günümüzde, doğa ve insan kaynaklı afetlerin artan etkileri nedeniyle iyi koordine edilmiş önlemler yoluyla zarar azaltmanın daha da önemli olduğu görülmektedir. Afet zararlarının azaltılması; eğitim, öğretim ve teknoloji transferi programlarının teşvik edilmesi, tehlike olgusunun izlenmesi, zarar azaltma faaliyetlerinin kal-

kınma planının ayrılmaz bir parçası olarak teşvik edilmesi, afet zararlarının azaltılması için etkili yasal ve kurumsal mekanizmaların uygulanması, afet zararlarının azaltılması sürecinin tamamına toplum katılımının artırılması, uygun arazi kullanım yönetmeliklerinin ve bina kodlarının uygulanması ve sigorta programları gibi pek çok çeşitli yapısal ve yapısal olmayan önlemleri kapsamaktadır (Gireesh Kumar vd., 2021; Gougelet, 2016).

1.2. Hazırlık

Afetlere hazırlık, doğa ya da insan kaynaklı tehlikelerin neden olduğu herhangi bir afete etkili bir şekilde hazırlanmak, müdahale etmek ve olumsuz sonuçlarından etkilenmemek için hükümetler, kuruluşlar, toplumlar ve insanlar tarafından önceden gerçekleştirilen bir dizi faaliyetler bütünü olarak tanımlanmaktadır (IFRC, 2000). Afetlere hazırlık; erken uyarı sistemlerinin geliştirilmesi, afete hazırlık planlarının sağlanması, kapasite geliştirme, zarar görebilirliğin değerlendirilmesi, kaynakların kullanılabilirliğinin sağlanması, bilgi toplamak ve paylaşmak için güvenilir bilgi sisteminin kurulması, afetle ilgili eğitim ve öğretimin teşvik edilmesi ve tahliye prosedürlerinin geliştirilmesi gibi çeşitli eylemleri içeren sürekli ve birbirine bağlı bir süreçtir (Chan ve Ho, 2018). Hagelsteen ve Burke'e (2016) göre, afet yönetimi için kapasite geliştirme, hazırlıklı olmanın ana unsurlarından biridir. Afet yönetimi kapsamında kapasite geliştirme; eğitim, bilgi geliştirme, kurumsal ve politika mekanizmalarının sürekli geliştirilmesi gibi faaliyetleri içerir ve tüm sektörler ve her düzeydeki paydaşlar arasında daha iyi bir koordinasyon ve işbirliği ortaklığının oluşturulmasına yardımcı olur (Scott vd., 2015).

1.3. Müdahale

Afet müdahalesi, bir afet meydana geldikten hemen sonra afetzedelerin hayatta kalmasını en üst düzeye çıkarmak, mal ve çevre hasarını en aza indirmek ve afetten etkilenenlerin temel ihtiyaçlarını karşılamak için gerçekleştirilen çok aktörlü ve çok boyutlu faaliyetler, görevler ve programlar bütünüdür (Berktas, Kara ve Karaslan, 2016). Arama ve kurtarma operasyonları, ilk hasar tespiti, yaralıların ilk yardım ve acil bakımı, yardım malzemelerinin dağıtımı, toplu yardım ve barınma, müdahale ekiplerinin koordinasyonu ve işbirliği ana müdahale faaliyetleri arasındadır (Cretney, 2016). Etkili bir afet müdahalesi, kamu kuruluşları, özel sektörler, gönüllü kuruluşlar ve yerel topluluk grupları da dâhil olmak üzere müdahale sürecine dâhil olan çeşitli aktörler arasında uygun koordinasyon ve işbirliğini gerektirir. Ancak, her bir aktörün ve paydaşın farklı ve bazen karmaşık rolleri nedeniyle, pozitif bir işbirliği ve ortak çalışma mekanizmasını oluşturmak zordur (Perry, 2007). Bu nedenle zamanında ve etkin bir müdahale sürecinin başlatılması ve en önemlisi koordinasyon ve ileti-

şimin sağlanması için ülkelerin tek aktörlü ve düzenli bir örgütsel sisteme sahip olmaları çok önemlidir.

1.4. İyileştirme

Müdahale aşamasından hemen sonra başlayan iyileştirme aşaması, etkilenen toplulukları, işletmeleri ya da diğer kuruluşları afetten önceki normal yaşamlarına döndürmeyi amaçlayan programları, önlemleri ve müdahaleleri içerir (UNISDR, 2009). Afet sonrası iyileştirme, yıkılan ya da ağır hasarlı olarak tespit edilen binaların yerine yenilerinin yapılması, orta ya da az hasarlı binaların restore edilmesi, işlerin yeniden başlatılması, şirketlerin yeniden canlandırılması, kamu hizmetlerinin yeniden başlatılması, altyapının tamamen korunması, mali yardım sağlanması ve etkilenen toplulukların tesislerinin iyileştirilmesi gibi birçok faaliyeti içeren karmaşık ve çok yönlü bir süreçtir (Labadie, 2008; Rouhanizadeh ve Kermanshachi, 2020). Son zamanlarda, afet uzmanları afet sonrası iyileştirme süreçlerinin gelecekte yaşanması muhtemel afet ve acil durumları göz önünde bulundurarak daha iyi yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. Buna göre, bir afeti takip eden yeniden inşa ve toparlanma dönemi, toplumları gelecekteki afetlere karşı daha güçlü ve daha dirençli hale getirmek için yeni yaklaşımları, teknikleri ve yöntemleri teşvik etmektedir (Su ve Le Dé, 2020).

2. Türk Devletlerinin Afet Yönetim Modelleri ve Karşılaştırılması

Günümüzde dünya üzerinde bulunan tüm ülkeler afetler ve sonrasında yaşanan yıkımlar ile mücadele etmek durumundadırlar. Ülkelerin sahip olduğu coğrafya, insan yoğunluğu ve faaliyetleri gibi pek çok kritere bağlı olarak farklı afet türleriyle baş etmeleri gerekmektedir. Yaşanılan tecrübeler ve ülkelerin sahip olduğu kültür ile orantılı olarak afetlerin yönetimi konusunda farklı metodolojiler ve yönetim sistemleri oluşturulmuştur (Yaman, Ayrancı ve Helvacıoğlu, 2020). Afetler karşısında küresel strateji ve eylem planlarının yanı sıra ülkelerin siyasi ve idari yapılanmaları doğrultusunda afet yönetim modeli, afet yönetiminin işleyişi, temel stratejileri, amaçları ve hedefleri de değişebilmektedir. Bu açıdan ülkenin idari ve siyasi yapılanması, yönetim sistemi, yönetim anlayışındaki farklılıklar (demokratikleşme, katılım, siyasal kültür, siyasal karar alma mekanizmalarının özellikleri vb.) da afet yönetim sisteminde etkili olmaktadır (Genç, 2021).

Afet yönetiminin hangi yönetsel kademe tarafından yerine getirileceği genellikle o ülkede hâkim olan yönetim anlayışını da ifade etmektedir. Bu nedenle ülkelerin kendi dinamikleri, afet yönetimi modelinin ortaya çıkmasında öne çıkan bir faktördür. Federal sistemlere sahip ülkelerde federal ve yerel yönetimler ağırlıkta olurken merkezîyetçi eğilimlerin çoğunlukta olduğu birçok ülke de ise merkezi yönetim hâkim konumda-

dır. Bu araştırmaya konu olan altı Türk devletinin (Türkiye, Azerbaycan, KKTC, Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan) afet yönetim modeline bakıldığında merkezi yönetimin hâkim olduğu söylenilebilir. Afet yönetimin örgütsel yapısı, hangi finansman modelinin tercih edileceği, hangi aktörlerin yönetimde görev alacağı, bunların sorumluluğu gibi afet yönetiminin diğer boyutlarını da etkilemektedir.

2.1. Türkiye

Ülkemiz tektonik oluşumu, jeolojik ve meteorolojik yapısı nedeniyle doğa kaynaklı afet risklerine maruz kalma oranı yüksek olan bir ülkedir. Başta depremler olmak üzere, heyelan, sel, kaya düşmesi, çığ, kuraklık ve orman yangınları ülkemizde can ve mal kaybına ve doğa tahribatına neden olan başlıca doğa kaynaklı afetlerdir. Doğa kaynaklı tehlikelerle birlikte artan terör olayları, mülteci ve göç hareketleri, endüstriyel ve ulaşım kaynaklı kazalar, insan etkisi ile oluşan yangınlar gibi insan kaynaklı afetler gün geçtikçe artmaktadır (Tercan, 2021). INFORM Risk Yönetim Endeksi 2022 verilerine göre Türkiye'nin risk değeri 4.9'dur (The European Commission, 2022). Bu değer incelendiğinde ülkemiz "orta risk" grubundaki ülkeler arasında yer aldığı görülmektedir. Bu açıdan ülkemizde var olan ya da gerçekleşmesi muhtemel tehlikelerin etkin bir şekilde yürütülmesi önemlidir.

Afet yönetim sisteminin etkin bir şekilde yürütülmesi devletin asli sorumluluklarından biridir. Ülkemizde afet yönetimi anlayışında ve örgütsel yapılanmada en önemli dönüm noktası olarak 17 Ağustos 1999 Marmara Depremi olarak yer almaktadır. Bu dönem sonrasında afet yönetiminde çok başlılığı ortadan kaldırmak amacıyla afet ve acil durumlar ile sivil savunmaya yönelik hizmetleri yürütmekle görevli olan, Afet İşleri Genel Müdürlüğü, Sivil Savunma Genel Müdürlüğü ve Türkiye Acil Durum Yönetimi Genel Müdürlüğü lağvedilerek 2009 tarihli 5902 sayılı kanun ile Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD) kurulmuştur. Bu değişiklik ile ülkemizde afet yönetiminin örgütsel ve yasal yapısı oluşturulmuş ve afetlerin yönetiminde koordinasyon süreci tek elden yürütülmeye başlanmıştır. AFAD, ülkemizde afet ve acil durumlarda koordinasyon sürecinden, eğitim politikalarının oluşturulmasından ve bu konularda mevzuat düzenlemelerinin yapılmasından sorumludur (Büyükkaracıgan, 2016).

Afet ve acil durumlar ile sivil savunmaya yönelik faaliyetlerin ülke genelinde etkin ve verimli olarak gerçekleştirilmesi adına gerekli önlemlerin alınması ve afet ve acil durumlar öncesinde zarar azaltma ve hazırlık, afet ve acil durumlar sırasında yapılacak müdahale ve afet ve acil durumlar sonrasında gerçekleştirilecek iyileştirme faaliyetlerini yürüten kurum ve kuruluşlar arasında koordinasyonun sağlanması ve bu konulara yönelik

politikaların oluşturulması ve yürütülmesi Başkanlığın başlıca görevleri arasındadır. AFAD Başkanı, 2018 yılında yapılan değişiklikle Cumhurbaşkanlığı tarafından atanmaktadır. AFAD Başkanının bütünleşik afet yönetim sürecinde önemli görev ve sorumlulukları bulunmaktadır (Tercan, 2021). Son olarak 2022 yılında yapılan bazı düzenlemeler ile AFAD'ın merkez teşkilatı yeniden yapılandırıldı. Bu düzenlemeye göre Deprem ve Risk Azaltma Genel Müdürlüğü, Afetlere Müdahale Genel Müdürlüğü, Barınma ve Yapım İşleri Genel Müdürlüğü, Yönetim Hizmetleri Genel Müdürlüğü olarak 4 genel müdürlük kuruldu. Rehberlik ve Denetim Başkanlığı ile Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı'nın da yer aldığı 22 daire başkanlığı da oluşturulmuş oldu. Gerçekleştirilen bu değişimlerle aynı zamanda afet yönetiminde bir algı ve anlayış değişimi de yaşanmıştır. Afet öncesi, afet anı ve sonrası ile bütün olarak ele alınan bütünleşik bir afet yönetimi gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır.

2.2. Azerbaycan

Azerbaycan'ın coğrafi yapısının çeşitli ve aktif faylara sahip olması, çok ve yoğun akarsu şebekesinin varlığı, insanların neden olduğu iklim değişikliği ve orman örtüsünün tahrip edilmesi gibi etkiler muhtelif doğa kaynaklı afetlere sebep olmaktadır. Azerbaycan'ın arazi yapısı, iklimi, jeolojik yapısı ve tarih boyunca doğanın tahribatı doğa kaynaklı afetler konusunda yüksek potansiyele sahip olmasına neden olmuştur. Ülkede en sık ve yıkıma olan doğa kaynaklı afet, seller ve taşkınlardır. Daha sonra heyelanlar ve depremler gelmekte ve son yıllarda iklimsel değişimler, kullanılabilir temiz suyun azalması ve kuraklık tüm dünyada olduğu gibi Azerbaycan'ı da tehdit etmektedir. Azerbaycan için geçmişte yaşadığı diğer bir tehdit ise mülteci sorunu olmuştur. Dağlık Karabağ'ın Ermenilerce işgaliyle burada yaşayan insanlar, Bakü olmak üzere çeşitli bölgelere göç etmiş ve buralarda geçici yerleşmeler yaşanmıştır. Bu ani nüfus artışı devletin altyapı oluşturması konusunda yetersiz kalmasına sebep olmuş, geçici olarak devletin sahip olduğu bazı binalar bu insanlara tahsis edilmiş ama çözüm bulunamadığı için olumsuz şartlarda belli bir zaman içerisinde yaşamaya devam etmek zorunda kalmışlardır (Özdalkıran, 2010). İnsani krizlerin ve afetlerin risklerini ölçmek ve sıralayabilmek amacıyla oluşturulan Risk Yönetim Endeksi (INFORM) 2022 yılı verilerine göre Azerbaycan, Küresel Risk Endeksi'nde 5.9 endeks puanı ile "yüksek risk" grubundaki ülkeler arasında yer almaktadır (The European Commission, 2022).

Azerbaycan'da afet ve acil durum yönetimi bakanlık düzeyinde yürütülmektedir. 16 Aralık 2005 yılında Olağanüstü Haller Bakanlığı Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in emriyle kurulmuştur. Olağanüstü Haller Bakanlığı, halkın doğa kaynaklı afetlerden, teknoloji kaynaklı kazalardan, yangından korunması, ayrıca olağanüstü hadiselerin sonuçları-

nın ortadan kaldırılması konularını çözen, sivil savunma alanında devlet siyasetini uygulayan, kurtarma çalışmaları üzere merkezi ve yerel yürütme erki organlarının, diğer işletme ve teşkilatların faaliyetinin ilişkilendirilmesini sağlayan merkezi yürütme organıdır. Olağanüstü Haller Bakanlığı, sivil savunma işlevlerini düzenlemek ve uygulamak, acil durumlarda ve yangınlarda nüfusu ve bölgeleri korumak, acil durumları önlemek ve sonuçlarını yönetmek, su alanlarında insan hayatını korumak, endüstriyel faaliyetlerin, madencilik ve inşaat işlerinin teknik güvenliğini izlemek, devlet rezerv stoklarını (fonlarını) oluşturmaktır. Ayrıca doğa ve insan kaynaklı afetlerden veya terörist saldırılardan etkilenen stratejik tesisleri güvence altına almak ve acil durumlarda hızlı müdahale sağlamak ve insani yardımı yönetmekle sorumludur (FHN, 2005).

Türkiye ve Azerbaycan afet ve acil durum yönetim sistemleri karşılaştırıldığında bazı önemli benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır. Tablo 1’de iki ülke arasındaki benzerlikler ve farklılıklar kısaca açıklanmıştır.

Tablo 1. *Türkiye ve Azerbaycan’ın Afet Yönetim Modelinin Karşılaştırılması*

Benzerlikler	<ul style="list-style-type: none"> • Devlet kaynaklarını entegre etmek ve devlet kurumları arasında ve tüm idari seviyelerde yürütülen çalışmaları koordine etmek için merkezi hükümet düzeyinde birleşik bir acil durum yönetim birimi bulunmaktadır. • Son 20 yıl içerisinde afet yönetimi konusunda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. • Tüm tehlikeleri ve aşamaları kapsayan bütünlük bir sistem oluşturmak için büyük çabalar sarf edilmiştir. • Afet ve acil durum yönetiminde hiyerarşik yaklaşımın sınırları belirlenerek merkezi ve yerel örgütlenmenin, afet ve acil durum yönetimindeki rolleri tanımlanmıştır. • Ulusal düzeyde risk ve zararların azaltılması, müdahale vb. planlar bulunmaktadır. • Afet risk yönetimi açısından uluslararası gelişmelere bağlı olarak risklerin azaltılmasına yönelik çalışmalar mevcuttur.
Farklılıklar	<ul style="list-style-type: none"> • Azerbaycan’da afet ve acil durum yönetimi bakanlık düzeyindedir; Türkiye’de ise başkanlık düzeyindedir. • Azerbaycan’da afet ve acil durum yönetimi daha köklü bir örgüt yapısına sahipken; Türkiye’de ise yeni oluşmuş örgüt yapısı söz konusudur. • Risk yönetim endeksine göre Azerbaycan’ın küresel risk endeksi Türkiye’ye göre daha fazladır.

2.3. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC)

Akdeniz’de bir ada olan Kıbrıs, küresel ısınmanın etkisi altında daha da artan sıcak bir iklime sahiptir. Özellikle yaz aylarında orman yangınları çoğunlukla yaşanmaktadır. Ülkede pek çok (ev, arazi hasarı) hasa-

ra neden olan sel olayları da görülmektedir. Sel afetinin özünde, yağmur suyunu kontrol altına alacak güçlü bir altyapının olmamasıdır. Yağmur suyunu kontrol altına alacak ve koruyacak altyapı eksikliği, su kaynaklarının yetersiz olması nedeniyle kuraklığa neden olmakta ve KKTC’de büyük bir afet riskine neden olmaktadır. Ayrıca Kıbrıs, dünyadaki depremlerin % 15’inin meydana geldiği Türkiye, İspanya, Azerbaycan, Tunus, İran, Cezayir, Fas, Fransa, İtalya, Yunanistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan gibi ülkeleri kapsayan Alp-Himalaya deprem kuşağında yer almaktadır. Doğa kaynaklı afetlerin yanı sıra, KKTC’de insan kaynaklı afet riskleri de görülmektedir. Teknolojideki gelişmelere bağlı olarak endüstriyel alanlarda, kimyasal, biyolojik ve radyolojik maddelerle faaliyet gösteren kurumlar afete neden olabilecek risklere sahiptir. Öte yandan, Kıbrıs’ın jeopolitik konumu göz önüne alındığında, savaş riski de göz ardı edilemez. Orta Doğu’da terörist grupların ortaya çıkışı ve sahip oldukları kapasiteler, bölgedeki diğer devletlerin yanı sıra KKTC için de önemli bir tehdit oluşturmaktadır (Eker ve Yılmazbaşar, 2017). Kıbrıs’ın 2022 yılı Risk Yönetim Endeksi (INFORM) verilerine göre, Küresel Risk Endeksi’nde 2.9 endeks puanı ile “düşük risk” grubundaki ülkeler arasında yer almaktadır (The European Commission, 2022). Bu endekste Kıbrıs bir bütün olarak alınmış ve tüm ülke olarak bir değerlendirme yapılmıştır.

KKTC’de afet ve acil durum yönetimi başkanlık düzeyinde yürütülmektedir. 1976 yılında sivil savunmanın yeniden yapılandırılmasını içeren “Sivil Savunma (Değişiklik) Yasası” ile Başbakanlığa bağlı Sivil Savunma Teşkilat Başkanlığı kurulmuştur. Başkanlık, toplumdaki tüm kesimleri ortak bir paydada bir araya getirmeyi amaçlayarak, yaşanması muhtemel her türlü afete yönelik müdahale gücünün optimize edilmesinin yanında, günün gereklerine uygun afet yönetimi döngüsünün diğer aşamaları ile ilgili çalışmalar da yürütmektedir. Bununla birlikte toplumun afet acil durumlar ve sivil savunma ile ilgili; farkındalığının artırılması, alınması gerekli tedbirler ve uygulanacak doğru davranış biçimi hakkında bilinçlendirilmesi, afet risklerinin azaltılması, can ve mal kaybının en aza indirilmesi, afet ve acil durumlarda işbirliği içerisinde çalışılacak kurum, kuruluş ve sivil toplum kuruluşlarıyla işbirliği alanlarının geliştirilmesi ve ülkemizin tüm kaynakların tespiti, planlanması ve kullanılmasında koordinasyonu başarı ile gerçekleştirme sorumluluğu bulunmaktadır (SSTB, t.y).

Türkiye ve KKTC afet ve acil durum yönetim sistemleri karşılaştırıldığında bazı önemli benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır. Tablo 2’de iki ülke arasındaki benzerlikler ve farklılıklar kısaca açıklanmıştır.

Tablo 2. *Türkiye ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Afet Yönetim Modelinin Karşılaştırılması*

Benzerlikler	<ul style="list-style-type: none"> • Devlet kaynaklarını entegre etmek ve devlet kurumları arasında ve tüm idari seviyelerde yürütülen çalışmalarını koordine etmek için merkezi hükümet düzeyinde birleşik bir acil durum yönetim birimi bulunmaktadır. • Her iki ülkede bütünlük afet yönetimini dikkate alan bir yapıya göre sistemlerini oluşturmuştur. • Afetlere hazırlık konusunda ilgili yapılanma bir bütünlük içerisindedir ve her yönetim basamağı görev ve sorumluluğunun bilincinde olarak yasal bir çerçevede yürütülmektedir. • Afet ve acil durum yönetiminde hiyerarşik yaklaşımın sınırları belirlenerek merkezi ve yerel örgütlenmenin, afet ve acil durum yönetimindeki rolleri tanımlanmıştır. • Her iki ülkenin de ulusal düzeyde afet ve acil durum müdahale planı bulunmaktadır.
Farklılıklar	<ul style="list-style-type: none"> • Türkiye'nin afet risklerini azaltmaya yönelik yapmış olduğu faaliyetlerin daha ön planda olduğu söylenilebilir. • KKTC'de tek aktörlü afet yönetim sisteminin daha köklü bir örgüt yapısına sahipken; Türkiye'de ise yeni oluşmuş örgüt yapısı söz konusudur. • Risk yönetim endeksine göre Türkiye'nin küresel risk endeksi KKTC'ye göre daha fazladır.

2.4. Kırgızistan

Kırgızistan, Orta Asya'nın doğusunda, Tien Shan'ın batı ve orta kesiminde ve Pamirlerin kuzey kesiminde yer alan denize kıyısı olmayan bir ülkedir. Çin, Kazakistan, Tacikistan ve Özbekistan ile komşudur. Kırgızistan'ın toprak bütünlüğü 199,9 kilometredir ve bunun %5,5'i ormanlık alan, %4,4'ü su, %53,5'i ise tarım arazisinden oluşmaktadır. Kırgızistan toprakları iki dağ sırasının içinde yer almakta ve devlet sınırları çoğunlukla sıradağların tepeleri boyunca uzanmaktadır. Kırgızistan'da dağ yamaçlarında ki kalıntılar ve çeşitli iklim bölgeleri, daha önce yaşanmış afet ve acil durumların aktivitesini tanımlar. Dünyada yaygın olarak görülen 70 çeşitli doğa kaynaklı tehlikelerin Kırgızistan'da 20'den fazlasının yaşandığı ve en tehlikelisinin sel olduğu ifade edilmektedir. Bölgede çamur kaymaları, deprem, kasırga, şiddetli rüzgârlar, çığ, heyelan vb. tehlikeler sıklıkla görülmektedir (ADRC, 2012). Son yıllarda özellikle sel olmak üzere heyelan ve depremler yaşanmıştır. Kırgızistan'ın 2022 yılı Risk Yönetim Endeksi (INFORM) verilerine göre, Küresel Risk Endeksi'nde 3.3 endeks puanı ile "düşük risk" grubundaki ülkeler arasında yer almaktadır (The European Commission, 2022).

Kırgızistan'da afet ve acil durum yönetimi bakanlık düzeyinde yürütülmektedir. 4 Mart 1996 tarihinde Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti bünyesindeki Acil Durumlar ve Sivil Sa-

yunma Devlet Komisyonu, Acil Durumlar ve Sivil Savunma Bakanlığı'na dönüştürüldü. Bu bakanlık 15 Ekim 2005 tarihinde ise Acil Durumlar Bakanlığı olarak düzenlendi. Acil Durumlar Bakanlığı, acil durumların önlenmesi, insanların ve ulusal mülkiyetin korunması ve bir afet durumunda ekonomik nesnelere istikrarının artırılması için önlemler almaktan sorumlu bağımsız bir kurumsal yapıdır. Acil Durumlar Bakanlığı, Kırgız Cumhuriyeti'nin sivil koruma, yangından korunma, nükleer ve radyasyon güvenliği ve meteoroloji alanındaki yürütme makamlarının bir hükümet organıdır. Bakanlığın faaliyetleri bir bütün olarak doğa kaynaklı tehlikelerin, teknolojik süreçlerin ve olayların tahmin edilmesini, olay planlaması, sivil koruma, önleme, barış ve savaş zamanında acil durum koşulları, organizasyon, arama ve kurtarma, acil müdahale uygulamalarını yerine getirme gibi önemli sorumlulukları vardır (EKM, t.y.).

Türkiye ve Kırgızistan afet ve acil durum yönetim sistemleri karşılaştırıldığında bazı önemli benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır. Tablo 3'de iki ülke arasındaki benzerlikler ve farklılıklar kısaca açıklanmıştır.

Tablo 3. *Türkiye ve Kırgızistan'ın Afet Yönetim Modelinin Karşılaştırılması*

Benzerlikler	<ul style="list-style-type: none"> • Devlet kaynaklarını entegre etmek ve devlet kurumları arasında ve tüm idari seviyelerde yürütülen çalışmalarını koordine etmek için merkezi hükümet düzeyinde birleşik bir acil durum yönetim birimi bulunmaktadır. • Son 20-30 yıl içerisinde afet yönetimi konusunda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. • Tüm tehlikeleri ve aşamaları kapsayan bütünlük bir sistem oluşturmak için büyük çabalar sarf edilmiştir. • Afet ve acil durum yönetiminde hiyerarşik yaklaşımın sınırları belirlenerek merkezi ve yerel örgütlenmenin, afet ve acil durum yönetimindeki rolleri tanımlanmıştır. • Ulusal düzeyde risk ve zararların azaltılması, müdahale vb. planlar bulunmaktadır. • Afet risk yönetimi açısından uluslararası gelişmelere bağlı olarak risklerin azaltılmasına yönelik çalışmalar mevcuttur.
Farklılıklar	<ul style="list-style-type: none"> • Kırgızistan'da afet ve acil durum yönetimi bakanlık düzeyindedir; Türkiye'de ise başkanlık düzeyindedir. • Kırgızistan'da afet ve acil durum yönetimi daha köklü bir örgüt yapısına sahipken; Türkiye'de ise yeni oluşmuş örgüt yapısı söz konusudur. • Risk yönetim endeksine göre Kırgızistan'ın küresel risk endeksi Türkiye'ye göre daha azdır.

2.5. Özbekistan

Özbekistan, Orta Asya'nın kalbinde yer almaktadır. Kuzeyinde Kazakistan, güneyinde Afganistan ve Türkmenistan, doğusunda Tacikistan ve Kırgızistan ile komşudur. Özbekistan 447.400 kilometrekare yüzölçümüne sahiptir. Yüzölçümü bakımından dünyanın en büyük 56. ülkesi, nüfus

bakımından ise 42. ülkesidir. Özbekistan, Orta Asya'nın en büyük devletlerinden biridir ve diğer dördüne de sınırı olan tek Orta Asya devletidir. Özbekistan'ın ana kısmı ovalarla kaplıdır (toplam alanın yaklaşık beşte dördü). En önemlilerinden biri de Turan ovasıdır. Ülkenin doğusunda ve kuzeydoğusunda, ülkenin en yüksek zirvesi 4.643 m olan Than-Shang ve Pamir sıradağları bulunur. Ülke arazinin çoğu çöl ile kaplıdır. Bu nedenle arazinin sadece yüzde 10'u ekilebilir. Özbekistan'ın orta kısmının kuzeyinde dünyanın en büyük çöllerinden biri olan Qyzylqum bulunmaktadır. Özbekistan, depremler ve diğer doğa kaynaklı afetler nedeniyle önemli ölçüde can ve mal kaybına uğrayan ülkeler arasında üst sıralarda yer almaktadır. Orta Asya'da sismik açıdan en aktif bölgelerden biri olan Özbekistan, 8 ila 10 şiddetindeki depremlerle sarsılmaktadır. Sismik kırılgenliğine ek olarak Özbekistan, mevsimsel seller ve kuraklık dönemleriyle tarım sektörünü etkileyen hidro-meteorolojik tehlikelerden de etkilenmektedir. Heyelan, çekirge istilaları ve çığlardan kaynaklanan diğer tehlikeler de Özbekistan nüfusunun yaşamlarını ve geçim kaynaklarını etkilemektedir (ADRC, 2015). Ülkede son yıllarda sel, heyelan, deprem ve kuraklık gibi doğa kaynaklı afetler yaşanmıştır. Özbekistan'ın 2022 yılı Risk Yönetim Endeksi (INFORM) verilerine göre, Küresel Risk Endeksi'nde 3.1 endeks puanı ile "düşük risk" grubundaki ülkeler arasında yer almaktadır (The European Commission, 2022).

Özbekistan'da afet ve acil durum yönetimi bakanlık düzeyinde yürütülmektedir. 1992 tarihinde Sivil Koruma ve Acil Durum Yönetimi eğitim merkezi kurulmuş ve 1996 yılına kadar faaliyet göstermiştir. 16 Ağustos 1995'de Cumhurbaşkanı'nın önerisi ile Acil Durumlar Bakanlığı'nın kurulmasına karar verilmiş ve 4 Mart 1996 yılı itibariyle Cumhurbaşkanı kararnamesiyle Acil Durumlar Bakanlığı kurulmuştur. Acil Durumlar Bakanlığı, acil durumların ortadan kaldırılması, bireylerin yaşam ve sağlığının, maddi ve manevi değerlerin korunması, ayrıca barış ve askeri zamanlarda acil durumlar ortaya çıktığı vakit sonuçlarının sona erdirilmesi ve zararın azaltılması alanında devlet politikasının geliştirilmesi ve uygulanması, acil durumların önlenmesi ve bu tür durumlarda eylemlerin yönetimi için devlet sisteminin organizasyonu ve işleyişinin sağlanması, sivil savunmaya liderlik edilmesi, nüfusun ve milli servetin korunması, kazaların, afetlerin ve doğa kaynaklı afetlerin neden olduğu acil durumların önlenmesi ve ortadan kaldırılmasına ilişkin bakanlıklar, kurumlar, bakanlar kurulu ve hükümetlerin faaliyetlerinin koordine edilmesi vb. sorumlulukları bulunmaktadır (FVV, t.y).

Türkiye ve Özbekistan'da afet ve acil durum yönetim sistemleri karşılaştırıldığında bazı önemli benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır. Tablo 4'de iki ülke arasındaki benzerlikler ve farklılıklar kısaca açıklanmıştır.

Tablo 4. *Türkiye ve Özbekistan'ın Afet Yönetim Modelinin Karşılaştırılması*

Benzerlikler	<ul style="list-style-type: none"> • Devlet kaynaklarını entegre etmek ve devlet kurumları arasında ve tüm idari seviyelerde yürütülen çalışmalarını koordine etmek için merkezi hükümet düzeyinde birleşik bir acil durum yönetim birimi bulunmaktadır. • Her iki ülkede bütünlük afet yönetimini dikkate alan bir yapıya göre sistemlerini oluşturmuştur. • Afetlere hazırlık konusunda ilgili yapılanma bir bütünlük içerisindedir ve her yönetim basamağı görev ve sorumluluğunun bilincinde olarak yasal bir çerçevede yürütülmektedir. • Afet ve acil durum yönetiminde hiyerarşik yaklaşımın sınırları belirlenerek merkezi ve yerel örgütlenmenin, afet ve acil durum yönetimindeki rolleri tanımlanmıştır. • Her iki ülkenin de ulusal düzeyde afet ve acil durum müdahale planı bulunmaktadır.
Farklılıklar	<ul style="list-style-type: none"> • Özbekistan'da afet ve acil durum yönetimi bakanlık düzeyindedir ve bölgesel yapılanma söz konusudur; Türkiye'de ise başkanlık düzeyindedir. • Özbekistan'da tek aktörlü afet yönetim sisteminin daha köklü bir örgüt yapısına sahipken; Türkiye'de ise yeni oluşmuş örgüt yapısı söz konusudur. • Risk yönetim endeksine göre Özbekistan'ın küresel risk endeksi Türkiye'ye göre daha azdır.

2.6. Kazakistan

Avrupa'yı Asya'dan ayıran hat olarak kabul edilen Ural Nehri'nin her iki yakasına uzandığından dolayı Kazakistan, iki kıtada toprakları olup dünyada denize kıyısı olmayan kıtalararası ülkelerden bir tanesidir. 2.7 milyon km² yüzölçümüne sahip olan Kazakistan, dünyanın en büyük dokuzuncu ve kara ile çevrili en büyük ülkesidir. Kazakistan'ın kuzeyinde Rusya, güneyinde Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan, doğusunda ise Çin bulunmaktadır. Kazakistan toprakları batıdan doğuya Hazar Denizi'nden Altay Dağları'na, kuzeyden güneye Batı Sibiryaya ovalarından, Orta Asya'nın vahalarına ve çöllerine kadar uzanmaktadır. Yaklaşık 804.500 km² bir alana sahip Kazak bozkır, ülkenin üçte birini kaplar ve dünyanın en büyük kuru bozkır bölgesi olarak bilinmektedir (URL, 1). Kazakistan, çeşitli doğa ve insan kaynaklı tehlikelere maruz kalmaktadır. Fırtına, heyelan ve yamaç çökmesi, sel, salgın hastalıklar, aşırı sıcaklıklar, depremler ve orman yangınları Kazakistan'daki yaşanan başlıca afetlerdir. Kazakistan'ın 2022 yılı Risk Yönetim Endeksi (INFORM) verilerine göre, Küresel Risk Endeksi'nde 1.8 endeks puanı ile “çok düşük risk” grubundaki ülkeler arasında yer almaktadır (The European Commission, 2022).

Kazakistan'da afet ve acil durum yönetimi bakanlık düzeyinde yönetilmektedir. 30 Eylül 2004 tarihinde Cumhurbaşkanı kararnamesiyle Acil Durumlar Bakanlığı kurulmuştur. Acil Durumlar Bakanlığı, doğa ve insan kaynaklı tehlikelerin önlenmesi ve ortadan kaldırılması, sivil sa-

vunma, yangın ve endüstriyel güvenlik, devlet malzeme rezervinin oluşturulması ve geliştirilmesi, devlet sivil koruma sisteminin işleyişinin ve daha da geliştirilmesinin sağlanması, yangın önleme ve söndürme organizasyonunu yönetme gibi sorumlulukları vardır (MES, t.y).

Türkiye ve Kazakistan afet ve acil durum yönetim sistemleri karşılaştırıldığında bazı önemli benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır. Tablo 5’de iki ülke arasındaki benzerlikler ve farklılıklar kısaca açıklanmıştır.

Tablo 5. Türkiye ve Kazakistan’ın Afet Yönetim Modelinin Karşılaştırılması

Benzerlikler	<ul style="list-style-type: none"> • Devlet kaynaklarını entegre etmek ve devlet kurumları arasında ve tüm idari seviyelerde yürütülen çalışmalarını koordine etmek için merkezi hükümet düzeyinde birleşik bir acil durum yönetim birimi bulunmaktadır. • Son 20 yıl içerisinde afet yönetimi konusunda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. • Tüm tehlikeleri ve aşamaları kapsayan bütünlük bir sistem oluşturmak için büyük çabalar sarf edilmiştir. • Afet ve acil durum yönetiminde hiyerarşik yaklaşımın sınırları belirlenerek merkezi ve yerel örgütlenmenin, afet ve acil durum yönetimindeki rolleri tanımlanmıştır. • Ulusal düzeyde risk ve zararların azaltılması, müdahale vb. planlar bulunmaktadır. • Afet risk yönetimi açısından uluslararası gelişmelere bağlı olarak risklerin azaltılmasına yönelik çalışmalar mevcuttur.
Farklılıklar	<ul style="list-style-type: none"> • Kazakistan’da afet ve acil durum yönetimi bakanlık düzeyindedir; Türkiye’de ise başkanlık düzeyindedir. • Kazakistan’da afet ve acil durum yönetimi daha köklü bir örgüt yapısına sahipken; Türkiye’de ise yeni oluşmuş örgüt yapısı söz konusudur. • Risk yönetim endeksine göre Kazakistan’ın küresel risk endeksi Türkiye’ye göre çok daha azdır.

3. Sonuç

Devletin asli sorumluluğu olarak afet ve acil durum yönetimi, dört ülkede (Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan) bakanlık düzeyinde yönetilirken, 2 ülkede ise (Türkiye ve KKTC) başkanlık düzeyinde yürütülmektedir. Teşkilat yapısı açısından özellikle 2000’li yıllar itibarıyla oluşturulan bir yapı vardır. Afet mevzuatı açısından sivil savunma kanunu, afet ve acil durum müdahale planı, risk azaltma planı vb. yasalar söz konusudur. Merkezi bir yönetim yaklaşımına sahip afet ve acil durum yönetimi bulunmaktadır. Ancak Kazakistan, Özbekistan ve KKTC’nde bölgesel birimler de ön plandadır. Afet risk yönetimi açısından uluslararası gelişmelere bağlı olarak risklerin azaltılmasına yönelik çalışmalar mevcuttur. Afetlere hazırlık konusunda halkın afetler konusunda duyarlı olduğu ve farkındalık oluşturma çabalarının devam ettiği söylenebilir.

Araştırılan dört Türk devletinin afet ve acil durum yönetim sistemi açısından ülkemize kıyasla bazı önemli avantajları bulunmaktadır. Bakanlık düzeyinde bir yönetim şeklinin olması, köklü bir teşkilat yapısının varlığı ve bölgesel bir yapılanmanın olması, afet risk yönetiminin daha ön planda olması önemli avantajlardır. Bu bilgilerden yola çıkarak bazı önemli çıkarımlar yapmak mümkündür. 2009 yılında Afet İşleri Genel Müdürlüğü, Sivil Savunma Genel Müdürlüğü ve Türkiye Acil Durum Yönetimi Genel Müdürlüğü lağvedilerek Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı'nın kurulmasıyla çok aktörlü karmaşık yapıdan tek aktörlü ve düzenli bir örgütsel sisteme geçilmesi ülkemiz açısından önemli bir adımdır. Ancak afet ve acil durumların ortak mücadeleye, ortak akılla, eş güdümlü, yerel ve bölgesel yönetim anlayışı doğrultusunda bir başkanlık altında değil yukarıda bahsedilen dört Türk devletinde olduğu gibi bakanlık düzeyinde yürütülmesi büyük önem arz etmektedir. Bu bakanlık, genel müdürlük ya da başkanlık olarak geçmişte elde edilen tecrübeler doğrultusunda ve günün şartlarına göre oluşturulması gerekliliktir. Son olarak ülkemizde her ne kadar afet müdahale süreçleri gelişmiş olsa da afet risklerinin azaltılması çok daha önemlidir. Bu anlamda uluslararası afet risklerini azaltma politikaları doğrultusunda ülkemizde önemli afet risk azaltma çalışmalarının büyük bir özveriyle toplumun da katılımıyla yapılması çok önemlidir.

KAYNAKÇA

- Alzahmi, M. H. (2015). The collaborative risk assessment environment in disaster management. (Ph.D). University Of Salford, 20 Ocak 2023 tarihinde <http://usir.salford.ac.uk/id/eprint/38030/> adresinden erişildi.
- Asian Disaster Reduction Countries (ADRC). (2012). Country Report 2012. 27 Şubat 2023 tarihinde https://www.adrc.asia/countryreport/KGZ/2012/KGZ_CR2012A.pdf adresinden erişildi.
- Asian Disaster Reduction Countries (ADRC). (2015). Country Report 2015. 28 Şubat 2023 tarihinde https://www.adrc.asia/countryreport/UZB/2015/FY2015A_UZB_CR.pdf adresinden erişildi.
- Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyi. (2005). Activity fields. 01 Şubat 2023 tarihinde <https://www.fhn.gov.az/index.php?eng/menu/20> adresinde erişildi.
- Berktaş, N., Kara, B. Y. & Karaşan, O. E. (2016). Solution methodologies for debris removal in disaster response. EURO Journal on Computational Optimization, 4(3), 403-445.
- Büyükkaracığan, N. (2016). Türkiye’de yerel yönetimlerde kriz ve afet yönetim çalışmalarının mevzuat açısından değerlendirilmesi. Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi, 12, 195-219.
- Chan, E. Y. Y. & Ho, J. Y. (2018). Urban community disaster and emergency health risk perceptions and preparedness. In science and technology in disaster risk reduction in Asia (pp. 95-110). Cambridge: Academic Press.
- Coppola, D.P. (2015). Introduction to international disaster management. Elsevier. USA.
- Cretney, R. M. (2016). Local responses to disaster. Disaster Prevention and Management, 25(1), 27-40.
- Deshmukh, R., Rodrigues, L. L. R. & Krishnamurthy, G. R. (2008). Earthquake risk and knowledge management, Journal of Knowledge Management Practice, Vol. 9 No. 3.
- Eker, Y., & Yılmazbaşar, M. (2017). Afet risklerinin azaltılması hedefiyle Sivil Savunma Teşkilatı Başkanlığı’nın “gençlerle afete dirençli toplum projesi”. Uluslararası Afet Yönetimi Sempozyumu ve Ulusal Afet Yönetimi Çalıştayı. Kıbrıs.
- European Commission. (2022). INFORM global risk index 2022. 30 Ocak 2023 tarihinde Inform İndeks: <https://drmkc.jrc.ec.europa.eu/inform-index> adresinden erişildi.
- Favqulodda Vaziyatlar Vazirlığı (FVV). Favqulodda vaziyatlar vazirligining tashkil etilish tarixi. 28 Şubat 2023 tarihinde <https://web.archive.org/web/20170509164015/http://fvv.uz/uz-history> adresinden erişildi.
- Genç, F. N. (2021). Afet yönetimi. Nobel akademik Yayıncılık. Ankara.

- Gireesh Kumar, P., Tejaswini, V., Kesava Rao, P. & Jaya Shankar, G. (2021). Disaster mitigation and its strategies in a global context - a state of the art. *Materials Today: Proceedings*, 45, 6488-6492.
- Gougelet, R. M. (2016). Disaster mitigation. In *ciottone's disaster medicine (Second Edition)* (pp. 160-166). Philadelphia: Elsevier.
- Hagelsteen, M. & Burke, J. (2016). Practical aspects of capacity development in the context of disaster risk reduction. *International journal of disaster risk reduction*, 16, 43-52.
- IFRC. (2000). Introduction to disaster preparedness. 26 Ocak 2023 tarihinde https://www.preventionweb.net/files/2743_Introdp.pdf adresinden erişildi.
- Kutluk, E. (2013). Afet yönetiminin yerel seviyede uygulanabilirliği: belediye merkezli yönetim modeli. *Şehir ve Düşünce Dergisi*, 2(1), 127-136.
- Labadie, J. R. (2008). Auditing of post-disaster recovery and reconstruction activities. *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 17(5), 575-586.
- Ministry for Emergency Situations (MES). About the Ministry. 1 Mart 2023 tarihinde <https://www.gov.kz/memleket/entities/emer/about?lang=en> adresinden erişildi.
- Oloruntoba, R., Sridharan, R. & Davison, G. (2018). A proposed framework of key activities and processes in the preparedness and recovery phases of disaster management. *Disasters*, 42(3), 541-570.
- Özdalkıran, A. E. (2010). Azerbaycan'da doğal afetler ve etkileri, Yayınlanmamış YL. Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası Coğrafyası Anabilim Dalı, İstanbul.
- Perry, M. (2007). Natural disaster management planning. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 37(5), 409-433.
- Rouhanizadeh, B., & Kermanshachi, S. (2020). Post-disaster reconstruction of transportation infrastructures: Lessons learned. *Sustainable Cities and Society*, 63, 102505.
- Scott, Z., Few, R., Leavy, J., Tarazona, M., Wooster, K. & Avila, M. F. (2015). Strategic research into national and local capacity building for disaster risk management. 28 Ocak tarihinde <https://www.opml.co.uk/files/Publications/8429-disaster-risk-management/strategic-research-report.pdf?noredirect=1> adresinden erişildi.
- Sivil Savunma Teşkilatı Başkanlığı (SSTB). Sivil savunma teşkilatı başkanlığının tarihçesi. 03 Şubat 2023 tarihinde <https://sivilsavunma.gov.ct.tr/KURUM-SAL/TAR%C4%B0H%C3%87E> adresinden erişildi.
- Su, Y. & Le Dé, L. (2020). Whose views matter in post-disaster recovery? A case study of “build back better” in Tacloban City after Typhoon Haiyan. *International journal of disaster risk reduction*, 51, 101786.
- Tercan, B. (2021). Bütünleşik afet yönetimi ve Türkiye ile bazı ülkelerin afet yö-

netim sistemlerinin karşılaştırılması. Disiplinlerarası afet risk yönetimi çalışmaları (1. baskı) içinde, (ss.1-16). Ankara: Gazi Kitabevi.

UNISDR. (2009). Terminology on disaster risk reduction. 22 Ocak 2023 tarihinde <https://www.undrr.org/publication/2009-unisdr-terminology-disaster-risk-reduction> adresinde erişildi.

URL 1: <https://web.archive.org/web/20170205233745/http://www.parlam.kz/en/kazakhstan> (2023).

Yaman, F., Ayrancı, E. ve Helvacıoğlu, İ. H. (2020) Türkiye'nin ulusal afet ve acil durum yönetim sisteminin mevcut hali ve yeni bir yönetim modeli önerisi. Resilience, 205-220.

Өзгөчө кырдаалдар министрлиги (ЕКМ) Министрлик жөнүндө. 27 Şubat 2023 tarihinde <https://mchs.gov.kg/o-ministerstve/> adresinden erişildi.

BÖLÜM 22

ÜRETİM PERFORMANSINA ETKİ EDEN FAKTÖRLERİN MALİYET PERFORMANSI ÜZERİNDE ETKİSİNİN YAPISAL EŞİTLİK MODELİ İLE İNCELENMESİ¹

Metin BAYRAM²

Hasan ŞAHİN³

Bayram TOPAL⁴

---

1 Araştırmada kullanılan veriler araştırmanın yazarlarından olan, danışmanlığını Prof. Dr. Bayram Topal'ın yaptığı, "Tedarik zincirinde bilgi paylaşımının işletme performansına etkileri" isimli, Hasan Şahin'in doktora tezinden alınmıştır.

2 Dr. Öğretim Üyesi. Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, Sakarya, Türkiye, ORCID: 0000-0002-9483-7850

3 Doç. Dr. Bursa Teknik Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Endüstri Mühendisliği Bölümü, Bursa, Türkiye ORCID: 000-0002-8915-000X

4 Prof. Dr. Sakarya Üniversitesi, Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, Sakarya, Türkiye, ORCID: 000-0002-3521-4266

1. GİRİŞ

Günümüzde teknolojik gelişmeler ve küreselleşmenin etkisiyle tüm sektörlerde yaşanan yoğun rekabet ortamında pazardan pay kapma yarışında olan firmalar varlıklarını ve karlılıklarını sürdürebilmek için müşterilerine yenilikçi, farklı yaklaşım ve stratejilerle ürün ve hizmet sunma yarışı içerisine girmişlerdir (Yeşil, 2010). Bu noktada firmaların dikkatini çeken tedarik zinciri yönetimi, etkili bir iş felsefesi olarak son zamanlarda uygulayıcılar ve araştırmacıların gündemine girmiş bulunmaktadır (Şahin ve Topal, 2019). Bu iş felsefesi ile bilgiye kolay ulaşılması, teknolojik gelişmelerin ve dünyanın her yerinde her sektörde yeni yeni firmaların faaliyete geçmesi, tüm sektörlerde küresel ölçekte kıyasıya bir rekabet ortamı doğurmuştur (Tekin ve Zerenler, 2000). Müşteri istek ve beklentilerine uygun olarak rakiplerinden daha düşük maliyetle, daha kaliteli ürün ve hizmetleri sunan firmalar rekabette öne geçmektedirler.

Kıyasıya rekabetin yaşandığı rekabetçi ortamlarda faaliyet gösteren firmaların performanslarını ölçmesi ve değerlendirmesi, buldukları sektördeki rekabetçi konumlarının belirlenmesi sorunların ana nedenlerinin teşhis edilmesi açısından hayati önem taşımaktadır. Günümüz dünyasında rakiplerinden daha üstün özelliklere sahip kaliteli, daha düşük maliyetli, zamanında ve eksiksiz teslimat yapan ve müşteri istek ve beklentilerindeki değişimlere daha hızlı cevap verebilen firmalar ayakta kalırken, bunu başaramayanlar yok olup gitmektedir. Müşteri ilişkileri yönetimi, tedarik zinciri yönetimi, lojistik ve satış sonrası hizmetlerini etkin sunmasının da bir sonucu olarak müşterilerini elde tutup yeni yeni müşterilerini portföyüne katmayı başaran firmalar bu yarışta ayrılmaktadır.

Küreselleşen ve korkunç rekabetinin yaşandığı dünyamızda işletmelerin varlıklarını devam ettirebilmek rakiplerinden farklı, yenilikçi, kaliteli ve düşük maliyetli ürün ve hizmet üretmek için üretim sistemlerinde de farklı ve yenilikçi bakış açılarına sahip olmak durumundadır (Yorgancılar, 2011). Üretim sistemleri yapısı itibarıyla tesis içi taşımalar, bekleme, envanter içi stoklar ve benzeri ürüne katma değer sağlamayan çok sayıda israf unsurunu içinde barındırmaktadır. Üretimde sıfır stok ve sıfır hata ilkesiyle her türlü israf unsurunun ve katma değer üretmeyen işlemlerin ortadan kaldırıldığı modern üretim sistemleri Japon Toyota firması tarafından tanıtılarak tüm dünyada yaygın bir şekilde uygulanmaya başlamıştır. Odak noktası müşteri memnuniyeti olan, şirketin varlığı ve karlılığı sürdürülebilir olacak sistemlerin kurulmasını esas alan bu modern üretim sistemi, yalın üretim sistemleri veya Toyota üretim sistemleri olarak adlandırılmaktadır (Türkan, 2010). Dolayısıyla her türlü israf unsurunun ve katma değer üretmeyen faaliyetlerin ortadan kaldırıldığı bu üretim sistemlerinde kullanılan sürekli iyileştirme (Kaizen), tam zamanında üretim, altı sigma, istatistiksel proses kontrol ve benzeri toplam kalite yönetimi

araç ve tekniklerini sayesinde ucuz ve kaliteli ürünlerin üretilmesi imkân dahilinde olmuştur (Dalğar vd., 2010).

Rekabetçi nedenlerle, tedarikçi firmalarından düşük kalite ve maliyetle ürün ve hizmet satın alarak üretimlerini gerçekleştiren işletmeler; kendi üretim süreçlerinde daha fazla fire oranı, yeniden işlemler nedeniyle daha fazla işçilik ve işlem süresi ve garanti kapsamında ürün iadesi gibi başarısızlık maliyetleri ile karşı karşıya kalarak daha yüksek maliyetlere katlanmak durumundadır (Huo, 2012).

Teknoloji gelişmelerinde etkisiyle piyasa şartların çok değişken olduğu, müşteri istek ve beklentilerinin sürekli değiştiği, çevre koşulların belirsiz olduğu ortamlarda tüm sektörlerde yaşanan yoğun rekabetin de etkisiyle esneklik, işletmeler için önemli bir rekabet unsuru olarak görülmeye başlamıştır (Vatansever, 2010). Esneklik, üretim sisteminin içinde yapılabileceği gibi üretim sistemi dışında gerçekleşen değişikliklere karşı hızlı ve doğru karşılık verme yeteneği olarak görülmektedir (Garavelli, 2003). Üretim esnekliği, müşteri taleplerini karşılama yeteneğinin daha fazla olması, pazardaki değişimlere hızlı uyum sağlayarak rekabet baskılarına cevap verme olarak ifade edilebilmektedir (Slack, 2005). Üretimde esneklik kapsamına giren konular şunlardır; üretim miktarını çabuk bir biçimde artırma ya da azaltma, üretim tesisini yeni ürün üretimine hızlı bir şekilde uyarlayabilme, hazırlık ve işlem sürelerinin kısaltılması, çizelgelemede değişikliğe gidilebilmesi ve müşteri taleplerine üretim tesisini hızlı bir şekilde uyarlayabilmedir (Eren, Alpkan ve Erol, 2005).

Teslimat performansı müşteri memnuniyeti açısından en önemli kriterlerden birisidir (Aktan, 2009). Ürün veya hizmetin teslimatı denilince ilk akla ürünün müşterinin istediği zamanda teslim edilmesi gelmektedir. Erken veya geç ürün veya hizmet teslimi müşterilerin arzulamadığı bir durumdur. Özellikle rekabetin çok yoğun olduğu sektörlerde faaliyet gören işletmelerin varlıklarını sürdürebilmesi; değişen müşteri istek beklentilerine çevik ve hızlı cevap verebilmesi, ürün ve hizmet kalitesi yanında teslim hızlarını iyileştirmesi ve maliyetlerini düşürülmesine bağlıdır (Kabadayı, 2002). İşletmelerin üretim birimlerinin temel amacı ürün ve hizmetlerinin kalite ve teslimat süreçlerini iyileştirmeleri, fire oranları ve katma değer üretmeyen işlemler eleminde edilerek maliyetlerini düşürülmesini sağlamaktır.

Literatürde üretim performansına etki eden faktörlerin neler olabileceğine dair çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu faktörlerden en öne çıkanları kalite, esneklik, teslimat hızı (süreci) ve maliyettir. Firmalar rakiplerinin önüne geçmek için bu faktörlerin birine veya birkaçına odaklanarak karlılıklarını ve varlıklarını sürdürmek istemektedir. Ancak bu faktörler arasında dengeyi kurmak o kadar kolay değildir. Örneğin bazı firmalar

kaliteye odaklandıklarında maliyetlerini rekabetçi düzeye çekememektedirler. Ancak yalın üretim (toplam kalite) felsefesini belirlemiş firmalar bu dört boyut arasında bir denge kurabilmeyi başaramışlardır. Bir başka deyişle bir üretim yeteneğinin iyileştirilmesi diğer yeteneklerin de iyileşmesine katkı sağlamakta ve firmaların üretim performansına kümülatif fayda sağlamaktadır. Örnek vermek gerekirse, yalın üretim (toplam kalite) uygulamalarıyla gereksiz, katma değer sağlamayan işlemler elimine edilerek, fire ve israfın önüne geçilerek, sıfır hata ilkesi ve sıfır stok ile tam zamanında üretim yapılarak ürün kalitesi iyileştirilirken maliyetler düşürülebilmektedir (Ferfows ve De Meyer, 1990).

Yukarıda belirtilen açıklamalar çerçevesinde bu araştırmanın ana problemini, rakiplerine kıyasla daha kaliteli, daha güvenilir, değişen pazar koşullarına daha hızlı yanıt veren, ürün ve hizmetlerini müşterinin istediği zaman ve sayıda teslim edebilen firmalar tüm bunlara rağmen daha düşük maliyetlerle bunu nasıl gerçekleştirebiliyor sorusuna cevap aramak oluşturmaktadır. Bu çalışmada üretim performansına etki eden toplam kalite uygulamaları, üretim esnekliği, teslimat sürecinin ile işletmenin maliyet performansı arasındaki nedensellik ilişkileri ampirik olarak incelenmektedir. Bu amaçla çalışmada kullanılan boyutlar arasında nedensellik ilişkisine göre bir yapısal eşitlik modeli tasarlanmıştır. Daha açık olarak aşağıdaki nedensellik ilişkilerin varlığı ampirik olarak sorgulanmaktadır;

- Üretim Esnekliği ile teslimat süreci arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Üretim Esnekliği ile maliyet performansı arasında teslimat süreci üzerinden dolaylı olarak anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Toplam kalite uygulamaları ile teslimat süreci arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Toplam kalite uygulamaları ile maliyet performansı arasında teslimat süreci üzerinden dolaylı olarak anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Teslimat Süreci ile maliyet performansı arasında istatistiksel olarak doğrudan anlamlı bir ilişki var mıdır?

Bu çalışma için yapılan literatür çalışması üretim performansını oluşturan bileşenler arasındaki nedensellik ilişkilerini gösteren çalışmaların sınırlı olduğunu göstermektedir. Bu itibarla, bu çalışma literatürdeki bu boşluğu doldurma amacına hizmet edeceği düşünülmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE HİPOTEZLER

Üretim performansının boyutlarının neler olabileceği noktasında ilk çalışma Skinner (1969) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda Skinner (1969) operasyonel yöneticilerin esneklik, kalite, maliyet ve zamana

odaklanıp rekabet avantajına sahip olabileceklerini düşünmektedir (Yavuz, 2010). Daha sonra üretim performansının boyutlarının neler olabileceğine dair çalışmalar literatürde yer almaya başlamıştır. Bunlardan Rosenfield, Shapiro and Bohn (1985) üretim performansının boyutlarını maliyet ve teslim süresi ile sınırlamıştır. Corbett ve Van Wassenhove (1993) maliyet ve teslim süresine ilave olarak kalite boyutunu da eklemiştir. Ancak buradaki zaman boyutu yenilik ve esneklik boyutlarını da içermektedir (Yavuz, 2010). Flynn vd. (1996) maliyet, teslim süresi, kalite boyutlarına verimlilik boyutunu da ilave ederek üretim performansını ölçmüştür. Filippini vd. (1998) üretim performansı boyutları olarak kalite, zaman ve ekonomiklik (maliyet) olarak tanıtmıştır. Ahmad ve Dhafir (2002) ise kalite, maliyet (fiyat eksi kar marjı), teslimat güvenilirliği, teslimat hazırlık süresi boyutlarından yararlanmıştır. Yavuz (2010) ise üretim performansını ölçmek için üretim esnekliği, üretim ve teslimat hızı, üretimin kalitesi, üretimin maliyeti ve yıllık kapasite kullanım oranı boyutlarını tercih etmiştir. Değişik araştırmacılar tarafından üretim performansı boyutlarının neler olabileceğini ortaya koyan çalışmalar Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1. Üretim performansının boyutlarını ortaya koyan çalışmalar (Yavuz, 2010; Kabadayı, 2011).

Yazar (yıl)	Boyutlar
Skinner (1969)	Hizmet, kalite, üretkenlik, yatırımın geri dönüşü
Campanella and Corcoran (1983)	Kalite seviyesi, kalite maliyetleri
Richardson, Taylor and Gordon (1985)	Birim başına maliyet, çıktı hacmi, hacim esnekliği, iş gücü verimliliği, kalite, ürün esnekliği, yeni ürün sunma yeteneği, zamanında teslim.
Rosenfield vd. (1985)	Maliyet, teslim süresi
Skinner (1985)	Hacim esnekliği, maliyet ve etkinlik, teslim süresi ve güvenilirliği, ürün esnekliği, ürün kalitesi/güvenirlilik, yatırım
Fine (1986)	Uygunluk seviyesi, maliyet
Miller and Roth (1988)	Esneklik, fiyat, güvenilir teslim, hızlı hacim değişimi, hızlı teslim, kalite tutarlılığı (uygunluk), promosyon, satış sonrası hizmet, yüksek üretkenlik
Ferfows and De Meyer (1990)	Birim üretim maliyeti, envanter değişimi, gelişme hızı, genel maliyetler, kalite yığın büyüklüğü, zamanında teslim.
Miller and Kim (1990)	Genel maliyetler, kalite, stok hızı, teslim hızı, üretim maliyeti yeni ürün geliştirme hızı.
Schonberger (1990)	Girdi ve çıktı kalitesi, iş gücü üretkenliği, işleme süresini azaltma, tahmin uygunluğu, üretim birim maliyeti.
New (1992)	Fiyat, hacim esnekliği, işleme süresi, kalite, tasarım esnekliği, teslimat güvenilirliği.
Corbett and Van Wassenhove (1993)	Kalite (güvenirlilik, uygunluk, dayanıklılık, hizmet verebilirlik, esneklik), maliyet, zaman (esneklik, hizmet, teslim, yenilikçilik).

Flynn vd. (1996)	Kalite tutarlılığı/ yeteneği, satış maliyeti, teslim süresi, üretkenlik.
Mapes (1996)	Kalite tutarlılığı, imalat maliyetleri, işleme süresi, teslimat güvenilirliği, ürün çeşitliliği, yeni ürün sunum hızı ve oranı.
Filippini vd. (1998)	Ekonomiklik, kalite, zaman.
Ahmad ve Dhafir (2002)	Kalite, maliyet (fiyat eksi kar marjı) teslimat güvenilirliği, teslimat hazırlık süresi
Yavuz (2010)	Üretim esnekliği, üretim ve teslimat hızı, üretimin kalitesi, üretimin maliyeti ve yıllık kapasite kullanım oranı

2.1. Hipotezlerin Geliştirilmesi

Esneklik, firmanın giderek daha karmaşık hale gelen müşteri gereksinimlerini kalite kusurları, daha yüksek maliyet, uzun teslimat süresi ve süreç kesintileri olmadan karşılmasına yardımcı olmaktadır (Zhang Vonderembse ve Lim, 2003). McKone vd. (2001) üretim programlarının esnekliğinin imalat performansını (kalite, teslim, maliyet ve esneklik) olumlu yönde etkilediğini göstermiştir.

Üretim esnekliği ile teslim süreci ve maliyet arasındaki olumlu ilişkilerin olduğu farklı yazarlar tarafından beyan edilmiştir. Bu bağlamda, Swink vd. (2005) tam zamanında üretim stratejisinin geçerli olduğu durumlarda süreç ve yeni ürün esnekliğinin envanter maliyetlerini azalttığını göstermiştir. Hussein, Brien ve Hosseini (2006) hacim esnekliğinin maliyet etkinliğini tam zamanında üretiminin moderatörlüğünde olumlu yönde etkilediğini ortaya koymuştur. Pahn vd. (2019) ise firmalar yüksek kaliteli, düşük maliyetli üretim elde etmeye çalıştıklarından, esneklik imalat mükemmelliğine giden son aşama olduğunu iddia etmektedir. Sistem esnekliği çok yüksek olan üretim tesislerinde zamanında teslim edilen siparişlerin ortalaması yüksek olmakla birlikte birim işçilik maliyetleri de düşük olmaktadır (Oke, 2005). İstikrarsız ve belirsiz ortamlarda müşteri taleplerine hızlı cevap verme yeteneğine sahip olan firmalar; operasyonlarını daha esnek yönetmek, daha kısa teslim sürelerine sahip olmak ve maliyetlerini düşürmek suretiyle rekabette avantajlı konuma gelebilmektedir (Al-Shboul, 2022).

Toplam kalite uygulamaları, firmalara daha yüksek kaliteye ulaşma ve maliyet performansı açısından fayda sağlamaktadır (Inman vd., 2011). Toplam kalite yönetimi ve tam zamanında üretimin bütünleşik etkisi; maliyet etkinliği, kalite, teslimat ve esneklik dahil olmak üzere firmanın rekabetçi performansının iyileştirilmesine katkı sağlamaktadır (Cua, Sweet ve Schroeder, 2006). Toplam kalite uygulamalarının daha yüksek ürün kalitesi, daha düşük üretim maliyeti ve daha hızlı teslimat sağlandığı farklı yazarlar (Flynn, Sakakibara ve Schroeder, 1995; Cua vd., 2006; Chen ve Tan, 2011) tarafından ortaya konulmaktadır. Benzer şekilde toplam kalite uygulamalarının hem imalat hem de hizmet kuruluşlarında kalite, maliyet ve teslimat performansını olumlu yönde iyileştirebileceği bulunmuştur

(örneğin; Kaynak ve Hartley, 2008; Bagur-Femenías, Perramon ve Villanueva, 2019).

Firmaların teslimat süreci ne kadar daha etkin yönetilirse o kadar uygun operasyon maliyetleri ile müşterilerine ürün teslim etmeleri ve müşterilerin ihtiyaçlarına hızlı bir şekilde yanıt vermeleri mümkündür (Kaynak ve Hartley, 2008). Belirsizliğin yüksek olduğu talepleri hızlı bir şekilde cevap verebilen firmalar; operasyonlarını esnek yönetme, hızlı teslimat, kısa teslim süresi, inovatif ürün geliştirme ve operasyonlarını düşük maliyetle yönetme avantajlarına sahiptir (Al-Shboul, 2022). Buna göre teslim sürecinin iyi yönetilmesi verimliliği artıracak dolayısıyla operasyon maliyetleri üzerinde olumlu etkiler yapacaktır.

Bu itibarla;

Hipotez1: Üretim esnekliği ile teslimat süreci arasında istatistiksel olarak anlamlı doğrudan bir ilişki vardır.

Hipotez2: Toplam kalite uygulamaları ile teslimat süreci arasında istatistiksel olarak anlamlı doğrudan bir ilişki vardır.

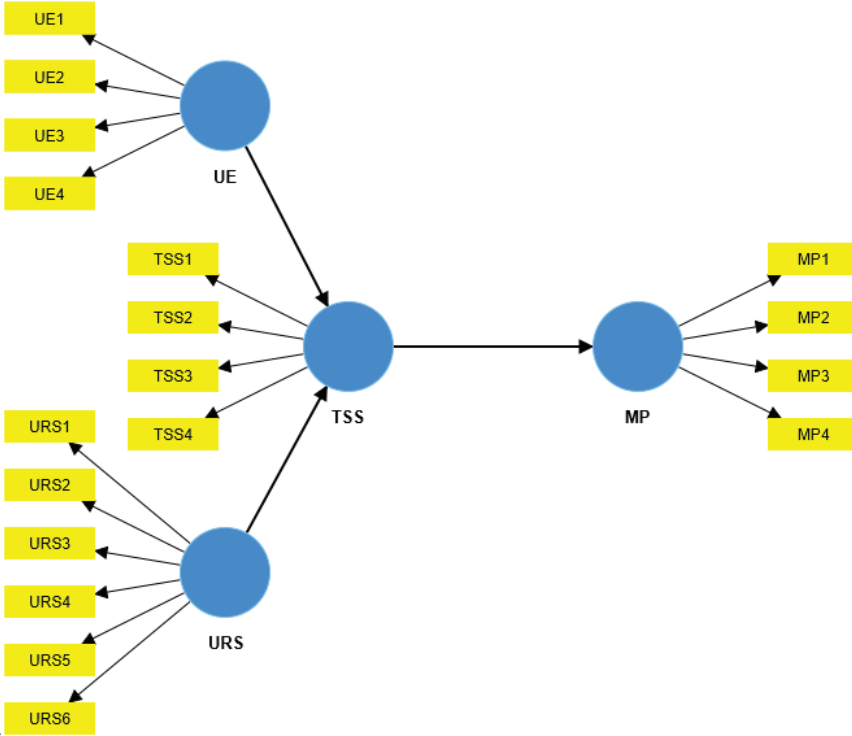
Hipotez3: Teslimat süreci ile maliyet performansı arasında istatistiksel olarak anlamlı doğrudan bir ilişki vardır.

Hipotez4: Üretim Esnekliği ile maliyet performansı arasında teslimat süreci üzerinden istatistiksel olarak anlamlı dolaylı bir ilişki vardır.

Hipotez5: Toplam kalite uygulamaları ile maliyet performansı arasında teslimat süreci üzerinden istatistiksel olarak anlamlı dolaylı bir ilişki vardır.

2.2. Araştırma Modelinin Tasarlanması

Hipotez geliştirme aşamasında görüleceği üzere, üretim performansını etkileyen faktörler arasındaki nedensellik ilişkilerin araştırılmasına dönük literatür çalışmaları sınırlıdır. Ferdows ve De Meyer (1990) farklı olarak üretim performansı boyutları arasındaki nedensellik ilişkilerini ortaya koymuştur. Yazarlara göre üretim performansı kaliteden başlayıp maliyetler ile sonuçlanan bir nedensellik ilişkisi içindedir. Kum konisi olarak adlandırılan bu modele göre üretim performansını artırmak için yönetim önceliğini kaliteyi artırmaya vermeli, ardından üretim sisteminin güvenilirliğini ve üretim esnekliğini (veya tepki verme hızını) da iyileştirmeli ve bu çabalar sonucunda maliyet etkinliği üzerine odaklanılmalıdır (Yavuz, 2010). Ferdows ve De Meyer (1990) çalışmasından esinlenerek toplam kalite uygulaması ve üretim esnekliği ile başlayan maliyet performansı ile biten ve arada teslimat sürecinin olduğu nedensellik ilişkileri çerçevesinde Şekil 1'deki araştırma modeli tasarlanmıştır

Şekil 1. Araştırma modeli

Not: MP: Maliyet Performansı; TSS: Teslimat Süreci, EU: Üretim Esnekliği; URS: Toplam Kalite Uygulamaları

3. MATERYAL & METOT

3.1. Araştırmanın Evreni, Örneklem ve Veri Toplama

Araştırmanın evreninin İstanbul Sanayi Odasına kayıtlı olan ISO 1000 kapsamındaki firmalar oluşturmaktadır. Araştırma verilerini toplamak üzere bir anket formu yazarlar tarafından bir anket formu tasarlanmıştır. Tasarlanan anket formu ISO 1000 kapsamındaki firmaların tamamına gönderilmiş olup 231 firmadan ankete katılım sağlanmıştır. Ankete geri dönüş oranı %23.1 olarak gerçekleştirilmiştir. Ancak eksik ve hatalı gönderilen 28 firmaya ait olan anket formları kapsam dışı tutulmuş ve kalan 203 firmadan el edilen anket verileri analiz edilmiştir.

Oluşturulan veri seti çok değişkenli analiz yapılabilmesi için yeterlidir. Büyüköztürk vd. (2012) ne göre, bu tür analizlerde örneklem büyüklüğü, madde sayısının en az on katı olması gerekmektedir. Araştırma modelimizde 19 madde bulunmakta ve örneklem büyüklüğü 203 olduğundan bu şart sağlanmaktadır.

Katılımcıların sektörlere göre dağılımına gelince araştırmaya sırası-

la en çok inşaat sanayinden 37 firma (%18.2), gıda sanayinden 31 firma (%15.3), tekstil sanayinden 29 firma (%14.3), metal sanayinden 28 firma (%13.8) ve 78 diğer sanayi kollarından (Ağaç ambalaj mobilya sanayi, beyaz eşya ve elektronik sanayi, enerji ve madencilik sanayi vb) katılım sağlanmıştır. Firma büyüklüğüne göre ise 1 – 99 arası çalışanı olan 10 firma (%4.9), 99 – 499 arası çalışanı olan 100 firma (%49.3) ve 500’den fazla çalışanı olan 93 firma (%45.8) araştırmaya destek vermiştir.

3.2. Araştırmanın Ölçekleri

Araştırmada Zhou (2003) tarafından geçerliliği ve güvenilirliği kanıtlanmış ölçekler olan Maliyet Performansı (MP), Teslimat Süreci (TSS), Üretim Esnekliği (EU) ve Toplam Kalite Uygulamaları (URS) kullanılmıştır. Araştırmanın ölçek ve maddeleri Tablo 2’de gösterilmektedir. Katılımcıların maliyet performansı ile ilgili maddeleri “N/A = uygulanabilir değil, 1=anlamli derecede düşük, 4 = eşit, 7 =önemli derecede yüksek” olmak üzere 7’li Likert ölçeğine göre doldurmaları istenmiştir. Teslimat süreci ve kalite yönetim uygulamaları ile ilgili maddeleri “1=uygulanmadı, ... 7=yaygın olarak uygulanan” şeklinde 7’li Likert ölçeğine göre cevaplamaları istenmiştir. üretim esnekliği ile ilgili maddeleri ise “1=kesinlikle karşıyım, ... 7=Tamamen katılıyorum” şeklinde 7’li Likert ölçeğine göre doldurmaları istenmiştir.

Tablo 2. Araştırmanın ölçek ve maddeleri

Kodu	Açıklama
MP	MALİYET PERFORMANSI
MP1	Birincil ürünün birim ürün maliyeti
MP2	Birincil ürünün birim direkt işçilik maliyeti
MP3	Birincil ürünün birim malzeme maliyeti
MP4	Toplam genel üretimin maliyeti
TSS	TESLİMAT SÜRECİ
TSS1	Tam zamanlı olarak ana müşterimize ürünler sunmaktayız.
TSS2	Ana müşterimizin ihtiyaçlarına hızlı bir şekilde cevap veririz
TSS3	Tüm sipariş sorularımız için tek bir iletişim noktası vardır
TSS4	Siparişleri anlık olarak takip edebiliriz.
TSS5	Sipariş durumunu izlemek için teslimat sırasında otomatik tanımlama kullanırız
TSS6	Çapraz sevkiyat uygulamasını kullanırız
TSS7	Ana müşterilerimiz yeni ürün geliştirmemize katılmaktadır
UE	ÜRETİM ESNEKLİĞİ
UE1	Kısa bir süre içinde üretim hacmini değiştirmemiz mümkündür
UE2	Üretim verimliliğini etkilemeden üretim hacmini değiştirebiliriz
UE3	İşletmemizde ürünlerimiz geniş bir çeşitlilikle üretilmektedir
UE4	İşletmemizde ürün karmasındaki üretimi kolaylıkla değiştirebilirsiniz
URS	TOPLAM KALİTE UYGULAMALARI
URS1	Çevrim süresi azaltma
URS2	Koruyucu bakım

URS3	Toplam kalite yönetimi
URS4	İstatistiksel Proses Kontrol
URS5	Altı sigma teknikleri
URS6	Kendi kendini yöneten çalışma takımları

3.3. Veri Analizi

Veri analizinde iki aşamalı bir yol takip edilmiştir. Toplanan veriler birinci aşamada keşfedici faktör analizine tabi tutulmak üzere SPSS Versiyon 23.0 yazılımına yüklenmiş ve analiz edilmiştir. İkinci olarak ilk aşamada keşfedilen faktörlere ait veriler doğrulayıcı faktör analizine tabi tutulmak üzere Smart PLS versiyon 4.0. yazılımına yüklenmiş ve veriler Kısmi En Küçük Kareler – Yapısal Eşitlik Modeli (KEKK-YEM) yöntemi kullanılarak doğrulayıcı faktör analizine tabi tutulmuştur. Şekil 1’de sunulan araştırma modeli Smart PLS versiyon 4.0. yazılımı aracılığıyla test edilmiştir. Bunun için iki aşamalı bir prosedür izlenmiştir. Birincisinde ölçüm modeli KEKK algoritması çalıştırılarak test edilmiştir. İkincisinde yapısal modeli test etmek üzere bir önyükleme algoritması çalıştırılmıştır.

4. BULGULAR

Analiz sonuçları keşfedici faktör analizi bulguları ve doğrulayıcı faktör analizi bulgular olmak üzere iki başlık altında açıklanacaktır.

4.1. Keşfedici Faktör Analizi Bulguları

Araştırmada kullanılan on sekiz değişkenin daha az sayıda bir gizil değişken tarafından temsil edilip edilmediğini araştırmak üzere, SPSS Versiyon 23.0 yazılımı aracılığıyla KFA yapılmıştır. İlk analiz sonucunda URS1 değişkenine ait ortaklık değeri (Communalities) eşik değer 0.400’ün altında 0.314 olarak bulunmuştur (Şencan ve Fidan, 2020: 666). URS1 veri setinden çıkarılmış ve analiz tekrarlanmıştır. On yedi değişkenli faktör analizinde Kaiser–Meyer–Olkin (KMO) değeri eşik değer 0.700’ün üstünde 0.801 olarak ve Bartlett küresellik testi $p < 0.001$ olarak bulunmuş olup örnek büyüklüğünün yeterli ve verisetinin faktör analizi için uygun olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Varimaks döndürme yöntemi kullanılarak yapılan DFA sonucunda Özdeğeri 1.000’den büyük ve toplam varyansı %58.901 oranında açıklayan dört faktör oluşmuştur. Beş değişkenden oluşan URS olarak isimlendirilen birinci faktörün özdeğeri 5.695 (%28.474), dört değişkenden oluşan MP olarak isimlendirilen ikinci faktörün özdeğeri 2.875 (%14.374), dört değişkenden oluşan TSS olarak isimlendirilen üçüncü faktörün özdeğeri 1.797 (%8.983) ve dört değişkenden oluşan UE olarak isimlendirilen dördüncü faktörün özdeğeri 1.414 (%7.070) olarak bulunmuştur. Her bir değişkene ait faktör yükleri ve oluşan faktör Tablo 3’te gösterilmektedir. Tablo3’te faktör yükü 0.400’ün altında olan değerler gösterilmemiştir.

Tablo 3. *Değişkenlerin faktör yükleri*

Değişken	Birinci Faktör (URS)	İkinci Faktör (MP)	Üçüncü Faktör (TSS)	Dördüncü Faktör (UE)
URS2	0.772			
URS3	0.779			
URS6	0.665			
URS7	0.664			
URS8	0.693			
TSS1			0.768	
TSS2			0.848	
TSS3			0.545	
TSS4			0.694	
UE1				0.743
UE2				0.842
UE3				0.629
UE4				0.580
MP1		0.811		
MP2		0.834		
MP3		0.870		
MP4		0.889		

Keşfedici faktör analizinin sonucunda on yedi değişkenin dört gizil değişkeni temsil yeteneğine sahip olduğu bulunmuştur.

4.2. Doğrulayıcı Faktör Analizi Bulguları

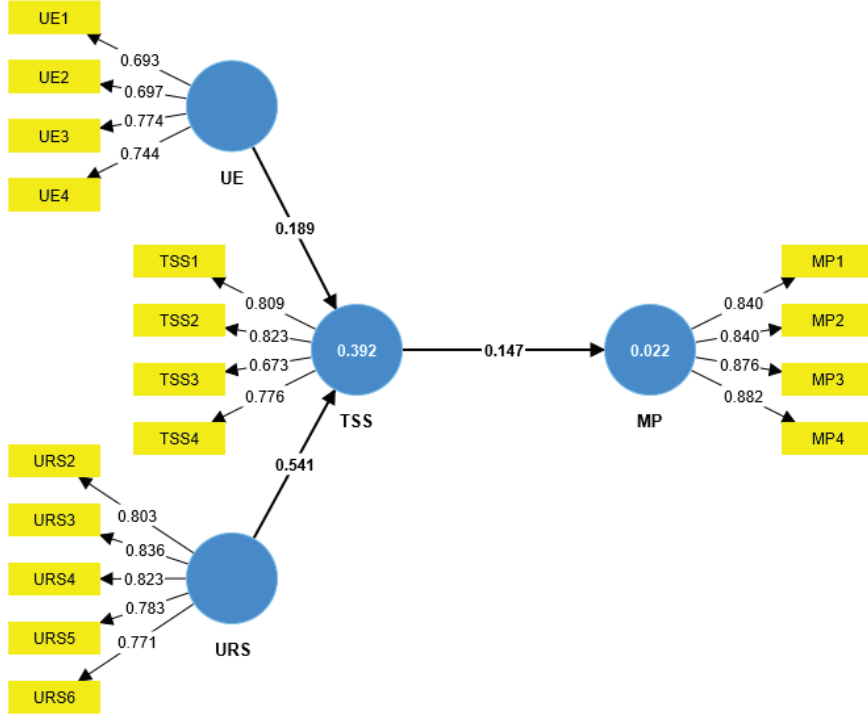
KFA sonucunda elde edilen dört gizil değişken ve dört gizil değişkeni açıklayan on yedi gizil değişkene ait veriler DFA yapılmak üzere SmartPLS Versiyon 4.0 programına yüklenmiştir. DFA bulguları, ölçüm modelinin değerlendirilmesi ve yapısal modelin değerlendirilmesi olmak üzere iki başlık altında ele alınacaktır. Ölçüm modelinin değerlendirilmesinde gözlenen değişkenlerin ait oldukları gizil yapıları temsil yeteneğine sahip olup olmadıkları değerlendirilmektedir. Yapısal modelin değerlendirilmesinde ise ilk aşamada geçerli ve güvenilir bulunan yapılar arasındaki ilişkilerin istatistiksel olarak anlamlı olup olmadıkları araştırılmaktadır.

4.3. Ölçüm modelinin değerlendirilmesi

Gözlenen değişkenlerin ait oldukları gizil değişkenleri temsil yeteneğine sahip olup olmadıklarını belirlemek amacıyla yakınsama ve ayrışma geçerliliği ile iç tutarlılık güvenilirliği olmak üzere üç ayrı analiz yapılmaktadır. Bunun için SmartPLS versiyon 4.0 yazılımında PLS Algoritması çalıştırılmaktadır.

Yakınsama geçerliliği kriterleri şunlardır; Gizil değişkenlere ait gösterge yükleri en az 0.700 ve gösterge güvenilirliği en az 0.400 olmalıdır (Sönmez Çakır, 2020). Ayrıca gizil yapılara ait AVE değeri 0.500'den büyük olmalıdır (Sarstedt et al., 2021). PLS Algoritması çalıştırılınca TSS3'in

gösterge yükü 0.673, UE1'in gösterge yükü 0.693 ve UE2'in gösterge yükü 0.697 olarak eşik değer 0.700'ün çok az altında diğer değişkenlerin gösterge yükleri ise eşik değer 0.700'ün üstünde bulunmuştur (Şekil 2). TSS3, UE1 ve UE2 değişkenlerinin gösterge yükleri eşik değere çok yakın ve gösterge güvenilirlikleri de eşik değer 0.400'den büyük olduğu için veri setinden çıkarılma gereği duyulmamıştır.

Şekil 2. Kısmi En Küçük Kareler algoritmasının analiz bulguları

Gizil yapılara ait gösterge yüklerinin karesi alınmak suretiyle hesaplanan gösterge güvenilirliği değerleri eşik değer 0.400'ün üstün bulunmuştur (Tablo 4). Tablo 4'te görüleceği üzere MP, TSS, UE ve URS gizil yapılarına ait AVE değerleri sırasıyla 0.739, 0.597, 0.530 ve 0.646 olarak eşik değer 0.500'ün üstünde hesaplanmıştır. Dolayısıyla ölçüm modelinin yakınsama geçerliliği tatmin edici bulunmuştur.

İç tutarlılık güvenilirliği kriterleri; Cronbach's alpha, rho_A katsayısı ve Birleşik Güvenirlik (CR) değerlerinin üçünün birden 0.700 değerinden büyük olmalıdır (Sarstedt et al., 2021). PLS algoritması çalıştırılınca gizil değişkenlere ait Cronbach's alpha'nın 0.719 ila 0.883, rho_A'nın 0.731 ila 0.893 ve CR'nin 0.818 ila 0.919 değerleri arasında bulunmuş olup araştırma modelinin iç tutarlılık güvenilirliği tatmin edici bulunmuştur (Tablo 4).

Tablo 4. Yakınsama geçerliliği ve iç tutarlılık güvenirliliğinin testi

Gizil Değişken	Değişken	Yakınsama geçerliliği			İç tutarlılık güvenirliliği		
		Gösterge yükleri	Gösterge güvenirliliği	AVE	Cronbach's alpha	rho_A	CR
		> 0.700	> 0.400	> 0.500	> 0.700	> 0.700	> 0.700
MP	MP1	0.840	0.706	0.739	0.883	0.893	0.919
	MP2	0.840	0.706				
	MP3	0.876	0.767				
	MP4	0.882	0.778				
TSS	TSS1	0.809	0.654	0.597	0.772	0.776	0.855
	TSS2	0.823	0.678				
	TSS3	0.673	0.453				
	TSS4	0.776	0.603				
UE	UE1	0.693	0.481	0.530	0.719	0.731	0.818
	UE2	0.697	0.486				
	UE3	0.774	0.599				
	UE4	0.744	0.554				
URS	URS2	0.803	0.644	0.646	0.863	0.868	0.901
	URS3	0.836	0.700				
	URS4	0.823	0.678				
	URS5	0.783	0.613				
	URS6	0.771	0.595				

Ayrışma geçerliliğini test etmek için iki ayrı test yapılmıştır. Birinci test Fornell-Larcker kriter testidir. Fornell-Larcker kriter testine göre ayrışma geçerliliğinin tatminkâr olabilmesi için her bir gizil değişkenin çapraz değerlerinin diğer ikili gizil değişkenlerin satır ve sütundaki değerlerinden büyük olması gerekmektedir (Fornell ve Larcker, 1981). Tablo 5'te görüleceği üzere, diğer ikili gizil değişkenlerin satır ve sütundaki değerleri gizil değişkenlerin çapraz değerlerinden küçük çıkmıştır. Bu itibarla Fornell-Larcker kriterine göre yapılar arasında tatminkar bir ayrışma geçerliliği bulunmuştur.

İkinci test ise heterotrait-monotrait (HTMT) kriter testidir. Bu teste göre ayrışma geçerliliğinin sağlanabilmesi için ikili gizil değişkenler arasında HTMT oranlarının 0.900'ün altında olması gerekmektedir (Henseler, Ringle ve Sarstedt, 2015). Test sonucunda ikili gizil yapılara arasındaki HTMT oranları 0.138 ile 0.724 arasında bulunmuş (Tablo 5) olup ikili gizil yapılar arasında tatmin edici düzeyde ayrışma geçerliliği sağlanmıştır.

Tablo 5. *Ayrışma geçerliliğinin değerlendirilmesi*

Kriter	Yapılar	MP	TSS	UE	URS
Fornell-Larcker kriteri	MP	0.860			
	TSS	0.147	0.772		
	UE	0.197	0.358	0.728	
	URS	0.126	0.600	0.312	0.804
Heterotrait-Monotrait (HTMT) kriteri	MP				
	TSS	0.175			
	UE	0.263	0.448		
	URS	0.138	0.724	0.374	

4.4. Yapısal modelin değerlendirilmesi

Yapısal modelin değerlendirilmesi içsel gizil yapılara ait R^2 değerleri, modele ait SRMR uyum indexi ve GoF uyum iyiliği indexi, modeli oluşturan ikili gizil yapılar arasındaki yol katsayısı (β) değeri ve T istatistiği değerlerine bakılarak yapılmaktadır.

İçsel gizil değişkenlerin R^2 değerleri ile modelin açıklama gücü değerlendirilebilmektedir. Şekil 2’de görüleceği üzere, TSS içsel gizil değişkenini UE ve URS dışsal gizil değişkenleri %39.2 açıklama gücüne sahiptir. MP içsel gizil değişkeni ise TSS tarafından %2.2 çok zayıf açıklama gücüne sahip bulunmuştur.

Modelin uyum iyiliği kalitesi Standardized Root Mean Square Residual (SRMR) ve GoF uyum İyiliği endekslerine bakılarak değerlendirilmektedir. SRMR değerinin 0.50 ile 0.80 arasında bulunması modelin iyi bir uyum iyiliğine sahip olduğuna işarettir (Schermelleh-Engel, Moosbrugger ve Müller, 2003). Analiz sonucunda SRMR değeri 0.80 olarak bulunarak modelin tatminkar bir uyum iyiliği kalitesine sahip olduğu görülmüştür.

Tenenhaus vd. (2005) tarafından tanıtılan GoF değerinin ise 0.36’dan büyük olması (Wetzels, Odekerken-Schröder ve van Oppen, 2009) ana kriterlerdir. GoF indexi gizil yapıların R^2 ortalaması ile AVE ortalamasının çarpımının karekökünü alınması şeklinde hesaplanmaktadır. Gizil yapıların AVE ortalaması 0.628 ve R^2 ortalaması 0.207 olarak bulunmuş ve bu ikisinin çarpımının karekökü olan GOF indexi 0.3604 olarak ölçülmüştür. Dolayısıyla hem SRMR hem de GOF indeksine göre modelin uyum iyiliği kalitesine sahip olduğu söylenebilir.

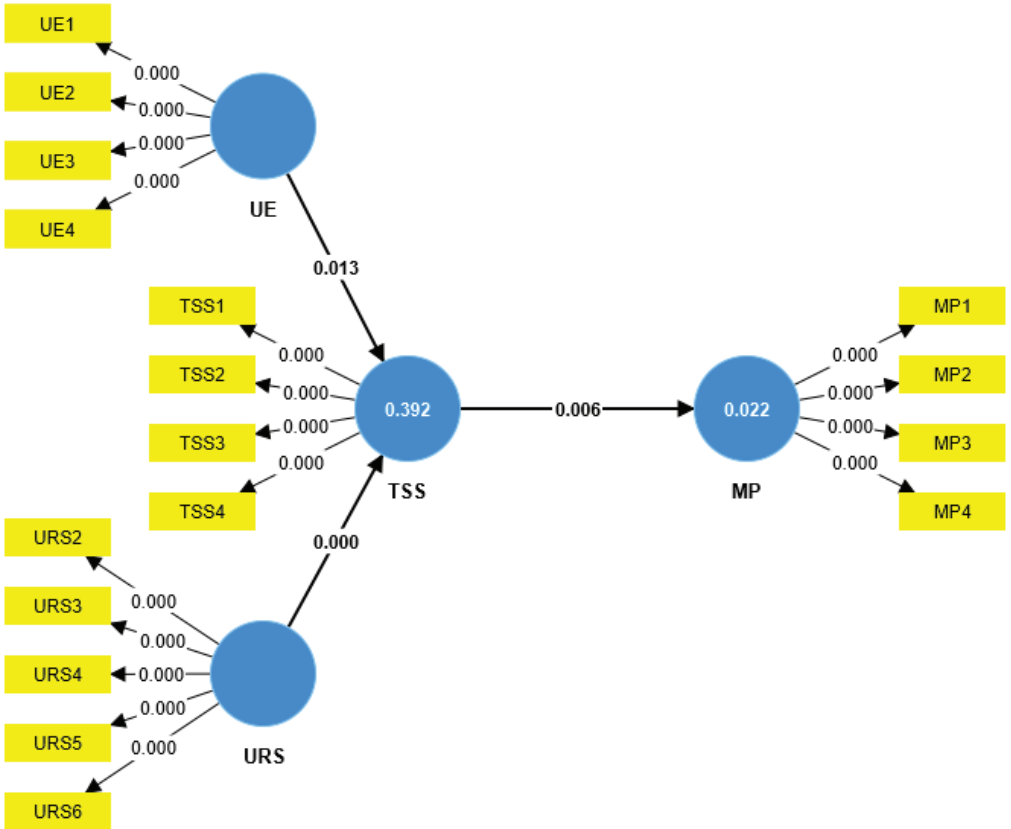
Araştırmanın hipotezlerini test etmek için SmartPLS versiyon 4.0 yazılımında 5000 alt örneklemlerle bir önyükleme prosedürü çalıştırılmıştır. Hipotezlerin desteklenebilmesinde iki temel kriter şunlardır; (1) hipotezleri oluşturan gizil yapıların yol katsayısı β değerine ait t-İstatistiği değeri

rinin %95 güven seviyesinde 1.960 değerini aşması ve (2) hipotezleri oluşturan gizil yapıların yol katsayısı β değerine ait p değerlerinin de 0.050 değerinden az olması (Sönmez Çakır, 2019). Test sonucunda Şekil 3 ve Tablo 5'te görüleceği üzere, yapısal modeldeki hipotezleri oluşturan gizil yapılar arasındaki doğrudan ilişkilerde yol katsayıları β değerlerine ait t-istatistiği değerleri 1.960'dan büyük ve p değerleri de 0.050'den küçük bulunmuştur. Daha açık bir ifadeyle;

UE $\rightarrow$ TSS arasındaki yol katsayısına ($\beta=0.189$) ait t-istatistiği değeri 2.485 ve p değeri 0.013 ($T=2.485$; $p=0.013$) bulunarak 1 nolu hipotez desteklenmiştir.

URS $\rightarrow$ TSS arasındaki yol katsayısına ($\beta=0.541$) ait t-istatistiği değeri 7.376 ve p değeri 0.011 ($T=7.376$, $p<0.001$) bulunarak 2 nolu hipotez desteklenmiştir.

TSS $\rightarrow$ MP arasındaki yol katsayısına ($\beta=0.147$) ait t-istatistiği değeri 2.753 ve p değeri 0.006 ($T=2.753$, $p=0.006$) bulunarak 3 nolu hipotez desteklenmiştir.

Şekil 3. Önyükleme testi ekran çıktısı

Dördüncü hipotez UE'nin MP üzerinde TSS üzerinden dolaylı ilişkisi test edilmiştir. Tablo 5'te görüleceği üzere, dört nolu hipotezin (UE → TSS → MP) yol katsayısına ait T İstatistiği değeri eşik değer 1.960'ın altında 1.666 ve p değeri 0,05'in üstünde 0.096 bulunmuştur. Test sonucunda %95 güven seviyesinde UE'nin MP üzerinde TSS üzerinden dolaylı ilişkisi desteklenmemiştir. Son olarak, beş nolu hipotez URS'nin MP üzerinde TSS üzerinden dolaylı ilişkisi test edilmiştir. Beş nolu hipotezin (URS → TSS → MP) yol katsayısına ait T İstatistiği değeri eşik değer 1.960'ın üstünde 2.666 ve p değeri 0,05'in altında 0.012 bulunmuş ve beş nolu hipotez %95 güven seviyesinde anlamlı bulunmuştur (Tablo 5).

Tablo 5. Hipotez testi bulguları

Hipotez No	Yol	Yol Katsayısı (β)	Standart Sapma (σ)	T İstatistiği	P Değeri	%95 güven seviyesinde
1	UE → TSS	0.189	0.076	2.485	0.013	*Anlamlı
2	URS → TSS	0.541	0.073	7.376	0.000	***Anlamlı
3	TSS → MP	0.147	0.053	2.753	0.006	**Anlamlı
4	UE → TSS → MP	0,028	0,017	1,666	0,096	Anlamlı Değil
5	URS → TSS → MP	0,079	0,031	2,527	0,012	*Anlamlı

NOT: * $p < 0.050$, ** $p < 0.010$, *** $p < 0.001$

5. SONUÇ ve TARTIŞMALAR

Bu çalışmada İstanbul Sanayi Odasına kayıtlı olan en büyük 1000 firmanın üretim performansı ve maliyet performansı üzerinde etkisi olduğu düşünülen teslimat süreci, üretim esnekliği ve toplam kalite uygulamaları arasındaki doğrudan ve dolaylı ilişkiler bir yapısal eşitlik modeli aracılığıyla incelenmektedir.

Bu çalışma için yapılan literatür çalışması üretim performansını oluşturan bileşenler arasındaki nedensellik ilişkilerini gösteren çalışmaların sınırlı olduğunu göstermektedir. Bu çalışmanın özgün değerini, üretim performansına etki eden faktörler ile maliyet performansı arasındaki nedensellik ilişkisinin doğrudan ve dolaylı olarak analiz edilmesi oluşturmaktadır. Rakiplerine kıyasla daha kaliteli, daha güvenilir, değişen pazar koşullarına daha hızlı yanıt veren, ürün ve hizmetlerini müşterinin istediği zaman ve sayıda teslim edebilen firmalar tüm bunlara rağmen daha düşük maliyetlerle bunu nasıl gerçekleştirebildikleri araştırmanın ana problemini teşkil etmektedir.

Üretim performansı üzerindeki önemli etkisi nedeniyle maliyet performansı üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada ise üretim performansına etki eden faktörlerden firmaların teslimat süreci, üretim esnekliği ve toplam kalite uygulamalarının maliyet performansı üzerinde

etkisi incelenmektedir. Bu amaçla bu yapılar arasındaki nedensellik ilişkileri gösteren bir yapısal eşitlik modeli oluşturulmuştur. KEKK yöntemi kullanılarak araştırma modelimizin geçerli ve güvenilir ampirik olarak kanıtlanmıştır. Üretim performansına etki eden faktörler ile maliyet performansı arasında doğrudan ve dolaylı nedensellik ilişkisi olduğunu göstermesi bakımından araştırma sonuçları literatürdeki bu konudaki boşluğu dolduracak mahiyettedir.

Araştırmada ilk olarak üretim esnekliği ve toplam kalite uygulamalarının teslimat süreci üzerindeki doğrudan etkisi incelenmiştir. Üretim esnekliği ile teslimat süreci arasındaki yol katsayısı 0.189 ve toplam kalite uygulamaları ile teslimat süreci arasındaki yol katsayısı ise 0.541 olarak bulunmuş ve 1 ve 2 nolu hipotez desteklenmiştir. Üretim esnekliği ve toplam kalite uygulamaları boyutunun teslimat süreci ($R^2=0.392$) üzerindeki etkisi %39.2 olarak bulunmuştur. Ayrıca, yol katsayılarından görüleceği üzere toplam kalite uygulamalarının ($\beta=0.541$) teslimat süreci üzerindeki etkisi üretim esnekliğinden ($\beta=0.189$) daha fazladır.

İkinci olarak maliyet performansı üzerinde teslimat sürecinin doğrudan etkisi incelenmiştir. Teslimat süreci ile maliyet performansı arasındaki yol katsayısı 0.147 olarak bulunmuş ve 3 nolu hipotez desteklenmiştir. Teslimat sürecinin maliyet performansını ($R^2=0.022$) üzerinde çok zayıf etkisi (%2.2) olduğu bulunmuştur.

Son olarak maliyet performansı üzerinde üretim esnekliği ve toplam kalite uygulamalarının teslimat süreci üzerinden dolaylı etkisi incelenmiştir. Üretim esnekliği ile maliyet performansı arasındaki dolaylı ilişkinin yol katsayısı 0.028 olarak bulunmuş ancak 4 nolu hipotez kabul edilmiştir. Toplam kalite uygulamaları ile maliyet performansı arasındaki dolaylı ilişkinin yol katsayısı 0.079 olarak bulunmuş ve 5 nolu hipotez desteklenmiştir.

Çalışmanın faaliyet geliri açısından ISO 1000 seviyesinde olan firmaları kapsaması bu araştırmanın en önemli kısıtlarından birisidir. Diğer önemli kısıt ise veri toplama zorluğundan dolayı belli bir sektörü değil de tüm sektörler gözetilerek araştırmanın yapılabilmesidir. Çünkü üretim performansına etki eden faktörlerin sektör bazında maliyet performanslarına etkisinin farklı düzeylerde olabileceği düşünülmektedir. Bundan sonra bu konuda araştırma yapmak isteyenlerin ISO 1000 kapsamı dışında kalan firmaları da kapsayacak şekilde daha büyük örneklem üzerinde çalışma yapmaları önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmad, M. M., & Dhafir, N. (2002). Establishing and improving manufacturing performance measures. *Robotics and Computer-Integrated Manufacturing*, 18(3-4), 171-176.
- AKTAN, C. C. (2009). Performans yönetimi: Organizasyonlarda performans değerlendirme ve ölçme. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1(1), 25-33.
- Al-Shboul, M. A. (2022). An investigation of transportation logistics strategy on manufacturing supply chain responsiveness in developing countries: the mediating role of delivery reliability and delivery speed, *Heliyon*, 8, e11283.
- Büyüköztürk vd. (2012) Büyüköztürk, Ş. Kılıç Çakmak, E. Akgün, Ö.E. Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2012) “Örneklem Yöntemleri”, w3.balikesir.edu.tr, (E.T.: 28.01.2022)
- Chen, Z. X., & Hua Tan, K. (2011). The perceived impact of JIT implementation on operations performance: Evidence from Chinese firms. *Journal of Advances in Management Research*, 8(2), 213-235.
- Corbett, C. and Wassenhove, L. V. (1993). Trade-off s? What Trade-Offs? Competence and Competitiveness in Manufacturing Strategy, *California Management Review*, 35, 107-122.
- Cua, K. O., McKone-Sweet, K. E., & Schroeder, R. G. (2006). Improving performance through an integrated manufacturing program. *Quality Management Journal*, 13(3), 45-60.
- Dalğar, H., Tas, S., Cevher, E., & Akin, O. (2010). Maliyet Yönetim Aracı Olarak Altı Sigma: Kuramsal Bir Yaklaşım. *Suleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences*, 15(1), s.235-255
- Eren, E. Alpkın, L. ve Erol, Y. (2005). Temel Fonksiyonel Yeteneklerin Firmanın Yenilik ve Finansal Performansına Etkileri, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7), 201-224.
- Bagur-Femenías, L., Perramon, J., & Oliveras-Villanueva, M. (2019). Effects of service quality policies in the tourism sector performance: An empirical analysis of Spanish hotels and restaurants. *Sustainability*, 11(3), 872.
- Ferdows, K., & De Meyer, A. (1990). Lasting improvements in manufacturing performance: in search of a new theory. *Journal of Operations management*, 9(2), 168-184.
- Filippini, R. Forza, C. and Vinelli, A. (1998), Trade,off Compatibility Between Performance: Definitions and Empirical Evidence, *International Journal of Production Research*, 12(36), 3379-3406.
- Flynn, B. B., Sakakibara, S., & Schroeder, R. G. (1995). Relationship between JIT and TQM: practices and performance. *Academy of management Journal*, 38(5), 1325-1360.

- Flynn, E. J., Flynn, R., Forza, C., Vinelli, A., & Schroeder, R. G. (1996, August). An Empirical Assessment of Manufacturing Performance Dimensions: Tradeoffs or Compatibilities. In *Academy of Management Meeting*, Cincinnati.
- Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Structural equation models with unobservable variables and measurement error: Algebra and statistics. 382-388.
- Garavelli, A. C. (2003). Flexibility configurations for the supply chain management. *International Journal of Production Economics*, 85(2),141-153.
- Henseler, J., Ringle, C. M. ve Sarstedt, M. (2015). A New Criterion for Assessing Discriminant Validity in Variance-Based Structural Equation Modeling. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 43(1), 115–135. doi:10.1007/s11747-014-0403-8
- Huo, B. (2012). The impact of supply chain integration on company performance: an organizational capability perspective. *Supply Chain Management: An International Journal*, 17(6), 596-610.
- Husseini, S.M.M.; Brien, C.O.; Hosseini, S.T. A method to enhance volume flexibility in JIT production control. *Int. J. Prod. Econ.* 2006, 104, 653–665.
- Inman, R. A., Sale, R. S., Green Jr, K. W., & Whitten, D. (2011). Agile manufacturing: relation to JIT, operational performance and firm performance. *Journal of operations management*, 29(4), 343-355.
- Kabadayı, E. T. (2002). İşletmelerdeki üretim performans ölçütlerinin gelişimi, özellikleri ve sürekli iyileştirme ile ilişkisi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 6, 61-75.
- Kaynak, H., & Hartley, J. L. (2008). A replication and extension of quality management into the supply chain. *Journal of operations management*, 26(4), 468-489.
- McKone, K. E., Schroeder, R. G., & Cua, K. O. (2001). The impact of total productive maintenance practices on manufacturing performance. *Journal of operations management*, 19(1), 39-58.
- Oke, A. (2005). A framework for analysing manufacturing flexibility. *International Journal of Operations & Production Management*, 25(10), 973-996.
- Phan, A. C., Nguyen, H. T., Nguyen, H. A., & Matsui, Y. (2019). Effect of total quality management practices and JIT production practices on flexibility performance: Empirical evidence from international manufacturing plants. *Sustainability*, 11(11), 3093.
- Rosenfield, D. B., Shapiro, R. D., & Bohn, R. E. (1985). Implications of cost-service trade-offs on industry logistics structures. *Interfaces*, 15(6), 47-59.
- Sarstedt, M., Ringle, C. M. ve Hair, J. F. (2021). Partial Least Squares Structural Equation Modeling. In C. Homburg & M. Klarmann (Edt.), *Handbook of Market Research*, (pp. 1–47). Springer.
- Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H. ve Müller, H. (2003). Evaluating the Fit of Structural Equation Models: Tests of Significance and Descriptive Goodness-of-Fit Measures. *Methods of Psychological Research Online*, 8(2), 23–74.

- Skinner, W. (1969). Manufacturing-Missing Link in Corporate Strategy, *Harvard Business Review*, 136-145.
- Slack, N. (2005). The flexibility of manufacturing systems. *International Journal of Operations & Production Management*, 25(12), 1190–1200.
- Sönmez Çakır, F. (2020). Kısmi En Küçük Kareler Yapısal Eşitlik Modellemesi (PLS-SEM). *Gazi Kitabevi*
- Swink, M., Narasimhan, R., & Kim, S. W. (2005). Manufacturing practices and strategy integration: effects on cost efficiency, flexibility, and market-based performance. *Decision Sciences*, 36(3), 427-457.
- Şahin, H., & Topal, B. (2019). Examination of effect of information sharing on businesses performance in the supply chain process. *International Journal of Production Research*, 57(3), 815-828.
- Şencan, H., & Fidan, Y. (2020). Likert Verilerinin Kullanıldığı Keşfedici Faktör Analizlerinde Normallik Varsayımı Ve Faktör Çıkarma Üzerindeki Etkisinin Spss, Factor Ve Prelis Yazılımlarıyla Sinanması. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(1), 640-687.
- Tekin, M., & Zerenler, M. (2000). Küresel Rekabet Ortamında İşletmelerde Teknoloji Kullanımının İşletme Üzerindeki Etkileri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 1(4), 1-14.
- Tenenhaus, M., Vinzi, V. E., Chatelin, Y. M., & Lauro, C. (2005). PLS path modeling. *Computational statistics & data analysis*, 48(1), 159-205.
- Türkan, Ö. U. (2010). Üretimde yalın dönüşümün temel performans kriterleri. *Balikesir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 12(2), 28-41.
- Vatansever, K. (2010). Tedarik zinciri esnekliğinin firma performansı üzerindeki etkileri ve tekstil sektöründe bir araştırma. *Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Bölümü, Doktora tezi.*
- Wetzels, M., Odekerken-Schröder, G., & van Oppen, C. (2009). Using PLS path modeling for assessing hierarchical construct models: Guidelines and empirical illustration. *MIS Quarterly*, 33(1), 177-195.
- Yavuz, Ç. (2010). İşletmelerde inovasyon-performans ilişkisinin incelenmesine dönük bir çalışma. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*. 5(2), 143-173.
- Yeşil, S. (2010). Küreselleşme ve İşletmelerin Küreselleşme Süreçleri: Karşılaşılan Fırsatlar ve Tehditler. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 22-72.
- Yorgancılar, F. N. (2011). Sürdürülebilir Rekabet Anlayışı Olarak Yenilik Yeteneği. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 11(21), 379-426.
- Zhang, Q., Vonderembse, M. A., & Lim, J. S. (2003). Manufacturing flexibility: defining and analyzing relationships among competence, capability, and customer satisfaction. *Journal of Operations Management*, 21(2), 173-191.
- Zhou, H. (2003). The role of supply chain processes and information sharing in supply chain management. *The Ohio State University, Doktora Tezi.*

BÖLÜM 23

BALASSA-SAMUELSON HİPOTEZİNİN GEÇERLİLİĞİNİN SINANMASI: OECD ÜLKELERİ İÇİN YENİ KANITLAR

Taner TAŞ¹

---

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü, Orcid: 0000-0002-2861-5467, taner.tas@gmail.com.

1. GİRİŞ

Tek fiyat kanunu, işlem maliyetleri ve ticaret engelleri dikkate alınmadığında, aynı mal ve hizmetlerin aynı fiyatlarla ticaretinin yapılması gerektiğini varsaymaktadır (Cassel, 1918). Günümüzde çokça karşılaşılan satın alma gücü paritesi (SAGP) teorisinin temelleri bu düşünceye dayanmaktadır. Daha açık olarak ifade edildiğinde, eğer SAGP teorisi geçerliyse, iki ülke arasındaki döviz kurunun iki ülkenin görece genel fiyatları olarak görülmesi gerekmektedir (Krugman ve Obstfeld, 2009). SAGP teorisinin geçerliliğine dair ilk sorgulamalar ise uzun vadeli döviz kurlarının SAGP'den ne ölçüde saptığının hesaplanmasıyla başlamaktadır. Bununla birlikte SAGP teorisinin geçerliliğine karşı somut kanıtlar ilk olarak Balassa (1964) ve Samuelson (1964) tarafından geliştirilmiştir. Böylece ülkeler arasında ticarete konu olan mallarda oluşan verimlilik farklılıklarının varlığı nedeniyle reel döviz kurlarının SAGP'den saptığına dair tartışmaların da temeli atılmıştır. Bu duruma ilave olarak, Balassa ve Samuelson, bahsi geçen verimlilik farklılıklarının, reel döviz kurları ile SAGP arasındaki sapmaları genişleten fiyat ve ücret farklılıklarına dair sarmalın oluştuğunu da öne sürmektedir. Bununla birlikte reel döviz kuru sapmasına yönelik çalışmalar da güncelliğini korumaktadır (Yılmaz ve Alptekin, 2018). Özetle, verimlilik farklılıklarının reel döviz kurlarının SAGP'den sapmasına sebep olması durumu literatürde Balassa-Samuelson etkisi veya hipotezi olarak adlandırılmaktadır. Yaygın kullanımının Balassa-Samuelson etkisi olmasına rağmen, literatürde nadiren de olsa Penn etkisi şeklinde de kendisine yer bulabilmektedir (Bahmani-Oskooee ve Nasir, 2005).

Bu durumda Balassa (1964) ve Samuelson (1964) ücretlerin ve fiyatların serbestçe ayarlandığı ekonomilerde ticareti konu olan ve olmayan mallar arasındaki verimlilik farklılıklarının, uzun vadeli reel döviz kuru davranışını uygun şekilde açıkladığını, ayrıca ticarete konu olmayan mallara göre ticarete konu olan malların daha yüksek verimliliğinin, ticarete konu olmayan malların daha yüksek nispi fiyatıyla, döviz kurunda bir değerlendirme gerçekleştirdiğini iddia etmektedir. Bahsi geçen ilişki en özet haliyle verimlilik arttıkça reel döviz kuru da değerlendirir şeklinde ifade edilmektedir. Genel olarak, hızlı büyüyen ülkelerin ticarete konu olan mallarda daha yüksek verimliliğe sahip olması beklenmektedir ve bu durum, gerçekleşen hızlı ekonomik büyümeye döviz kurunda reel bir değerlendirilmenin eşlik etmesi gerektiği öngörüsüne yol açmaktadır. Ancak, Asya kıtasında yer alan ve hızlı büyüyen ülkelerin döviz kurları üzerine yapılan incelemeler, Balassa-Samuelson hipotezinin (BSH) özellikle yüksek büyüme oranlarına sahip ekonomilerde reel döviz kurlarının uzun vadeli davranışını açıklayıp açıklayamayacağı konusunda önemli tartışmalara sebep olmaktadır (Petrovic, 2012; Camarero, 2008; Ay ve Üçgöz, 2008; Bayram, 2007; Yılmaz, 2022).

Bu çalışmanın amacı, OECD ülkelerine ait reel döviz kurları için BSH'nin geçerliliğini ekonometrik yöntemler kullanarak incelemektir. Bu sebeple 2003-2021 dönemine ait reel efektif döviz kuru ve verimlilik değişkenleri kullanılarak panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz kapsamında yatay kesit bağımlılığı değerlendirildikten sonra uygun birim kök testleriyle durağanlığı araştırılan değişkenlere eşbütünleşme testi uygulanmış ve BSH'nin sınanması için gerekli olan eşbütünleşme katsayılarına ulaşılmıştır. Bu noktada analize dair belirtilmesi gereken husus, çalışmada reel döviz kurunu temsil etmesi için kullanılan iki ayrı değişken olduğu ve bunların sırasıyla birim işgücü maliyeti (BİM) bazlı ve tüketici fiyat endeksi (TÜFE) bazlı reel döviz kuru endeksi olduğudur. Çalışmanın literatür bölümünde ayrıntılı olarak ele alındığı üzere, BSH'nin geçerliliğini araştıran çalışmalarda reel döviz kurunu temsil eden değişken, ya araştırmacılar tarafından ilgili ülkelerin enflasyonları ve nominal döviz kuru ile hesaplanarak analize dahil edilmekte ya da ilgili kurumlar tarafından hesaplanan TÜFE bazlı reel döviz kuru kullanılmaktadır. Ancak BİM bazlı reel döviz kuru endeksinin uluslararası rekabetin ölçülmesinde kullanılan önemli göstergelerden birisi olması ve işgücü maliyetlerinin nispi fiyat etkilerini daha iyi temsil eden TÜFE bazlı reel döviz kuru endekslerine göre daha üstün olması sebebiyle (Erduman ve Yavuz, 2017), bu çalışmanın analizinde birim işgücü maliyeti bazlı reel döviz kuru endeksi de kullanılarak bu durumun BSH'nin geçerliliğinde bir etkisinin olup olmadığı araştırılarak literatüre katkı sağlanması hedeflenmiştir.

2. TEORİ

BSH'nin matematiksel olarak modellenmesi ilk olarak Rogoff (1992) tarafından gerçekleştirilmiş olup, dışa açık bir ekonominin ticarete konu olan ve olmayan sektörlerin üretim fonksiyonu Denklem (1) ve Denklem (2)'de görüldüğü gibi modellenmiştir:

$$Y_t = A_t(L_t)^\gamma(K_t)^{1-\gamma} \quad (1)$$

$$Y_{nt} = A_{nt}(L_{nt})^\delta(K_{nt})^{1-\delta} \quad (2)$$

Denklemlerde yer alan n ve nt , ticarete konu olan ve olmayan sektörleri gösterirken, A , L ve K ise teknoloji, işgücü ve sermayeyi, γ ve δ sırasıyla ticarete konu ticarete konu olan ve olmayan sektörlerde iş gücünün payını ifade etmektedir (Egert, 2003). w ile işçilerin aldığı ücreti, r ile uluslararası faiz oranının gösterildiği Denklem (3) ve Denklem (4) ise kar fonksiyonlarını ifade etmektedir. Tam rekabet piyasasına ait koşulların geçerliliği varsayımı altında karı, işgücü ve sermayeye göre maksimize edebilmek için her iki sektörün reel faiz oranının ve reel ücretin marjinal verimlilikleri eşitlenmektedir.

$$\pi_t = P_t Y_t - wL_t - rK_t \quad (3)$$

$$\pi_{nt} = P_{nt} Y_{nt} - wL_{nt} - rK_{nt} \quad (4)$$

Uluslararası faiz oranlarının sabit kalması varsayımıyla, Denklem (5,6,7,8) kullanılarak, logaritmaları ve türevleri alınması sonucu, Denklem (9)'da görülmekte olan yurtiçi uyarlaması elde edilmekte ve böylece ticarete konu olan ve olmayan sektörlerdeki verimliliğin nispi fiyat üzerinde oluşturduğu Baumol-Bowen etkisine ulaşılmaktadır (Coudert, 2004; Lopçu vd., 2011).

$$w/P_t = \gamma A_t (K_t/L_t)^{1-\gamma} \quad (5)$$

$$w/P_{nt} = P_{nt}/P_{nt} \delta A_{nt} (K_{nt}/L_{nt})^{1-\delta} \quad (6)$$

$$r/P_t = (1 - \gamma) A_t (K_t/L_t)^{-\gamma} \quad (7)$$

$$r/P_{nt} = P_{nt}/P_{nt} (1 - \delta) A_{nt} (K_{nt}/L_{nt})^{-\delta} \quad (8)$$

$$(dp_{nt} - dp_t) = (\delta/\gamma) da_t - da_{nt} \quad (9)$$

Ticarete konu olan sektörlerin verimliliğinin daha hızlı artmasından dolayı, ticarete konu olmayan sektörlerde görece fiyat artışı daha fazla olmaktadır. Görece fiyatlar ile verimlilik farkı arasındaki fonksiyonel ilişki Denklem (10)'da görüldüğü gibi ifade edilebilmektedir:

$$(p_{nt} - p_t) = f(a_t - a_{nt}) \quad (10)$$

Döviz kuru oluşumuna muhatap olan diğer ülkede de aynı koşulların geçerli olması varsayımı altında Denklem (10)'da bulunan fonksiyonel ilişki Denklem (11)'deki gibi gösterilebilmektedir.

$$(p_{nt} - p_t) - (p_{nt}^* - p_t^*) = (a_t - a_{nt}) - (a_t^* - a_{nt}^*) \quad (11)$$

Denklem (11)' e göre verimlilikte yaşanan bir artış, ticarete konu olmayan sektörlerdeki malların fiyatını ve beraberinde enflasyonu artırmaktadır. Denklem (12)'de ise, reel döviz kuru (R_t), nominal döviz kurunun (e) yurt dışı enflasyon düzeyinin (P^*), yurt içi enflasyon düzeyine (P) oranlanması yoluyla elde edilmesi görülmektedir.

$$R_t = e(P^*/P) \quad (12)$$

$$P = P_t^{\beta} P_{nt}^{1-\beta} \quad (13)$$

$$P = P_t^{\beta^*} P_{nt}^{1-\beta^*} \quad (14)$$

Denklem (12) ile yurt içi ve yurt dışı fiyat düzeylerini ifade eden Denklem (13) ve Denklem (14) ile birleştirildiğinde, Denklem (15) ve Denklem (16) elde edilmektedir.

$$r_r = (e + p_t^* - p_t) - (1 - \beta)(p_t - p_{nt}) + (1 - \beta^*)(p_t^* - p_{nt}^*) \quad (15)$$

$$r_r = (e + p_t^* - p_t) - (1 - \beta)[(p_t - p_{nt}) - (p_t^* - p_{nt}^*)] \quad (16)$$

Son olarak bu iki denklem ticarete konu olan sektörlerde SAGP'nin sifıra eşit olması varsayımıyla yeniden yazıldığında Denklem (17) ve Denklem (18)'e ulaşılmaktadır.

$$r_r = -(1 - \beta)[(p_t - p_{nt}) - (p_t^* - p_{nt}^*)] \quad (17)$$

$$r_r = -(1 - \beta)[(a_t - a_{nt}) - (a_t^* - a_{nt}^*)] \quad (18)$$

BSH'nin dışsal aktarım mekanizmasını ifade eden Denklem (18)'e göre yurtdışındaki diğer ekonomiye kıyasla bir ekonomide oluşan verimlilik artışı, ticarete konu olmayan sektörlerdeki malların fiyatını ve enflasyonu ve en nihayetinde reel döviz kurunu artırmaktadır (Öztürk, 2013).

3. LİTERATÜR TARAMASI

Tablo 1'de BSH'nin geçerliliğine dair yapılan araştırmalara ilişkin ayrıntılı bir özet bulunmaktadır. Analizlerde kullanılan örneklemelerin, dönemlerin ve yöntemlerin farklı olmasıyla da ilgili olarak sonuçlar konusunda bir mutabakat olmadığı göze çarpmakta hatta aynı örneklemelere ait yapılan çalışmaların bile sonuçlarının farklı olduğu görülmektedir. Bunun yanında verimliliği temsilen kullanılan değişkenler, Ticarete Konu Olan ve Olmayan Sektörlerdeki Nispi Verimlilik, GSYH/Çalışan Sayısı, Nispi Kişi Başına GSYH, Çalışılan Saatlik Kişi Başına GSYH Endeksi gibi değişkenlerden oluşmakta ancak analizinde reel döviz kuru kullanan çalışmaların tümünde baz olarak TÜFE'nin alınması dikkat çekmektedir.

Tablo 1: BSH ile İlgili Literatür Özeti

Yazar	Örneklem	Yöntem	Döviz Kuru	Verimlilik	Sonuç
Choudhri ve Khan (2005)	Gelişmekte Olan Ülkeler	DOLS	Reel Döviz Kuru (TÜFE Bazlı)	Ticarete Konu Olan ve Olmayan Sektörlerdeki Nispi Verimlilik	BSH Geçersiz
Betts ve Kehoe (2008)	Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler	EKK	Reel Döviz Kuru (TÜFE Bazlı)	Ticarete Konu Olan ve Olmayan Sektörlerdeki Nispi Verimlilik	BSH Geçerliliği Ülkelere Göre Değişmektedir
Chowdhury (2011)	Avustralya	ARDL Eşbütünleşme	Reel Döviz Kuru (TÜFE Bazlı)	GSYH / Çalışan Sayısı	BSH Geçerli
Lopcu, Burgaç ve Dülger (2012)	AB Ülkeleri	Gregory-Hansen Eşbütünleşme ve ARDL Modeli	Reel Efektif Döviz Kuru (TÜFE Bazlı)	Ticarete Konu Olan ve Olmayan Sektörlerdeki Nispi Verimlilik	BSH Geçerli
Dumrongrittikul (2012)	Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler	Pedroni Eşbütünleşme ve DOLS	Reel Döviz Kuru (TÜFE Bazlı)	Ticarete Konu Olan ve Olmayan Sektörlerdeki Nispi Verimlilik	BSH Geçerli
Uslu (2012)	Türkiye	ARDL Sınır Testi	Reel Döviz Kuru (TÜFE Bazlı)	Ülkeler Arası Nispi Verimlilik Farkı	BSH Geçersiz
Öztürk (2013)	OECD Ülkeleri	Pedroni ve Kao Eşbütünleşme	Reel Döviz Kuru (TÜFE Bazlı)	Nispi Kişi Başına GSYH	BSH Geçersiz
Altunöz (2014)	Türkiye	ARDL Sınır Testi	Reel Efektif Döviz Kuru (TÜFE Bazlı)	Ticarete Konu Olan ve Olmayan Sektörlerdeki Nispi Verimlilik	BSH Geçerli
Iyke ve Odhiambo (2017)	Orta Gelirli Afrika Ülkeleri	GMM	Reel Döviz Kuru (TÜFE Bazlı)	Kişi Başına Düşen GSYH	BSH Geçerli
Bordo, Choudhri, Fazio ve MacDonald (2017)	Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler	DOLS	Reel Döviz Kuru (TÜFE Bazlı)	Ticarete Konu Olan ve Olmayan Sektörlerdeki Nispi Verimlilik	BSH Geçerliliği Ülkelere Göre Değişmektedir
Küçükaksoy ve Çiftçi (2017)	AB ve NAFTA Ülkeleri	Pedroni ve Kao Eşbütünleşme ve FMOLS, DOLS	Reel Efektif Döviz Kuru (TÜFE Bazlı)	Çalışılan Saatlik Kişi Başına GSYİH Endeksi	BSH Geçerli
Barak, Çelik ve Çelik (2018)	Yüksek Orta Gelirli Ülkeler	PMG Tahmincisi	Reel Döviz Kuru (TÜFE Bazlı)	Ülke GSYH / ABD GSYH	BSH Geçerli

Gubler ve Sax(2019)	OECD Ülkeleri	Kao Eşbütünleşme ve FMOLS, DOLS	Reel Döviz Kuru (TÜFE Bazlı)	Ticarete Konu Olan ve Olmayan Sektörlerdeki Toplam Faktör Verimliliği	BSH Geçersiz
Altın ve Bozkurt (2020)	Sanayileşmiş Ülkeler	ECM Eşbütünleşme ve AMG Tahmincisi	Reel Efektif Döviz Kuru (TÜFE Bazlı)	Nispi Verimlilik Serisi	BSH Geçerli
Çitil ve Barut (2020)	Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler	FMOLS	Nominal Döviz Kuru	GSYH / Çalışan Sayısı	BSH Geçerli
Gedikoğlu ve Karadam (2021)	OECD Ülkeleri	Panel ARDL, Havuzlanmış Ortalama Grup Tahmincisi	Reel Efektif Döviz Kuru (TÜFE Bazlı)	Sektörel Katma Değer / Çalışan Sayısı	BSH Geçersiz

4. VERİ SETİ ve EKONOMETRİK YÖNTEM

Bu çalışmada BSH' nin geçerliliğini sınamak için 18 OECD (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü) ülkesinin 2003-2021 dönemine ait verileri kullanılmıştır. Örneklemin birim boyutunun 18 ülkeyle sınırlı tutulmasının sebebi, ayrıntılı bilgilerin Tablo 2'de yer aldığı üzere, değişkenlerden REER_{bim}'e ait veri kısıtıdır.

Tablo 2: Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Değişken Adı	Açıklaması	Kaynak
REER _{bim}	Reel Efektif Döviz Kuru Endeksi. Birim İşgücü Maliyeti (BİM) bazlı (logaritmik)	EVDS, IMF
REER _{tüfe}	Reel Efektif Döviz Kuru Endeksi. Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) bazlı (logaritmik)	EVDS, IMF
PROD	Çalışılan saat başına GSYH (logaritmik)	OECD

Çalışmanın analizinde, Denklem (19) ve Denklem (20)'de görülen ve bağımlı değişkenleri farklı olan iki ayrı model kullanılmış ve BSH geçerliliği üzerindeki etkisi incelenmiştir.

$$\text{Model 1: } reer_{(bim)} = \beta_0 + \beta_1 \cdot prod_{it} + \mu_{it} \quad (19)$$

$$\text{Model 2: } reer_{(tüfe)} = \beta_0 + \beta_1 \cdot prod_{it} + \mu_{it} \quad (20)$$

Panel veri analizinde yatay kesit birimlerinin öncelikli olarak heterojenliğinin araştırılması gerekmektedir çünkü analizin devamında uygulanacak olan durağanlık ve birim kök testlerinin seçiminde değişkenlerin heterojen veya homojen olması durumu belirleyici olmaktadır. Bu çalışmada heterojenlik, boş hipotezi eğim katsayılarının

homojen olduğunu sınavan delta testleri ile araştırılmıştır (Pesaran ve Yamagata, 2008). Delta testine ait istatistikler Denklem (21) ve Denklem (22)' de görüldüğü gibi hesaplanmaktadır:

$$\Delta = \sqrt{N} \frac{N^{-1}S-k}{\sqrt{2k}} \quad (21)$$

$$\Delta_{adj} = \frac{\sqrt{N}N^{-1}S-k}{\sqrt{Var(T,k)}} \quad (22)$$

Panel veriyi oluşturan kesitlerin birbirlerine bağımlılığı analizin sonuçlarını etkileyecek ölçüde öneme sahiptir. Çünkü kesitler arası bağımlılığın olması durumunda geleneksel en küçük kareler temelli tahminciler etkin olmama sorunu ile karşılaşmaktadır. Başka bir ifadeyle, değişkenlerin herhangi bir şok ile karşılaşması durumunda yatay kesitlerin bu durumdan aynı büyüklükte etkilenip etkilenmediğinin araştırılması gerekmekte, söz konusu bağımlılığın varlığının belirlenmesi durumunda, uygulanacak olan durağanlık ve eşbütünleşme testlerinin de yatay kesit bağımlılığını dikkate alan testlerden oluşma zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada yatay kesit bağımlılığının varlığı, Breusch, Pagan (1980), Pesaran (2004) ve Pesaran vd. (2008) testleri ile incelenmiştir. Berusch-Pagan (1980) LM testi yatay kesit boyutu zaman boyutundan küçük olduğu durumda ($N < T$), Pesaran (2004) CD testi ise her iki durumda ($T > N$, $N > T$) kullanılabilir. Boş hipotezleri, yatay kesit bağımlılığının olmaması üzerine kurulu olan Pesaran vd. (2008)'in sapması düzeltilmiş LM_{adj} testi Denklem (23) kullanılarak hesaplanmaktadır:

$$LM_{adj} = \sqrt{\left(\frac{2}{N(N-1)}\right)} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N TP_{ij} \frac{(T-k)P_{ij}^2 - \mu_{Tij}}{\sqrt{v_{Tij}^2}} \quad (23)$$

Çalışmada değişkenlerin durağanlığının sınanması için kullanılan ve Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CADF (Cross-sectionally Augmented Dickey Fuller: Kesit açısından genişletilmiş ADF) birim kök testi, panelin tüm birimleri için test istatistiğini hesapladıktan sonra, bu testlerin ortalamasıyla panele ait bir CIPS (Cross Sectionally Augmented Im-Pesaran-Shin) test istatistiği hesaplamaktadır. Böylece birimlerde durağanlığın araştırılmasında CADF, panelin durağanlığı için ise CIPS istatistiği kullanılmaktadır. Bütün değişkenlerin durağan olmaması boş hipotezine karşın en az bir değişkenin durağan olduğunu söyleyen alternatif hipotezin sınanıldığı CADF'ye ait test istatistiği Denklem (24) ve denklem (25) kullanılarak hesaplanmaktadır.

$$\Delta_{yi} = a_i + b_i y_{i,t-1} + c_i y_{t-1} + d_i \Delta y_t + e_{it} \quad (24)$$

$$\Delta_{yi} = (\Delta_{yi1}, \Delta_{yi2}, \dots, \Delta_{yiT})', y_i, -1 = (y_{i0}, y_{i1}, \dots, y_i, T-1)' \quad (25)$$

Değişkenlere ait eşbütünleşme ilişkisinin incelenmesinde yatay kesit bağımlılığını dikkate alan, eşbütünleşme denkleminde otokorelasyon ve değişen varyansa izin veren ve küçük örneklerde de etkin sonuçlara üretebilen, Westerlung ve Edgerton (2007) tarafından geliştirilen LM bootstrap eşbütünleşme testi kullanılmaktadır ve teste ait Denklem (26) ve Denklem (27) aşağıda görülmektedir:

$$y_{it} = a_i + x'_{it}\beta_i + z_{it} \quad (26)$$

$$z_{it} = u_{it} + \sum_{j=1}^t \eta_{ij} \quad (27)$$

Son olarak, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını söyleyen boş hipotezin sınanması için Denklem (28)' da görülmekte olan LM istatistiği kullanılmakta ve olasılık değerleri bootstrap kullanılarak hesaplanmaktadır:

$$LM_N^+ = \frac{1}{NT^2} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T w_i^{-2} S_{it}^2 \quad (28)$$

Analizin son kısmında gerçekleştirilen değişkenlerin katsayı tahminleri için yatay kesitler arasında bağımlılık bulunması durumunda kullanılabilen ve tüm panel için sonuç üretebilirken ve kesitler için ayrı ayrı sonuç üretebilen ve Eberhardt ve Bond (2009) tarafından geliştirilen Panel AMG (Augmented Mean Group: Panel Güçlendirilmiş Ortalama Grup Etkisi) yöntemi kullanılmış olup yönteme ilişkin denklemler aşağıda yer almaktadır. Denklem (29,30 ve 31)'da yer alan f_t , gözlenemeyen ortak faktörleri, g_t birimlere özel faktörleri göstermektedir.

$$y_{it} = \beta'_i x_{it} + u_{it}; u_{it} = a_i + \lambda'_i f_t + \varepsilon_{it} \quad (29)$$

$$x_{mit} = \pi_{mi} + \delta'_{mi} g_{mt} + p_{1mi} f_{1mt} + \dots + p_{nmi} f_{nmt} + v_{mit} \quad (30)$$

$$f_t = \varphi' f_{t-1} + \varepsilon_{it} \text{ ve } g_t = N' g_{t-1} + \omega_t \quad (31)$$

5. BULGULAR

Panel veri analizinde öncelikli olarak yatay kesit birimlerine ait bağımlılığın ve heterojenliğin araştırılması gerekmektedir çünkü analizin devamında uygulanacak olan durağanlık ve birim kök testlerinin seçiminde değişkenlerin heterojen veya homojen olması durumu belirleyici olmaktadır. Tablo 3' de yer alan test sonuçlarına göre, her iki modelin de yatay kesit bağımlılığı içerdiği ve homojen olduğu görülmektedir.

Tablo 3: Yatay Kesit Bağımlılığı ve Homojenlik Testlerinin Sonuçları

		Test İst.	Olasılık
Model 1	LM (Breusch, Pagan 1980)	391.073	0.000***
	CDLM1 (Pesaran 2004)	13.610	0.000***
	CDLM2 (Pesaran2004)	4.202	0.000***
	Biased Adjusted CD (Pesaran vd. 2008)	61.416	0.000***
	Delta_tilde:	-3.000	0.999
	Delta_tilde_adj:	-3.269	0.999
Model 2	LM (Breusch, Pagan 1980)	833.776	0.000***
	CDLM1 (Pesaran 2004)	38.917	0.000***
	CDLM2 (Pesaran2004)	13.671	0.000***
	Biased Adjusted CD (Pesaran vd. 2008)	81.799	0.000***
	Delta_tilde:	-3.000	0.999
	Delta_tilde_adj:	-3.269	0.999

Not: LM testleri için: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde yatay kesit bağımlılığını göstermektedir. Delta testleri için: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10'daki heterojenliği gösterir.

Tablo 4'de görülmekte olan CADF birim kök testi sonuçlarına göre, değişken düzeyde birim kök içerirken, birinci farklarında durağan olmaktadır.

Tablo 4: CADF Birim Kök Testi Sonuçları

		Avusturya	Belçika	Danimarka	Finlandiya	Fransa	Almanya	Yunanistan	İrlanda	İtalya	Lüksemburg		
Ree T _{him}	Düzyey	Sabit	-2.86	-0.73	-0.97	-2.24	-0.44	7.01***	-2.58	-3.00	-0.68	-3.02	
		Trend	-3.67*	-0.82	-1.15	-2.24	-0.29	-6.41***	-3.08	4.34**	2.47	-3	
	Birinci Fark	Sabit	-3.60*	-2.72	-0.99	4.15*	-1.72	7.60***	-2.63	-2.02	-3.36	-3.15	
		Trend	-3.47*	-3.76*	-1.89	-3.53*	-1.69	7.22***	-2.56	-1.73	-3.82*	-2.64	
	Ree T _{ufc}	Düzyey	Sabit	-1.27	-0.98	-1.96	-2.18	-0.65	-0.78	-2.34	-1.68	-1.8	0.34
			Trend	-0.83	-1.07	-2.01	-1.33	-0.44	-0.44	-2.81	-1.01	-1.56	-0.24
Birinci Fark		Sabit	-0.99	-2.32	-2.73	-1.82	-1.34	-1.14	-1.61	-2.1	-2.95	-2.15	
		Trend	-2.81	-3.14	-2.95	-2.68	-2.98	-2.85	-1.78	-2.03	-4.0**	-3.65*	
Pro	Düzyey	Sabit	-1.48	-3	-1.25	-1.28	-1.12	-2.35	-0.62	-2.38	-3.22	-1.51	

		Trend	-0.93	-2.86	-0.69	-1.62	-0.46	-2.71	-4.16*	-2.49	-3	-1.94
	Birinci Fark	Sabit	-1.42	-3.13*	-1.55	-2.38	-1.62	-3.03	-2.14	-2.72	-3.08	-3.66**
		Trend	-3.38	-2.93	-1.66	-2.82	-1.5	-2.79	-2.03	-3.34	-3.23	-4.84**
			Hollanda	Norveç	Portekiz	İspanya	İsviçre	İsviçre	Türkiye	İngiltere	CIPS(Panel)	
Rece	Düzyey	Sabit	-2.89	-2.01	-0.33	-2.63	-3.23	-1.59	-0.67	-2.75	-2.20*	
		Trend	-4.04*	-1.55	-0.33	-2.72	-2.93	-1.72	-0.67	-2.79	-2.46	
	Birinci Fark	Sabit	-4.10*	-1.96	-1.62	-1.90	-3.71	-1.86	-2.28	-2.79	-2.90**	
		Trend	-4.08*	-2.09	-1.72	-2.01	-3.32	-3.41	-3.01	-2.65	-3.03***	
Rece	Düzyey	Sabit	-0.96	-2.05	-1.19	-0.99	-2.29	-1.79	0.5	-2.18	-1.35	
		Trend	-0.41	-1.69	-0.92	-0.45	-2.52	-1.61	1.13	-2.75	-1.16	
	Birinci Fark	Sabit	-1.36	-2.11	-1.76	-2.68	-2.98	-2.04	-0.61	-2.72	-1.97	
		Trend	-3.86*	-2.16	-1.31	-2.99	-2.91	-2.02	-2.74	-2.69	-2.75***	
Pro	Düzyey	Sabit	0.34	-1.51	-1.61	0.21	-4.03	-3.14*	-3.29*	-1.99	-1.85	
		Trend	0.05	-0.72	-1.04	-0.44	-3.52	-2.74	-3.15	-2.27	-1.93	
	Birinci Fark	Sabit	-1.33	-1.59	-1.51	-0.78	-2.9	-2.92	-3.19	-1.43	-2.24**	
		Trend	-2.58	-2.56	-1.65	-2.03	-2.93	-2.8	-3.16	-1.13	-2.63*	

Not: Optimal gecikme uzunlukları, Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmiştir. CADF istatistiği kritik değerleri, sabitli modelde -4.32 (%1), -3.42 (%5) ve -3.01 (%10) (Pesaran 2007, Tablo I(b), s:275) ; sabit ve trendli modelde -4.96 (%1), -4.00 (%5) ve -3.55 (%10) (Pesaran 2007, tablo I(c), s:276). Panel istatistiği kritik değerleri, sabitli modelde -2.40 (%1), -2.21 (%5) ve -2.10 (%10) (Pesaran 2007, tablo II(b), s:280) ; sabit ve trendli modelde -2.92 (%1), -2.73 (%5) ve -2.63 (%10) (Pesaran 2007, tablo II(c), s:281). Panel istatistiği, CADF istatistiklerinin ortalamasıdır. Tablolara bakarken N=20 ve T=20 durumundaki kritik değerler dikkate alınmıştır.

Tablo 5’deki Panel LM Bootstrap eşbütünleşme testi sonuçlarından, analizde kullanılan her iki modelin de, eşbütünleşme testinin sabitli modelinde eşbütünleşme ilişkisinin varlığına işaret ettiği görülmektedir.

Tablo 5: Panel LM Bootstrap Eşbütünleşme Test Sonuçları

	LM Test İst.	Asymptotic Olasılık Değeri	Bootstrap Olasılık Değeri
	Model 1		
Sabitli Model	1.776	0.038	0.279***
Sabitli & Trendli Model	6.598	0.000	0.000
	Model 2		
Sabitli Model	1.532	0.063	0.413***
Sabitli & Trendli Model	5.682	0.000	0.000

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 istatistiksel anlamlılık seviyelerinde eşbütünleşmeyi göstermektedir.

Son olarak, analizde yer alan ve uzun dönemde birlikte hareket ettiği belirlenen değişkenlere ait modellerin katsayıları AMG yöntemi kullanılarak tahmin edilmiş ve sonuçlarına Tablo 6’da yer verilmiştir. Sonuçlar panel bazında değerlendirildiğinde, her iki modelde de BSH’nin geçerli olmadığı görülmektedir. Örnekleme bulunan ülkeler tekil olarak ele alındığında, birim bazında BSH’nin geçerliliğine dair farklı sonuçlara ulaşılmaktadır. Modeller daha ayrıntılı olarak incelendiğinde, Model 1’de Belçika, Lüksemburg, Portekiz ve İngiltere dışında kalan tüm ülkelerde verimlilik değişkeninin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu fakat katsayı işaretlerinin pozitif olması sebebiyle yalnızca Yunanistan, İtalya ve İsviçre’de BSH’nin geçerli olduğu görülmektedir. Model 2’de Avusturya, Belçika, Danimarka, Almanya, Yunanistan, İrlanda, İtalya, Lüksemburg ve İsviçre haricinde kalan ülkelerde verimlilik değişkeninin istatistiksel olarak anlamlı olmasına rağmen katsayı işaretlerinin negatif olması sebebiyle BSH’nin geçerli olduğu herhangi bir ülkeye rastlanılamamıştır.

Tablo 6: Eşbütünleşme Katsayı Tahminlerinin Sonuçları

	Model 1		Model 2	
	Test İst.	t-ist	Test İst.	t-ist
Avusturya	-0.541	-5.23***	-0.078	-0.64
Belçika	-0.121	-1.11	0.237	1.21
Danimarka	-0.469	-3.24***	-0.102	-0.93
Finlandiya	-0.763	-2.63***	-0.418	-2.67***
Fransa	-0.700	-5.14***	-0.461	-1.98**
Almanya	-0.353	-3.23***	-0.405	-1.56
Yunanistan	1.348	5.45***	-0.142	-1.12
İrlanda	-0.800	-6.61***	0.055	1.00
İtalya	2.342	2.46**	-0.235	-0.77
Lüksemburg	-0.118	-0.08	0.023	0.12
Hollanda	-2.865	-16.17***	-0.617	-2.86***
Norveç	-2.426	-3.06***	-0.943	-2.16**
Portekiz	-0.232	-1.10	-0.171	-2.87***
İspanya	-0.505	-3.89***	0.212	1.82*
İsveç	-1.054	-6.42***	-0.839	-2.54**
İsviçre	1.756	4.80***	-0.132	-0.46
Türkiye	-0.864	-7.09***	-0.538	-1.74*
İngiltere	-0.299	-0.55	-1.822	-1.88*
Panel	-0.370	-1.26	-0.354	-3.05***

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeylerinde istatistiksel anlamlılığı göstermektedir.

6. SONUÇ

Bu çalışmanın ilk amacı reel döviz kuru değişimlerinin ülkeler arasında oluşan verimlilik farklarından kaynaklandığını ifade eden Balassa Samuelson Hipotezinin (BSH) geçerliliğini sınamaktır. Bunun için, 18 tane OECD ülkesinin 2003-2021 dönemine ait verileri kullanılarak panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. Analize konu olan bağımsız değişken, ülkeler arası verimlilik farklarını temsilen kullanılan ve OECD veri tabanından temin edilen çalışılan saat başına GSYH verisidir. Verimlilik farklarının reel döviz kuru üzerinde etkili olup olmadığını ölçebilmek için, kaynağı TCMB ve IMF veri tabanları olan, ilki birim işgücü maliyeti (BİM) bazlı, ikincisi tüketici fiyat endeksi (TÜFE) bazlı olmak üzere iki farklı reel döviz kuru değişkeni kullanılmıştır.

İlgili literatürde bulunan ve BSH'nin geçerliliğinin sınındığı çalışmalarda bağımlı değişken olarak, bahse konu ülkenin ve karşı ülkenin tüketici fiyat endeksi kullanılarak reelleştirilmiş nominal döviz kuru ya da ülkenin ticaret ortaklarının ağırlıkları kullanılarak hesaplanan ancak baz

olarak yine tüketici fiyat endeksi kullanılan reel efektif döviz kuru kullanılmaktadır. Bu sebepten analizde hem TÜFE ve hem de BİM bazlı reel döviz kuru endeksi olmak üzere iki farklı bağımlı değişkene sahip iki farklı model oluşturulmuş ve bu sayede BSH'nin geçerliliği üzerinde reel döviz kurunun hesaplanması ile bir ilişkisi olup olmadığı ortaya çıkarılmış böylece çalışmanın ikinci amacı da gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada elde edilen bulgular ülkeler bazında incelendiğinde, BSH'nin geçerliliğinin ilk koşulu olan verimlilik değişkeninin istatistiksel olarak anlamlı olması koşulunun Model 1 için Belçika, Lüksemburg, Portekiz ve İngiltere dışında kalan tüm ülkelerde gerçekleşmesine rağmen değişkene ait katsayının pozitif olması koşulunun yalnızca Yunanistan, İtalya ve İsviçre'de sağlandığı görülmektedir. Model 2'de ise Finlandiya, Fransa, Hollanda, Norveç, Portekiz, İspanya, İsveç, Türkiye ve İngiltere'de verimlilik değişkeni istatistiksel olarak anlamlı fakat katsayıların tümünün işareti negatif olduğu için BSH'nin geçerli olduğu herhangi bir ülkeye rastlanılmamaktadır. Analiz sonuçları panel bazında değerlendirildiğinde ise, Model 1'in verimlilik değişkeninin istatistiksel olarak anlamsız olması, Model 2'nin de verimlilik değişkeninin istatistiksel olarak anlamlı olmasına rağmen katsayı işaretinin negatif olması sebebiyle, her iki modelde de BSH'nin geçerliliği olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tüm bu sonuçlar değerlendirildiğinde TÜFE bazlı reel döviz kuru kullanılarak oluşturulan Model 2'de elde edilen ve BSH'nin geçerli olmadığını kanıtlayan sonuçların, literatürde bulunan Öztürk (2013), Gubler ve Sax (2019), Gedikoğlu ve Karadam (2021) ile benzerlik gösterdiği ancak BİM bazlı reel döviz kuru kullanılarak oluşturulan Model 1'de elde edilen sonuçlardan Yunanistan, İtalya ve İsviçre ülkeleri özelinde ayrıştığı görülmektedir. Analizde kullanılan reel döviz kurunun hesaplanma yönteminin farklılaşmasının sonuçlar üzerindeki etkisinin ortaya konulduğu bu çalışma, ileride yapılacak olan BSH'nin geçerliliğine ilişkin çalışmalarda farklı verimlilik değişkenleriyle elde edilen sonuçların da incelenerek literatüre katkı sağlanabilmesinin yolunu açmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ahmet, A. Y. ve ÜÇGÖZ, S. (2008). Balassa-Samuelson Etkisi: Türkiye Örneği. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2).
- Altınır, A. ve Bozkurt, E. (2020) Yükselen Sanayi Ekonomilerinde Balassa-Samuelson Hipotezi: Panel Veri Analizi. *Avrasya Sosyal Ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(12), 17-31.
- Altunöz, U. (2014). Balassa Samuelson Hipotezi: Türkiye Ekonomisi İçin Sınır Testi Yaklaşımı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 107-122.
- Bahmani-Oskooee, M. ve Nasir, A. B. M. (2005). Productivity Bias Hypothesis and The Purchasing Power Parity: A Review Article. *Journal of Economic Surveys*, 19(4), 671-696.
- Balassa, B. (1964). The Purchasing-Power Parity Doctrine: A Reappraisal. *Journal of political Economy*, 72(6), 584-596.
- Bayram, T. (2007). Balassa-Samuelson Model Revisited: Growth Productivity Effect and Capital Accumulation. *Journal of Economic & Management Perspectives*, 1(1), 29.
- Betts, C. M. ve Kehoe, T. J. (2008). Real Exchange Rate Movements And The Relative Price Of Non-Traded Goods (No. W14437). *National Bureau Of Economic Research*.
- Bordo, M. D., Choudhri, E. U., Fazio, G. ve Macdonald, R. (2017). The Real Exchange Rate in the Long Run: Balassa-Samuelson Effects Reconsidered. *Journal Of International Money And Finance*, 75, 69-92.
- Breusch, Trevor S. ve Pagan, Adrian R., (1980), "The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification in Econometrics," *Review Of Economic Studies*, Blackwell Publishing, Vol. 47 (1), pp. 239-253.
- Camarero, M. (2008). The Real Exchange Rate of the Dollar For A Panel Of Oecd Countries: Balassa-Samuelson Or Distribution Sector Effect? *Journal Of Comparative Economics*, 36(4), 620-632.
- Cassel, G. (1918). Abnormal Deviations in International Exchanges. *The Economic Journal*, 28(112), 413-415.
- Choudhri, E. U. ve Khan, M. S. (2005). Real Exchange Rates in Developing Countries: Are Balassa-Samuelson Effects Present? *Imf Staff Papers*, 52(3), 387-409.
- Chowdhury, K. (2011). Modelling The Balassa-Samuelson Effect in Australia. *Australasian Accounting, Business And Finance Journal*, 5(1), 77-91.

- Coudert, V. (2004). Measuring the Balassa-Samuelson Effect for the Countries of Central and Eastern Europe. *Banque de France Bulletin Digest*, 122, 23-43.
- Çelik, T. (2018). Balassa-Samuelson Hipotezinin Yüksek Orta Gelirli Ülkelerde Geçerliliğinin Test Edilmesi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 32(2), 427-446.
- Çitil, M. ve Barut, A. (2020). The Relationship Between Labor Productivity And Exchange Rate: A Panel Data Analysis. *Social Sciences Studies Journal (Sssjournal)*, 6(56), 657-669.
- Dumrongritikul, T. (2012). Real Exchange Rate Movements in Developed And Developing Economies: A Reinterpretation Of The Balassa-Samuelson Hypothesis. *Economic Record*, 88(283), 537-553.
- Eberhard, M. ve Bond, S. (2009). Cross-Section Dependence in Nonstationary Panels: A Novel Estimator. *MPRA Paper*, 17870: 1-26.
- Égert, B. (2003). Nominal and Real Convergence in Estonia: the Balassa-Samuelson (Dis)connection, (No. 2003-4), Bank of Estonia, Erişim: 12 Nisan 2013, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=392261
- Eicher, T., Mutti, J. H. ve Turnovsky, M. H. (2009). *International economics*. Routledge.
- Erduman, Y. ve Yavuz, A. A. (2017). Birim Isgucu Maliyeti Bazli Reel Efektif Doviz Kuru Endeksinin Kapsaminin Genisletilmesi (No. 1712). Research and Monetary Policy Department, Central Bank of the Republic of Turkey.
- Gedikoğlu, B. ve Karadam, D. Y. (2021). Oecd Ülkelerinde Reel Döviz Kuru Hareketlerinin Açıklanmasında Balassa-Samuelson Etkisi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (44), 73-90.
- Gubler, M. ve Sax, C. (2019). The Balassa-Samuelson Effect Reversed: New Evidence From Oecd Countries. *Swiss Journal Of Economics And Statistics*, 155(1), 1-21.
- Iyke, B. N. ve Odhiambo, N. M. (2017). An Empirical Test Of The Balassa-Samuelson Hypothesis: Evidence From Eight Middle-Income Countries In Africa. *Economic Systems*, 41(2), 297-304.
- Küçükaksoy, İ. ve Çifçi, İ. (2017). Balassa-Samuelson Hipotezi: Türkiye Ve Dış Ticaret Ortakları Uygulaması. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(1), 57-94.
- Lopçu, K., Burgaç, A. ve Dülger, F., (2011). Balassa Samuelson Hipotezi: Türkiye Ekonomisi İçin Bir Sınama. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(4), 1-22

- Öztürk, E. (2013). Türkiye Ekonomisi Temelinde Balassa-Samuelson Hipotezinin Geçerliliği. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara.
- Pesaran, H, M. ve T. Yamagata. (2008). Testing Slope Homogeneity in Large Panels, *Journal of Econometrics*, 142: 50-93.
- Pesaran, H., M. (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels, Working Paper 0435, University of Cambridge.
- Pesaran, H., M., Ullah, A. ve T. Yamagata (2008). A Bias-Adjusted LM test of Error Crosssection Independence, *The Econometrics Journal*, 11(1): 105-127.
- Pesaran, M., (2007). “A Simple Panel Unit Root Test in the Presence Of Cross-Section Dependence”, *Journal of Applied Econometrics*, 22, s.265-312.
- Petrovic, P. (2012). Harrod–Balassa–Samuelson Effect and The Role Of Distribution Sector: An Empirical Case Study Of Serbia And EMU. Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci, časopis za ekonomsku teoriju i praksu-Proceedings of Rijeka Faculty of Economics, *Journal of Economics and Business*, 30(1), 57-87.
- Rogoff, K. (1992). Traded Goods Consumption Smoothing and the Random Walk Behavior of the Real Exchange Rate. *NBER Working Paper*, (w4119).
- Samuelson, P. A. (1964). Theoretical Notes on Trade Problems. *The review of economics and statistics*, 145-154.
- Uslu, E. (2012). Reel Kurun Denge Değerinden Sapmasında Balassa-Samuelson Etkisi: Türkiye Örneği. *Yayımlanmamış Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*.
- Westerlund, J. (2007). Testing for Error Correction in Panel Data. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 69(6), 709-748.
- Yılmaz, K. Ç. ve Alptekin, V. (2018). Denge Döviz Kurundan Sapma ve Sapmanın Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Feer Yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 25(2), 427-450.
- Yılmaz, K. Ç. (2022). Time-varying Causality Between Dollarization and Exchange Rate. *Business & Management Studies: An International Journal*, 10(1), 163.